

56965

ADATTÁR
XVII. SZÁZADI SZELLEMI MOZGALMAINK
TÖRTÉNETÉHEZ
II.

BUDAPEST—SZEGED

1966

ADATTÁR
XVII. SZÁZADI
SZELLEMI MOZGALMAINK
TÖRTÉNETÉHEZ
II.

Kedves munkatársaimnak,
Frénkének

Sz. 1967. VIII/22. János bácsi.
Köszönettel

ADATTÁR
XVII. SZÁZADI SZELLEMI MOZGALMAINK
TÖRTÉNETÉHEZ
II.

APÁCZAI ÉS KORTÁRSAI
— HERPEI JÁNOS CIKKEI —

BUDAPEST—SZEGED

1966

KÉSZÜLT A SZEGEDI JÓZSEF ATTILA TUDOMÁNYEGYETEM
I. MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TANSZÉKÉN
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA IRODALOMTÖRTÉNETI INTÉZETÉNEK
TÁMOGATÁSÁVAL

Szerkesztette
KESERÜ BÁLINT

Lektorálta
KLANICZAY TIBOR
WITTMAN TIBOR

Technikai szerkesztő
SALIGA LÁSZLÓNÉ

Felelős kiadó: Horváth Károly

B e v e z e t é s

Az 1640-es és az 1650-es évekre, tehát pontosan a XVII. század derekára esik az a rövid időszak, amely meghatározta Apáczai Csere János és kortársai szellemi arculatát, s amelyre ugyanakkor félreismerhetetlenül rányomták bélyegüket az ő törekvéseik.

Ennek a nemzedéknek a sorsán és szerepén túl is sok jelenség szól amellett, hogy a század közepét kitöltő két-három évtizedben kulturánk történetének egy külön szakaszát lássuk, amely a lehetőségek és eredmények színvonala, de méginkább a fejlődés tendenciája tekintetében észrevehetően különbözik a megelőző és a következő időszaktól.

A periódushatárok viszonylag elég élesek. 1638 körül egyidejűleg következik be fordulat protestáns értelmiségünk akkoriban fontosabb csoportjainak fejlődésében. A református ortodoxok ekkor érik el dinamikus egyházi, iskolai - és politikai - működésük legnagyobb győzelmét: a radikális antitrinitárius mozgalomra végzetes csapást mérnek, legfőbb vetélytársuk, az erdélyi unitárius egyház működését ugyszólván megbénítják. Így most már igazán nyeregbe kerülnek, a kulturális életnek majd minden kulcspozícióját a kezükben tartják - s úgy hiszik: véglegesen.

Rendkívül jellemző azonban, hogy szinte ugyanezekben a hónapokban következik be a "belső ellenzék", a magyar puritanizmus mozgalommá szerveződése és támadásba lendülése /"londoni liga", Bényei, majd Tolnai Dali és társai hazai iskolai, agitációs és szervező tevékenységének kezdete stb./. Ennek az ellenzéknek a bátor és korszerű, gyakorlatias programja sokkal erősebben gyökereszik az igazán időszerű nyugateurópai haladó szellemi áramlatokban és a hazai társadalmi-kulturális valóságban, mint a liberális-humanista unitáriusok elméleti radikalizmusa. Sokkal veszélyesebb is tehát a most színre lépő ellenfél, mint az éppen legyőzött.

Ettől kezdve tehát egy felekezetiileg most már csaknem egyne-
mü - bár súlyos belső ellentmondásokkal terhelt - kulturáról be-
szélhetünk a magyar nyelvterület keleti felén is. A konfesszioná-
lis egyneműség akkoriban - Európa történelmében utoljára - ismét
aktuális, bizonyos fókig a legfejlettebb országokra is jellemző
volt. Csakhogy a polgári Nyugat-Európában igen hamar megmutatták
a kegyetlen következetességgel kialakított homogenitás relativ és
átmeneti voltát az újra és újra föllángoló, krónikus vallási vál-
ság jelenségei: a mérlegelő és kételkedő emberi elme, meg a for-
rón érző emberi szív elemi erejü lázadásai a vallási-felekezeti
dogmatizmus, a tekintélyelv és a skolasztika minden megnyilvánu-
lásával szemben.

Végso soron hasonló folyamat megy végbe nálunk is, csak ala-
csonyabb színvonalon, kevésbé differenciáltan. Nálunk se tudta
végképp s minden tekintetben megakadályozni a világi kultúra fej-
lődését a felekezetiileg determinált vallási ideológia előtérbenyo-
mulása.Sőt,például a természettudományos gondolkodás és gyakorlat
- bár korlátozott -előretörését valamilyen közvetett módon nagyon
is siettették a látszólag pusztán vallási kérdések körül zajló vi-
ták. Közismert, hogy pozitív hatása volt ebben a tekintetben bá-
tor, ujitó szellemü tanárainknak, nyomdászainknak, orvosainknak -
az enciklopedikus majd a descartesi elvek magyar követőinek.

Ráadásul az a paradox helyzet állt elő, hogy a fő világnéze-
ti kérdésekben konzervatív álláspontot képviselő, leghajthatatla-
nabb ortodoxok közt is fölbukkant a világi kultúra és tudomány ü-
gyének egy-egy színvonalas, bizonyos tekintetben haladó gondolko-
dásu fejlesztője. Így Pósaázi János - hogy csak egyetlen példát
emlitsünk - ma már egy materialista jellegü atomisztika és a ma-
gyar Descartes-recepció ellentmondásos, de jelentékeny képviselő-
jének is számít, nemcsak a vallási és társadalmi ujitások elfo-
gult és elvakult üldözőjének.

Az 1630-as évek végén kezdődött fejlődés azonban nem sokáig
volt zavartalan. A keleti országrészek kulturájának igazi fölvi-
rágzására történelmileg szinte csak egy szempillantásnyi idő ju-
tott. 1660 körül vége szakadt azoknak a viszonylag békés feltéte-
leknek, amelyek az aránylag gyors fejlődést addig biztosították.
Egymást érték a polgári jellegü kulturális föllendülést majdnem
végzetesen megakasztó katasztrófák.A szerencsétlen lengyel kaland
után török és tatár pusztítás, eredményes Habsburg-katolikus ex-

panzió, s a különböző fejedelmi pártok valóságos polgárháboruja következett. Gyakorlatilag megsemmisültek a nem is olyan régen virágzásnak indult művelődési centrumok legfontosabbjai: a váradi, a gyulafehérvári s pár évvel később a pataki. Föltűnő, hogy milyen sokan halnak meg ezekben az esztendőkhöz a legjobbak közül: a szervező és alkotó értelmiség köréből Tolnai Dali, Medgyesi, Nagyari, Benedek, Apáczai - szóval két nemzedékből is az újító mozgalmak legfontosabb vezető alakjai: s ugyanakkor olyan jelentékeny pártfogók, mint Nadányi Mihály, Váradi Miklós, s Lórántffy Zsuzsanna, a puritánusokat a saját fiával szemben is védelmező fejedelemszuszony.

A súlyos csapások nem vezettek az előző időszak művelődési törekvéseinek azonnali teljes és végleges kudarcára. Magától értődik azonban, hogy rendkívül megnehezítették azoknak a dolgát, akik túléltek a fizikai és szellemi megsemmisüléssel fenyegető válságok első hullámát. Megváltozott feltételek között, tiszteletreméltó heroizmussal küzdöttek egy lényegében változatlan célért a század utolsó harmadának legjobbjai. Nem lehet azonban kétséges, hogy a lényegesen kedvezőtlenebb viszonyok között új szakasz kezdődött szellemi mozgalmaink és a polgári kultúra fejlődésében.

A két szélső dátum - kb. 1638 és kb. 1662 - közti negyedszázad magyar kultúrájának sokoldalú, korszerű bemutatásához megújult, marxista szellemű társadalomtudományi kutatásunk nem kevés eredménnyel járult hozzá.

Irodalomtörténetünk új kézikönyvének megfelelő része /A magyar irodalom története II. Bp. 1964. 221-249./ Bán Imre, Makkai László, Zemplén Jolán könyvei mellett Mátrai László, Révész Imre, Tordai Zádor és mások összefoglaló tanulmányaira támaszkodhatott az utóbbi másfél évtized tudományos terméséből. Legújabbban is megjelent néhány olyan munka, amely gazdagítja művelődésünk történetének e szakaszára vonatkozó ismereteinket. Így közvetve jelentenek segítséget a kutatás számára az "Európa nagy korszakai"-sorozat első kötetei /Hankiss-Makkai: Anglia az ujkor küszöbén; Wittman: Németalföld aranykora. Bp. 1965./.

A fent jelzett eredmények nem jelentik azt, hogy a Kelet-magyarországi és erdélyi kultúra föllendülésének akár csak a legfontosabb kérdései is megnyugtatóan tisztázódtak volna. Nem mondhatjuk például, hogy a jelenség társadalomtörténeti háttéréről kielégítő magyarázatunk lenne. A főlsszabadulás óta is elég sok különbö-

zók, néha egymással ellentétes, véleményekkel találkozhatunk. Csak a legszélsőségekből említi: volt amikor majdhogyanis szövetséget tételtek föl a legmesszebbre látó erdélyi fejedelmek "abszolutisztikus", s a mezővárosi parasztpolgárság antifeudális törekvései között; máskor viszont talán túlságosan szűkre korlátoztuk a centralizációs politikai- és a polgári művelődési programok hazai lehetőségeit. Ez nemcsak elméleti bizonytalanságot tükröz, hanem azzal is összefügg, hogy a szorosabb értelemben vett "kulturális virágkor" - a század derekáról - tulajdonképpen alig áll rendelkezésünkre konkrét és részletes társadalomtörténeti elemzés. Történetjeink inkább a megelőző és a következő időszakokkal foglalkoztak /így Benda Kálmán, Makkai László, Wittman Tibor Bocskay és Bethlen harcaival, a három hajdúfelkeléssel és Császár Péter parasztmozgalmával; illetve Benczédi László, Esze Tamás, Várkonyi Ágnes s mások inkább a század utolsó harmadának nemesi és népi "kuruc"-küzdéseivel/.

A felekezeti és a felekezeteken belüli teológiai viták, vallási harcok mezében ebben a korban is osztályok vagy társadalmi rétegek ideológiai koncepciói mérkőztek egymással. Valójában erről a rendkívül éles küzdeletről is elég keveset tudunk még, hiszen a sok résztvevő csoport közül ugyyszólván csak egynek a fejlődését ismerjük sokoldalúan: a református "belső ellenzékét", a puritánusokét. Aligha nevezhetők azonban biztosnak, árnyaltak a vezető államegyház - és egyúttal szinte a protestáns területek egész "intézményes kulturájának"- ügyeit mindvégig irányító kálvinista ortodoxiára vonatkozó ismereteink. Még kevésbé világos, hogy milyen szerepet játszottak - a másik póluson - a visszaszorított, de teljesen el nem némult antitrinitárius és egyéb "eretnységek" a kor hazai szellemi életében.

Nem jártak még kielégítő eredménnyel azok a kísérletek sem, amelyek kulturális örökségünk e fontos részének az európai eszme- és ízléstörténet folyamatában való elhelyezésére irányultak. Van olyan fölfogás, amely egy magyar "előfelvilágosodás" kibontakozásának a jeleit látja Apáczaiék törekvéseiben. Néhányan a reneszánsz humanizmus intenzív hatásának elhúzódását hangsúlyozzák. Mások ujabban ellenkezőleg: "igazi barokk rendszer" megvalósulásának tekintik például Comenius elméletét /mint Klaniczay: ItK. 1963, 769./; s a nagy cseh gondolkodó és az európai enciklopédiz-

mus más képviselői által is ösztönzött kulturális fölemelkedésünket már-már a magyar barokk tudományosság hőskorával azonosítják.

Az alábbi cikkek ilyen és hasonló kérdéseknek nemcsak a megoldására, de még a föltevésére sem vállalkoznak. Ehelyett Apáczai és néhány kortársa életét és működését megvilágító - s jórészt ismeretlen vagy elfelejtett - adatok közlésére kerül sor. A kötetben szereplő nagyszámu értelmiségi s az egy-két tanult polgár- és nemesember cselekvő részese volt a kor társadalmi harcainak, vallási, filozófiai vitáinak, s nem utolsó sorban a pedagógiai, természettudományi, orvosi, nyomdai stb. gyakorlatnak. Így végső soron ennek az adatközlő cikkgyűjteménynek mégis csak az a legfontosabb rendeltetése, hogy segítséget nyújtson az 1640-es, 50-es évek magyar szellemi mozgalmaival, protestáns-polgári művelődésünk föllendülésével s ezen belül - többek közt - a fönt jelzett társadalom-, ideológia- és izléstörténeti kérdésekkel foglalkozó további kutatásnak.

Ha a kötet összes cikkeit figyelembe vesszük, akkor a kortársi közösség mellett csak a tanult férfiakra váró elméleti és gyakorlati munkában való részvétel kapcsolja össze cikkeink szereplőit. Bizonytalan és változékony volt ebben a viszonylag békés periódusban is a történelmi helyzet, a közösségi meg az egyéni érdekek és sors. Rendkívül heterogén volt még a legkiválóbbak által elsajátított műveltséganyag is: misztikus, babonás hiedelmek keveredtek benne az értelem világbíró erejét hirdető eszmékkel. Nem a feudális kötöttségekkel következetesen szembenálló polgári, vagy "népi" értelmiségi sematikus "pozitív hőst" termelte ki hát ez a kor sem /mint ahogy néhány szépirodalmi földolgozás alapján gondolhatnánk/; hanem az életsorsok és magatartások tarka sokféleségét produkálta.

Ennek megfelelően erről a kötetről sem mondható el, hogy a világnézeti, a természettudományos, vagy a társadalmi haladás mennyi uttörő harcosáról közöl új adatokat. Hiszen a cikkek néhány csoportja - pl. a váradi iskola tanárainak összeállítása - válogatás nélkül, lehető teljességre törekedve sorakoztatja föl a kor sok értelmiségi szereplőjét. Elképzelhető-e ilyen körülmények között, hogy éppen azok hiányoznának közülük, akiknek sokasága miatt Apáczai olyan őszintén fölajdult?! Bizonyos, hogy "pocakos,

bérenc papi bábalak... üres és buta iskolai róka" is akad a kötetünkben földidézett kortársak közt. /Az Apáczai ellen áskálódó, "kevély, botránkoztató" Bátai György okvetlenül ilyen figura lehetett, de föltehetően voltak még társai rosszindulatu korlátoztóságban. Nemcsak a társadalmi szituációk vagy a műveltséganyag sokféleségéről beszélhetünk. A szorongató gazdasági vagy lelki kényszer nehéz próbáknak tette ki a jellemet is.../

Az ilyen főntartások azonban nem homályosíthatják el azt a tényt, hogy Apáczaival egyidőben, rajta kívül is, igen sokan álltak ki a meggyőződés és a jellem próbáját. Egyes művelődési centrumainkban tartósan ők alkották a többséget. Leginkább talán nem is annyira Comenius és Apáczai közvetlen vonzásában, Patakon ill. Kolozsvárt, hanem a pusztulása előtti virágkorát élő Váradon.

A progresszió erőinek a váradi iskola és nyomda, meg a közeli egyházak körül való tömörülése részben megelőzte Apáczai itthoni föllépését. Főleg ez a jelenség - amit már Zoványi és Makkai is megfigyeltek - indokolja azt az eljárást, hogy a váradi vonatkozású cikkeket a kötet élére tettük. Egyébként is ezekben a cikkekben fedezhető föl talán a legtöbb ujdonság, s itt különösen kitűnik Herepei gyűjtőmunkájának jelentősége. A XVII. század eddig szinte"üresnek"számító, negyedik évtizede a váradi kollégium igazai föllendülési idejévé változik olyan források alapján, amikről a korábbi kutatás talán tudomást sem vett: debreceni könyvek bejegyzései, meg a kolozsvári sáfárnak a fejedelmi székhelyre /és onnan/ utazókról készített számadásai alapján.

S ezek a források nemcsak ennek vagy annak az érkezéséről, hivatalba állásáról tudósítanak! Egy könyvajándékozásra vonatkozó néhány soros jegyzet alapján például id. Köleséri Sámuel nemcsak a váradi biblia korrektorának és egy tehetséges prédikátor-író-orvos-dinasztia tagjának tekintjük többé, hanem azok közé a kevesek közé soroljuk, akiknek az angol forradalom iránti aktiv, izzó rokonszenvéről közvetlen, biztos tudomásunk van: barátjának Cromwell-röpiratokat küld, s a naptárt Krisztus születésén kívül az angol szabadság kezdeteitől is számítja.

Az Apáczai váradi, majd gyulafehérvári és kolozsvári elődeiről, kollégáiról, s végül a tanítványokról készült cikkek tulnyomó többsége ebben a kötetben jelenik meg először. Ebből a szempontból csak a negyedik, Apáczai származásával, életének néhány

állomásával, munkásságának emlékeivel foglalkozó fejezet mondható kivételnek a szabály alól. Ide elég sok olyan cikket vettünk föl, amiknek korábbi változatait folyóiratok már közölték. Ezek egy részét ráadásul Bán Imre kitűnő monográfiája föl is használta. Mégis indokoltnak látszott most a közlés a kötet teljessége érdekében /különben is jórészt átdolgozott változatokról van szó/.

A szerző néhány adatértelmezésén bizonyára lehetne vitatkozni. /Igy nem látszik eléggé megalapozottnak Harsányi Jakab váradi tanár, majd fejedelmi diplomata és Csepregi Turkovics Mihály hányatott életű kolozsvári kereskedő kiiktatása azoknak a sorából, akik - legalábbis életük egy szakaszában - a puritánus mozgalmat aktívan támogatták./ De még az ilyen esetekben sem tanulság nélkül való az alapos, körültekintő "adatkritika".

Vállalkozásunk céljairól, a cikkek jellegéről, az adatgyűjtő munka meg a szerkesztés szempontjairól szó esett már az Adattár I. kötetének bevezetőjében /Polgári irodalmi és kulturális törekvések a század első felében. Bp.-Szeged, 1965. IX-XI./. A Jakó Zsigmondnak és kolozsvári munkaközösségének szóló köszönetünk ismételt kifejezését csak azzal kell még kiegészítenünk, hogy ez a könyv aligha készülhetett volna el a nélkül a fölbecsülhetetlen értékű segítség nélkül, amit a magyarországi református könyvtárak és levéltárak - s személy szerint ezeknek a gyűjteményeknek a vezetői, különösen Esze Tamás, Módis László és Ujszász Kálmán - nyújtottak.

A kiadványunk anyagi terheit vállaló intézmények - az akadémiai Irodalomtörténeti Intézet és a szegedi egyetem - nagyvonalú támogatása tette lehetővé e két kötet sokszorosított megjelenését. Egy következő kötetben - néhány összefoglaló cikk mellett - olyan adatokat szeretnénk közölni, amelyek a század utolsó harmadának szellemi mozgalmait segítenek majd megvilágítani.

Keserü Bálint

I.

A VÁRADI KOLLÉGIUM ÉS A RÁKÓCZIAK

Az alábbi cikkszoport szerves folytatása az első kötet utolsó fejezetének. Különösen szorosan kapcsolódik oda az a két cikk, amely a Rákóczi-család kultúraépítő tevékenységének rendkívüli jelentőségét hangsúlyozza. A váradi kollégium fejlődésének fel lendülésével foglalkozó nagyobb összefoglaló adatgyűjtemény előtt, nem felesleges ismételtlen utalni ezekre a pozitívumokra /vö.I.köt. 506./

Másrészt azonban aligha volna helyes figyelmen kívül hagyni, hogy éppen egy olyan, viszonylag kevésbé ismert iskolánkról lesz szó a következőkben, melynek életében eleven hagyomány volt az egyházi és világi hatalmasokkal szemben kifejtett ellenállás. Legalábbis ezt jelzi már a XVII. század elején Alvinczi Péter patronátusellenes mozgalma, Szilvásujfalvi Imre bátor lázadása /vö. Makkai: A magyar puritánusok...140./, s a város lakóinak Derecskei Ambrus vezette felkelése a jezsuiták ellen még az előző század végén. Közismert, hogy ennek az örökségnek a nyomán, éppen a kollégium virágkorában, az 1650-es években, a város és kultúrája enyhén szólva "kinőtt" a fejedelmi támogatás keretei közül: merészen ellenszegült a fejedelmi akaratnak.

Herepei adatai különösen az 1630-as évekre vonatkozóan hézagpótlóak. A váradi iskola történetének eddigi feldolgozásai talán az 1630-1638 közötti évekről tudták a legkevesebbet, pontosabban: semmit. /Id. Rácz Károly a "Bihar" és "Szabad Egyház" 1884. évfolyamában és Csernák kérdőjeleit munkája 277. lapján./ Az alábbi adatokból az derül ki, hogy rendszeresen két, majd három akadémikus mester is szolgált már ez években Váradon. Sőt ugyanerre az időre /1634-36/ tehető az a kísérlet, hogy - pár évvel Gyulafehé-

vár után és Patak előtt! - külföldi professzor beállításával emeljék a hazai viszonylatban akkor lehetséges legmagasabb színvonalra a kollégiumot. A Velencéből való Marcus Antonius professzorral nagyjából egy időben működött a tanárok sorában a tudós Debreceni Gáspár után Tolnai Dali diáktársa: Fehérvári Mihály, majd Amesius utolsó magyar tanítványa Gidófalvi Balázs.

Az új adatok alapján az 1650-es évek "váradai puritánizmusának" nemcsak távoli, hanem közvetlen előzményeit is részben magukban a helyi tradíciókban kell tehát látnunk.

És ettől kezdve a váradai kollégium tényleg "a puritánizmus jegyében" fejlődik, hogy aztán a bukás előtti évtizedben a mozgalmakon belül is a radikális áramlat gócpontja legyen. Jellemző, hogy az egész három évtized alatt alig találunk olyan tanárt, akinek ne lett volna így vagy úgy köze a magyar puritánus küzdelmekhez. Az "ujítások" ellen sikeresen tevékenykedő, s éppen ennek érdekében egy sor kérdésben "modernül" gondolkodó, a demokratikus követeléseknek és az angol példa tanulságainak is a maga módján hangot adó orthodoxia legnagyobb hatású prédikátor-író-szervező vezetőegyeniségei is itt kezdték pályafutásukat /gondoljunk csak Szilágyi Benjámint Istvánra vagy Tofaeus Mihályra/.

A váradai iskola utolsó évtizedének tanárai jórészt személyes ismerősei voltak Apáczainak. De ennél fontosabb, hogy ott találjuk a körükben a magyar puritánusok utolsó, de egyúttal a Descartes-követők első nemzedékének kiemelkedő képviselőit is. Olyan tény ez, ami teljesen bizonyítottnak tekinthető, csak különböző kutatók elszórt észrevételeit kell összegyűjteni. Így legújabbán Tordai Zádor már a magyar kartéziánizmus legkorábbi uttörőinek sorában emlegeti Enyedi Sámuel, aki "Apáczáival egyidőben tanít Váradon..., s Physicája határozottabb és következetesebb, mint Apáczai Philozofia naturalis c. kései munkája" /Magyar Filozófiai Szemle 1962, 59-60./ Az sem lehet véletlen, hogy Trencsényi Waldapfel Imre "a Hollandia felől terjedő cartesianizmus önkéntelen elemeit" fedezi föl a váradai puritánus iskola egyik legjelentősebb pártfogója, Nadányi Mihály 1656-ban kelt, fiához intézett "oktató intésében" /Erasmus és magyar barátai. Bp. 1941. 106-107./

I. Rákóczi György és Lorántfi Zsuzsánna
gondoskodása az iskolákról

Az Öregbíki Rákóczi György fejedelemmé választatván - Szalárdi szerint - "és így az ország népének szép csendessége lévén, minden esztendőnkint az ország lakosainak az ő szokott napjokon való octavalis terminusit és diaetákat fogyasztás nélkül kiszolgáltattván és minden dolgaiban az egy pompás, és bőlköltségű pompás nagy udvarban tartáson kívül, kiváltképen egy ideig Bethlen fejedelem magaviselésit követni igyekezvén, semmit az haza megmaradására, épületire való jó dolgokban hátra nem hágy. "1)

A Bethlen Gábor vég hagyományának sorsáról írott cikk bevezetéseképpen tehát hadd idézzem Medgyesi Pál: "Sz. Atyák Öröme" című munkájának 1640 január 5-én Lorántfi Zsuzsánnához intézett ajánlásából azokat a sorokat, amelyekben a többek között az iskolákról is szólván, nagy dicsérettel emlékezik meg arról, hogy "Az Pataki egészszen Nágtokra nem tsak hogy Joszagaban vagyon az Nágtoknak, hane[m] minden egyeb gondviselesből-is, melyben menyt farad és költ Nágtok, tudgya tsak az Isten. Az Debreceni edgyik Schola Mestert-is immár edgynéhany esztendőktül fogva /amely fizetése[n] én magam-is esztendeig szolgáltam/ Nágtok tartya, Varadon penig gyakrabban kettőt-is tart. Az Kolosvariaknak, az Tanéttokkal egyetemben edgyül egyig Nágtoktul vagyon. Az Fejervari Collegium-nak is mellyet az halhatatlan emlekezetű idvezült Bethlen Fejedelem fundalt bú költséggel és minden szükséges proventusokkal, Nágtok tanéttat sok költséggel esztendőnként Schola Mestereket."2)

Nemkülönben Geleji Katona Istvánnak ugyancsak 1640-ben Gyulafehérvárott megjelent "Preconii Evangelici Tomus Secundus" című művének ajánlásából a következő sorokat ragadom ki: "Tua enim Cel-

1) Szalárdi János Siralmas Magyar Krónikája. Pest, 1853. 81-82.

2) RMK. I. 701. /Én a debreceni ref. nagykönyvtár példányát használtam; ennek könyvtári jelzése: RMK. 195./

situdo, pro singulari sibi innata pietate, nihil antiquius ducit; quam gloriam Dei ac salutem suorum[m] omni ope ac studio promovere; quem in finem Professores divinae ac humanae sapientiae undiqua-
q[ue]; doctissimos, ac Praeceptores Classicos liberaliter in Al-
bensi hoc suo Collegio alit, Studiosos de meliore nota sibi com-
mendatos, sumtibus largiter instructos, in exoticas quoque Acade-
mias pro uberiore literarum mercatu faciendo amandat, domi vero ma-
nentes benigne fovet, ac studentat."³⁾

Mindezek a kiadások - természetesen - sok pénzt emésztettek fel, amit csak megfontolt számítással tudhatott a fejedelem mind a fiscus, mind a magán vagyon terhére beilleszteni, hiszen úgy az országos, mint pedig magán kiadásai nagy összeget emésztettek fel, jóllehet se Rákóczi, se a családja nem élt fényűző életet.

Végezetül iktassuk ide Makkai Sándornak azt a megállapítását, hogy "az erdélyi ősi iskolák dicsősége abban állott, hogy nem hagy-
ták porba hullani a talentumokat, hogy azokat magából a népből keresték ki, emelték föl és csiszolták ragyogó gyémántokká. Ennek a nemzet-pedagógiának adott nemeslevelet Bethlen Gábor fejedelem, a legerdélyibb magyar lélek."⁴⁾ Mi pedig még hozzáfűzhetjük, hogy az ő feladatvállalását méltó módon folytatta tovább I. Rákóczi György és felesége Lorántfi Zsuzsánna, úgy amiként a kiváló tudós Esze Tamás "Az öreg Rákóczi György"-ről írott cikkében megállapítja: "uradalmainak középpontja Sárospatak volt, ide gyűjtötte te-
méntelen javát. ... Ez a patak azonban a magyar művelődés olyan te-
rületeit táplálta, melyek nélküle elszáradtak volna. Ki adott többet a népnek ebben a században, mint Rákóczi György, meg a fele-
sége, az áldott emlékezetű Lorántffy Zsuzsánna?" Emellé nyugodtlé-
lekkel sorozható még az is, hogy "ez a sokat ócsárolt vagyon nem-
zedékeken át táplálta népünk szabadságtörekvéseit. A dédunoka II.
Rákóczi Ferenc szabadságharca kezdetén összeomlott volna, ha nem áll mögötte az a nagy erőtartalek, melyet az öreg Rákóczi gazdál-
kodott, perelt, zsongorgatott össze - elmondhatjuk - nemzete szá-
mára."⁵⁾

3) RMK. II. 552. /En a szegedi Tud.Egyetem Régi Magyar Irodalom-
történet tanszék könyvtára példányát használtam/.

4) Makkai Sándor: Harc a szobor ellen. Kolozsvár, 1933. 119.

5) Az Ut. 1952: 27.sz. 5.lap.

A fehérvári kollégiumi alapítvány sorsa

Bethlen halála után

II. Rákóczi György 1653 augusztus 14-én Radnóton keltezett levelében arról értesíté édesanyját, hogy "Apáczainak, kegyelmes asszonyom, semmi híret nem hallottam, irunk felőle Fejérvárra."¹⁾ E sorok tehát azt jelentik, hogy Apáczai nem volt fejedelmi alumnus s ezért Rákóczi Csulai püspöktől, mint a külsőországokban tanuló diákok számontartójától fog érdeklődni felőle.

Kétségtelen, hogy abban az időben nagy sor volt, ha valamilyik ifju doktori fokozatot ért el s ezért nem csuda, ha annak a híre künn tanuló diáktársai révén hazájába eljutva, ott méltán érdeklődést keltett az egyházáért és a közmívelődésért buzgó Lorántfi Zsuzsánnában is.

II. Rákóczi György 1656 január 10-én Gyaluból keltezve édesanyjának ismét azt válaszolta, hogy "Apáczaihoz semmi közünk, kegyelmes asszonyom, collegium költségén püspök uram taníttatta."²⁾ Tehát a fehérvári kollégium rektori állásából történt eltávolítása után Rákóczi a fenti szavakkal igyekezett kibuvót keresni a róla való gondoskodás kötelezettsége alól.

Apáczai alumniumáról, amelyet bizonyosan Bisterfeld ajánlatára a kollégium ügyét őszintén szívében viselő Geleji elhatározásából nyert el, különben ő maga is megemlékezik. Az erre vonatkozó sorokat szükségesnek tartom idéznem a "Magyar Enciklopedia" előszavából, amely Bán Imre hű fordításában így hangzik: "főtiszteletű és tudós Geleji István urtól, aki akkoriban az erdélyi egyház püspöke, nekem pedig nagy pártfogóm volt, az egyház költségén felsze-

1) Szilágyi Sándor: A két Rákóczy György fejedelem családi levelezése. Bp. 1875. 471.

2) U.o. 499.

relve magasabb tanulmányok végzése céljából az Egyesült Németalföld híres akadémiaira küldettem",...azután pedig... "főtisztelőt és tudós Csulai György urnak, az erdélyi református egyházak püspökének kitüntető, de éppoly váratlan jóindulatában és bőkezűségében részesültem, aki elegendő utiköltséggel ellátva, a hazába való sürgős visszatérésre szólított fel."³⁾

Mindezek az ellátmányok pedig nem telhettek ki az egyházközség, avagy az egyházkerület pénztárából, hanem - amint a fejedelem kijelentette - csakis a fehérvári kollégium tőkéjének felhasználható jövedelméből, minthogy Bethlen Gábor végrendekezése következtében az rendelkezett "az ifjúság képzése" /nevelése/ számára is hagyományozott összeggel.⁴⁾ Ámde Kemény János önéletleírásának I. Rákóczi Györgyről szinte érthetetlenül sötétnek, sőt sokszor egészen torznak mondható képei között a többek között az olvasható, hogy "cselekedte vala azt is a fejedelem, hogy Bethlen Gábortól az fejérvári collégium épületire legáltatott néhány ezer forintokat kölcsönzésnek színe alatt azon öreg urtól, Bethlen Istvántól, extorqueálván, semmiképpen meg nem adá sok unszolásra is. Kilencezer talléros medált is kezéhez venné és az tokaji Hétszőlőket is debreceni adóból való néhány ezer forint summával elfoglalá megadásnak színe alatt, melyek még máig /t.i. 1658-ig/, úgy tudom, oda vadnak; ezek miatt is igen compungáltatott conscientiájában az nevezett öreg ur /t.i. Bethlen István/, urgeáltatott is az papoktól, mivel ő volt az főtestamentumos."⁵⁾

Szükséges volt e nagyon rosszindulatu beállítást teljes egészében idéznem, hogy annál könnyebben tudhassuk meggyengíteni az ő írásából elterjedt vádaskodást.

Mindenek előtt meg kell cáfolnunk a kilencezer tallért érő nyakéket /medált/. Gondoljuk meg, hogy ez a 9.000 tallér magyar forintra átszámítva, megközelítőleg akkora értéket képviselne, mint maga a 20.000 forintos készpénzhagyomány. Éppen ezért vajjon miből is lehetett volna ez a nagyszerű ékszer? Mindenesetre ékkövekkel kirakott aranyból. Ámde ilyen roppant értékű fényűzési tár-

3) Barta-Klaniczay: Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból. Bp. 1951. I. 554-56.

4) Váró Ferenc: Bethlen Gábor kollégiuma. N.Enyed, 1903. 72.

5) Kemény János önéletírása és válogatott levelei. Bp.1959. 209-10.

gyat, mint szinte holtértéket, Bethlen miért is hagyományozott volna egy tanintézetnek? Az is meggondolandó, hogy ha a vert arany-nak XVII. század közepi 4 forintos értékét vesszük számításunk alapjául, akármilyen emaillozott és gyémánt, rubin, meg smaragd-kövekkel kirakott pompás ékszerre gondolnánk is, az legalább is 8-10 kiló súlynak kellett volna lennie. Elképzelhető-e az egy, nyakban viselendő ékszerről? Még tizedrész súlyu sem! Azután ha ezt az akármekkora értékű ékszert vagy akár csak képet is átvette volna Rákóczi, annak visszaadását, vagy legalább is értékének kötelező visszatérítését beiktatta volna abba a kötelezvényébe, amelyet 1636 február 9-én maga s a Márkusfalvi Márton fejedelmi titkár aláírásával megerősített.⁶⁾

Jól megfigyelendő, hogy ez a ma is meglevő kötelezvény a leg-szabályosabb hivatalos formában állíttatott ki, tehát államokmány volt, amely azt tartalmazza, hogy "my ez előtt való ideőben, ot-tan hamar tudni illik Fejedelmi méltóságunknak boldogh kezdeti u-tán, midőn ez my állapotunknak és országunk közzeönséges békessé-gének irigyeleősi és gonosz akarói ellenünk haddal, fegyverrel, készülnének, azon hadak ellen Országunk oltalmazására, és közönsé-ges békességének megh tartására való készületeinknek el kerülhe-tetlen nagy szükségekre azt a husz ezer forintot, kit az Fejér-Vá-ri Collegiumbéli tiszteletes Tanító-Mestereknek, Professoroknak mindenkori tartásokra; és más hat ezer forintot, kit azon Colle-giumnak építésére, boldogh emlékezetű Gabriel Fejedelem praedeces-sorunk Testamentumában hagyott volt, Tekintetes és Nagyságos Iktá-ri Öregbhik Groff Betthlen István kezétől kölcsön, és úgy, hogy jeövendőben az Collegium számára megh fizessük, el kértük és föl-vettük volt; És azon summákat tőlünk el szakadott némely Párto-soknak gonosz igyekezetek, és Országunk romlására való szándokok ellen több egyéb sok és nagyobb költségink miatt, eddig is a Colle-gium számára megh nem fizettük." Tovább pedig arról biztosítja a Collégiumot, hogy amig e tartozást meg nem adhatná, addig vagy jó-szágot ad érlette, vagy évenkénti másfél ezer forint kamatot fizet. Ha pedig időközben meg találna halni, abban az esetben az Erdélyi részekhez tartozó magyarországi részekben levő ingóságaiából, ha-pedig az nem lenne elegendő, abban az esetben magukból a birtoka-

6) Váró F. 94-96.

iből kielégíthesse magát a kollégium.⁷⁾

Elképzelhető, hogy ennél becsületesebb eljárásnál keresve sem lehetne különbet találni, vagyis ha az ország szükségére fordított kölcsönösségeket életében nem téríthetné vissza, abban az esetben a kollégium a fejedelem magánjvaiból szerezzen kielégítést. Kemény rosszindulatu beállítására az indoklás hosszadalmassága és ide nem tartozása miatt most nem térhetvén ki, csak annak adjuk magyarázatát, hogy e kötelezvény kiállítása nem a püspök "urgeálására" történt, hanem a még 1630-ban kölcsön vett összegeket ő maga föltétlenül törvényhozásilag is biztosítani akarta, mint-hogy - Haller Gábor naplójából idézve - 1636 január 27-én "hozták meg, az öreg Bethlen István az törökhöz ment által, hogy haddal jőjjön az mi kegyelmes urunkra."⁸⁾ Természetes, hogy amíg Rákóczi-nak csak a hazai pártosokkal volt dolga, nem gondolt a maga halálára, vagy trónvesztésének lehetőségére, ellenben a török ellen való hadbaszállás már komoly veszedelmet jelenthetett. Ezért akarta a kollégium jogos követelését minden áron biztosítani. Most tehát a kiállított kötelezvény alapján Rákóczi a május 26 - június 6-ig Gyulafehérváron tartott országgyűlés elé törvényjavaslatot terjesztett, amelynek megerősítésére hozatott a XV. articulus: "az collegium huszezer forintjáról az ecclesianak contentációját végzik."⁹⁾

Megtörténvén a török és erdélyi hadak közötti összecsapás s miután Kornis Zsigmond generális Szalontánál megverte az ellenséget, sőt a Rákóczi pártján állott Máté havasalföldi vajda is győzelmet aratott Chinán basa felett, a budai vezér békét ajánlott fel Rákóczinak, december elején Bethlen Istvánnal is megkötöttetett a béke.¹⁰⁾ Jóllehet ennek pontjai között - Szalárdi szerint - Bethlen István anyagi természetű kívánságait is teljesítette Rákóczi, ellenben az is belekerült a megállapítás pontjai közé, hogy "az fehérvári collegium építtetésére Bethlen fejedelemtől legáltatott huszezer forint somma bizonyos napra az orthodoxus erdélyi püspök

7) I.h.

8) ETA. IV. 31.

9) EOE. IX. 506. és Váró F. 75.

10) ETA. IV. 36-37.

kezébe adassék és jó lelkiismeret és igaz számtartás szerint tar-
tozzék a collegium építésére erogálni, mellynek építése hogy ne
is halasztatnék.¹¹⁾ E megegyezésükbe ez a pont pedig azért ke-
rülhetett belé, mert amikor Rákóczi fejedelemmé választatott s
Bethlen István az ország határozatából lemondott rövid ideig tar-
tott uralkodásáról, megállapodásukba - Szalárdi hallomása sze-
rint - az is belefoglaltatott, hogy "Bethlen fejedelemtől az fe-
hérvári collegium épületire testamentumban hagyott huszezer forint
summát, azt mennél hamarabb megépíttetvén, nem egyébre, hanem ar-
ra költi."¹²⁾ Bethlen István lévén a végrendelet végrehajtója, őt
tehát ezért izgatta e hagyomány sorsa. Itt azonban meg kell je-
gyeznünk, hogy Rákóczi ezt az összeget nem pazarolta el más célra,
hanem kamattérítési kötelezettség mellett kölcsön vette az ország
szükségére. De hiszen ez volt abban az időben a tőkének leggyümöl-
csözőbb és legbiztosabb elhelyezési módja, mert hiszen forgó tőké-
jét kivétel nélkül minden pénzes ember és testület kamatozásra ad-
ta ki, a kellően nem biztosított tőkék egy része - igaz - el is
veszett, Rákóczi kölcsönvétele azonban a lehető legjobban volt
biztosítva s ezért csak a rosszindulat fújhatta fel olyan látszat-
ra, mintha ő a kölcsönvett összeget eltulajdonította volna. Az
avatatlanok előtt különben még az is növelhette a látszatot, hogy
az 1633. évi fehérvári országgyűlésnek egyik cikkében Rákóczi szán-
doka akként jut kifejezésre, hogy ámbátor mindnyájan érzik az or-
szág szegénységét, mégis hogy a végházak és a kollégium építésé-
hez módot nyujtsanak, a Részekkel /Partiummal/ együttesen minden
kaputól /portától/ egy-egy forintnyi rendkívüli hozzájárulást i-
gértek.¹³⁾ E végzésből Pokoly József azt olvasta ki, mintha a ko-
lozsvári farkas-utcai templom és kollégium felépítésének ez lett
volna a kiindulópontja.¹⁴⁾ Magam eleintén arra gondoltam, hogy e
kollégium szóval a vég-váradai iskolát jelölték volna meg, mert
hiszen a végházak alatt a részekbeli építkezéseket: a jenei, a vá-
radi s a székelyhidi erődtítéseket értették. Balogh Jolán kiváló

11) Szalárdi János Siralmas Magyar Krónikája. Pest, 1853. 130.

12) I. h. 72.

13) EOE. IX, 316.

14) Pokoly József: Az erdélyi ref. egyház története. - Gál Kele-
men: A kolozsvári unitárius kollégium története. Kolozsvár,
1935. I. 122.

tanulmánya szerint is "Bethlen halála után a váradi építkezések a serény várépítő és jó gazda I. Rákóczi Györgyre maradtak; ő elődje szellemében és nagy tervei szerint folytatta...a külső várral párhuzamosan... a Bethlentől megkezdett belső várat, a palotát."¹⁵⁾ Ezzel szemben jól megfontolva a helyzetet, az állapítható meg, hogy abban az időben még csak a fehérvári scholát nevezték kollégiumnak. E törvénycikkből ilyenképpen tehát az világlik ki, hogy az ország nagy szükségében kölcsön vett kollégiumi pénzt Rákóczi ugyan már 1633-ban vissza szándékozott téríteni, azonban ez nem következhetett be, mert az ország rendkívüli adóját a maga egészében elnyelték a várak nagyszabású erősítési munkálatai, no, meg Esterházi nádor seregére, majd Székely Mózesre, Zólyomira és a többi pártos urra hadi készültséggel való vigyázás.

Ezek után, minthogy mindenik ellensége támadásától egyelőre sikerült megszabadulnia s ezzel hadi kiadásai lecsökkenvén, tüstént arra igyekezett, hogy az ország belső életét erősítse. Mi itt most csak a kulturális törekvésekre vetve egy nagyon rövid pillantást, megállapíthatjuk, hogy a fehérvári tipográfiának külső országbeli nyomdászokkal való felfrissítése, papirosmalom létesítése, betűmetsző hozatala által a könyvkiadási lehetőségeket igyekezett előmozdítani. A váradi iskolához még 1634-ben hozott velencei professzoron kívül az akadémikus mesterek számát is növeli, Sárospatakra 1636-ban rendeli Valerius Dávid professzort, Kolozsvárt 1638 tavaszán hozzákezd a farkas-utcai templom felépítéséhez, mivel elhatározott szándéka, hogy ott vele kapcsolatosan kollégiumot létesít. Más városok iskoláit is igyekszik akadémikus mesterek vezetésére bizni. Maga mellett megszervezi a második udvari papi állást, odahozván a kiváló Medgyesi Pált. Mindezekon kívül számtalan egyházzról és idegen országokban tanuló ifjakról gondoskodik: épít, segít, országán kívüli egyházaknak harangokat ajándékozik, a kinyomtatott "Öreg Graduál"-t szétosztja, könyvek kiadásának költségeit fedezi. Már e néhány kiragadott példa alapján is szükségesnek bizonyul, az I. Rákóczi Györgyről kialakított s még a mai napig is kísértő sötét képnek: ámbár a kor szokásaitól és világnézetétől meg nem fosztható jelenségeknek legszigorubb bírálattal történendő mérlegelése és a sokáig magára várattott e-

15) Balogh Jolán: Vég-Várad vára. Kolozsvár, 1942, 32. 29.

légtételnek annál is inkább való megadása, mivel a legsötétebb vádat: a fehérvári kollégium fejlesztésére Bethlen Gábortól hagyományozott nagy összegeknek könnyelműen való elpredálását Szilágyi Sándor 1883-ban már megcáfolta ugyan, ámde azt eleddig általánosan nem nagyon méltatták. Pedig kétségtelen bizonyosság, hogy Geleji Katona István püspök, Alstedius Henrik vezetőprofesszor, Csulai György udvari prédikátor által 1638 október 6-án kiállított hiteles oklevélben elismerték, hogy a Bethlen Gábor által a fehérvári iskolának hagyományozott 20.000 forintot, amelyet Rákóczi mindjárt 1630-ban az ország akkori szükségére kölcsönképpen felvett, a fejedelem hét és félévi kamatjával, vagyis 11.250 forinttal együtt visszafizette, ők pedig azt átvették s ezért örökre megnyugtatták önmagyságát, hogy sem rajta, sem utódain azt nem kereshetik. A kollégium felépítésére pedig /nem 6.000, hanem/ 10.768 forintot fordított Rákóczi,¹⁶⁾ Váró Ferenc ehhez még hozzáfűzi, hogy egy, az enyedi "kollégium birtokában levő 1638-ban kelt fejedelmi okirat is, amely a középkorból részjószág zálogul adásáról szól, ugyanazt tanusíthatja." Nem ismerem ezt az oklevelet, de valószínűnek tartom, hogy az a már korábban fedezetül átadott birtokra vonatkozik. Váró azonban fenti kijelentéséhez bizonyos gyanúsításra lehetőséget nyújtó megjegyzést fűz hozzá, vagyis "mégis ezekkel szemben némi kétséget támasztani alkalmas az 1653-ban szerkesztett Approbata imént idézett I. része X. czimbeli 2. és 3. articulusát megelőző Articulus 1. A néhai nagy emlékezetű Bethlen Gábor fejedelemtől a fehérvári collegium számára, avagy annak építésére legáltatott huszezer forint summának állapota is, több dolgok között controvertáltatván az 1636 esztendőbeli disturbium alatt való tractatusban, annak eligazítása ugyanakkor relegáltatott a püspökre az ecclesiával együtt, mostan is azon szerint helybenhagyattatott az országnak azon summáról való assecuratioja is."¹⁷⁾ Váró ugyan felismeri ebben az articulusban Bethlen János történetíró-államférfiúnak a gondoskodását, aki éppen elnöke is volt a törvénykönyvek szerkesztőbizottságának, ámde azt már nem vette észre, hogy ebben a szakaszban csak a 20.000 forint biztosításáról van szó, ellenben az építésre hagyományozott 6.000 forintot még csak

16) Thury Etele: Iskolatörténeti adattár. I. Fápa, 1906. 26.

17) Váró F. 75.

nem is emliti, ami tehát azt jelenti, hogy a szerkesztőbizottság jól ismerte a helyzetet s tudta, hogy se az utóbbi összeget, se a huszezer forint kamatait nincsen miért biztosítani, mivel az építésre szánt összegnek csaknem kétszeresét az eredeti rendelkezésének megfelelően fordította Rákóczi a kollégium építésére, a kamatok pedig hasonlóképpen kiegyenlítették. De Váró azt sem vette észre, hogy a törvénykönyv I. rész X. törvénycikkének 1. szakaszát nem lett volna szabad külön tárgyalnia a 2. és 3. szakasztól, amelyeket tulságos hosszadalmasságukért itt most én nem ismételhetek meg. De különben is az 1-3. szakasz együttvéve is csak a kollégium alapítása, szervezése, s a róla való gondoskodás tényét örökíti meg. Lehetséges, hogy egyuttal figyelmeztető, sőt korlátozó példát is kell benne felfedezzünk, ismerve II. Rákóczi György meggondolatlan, kalandra hajlamos, erőszakos és önfejű természetét, valamint Csulai püspöknek Gelejinél jóval kevesebb adottsággal megáldott s csekélyebb eréllyel és politikai készséggel rendelkező egyéniségét. Félős volt tehát, hogy az új fejedelem ne hogy precedenst lásson apjának pénzkölcsönzésében.

Az elmondottakból bizonyos, hogy köztudomásu volt, hogy az öreg Rákóczi Bethlen Gábor végrendeletének mindenben eleget tett, minthogy pedig a kilencezer(?) tallért érő medájonról, a debreceniek évenkénti kétezer forintnyi taxájáról s a tokaji Hétszözlőről a végzésekben sehol szó sem esik, bizonyos, hogy Rákóczi mindezeket vagy igénybe sem vette, vagy pedig megfelelő ellenértéket adott értük, mert máskülönbözn legalábbis a tokaji szözlőket az öreg fejedelem halála után az egyházáért mindég áldozatra kész Lorántffy Zsuzsánnától maga az egyház föltétlenül visszakérte és kapta volna.

Mindezekon kívül még egy nagyon lényeges érvet is fel kell sorolnom, azt ugyanis, hogy Bod Péter Geleji Katona István püspök életéről írva, elmondja, hogy "szép summa Pénzt hagyott volt Bethlen Gábor fejedelem az magától fundált ekkor Fejérvári, most Enyedi Kollégium' és közönségesen az Ekklesiák' számokra: a' mellyet Geleji István kezére vévén mint Püspök, rendes utakon és módokon szaporgatott: hol a' Valentzöbe, Bétsbe, Lengyel-országba Kereskedő-Társaságnak, s hol másoknak adta-ki; a melly annyira nevekedett, hogy halála előtt kevés napokkal magához hivatván Tsulai Györgyöt az Fejedelem' Papját, Geleji Istvánt az Ötsét, 's más hi-

teles embereket is, a' Ládát mellyben vólt, felnyittatta, 's azt mondotta: Ez az a' mit gyűjtögettem, szaporgattam az Erdélyi Ekklesiák' számokra. Fel-számlálván Arany és Ezüst Pénzül, találattott 75000, id est Hetvenöt Ezer Forint. Mutatott más Ládát-is, mellyben voltanak az Ezüst és Arany drága Edények, a' Ládát kortsolyán-is Szekérre fel nem tehetvén; fel-nyitották és darabokba hordatta Tsulai György a' maga házához. A' mint az 1662-dik Eszt. Karátson Havának 7-dik Napján költ vallás-levélből meg-tetszik."¹⁸⁾ Bod Péter szavainak hitelét bizonyítja Geleji István özvegyének és ifju Geleji Istvánnak a mondott napon tett hiteles vallomása, amely megerősíti a Csulainak és Bisterfeldnek átadott készpénznek és arany-ezüstneműnek Bodtól közölt mennyiségét.¹⁹⁾

Lehetetlen volt Kemény Jánosnak minderről tudomással nem birnia, de ha mégis a háboruságok s a tatár rabság viszontagságai között netalántán megfeledezett volna róla, mégsem tartható méltányosnak, hogy arról a jóltevő uráról, akinek nem egy értékes adományt s közöttük is legfőképpen a marosvécsi nagyszerű várat is köszönhette s aki őt mindég megbecsülte és bizalmas tanácsosának s hadvezérének tette, sőt amikor neki megírák, "hogy a fejedelem élete annyira reméltelen, hogy már akkor szava is elállott legyen...nem tartóztathatám magamat, hogy nagy zokogással ne sirnék",²⁰⁾ annyira rossz ízű gyanusítást hagyni az utódokra, hogy azután a legtöbb történetíró tollát is mérgezővé tette legyen! Ezzel kapcsolatosan azonban meg kell jegyeznem, hogy Bán Imrének Apáczairól írott kitűnő munkájában - úgy látszik - ő már nem ül fel Kemény János gyanusításának.²¹⁾

Ezek után meg kell még állanunk egy pillanatra, elgondolkozva azon a helyzeten, hogy mindég voltak és vannak emberek, akik a vélt, avagy mégis csak megtörtént sérelemért különösen a közéleti férfiak jószándéku, sőt éppen igazolt tetteiben is bűnös mesterkedést akarnak felfedezni. Annak ellenére, hogy Rákóczit semmiképpen sem akarják a vád alól felmenteni, ugyanakkor Bethlen Gábornál, nevetségesnek tartván a vádat, még vita tárgyává sem teszik, pedig

18) Bod Péter: Smirnai Szent Polikárpus. N.-Szeben, 1766. 88-9.

19) Thury Etele. I. 38.

20) Kemény János. 325.

21) Bán Imre: Apáczai Csere János. Bp. 1958. 394.

marosvásárhelyi Nagy Szabó Ferenc emlékirataiban hosszan tárgyalván a pénzbeváltással ért károsodását, ebből következőleg kimondja, hogy "sok dolgot próbála Bethlen Gábor fejedelem, melyben mind a maga hasznát nézte inkább, nem az igazságot, melyben Erdélynek szinte úgy lett haszna a miben lett; de amiben kára lett, úgy örökké való kára leszen,- nem csak egy esztendeig vagy két esztendeig, hanem örökké való; de sapienti satis."²²⁾

Tehát a Bethlen Gábor által hagyományozott és Gelejtől "szaporgatott" összegből küldötte ki a püspök Apáczeit a németalföldi akadémiákra s ugyanebből nyert utiköltséggel tért azután vissza hazájába is.

Sajnos, ennek a nagy gonddal és úgyszeretettel összehordott tőkének ezután már nem sok hasznát élvezhették a reá szoruló kollégium s az idehaza és külsőországokban tanuló ifjak, valamint a nélkülöző egyházközsegek, meg azok szolgálai, ugyanis - Bod Péter szerint - a II. Rákóczi György lengyelországi kalandja miatt az országra szakadt török-tatár seregek, valamint az egymással harcban álló fejedelmek közül is "egyik egy helyt 's másik más helyt ragadozta a' mit talált,... el-veszett ez az Ekklézsiák' Kintsek rész szerint a' Püspöknek gondatlansága miatt;a' ki kevesebb gondot tartott az Ekklésiákra mint maga Maradványaira; az honnan holtá után fizetett is ebben meg valamit a' Maradékka."²³⁾

Kétségtelen, hogy Csulai György az 1656-59. években többek között a Kolozsvár melletti Fejérd faluban néhány ezer forint értékben számos pusztát és lakós házhelyet, valamint földet vásárolt és vett zálogba,²⁴⁾ ez azonban még nem elégséges bizonyíték ellene, mert hiszen mind Csulai, mint akinek Barcsai fejedelem nagybátyja volt, mind pedig Csulainé Tisza Erzsébet hunyadi-zarándi birtokos családból származván, a maguk pénzük árán is szerezhették újabb birtokaikat. A felsoroltakon kívül azonban találtam egy olyan oklevelet is, amely azt adja tudtunkra, hogy a Csulai kezébe került pénzek és értéktárgyak ügyében az ő 1660 után bekövetkezett

22) ETA. I. 140-41.

23) Bod Péter: 89-90.

24) Apor-levéltár: A. /okiratok/. fasc. III. 146, 150, 151, 152, IV. 80, 129, V. 122.sz. /Ezeket az okiratokat annak idejében a Székely Nemzeti Múzeum levéltárában jegyeztem ki./

halála után megindított eljárás még 1672 június 22-ig sem fejeződött be. Eszerint ugyanis a Hunyad megyében Tustyán lakó ifjabb Csulai György a sógorának: a Fejér megyei Sárdon lakó nemzetes Szárászi Andrásnak kérésére addig is, amíg a fehérvári kollégium dolga eligazodik s azután megosztozhatnak, a fejérdi jószágot kezei közé bocsátja, valamint a borbándi dézma felét is nála hagyja, minthogy Szárásziné néne asszony meghalt s utána árvák is maradtak.²⁵⁾

Bizonyos az is, hogy Csulai püspök a reá bizottakról való végleges elszámolás előtt elhunyván, az egész országot ért mérhetetlenül sok romlás és háborúság miatt bekövetkezett kárvallásról maga már nem is tudhatott számot adni, éppen ezért én mégsem merném olyan határozottan állítani annak gondatlan, sőt talán éppen hűtlen kezelését. Ugyanis adat van reája, hogy a kollégium átvett készpénzvagyonát Csulai is tovább szándékozván gyűmölcsöztetni, ezért bizonyos összegeket kamatfizetés kötelezettsége mellett magánosoknak is kiadott. Csakhogy közbejött az ország szörnyűséges pusztulása s ezért valószínű, hogy a kamatra kiadott pénzek nagy része el is vészett, a többi pedig veszélyeztetetté vált. Erre céloz Apafinak 1675 január 1-én kelt rendelete, amellyel az iskola algonokainak meghagyja a kölcsönök hasznélvezésének érvényesítését.²⁶⁾

Végezetül ide kell soroznunk azt az eseményt is, hogy Csulai püspök örökösei 1676 március 26-án szerződést kötöttek az enyedi kollégiumot illető 6.218 forint tartozás megtérítésére.²⁷⁾ Hiszem, hogy ezt az összeget Csulai maga visszatérítés kötelezettsége mellett csak kölcsönképpen vette ki az általa kezelt vagyonból. Erre vall, hogy ha talán nem is szabályszerű, de mégis maradt utána valamelyes számadás a kollégium pénzéről, amelyet 1659-ben vizsgáltak át.²⁸⁾

A Bethlen Gábor hagyományának példája arra int, hogy még a legmegbízhatóbbnak látszó emlékiratok adatait is csak nagy körültekintéssel használjuk fel, nehogy a feljegyzést írónak egy-egy i-

25) I.h. A.IV. 93.sz.

26) Thury Etele. I. 49.

27) PrK. 1886: 414.

28) I.h. 1886: 413. és Thury E. I. 40.

lyesfajta mellécsuszása végül is az egésznek hitelét lerontsa. Hiszen mindnyájan emberek vagyunk s az egocentrizmusnak, vagy helyesebben szólva: az "én" központba helyezésének valahol valami okból mindég sántitania kell.

Végezetül szóljunk arról is, hogy Csulai 1659 július 20-án történt elszámoltatása után nemsokára, vagyis az 1660. év vége felé Magyarországra történt bujdostában elhunyt.²⁹⁾ Ámde az egyházkerület az ő távolléte alatt sem maradhatott felelős gondozó nélkül, éppen ezért Basiriusnak 1661 március 24-én Husztról Dadai Jánoshoz intézett levele alapján³⁰⁾ az sejthető, hogy Csulainak a feddhetetlenül tisztakezü Dadai lehetett a helyettesítője, jóllehet a zavaros idők közepette ő sem tudhatta az elvesztett pénzeket visszaszerezni. Nagyon meggondolkoztathat az a helyzet, hogy ha Gelejit nem a jóakaratu, de erélytelen Csulai, hanem a lelkiismeretesen körültekintő és kemény akaratu Dadai követte volna a püspökségben, nemcsak az egyház vagyonának nagy része maradt volna meg, hanem a Bethlen-féle nagyértékű bibliotéka s a káptalani levéltár biztonságba helyezéséről is ő maga gondoskodott volna.

29) Bod Péter. 94.

30) Bod Péter: Hist. Hung. Eccl. II. 451.

A d a t o k

a Rákócziak váradi kollégiumának történetéhez¹⁾

Nem kétséges, hogy hazai iskoláink közül a külső országokbeli kiváló professzorok s a legjelesebb hazai mesterek vezetése alatt megszervezett gyulafehérvári kollégiumot kell rangban a legelsőnek tekintenünk, mégis a jelek arra vallanak, hogy a Bethlen Gábor nyomdokain haladó öregbik Rákóczi György fejedelem közmivéldési tervében benne kellett lennie, hogy az ország egyes vidékeinek központjában lévő iskolákat s közöttük főképpen a partiumbeli váradi magasabb fokú tanintézményt fejlessze. Erre való célzást láthatunk már uralkodásának harmadik esztendejében az 1633 évi fehérvári országgyűlésnek Váradra is értendő határozatában, amelynek különben - szükségavusága miatt - ma már rendesen egészen más értelmet szoktak tulajdonítani. E szerint ugyanis, hogy "a végházaknak és collégiumnak építésére is" jobb módot nyujtsanak, a Részekkel (Partium) együttesen az egész országban minden kaputól egy-egy forint adót ígértek.²⁾ Természetes, hogy ha e végzésben előforduló "építés" meghatározást nem csupán a szó szerinti értelemben, hanem a szokásos "fejlesztés" jelentésének is értelmezzük, ebben az esetben csakugyan meggyőződhetünk róla, hogy bár a kollégium nevezet alatt netalán a fehérvári iskolát kellene is értenünk, mégsem kétséges, hogy a fejedelem a jenei és a székelyhidi mellett különösképpen éppen a váradi "véghely"-nek erődtítményeit szándékozott bevehetetlenné fejleszteni.³⁾ Ezzel természetesen

1) E közlemény a váradi iskolára vonatkozó eddigi összefoglaló ismertetéseknek, kiváltképpen pedig Koncz József: A marosvásárhelyi ev. ref. kollégium története. Marosvásárhely, 1896. 565-67. - Csernák Béla: A ref. egyház Nagyváradon 1557-1660. Bp. 1934. című munkájának részbeni kiegészítése.

2) EOE IX. 316.

3) Szalárdi 240-243.

együtt járt, hogy ugyanitt a szellemi élet bástyáját is romolhatatlanná szilárdítsa.

Várad különben a XVI-XVII. századbeli Erdély legfontosabb végvára és kapcsolt részeinek középpontja vala, ezért nemcsak Rákóczinak, hanem mindenik fejedelmi elődjének is kiváló gondoskodása tárgyát képezte. Tehát a várfalakat erősítették, a középületeket építették s a lakosság anyagi és szellemi gyarapodásán munkálkodtak. Nem hiába írta Váradról a Rudolf császárnak küldött 1599. évi követjelentés: "Ist wol Ort und gelegenheit einem Irdischen Paradeiss zu Vergleichen".⁴⁾ Az itteni iskola, amelynek gyökere 1557-ben a vallásujítás előtti káptalani scholától függetlenül eredt meg, országgyűlési végzésileg a Mindenszentek tiszteletére rendelt zárdában kapott otthont. Élete és nevelői működése egészen addig az ideig, amíg a várnak 1660 augusztus 28-án történt török kézre jutásával véglegesen lezárult, a város Péntekhely nevű főutcájában épült pompás épületben folytonos fejlődés útján haladt. Különösen I. Rákóczi György és Lorántfi Zsuzsánna voltak azok a jóltevők, akik semmiféle áldozattól nem riadtak vissza, csak hogy az iskola minél inkább erősödjék s még jobban növelhesse korábban elért jeles színvonalát; ehhez azután sok más adomány és alapítvány is járult, úgy hogy a fehérvári s a pataki után a legjobban megalapozott közmívelődési intézményünké növekedett.⁵⁾

Tanárainak egymásutánját Sasvári Gergely kezdi 1566-ban, - Csernák Béla egész sorát mutatja be az utána működött mestereknek, akik talán mindannyian külső országokbeli akadémiák tanítványai voltak. Természetes azonban, hogy adattára - Váradnak a töröktől történt elfoglalása s az írásbeli forrásoknak megsemmisülése miatt - nem lehet teljes, éppen ezért közlése nem is adja tudunkra, hogy e jeles iskola egyszerre ugyan hány mesterrel is működött, illetőleg mikor kezdődött az egy tanerős felsőbb évfolyamoknak - több tanerőssé való kibővítése s ezáltal az egyes tantárgyaknak alaposabb, korszerűbben való oktatása! Szalárditól azonban mégis csak meglehetősen részletes értesítést kapunk, amelyből e kérdésünkre megbízható utmutatást találunk. Szerinte ugyanis "az iskola

4) Marczali Henrik: Regesták a külföldi levéltárakból. TT. 1878:907.

5) Szalárdi. 364-66.

már azelőtt (vagyis 1660. évi megszűnése előtt) jó idővel, classisokra rendeltetett vala, az deáki szép tudományi minden mesterségek külön külön való hűséges praeceptorok, tanítómesterek által nagy hűséggel, szorgalmatossággal taníttatnak vala. Mellyek igazgatására dicsíretes, istenes, kegyes életű két scholamesterek tartatnak vala, kiknek egyikének az üdvözült Rákóczi György rendelése szerint a várbul és harminczad jövedelmiből tisztességes fizetése jár vala; s a classisok praeceptorinak is minden angári-
ánként fizetések kiszolgáltatván, a tanítás gyönyörűséges épület-
tel virágzik vala."⁶⁾

Szalárdi emlékeit kiegészíti öregbik Rákóczi Györgynek 1636. február 4-én Szamosujváron kelt rendelete. Eszerint a váradi vár mindenkori kapitányának, sáfárának és többi tisztségviselőjének rendeletet ad: "Akarok hűségteknek értésére adni, mégh mikoron Is-
ten ez méltóságos fejedelmi tisztenben, s állapotban hejheztetett, az ecclesiahoz való keresztyén indulatiukból így deliberalatunk volt, hogy valamikor a váradi scholának három tanító mestere lészen, a ketteit ott való váradi házunknak jövedelméből tartassuk és fizetessünk neki; az harmadikra pedig a város tartozzék gondot viselni és tartani; ha hol pedig csak kettő volna az iskola mestere, olyankor az egyiket a város tartsa, a másodikat pedig magunk akarjuk tartatni. Kiben hogy semmi fogyatkozás ne essék, hűségteknek hagyjuk, sőt parancsoljuk is, mind mostaniaknak, mind jövőendőbe-
lieknek, ha kik succedálnak, hogy uti praemissum amikor három mes-
ter tartatik a váradi scholában, annak ketteit megirt váradi házunk jövedelméből tartsa és fizessen nekik; az harmadiknak pedig a város; ha pedig történnék, hogy csak két mester volna, az egyi-
ket hűségtek, a másikat pedig a város tartsa és fizessen neki."⁷⁾

Jóllehet Rákóczi ebben a rendeletében úgy nyilatkozott, hogy már fejedelemsége legelején megadta a lehetőséget a váradi scholának három tanítómesterrel való működésére, de rendelkezésének 1636 február 4-én történt írásba foglalása azt mutatja, hogy a lehetőség mégis csak ekkor vált valósággá. Tehát már 1631-től számítható az intézetnek két mesterrel való működése, egyik ugyanis a várostól, másik pedig a fejedelemtől fizetett állást töltvén be, mignem a további fejlődésre csak néhány esztendő multával, az or-

6) Szalárdi 370-71.

7) Csernák 161-62.

szág békéjét veszélyeztető s éppen a Körös folyása mentén támadó Zólyomi s Prépostvári trónkövetelők kísérleteinek végleges megsemmisítése után kerülhetett sor. De hogy ezeknek az állásoknak rendszerezése valóban megtörtént, bizonyosság erre Medgyesi Pál fejedelmi udvari papnak "Sz. Atyák öröme" című s 1640-ben megjelent könyvének Lorántfi Zsuzsánnához intézett ajánlása. Ebben felsorolja a különböző iskolákban a fejedelemtől és fejedelemasszonytól fizetett scholamesteri állásokat, megemlíti, hogy "Váradon pedig gyakrabban kettőt is tartott."⁸⁾

Bárha a fejedelem az intézetet nem is kollégium, hanem csak scholaként említi, a három akadémiai végzettségű tanárral működött tanintézet azonban már nem tartható csak egyszerű triviális iskolának, partikulának, illetőleg gimnáziumnak. Mégis több értekezőnél is tapasztalható, hogy a XVII. századbeli iskolákról írva, téves képet alkotnak róluk, ennek pedig az a magyarázata, hogy nincsenek tisztában annak felépítettségével. A Rákóczi-tól kifejlesztett váradi iskola típusát a sárospatakiéval találjuk egyezőnek, ez ugyanis - a zempléni egyházmegyének Bornemisza Anna fejedelemasszonyhoz 1668-ban intézett folyamodása szerint - "három (academicus, vagyis külső országokbeli akadémiaikat végzett) mesterrel" és "hat classicus praeceptorral" (vagyis osztálytanítóval) működött.⁹⁾ Ennek ellenére is nagyot tévedett a különben érdemes Csernák is, aki Rákóczi 1636. évi rendelete alapján a következő megállapítást teszi: a váradin kívül "még csak egy iskola volt, amely ebben az időben három professzorral dicsekedhetett: t. i. a Bethlen Gábor által alapított Gyulafehérvári Collegium Bethlenianum, amelynek tanárai azonban külföldiek voltak..., a váradi kollégium tanárai viszont valamennyien magyarok, hazai föld neveltjei."¹⁰⁾ Pedig, hát, a három professzort ekkor még semmiképpen sem lehetne egy nevezőre hozni a három akadémikus mesterrel! Természetes, hogy ez a helyzet az erdélyi közállapotok hanyatlásával, amikor a külső országokbeli professzorok tartására az ország sem tudott már ál-

8) Kemény József: Történelmi adatok. Új magyar Múzeum. 1859:401.

9) Szabó Károly: Adalékok a magyar protestáns egyház és irodalom történetéhez. PrK 1889: 165.

10) Csernák 162.

dozni, lényeges változásokon ment át. A fejlődés II. Rákóczi Gy. uralkodásának második felében már odáig jutott, hogy különösen Apáczai törekvései következtében a rektorságból, illetőleg scholamesterségből csakugyan kitermelődött a végleges állásu, hazai eredetű férfiakkal betöltött professzorság, belátva azt, hogyha nem is "német" s nem is jár "plundrában", mégis lehet "tudós" ember. Ilyenképpen Apafi fejedelem korától kezdődőleg - nagyon hihetőleg Veresmarti Gáspár püspök elhatározásából - már minden felső tagozattal kibővitett erdélyi iskolában egy, két, a nagyobbaknál pedig valóban három hazai származásu, külföldi tanultságú, teljes felkészültségű, állandó professzor működött. Ennek a korszaknak azonban legfennebb csak az előjátékát érhetette meg a váradi kollégium.

Az elmondottak alapján csoportosítva a felkutatott adatokat, állapítandó meg a Rákóczi-korabeli váradi iskola helyzete.

a. Kollaborátorok

Kétségtelen, hogy a váradi iskola középfokozatának osztályokra való tagoltsága s az egyes osztályok oktatására a rendszeresített kollaborátori intézmény itt is már alkalmazásban volt. Ezt bizonyító forrásul soroljuk fel Szalárdinak már idézett tudósításán kívül az alábbi néhány, név szerint is jelentkező osztálytanító személyét.

1. Gyarmathi István (1642-44 közötti időben)

Szathmári Baka Péter teológus 1648 július 12-én Utrechtben tartott vitatkozását a többek között Gyarmathi Istvánnak ajánlotta, mint aki a gyermek Szathmárit Váradon tanította.¹⁾ Egyéb forrásból ismeretes, hogy ez a gyermek 1624-ben a szatmármegyei Vetés faluban született, ahol édesapja lelkipásztor volt; néhány esztendő múlva azonban idősebb Szathmári B. Péter a biharmegyei Székelyhid-Ujváros papjává választatott meg s ezért 1642 június 12-én családotól együtt ide költözött át.²⁾ Természetes tehát, hogy ettől az időtől kezdve fiát már a jeles váradi scholába járatta. Tudjuk pedig, hogy a középiskolai tanulók rendes körülmények között 16-18 éves korukban végezték el a klasszsisokat s amekvívánt vizsga letétele után ekkor léptek a felsőbb évfolyamokba, vagyis ekkor lettek diákokká, a diák pedig nem gyermek, hiszen megszólítása is már: Domine! Minthogy ifjabb Szathmári B. Péter 1642-ben subscribálhatott az iskolai törvényeknek s ezzel kilépett a gyermeki sorból, egészen bizonyos tehát, hogy Gyarmathi őt, mint gyermeket, csakis az 1642-esztendő táján tanította volt, vagyis ebben az időtájban kellett váradi kollaborátornak lennie.

Gyarmathiról több bizonyosat nem tudunk, bárha nem lehetetlen, hogy azonos azzal a Stephanus Gyarmathi-val, aki 1639-ben irta volt alá a sárospataki iskola törvényeit s már a következő évben Fülekre vitetett rektornak.³⁾ Ez az adat is bizonyíthatná, hogy a triviális scholánál való rektoroskodása után térhetett vissza a gimnáziumhoz, itt azután a középfok két felsőosztályának valamelyikébe állíttatott be köztanítónak.

1) RMK. III. 1711.

2) Szerző: XVI-XVII.-szdbeli papok, mesterek és diákok a szatmári ref. egyházmegyéből. Et. 1943: 24.

3) Gulyás József: A sárospataki főiskola diákjai. Et. 1943: 236.

2. Bihari János (1646 táján).

A sárospataki iskola törvényeit aláírt diákok között 1644 július 15-én jelentkezik a neve, utána pedig megjegyzésképpen odaíratott: "Paedagogus Varadini."⁴⁾ Ezt az alkalmaztatását megmagyarázza magának Biharinak származási neve, amely egyuttal váradi iskoláztatása mellett is tanuskodik, minthogy Patakra csak a kor szokását: az iskolák változtatását követve, iratkozhatott be továbbtanulás céljából.

A paedagogus tisztségbeli megjelölés általában véve a gyermekek tanítóját s különösen a házi tanítót illette, minthogy azonban az utóbbit csak főemberek tartották fiaik mellett, hihető, hogy ez a megnevezés a nagyrésztben polgárvárosban a kollaborátor szóval, vagyis az iskolai osztályok valamelyikének tanítóságával egyenlő jelentésű, amelyre a kollégium felső tagozatába való beiratkozás és 3-4 évfolyamnak jelesen történt elvégzése is már képesítette. Bárha a borsódi kánonok meghatározzák, hogy mind a lelkipásztor, mind az iskolatanító hivatalába nem léphet addig, amíg 20. életévét be nem töltötte, mert hiszen az ószövetségben is csak a 20 éves számláltatott a férfiak rendibe s Pál apostol is eltávolíttatni rendeli a neofitokat, (1. Tim. 3, 6.)⁵⁾ valószínű, hogy a 20 éves korhatárt más egyházi kerületekben is megtartották.

A váradi tanítóságból Bihari a szántói (hihetőleg a szilágy-sági tasnádszántói) rektorságra (Rector Szantoviensis) vitetett⁶⁾ további életfolyásáról azonban mit sem tudunk.

Bihari váradi tanítóságát - iskolát változtató öreg diákról lévén szó - bizonyosan a pataki 1644. évi subscriptiót követő alig két-három esztendőn belőli időre kell helyoznunk.

3. Borsáti Ferenc (1652 táján).

A kolozsvári református kollégium nagykönyvtárában őrzött egyik kötet bejegyzése e könyv tulajdonosát a saját kezű írás így nevezi meg: "Franciscus Borsati Ung(arus) Varadini Sacrae Poeseos. annos duos Publicus Collab(orator)". A felülről számított második

4) I.h. 1943: 382.

5) SpFüz. 1865: 80.

6) Et. 1943: 382.

osztály (Classis Poëtica) e kollaborátorának működési idejét egy másik munkával határozhatjuk meg. Ugyanis az 1652 február 4-én elhunyt Rákóczi Zsigmond herceg emlékére 1656-ban egy latin és magyar nyelven írott verses kiadvány jelent meg Váradon, cím szerint: "Metamorphosis Illustrissimi quondam Herois felicis memoriae Sigismundi Rakoci;...seu vitae termino Poetica descriptio, Latino et Ungarico Idiomate composita; A Francisco Borsati Papensi. In Illustri Varadiensi Gymnasio Sacrae Poeseos p(ro) t(empore) Collaboratore". (A kolozsvári református kollégiumban átvizsgált példányon a szerző megnevezését azután tintával írott tréfás szándéku megjegyzés: "cullogobaratore" szóval toldja meg.)⁷⁾

A bemutatott két adatot egybevetve, találjuk Pápai Borsáti Ferenc nevét, mint aki a váradi gimnáziumban a poétika osztálynak legalább két éven keresztül volt köztanítója. Rákóczi Zsigmond emlékére írott latin és magyar nyelvű verses műve 1656-ban jelent meg, tekintettel azonban arra a körülményre, hogy az ilyes fajta magasztalásokat a temetési beszédekkel és bucsuztatókkal együtt minden körülmények között az alkalom hozta létre, ezért keletkezési idejüket is nagyjában a temetés napjával határozhatjuk meg; éppen ezért Borsáti művének is az 1652. év április 28-án a fehérvári székesegyházban tartott gyászszertartás⁸⁾ alkalmára már készen kellett lennie. Ebből azután az is következik, hogy csak a kinyomtatás ideje volt az 1656. esztendő, amelyet a kiadással járó költségek fedezetét nyújtó patrónus, avagy patróna tetszése határozott meg. Ilyenképpen Borsátinak is 1652-ben kellett váradi köztanítónak (collaborator, publicus avagy classicus praeceptor) lennie. De itt van 1653 őszén is, minthogy művének Lorántfi Zsuzsánnához intézett előszavát "Andreas Syl. Tarpay S. V. R." (Scholae Varadiensis Rector) és "Samuel Enyedi M.D.S.V.R." (Medicinae - Doctor Scholae Varadiensis Rector) írta alá, már pedig megállapítható, hogy a Tarpainál későbben jött Enyedi csak 1653 őszén foglalta el tanári állását.

7) Mindkét könyv a kolozsvári ref. koll. nagykönyvtárában a RMK-sorozatban 70.t.u. és 243.sz. könyvmegjelöléssel. (Előbbit ld. még RMK. I. 914. és II. 867.)

8) Szalárdi. 258-60.

Borsáti további sorsára vonatkozólag nincsen adatom. Annyi azonban bizonyos, hogy bátran ellene mondhatunk Eötvös Lajosnak, aki őt megkísérti egyeztetni Borsai váradi várbeli presbiteriánus pappal⁹⁾ és az 1659. évben a bihar-megyei Hegyközszatárban lelkipásztoroskodó Borsai Ferencce¹⁰⁾. Ennek a feltételezésnek már csak az is ellene mond, hogy Borsáti Ferenc "pápai", mignem az 1649 május 23-án Deventerben, 1650 március 2-án pedig Utrechtben vitatkozást tartott Borsai Ferenc "debreceni" származási névvel jelölte önmagát.¹¹⁾ Ugyanigy találjuk 1650 augusztus 27-én a groningai egyetemen 23 esztendő^s korában beiratkozott Franciscus Borsai Debrecinust.¹²⁾

9) MagyarProtEgyh és Isk.Figy. 1870: 590-98.

10) I.h. 1871: 521.

11) RMK. III. 1723, 1757. - Segesvári Lajos: Magyar ref.ifjak az utrechti egyetemen. Debrecen. 1935. 16.

12) Dunántuli Prot. Lap. 1917: 196.

A török hódítás pusztítása a schola tanáira vonatkozó tüzetes kutatást arra szorította, hogy a szerteszét szórta előkerülő adatok alapján kísérelje meg a hiányok betöltését. Különösen nehéz helyzetben vagyunk Erdély önállásának kezdetétől egészen az öregbí Rákóczi György fejedelem uralkodásának elejéig terjedő idő emlékeivel, jóllehet az egykori adatokat összegyűjtött Szilágyi Benjámin István kéziratosa munkáját felhasználó Debreceni Ember Pál ebből a hetven esztendőből tíz, nagyobb részben nevezetes egyházi férfiu pusztá nevét sorolja fel. Anélkül, hogy e korszakkal most külön foglalkoznék, csupán kiegészítésképpen egy tizenegyet nevezek meg, aki ugyan még Bethlen Gábor idejében oktatta itt a diákokat, de mint Pareus Heidelbergének neveltjéről s a Rákóczi-korszak előtt névszerint ujonnan megismert rektorról a haladás előtt álló világszemlélet egyik bár még mindig a maradiakhoz számítható alakjáról lehetséges megemlékezni.

A debreceni református kollégium nagykönyvtára őrzí a hugenottává lett Seigneur du Flessis-Marly, Philippe de Mornay, vagy latinosan Philippus Mornaeus francia államférfinak, a saumuri protestáns akadémia létesítőjének¹⁾ 1587-ben Leydában kiadott "De Veritate Religionis Christianae Liber, Adversus Atheos, Apicureos, Ethnicos, Iudeos, Mahumedistas et caeteros Infideles" című könyvét. Ehhez még hozzá van kötve ugyane szerzőnek 1585-ben Genfben megjelent "Tractatus De Ecclesia" című munkája is.²⁾ Az első mű címlapján levő kézirással a biblia 2. Tim. 2.19. helyéről idézett görög szöveget, mint jelmondatot találtam bejegyezve, ez pedig azt tartalmazza, hogy "tudja az Ur, kik légyenek az övéi."³⁾ Ez alatt "Mich. P. Tolczekj Rect: S. Varadinae 1616. 7. Jan."-ként jelöli meg e könyv tulajdonosa a nevét és állását.

A váradi scholának itt megnevezett rektorával kapcsolatosan bizonyosra vehető, hogy külsőországokbeli akadémiaikat végzett s ezért utána nézve, 1612 április 14-én meg is találtam, mint "Mi-

1) Meyers Konversations Lexikon. III. Aufl. XI. 744.

2) Könyvtári jelzése: C. 555.

3) Károlyi Gáspár fordítása szerint.

chael Pitter Theoltzekj"-t a Heidelbergben beiratkozott deákok között.⁴⁾ Az ő nevét különben Zoványi is ismeri, bárha nem is tud váradi iskolaigazgatóságáról. Szerinte 1612-14. években három teológiai tárgy vitatkozást is tartott Heidelbergben, mégpedig: "De persona et officio Christi mediatoris", "De providentia Dei" és "De mediatore Christo". A továbbiakban úgy véli, hogy Tölcscki 1614-ben tér haza. 1647-ig az abauji Göncruszknán s az elpusztult Kápolnán volt pap. Egyebet nem tud róla.⁵⁾ Ezzel szemben nagyon lehetségesnek tartom, hogy a Zoványitól megjelölt lelkipásztori állásokat már nem is ő töltötte be, hanem az a másik "Michael B. Töltzéki", aki a sárospataki főiskolában a seniori diáktisztséget is elnyerte, majd innen Göncre vitetett rektornak⁶⁾ s azután mint "Michael Teolceki Ungarus" 1630 szeptember 3-án beiratkozott a leydai egyetem teológiai karára. Ekkor 27 esztendősen lévén,⁷⁾ tehát 1603-ban kellett születnie.

A Bethlen Gábor-kori Tölcsckiről való megemlékezés után reá térhetünk a váradi iskolának I. és II. Rákóczi György idejében virágzó korára. Sajnálatos körülmény, hogy e század IV.-VI. évtizedéből összeállított névsorunk sem közelíti meg a teljességet.

4) SpFüz. 1862: 562.

5) Zoványi Jenő cikkei. Bp. 1940.

6) Et. 1943: 119.

7) Archiv N. F. XVI. 207.

Debreczeni Simonides Gáspár

(1631 - 33)

Kolozsvár város egykori sáfárpolgárainak számadáskönyveiben feljegyezve találhatók mindazok a kiadási tételek, amelyek a postálkodással, meg a fejedelmi salus conductus levéllel utazók kötelező ellátásával, meg fuvarszolgáltatásával felmerültek. Ezek között a tételek között van feljegyezve: 1631 július 20-án "Debreczeni Gáspár negyed magauat érkezuen, Varadj Schola Mester, V-r[unk]k Eő Nag(yság)atol Fejeruarrol". A következő évben: 1632 március 15-én ugyancsak Kolozsvárra "Erkeszek Varadrol az Schola Mester Gasparus Debreczeni harmad magauat, Vrunck hiuatta be Szamos Vyvarra, B(író) V(ram) H(agyásából) gazdalkottam számára étellel és itallal". Tíz nap múltával azután, a fejedelemtől történt visszatérő útjában, március 25-én "Vyuarrol erkeszuen Gasparus Debreczeni, Vrunck eő Nag(yság)ha Feeruarra kwlduen", ellátásáról gondoskodott a sáfár.¹⁾

A sáfártól megnevezett scholamesternek valamicskével bővebb adatai külső országokban való tanulásának emlékei között jelentkeznek. Ugyanis Bethlen Gábornak Brandenburgi Katalinnal kötött házassága alkalmával a fejedelem alumnusai 1626 januárjában Frankfurtban üdvözlő versekből összeállított füzetet adtak ki. A szerzők egyike Debreczeni S. Gáspár vala, aki zsidó, görög és latin nyelvű versekkel járult hozzá az ünnepléshez.²⁾ Az a körülmény, hogy nemcsak a latin, hanem a görög és zsidó nyelvekben is jól belegyakorolta magát, bizonyítja, hogy hazájában is igyekvő, jó tanuló volt. Ezután tovább kutatva, most már Leyda egyetemének anyakönyvébe 1626 június 21-én mint "Caspar Debrezinus Hung(arus,

1) Sáfár. 1631. 255, 344 és 1632. 26, 68, 69. 27.

2) RMK. III. 1399.

Annorum) 24 T(theologiae studiosus)"-ként iratta be a nevét.³⁾ Eből tehát az is megállapítható, hogy az 1602. évben kellett születnie.

Nevéből következtetve, bizonyos, hogy Debrecenben született. Iskoláit is itt végezte; annak törvényeit 1618 július 4-én írta alá. Itthoni diákkorából csupán annyi ismeretes, hogy Károlyi Zsuzsánna fejedelemasszony temetésére latin gyászverset szerzett.⁴⁾ Külső országokbeli bujdosásra szánván reá magát, legelőször is 1623 nyarán az Odera melletti Frankfurt egyetemére iratkozott be.⁵⁾ Majd Hollandiába menve, 1625 április 10-én, mint "Caspar Simonides Debrecinus Theol(ogiae) Stud(iosus)"nak a franekerai egyetem anyakönyvébe vezették be a nevét.⁶⁾ Ugyanitt Miskolczi Puah Pálnak 1625-ben tartott teológiai tárgy vitatkozását verssel üdvözlötte.⁷⁾ Leydában 1626 június 21-én történt beiratkozása után nevét két vitatkozása, egy üdvözlő verse, valamint egy értekezése tartotta fenn. Ugyanis Polyander János teológiai tanár elnöklése alatt 1628 január 22-én "de ministrorum ecclesiasticorum vocatione et functionibus" tárgykörből, mint "Caspar Debrecinus", ugyanannak az évnek május 20-án "de magistratu politico" címen pedig "Caspar Simonides Debrecinus" néven tartotta és jelentette meg vitatkozásait.⁸⁾ Ezeken kívül Kecskeméti N. Istvánnak 1628 február 12-én és 19-én tartott disputációját "Caspar Debrecinus" néven üdvözlötte,⁹⁾ mignem "Compendium Biblicum Metro-Memorale In Quo Univerſa Veteris et Novi Testamenti loca insigniora, ita comprehenduntur, ut qua facilitate res memoratur, eadem etiam ubi extat, resciatur" című, 8-ad réti 83 lapnyi terjedelmű munkáját 1628-ban ugyancsak "Caspar Simonides Debrecinus" néven nyomatta ki.¹⁰⁾ E művének 1633-ban Hafniában (Kopenhágában) megjelent második, valamint 1684-ben Frankfurtban utánnyomott harmadik kiadása is ugyane megjelöléssel lá-

3) Archiv. N.F. XVI. 206.

4) Exequiarum Caeremonialium. Gy.-fehérvár, 1624. 93.

5) Zoványi Jenő cikkei. 97-98.

6) TT. 1886: 602.

7) RMK. III. 1378.

8) Varga Zs.: A debreceni főisk. nagykönyvtára. I. 84.

9) RMK. III. 1423, 1424.

10) RMK. III. 1425.

tott napvilágot.¹¹⁾ Ezeknek az adatoknak latolgatása után való - színű, hogy e görög végződésűre formált Simonides családnév magyarul Simonfi alakra fordítandó vissza.

E "Compendivm Biblicvm" című munkájával kapcsolatosan az is megállapítandó, hogy Debreczeni azt Bethlen Gábornak ajánlotta, a hozzá intézett üdvözlő verseket pedig a többek között Cseffei László belső-szolnokmegyei főispán, és Pálóczi Horváth János, mindketten a fejedelem udvari emberei, valamint Polyander leydai akadémiai rector magnificus és decan, továbbá Rivetus András teológiai professzor szerezte. Ezek, a bizonyosan felkérésre írott versek Debreczeni személyének és tudásának méltó értékelését bizonyítják. Leydai tartózkodásának idejében tanult itt az akadémián Bethlen Péter, a fejedelem unokaöccse.¹²⁾ Ugy látszik, hogy az ő kíséretével és főrangú tanuló társaival Debreczeninek, a fejedelmi alumnusnak is alkalma volt jó ismeretséget kötnie. Ezért kerülhetett Cseffeiivel is, meg Pálóczi Horváthtal is olyan viszonyba, hogy munkáját verssel tiszteljék meg.

Debreczeninek idegen földi bujdosásából való hazatérése az 1630-31. években történhetett. A váradi iskolához már az új fejedelem, I. Rákóczi György uralkodásának első esztendejében rendeltetett. Iskolamesteri hivatáskörét Csernák nem ismeri, ellenben azt ő is megemlíti, hogy az 1633. évi zsinat Debreceni Simon Gáspárt Várad lelkipásztorául szentelte fel.¹³⁾ Tehát ugyanebben az esztendőben kellett tanárkodását is befejeznie.

Iskolamesterünk jeles készségű, tudós férfiú volt. Állításunkat már az a körülmény is bizonyítja, hogy fentebb említett munkáját öt év múlva Dániában, ötvenhat esztendő múlva pedig Németországban érdemesítették újabb kiadásra. De ugyanezt bizonyítja Abrugyi György kolozsvári könyvnyomtató kiadásában megjelent "Uy és O Kalendarium"-nak az az évfolyama, amely "Christus Urunk születése után 1633 esztendőre calculaltatott" s amelyet Debreczeni S. Gáspár szerkesztett. A benne foglalt "Prognosticon Astrolo-

11) RMK. III. 1494.

12) Lukinich Imre: A Bethlen-fiúk külföldi iskoláztatása. 1619 - 1628.-Nagyenyed-i Album, Nagyenyed, 1926. 79-100.

13) Csernák. 151. - Borovszky Samu: Tiszántúli ev. ref. papok. Bp. 1898. 17.

gicum"-ot is -a külön címlap tanúsága szerint- ugyancsak ő írta. Különben a kalendárium címében magában foglalt jelmondat: "Az tudománnak nincsen egyéb ellensége; hanem csak az tudatlan ember"¹⁴⁾ már egymagában is határozottan reá mutat, hogy az elmúlt századokban a naptárkészítés is külön tudományos képzettséget kívánt, hiszen már csak az ünnepek megállapításához, továbbá a kronológia összeállításához, nemkülönben a csillagok járásából való jóslás -hoz is széleskörű ismeretre volt szükség. Így látjuk ezt például az 1632. évi kolozsvári Calendariumnál, hogy azt "az Magyar és Erdély Országai Meridianusra" Haberman (Avenarius) Janos "Tudós Doctor" írta,¹⁵⁾ akiről azután tudjuk azt is, hogy a XVI. század második felében élt és sok jeles teológiai munkát szerzett wittenbergi egyetemi tanárral azonos.¹⁶⁾

Debreczeninek mind a leydai, mind pedig a kolozsvári munkájából az állapítható meg, hogy az ő érdeklődési köre már átlépte a skolasztikus teológusok dogmákkal korlátozott tudásának határát, jóllehet a verssel üdvözlő mindkét leydai professzor az orthodox teológiának volt a tanára.

Nagyon valószínű, hogy Debreczenivel azonos az az akadémikus mester, akit a Rákóczi-tól először létesített második tanári állásra a fejedelmi alumnusok közül elsőként rendelt ki a püspök. Ezt a feltevést az a körülmény is támogatja, hogy Debreczeni a fejedelmi udvarban - mint fentebb is láttuk, - nem egyszer megfordult, sőt 1632-ben maga Rákóczi hívatta be.

Pótlásképpen még ide iktatom, hogy a debreceni református nagykönyvtár Debreczeninek egy, eddigelé ismeretlen üdvözlőversét is őrzí. Ezzel Daróci Bálint nevű akadémikus társának 1628. február 26-án Leydában Thysius Antal orthodox felfogású professzor elnöksége alatt "de Coena Domini" tárgykörből tartott vitatkozását köszöntötte.¹⁷⁾ Ennek az egyetlen példányban ismert füzetkének címét Varga Zsigmond is ismeri, címközlésében azonban Debreczeni verséről nem emlékezik meg.¹⁸⁾

14) RMK. I. 629.

15) RMK. I. 621.

16) Dézsi Lajos: Világirodalmi Lexikon. III. Bp. 1934. 818.

17) Könyvtári jelzése: RMK. 1192.

18) Varga Zsigmond. I. 84/8.

Diószegi Pap Dávid

(1633(?) táján)

A debreceni schola törvényeit aláírt diákok névsorában találtam "David Dioszegi. 4. Jul. Promotus tandem rector Varadiensis. 1628."¹⁾ E bejegyzést olvasva, mindjárt megállapíthattam, hogy a "promotus" szó után kimaradt az irány jelölése, ahová akár fejedelmi, akár testületi, akár pedig pártfogói alumniummal elősegítettett a magasabb tudományok elsajátítására; tehát úgy értendő, hogy promotus Germaniam, vagy Belgium, netalán csak egyszerűen: ad Academias. Ugyanis, ha nem külsőországokba, hanem egyenesen a váradi iskola igazgatására távozott volna, abban az esetben a "promotus" helyett "ductus" megjelölést irtak volna az iskolai anyakönyvbe. Tehát egészen bizonyos, hogy Váradra már mint akadémikus mester rendeltetett.

Külsőországokban kutatva utána, a leydai egyetem anyakönyvében 1632 augusztus 12-én találtam beírva: "David Pastoris Dioszeghi Hung(arus; annorum) 22 T(heologiae studiosos)" nevét.²⁾ E bejegyzésből meríthető tehát mindaz, ami róla az 1628 július 4-i debreceni szubskriptiója előtti életéről megtudható, vagyis, hogy 1610-ben született a Nagyvárad és Debrecen között fekvő Bihar-diószegen, ahol az édesapja lelkipásztoroskodott, ezért tehát azonosnak kellett lennie azzal a Diószegi N.Márton diószegi pappal és érmelléki esperessel, akinek Heidelbergben tanuló Diószegi V. Mihály nevezetű nagyobbik fia 1620-ban, Leydában diákoskodó Laskói Matkó János 1630-ban és Hodászi Miklós 1631-ben teológiai tárgy vitatkozását ajánlotta.³⁾

1) Thury Etele: Iskolatörténeti adattár. II. 110.

2) Archiv N. F. XVI. 208.

3) RMK. III. 1294, 1457, 1467.

Diószegi Dávid hollandiai tanulásából való hazatérésének idejére nincsen adatom, valószínű azonban, hogy az ekkor szokásos három esztendő telt bújdosásban s bár leydai beiratkozása-kor még csak huszonkét esztendő volt, mégis valószínű, hogy eddig az ideig már más főiskolákon is hallgatott előadásokat. Mind-ezeket tekintetbe véve, feltételezhető, hogy már 1633-ban eltá-vozva Leydából, visszatért hazájába s ezért netalán Debreczeni Simonides Gáspár közvetlen utódául rendelhette a tiszántuli püs-pök a váradi iskola igazgatására. Itt azonban nem sokáig oktat-hatta a tanítványait, mivel Ember Pál szerint a váradi papok kö-zött "David Dioszegi, Pastor in Arce. 1634." jelentkezik.⁴⁾ Te-hát huszonnégyszáz esztendő korában már váradi várbeli lelkipásztor-rá rendeltetett.

4) Lampe. 637.

Gidófalvi Szabó Balázs

(1636 - 37.)

Váradai rektorkodását csupán egyetlen adat bizonyítja. Kolozsvár városának 1636. esztendei egyik sáfára február 28-án feljegyezte, hogy "Gidofalui Balas Deakot küldi Urunk Eö Na(gysá)ga Waradi Mestersegre, hat Deakkal együtt."¹⁾

Az elmúlt századokból ismeretes szokás, hogy a szülőföldjük-ről, vagy legalább is állandó lakhelyükről kiszármazott férfiak, mintegy megkülönböztető nevükül, régi otthonuk nevének melléknévi alakját vették fel. Ilyenképpen tehát kétségtelen, hogy Gidófalvi Balázs deáknak is hazájában más névre kellett hallgatnia. Igazi nevét is megtaláljuk, ha a külföldről éppen most hazatért teológus akadémiai emlékeit vesszük vizsgálat alá. Mindjárt az 1633-ban Franekerában tartott vitatkozásában látunk utmutatást, ugyanis művét "Basilius S. Ghidofalvi Hunno Transyl(vanus)" néven jegyzi. Ebben határozottan megnevezi "Hunno-Transylvanus", vagyis székely eredetét, de közelebbi szülőföldjére is reámutat a vitatkozása elé helyezett ajánlásában, amely szerint munkácskáját többek között a háromszéki református papoknak és iskolamestereknek, továbbá Gidófalva község lakosságának ajánlotta. Ugyanitt külön is megemlíti édesanyját: Gál Margitot Szabó Máté hadnagy özvegyét.²⁾ Erre azután egyszerre világos lesz önmaga megnevezésében a családnévnek S. betűvel való rövidítése, egyenlő lévén a magyar "szabó"-szónak latin "sartor" jelentésével.

Ezek után ha Háromszéknek öregbik Rákóczi György fejedelem rendeletére 1635 október 25-én tartott lustrájának könyvét nézzük át, amelyben nemcsak a szemlén megjelent családfők, hanem a fiu-

1) Sáfár. 1636. 191.

2) RMK. III. 1493.

gyermek, sőt a távollévők neve is felsoroltatott, Gidófalva községben a régi lófők (primipili veteres) között csakugyan reá is találunk "Zabo Balás Deak"-ra. Az ő neve után oda jegyezte az összeírást végző fejedelmi nagykancelláriai íródeák, hogy "oda fel (vagyis külső országokba) külték tanulni, ez is öccse Zabó Jakabnak, egyek." Ez az "egyek" megjelölés annyit jelent, hogy mind apáról, mind anyáról édestestvérek. Zabó Jakabról pedig megtudjuk, hogy egy ideig schola mester volt; (ez után tiztartó is volt, most vacal, házánál lakik). Másik családtagul Szabó Bálintot nevezik meg, megjegyezve, hogy Szabó Jakabnak öccse, egyek.³⁾ Ez az utóbbi - iskolákat végzett bátyjaival ellentétben - a falusi iskolánál tovább aligha tanulván, odahaza a gazdálkodásnál maradt. Erre céloz "Czulak Gáspár, Pap" neve után irt felvilágosítás is, tudtul adván, hogy "az (ő) örökségét (is) Szabo Jakab az öccseivel bírja,"⁴⁾ ami pedig azt jelenti, hogy a falutól távol élő Czulak Gáspár pap földjein a Szabó-testvérek gazdálkodnak. Ekkor tehát atyjuk: Szabó Máté, aki Bethlen Gábor idejében talán a kékek között hadnagyságot viselt, már nem volt életben, mignem özvegye: Gál Margit hihetőleg otthon maradt legkisebbik fiánál éldegélt.

Gidófalvi Szabó Balázs személyazonosságának megállapítása után élete folyásáról már nem sokat tudunk mondani. Bátyjával együtt bizonyosan Fehérváron végezte iskoláit, minthogy apjuk az ország szolgálatában állván, szolgálati útja könnyen vezethetett a fejedelmi székvárosba. Jakab - úgy látszik - a középiskola s a filozófiai évfolyamok elvégzése után nem akarván tovább tanulni, állást vállalt, mignem Balázs - hihetőleg alumniumot nyerve - a teológiát is elvégezte, ahonnan azután becsvágya a külső országokba való bujdosásra ösztönözhetette. Ekkor 25. esztendőjét töltötte be. Külső országi ismeretszerzésének első állomáshelye, Franeke-ra, ahol 1632 május 7-én "Basilius Ghidofalui Transsylvanus Theol. Stud."-ként vezették be nevét az egyetem anyakönyvébe.⁵⁾ Itteni tanulmányának ideje alatt első életjelét az 1633 augusztus 3-án Franeke-rában "De Sacro-Sancta Et semper adoranda Trinitate"-ról tartott

3) Háromszéknék 1635 október 25-én Kolozsvárt összeírt lustrakönyve. (SzNM Lt.) 63/A. lev.

4) I. h. 65/A. lev.

5) TT. 1886: 603.

egyetemi nyilvános feleletével adta. Ezt a nyomtatásban 12 számozatlan levélnyi teológiai vitatkozását a puritánus Amesius Wilmos professzor elnöklése alatt tartotta.⁶⁾ Még ugyanebben az évben találjuk a leydai akadémián tanuló Haller Gábor naplójának szeptember 6-i feljegyzésében, minthogy erszényének tartalma megfogyatkozott, ezért "accepi a D. Gidófalvi 6 (talleros) imperiales mutuos".⁷⁾ Ez az adat azt sejtetné, hogy ebben az időben Gidófalvi már Leydában tanult volna, ámde az itteni egyetemi hallgatók névsorában az ő nevét hiába keressük, ezért hihető, hogy csak látogatásra jött át itten tanuló honfitársaihoz.

Vitatkozásain kívül Gidófalvinak még egy szellemi terméke ismeretes, igaz, hogy ennek értéke semmi esetre sem lehet több a szokásos alkalmi verseknél. Ugyanis Vásárhelyi Jánosnak ifjabb Bethlen István váradí főkapitány felett 1632-ben Zilahon tartott s 1635-ben Franekerában kiadott temetési beszédéhez latin nyelvű üdvözlő verset írt.⁸⁾

Gidófalvinak 1635 végéig tarthatott külföldi tanulása, mint-hogy a következő év második hónapjának végén már utban is volt itthoni új állomáshelye felé. Nagyon valószínű, hogy kirendelése összefüggésben van a fejedelemnek fentebb már közölt rendeletével, amelyet a váradí scholamesterek számának és járandóságuk folyósításának ügyében éppen 1636 február 4-én adott ki.

A kolozsvári sáfár számadási tétele az egyetlen adat, amely Gidófalvi váradí tanárkodását bizonyítja. Ebben az állásában azután egy esztendőnél nem sokkal több időt tölthetett, minthogy a tiszántúli egyházkerület 1637 júniusában tartott zsinata Gidófalvi Balázs akadémitát Belényes város gyűlekezetének papjává avatta fel. Különben itt sem töltött hat esztendőnél hosszabb időt, mivel 1643-ban már Nagybánya hívta meg prédikátorának.⁹⁾ Nem sokkal ezután, az 1646 június 10-én tartott szatmárnémeti nemzeti zsinaton "Ex Comitatu Szatmariana, Ex Diocese Rivulina", már mint "Basilus Gidófalvi Pastor Eccl. Totfalusiensis" vett részt.¹⁰⁾ Így tehát végleg elszakadt szülőföldjétől.

6) RMK. III. 1493.

7) ETA. IV. 19.

8) RMK. III. 1506.

9) Zoványi Jenő: Pathai István halálának éve. ItK. 1941: 286. - Borovszky Samu: Tiszántúli ref. papok. Bp. 1898. 20.

10) Lampe, Frid. Adolphus: Historia Ecclesiae Reformatae, in Hungaria et Transylvania. Utrecht, 1728. 422.

Fejérvári /Albensis/ Mihály
/1636 táján/

Egyetlen s nem is egykoru adat, amely Fejérvárinak váradi tanárkodását tudtomra adta, Debreczeni Ember Pál hiányos névsora, amelyben az 1638-ban tanárkodott "Nicolaus Kecskeméti" után minden időpont megnevezése nélkül "Michael Albensis", őt követőleg pedig "Stephanus Benjamin Szilagyi" neve van felsorolva.¹⁾

Ez a hivatkozással nem bizonyított adat azonban egy, valóban élt személyt: Michael Albensist állítja elénk, aki a leydai akadémia anyakönyvének tanúsága szerint erdélyi /Transsylvanus/ származású teológus volt s 1608-ban született.²⁾

Tanulását hihetőleg szülőföldjén: Gyulafehérvárott kezdette, A kolozsvári református kollégium nagykönyvtárában egy olyan könyvet találtam, amelyben az egykori tulajdonos magát saját kezűleg így nevezte meg: "Michael S. Albensis Transylvanus possidet librum Ao 1621."³⁾ Feltételezhető, hogy e diák azonos a netaláni váradi iskolamesterrel, aki azonban e könyvét már nem szülőföldjén, hanem valamelyik, Erdélyen kívüli iskolás korában szerezte, mert ellenkező esetben semmi értelme nem lett volna nevét közelebbi körülírással "Transylvanus" jelzővel is megbővíteni.

Alumniumot szerezve, netalán már 1632 előtt kibujdosott a külsőországokbeli akadémákra. A leydai egyetem anyakönyvébe, mint "Michael Albensis Transsylvanus", 1632 augusztus 30-án egyszerre iratkozott be Brassai /Coroneus/ Mihálllyal, Géresi Mihálllyal és Andrással. Azután meg - Miklós Ödön nagyon valószínűleg feltevése szerint - tanulótársával: Tolnai Dali Jánossal együtt ment

1) Lampe, Fried. Adolphus: Historia Ecclesiae Reformatae, in Hungaria et Transylvania. Utrecht, 1728. 637.

2) Archiv. N. F. XVI. 208.

3) Könyvtári jelzése: P. 134. volt. /Ma az Akadémia kolozsvári könyvtárában/.

át a groningai egyetemre. Itt 1632 szeptember 28-án egy időben iratkoztak be. Egy esztendő múlva: 1633 október 8-án Fejérvári viszsza ment Leydaba,⁴⁾ mignem Tolnai ugyanekkor hajózhatott át az angol szigetre.

Miklós Ödön azt is megállapította, hogy Tolnai és Fejérvári Groningában együtt laktak a "Torfftoorenstraet"-en s ezért őt tartja annak a diáknak, aki hazajövele után árulkodott Tolnainak groningai magaviselésére.⁵⁾ Nagyon lehetséges ugyan, hogy Fejérvárinak csak egyszerű fecsegését fujta fel Miskolczi Csulyak István zempléni esperes nem csekélynek tetsző hibávé, annak ellenére, hogy a nagytekintélyű, tudós Alting Henrik groningai professzortól kapott méltó elismerést tartalmazó bizonyítvány már egymagában is megcáfolt minden szertelenséget.⁶⁾

Tolnaival és Fejérvárral egyidőben tanult Groningában Nádudvari András. Közülök az utóbbi hihetőleg 1635-ben térvén haza, Debrecenben tétetett iskolamesterre, majd 1636 májusában innen hozatott be Szászvárosra másodpapnak,⁷⁾ mignem Tolnai 1638 szeptember 6-án érkezvén Erdélybe, a sárospataki iskolához rendeltetett rektornak,⁸⁾ Fejérváriról pedig azt gyanitom, hogy Nádudvarival egyidőtájtban jött hazájába vissza. Keresszegi István tiszántuli püspök ekkor a váradi iskolához oszthatta be. Itt azonban nem sokáig oktathatta a studiosusokat, minthogy az 1637 június 14-én Debrecenben tartott zsinat alkalmával Kabára iktatták be akadémikus lelkipásztorul.⁹⁾

Zoványi - a bihari ref. egyházmegye ismertetése során - Albensis Mihály kőrösszegi lelkipásztort a dioecesis 1650-52. évi espereseként nevezi meg.

4) Archiv. i. h., továbbá Dunántuli Prot. Lap 1917: 194.

5) Dunántuli Prot. Lap 1921: 72-3.

6) Zoványi Jenő: Puritánus mozgalmak a magyar ref. egyházban. Bp. 1911. 44-45.

7) A kolozsvári sáfárpolgár számadáskönyve. 1636. 466. és 378. /A kolozsvári állami levéltárban/. - Nádudvari Péter: A szászvárosi ref. ekklesia története. /ErdProtKözl. 1876: 22./

8) Lásd: Tolnai hazaérkezéséről írott cikkemet. /Első kötetben/.

9) Borovszky Samu: Tiszántuli ev. ref. papok. 20.

K e c s k e m é t i M i k l ó s

(1638 - 39.)

A leydai egyetem teológiai karára beiratkozott ifjak között találjuk - az anyakönyv tanúsága szerint - 1636 május 14-én "Nicolaus Ketzckemedi Hung(arus Annorum) 24."¹⁾ Eszerint tehát 1612-ben születhetett bizonyosan Kecskemét városában. Időrendben ezután azt látjuk, hogy Maros-Wásárhelyi Szóócs János leydai diák ugyancsak 1636 október 1-én tartott vitatkozását a többek között Kecskeméti Miklós nevű tanuló társának, a váradi iskola korábbi contrascribájának is ajánlotta.²⁾ Ebből megtudtuk, hogy Kecskeméti hazai tanulását Váradon fejezte be, ahol a diákság bizalma az iskola ellenőrének is megválasztotta.

Rozgonyi Varga (Sutoris) János egykori enyedi lelkipásztor külső országokbeli naplójában felsorolja azokat a diákokat, akikkel együtt az 1638. esztendőben Leydában tanult. Közöttük van "N. N.p. Ketsckeméti" nevű ifju is,³⁾ akinek föltétlenül azonosnak kell lennie a fentebb megnevezett teológussal, minthogy az 1638 körüli években ilyen nevezetű más ifju jelenléte nem mutatható ki. Közben azonban más egyetemeket is látogatott. 1637 július 13-án "Nicolaus Kecskeméthus Ungarus Theol. Stud." néven vezették be nevét a franekerai egyetemi anyakönyvbe,⁴⁾ két hónap múlva pedig 1637 szeptember 18-án a groningai akadémia ment át.

Kecskemétiről Szilágyi Benjámin István munkájából úgy tudjuk, hogy egyike volt azoknak az ifjaknak, akik Hollandiában szerzett tudásukat Angliában bővítették tovább. Itt azután közeliről megis-

1) Archiv. N.F. XVI. 209.

2) RMK. III. 1515.

3) Szathmári Pap Zsigmond: Szentzi Molnár Albert. Erdélyi Prédikatori Tár. 1837. VII.köt. XXXVI.lap.

4) TT. 1886: 604. és Dunántuli Prot.Lap. 1917: 194.

merkedve a hitbéli puritánus felfogással, maga is annak hívévé szegődött. Ugyanekkor Angliában tanuló honfitársai közül - Tolnai Dali János elgondolására - tizedmagukkal kötelezvényt szerkesztettek 1638 február 9-én, amellyel szavakban ki nem mondott formában a puritánizmus otthoni terjesztésére kötelezték el magukat. Hazatérésük után a külső országokbeli szabadabb szellemhez való elszegődésük miatt, a heidelbergi orthodoxyával eltelt idősebb rendű egyházi vezetők az ifjakat kérdőre vonandó, az 1638 szeptember 22-én Debrecenben tartott partialis synodusra megidézték, minthogy a "kegyesség formulája" névvel megnevezett kötelezvény egy példányát az itt megnevezett Kecskeméti Miklós váradi iskola-mester bizonyosan jóhiszeműen átadta Keresszegi István debreceni lelkipásztor s tiszántuli szuperintendensnek.⁵⁾ Ennek alapján a zsinat kötelezvény aláírására utasította az ifju papjelölteket, amelyben megfogadják, hogy az egyház kebelén belül mindenféle ujtástól tartózkodni fognak. Ennek az eseményláncolatnak történetét az egykoru Szilágyi Benjámín István "Acta synodi nationalis hungaricae" című, töredékben fennmaradt kéziratosa munkájában őrizte meg.⁶⁾ Bárha nincsen emlékezet róla, hogy a megkívánt kötelezvényt - Kecskeméti is aláírta volna, azonban az alábbi körülmény határozott bizonyíték amellett, hogy még 1640-ben is Váradon szolgált. Ugyanis - gr. Kemény József szerint - 1849 előtt megvolt az enyedi kollégium könyvtárában "Angyalok Éneke, az az Az igaz meg nem szeplősített Vallásnak öröme a Keresztyén ember szívében Mellyet irtt a Szent Írásnak mondásaiból nagy Szorgalommal Kecskeméti Miklós N. V. T. Nyomtatt. Nagy Váradon buzgó lelkek költségen 1640." (8° 79 lap terjedelemben).⁷⁾ Minthogy ezt a N. V. T. rövidítést a Nagy Váradi Tanító szövegre kell feloldanunk, bizonyos ebből, hogy ekkorra már nem volt az iskolánál, hanem egyik lelkítanító, vagyis prédikátori állásra választotta meg az egyházközség a karata s az esperesi és szuperintendensi jóváhagyás. Kétségtelen az, hogy az iskolamesteri állásban eltöltött átmeneti idő letelte után nagyon hamar került az előkelő váradi papságba.

Zoványi tiszántuli püspök összegyűjtötte a régi zsinati határozatok közül a maga korában is még érvényben lévőket s azt

5) Lampe F.A.: Historia Ecclesiae Reformatae in Hungaria et Transylvania. Utrecht, 1728. 385.

6) SpFüz. 1857: 161.

7) RMK. I. 707.

1733-ban kiadta. Ennek LXVIII. pontjaként találjuk, hogy "nagyobb iskolák tanítói két évig, kisebb iskoláké tovább is maradhatnak azon helyen; kik világi pályára lépendők, csak egy évig taníthatnak, papi pályára lépendők 2-4 évig."⁸⁾ Így tehát Kecskeméttel tulajdonképpen mégsem történhetett kivételezés.

Zoványi Jenő adataira szerint az 1641. esztendőben valahová eltávozott Nagyváradról, 1647 májusában pedig Hajdunánáson, azután meg Kémeren töltött be papi tisztséget.⁹⁾

8) SpFüz. 1865: 399.

9) Zoványi cikkei. 223.

Erre az akadémikus mesterre Keserű Bálint hívta fel a figyelmet s minthogy egyelőre más forrás nem állott rendelkezésemre, éppen ezért Zoványi Jenő lexikoni cikke utmutatásának alapján kelle elindulnom. Jóllehet Pankotai egyetlen ismeretes munkájának ajánló sorai - Szabó Károly szerint - életrajzára vonatkozólag, nem egy adatot tartalmaznak,ámde ehhez az egyetlen példányban megmaradt könyvhöz lehetetlen hozzáférnem,¹⁾ ellenben ugyancsak Keserű Bálint reá talált Rácz Károlynak a zarándi református egyházmegye történetét tartalmazó munkájára, amely a kolozsvári református kollégium nagykönyvtárában őrzött könyvpéldány előszavának életrajzi vonatkozásu részét Sárkány Lajos tanár másolatában közli.²⁾ Ennek alapján most már valamelyes képet mégis csak lehetséges összeállítanunk.

Pankotai bizonyosan az egykori Zaránd megyei Pankotáról származott, születési éve pedig - a leydai egyetem anyakönyvének bejegyzéséből következtetve - 1613 volt.³⁾ Tanult Szalontán, majd pedig Váradon. Itthoni iskoláit elvégezve, 1635-ben Szalontára vitetett rektornak, ahol két esztendeig lelkiismeretesen tett eleget a reá bizottaknak. Eközben történt, hogy 1636-ban a Rákóczi fejedelem ellen támadó Bethlen István török hadai Szalontát elpusztítással fenyegetvén, Győri Jakab nevű alantas tiszt furfangos ötlete s az annak következtében éjjeli álmukból felriasztott nagy sokaságú darvak "szörnyű szokatlan kiáltása" az egész török seregben akkora rémületet keltett, hogy ész nélkül megfutamodván, nagy részük a lápokba vészett, avagy magyar fogságba e-

1) RMK. I. 839.

2) Rácz Károly: A zarándi egyházmegye története. Arad, 1880. 243, 282-83.

3) Archiv. N. F. XVI. 209.

sett.⁴⁾ Így menekült meg Szalonta. Erre céloz tehát Pankotai mondván, hogy "vajha az Jehovának ez örök emlékezetre méltó jótéménye sokak előtt feledékenységekben nem ment volna; Ő lőn, a ki a szivekben megrettenté, s elfutamtatá minden emberi erő nélkül, ez reánk fenekedő tsunya nemzetséget."

Pankotai derék munkálkodását méltányolva, Jote Gergely szalontai kapitánynak és Husztai András lelkipásztornak pártfogása következtében maga a város elégséges pénzbeli segítséget nyújtva, "idegen országokban s akadémiákban, holott a tudományoknak derekas fészke vagyon", kibocsátották. Külföldi tanulása - bevallása szerint - "majd három esztendők elfolyásokig" tartott. Először - tudtunkkal - 1637 augusztus 11-én a leydai egyetem teológiai karára iratkozott be a Tolnai Dali János tizeinek egyikével: Szikszai Benedekkel s nemkülönben egy Szepsi István nevű, valószínűleg sárospataki öregdiákkal együtt.⁵⁾ Majd 1638 őszén átment Franekerába s ott szeptember 14-én Rozgoni Jánossal és Szenczi Molnár Jánossal egyszerre jelentkezett felvételre az egyetemen.⁶⁾ Sajnálatos körülmény, hogy egyetlen akadémiai vitatkozása sem ismeretes, s ezért se tanáraitól, se magáévá tett hitbéli és egyéb szellemi felfogásának elindulásáról semmi utmutónk sincsen.

Külső országokban való tartózkodása valószínűleg vagy 1639 végéig, vagy a következő év elejétájáig terjedt, mint ahogyan Rácz Károly is nagyjából így számítja. Hazatérésekor Szalonta mindjárt másodpapjául marasztotta, noha kevés idő multával a püspök a papságot megelőzni szokott gyakorló évre a váradi schola rektorául rendelte. Itt azután csupán csak egy esztendőt, tehát az 1640/41. iskolai évet töltötte, amely idő alatt hihetőleg ő sem mulasztotta el az ifjuságot a presbiteri elvekkal megismertetni. De - szerinte - "ismét esztendőm határa elközelítvén", Szalonta újra visszakérte papjául.

Itteni lelkipásztorkodása ideje alatt fordította le magyar nyelvre Vedelius Miklósnak franciául megírt s latin nyelvre átültetett munkáját, amelyet azután "S. Hilarius. Avagy, Minden fé-

4) Szalárdi. 115-19.

5) Archiv i.h. és Erd.Préd.Tár. 1837. VII. füzet XXXVI.lap.

6) TT. 1886: 604.

le Szomorúságoknak nemei ellen, Sz. igaz és áthatatos öröme vezérlelő Elmélkedés" címen 12°-nyi 251 lap terjedelemben Váradon kinyomatott.⁷⁾ Könyvének ajánlását 1650 március 23-án Szalontán keltezte. Ebben megjelölte, hogy itteni szolgálatát már tizedik esztendeje folytatja, ezzel tehát nemcsak a szalontai, de a várad-i szolgálatának idejét is biztosan meghatározta. Bbizonyosodott tehát, hogy a kiváló Zoványi Jenő egy esztendőtt mégis csak tévedett.

Munkája tehát fordítás, szerzője Vedelius Miklós előbb genfi, majd franekerai teológiai professzor, aki hihetőleg tanára is volt Pankotainak, mint annyi sok, ekkortáiban külföldet járó református diáknak. E fordítás különben - Bod Péter összeírása szerint - megvolt Bethlen Kata könyvtárában is.⁸⁾

Ezen kívül Vedeliusnak még egy magyarra fordított munkája ismeretes, ez pedig Laskai Matkó Jánosnak, idősebb Bethlen István ecsedi udvari belsőemberének 1644-ben Váradon kinyomatott "Hit-től szakadásnak tellyes meg-orvoslása."⁹⁾

Pankotaira vonatkozólag még egy felette lényeges emléktünk van. Ugyanis a Várad környéki presbiteriánus papokról 1655-ben szerkesztett gunyvers róla így emlékezik meg:

"Pankotai Ferencz Szalontán csak hallgat,

Mert ő fel nem talált hallgatásnál jobbat,

Innovatióul nem beszélget sokat,

De azonban ő is velek együtt mozgat."¹⁰⁾

E sorok tehát bizonyítják, hogy ő is a presbiteriánus felfogás híve volt. Külsőországokbeli tanulása egybe esik a Tolnai Dali Jánosék angliai tartózkodásával, de hogy "A kegyesség formulájá"-nak aláírói között neve nem fordul elő, bizonyítja, hogy a Brit-szigeteken nem járt s ezért a haladó szellemet csak Hollandiából hozta magával.

Az eddig elmondottak is bizonyítják, hogy a szalontai hajdúság szeretetét mennyire megnyerte, s egykori dédelgetett diákja - ime - a most említett pasquillus szerzéséig is már 15 évet töltött itteni szolgálatban. Azt azonban, hogy közéjük már bevezette volna a presbiteri egyházigazgatási rendszert, alig hisszük, hi-

7) RMK.I. 839. és Bod Péter: Magyar Athenas. 208.

8) Erd.Muz. 1912: 181.

9) RMK. I. 764. és Magy. Athenas. 157.

10) Magy.Prot.Egyh. és Isk. Figyelmező: 1870: 596.

szen abban az esetben e gunyirat szerzője nem mondaná azt, hogy "Innovatiorul nem beszélget sokat".

Élete további folyásával kapcsolatosan Rácz Károly csodálkozik azon, hogy Szalárdi miként állithatta, hogy az 1658 szeptember 2-án Borosjenő várát elfoglaló török sereg a következő napokban Sarkadot és Szalontát is megvette, amely mezővárosokat azonban maga a lakosság II. Rákóczi György parancsára tövig felégette, holott ebben az időben Szalonta mégsem lehetett pusztahely, minthogy /feltevése szerint/ Pankotai itt 1666-ig lelkipásztoroskodott. Ugyanis az 1666 július 4-én Szatmárnémetiben tartott egyházkerületi zsinat ekkor Csatári Andrást avatta a szalontai papságra.¹¹⁾ E feltevésről azonban biztos ítéletet nem mondhatunk, minthogy Szalárdi Jenő elestekor váradi lakos volt s ezért a szomszédságban történekekről mégis csak tudomással kellett birnia, ámbár öreg korában irván krónikáját, megtörténik, hogy nagy-néha téved is.

11) Szalárdi. 405. és Rácz. 138, 243.

S z i l á g y i B e n j á m i n I s t v á n

(1643 - 45.)

Szilágyi Benjámín István életének története eléggé ismeretes. Azonos nevű édesapja - az 1632.évi feljegyzés szerint - vasmegyei esperes és bűi lelkipásztor. A megnevezett falu hihetőleg azonos a Vas-megye határán folyó Répcének balpartján fekvő s ma Sopron-megyéhez tartozó, a jelen időben talán már egyetlen református lelket sem számláló Bő községgel. Az egyházmegye anyakönyve idősebb Benjámín Istvánnal kapcsolatosan arról tudósít, hogy Egrespatakáról való: "de Egres Pataka".¹⁾ Ez az eredethatározás azután megmagyarázza származási nevének létrejöttét is. Tudjuk ugyanis, hogy a származási nevet felvevő egyének, különösen ha messze vidékre szakadnak el, nem az alig ismert falucskától, hanem a nagyobb tájegységtől, vagy vidéktől kölcsönzik nevüket. Így ő is nem a Zilah melletti kis Egrespatakról, hanem az egész nagy Szilágyságról kezdte magát Szilágyinak nevezni.

Feltűnőnek találhatjuk, hogy miképpen is kerülhetett ez, az erdélyi fejedelemséghez tartozó közép-szolnok-megyei ifju pap az ország nyugati határszélére, ma legfennebb csak sejteni, de biztosan megállapítani nem lehet. A mi gondolatunk szerint az 1613 esztendői fejedelmenváltozás lehetett ennek az oka.²⁾

Ifjabb Szilágyi Benjámín István 1616 november 16-án született. Első oktatását apjától nyerhette. Minthogy azonban felső

1) Halmy Gyula: A sárospataki főiskola tanárainak életrajza. Sp. Fü. 1866: 262. Ez Szombati János 1788/89-ben írt kéziratos munkájának fordítása. - Erdélyi János és Finkey Pál: Magyar Prot. Egyháztörténeti kutatók. (Szilágyi B. István: Acta synodi nationalis hungaricae c. kéziratos munkájának fordítása). - SpFüz. 1857: 161. - Zoványi Jenő: Teológiai Ismeretek Tára. III. Mezőtur, 1901. 287.

2) Szerző: Báthori Gábor bucsuztatója. (Kézirat).

tagozattal rendelkező iskola a nyugati végeken - a Habsburg elnyomás miatt - ekkor tulajdonképpen alig is volt (Komárom, Pápa) de az se lehetett eléggé magas színvonalu, ezért az apa fiát a távoli szülőföldre küldötte, oda, ahol bizonyára még maga is tanulta a tudományokat. Hazai iskoláztatását azután Gyulafehérváron Alsted főprofesszorsága idejében fejezte be. Innen 1639 nyarán indult külső országokbeli bujdosásra, ahol - mint maga írja kéziratban maradt munkája előljáró beszédében - idegen férfiakkal való társalgása következtében, akik a magyar protestáns egyház multjáról kérdezősködtek, elhatározta, hogy ha szerencsésen haza érkezik, meg fogja írni annak történetét. Ezt azután el is készítette, műve azonban nem maradt reánk.

Künn először - vagyis 1639 nyarán - az Odera melletti Frankfurtban állapodott meg,³⁾ majd 1641-ben a franekerai akadémiára iratkozott be, innen talán Utrechtbe ment át. Az 1643. év elejére térhetett haza. Itthon legelőbb a váradi iskola rektori tisztségében találjuk, de valamivel később bizonyosan, mint ahogy a franekerai egyetemen tanuló Gál István teológus 1645-ben tartott vitatkozásának ajánlásában ennek határozott adatát adja.⁴⁾ De váradi tanárkodásának egyéb bizonyítékai is maradtak. Ugyanis Kopchán Mihály szirmiumi püspöknek 1643-ban Pozsonyban megjelent könyvét - miként Voetius utrechti professzor 1645-ben megjelent teológiai vitatkozásokat tartalmazó művében elmondja - "1643 május 12-én Váradról az igen művelt Szilágyi Benjámín István ur, ekkor váradi iskolai rektor, küldötte meg."⁵⁾ Ugyancsak az 1643. esztendőből származik annak emlékezete, hogy a XVII. század legkiválóbb nevelőjének, Comeniusnak "Janua Linguae Latinae reserata aurea. Sive, Seminarium Linguae Latinae et Scientiarum omnium" című, európa-szerte használatos tankönyvét magyar nyelvre fordítva, Váradon 220 nyolcadrétnyi lap terjedelemben kiadta. E munkája azután az egész XVII-XVIII. század folyamán használatban lévén, többször újra nyomtatott.⁶⁾ Az 1644. évről is van egy vele kapcsolatos csekélyke emlékezet, ugyanis Laskai Jánosnak Váradon megjelent "Jé-

3) ProtSzele. 1889: 187.

4) RMK. III. 1651.

5) SpFüz. 1866: 264.

6) RMK. I. 749, II. 614, 637, 701, 968, 1317, 1735, 1925, 1988, - MKvSzele. 1930: 140.

zus Királysága" című munkájához latin nyelven szerkesztett üdvözlő distichonokat írt.⁷⁾

Váradi tanári működése három esztendőre terjedvén, 1645 december 21-én a sárospataki iskola rektorául vitetett. A váradi nyomda 1646. évi kiadványai között találjuk ugyanennek az esztendőnek augusztus 3-án elhunyt Bethlen Péternek, Gábor fejedelem unokaöccsének, teteme felett mondott gyászbeszédék gyűjteményét "Temetési Pompa" cím alatt. Közötte van "Funebris oratio Stephani Benjamin Szilágyi in pago Liszkafalva iuxta Rosenbergam. 21. Oct. 1646."⁸⁾

Szombati szerint Tolnai Dali János és társainak ujitásai ellen tartott tokaji semigeneralis gyűlésen 1646 február 14-én a szatmárnémeti synodus nationalison 1646 június 10-én mint "Illustris Scholae S. Patakiensis Rector Theol. Professor", a zempléni egyházmegye egyik kiküldöttjeként vett részt.⁹⁾ E gyűlések határozatait összeírta és rendszerbe foglalta.¹⁰⁾ Az a munkája, amely azonban csak megcsonkult kéziratként maradt reánk, "Acta synodi nationalis hungaricae" (etc.), így is nagyon becses adatokat foglal össze a magyar puritanus küzdelmekről, jóllehet ő maga nem osztott Tolnaiék felfogásában.

Szilágyi a pataki tanárságról 1647 szeptemberében lemondott, a szomszédos tolcsvai egyházközség papságát fogadván el. 1649 június 16-án a zempléni egyházmegye főjegyzőjévé választatott meg. Komáromi Csipkés György utrechti akadémiai hallgató 1651 február 15-én tartott vitatkozásának ajánlásában róla, mint egykori tanáráról, s még mint tolcsvai lelkipásztorról emlékezik meg.¹¹⁾ Ugyanebben az évben azonban a sátoraljaujhelyi papságra hivatott meg. Mikor azután Tolnai János buzgólkodása következtében Lorántfi Zsuzsánna Comeniust 1651-ben meghívta a pataki iskolához s a jeles tudós és nevelő az intézet korszerűsítésén fáradozott, nagy elismeréssel emlékezett meg Tolnai János rektorról, Szöllősi János teológiai és filozófiai tanáról, továbbá kiadott könyveinek gondos átnézésén és kijavításán is fáradozott Szilágyi B. Istvánról.

7) RMK. I. 765. - Csipkay Sándor: Magyar-holland irodalmi kapcsolatok kezdetei. Bp. 1935. 13.

8) RMK. I. 787.

9) SpFüz. 1866: 265. és Lampe. 405.

10) SpFüz. 1857: 161. - Harsányi István: Miskolczi Csulak István élete és munkái. Debrecen, 1926. 13.

11) RMK. III. 1781.

Szombati úgy véli, hogy Szilágyi, ez a tudós, szorgalmas egyháztörténetíró 1652 táján hunyt el, minthogy a zempléni egyházmegyei jegyzőkönyvekben nevére többé már nem akadt reája.¹²⁾

Bod Péter azt írja róla, hogy "nagy szorgalmatossággal szedegette össze a' M. Országai Ekklesiái Gyűléseknek végzéseiket, hihető a' Katona Geleji István izgatásából. Ez az írás meg-volt az Ember Pál kezén, mikor az Erdélyi és Magyar országai Ekklesiákra tartozó dolgokat irogatta 's szedegette rendbe."¹³⁾ Ehhez a megállapításhoz még az is hozzáfűzhető, hogy valószínűleg nemcsak a zsinati végzések, hanem az azóta elveszett egyháztörténet kézírata is megfordult Ember Pál kezén s ezért tulajdonképpen ez lehetett a magja a Lampe professzor neve alatt 1728-ban Utrechtben megjelent egyháztörténetnek.

12) SpFüz. 1866: 267.

13) Bod Péter: Magyar Athenas. 268.

Harsányi Nagy Jakab

(1646 - 48.)

Egy 1672-ben megjelent munkája szerzőjeként nevét "Jacobus Nagy de Harsány nob(ilis) Ung(arus)"-nak adja tudtunkra.¹⁾ Biztosan megállapítani nem tudom, hogy nemességét örökölte-e, avagy maga szerezte-e? Bárha Nagy Iván egy sárospataki és kis-harsányi Harsányi családot mutat be, amelynek első ismert őse: "Michael Literati de Sárospatak et Kisharsány" 1467-ben Mátyás királytól netalán a baranya-megyei Kisharsányt nyerte adományképpen. E családfa ötödik fokára Nagy Iván beállította azt az 1676 után utód nélkül elhunyt Jakabot, aki Apafinak gyermekkori tanítója s 1651-től a brandenburgi fejedelem tanácsosa volt.²⁾ Ez a beállítás azonban föltétlenül téves, mert hiszen egy kis-, vagy középnemes család egy időben nem birtokolhatott egymástól annyira távolfekvő vidékeken, mint Baranya és Zemplén! Azután meg e kettős előnév is szokatlan a XV. század közepén és végezetül Harsányi határozottan megnevezi "Nagy" családnévét, ami a múlt időkben ugyan nem lenne éppen lehetetlen jelenség egy azonos származási nevű családon belül sem, ha visszamenőleges érvényességgel az ifjabb nemzedékekhez mért őst jelentené, de minthogy itt arról szó sem lehet, ezért legalább is kétesnek kell kijelenteni Harsányi Jakabnak e törzsből történt származtatását.

Harsányi személyére 1640 július 21-én és 1642 október 6-án találunk adatot a hollandiai Leyda akadémiajának anyakönyvében, az előbbi időpontban mint 26 éves magyarországi, az utóbbiban pedig mint 27 esztendőes erdélyi teológiai hallgató van bejegyezve. Tehát 1614-ben kellett születnie. A hol magyarországi, hol pedig

1) Uj Magyar Múzeum. 1855. II. 379.

2) Nagy Iván: Magyarország családai. V. 58-60.

erdélyi honosságának megjelölése arra utal, hogy a kapcsolt részek: a Partium lehetett az otthona, s ezért származási helyéül a biharmegyei Körösnagyharsányra gondolhatunk. E körülmény most már azt sejteti, hogy maga is a váradi iskola neveltje s minthogy Bethlen Miklós szerint a gyermek Apafi Mihálynak sokáig praepceptor volt,³⁾ valószínű, hogy tanulását a gyulafehérvári kollégiumban folytatta tovább. Innen bujdosott azután külső országokbeli akadémiákra, talán öt, vagy közel hat évet töltvén tudományokban való előhaladására. Eközben Tarczali Pál leydai tanuló társával a nyugateurópai haladóbb szellem szülőföldjét, Angliát is felkereste.⁴⁾

Hazatérése után - Csernák munkája szerint - már 1646-ban Váradon tanít a puritánus elveket valló Harsányi Jakab.

A magyar református egyház életében nagy jelentőségű esemény volt az 1646 június 10-én s az ezt követő napokon Szatmárnémetiben megtartott nemzeti zsinat (synodus nationalis), amelyen a tiszáninneni és -tuli egyházmegyéken kívül az erdélyi küldöttek is részt vettek. A Lampe-Ember-féle egyháztörténet Szilágyi Benjámín István "Acta synodi nationalis hungaricae" című kéziratos munkája nyomán megőrizte ugyan e zsinat leírását,⁵⁾ azonban a debreceni egyházmegye legrégebbi jegyzőkönyvébe bemásolva, megmaradt a végzések eredeti szövegezése is. Ebből látható, hogy a puritánus szellem terjedésének meggátlására erélyes rendszabályokhoz folyamodtak, mert hiszen "nomen puritani, nemo sibi amplius ausit usurpare, quia est scandalosum: secundo periculosum, quia innovationes sunt: qui enim hoc fecerit, privabitur." Ekkor egyes személyeket is ítélet alá vettek. Voltak, akiket állásuktól megfosztottak, miként Szepsi János váradi várbeli papot, Tolnai János pedig továbbra is letéve maradt, hacsak meg nem jobbitja életét és szokásait. Kereszturi István, Győri István, Porcsalmi János, Tolcsvai Márton, Kovásznai Péter ügye feletti döntést a legközelebbi tiszáninneni (a mai megjelölés szerint tiszántúli) zsinatra halasztották. A megelőző pataki zsinaton állásától megfosztott Köleséri Mihály szántai elsőpapnak palástját ugyan visszaadták, azonban ha

3) Bethlen Miklós önéletírása. Bp. 1955. I. 260.

4) Trócsányi Berta: Magyar ref. teológusok Angliában a XVI. és XVII. szdban. Debrecen, 1944. 14. 28. - Pongrácz József: Magyar diákok Angliában. Pápa, 1914. 3-6.

5) Lampe, Fr. A.: Historia Ecclesiae Reformatae in Hungaria et Transylvania. (1737). 398.

előbbi állomáshelyét óhajtaná elfoglalni, abban az esetben egyházmegyéje papjainak kegyét (vagyis beleegyezését) meg kell szereznie.⁶⁾ Legenyhébb fenytés Harsányi Jakabot érte. Bod Péter szerint olyan végezés találtatik róla, hogy "ugy hagyatik meg az iskolai hivataljában, ha kéz bé adással keze írásával kötelezi magát Seniorának és a több Papoknak minden tisztességes dolgokban való engedelmességre; másokat nem gyaláz, motskol, és hogy az Ekkleziának bé vett rendes Tudománya ellen maga fejétől nem ujit, nem tanit s az egyházi fenytéknek is magát alája adja."⁵⁾

A Szilágyi Benjámin István kéziratát felhasználó Ember Pál az 1646. évi zsinat tárgyalásakor nem említi a Harsányi Ügyét, ellenben a végzések most idézett eredeti szövegezésének V. pontjában foglaltak kissé másképpen hangzanak, miként azt Bod Péter magyarra fordított idézetében tudtunkra adja, s amint az ő megállapítását átvevő későbbi írók legtöbbször ugyanígy tovább tárgyalja. Ugyanis "Jacobus Harsani conceditur ut in scholis, vocatus doceat, hoc modo tamen, ut chirographo suo seu reversali obliget se, deinceps pastoribus ecclesiarum et senioribus, in omnibus honestis rebus obtemperaturum et obtreactionibus valedicturum, neque quicumque innovaturum contra disciplinam ecclesiasticam et ritus ecclesiae antiquitus receptas; si vero aliquid attentaverit ab ecclesia abscinditur."⁸⁾ Ennek alapján, bizony, nem tudjuk megmondani, hogy Harsányi tulajdonképpen miért is került ítélet alá? Lehetséges, hogy netalán csak Angliába történt áthajózása miatt, s ezért őreá is alkalmazták az 1638 szeptember 22-i debreceni zsinat határozatát,⁹⁾ avagy netalán valaki előtt dicsérettel emlékezett meg az angliai puritánus törekvésekről, egyuttal gáncsolván a hazai csökönyös maradiságot? Ki tudja! De elég az hozzá, hogy a püspökök (episcopalis) felfogásu egyházi vezetőkől semmi komolyan elítélhető cselekedetet nem követhetett el, hiszen Szilágyi felsorolván azokat a nevezetesebb akadémikus ifjakat, "kik felől Angliában (folytatott) társalgásuk miatt gyanu támadhatott" s "kik

6) Révész Imre: A szatmár-németi zsinat végzései, eddig ismeretlen eredeti szerkezetekben. SpFüz. 1860:244-47.

7) Bod Péter: Magyar Athenas. Nagyszeben, 1766. 351.

8) SpFüz. 1860: 244-47. - Zoványi Jenő: Puritánus mozgalmak. 170. - Csernák ezzel kapcsolatosan egész lehetetlenséget állít. 187.

9) I.h. 1857: 171.

a tiszáninnyi (mai megjelöléssel: tiszántúli) egyházakban ezen határozatnak önként aláírtak", közöttük azonban Harsányi nevét nem találjuk, pedig nemcsak Tolnai János diáktársai, hanem a Harsányival körülbelül egyidőben hazatért Kovásznai Péterről is megemlékeznek.¹⁰⁾ Nem lehetetlen, hogy eddigelé még semminemű állást sem töltött be, hiszen nem is régóta érkezett haza.

Ezenkívül Zoványinak azt az észrevételét is számításba vehetnők, hogy netalán Harsányi volt akkor a rector primarius, amikor az iskola seniora husvéti prédikációjában Tolnai tevékenységére célozva azt jelentette ki, hogy "az igaz religio most kezdett-volt felvirradni, ha meg nem gátolódott volna." A hatalmukkal visszaélő tekintélyek erre a diákfőnökököt vasba verették s az iskola igazgatója is majdhogypórnem járt,¹¹⁾ már tudniillik ha nem mendemondán épült fel az egészen más egyházkerületben levő zempléni egyházmegye protocolluma írójának értesülése, mint az éppen Tolnaival kapcsolatosan számos példával bizonyítható. Kiséreljük meg tehát a Harsányival összefüggésbe hozható lehetőséget elemezni.

Az egykori szokás szerint a külső országokat megjáró papjelölteknek itthoni működésüket - a kivételes eseteket nem számítva - iskolamesterséggel kellett kezdeniök s csak két, leggyakrabban azonban három esztendeig tartott tanárkodásuk után rendeltettek lelkipásztori állásba. Minthogy pedig a zsinati végzés kezdőszavait akár úgy értelmezzük, hogy (már) meghívatra (de a zsinat jóváhagyása előtt állását még el nem foglalhatva), akár pedig úgy, hogy (ha majd) meghívatra (elfoglalja a rektori katedrát), mindenképpen azt állapíthatjuk meg, hogy csak ezután kezd meg működését. Ezért tehát a Bod Péter nyomát követők beállítását föltétlenül módosítanunk kell.

E zsinati határozat, ismételjük, abból a szempontból is figyelmünket érdemli meg, mert belőle itthoni közhivatali működésének körülbelőleges kezdetét is megállapíthatjuk az 1646. esztendőben. Hogy pedig mindjárt a váradi scholához rendeltetett s ott nemcsak az 1646, hanem az 1647. és 1648. esztendőt is eltöltötte, tanúsítja, hogy a zsinat követelésének az előírás szerint eleget is tett.

10) I. h. 1857: 172.

11) Zoványi. 143-44.

Látjuk, hogy Székelyhidi Tophaeus Mihály utrechti teológus 1647 december 24-én tartott nyilvános vizsgálatát a többek között Harsányi Jakab s Szőlősi János váradi mestereknek és Szathmári Bacca Péter ugyancsak utrechti diák 1648 július 12-én előadott vitatkozását nemkülönbön Harsányi Jakab s H. Szőlősi János váradi tanároknak ajánlotta. Már ezek az adatok is megerősítik, hogy a megjelölt években Harsányi valóban itt működött.

A kolozsvár-városi sáfárpolgár 1649. évi számadáskönyvében feljegyezve találtam, hogy január 3-án "az melj Harom Deak az Váradj Meszternek egigiet massat uittek Enyed irányában, kocsijuk elébe lovat adatott."¹²⁾ Tekintettel arra a körülményre, hogy az itt meg nem nevezett váradi mester holmiját szállították Délerdélybe, mégpedig nagyon valószínűleg Fehérvárra, bizonyos, hogy szokásos három esztendei tanárkodás után, valamilyen más állásba rendeltetvén, annak elfoglalására költözködött. E mesterben most már nemcsak azért merem Harsányi személyét felismerni, mivel többé már nem található Váradon, jóllehet 1647. évi iskolamestertársai közül Técsi továbbra is Váradon maradt, Debreczeni István, Borsai Sepsei János és Váradi Szikra István papok mellett 1650-ben ő nyervén el a negyedik lelkipásztori állást; nemkülönbön Szőlősi sem hagyta el Váradot, őt ugyanis 1651-ben már Sepsei prédikátor helyében találjuk, Tölcsakit és Komáromit(?) pedig még 1651-ben is, mint iskolamestereket látjuk viszont.

Harsányi Jakab nem mindennapi neve tehát innentől kezdve más felé irányítja nyomozásunkat. Bárha nevét Ember Pál a váradi iskola tanárainak névsorába a következő megjegyzéssel iktatta be: "Jacobus N. Harsanyi. Hic demum Patria excessit, et factus est Consiliarius Sereniss. Electoris Brandenburg."¹³⁾ Ez a tulságosan összevont megjegyzés már Bod Péternél is eléggé hibás képpé torzul, azt mutatván be Harsányiról, hogy "elhagyván Professori Hivatalját 1651-dik esztendőben // ide vessző kellene! // el ment Berlinbe a' Választó Fejedelemez, a' nagy Friderikhez, a' ki az ő Pennája által folytatta a' Napkeleti Országokra a Kereskedések iránt való Levelézéseit. Még 1676-dik esztendőben Consiliariusi titulussal ott nagy betsületben élt."¹⁴⁾

14) Bod Péter. 351.

12) Sáfár, 1649.

13) Lampe. 637.

A helyes kép megállapítására szükséges minden lehető adatot összegyűjtenünk.

Mindenek előtt tekintetbe kell vennünk azt a körülményt, hogy Bethlen Miklós egy 1672. évi eseménnyel kapcsolatosan úgy emlékezik meg Harsányiról, hogy "tisztességes tudós ember volt",¹⁵⁾ tehát a klasszikus nyelveken kívül a nyugateurópaiakat is megtanulhatta, sőt - ami az egykori tudományosságnak még nagyobb fokmérője: a keleti nyelveken is hihetőleg kellő jártasságot szerzett. Nagy világlátottsága és nyelvismerete lehet azután a magyarázata annak a helyzetnek, hogy az iskolamesteri évek kitöltése után maga is másfelé vágyakozott, mintsem valamelyik egyházközség gyülekezetét pásztorolja. Tekintettel arra a helyzetre, hogy a váradi iskolának a fejedelem volt a főpártfogója (patrónusa), bizonyosan felfigyelt Harsányi képességeire. Ezért tehát ide iktathatjuk Bethlen Miklós súritett mondanivalójának azt a híradását, hogy azt a Harsányi Jakab nevű magyar embert, aki a gyermek Apafi fejedelemnek sokáig praepceptora volt, osztán" a portán erdélyi török-deák tolmácsnak taníttatta Rákóczi fejedelem."¹⁶⁾ Ez a taníttatás pedig csak 1648 után történhetett, minthogy korábbi szolgálata esetében a fejedelem aligha bocsátotta volna el, küldötte volna külső országok akadémiáin való tanulásra, mert bárha az országnak ekkor még volt egy másik török deákja is: Majtényi András, ő azonban már nem ifju ember s különben is egy portai tolmács nem volt elegendő.

Thordai Ferenc kapitánya 1654 május 28-án Konstantinápolyban kelt levelében a többek között azt jelentette a fejedelemnek, hogy "Harsány uram, kegmes uram, az Nsgod kegyelmét Nsgodtól alázatosan vötte, az pénzre kgmes uram volt szüksége, mivel tavaly nyáron mind beteg lévén, az mint mondják, sok adósságban esett volt; idejét hiában nem tölti, az Nsgod szolgálatjátul is magát nem ki-méli." Egy félesztendő múlva maga Harsányi török deák 1655 január 4-én azt foglalta írásba, hogy "az hogsámra nem panaszkodhatom de én egy hétben kétszer is alig érkezem tanulni tőle, azonban az

15) Bethlen. I. 260.

16) I. h.

fizetést ugyan megkívánja méltán." E két levél tartalma azt sejteti, hogy Harsányinak legalább is 1653-ben kellett kimennie Törökországba, sőt éppen ugyanőneki 1656-január 6-án Rákóczihoz intézett szavai azt bizonyítják, hogy "valaki mondotta volt Nsgodnak, hogy nem akarok tolmácsolni s elmenni mindenüvé, bár akkor mást beszéllett volna, im kegyelmes uram, Nsgod eszében veheti, akárki mint izetlenkedjék, mint vagy az dolog, két harmadfél esztendőök alatt nemcsak vigyáztam, imitt-amott tekeregvén, forgolódván, jó-akarókat magamnak szerezzén".¹⁷⁾ Az itt említett kétszer harmadfél esztendőök tehát együtt 5 évet tesznek ki, minthogy pedig ezt a számot Harsányi két részre tagolta, azt jelenti, hogy a valóságban is megosztott időt töltött a török birodalomban: az első 2 1/2 esztendőt talán 1649-50-től, a másodikat pedig 1653 közepétől.

Miután Harsányi a török diákságra kellőképpen felkészült, II. Rákóczi György jeles képességei miatt most már nemcsak mint tolmácsot, hanem mint ügyvivőt (követet) is felhasználta. Így 1656 szeptember 15-én arról értesülünk, hogy II. Rákóczi György, aki már ekkor készítgette az utat a lengyelországi hadjáratra, megparancsolta konstantinápolyi követeinek, úgy mint Harsányi Jakabnak - Angyal Dávid szerint - mint egyik legügyesebb diplomatájának és Balogh Máténak, hogy az angol és francia követek tanácsa után induljanak a porta engedélyének megszerzésében. Bendishe Tamás angol követ Cromwell utasítására azután valóban mindent meg is tett, hogy a porta beleegyezését kieszközölje. 1657 június 21-én a svéd követek, valamint Harsányi Jakab és Tisza István kapitihák a kajmekám előtt arról tanuskodnak, hogy Rákóczinak a svédekkel való szövetkezése a portának csak hasznára leend, azonban minden igyekezetük hiábavalónak bizonyult. Bendishe is látva, hogy még ő sem tud semmi eredményt elérni, figyelmeztette az erdélyi követeket a porta valódi szándékára, csak hogy ez az intelem kissé elkésve történt, mert Rákóczi már megindította a lengyel hadjáratot, sőt vállalkozása is már összeomlott.¹⁸⁾ Ennélfogva Konstan-

17) Szilágyi Sándor: Erdély és az északkeleti háború. Bp. 1890. I. 349, 354, 539.

18) Angyal Dávid: Erdély politikai érintkezése Angliával. Sz. 1900. 504-6.

tinápolyban Harsányiék sem lehettek többé szívesen látott emberek, sőt Tisza Istvánt s követársait, ugymint Tordai Ferencet és Harsányi Jánost (helyesebben:Jakabot!) "mert a fejedelem késett az adó fizetésével és a szultán tiltakozásának dacára svédekkel, kozákokkal Lengyelország ellen szövetségelt", (egy időre) a hétértoronyba vetették.¹⁹⁾

Maga II. Rákóczi György is ezt írja Ujvárból 1657 szeptember 1-én anyjához intézett levelében:"Zoldfikár aga, Harsani, Tordai, Tisza István uramékat az Jedikulában vetették." Majd Barcsai Ákos helytartó 1658 szeptember 28-án Déváról keltezve arról számol be a fejedelemnek, hogy "Majténi András valóban hiven tökéletesen viselte magát Nsgod mellett,őtöt is Tisza István uramékkal együtt nagy nehezen kiszabadítottam, de Zulfikar agát semmiképpen nem leheté."²⁰⁾

Nagyot fordult a világ Erdély felett, Rákóczi azonban görcsösen ragaszkodott a fejedelmi székhez, végsőkéig remélve, hogy még mindent helyre hozhat, pedig, hát, - miként Csengeri István kolozsvári református pap Rákóczihoz 1659 január 9-én Désről intézett levelében szemére hányta - "tudom, eddig az Harsányi Jakab uram levele (melyben írta, hogy immár az keresztyénség és így Erdély ellen is, ha tovább engedetlenkedik, az Mahumet zászlóját kitették), nagyságod kezéhez jutott".²¹⁾ Harsányi tehát ekkor még mindég a szószólói tisztet töltötte be a portán; ezt bizonyítja az erdélyi rendeknek 1660 február 6-án Sellenbergen tartott országgyűlésének Győr-megye közönségéhez intézett megkeresése is, e szerint "Kapikihánk még tavaly megh írta vala, ha Karátsonigh az (adó és sarc) Summának felét be nem viszik, ne legyen semmi reménységünk hazánk megh maradásáru, mivel már az Mahumet zászlóit az Portán ki tették Erdély országa ellen."²²⁾ Ugyancsak az 1659. évi eseményekkel kapcsolatosan találjuk Szalárdinál, hogy "az havasalföldi Minnye vajdát megindulása előtt (a fejedelem) maga belső

19) Szalay Lászlótól irt függelék Kemény János fejedelem önéletírásához. Pest, 1856. 502.

20) Szilágyi Sándor. II. 436. 517.

21) Szilágyi Sándor: II. Rákóczy György és Csengeri István levelezése. SpFüz. 1866: 305.

22) Ráth Károly: Az M.DC.LX. v. Okleveles adatok Magyarhon történetéhez. Uj Magyar Muzeum. 1856.: II. 382.

szolgája által Harsányi Jakab által megszedíteni s magához vonni kezdette vala".²³⁾

Az esutáni események sora jól ismeretes, Rákóczi halálos sebe most már hiveinek lassanként leolvadt táborát is választat elé állította.

Bethlen Miklós szerint: "Harsányi...Rákóczi fejedelem...balála után vetődött Berlinbe."²⁴⁾

Felvinczi Sándor leydai teológus diák 1669 november 15-én tartott nyilvános vitatkozásának VII. és VIII. részét "Harsányi Nagy Jakabnak, Frigyes Vilmos brandenburgi örgróf titkos tanácsosának" ajánlotta.²⁵⁾ Ebből az ajánlásból több körülményre lehetünk figyelmesek. Legelőbb is azt tudjuk meg belőle, hogy ez a derék diplomata, aki - úgy látszik - a végsőig megtartotta urának tett hűségesküjét, annak elpusztulása után Erdélyben s a kapcsolt részekben maga is elvesztette lába alól a talajt, hiszen Rákóczi érdekeit szolgálván, a török udvarnál többé már semmiféle feladatot nem teljesíthetett. Ekkor határozhatta el magát hazájának végleges elhagyására. Így találhatott azután menedéket Bethlen Gábor sógorának udvarában, ahol képzettsége, nyelvtudása s a török portán való jártassága révén hamarosan előkelő állásra küzdötte fel magát. De megállapíthatjuk Szinnyeinek az Athenas szavainak félreértéséből eredő tévedését, amely szerint Harsányi csak 1676-ban nyerte volna el a tanácsosi címet.²⁶⁾ Végezetül azt is észre vehetjük, hogy új otthonában is meleg szívvvel törődött honfitársaival, hiszen Felvinczi is csakis azért ajánlhatta neki vitatkozását, mert támogatását ő is tapasztalhatta.

Bethlen Miklós önéletírásában beszéli el, hogy az ország a magyarországi protestánsok érdekében az európai országokhoz és hatalmasságokhoz az 1672-esztendőben levelet küldött. A segítségkérő levelek postásai - úgy látszik - a külső országok akadémiáira indult diákok voltak. Ezt a megállapítást a fejedelem nevében fogalmazó Bethlennek következő szavaiból tehetjük: "Ebben az időben Berlinben a brandenburgi elector tartott tisztességes fizetés-

23) Szalárdi. 464.

24) Bethlen Miklós. I. 260.

25) RMK. III. 2480.

26) Szinnyei IV. 478.

sel és consiliariusi titulussal egy Harsányi Jakab nevű magyar embert, aki (Apafi) gyermekségében sokáig a fejedelemnek praeceptor volt, osztán a portán erdélyi török-deák tolmácsnak taníttatta Rákóczi fejedelem, kinek halála után vetődött Berlinbe; tisztességes tudós ember volt. Ugy végzők, hogy ehhez vigyék az írásokat mind, és ennek mintegy sollicitatornak, az electornak pedig mint patrónusnak kössük lelkére az egész dolgot."²⁷⁾ Bizonyos, hogy Bethlen Miklós itt csak vázolja az eseményeket, nem jelezvén még azt sem, hogy Harsányi nem első, hanem második Rákóczi György halála után szegődött el a brandenburgi választófejedelem szolgálatába, egyik-másik szakíróknál tehát ezért történetelt a végzetes eseménycsere.

Bethlen Miklós a látogatástevőket többes számban említi anélkül, hogy a nevüket megmondotta volna, ennek ellenére mégis sikerült reájuk találunk. Ugyanis az akadémiára igyekvő Pápai Páriz Ferenc, a későbbi tudós enyedi professzor, naplójába 1672 május 17-én azt jegyezte fel, hogy érkezett "Berlinben az hol liberaliter fogadott Nemzetes Harsányi Jakab ō kglme aulicus consiliarius Electoris Brandenb." 25-én pedig "Voltam ebéden Harsányi uramnál"²⁸⁾ De rajta kívül Pápainak egy diáktársára is reá találunk. Ugyanis Szalay László a bázeli könyvtár kéziratтарыban egy magyar vonatkozású emlékkönyvet talált. E 8°-nyi nagyságu 7o lapból álló cimlap nélküli kézirat tulajdonosa Erdélyből 1671 márciusában indult külső országokbeli bujdosásra. Ez az esztendő azonban egészen bizonyosan téves kijegyzés 1672 helyett, minthogy a következő keltezés hónap és nap szerint is megegyezik Pápai naplójának adataival. Ez a diák - a Szalaytól megnevezett - Horváth János május 17-én már Berlinben van, "ubi D. Jacobum Harsányi Consiliarium hung. Celsiss. Electoris literis principis convenimus." Tehát Horváth már megemlékezik a fejedelemtől reájuk bizott levelekről is. Majd azután innen továbbindulva, június 14-én Utrechtbe érkezett, ahonnan a háboru miatt Marburgba s az 1673. esztendő elején Baselbe vándorolt. Az itteni egyetemi hallgatók névsorába nevét 1673 február 26-án mint "Johannes Horváti de Békés" (teológus), találjuk be-

27) Bethlen Miklós. I. 260.

28) Koncz József: Pápai Páriz Ferencz naplója 1649-1691. ItK. 1892: 388-98.

vezetve.²⁹⁾ Majd 1674 június végén Bernbe készült, "ut ibi a morbo, quem in inguine habet curetur".³⁰⁾ E feljegyzés helyességét erősíti meg a kolozsvári református kollégium törvényeit aláírt diákok névsora, eszerint ugyanis "Joannes B. Horváti ad academias iter. suscipiens defunct[us] Bernae".³¹⁾ De Bod Péter is közöl egy Hoffmann János Izsák bázeli professzortól szerzett "Epitaphium Joannis Bekes Horváti, eruditione clarissimi Juvenis, qui varios scientiarum thesauros in Academiis Germanicis ac Hollandicis colligens, cum reditum in Transilvaniam ad Aulam Patroni sui Illust. Dionysii Bánfi de Losontz adornaret, Bernae repentina morte oppressus est Anno M D CL XXIV." című 12 soros latin verset.³²⁾ Barátai ekkor egy epicedion füzetkét adtak ki 12 sztl levél terjedelemben.³³⁾

Harsányiról még tudjuk, hogy 1672-ben egy latin és török nyelven írott munkát adott ki Berlinben. Ennek a kis 8°-nyi 51o lapot tartalmazó könyvnek címe: "Colloquia familiaria turcico-latina, seu status turcicus loquens, per Jacobum Nagy de Harsány nob. Ung. Serenitt, ac. Potentiss. Electoris Branden. Consil. Coloniae Brandenb." Szalay tudósításából közöljük a főcímet követő sorokat is, amely a mű tartalmát közelebbről is megjelöli, tudtul adván, hogy "In quo omnes fere turcici imperii ordines, ministrorum cuiusque, conditionis extra vel intra aulam regiam, inque gubernaturis dignitas, qualitas, officia, regimen, gentis robur terrestre et maritimum, item natura, mores, ritus et consuetudines variae, religio, sectae et religiosi etc. etc. per colloquia, velut in speculo. quodam ad vivum repraesentantur ac notis necessariis illustrantur". E könyv még azt is elárulja, hogy a szerző II. Rákóczi György fejedelemnek ügyvivője volt a portánál s hét esztendő teltött Konstantinápolyban, valamint a török birodalom más helyein. Azután hálásan emlékezik meg a választófejedelemről, aki őt, minthogy a barbár zsarnokság minden javától és életlehetőségétől megfosztotta,

29) Zsindely István: A bázeli egyetem anyakönyvéből. SpFüz. 1860: 157. - Segesváry Lajos: Magyar ifjak az utrechti egyetemen. - Debrecen, 1935. 21.

30) Szalay László: Hungaricák a' lausannei cantoni könyvtárban. Új Magyar Múzeum. 1855: II. 38o.

31) Nomina studiosorum collegii Claudiaci. 1.pagina.

32) Bod Péter: Hvmgarvs Tymbarvles Continvatvs. Nagyenyed, 1764. 84-85.

33) ItK. 1892: 504. - RMK. III. 2643.

nemcsak védencévé fogadta, s tanácsosi címmel tüntette ki, hanem, öt év óta kedvező életmódról is gondoskodott.³⁴⁾ E sorokból nyert hét és öt évnnyi időközött csak abban az esetben tudnók évszámhoz kötni, ha feltételeznők, hogy Harsányi a hét esztendőtt nem egyfolytában töltötte a török földön, az öt esztendőtt pedig csak a konziliáriusi titulus s ezzel együtt a nagyobb fizetés elnyerésének idejétől számithatnók. E könyv ajánlásának... "me per barbarorum tyrannidem omnibus bonis, mediisque vivendi orbatum" szavai arra engednek következtetni, hogy Váradnak 1660 augusztus 28-án történt elfoglalásával egyidejűleg a török a környező falvakat is hatalmába hajtva, a közeli Körösnagyharsányt és így Harsányinak netalán ott levő birtokokcskáját is tönkre tehetette.

Bod Péternek arról is van tudomása, hogy Harsányi még 1676-ban is életben volt s a választófejedelem udvarában nagy becsületben tartották.

E felvilágosodott szellemű, jeles tudományu, kitűnő államférfit a Rákócziak váradi kiváló iskolájának méltó diszével tartatjuk emlékezetünkben.

Harsányi életének vázlatos bemutatásához csatolok egy utólagosan talált adatot, amely egyéb vonatkozásain kívül bizonyosságot tesz, hogy a választófejedelemi udvarban elért magas állása: C(onsiliarius) Elect(oris) S(erenissimi) Pr(incipis) ellenére sem feledkezett meg a magyarsághoz való tartozásáról. Ezt tapasztaljuk Csernátóni Pál emlékkönyvének (album-ának) Kocsi Csergő István által 1722-ben lemásolt szemelvényeiben, amelyet a sárospataki református nagykönyvtár őrizett meg számunkra: "Excerpta ex Albo. Cl. Pauli Csernatonii Claudiopolitani Peregrinantis A. 1661. - Ephor. Il. Baron Bethlen et Phil. Doct. Franeqverae." Továbbad az emléksorok között ez olvasható: "Nob. ac Cl. Dno Pauli Csernatonii in Hungaria[m] redituro lubens meritoqz Conterreneo Conterreneus. grat. lubensqz apposuit Jacobus Nagy de Harsany C. Elect. S. Pr., 1667. Berolini."³⁵⁾

34) Uj Magyar Muzeum. 1855: II. 379.

35) 403. sz. könyvtári jelzésű kéziratos kötet /Kocsi Csergő István, a Bálint püspök fia, másolata./ 666/B. lev.

Técsi Joó István

(1646-49.)

Teljes neve Técsi Joó István. Származási neve után itélve, a máramarosi Técső városából eredt s mindhogy 1644 november 23-án Leydaban történt akadémiai beiratkozásakor életkorát 25 évesnek jegyezték be az anyakönyvbe, születésének tehát az 1619-20. esztendőben kellett történnie.¹⁾

Itthoni tanulásáról mindössze csak annyit tudunk, hogy előbb Szatmáron, majd Sárospatakon végezte iskoláit, itt ugyanis 1638. október 23-án írta alá a schola törvényeit. Innen a bodrogkereszturi rektorságra vitetett,²⁾ ahonnan külső országokba bujdosván, 1644 június 21-én Franekerában, majd ugyanennek az évnek november 23-án Leydában iratkozott be a teológiai tantárgyak hallgatására.³⁾ Még ugyanebben az évben adta ki Leydában "Virga Mosis" című 102 nyolcadrét lapnyi terjedelmű értekezését, amelyben a pogányoknak, törököknek, zsidóknak és különböző keresztyén felekezeteknek (szektáknak) alkalomadtán való megtérítéséről tárgyal.⁴⁾ Az ajánlólevélben Kereszturi Pálhoz, a fehérvári iskola rektorához intézve szavait, mondja, hogy "te engemet... az igan jeles Bényei János ur által... Váradra hívtál".⁵⁾ Hollandiából 1646-ban tért haza s ekkor a váradi iskolamesterségre rendeltetett. Itt tanított 1647-ben is,⁶⁾ ekkor adta ki "Clavis Evangelica Sive Disputatio.. Biblica" című 64 nyolcadrétnyi lap terjedelmű latin nyelvű gyűjte-

1) Archiv des Vereines für siebenb. Landeskunde. N.F. XVI. 211.

2) Et. 1943: 236.

3) TT. 1886: 606, és Archiv XVI. 211.

4) RMK. III. 1668.

5) SpFüz. 1865: 355.

6) Csernák. 187, 190, 277, 283.

ményét, amely a tanítványaival rendezett vitatkozásokat tartalmazza. Ennek szerzőségét maga jelöli meg ilyenformán: "Authore et Praeside Stephano J. Tetsi."⁷⁾ Valószínű, hogy 1648-ban, sőt talán 1649-ben is tanári hivatást töltött be, ellenben 1650-ben már mint váradi lelkipásztorral találkozunk.⁸⁾ Mint pap, kiváló egyéniség: ezt bizonyítja a pataki subscriptionalis könyvbe neve után bejegyzett megjegyzés: "Redux ex Acad(emia), Pastor Varadiensis insignis factus. Ibidem Obdormivit".⁹⁾ Nevére még 1651-ben, 53-ban és 54-ben is reá találunk.¹⁰⁾ Róla Zoványi és Sütána Szinnyei arról számol be, hogy 1654 nyara után nyoma vész¹¹⁾ ellenben miként a pataki tanulók névsorából megtudtuk, Váradon meghalt. Elmulása bizonyosan 1654-ben következett be, mivelhogy 1655-ben már mást találunk váradi papképpen megnevezve.¹²⁾

Hihetőleg rokona volt az a Técsi Joó Miklós, akinek "De Libertate humanae voluntate" címen 1658 március 27-én Utrechtben tartott vitatkozásának ajánlásából megtudjuk, hogy a váradi iskolában tanult Tarpai és Enyedi tanárok igazgatása alatt.¹³⁾ Külföldön Utrechtben, Franekerában, Groningában s Angliában járt egyetemre. 1659-ben Franekerában kiadta "Lilium Humilitatis. Az az.... Isten Anyaszent-egyházának...siralma" c. munkáját, amelyet azután idehaza még ötször nyomtattak ki.¹⁴⁾ Élete további folyásáról semmit sem tudunk. Megtörténhetik, hogy Jászberényi Pál nevű tanuló-társával együtt künn maradt Londonban.

7) Varga Zsigmond. I. 117. lapon 57.sz. és RMK. II. 680. Én a debreceni ref. nagykönyvtár példányát használtam, amelynek könyvtári jelzése: RMK. 328.

8) RMK. III. 1757.

9) Et. 1943: 236.

10) RMK. III. 1769, 1841, 1903.

11) Zoványi Jenő: Theológiai Ismeretek Tára. II. Mezőtur, 1901. - Szinnyei. XIII. 1363.

12) Szerző: Nagyari Benedek. EM. 1940: 318.

13) RMK. III. 2027.

14) RMK. I. 939, 1153, 1281, 1235, 1240, 1668.

Herczeg-Szőllősi János
(1646-50)

Személyazonosságát csak nehezen tudjuk megállapítani, ugyanis egy és ugyanabban az időben két, pontosan egyező nevű Szőllősi Jánost találunk, akik korban is - egy esztendő eltéréssel - megegyeznek s tanulmányaikban is ugyanazon az utakon járnak. Az egyikről a sárospataki iskola diákjainak névsora így emlékezik meg: "A. 1639. Johannes Hertzeg Szőlősi. 6. Oct. Promotus ad Acad. Redux factus est Rector Patakinae Scholae celeberrimus. Vixit adhuc A. 1653."¹⁾ Tehát ez a Hertzeg-Szőllősi János 1639 október 6-án lépett a pataki iskola diákjainak sorába. Innen azután külső országokbeli egyetemre ment. Egy másik adat azonban a másik Herczeg-Szőllősi Jánost állítja eléink. Ugyanis Kolozsvár város 1642. évi sáfárpolgár számadáskönyvének tételei között arról számol be: augusztus 14-én "Erkezenek Vrunktol Feieruarrol Az Vr Eö N(agy)saga Rakoczi Sigmond Alumnussi Gregorius Bihari es Joannes Herczeg Szeoleosi, Egj Varadi ven Katona Barat Miklos masod magaua gondviseleo mellettek, mennek Nemet Orszagban Tanulni."²⁾ Az a körülmény, hogy a váradi katona a gondviselőjük, arra utal, hogy bizonyosan jövet is ő kísérte e diákokat, tehát a diákok maguk is Váradról, a váradi iskolából indultak Fehérvárra, mint az ifjabb herceg alumnusai. Rákóczi Zsigmondnál, továbbá a fejedelemnél s a püspöknél történt jelentkezés után utlevéllel és költséggel ellátva, visszafordultak. Kifelé vezető utjuk végcéljául megjelölt Németország azonban nem a tulajdonképpeni rendeltetési helyet jelzi, hanem általában véve külföldet jelentette, hiszen a kolozsvári sáfárok még nagyon sokáig mindég csak Wittenbergába utaztatják

1) Et. 1943: 236.

2) Sáfár 1642: 88, 178.

az akadémiára igyekvőket, pedig, ekkor már hosszú évtizedek óta elfordulva ettől az egyetemtől, a református diákok előbb Heidelbergbe és Marburgba, azután pedig Hollandiába, meg Angliába törekedtek.

Bihari és Szöllősi bujdosásának első három hónapját az Odera melletti Frankfurtban történt rövid megállapodással s azután Németországban való világlátással töltötte el. Nevükre először a hollandiai Franekera akadémiajának anyakönyvében találunk, mégpedig 1642 november 11-én "Johannes Hertzegh Szöllősi Hungarus Theol. Stud. Gregorius Bihari Hungarus Theol. Stud."³⁾

Bihari - úgy látszik - továbbra is itt maradt, mignem Szöllősi 1643 nyarán a leydai egyetemre iratkozott át. Itt most már egészen egyidőben ismét két Szöllősi János jelenik meg előttünk, mégpedig a tanulók névsora szerint: 1643 július 12-én "Johannes Szöllősi Hung(arus; Annorum) 27, T(heologiae studiosus)", három hét múlva pedig 1643 augusztus 3-án "Johannes Szöllősi Hung(arus; Annorum) 26, T(heologiae studiosus)."⁴⁾

Kettejük közül ma már lehetetlen megállapítanunk: Ugyan melyik a pataki s melyik a váradi diák!

A Váradról elindult Szöllősi Jánosnak majdnem három és fél évig tartott külső országokbeli tartózkodásáról - a kor szokásait ismerve, aligha tételezhetjük fel, hogy csak Franekerára és Leydára szorítkozott volna, minthogy azonban Hollandia harmadik leglátogatottabb egyetemének: Utrechtnek hallgatói között neve nem fordul elő,⁵⁾ hihető, hogy Leydából Angolországba hajózott át.

Egyetemi tanulmányainak befejezése után, hazafelé térő útjában 1646 január 9-én ért Kolozsvárra. A sáfár feljegyzése szerint: "Erkezenek Urunk Alumnussi onnat felüül Beszermeni es Szeolőssi Uramek, Vrunkhoz mennek mellettek valokis vadnak." Innen azután továbbindulva, miután a fejedelemnél s a püspöknél is jelentkeztek, Szöllősit február 9-én már újra Kolozsvárt találjuk: "Erkezek Solmossi Peter Fogarasbol Iffiu Urunk feo Ember szolgália, Vagion ve-

3) Hallebrant Árpád: A franekerai egyetemen tanult magyarok. TT. 1886: 606.

4) Archiv N.F. XVI. 211.

5) Verzeichniss der Studenten aus Ungarn und Siebenbürgen an der Universität Utrecht. Archiv. N.F. XXII. 79-92.

le Egi Alumnusis Szőlőssi Istvan, Urunk kwldi Varadi papsagha, Vadnak Nro 15."⁶⁾ A sáfár ugyan téved, amikor Istvánnak kereszte-li el és papságra menendőnek könyvelő el, ezt ugyanis határozottan megcáfolja az a körülmény, hogy olyan rangadó gyűlekezet pásztor-ságát, amilyen a váradi is, közvetlenül az akadémiáról megjövő diáknak soha nem jelölhették ki. De megdönti a következő eszten-dei kolozsvári sáfár számadási tétele is, tudtunkra adván, hogy "Erkezek Fogarasbol Szőlősi Janos Varadi Schola Mester, Varadra megjen. S(alus) C(onductus) L(evelére) B(iró) V(ram) P(arancsára) attam alaja ket deakkal együtt 5 lovat szekeret."⁷⁾

Váradi scholamester Szöllősi Jánost Csernák bár nem ismeri, de hogy csakugyan élő személy volt, azt a fenti adaton kívül kül-ső országokban tanuló diákok két vitatkozásának ajánlása is bizo-nyítja. Az egyik Harsányi Jakabbal együttesen 1647 december 24-én emliti Szőlősi János váradi tanító (helyesebben talán tanárt!), a másik ugyancsak Harsányival egyszerre 1648 július 12-én Szőlősi H. János, helyesebben mondva: H(arczeg-)Szöllősi János váradi tanító (tanár!) nevét írta meg.⁸⁾ Valószínű, hogy folyamatosan az 1649-50. években is itt mestereskedett, ugyanis 1651-53-ban már Sepsei János váradi várbeli prédikátor helyén látjuk, aki itt egészen 1650-ig teljesített szolgálatot. Pap korából származó egyik 1651. évbeli adatunk Szöllősi Jánostól még azt is tudtunkra adja, hogy megelő-zőleg csakugyan mester, mégpedig az 1650-ben már külső országok-ban bujdosó Enyedi Sámuel tanára vala.⁹⁾

Visszatérve a Sárospatakról idézett adathoz, most ismét e-lénkbe bukkan a másik Szöllősi János személye. Ugyanis egy 1652 november 5-én Utrechtben tartott vitatkozást szerzője a többek kö-zött Szőlősi János pataki iskolaigazgatónak ajánlotta.¹⁰⁾ Hihető-leg ezzel azonos személy az az egyező nevű lelkipásztor is, aki-nek, valamint néhány más zemplén-megyei papnak s polgárnak 1654. július 1-én és december 9-én két utrechti teológus egy-egy dispu-tációját ajánlotta.¹¹⁾

6) Sáfár. 1646. 64, 74.

7) I.h. 1647. 217.

8) RMK. III. 1691, 1711.

9) RMK. III. 1769, 1783, 1841.

10) RMK. III. 1813.

11) RMK. III. 1906, 1910.

A váradi iskolamester, majd ugyanottani negyedik pap Szöllősi Jánosra vonatkozólag ezután már csak kevés adattal rendelkezem, ezekből azonban mégis megtudjuk, hogy 1655 június 24-én már a borosjenei gyülekezet lelkipásztora,¹²⁾ aki a váradi egyházközség papjává hozott Nagyari Benedek eltávozásával megüresedett tisztségbe állíttatott be. De még ugyanebből az évből adatunk van reája, hogy Herczeg Szöllősi János borosjenei papot és Mihály, meg Zsófia nevű gyermekeit, nemkülönben testvéröccsét Herczeg Szöllősi Istvánt és ennek gyermekeit II. Rákóczi György fejedelem megnemesítette. Szöllősi Mihály nevű leszármazottját azután Gyaluban találjuk meg, aki az 1773. évben nemességigazoló iratait a királyi tábla útján az erdélyi főkormányshoz terjesztette fel.¹³⁾

A hivatkozott adatból két körülménnyel jövünk tisztába. Egyik az a helyzet, hogy a nemeslevéladományozás idejében Herczeg-Szöllősinék már néhány esztendő óta házasnak kelle lennie, hiszen ekkor már két gyermekéről is tud a nemeslevél. Ez a körülmény azt jelenti, hogy a váradi iskola igazgatását az 1650. esztendő táján csakugyan otthagyta, minthogy ez az állás nem nyújthatott biztos alapot a megházasodásra. A másik körülmény az, hogy Borosjenőben az 1660.-i török terjeszkedés bekövetkezéséig lelkipásztoroskodhatott. Ekkor azután menekülve, Erdélynek vette útját. Hol állapodott meg? nem tudjuk, bár lehetséges, hogy éppen Gyaluban s utódát 1773-ban talán éppen ezért találjuk e városkában.

12) RMK. III. 1936.

13) Bánffy Farkas főkormányshéki tanácsos referátumai. (RefKollt.)

T ö l c s e k i S . J á n o s

(1647 - 49)

Tölcségi neve a váradi mesterek között 1647-ben jelentkezik először.¹⁾ Személyi adatai közül csak kevés ismeretes, de tudjuk, hogy 1641 január 22-én subscribált Sárospatakon. Tekintettel arra, a körülményre, hogy két év múlva: 1643 június 22-én már seniornak választotta a diákság bizalma, mutatja, hogy neki magának is már több éves diáknak kellett lennie, akinek a pataki subscriptio tulajdonképpen csak más intézetből történt átiratkozását jelenti. Hazai tanulását elvégezve, innen 1644 február 23-án bucsuzott ki s ugyanekkor a miskolci iskolához vitetett rektorul.²⁾ Miskolcra indult azután külső országokbeli akadémiákra. 1645 augusztus 2-án mint "Joannes S. Tölcségi Hungarus" néven a franekerai akadémia diákjai sorába lépett be. 1646 márciusában a leydai egyetem teológiai karára iratkozott be, az anyakönyv szerint: "Johannes Tolthekei Ung(arus, annorum) 28, T(heologiae studiosus.)"³⁾ Ilyeténképpen 1618-ban kellett születnie.

Idegenországokbeli egy, avagy másfél esztendeig tartott bujdosásából valószínűleg az 1646. év őszén tért haza, ekkor azután a debreceni iskolához rendeltetett igazgatónak. A "Series studiosorum"-ban "Rectore Clarissimo Johanne Töltseki" idejebeli diákok közül az első 1646 október 10-én, az utolsó pedig 1647 október 13-án írta alá az iskolai törvényeket.⁴⁾ Tehát körülbelül ezek az időpontok határolják debreceni tanárkodásának idejét. Nagyjában ugyanerről az időről emlékezik meg Rápóti Papp Mihály domdoks lelkipásztor, elbeszélvén, hogy az 1647. és 48. években

1) Csernák. 187, 190, 277, 283.

2) Et. 1943: 238.

3) TT. 1886: 607. - Archiv N. F. XVI. 211.

4) Thury Etele: Iskolatörténeti adattár. II. 118.

"a szelid erkölcsű istenfélő tudós Tolczei János" iskolamester tanította őt Debrecenben; ő róla azután nagy dicsérettel szól.⁵⁾ Bizonyos azonban, hogy az emlékiratait író Rápóti egy esztendő tévedett, mivelhogy Tölcségi 1648-ban már nincsen itt, ugyanis az őtána következett Mátyóki István és Szakolczi István rektorok igazgatása alatt már 1647 november 11-én jelentkezik a törvényeket aláíró újabb diák.⁶⁾

Bizonyos tehát, hogy Tölcsékit a püspök már ekkorra a váradi iskolához rendelte. Debreczeni Ember Pál egyháztörténete őt - évszám-megjelölés nélkül - Harsányi és Szathmári Baka rektorok neve közé,⁷⁾ tehát az 1648 - 53. időközbe helyezi el. Csernák valamivel szűkebbre szorítja váradi tanárkodásának idejét, ugyanis ő úgy tudja, hogy 1651-ben is még Váradon tartózkodik. Ezzel szemben Koncz József az 1647. esztendőre korlátozza itteni tanárkodását, hozzá fűzve, hogy azután debreceni tanár 1649-ig.⁸⁾ Valószínű, hogy őt - bár nem hivatkozik rája - de megállapításában mégis Rápóti hibás évszámra való visszaemlékezése tévesztette meg. Ugyanis Ember Pál felsorolása szerint a zarándi esperesek között jelentkezik "Johannes Totseki P(astor) E(cclesiae) B(oros) Jenei-en(sis) et Sen(ior) A(nno) 1649."⁹⁾ Itt azután alighanem csak 1656-ig papskodott, mivel ebben az esztendőben Kisfalvi Tamást hozták ide Belényesről lelkipásztorul.¹⁰⁾

A Teleki-levéltárban kutatva, Tölcségi Jánosnak 1668 április 26-án Máramarosszigeten keltezett s Teleki Mihály kővári főkapitányhoz intézett levelét találtam, amelyből megtudtam, hogy ugyanodavalósi prédikátor és esperes volt.¹¹⁾ Különben a máramarosi esperesek sorában Ember Pál is felsorolja: "Johannes Tölcségi P(astor) E(cclesiae) Szigethinae et Sen(ior) ab Anno 1667 ad An(num) 1668. Senex veneranda canitie mihi notus",¹²⁾ jőllehet akkor még csak 50 esztendőös vala.

5) Varga Lajos: Nánási emlékirat. SpFüz. 1858: 167-68.

6) Thury. II. 118.

7) Lampe Fr. A. 638.

8) Koncz József. 567.

9) Lampe. 640.

10) Vállaji Sipos Imre: A belényesi ev. reform. egyház története. Nagyvárad, 1883. 35.

11) OL. Teleki-levéltár. Missilis osztály 741. sz. köteg.

12) Lampe. 611.

Könyvtárának kötetei után nyomozva, közülük csupán egyet sikerült megtalálnom, mégpedig a debreceni református nagykönyvtárban őrzött, Kereszturi Pálnak 1641-ben Váradon megjelent munkáját, amelynek címlapján olvasható tulajdonosmegjelölés: "Johan. tölczéki."¹³⁾ A könyv címe: "Fel-soerduelt Keresztyen", Hajnal Mátyás jezsuitával való vitairat.

13) Könyvtári jelzése: RMK. 477.

Komáromi Szvertán István
(1648 - 51)

Komáromi István személyéről is keveset tudunk, teljes neve azonban mégis csak ismeretes. Arról is van adat, hogy a felsőbb tanulmányokra szülőföldjéről Debrecenbe jött át s itt 1640 szeptember 19-én írta alá az iskola törvényeit.

"Stephanus Szvertan Komarino-Hungarus" utrechti teológus 1646 március 18-án a Descartes-ellenes Hoornbeck János professzor előnklete alatt "De Conversione Iudaeorum" tárgykörből tartott disputációját Pataki Juditnak Garázda Mihály váradi polgár özvegyének és Szilágyi Benjámin István nánási papnak (megelőzőleg váradi akadémikus mesternek), mint pártfogóinak ajánlotta. Ajánló sorait "Steph. S. Komarinus" néven ellenjegyezte.¹⁾ E körülmények egybevetése alapján föltétlenül azonosítható a címben megnevezett váradi iskolamesterrel, egyuttal azt is megállapítva róla, hogy a váradi iskolának is tanítványa volt. Innen külső országokba bujdosva, neve először 1645 július 21-én a franekerai s még ugyanebben az esztendőben az utrechti egyetem hallgatói között jelentkezik.²⁾

Hollandiából hazatérve, 1648 tavaszán már Váradon tanít. Ezt bizonyítja Mikolai Hegedűs Jánosnak Utrechtben megjelent magyar nyelvű munkája is, amelynek 1648 pünkösd harmad napján írt ajánlását Váczi András pataki és Komáromi István váradi iskolamesterhez intézte.³⁾ Csernák különben még azt is tudja róla, hogy innen 1651-ben távozott a telegdi lelkipásztori állásra,⁴⁾ Zoványi azon-

1) RMK. III. 1670.

2) Zoványi cikkei 247. - Segesvári Lajos: Magyar ref. ifjak az utrechti egyetemen. Debrecen, 1935. 15.

3) RMK. I. 815.

4) Csernák. 191, 203, 277.

ban ezt az időpontot 1649-re határozza meg. Az 1651. esztendőnek augusztus 1-én valóban már Telegden keltezi "Mikoron imádkoztok ezt mondgyátok. -- az az: Az Uri Imadsagnak a' szent Lukátsnak és szent Máthénak le-írások szerént való nyomozása" című, Váradon 290 lapnyi terjedelemben megjelent munkájának ajánlását.⁵⁾ Az egész munkának, amely tulajdonképpen Amesius művének átültetése - Incze Gábor összegezése szerint - encyklopedikus jellege van és a kor minden kérdésére kiterjedő gonddal felel meg tudománya és ismerete szerint.⁶⁾

Váradi Köleséri Sámuel 1655 február 24-én Leydában tartott vitatkozását egykori váradi tanítóinak s közöttük Komáromi István telegdi papnak ajánlotta.⁷⁾

A váradi esperesség presbiteriánus papjai ellen valószínűleg 1655-ben írott gunyversből tudjuk meg, hogy a szabadabb egyházigazgatás szükségességét hirdető Komáromi István a lélekszámbeli leg bár nagyobb Telegdéről eltávolíttatva, jelentőségében azonban nem kisebb Kismarjára vitetett szolgálatra.

"Komáromi István Máriában készült,
Hol praesbyterium igen meg hidegült,
Nem viheti véghez, miben eddig épült,
Meg látjuk rövid nap, hogy onnét ki perdült."⁸⁾

A bihari egyházmegye papsága - az orthodoxusok minden kiméletlen vagdalkozása ellenére is - 1655-ben esperessé választotta. Zoványi szerint 1660 táján halt meg.

5) RMK. I. 853.

6) Incze Gábor: A magyar református imádság a XVI. és XVII. században. Debrecen, 1931. 54.

7) RMK. III. 1936.

8) Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező. 1870: 590-98.

T o f a e u s M i h á l y

(1650 - 51)

Székelyhídi Tofaeus Mihálynak, mint I. Apafi Mihály kemény szava, jeles szónoki képességű, erős akaratú udvari papjának, majd Erdély hajthatatlanul erélyes püspökének élete és munkálkodása sokkal ismertebb, mintsem valamelyes lényeges újdonsággal járulhatnék hozzá élete folyásának megrajzolásához, ezért itt csak váradi iskolamesterségéről és az azt közvetlenül megelőző éveiről sorolok fel néhány adatot, továbbá nevének helytelen származtatása és használata ellen mutatok be egynehány bizonyítékot.

Csernák Béla a nagyváradi református egyházközség történetéről írott érdemes munkájában Tofeus Dobos Mihályt mondja az ottani iskola 1650-51. esztendőbeli rektorának, illetőleg egészen helytelenül rektor professzorának. Vele kapcsolatosan megismétli a Bod Pétertől elindított téves névszármaztatást, amely az elmúlt századok alatt minden bírálgatás nélkül általánosan elfogadottá lett így: "Tofeus eredetileg Dobos Mihály...atyja valószínűleg dobos s minthogy dob héber nyelven Tof, a mi Dobos Mihályunk már sárospataki tanuló korában Tofeus-nak kezdi nevezni magát, de Székelyhida, jelzéssel."¹⁾ Igaz, ugyan, hogy állításának igazolására Bod a következő jegyzetet iktatja a lap aljára: "Ex relatione J. Tseetsi, qui a suo Patre Tophaei amico accepit".²⁾ Ifjabb Csécsi Jánosnak ez a hiradása azután hihetőleg csak az apjától eredt szószármaztatáson alapult, minthogy azonban Csécsi és Tofaeus között 27 esztendőnyi korkülönbség volt, amaz legfennebb csak kellő tá-

1) Csernák Béla: A református egyház Nagyváradon. Bp. 1934. 190-91. és 277.

2) Bod Péter: Smirnai Szent Polikárpus. Nagyenyed, 1766. 110, és Magyar Athenas, Nagyszeben, 1766. 294.

volságból ismerte a nagytekintélyű püspököt s ezért barátja nem is lehetett, személyes természetű felvilágosításokat tehát tőle nem is kaphatott. Az értesülés megbízhatóságának tisztázása szempontjából még az is megjegyzendő, hogy Bodnak valószínűleg ugyan-csak ifjabb Csécsitől nyert amaz értesülése, mintha Tofaeus Sárospatakon tanult volna, ugyancsak nem felel meg a valóságnak, hiszen neve az iskola törvényeit aláírt diákok névsorában egyáltalában nem fordul elő. Ezzel szemben valószínű, hogy hazai iskoláztatását Székelyhidon kezdván el, Váradon folytatta s egészen bizonyos, hogy Fehérvárott fejezte be. Ezért tehát nem kell esküdnünk régi íróink adatközlésére, még akkor sem, ha mint Bod Péternek sem volt szokása talált forrásain toldozni-foldozni.

Főlöszlegesen részletezni azt a körülményt, hogy a fordítás útján létrehozott névátgyurások rendszerint a külső országokbeli akadémiái tanulók okoskodásainak szüleményei s ezért Tofaeus is itthoni diákoskodása idején még aligha gondolt volna saját magának átkeresztelésére. Hiszen külső országokbeli bujdosásának legelején, a franekerai egyetemre 1646 szeptember 29-én történt beiratkozásakor is nevét még mint "Michael Szekelyhidi Ungarus"-nak diktálta tollba.³⁾ Ennek az előre bocsátott tételnek folytatásaképpen, ha további fiatalkori névaláírásait közvetlen forrásokban vizsgáljuk meg, észre kell vennünk, hogy az sohasem Tofaeus, hanem Tofaeus alakban jelenik meg, sőt mutatkoznak más változatok is, amelyek még inkább reávilágítanak nevének eredeti alakjára.

A kolozsvári református kollégium nagykönyvtárában hét,⁴⁾ s a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum gyűjteményében egy könyvet találtam,⁵⁾ amelybe Tofaeus, mint tulajdonos, saját kezűleg írta be a nevét. E bejegyzések - a megjelölés természeténél fogva - birtokos esetben tüntetik fel az akkor még teológus diák Tofaeus latinos szórendben írott nevét. Belőlük megállapítható, hogy e nyolc aláírás közül csak kettő mutathatná a Bod Pétertől, illetőleg Csécsitől kikövetkeztetett "Tof" szótövet, minthogy a többi mind "Tovf" betűkkel kezdődik, sőt ugyanez a szókezdet je-

3) TT. 1886: 607.

4) A kolozsvári ref. koll. nagykönyvtárában: P. 56, I. 6, O. 253, K. 2, K. 56, N. 74, RMK. 3.sz. (5.polc.) jelzéssel volt elhelyezve.

5) A SzNM könyvtárában 108/1611. jelzéssel volt ellátva.

lentkezik 1649-ben Leydaban tartott doktori vitatkozásának névjelölésében is.⁶⁾ Ebben az alakban tehát aligha lehet bármiféle köze is az előráncigált héber szóhoz. Az utána következő ötödik betűről pedig nyomatékosan ki kell jelentenünk, hogy hét, illetőleg 8 esetben a már bemutatott "ae", míg egyetlenegyszer, mégpedig az 1648 április 23-i utrechti aláíráskor, "oe", de sohasem az általában idézni szokott "e"! Ez a körülmény azután hasonlóképpen erős bizonyíték a "Tof" alapszó ellen, merthogy a héber szóból a latin "-eus" képzővel még lehetne ugyan latinositott új szót alkotni, de "-aeus", vagy kivált "-oeus" képző éppen lehetetlen feltevés.

Az alanyesetbe helyezett Michael Tofaeus, vagy Tovfaeus, sőt Tovfoeus nevet elemezve, most már a következő tagokra bontható fel: To, vagy Tov + fae, vagy foe + us. Az első tagban mindjárt a magyar "tó", vagy "tov", illetőleg "tav" főnevet találtam meg, a másodikban pedig a "fő", vagy régies helyesírással "foe" szavunkat, illetőleg a latin "-us" képzővel történt továbbképzés következtében előállott "fae" hangváltozást.

Ha ezek után férfi-korabeli névirását figyeljük meg, ott már megállandósulva találjuk a "Tofaeus" alakot, miként ez az Országos Levéltárban őrzött számtalan levelén megfigyelhető.⁷⁾ Későbbi formákban látható ugyan a Tofaeus névnek "ph"-val való írása is,⁸⁾ ez a változás azonban egyáltalában nem befolyásolja az eddig elmondottakat, mert hiszen maga Tofaeus ritkán kísérelte meg magyar nyelvi elemekből eredő saját nevét Erdélyben s a Partiumban ekkor eléggé szokatlan betűhasználattal eltorzítani. Alkalmazása tulajdonképpen nevének eredetével ismeretlen idegenektől eredhet. De még ha maga is használta volna az "f" értékű "ph" betűjelzést, annak sem volna semmi jelentősége. Gondoljuk meg, hogy a XVII. század emberének a vezetéknev még nem volt helyesírásban is megmerevedett tulajdona s így a hazai nyomtatványokban és kézirati emlékekben is előfordul a "ph" betűjelzés az "f" helyett.

6) "Michael Tovfaeus Pannonio-Magyarus". RMK. III. 1727. - Téves tehát Bod Péter közlése (Smirnai Szent Polikárpus llo.) a doktori disputáció címlapja szövegének lemásolásánál.

7) Teleki Missilis levelek. 741. és 838. köteg.

8) "Conventio Reverendi Michaelis Tophaei Concionatoris nri Aulici, Cujus Annus incipit, die Mensis Martii Anno 1665." (A Teleki-levéltár 716.sz. kötegében).

Tofaeus nevének végigtaglalása után önként kínálkozik valamelyik Tótfő nevű falura gondolnunk, mint ahonnan családjának származnia kellett, sőt ha egy kissé mélyebbre tekintünk, Bod Péternek még azt az állítását is tagadnunk kell, hogy Székelyhídon született volna. E helyzet felismerésére különben maga Tofaeus nyújt felvilágosítást. Ugyanis a Ghilányi-javak elidegenítése ellen 1679 június 19-én mondott beszédében azt a szemrehányást intézte a fejedelemhez és a tanácsurakhoz, hogy... "tiétek a' Haza, tiétek az Ekklésia, én ebben a' Hazában egy bitang vagyok, ki a' Tótok és Németek előtt való félelem miatt futottam ide 's ihol la, én keresem a' ti Ekklésiátok' Javát!"⁹⁾ Tehát e hazában, vagyis a Partiummal bővült Erdélybe nem a törökök, hanem a "tótok és németek" elől menekült. Ezért szülőföldjét először is az északnyugati Felvidéken kellene keresnünk, de még inkább számításba kell vennünk a - Horvát- és Tótországgal érintkező Drávamentét, ahonnan számtalan menekült került szerte az egész országba. Hasonlóképpen figyelemmel kell lenni Vas- és Zala-megyék délnyugati sarkában élő s a magyar lakosságtól tótoknak is nevezett vendek szomszédságára. E vidéken azután, csakugyan találhatók is olyan helységek, amelyekhez ez az elgondolás rögzíthető. Így bukkan elő Tótfő falu Baranyában, főképpen pedig Tófej Zalában, rajtuk kívül azonban tekintettel kell lennünk arra a helyzetre is, hogy három századdal ezelőtt még más, azonos nevű község is lehetett, amely azonban az idők viharai következtében nyomtalanul elpusztult.

Tekintettel arra a körülményre, hogy a hollandiai Leyda egyetemének anyakönyvébe Tofaeus 1648 december 5-én 25 évesnek jegyeztetett be,¹⁰⁾ bizonyos, hogy az 1623-24. években kellett születnie. Ennek előrebocsátása után megállapítható, hogy az ország délnyugati táján elterülő Tótfő községből talán még az 1620-as esztendőök derekán családostól elmenekült férfiu Erdély irányában véve útját, a hegyeken innen, a Bihar-megyei Székelyhídon állapodott meg. Mihály nevű fiacskája itt nevelkedett fel, itt kezdette meg iskolai tanulását, majd a világba kilépve, apja s egyuttal a maga származási nevét ezért toldotta meg az otthont adó városka nevé-

9) Bod Péter. 123.

10) Archiv des Vereines für siebenb. Landeskunde. N. F. XVI. 212.

ből képzett melléknévi elnevezéssel Székelyhidi Tofoei-nek. Neve kialakulásának lehetőségére idézhető még az a helyzet is, hogy a XVII.-XVIII. században nem egy olyan családnév ismeretes, amely vezetéknevül egyszerre két helynevet is alkalmaz (pl. Gyöngyösi Kiséri András + 1622-ben Kolozsvárt; Sámsondi Somodi Márton + 1681 előtt Bánffihunyadon; Verestói Cséri György + 1765-ben Kolozsvárt, stb.) mindezeknél az első név jelöli a maga, vagy elődje születésének, netalán otthonának nevét, a második pedig a már családnévvé vált származási helyet. Tehát ugyanez a helyzet állapítható meg Székelyhidi Tofaeus (Tótfői) Mihálynál is.

Ez az állítás még jobban megerősíthető, ugyancsak Bod Péter nek Tofaeus életének ismertetésében irt következő szavaival: "Irta eleinte magát de Székelyhida; de annakutánna iratott Michael Tophaeus de Tótfő"-nek.¹¹⁾ Eltekintve e névközlés pontatlanságától, - ime! - már Bodnál is megtalálható a "Dobos"-féle származtatás cáfolata. Ehhez azután csatolandó még Tofaeusnak 1671 szeptember 20-án Teleki Mihály kővári főkapitányhoz intézett levelének aláírása is, amelyben magát Székelyhidi Tótfői Mihály-nak nevezte meg,¹²⁾ nemkülönben az 1673. évben Radnóton tartott generalis synodus végzéseinek 1680 esztendei fejedelmi kiadványának nyemtatott aláírása: "in persona Reverendissimi ac clarissimi Michaelis Tophaei de Tophő Sacro-Sanctae Theologiae Doctoris inter Nostros Primi Aulici Concionatoris Primarii nostri; ac universarum Ecclesiarum Reformatorum (!) in Tranniae Episcopi".¹³⁾

Ezek szerint ennek a nevezetes férfinak neve mindenik összefoglaló munkában Tofaeus-ra helyesbitendő, a dobos foglalkozásu apa miatti névszármaztatás meséjét pedig egyszerűen törölnünk kell. Neve egyébként arra is int, hogy csinján bánjunk a klasszikus formába öltöztetett nevek visszamagyarosításával, mert - ime - nem minden lehetőség fogadható el szentírásként.

Tofaeus Székelyhidon megkezdett tanulását Váradon folytatta, majd Fehérvárott fejezte be, tehát nem volt a pataki iskola növendéke, mint ahogyan Bod Péter állítja,¹⁴⁾ hiszen az ott subscri-

11) Bod Péter. llo.

12) Gergely Sámuel: Teleki Mihály levelezése. Bp. 1906-1926.V.624.

13) Zoványi Jenő: A radnóthi zsinat végzései. PrK. 1889: 344.

14) Bod Péter. llo.

bált diákok névsorában neve elő sem fordul. Külső országokban történt bujdosásának legelején: 1646 szeptember 29-én iratkozott be a franekerai egyetemre.¹⁵⁾ Ebben az évben a "Deuteronomium" utolsó hat fejezetéről tartott vitatkozást. 1647-ben az utrechti egyetem hallgatója.¹⁶⁾ Itt 1647 december 24-én Voetius professzor vezetése alatt "De Translatione Imperii a Grecis ad Francos" tárgyat fejtegetve, vizsgázott.¹⁷⁾ Majd - Bod Péter szerint - a jeles Coccejus professzor elnöklése alatt tartotta meg vitatkozását.¹⁸⁾ 1648 szeptember 29-én a harderovicumi akadémia teológiai karára vétette fel magát.¹⁹⁾ Végezetül még ugyanennek az évnek december 5. napján Leydába ment át.²⁰⁾ 1649 július 20-án Vinnius Arnold professzor felügyelete alatt tartotta meg teológiai doktorrá avató vitatkozását a "De actuali Dei providentia" tárgykörből.²¹⁾

Külső országokból bizonyosan még 1649 őszén hazatért, ugyanis az 1650. esztendőben már Váradon van. Apáczai Csere János március 23- és 27-én Utrechtben tartott teológiai vitatkozásait Tofaeusnak, már mint a váradi iskola igazgatójának ajánlotta.²²⁾ Ugyanebben az évben szeptember 5-én a felavatandó ifju papoknak a "de vocatione fidelium"-ról szóló disputációján - Rápóti Papp Mihály naplója szerint - "az egyik opponens éppen Topheus Mihály", vala.²³⁾

Még 1651-ben is Váradon tanított. Bölöni Sikó János, a későbbi kolozsvári akadémikus mester június 14-én ugyancsak Utrechtben készített orvosi tárgyú vizsgai értekezésének ajánlásában Tofaeust, mint váradi teológiai tanárt nevezi meg.²⁴⁾ Itteni tanárkodása idején (magát "Michael Toufaeus S.S.Theol. Doctor. ac in Ce-

15) Hellebrant Árpád: A franekerai egyetemen tanult magyarok. TT. 1886: 607.

16) Birta József: Hollandia és Magyarország. Debreceni Protestáns Lap. 1901: 720. és Zoványi cikkei. 487.

17) RMK. III. 1691.

18) Bod Péter. 110.

19) ItK. 1891: 212.

20) Archiv. N.F. XVI. 212.

21) RMK. III. 1727.

22) RMK. III. 1756.

23) Varga Lajos: Nánási emlékirat. SpFüz. 1858: 169.

24) RMK. III. 1789.

leberrima Schola Varadiensi Rector"-nak irván), kiadott egy 1650. február 19-i elnöklete alatt tartott 4°-nyi 16 sztl. lev.terjedelmű Disputatio Theologica-t "De Perseverentia Sanctorum" tárgykörből amelynek vizsgai felelője Betskeházi István senior volt. Majd 1651 május 9-én ugyanebből a tárgykörből 20 sztl. lev.terjedelmű vitatkozást tartatott Székelyhidi István nevezetű tanítványával. Ez utóbbi disputáció ellen 1652 szeptember 20-án irt Horvát András, a trencsényi gimnázium igazgatója egy 52 sztl. levél terjedelmű válasziratot, amely Trencsénben ugyanebben az évben nyomtatásban is megjelent.²⁵⁾

Az 1651. esztendő végén Tofaeus, a pataki kollegium katedrájára vitetett, itt irt zsidó nyelvű gyászverset Rákóczi Zsigmond temetésére,²⁶⁾ innen azonban három esztendő kitélté után 1653-tól Bodrogkeresztúron, 1656-tól Bihardiószegen, 1658 áprilisától Szatmáron lelkipásztor, mignem 1660 április 25-én innen is elbucszott.²⁷⁾ 1665-ben Apafi fejedelem a maga udvari papságára választotta. Az 1679 június 4-én Vincen tartott generalis synoduson a közakarat a püspökséget ruházta reája.

"A' Szent Soltarok Resolutuioja" címen 876 negyedrétnyi lap terjedelemben kiadatta a fejedelem s a fejedelemasszony Tofaeusnak az íródeákok által hallás útján lejegyzett templomi beszédeit. A Prédikátor nevét azonban - bizonyosan Tofaeusnak határozott kívánságára - a könyv sehol sem árulja el, a kiadók csupán annyit mondanak róla, hogy "Nagyságtok bölcs lelki tanítója".²⁸⁾

Nagy érdemeket szerzett a Ghilányi vagyonnak az egyház részére történt megmentésével. Nem hallgatható el azonban, hogy az egyházi ügyekben minden ujitást ellenző nézeteivel nem egyszer keményen sikra szállt. Így küzdött Coccejus és Cartesius követői ellen is.²⁹⁾

25) RMK. II. 745, 764, 779.

26) Bod Péter. llo. - Zoványi. 487.

27) Kiss Kálmán: A szathmári csizmadia-czéh jegyzőkönyvéből. TT. 1878: 705.

28) RMK. I. 1302.

29) Turóczi Trostler József: Magyar Irodalom. Világirodalom. Bp. 1961. I. 210.

Bod Péter szerint ez a "nagy buzgóságu, nagy tekintetű, kemény, okos és tanult ember" 1684 október 23-án 61 esztendős korában halt meg s november 5-én nagy ünnepélyességgel temettetett el Fehérvárott.³⁰⁾

Végezetül - Bán Imre után - még azt is meg kell említenünk, hogy Apáczai 1650-ben Tofaeusnak ajánlott utrechti vitatkozását Toufaeus a következő év május 26-án Székelyhidi István nevű váradit tanítványa által adott vizsgai feleletének ajánlásával viszonozta. Mindez azért feltűnő, mert bár képzettsége egyiknek sem volt csekélyebb mértékű a másikénál, mind filozófiai, mind vallási felfogásuk azonban merőben különbözött egymástól s ezért igazi barátság nem is jöhetett létre közöttük.³¹⁾

30) Bod Péter. 109-30. - Koncz József: Tofeus Mihály erdélyi ev. ref. püspök élete. - Koncz József: Pápai Páriz Ferenc naplója. ItK. 1892: 501.

31) Bán Imre: Apáczai Csere János. 106. és RMK. II. 764.

T a r p a i S z. A n d r á s

(1652 - 57)

Teljesebb neve Tarpai Szilágyi András, vagy latinos alakban Andreas Sylvanus Tarpai. Eredetét bizonyosan a Bereg-megyei Tarpán kereshetnők, mégpedig az 1624. év körüli időben, minthogy a leydai akadémia anyakönyvi bejegyzése erre az időre utal. A hazai iskolák közül neve a debreceniben tűnik fel, mint ahol 1641 július 15-én írta alá a törvényeket.¹⁾ Rápóti Papp Mihály naplójában beszéli el, hogy "az édes atyám debreczeni öreg diákságra ismég h bevitt A. 1644. 14. Septembris, amikor Nagyari Benedek ott való iskola mesterségében vala, ..helyet nékem mutattak Körösi István és Tarpai András kamarájokban, társaságokban, kik emberséges tudós legények voltak."²⁾ Tarpai azután itt a legnagyobb diák-tisztségeket is elnyervén,³⁾ 1649-ben vált meg az iskolától. Még ugyanebben az esztendőben a hollandiai utrechti egyetem diákjai között találjuk,⁴⁾ majd pedig a leydai akadémiára beiratkozott tanulók névsorában 1651 március 11-én mint "Andreas Tarpay Hung(arus Annorum) 27, T(heologiae studiosus)" jelentkezik.⁵⁾ A következő évből két vitatkozása is ismeretes, amelyet Coccejus János professzor elnöklete alatt június 26-án és július folyamán tartott "de Difficilibus aliquot S. Scripturae Novi Testamenti locis" tárgykörből.⁶⁾ Külső országokbeli tanulásának hihetőleg utolsó állomáshelye volt Leyda, minthogy Csernák szerint 1652-ben már

1) Thury Etele: Iskolatörténeti adattár. Pápa, 1906-1908. II.

2) Varga Lajos: Nánási emlékirat. SpFüz. 1858: 167.

3) Szinnyei XIII. 1525-26.

4) ItK. 1895: 448. - Segesváry Lajos: Magyar ref.ifjak az utrechti egyetemen. Debrecen, 1935. 16.

5) Archiv. N.F. XVI. 213.

6) RMK. III. 1808, 1809.

Váradon tanár, akit az 1653 június 15-én Nagybányán tartott gen. synodus, mint akadémiákon tanult "præceptor) Varadiensis"-t, bihari lelkipásztorrá avatott.⁷⁾ Bacskeházi V. Istvánnak Leydában tartott disputációja szerint 1653 július 15. táján még mindég Váradon találjuk.⁸⁾ Azután Solymosy Péter ecsedi várnagy II. Rákóczi Györgyhez 1655 július 18-án Váradról intézett levelében emlékezik meg róla. Ugyanis az itteni egyházi helyzetről téven jelentést, a többek között megemlíti, hogy Nagyari és Kovásznai papoknak presbiteriánus egyházigazgatási elvei miatt állásuktól történt felfüggesztése után "itt Váradon valóban rut, utálatos, mocskos prédikációkat kezdetek a váradi mesterek tenni." Különösen Serédi Sámuel ellen fakad ki, aki igaztalannak és méltánytalannak hirdette e felfüggesztést elrendelő zsinat eljárását. De - folytatja tovább - rajta kívül "a másik, Tarpay nevű mester (is) az szerint prédikált."⁹⁾ Ebből bizonyos, hogy ő is a nyugatról hozott függetlenségre törekvő egyházigazgatási felfogás híve, aki Solymosy áskálódása ellenére is még továbbra is itt tanított.

A biharmegyei esperesség nagy számu presbiteriánus papja és tanára ellen 1655-ben szerzett gunyirat is hiába harcol ellene, mondván:

"Tarpai Váradon esperestséget vár,
Elméje Jenőben nagy szüntelenül jár,
Szép tudományával hogy abutál, de kár,
De gyomrával köztök ő is egyik tatár."¹⁰⁾

Ezek után valószínűnek tarthatjuk, hogy Tarpai és puritánus elveket valló társainak elhatározásából adatott ki Váradon 1653-ban az Aristoteles tanával vitába szálló francia hugenotta vértanú Ramus Péter "Dialecticája", amelyhez az angol Amesius Vilmos haladó szellemű franekerai professzor négy kisebb művét is csatolták,¹¹⁾ meggyőzően bizonyítva a váradi egyházi férfiak szabadabb felfogásu beállítottságát és nézetük mellett való bátor fellépé-

7) Csernák. 202, 228. - Borovszky Samu: Tiszántuli ev. ref. papok. Bp. 1898. 26. - Thury E. I., 32.

8) RMK. III. 1843.

9) Szilágyi Sándor: Protestáns egyháztörténelmi adatok. EPrK. 1876: 173.

10) Magy. Prot. Egyh. és Isk. Figy. 1870: 590-98.

11) RMK. II. 799.

sét. Ez volt mind Ramus, mind Amesius munkáinak legelső magyarországi kiadása.

Apáczai Csere Jánosnak a fehérvári kollégiumban 1653-ban törént beköszöntő beszédéből idézzük az alábbi magyarra fordított sorokat: "Hány iskola ment át a legszerencsésebb reformon, amelyek nem sokkal ezelőtt a legnagyobb zűrzavar homályába voltak merülve?" Hivatkozik a fehérvári udvari iskolára, azután a pataki, bányai, kolozsvári, vásárhelyi scholára, majd így folytatja, hogy "szólna kétségkívül a váradiak iskolájáról is, és hosszú beszéddel hívná a maga rendjének, mint igen virágzóinak, követésére a többieket, ez a Tarpai és Enyedi vezetése alatt működő Beniamineum, ha nem érezné, hogy már ő is, meg én is kifogytunk az időből." ¹²⁾

Váradi tanárkodásának további emlékeit gyűjtögetve, látjuk, hogy Borsáti Ferencnek Rákóczi Zsigmond halálára írott verses művének ajánlását Enyedi Sámuel tanártársával együtt bizonyosan még az 1653. esztendőben írta. ¹³⁾ Még ugyanebben az évben otthagyva tanári állását, az 1653 június 15-én tartott zsinat a bihari-ekklézsia számára avatta pappá, ¹⁴⁾ két esztendő multával azonban már ismét csak váradi scholamesterként látjuk viszont.

Külső országok akadémiaín tanuló diákok, egykori tanítványai vitatkozásaik felajánlásával többször is megtisztelték. Innen tudjuk meg, hogy 1655-ben a bölcsészetet, 1657-ben pedig már a teológia tantárgyait tanította. ¹⁵⁾ E korszakból származhatik a Nagyváradon megjelent "De scientia media" című munkája. ¹⁶⁾ Az 1656. esztendőből egy Debreczeni János nevezetű tanítványának vitatkozása maradt meg, amelyet az ő elnöklése alatt tartott. ¹⁷⁾ Hosszu idejűnek számítható tanárkodása azonban az 1658. évre már nem terjedt át. Március 27-én és december 1-én tartott utrechti vitatkozások ajánlása bizonyítja, hogy ekkor mint lelkipásztor már a sárospataki egyházközségeket szolgáltatta. ¹⁸⁾ Ide ugyanis az öregbik fe-

12) Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból. I. rész. Bp. 1951.

13) RMK. II. 867.

14) Zoványi Jenő: Theológiai Ismeretek Tára. III. Mezőtúr, 1901. 287.

15) RMK. III. 1936, 1982.

16) Zoványi cikkei. 471.

17) MKvSzle. 1930: 308.

18) RMK. III. 2026, 2027.

jedelemasszony, a presbiteri egyházigazgató irányzat buzgó pártfogója ennek az évnek az elején hozatta át a váradi iskolamester-ségből.¹⁹⁾ Alig egy esztendő múltával azonban 1659-ben már ismét csak állomáshelyet cserélt s 1661-ben mint ungvári prédikátor kiadta "Pápasták kerengője, melyet mostan magyar nyelven az igazság szeretőknek kedvéért ki-ád T. Sz. A. U. R. E. L. P." című Sárospatakon 8-ad rétnyi 48 lap terjedelemben nyomtatott könyvét. Ugyancsak itt jelentette meg az 1667-ben nyomtatott, de ajánlása szerint 1666 október 30-án már elkészült "Libellvs Repudii et Divortii Cristiani, az az: Az igaz Keresztyének között, a' meg-mát-kásodott, és házasságban levő személyeknek, egy mástól való törvényes és helyes el-válásoknak igaz tudománya: és az egyházi Tanitoknak a' szerént való praxisok." című 8-ad rétnyi 91 lap terjedelmű munkáját.²⁰⁾ Mindkét könyvének tartalma azt látszik bizonyítani, hogy eddigi harcos puritánus magatartása most már az egyetemes református egyház érdekeinek védelmére olvadt fel. Erre vall további életjelensége is. Ugyanis Teremi P. István utrechti teológus 1667 március 7-én tartott vitatkozásának ajánlásába Tarpai nevét mint ungvári papét és esperesét illesztette bele.²¹⁾ Majd Drégely-Palánki János lelkipásztornak az 1667-ben Kassán ki-nyomtatott "Conciones in Catechesim Palatinatam" című munkáját 1666 december 15-én mint "Tarpai András Az Ungvári Reformata Ecclesiának együgyű Lelki Tanitoja és a' környékbeli egyházi rendek Esperestye" cenzurázta. De ugyanennek a műnek 1682-ben Debrecenben megjelent második kiadásához csatolt üdvözlő vers már úgy említi, mint "az Urban elnyugodt Tarpai András Ungvári tractusnak hű seniorá"-t.²²⁾ Meg kell még emlitenünk, hogy Zoványi szerint 1673-ban valahol Erdélyben, mégpedig Fogarason élt volna.²³⁾ Ez az állítás meg is felelne a valóságnak, hiszen a Nadányi János enyedi professzor ügyében az 1673 december 20-án kelt határozattal összehívott

19) Csernák. 202, 208.

20) RMK. I. 981, 1062. - Komjáthy Gábor: Adalékok az ungvári ev. ref. egyház történetéhez. Ungvár, 1906. 12.

21) RMK. III. 2402.

22) Drégely-Palánki János: Conciones. és Zoványi Jenő: Tévedések a Drégelypalánki Jánosról szóló adatokban. ItK. 1941: 390-91, továbbá RMK. I. 1055, 1277.

23) Theol. Ism. Tára. III. 287. - Zoványi cikkei. 471.

bizottság tagjai között mindjárt Tiszabecsi Gáspár püspök neve után következőleg Tarpai Andrást találjuk,²⁴⁾ ami nemcsak tekintélyes személyére, egyúttal azonban itten is viselt esperesi tiszt-ségére is vall. Ez az adat nem nevezi meg állomáshelyét. Találunk ugyan az 1700. évben a kolozsmegyei Szászlóna egyházközségnek papjai között egy Tarpai András nevűt, aki a megjegyzés szerint ott is halt meg.²⁵⁾ E szűkszavú adat alapján az azonosítás nem lenne éppen lehetetlen, mert hiszen az egykori váradi iskolamester 1700-ban 76 esztendőse volna, azonban a fentebb említett 1682-beli adat őt már néhainak vallja, ellenben a kolozsvári református kolégium diákjainak névsorában látunk egy 1695 táján subscribált ugyanilyen nevű ifjút,²⁶⁾ aki azután kor tekintetében annál is inkább megfelelhetne a szászlónai papnak, mivel a kolozs-kalotaszegi egyházmegyében sohasem is volt Tarpai nevű esperes. Ez a második Tarpai András hihetőleg fia vala az egykori váradi tanárnak.

24) Dézsi Lajos: Nadányi János történetíró életéhez. ItK. 1900:67.

25) Névkönyv az erdélyi ev. ref. anyaszentegyház számára. 1871. 38.

26) "Nomina studiosorum collegii Claudiaci". 16. (Klt.)

S z a t h m á r i B a k a P é t e r

(1653 - 54)

Idősebb Szathmári Baka Péter lelkipásztor édesapának és Zolyomi Anna édesanyjának Péter nevű fia 1624-ben a szatmár-megyei Vetés faluban született.¹⁾ Tanulását otthon kezdette el, majd Szatmáron folytatta, minthogy azonban édesapja a szatmár-megyei Óváriból, ahol már akkor paposkodott, az 1642. év közepén a bihar-megyei Székelyhid-ujváros papjául vitetett, valószínű, hogy fiát a váradi jeles scholába vitte át. Feltehető, hogy a felső tagozat évfolyamait is ott végezte be.

A jó eszű s alig 22 esztendő s ifjút 1646 szeptember 22-én már a hollandiai Groningában, 1647 március 27-én pedig a franeke-rai egyetemen, a következő esztendőben pedig Utrechtben anyakönyvelték el az egyetemen.²⁾ Az utóbbi helyen 1648 július 12-én az orthodox Voetius Gisbertus professzor elnöklése alatt "De Signis, Sextae Qvae est De Probationibus Spirituum Pars Altera Continens examen Spiritus Posoniensis in Hungaria, qui Ao. 1641. et 1642. apparuisse dicitur" című 24 nyomtatott levél terjedelmű vitatkozást tartott.³⁾ Innen Harderovicumba vándorolt tovább, ahol 1649 március 18-án iratkozott be az egyetem teológiai karára.⁴⁾ Nehány hónapig tartott itteni tanulásából való kibúcsuzását Hornius Györgynek, a történelem és a politika professzorának elnöklése alatt 1649

1) Szerző: XVI-XVII. szdbeli papok, mesterek és diákok a Szatmári ref. egyházmegyéből. Et. 1943: 23. - Id. Szathmári Baka Péterné és fiacskája siratója. U.o. 120-123.

2) TT. 1886: 607. - Segesváry Lajos: Magyar ref. ifjak az utrechti egyetemen. Debrecen, 1935. 16.

3) RMK. III. 1711.

4) ItK. 1891: 433.

márciusban elmondott "De Imperio Hunnorum" című politikai tárgyú disputációja jelöli.⁵⁾ Ugy látszik, hogy lelkét nemcsak vallásának, hanem hazájának is erős szeretete töltötte el, hiszen mind vitatkozásainak, mind későbbi munkáinak tárgyát csak hazai tárgykörből választotta.

Ugyancsak 1649 május 12-től kezdődőleg a leydai akadémián folytatta tanulását.⁶⁾ De még ugyanebben az évben ismét Franeke-rában jelent meg a "Defensio Simplicитatis Ecclesiae Adversus non nullas Quaestiones Practicas Et Impugnatio Sententiae eam labefactantis" című 46 levélnyi terjedelmű értekezése itt hagyta el a sajtót. E munkácskát méltatva, a Cartesiust követő Schotanus Keresztély franekerai professzor levélben üdvözölte.⁷⁾

Leydai tanulása idején jelent meg Groningában egy ellene szerkesztett vitatkozás: "Popularis Ad Popularem Sive Irenaei Simplicii Philadelphi Epistola, partim Incepatoria, partim Apologetica, ad D.Petrum Szatthmári Ungarum, super Libello quem nuper emisit Franekeras sub hoc titulo, Defensio Simplicitatis Ecclesiae, Adversus non nullas Questiones practicas anno superiori publice Groningae ventilatas duobus Ungaris respondentibus, et postea ab Authore et Praeside in unum collectas et editas cum hac inscriptione, Quaestionum aliquot Theologicarum Regimen, Ordinem, Praxim et Eutaxiam Ecclesiae spectantium Decisio Academica, etc."⁸⁾ Erre irta és 1651 áprilisára már befejezte "Vindiciae Defensoris Simplicitatis Ecclesiae Adversus Irenaei Simplicii Philadelphi Epistolam partim Incepatoriam, partim Apologeticam" című 59 sztl. levél és 252 lap terjedelmű s II. Rákóczi Györgynek ajánlott, tulajdonképpen azonos tárgykörű, de két külön művet tartalmazó nagy munkáját,⁹⁾ amelyhez azonban a franekerai nyomdász, mivel a Franciaországban és Svájcban bujdosott szerző sorsáról ellenőrizhetet-

5) RMK. III. 1725.

6) Archiv. N.F. XVI. 212.

7) RMK. III. 1724. - Zoványi Jenő: Puritánus mozgalmak. Bp. 1911, 230. - Turóczi Trosztler József: Magyar Irodalom. Világirodalom. Bp. 1961. I. 177.

8) Debreceni ref. nagykönyvtár: I. terem jobbra 345.sz. jelzéssel.

9) Zoványi Jenő: Puritánus mozgalmak. 239.-41. - Zoványi J. cikkei.

len hírek jutottak hozzája, a nyomtatást halogatva, csak 1653-ban fogott hozzá, miután a hazájába visszatért Szathmári erre újra felszólította. Mind a Defensio, mind pedig a Vindiciae Maresius Sámuel erősen orthodox felfogásu groningai egyetemi tanár ellen íródott, minthogy ő a magyarországi puritánus törekvéseket kárhóztatva, tette bírálat tárgyává. Maresiusnak az első munkára írott fölényes válaszára Szathmári most már a második könyvében erős támadást intézett, kimutatva ellenfele állításainak tarthatatlanságát.¹⁰⁾

Tévedést kell látnunk Zoványinak abban az idézetében, hogy Maresius válaszát Hollandiából Szathmári testvére küldötte volna utána, minthogy biztos adataink vannak arra vonatkozólag, hogy az ő fiutestvérei már mind a földben pihentek. Zoványi hihetőleg Szathmári B(alla) Istvánnal tévesztette össze.

Szathmári Baka Péter az 1652. esztendő végére érkezett haza. Első állomáshelyéül a váradi iskola igazgatását nyerte el. Idegen országokban tanuló Becskeházi V. István diák 1653 július 15-én már mint itteni rektort említi.¹¹⁾ Hegedűs László közleményében azt olvassuk, hogy vizsketes természete miatt ezen hivatalt nem vihetette sokáig.¹²⁾ Való igaz, hogy amikor Solymosy Péter 1655 július 18-án jelentést tett a fejedelemnek, hogy "itt Váradon valóban rut, utálatos, mocskos prédikációkat kezdettek a váradi mesterek tenni", a név szerint megnevezett Serédi és Tarpay mellett Szathmáriról nem tesz említést,¹³⁾ pedig éppen Hegedűs szerint Szathmári "az independentizmusra hajló volt", ennél fogva semmiképpen sem lett volna néma szemlélője a váradi presbiteriánus papok elítélésének. Bizonyos tehát, hogy Nagyari és Kovásznai lelkipásztoroknak 1655 derekán történt felfüggesztése utáni időben ő már nem volt a váradi iskola tanára. Csernák szerint puritánus nézetei miatt kellett innen távoznia.¹⁴⁾ Nagy a gyanunk, hogy a Maresius-sal történt összeütközés is közre játszott eltávolításához.

10) RMK. III. 1832.

11) RMK. III. 1843.

12) Hegedűs László: Adatok és tanok a XVII. századi magyar ref. egyház életéből. SpFüz. 1857: 348.

13) EPrK. 1876: 173-74.

14) Csernák: i.m.

1655-ben már Ecseden pap. Innen 1656-ban Királyhelmece vitetett,¹⁵⁾ ahonnan 1657-ben rendeltetett a sárospataki harmadik prédikátorságra. E helyen 1657 augusztus 12. és 1658. május 8-a táján korábbi mestertársával: Tarpaival találjuk együtt.¹⁶⁾ Itt most már nyíltan hirdette a puritánus elveket. Téves tehát az az összevonás, amely szerint Szathmári B. Péter 1658 december 8-a táján Tarpaival együtt tokaji lelkipásztor lett volna,¹⁷⁾ minthogy az 1660 július 28-án Sárospatakon tartott esperesi látogatás őt Szepsi Andrással és Szöllősi Jánossal együtt még mindég itteni lelkipásztorként nevezi meg. A jegyzőkönyvnek az a megjegyzése sem mellőzendő, hogy a gyülekezet tagjainak jó lelkiismerettel mondott vallomása szerint a prédikátorok "tisztaság. írás szerént való tudományt" tanítanak, ellenben Szathmárit azzal vádolták, hogy "készületlen áll fel gyakorta. Az éneklés felől is panaszt tőtenek, hogy a Molnár Albert francia zsoltárain kívül más reformátoroktól irt zsoltároknak parafrázisát nem akarja kiváltképpen Szathmári ur, hogy énekeljék". A paptársak között pedig bizonyos idegenség van "az aequalitás és jövedelem miatt."¹⁸⁾ Nem lehetetlen, hogy főképpen ilyesfajta viselkedéséért tartatott "viszketeges természetű"-nek.

Az Öreg fejedelemasszony halála után nemsokára Patakról is távoznia kelle. Ekkor Kemény Jánosné Lónyai Anna fejedelemasszony hívta aranyosmedgyesi udvarába. Valószínű az is, hogy már ugyanekkor elnyerte a fogarasi lelkipásztorságot is, ahonnan azonban Kemény János fejedelem elestével megint csak visszatért urasszonya udvarába. Mint aranyosmedgyesi pap tartott beszédet Vásárhelyi Péter prosenior 1666 május 16-i enyedi temetése alkalmával, "Israel Istenének igaz Tisztelet mellett buzgó Illyes Prophetanak Elragadtatása" címen.¹⁹⁾ Majd bizonyosan Bornemisza Anna fogarasi udvari prédikátorául rendeltetett. Teremi P. István utrechti teológus 1667 március 2-án tartott vitatkozását többek között Szathmári B. Péternek, mint az erdélyi fejedelemasszony udvari papjának

15) SpFüz. 1857: 364. - Zoványi Jenő: Puritánus mozgalmak. 330.

16) RMK. III. 1984, 2022.

17) RMK. III. 2024.

18) SpFüz. 1857: 365.

19) RMK. I. 1045.

is ajánlotta.²⁰⁾ Tehát aligha felel meg a valóságnak Hegedűsnek az az állítása, hogy 1661-ben Fogarasba ment prédikátornak s azután imitt-amott erdélyi főemberek udvarában paposkodott.

Ifjabb Szathmári Baka Péter egyike volt a XVII. század derekán élt legképzettebb igehirdetőinknek, hihető tehát, hogy a vándorbot nem annyira összeférhetetlen természete, mint inkább puritánus szellemű nézetei miatt jutott gyakori osztályrészéül.

Magánéletéről mindössze egy-két vonás maradt reánk. Így Kolozsvár város törvénykezési jegyzőkönyvében 1663 január 26-án említik "Clarissimus Dñs Petrus Bacca Szathmári Antystes Ecclāe Fogarasiensis" és "consors sive Dña Catharina Geőreőgh."²¹⁾ Felesége hihetőleg kolozsvári származású; ezt sejtjük Szathmári B. Péternek Fejérvári Benedek deák kalmár, városi főbíró, egyházközségi főkurátorhoz, mint atyjafiához ugyancsak 1663 február 28-án Szász-kézdről intézett leveléből. Ebben a többek között azt írja, hogy asszonyomnak ő kegyelmének a feleségem köszöni hozzá való jó akaratját és örüli ő kegyelme jó egészségét, de a jó akaratot meg akarja pecsételni, míg ő kegyelme több jó akaratját mutatja, ha Isten megáldja, még a következő tavaszon komaságba hivatja ő kegyelmét. Ha ő kegyelme nem várhatja a tavaszt, hívassa hamarébb ő kegyelme a feleségemet.²²⁾ E sorok mutatják, hogy gyermekeinek is kellett lennie, amit 1666 szeptember 20-án és a következő év március 22-én Teleki Mihály fejedelmi tanácsoshoz még mindég Aranyos-Medgyesről intézett egy-egy levele is tanúsít, megemlékezvén feleségéről és fiáról is.²³⁾ Zoványi szerint 1673 szeptemberében még élt.²⁴⁾ Azután egy 1696 szeptember 23-án Hunyadmegyében tartott tanuvallatást hozhatunk fel bizonyossággal. A vallatást tartók ugyanis Ribiczei János, Buda Péter és "Illyen lako Nemes Személy Szathmáry Baka Péter". (Saját kezű aláírása után viaszba nyomott pecsét képe: paizskeretelés nélkül álló oszlop két oldalán egy-egy ágaskodó oroszlán.)²⁵⁾ Ez, a Marosillyére szakadt legifjabb Szath-

20) RMK. III. 2402.

21) Kolozsvár városi törvénykezési jegyzőkönyv. (Klt.)

22) Fehérvári Benedek deák iratai a kolozsvári református egyházközség levéltárában.

23) OL. Teleki levelek, 838.sz. köteg.

24) Zoványi cikkei. 432.

25) Apór levéltár. A. köteg. V. csomó 168.sz. (SzNM.)

mári Baka Péter tehát föltétlenül fia volt a fogarasi udvari papnak; ő azonban már nem követte apja s nagyapja példáját, minthogy világi pályán helyezkedett el.

Bod Péter az akadémikus pap Szathmári Baka Péterről a többek között azt adja tudtunkra, hogy "Viszsza jövén a' Hazába, szép tudományára és nagy hírére nézve tétetett Professorrá a' Várad Kollegiumban; de azt a Hivatalt sokáig nem viselhette a' bornak rend-kivül-való szeretete s' engedetlen maga viselése miatt, hanem egy néhány izbéli meg-intése után, abból el bocsáttatott. Annak utánna az Urak' Udvaraikban hányódott vetődött 's napról napra élő-dött."²⁶⁾ Az egykoru forrást, amely elrészegesedését bizonyítaná, sajnos, sehol sem találom, de nem is merném föltétlenül hitelesnek elfogadni, hiszen láthattuk, hogy egymást követőleg Lorántfi Zsuzsánna, Kemény Jánosné, Bornemisza Anna fejedelemasszonyok udvaripapságát nyerte el, ami már egymagában lehetetlenné teszi, hogy őt, mint egy züllésnek induló jeles tehetséget könyveljük el.

De az árulkodó Solymosy Péter ecsedi tiszttartónak azt a be-sugását sem merném betű szerint elfogadni, mely szerint 1655 július 18-án Váradon kelt levelében azt jelentette II. Rákóczi Györgynek, hogy "a papok gyűlése után csakhamar az ecsedi pap azt prédikálá, hogy nem jó a miatyánkot elmondani, a csak pápista forma; bizony megérdemlené, kegyelmes uram, csak menne ki Ecsedből, több afféle dolgai sok vagyon nekie."²⁷⁾ Ezzel szemben Szathmáriról, mint puritánus felfogásu, szókimondó papról, inkább hihető, hogy csak a katolikus szövegezésű "mi atyánk" ellen kelvén ki, a Soly-mosy és Gargóc-féle rosszindulatu hallgatók ezt magyarázták fél-re. Különben is éppen elég cáfolat már az a helyzet is, hogy két esztendővel ezután az öreg fejedelemasszony mellett láttuk őt vi-szont.

26) Bod Péter: Magyar Athenas. /Nagyszeben/, 1766. 251.

27) Erd.Prot.Közl.1876: 174.

Enyedi Sámuel

(1653 - 59)

Enyedi Sámuel életére vonatkozó kiindulópontul a váradi lakós Szalárdinak 1662-ben írott sorait választhatjuk. E szerint "Enyedi Sámuel a belgiumi akadémiákból nem régen alájött, szép tudományu, becsületes ifju ember, ki a belgiumi akadémiákban a váradi ecclesiátul egynéhány esztendőök alatt szép költséggel taníttatván és a váradi ecclesiában vagy két esztendeig épületesen tanítván, hogy az orvosló doctórságban is gradust consequált volna, és azt már practizálni, gyakorlani is akarná, a scholából csak nem régen kiállván, bizonyos dolgai végett Debrecenben talált volna menni, honnan kijöttében a városbul valahány katonák utánuk nyargalának s rájok támadván, hát megül úgy lőtték vala, hogy nyaka alatt s lapockája mellett menvén be a golyóbis, a mellén jött volna ki; a ki hogy a (II. Rákóczi György) fejedeleemnél bevádoltatott volna; és még Ecsedbe hurczolnák, hogy meg ne halna, Debrecenben vérét megállítani igyekezhén, bekötöztetéék és úgy hurczoltatott vala a fejedelemhez, ki vele szemben lévén s a vádokkal szemben fogván, hogy az vádokat helyes mentességiből csak hízselkedésnek tapasztalná, azonnal házához bocsáttatá."¹⁾

Enyedi nevéből s abból a körülményből, hogy magát Ungaro-Transylvannus-nak határozza meg,²⁾ Enyed városi származását állapíthatjuk meg, de mégis az a helyzet, hogy külső országokbeli akadémiákon a váradi egyházközség taníttatta, bizonyítja, hogy mégsem az Enyed közelében levő fehértvári, hanem az itteni schola neveltjének kelle lennie. Emellett dönt még az a körülmény is, hogy 1652-ben Utrechtben kiadott értekezését a többek között Szőlősi János váradi lelkipásztornak, egykori (ugyanitteni) tanárának is ajánlotta.

1) Szalárdi 443.

2) RMK. III. 177o.

Idegen földi tanulását 1649-ben a hollandiai Utrechtben kezdte el. 1650 december 18-án itt üdvözölte verssel Komáromi Csipkés György tanulótársa disputációját, 1651 április 19-én pedig Szathmári István teológus vitatkozását.³⁾ 1650 május 22-én a franekerai egyetemre iratkozott be⁴⁾ s a következő év június 21-én ő maga tartott orvosi és július 12-én teológiai tárgyú beszámolót. Az előbbinek címe: "Medicatio duorum aegrorum, aneurismate et gangraena laborantium", amely tárgyról Regius Henrik kiváló orvosprofesszor elnöksége alatt vitatkozott; a másodikban "De Visione Dei per Essentiam" tárgykörből Voetius Gisbertus professzor vezetése mellett állott felelésre.⁵⁾

A franekerai egyetemen még ugyanebben az esztendőben, valamint az ezt követően Cloppenburg János professzornál hasonlóképpen hittani disputációkkal bizonyította készségét. Előbb "Vindiciae Pro Deitate Spiritus Sancti; Adversus Pneumatomachum, Johan. Bidellum, Anglum" tárgyból rendezett vitatkozásorozatból kettőt ő tartott a szent lélek istenségét tagadó angliai Bidellus János felfogása ellen. Azután ugyane tárgyról "de vera Spiritus Sancti Deitate" című nyomtatványban számolt be.⁶⁾ De az 1653. évben Cloppenburg neve alatt is megjelent egy "Exercitationes super locos communes theologicos" című, több évről összeválogatott vitatkozásgyűjtemény; ebben Enyedinek megint három disputációját találjuk meg, u.m. "De Dei Potentia, Potestate, et Adorabilitate", azután "De Voluntatis Dei Consilio et Decreto", végül pedig "De Divina Praedestinatione".⁷⁾

A XVII. századbeli diákságnak általános szokása volt mind a hazai iskoláknak, mind pedig a külső országokbeli akadémiáknak lehetőleg több ízben való váltogatása, ennek következtében egy-egy tanuló gyakorta három-négy iskola és ugyanennyi egyetem tanárainak előadásából igyekezett tudását öregbiteni. Enyedi is már ismét továbbvándorolva, 1652 június 5-én Leyda egyetemére iratkozott be: "Samuel Enyedinus Hung(aro-) Transylvanus (Annorum) 25, M(edicinae studiosus)".⁸⁾ Tehát 1627-ben született. Leydai tanulása idejéből

3) RMK. III. 1759, 1790. - Segesváry Lajos: Magyar ref. ifjak az utrecht egyetemen. Debrecen, 1935. 16.

4) TT. 1886: 608.

5) RMK. III. 1783, 1784.

6) RMK. III. 1770, 1799.

7) Küblös Zoltán: Adalékok a RMK-hoz. EM. 1906: 44-45.

8) Archiv. N.F. XVI. 213.

mindössze is csak három latin nyelven írott üdvözlő verse ismeretes az 1652 december 7-től 1653 március 19-ig terjedő időből. Somosi Petkó Jánoshoz, Galeji Katona Istvánhoz és Báthori G.Mihályhoz, Apáczai évfolyambeli társaihoz intézve. E versek azután a vitatkozásokkal együtt jelentek meg nyomtatásban, viszont Diószeghi Kalmár Pál 1652-ben december 24-én ugyancsak Leydában tartott vitatkozását, mint barátjának, neki is ajánlotta.⁹⁾ Ismeretes, hogy az üdvözlő versek leggyakrabban felkérésre íratlak, ez a sok üdvözlő vers tehát azt bizonyítja, hogy Enyedi diáktársai között közszeretben állott.

Enyedivel az 1653. év folyamán ismét az utrechti egyetemen találkozunk. Tanulmányainak befejezésekképpen 1653 július 1-én elnök nélkül megtartotta orvosdoktorrá avató ünnepélyes disputációját "pro summo gradu et Privilegiis in Medicina consequendis". Ennek tárgya a sárgaság (De Ictero) volt.¹⁰⁾

Ennek utána rövidesen hazatért s bizonyosan már az ősz folyamán elfoglalta a várad i skolánál kijelölt akadémikus mesteri állását. Ezt azzal a körülménnyel bizonyítjuk, hogy Apáczai 1653. évi beköszöntő beszédében megemlékezvén a várad i iskoláról is, kiemeli, hogy ezt Tarpai és Enyedi virágoztatják.¹¹⁾ Ezen kívül Somosi Petkó János 1654 március 5-én és Debreczeni K. János leydai teológus 1654 márciusában tartott vitatkozását a többek között Enyedi Sámuel orvosdoktornak s a várad i iskola igazgatójának ajánlotta.¹²⁾

Lehetséges, hogy hazulról már puritánus elvekkal eltelve indult az akadémiákra, kétségtelen, azonban, hogy hollandiai és bizonyosan angliai tanulásából a központi hatalomtól független egyház-kormányzás elvével tért vissza. A biharmegyei esperesség presbiteriánus papjai és tanárai ellen írt gunyvers két szakaszt is szentel az ő személyének jellemzésére, de a gyalázkodásból ma már éppen ellenkezőleg a legnagyobb dicséretet kerekíthetjük ki, amely orvostörténeti szempontból is méltó figyelmet érdemel:

9) RMK. III. 1807, 1834, 1838, 1806.

10) RMK. III. 1851.

11) Szilágyi Sándor: Vértanuk a magyar történetből. Pest, 1867. 108, 112.

12) RMK. III. 1894. - MKvSzle. 1930: 148.

"Samuel Enyedi mi közöttünk exlex,
 Indoctus medicus, optimus carnifex,
 Nám ő is olyan lett, mint a zavaros fax,
 Az vérontók között mi nállunk egyik grex.
 Angliából hozott orvos Doctorságot,
 Magyar nemzet közzé merő hóhérságot,
 Mondják, oda fel is sok embert fel bonczolt,
 Mi nállunk is immár ahoz hozzá fogott."¹³⁾

Enyedinek külső országokbeli tanulása idején különösen az angol sebészet volt világhírű Harvey Vilmos, a vérkeringés felismerője s Glisson Ferenc, a máj burkának felfedezője révén.¹⁴⁾ Nem lehetetlen, hogy ezek boncolásain ő maga is jelen volt s amint a versből látjuk, itthon is gyakorolta a bonctan tudományát.

Enyedi már mint váradi tanár 1656-ban ugyanitt kiadta Rosaeus Sándor: "Vergilii Euangelizantis Christiados Libelli aliquot" című latin nyelvű munkáját (8° 111 lap), amely 1656 március 27-én mint "Samuel Enyedi M. D. S.V. R. (Medicinae Doctor, Scholae Varadiensis Rector) in gratiam Classis Poeticae Varadiensis editi",¹⁵⁾ Tehát ebben az évben tanvezető lehetett, merthogy a Poetica osztály tankönyvéről gondoskodott. 1658-ban ugyancsak Váradon 16 sztl levelen Comenius "Praecepta Morum" című művét jelentette meg a váradi iskola számára. Önmagát ekkor már csak "M. D." (Medicinae Doctor)-nak nevezi.¹⁶⁾

Szalárdi fentebb idézett sorai szerint "Enyedi a váradi ecclesiában vagy két esztendeig épületesen tanit(ott)." Az egyházközségben való tanítás alatt ebben az időben a papi teendőket értették, viszont az ötvenes évek idevalósi papjai ismereteseek lévén, ezért őt semmiképpen sem választhatjuk el az iskolától. Ezzel szemben kétségtelen, hogy mint tanár két esztendőnél jóval több ideig működött; ezt különben éppen Szalárdi szavaival is bizonyíthatjuk. Ugyanis a krónika írásakor: 1662-63-ban azt mondja Enyediről, hogy "a scholából csak nem régen kiáll(ott)". Bizonyos pedig, hogy az

13) Magy. Prot. Egyh. és Isk. Figyelmező. 1870. 590-98.

14) Meyers Konversations-Lexikon. Leipzig, 1874. I. 595.

15) RMK. II. 873.

16) RMK. II. 919.

17) RMK. III. 2024, 2027, 2055.

orvoslást iskolamester-korában is gyakorolta, sőt lehetséges, hogy tanárkodásának későbbi éveiben már inkább csak a gyógyászatot tartotta főfoglalkozásának s éppen ezért is vált meg az iskolától. (Ilyen tanári-orvosi kettős foglalkozású tudóst máshol is találunk, így a XVII. századbeli Kolozsváron az unitárius Csanádi Pálban (+1636), Rákóczi Boldizsár (+1662 után), a református Csanaki Mátéban (+1636), Tolnai Istvánban (+1690) stb.)

Az 1658. évben két külső országokbeli disputáció ajánlása is ugy emlékezik meg róla, mint orvosdoktorról s mint a váradi iskola bölcsészeti tanáráról, igazgatójáról, sőt a Franekerában tanuló Gáspár nevű testvéröccse még 1659-ben is ugyanezeket a foglalkozásokat nevezi meg.¹⁷⁾ Ez tehát kétségtelen bizonyossága annak a helyzetnek, hogy Enyedi legkorábban csak ekkor vált meg az iskolától.

Ugyancsak e testvéröccsének: az utrechti akadémián tanuló Caspar Enyedinek 1660 március 30-án jogi doktorrá történt felavatásakor tartott vitatkozását bátyjának: Enyedi Sámuel orvosdoktornak s a váradi káptalani levéltár requisitorának ajánlotta,¹⁸⁾ ezzel határozottan rá mutatva arra a helyzetre, hogy most már csakugyan nem volt köze az iskolához.

Enyedinek Szalárditól megörökitett majdnem végzetessé vált kalandja, amely 1659-ben, vagy 1660-ban történt, nagyon jellemző az akkori bizonytalan közállapotokra. Rákóczi katonáinak tulkapása jutalom reményében történt, mint ahogyan Nagyar Benedek váradi prédikátor esetében maga Szalárdi erre világosan rá is mutat.¹⁹⁾ E felfordult világ már arra a szörnyűséges feszültségre utal, amely csak a törökség további terjeszkedésének fojtó légkörében robbant fel itt is - ott is, sokkal több helyen, mintsem az emlékekben megőrzött esetekben tudomásunkra juthat. De méginkább utal a puritánok ellen szított ádáz hangulatra.

Váradnak 1660 augusztus 28-án török kézre történt jutásakor Enyedinek is távoznia kellett a városból. Először Rhédei Ferenc udvarában Huszton vonta meg magát; 1664-ben az enyedi kollégi-

17) RMK. III. 2024, 2027, 2055.

18) RMK. III. 2119.

19) Szalárdi. 522.

um filozófiát tanító professzorául választották meg.²⁰⁾ Ekkor tehát visszakerült szülőföldjére, s itt már a következő évben mint "Samuel Enyedi, M.D. et in Illustri Collegio Enyediensi Philosophiae Professor" elnöklése alatt június 13-án Eperjesi Mihály által "De Libero Arbitrio" tárgyból filozófiai vitatkozást tartatott, amely 4°-nyi 8 sztl. levélen kinyomtatván 1665-ben Nagyszebenben jelent meg.²¹⁾ Azután Nánási L. István nagybányai papnak 1670-ben megjelent "Szű Titka" című könyvéhez mint "az Váradi és Enyedi Scholának sok esztendeig építője s' Tanítója Enyedi Samuel Medic. Doctor" az olvasóhoz intézett tiz versszakból álló magyar nyelvű üdvözlő verset szerzett; ezt pedig valamelyes keserű sérelmét sejtetve, a következő versszakkal végzé:

"Éneklém ezeket régi Barátomnak

Hatodik holnapján nyomorításomnak

Midőn így fizetnéje szolgálatomnak

Jutalmát e' világ, (én hazám) válét

mondék annak."²²⁾

Zoványi Jenő kutatásai szerint 1670-ben Alvincre ment papnak.²³⁾ Ez a helyzet ha nem is indokolja meg, de megerősíti a Nánásihoz intézett versből kiinduló következtetést, minthogy a "hazám" alatt szülőföldjét: Enyedet értette.

Pápai Páriz Ferenc naplójába reá vonatkozólag a következő feljegyzést írta be: "Anno 1671. 14.febr. Clarissimus ac eruditus vir, D. Samuel Enyedi doctor Med. et philosophiae in illustri (schola) Enyedina, olim in Varadina professor meritissimus terris cessit in Domino."²⁴⁾

Származására nézve megemlítendő, hogy testvéröccse sajátmagát két ízben is Enyedi R. Gáspár-nak írja,²⁵⁾ bizonyosságul családnevüknek "R" betűvel való kezdődésére. Szülőföldjük megállapításának azonban nem mond ellene az a helyzet, hogy Enyedi Ferenc nevezetű testvérbátyjukat 1651-ben maga Sámuel pataki polgárnak jelöli meg.²⁶⁾ Talán udvari szolgálatra került Sárospatakra.

20) Csernák. 202, 228.

21) RMK. II. 1065.

22) Nánási L. István: Szű Titka. Kolozsvár, 1670. 10/B.-11/B.lev.

23) Zoványi cikkei 122.

24) Koncz József: Pápai Páriz Ferenc naplója 1649-1691. ItK.1892: 388-98.

25) RMK. III. 2021, 2252. - 26) RMK. III. 1783.

S e r é d i S á m u e l (?)

(1655 előtt?)

Serédi Sámuelre vonatkozólag mindössze csak egyetlen tényleges adatot ismerek. Ugyanis Solymosy Péter ecsedi tiszttartó Rákóczi György fejedelemnek 1655 július 18-án jelentést tett a váradi állapotokról. E nagyon is egyoldalu megvilágításban írott sorok szerint: "...itt Váradon valóban rut, utálatos, mocskos prédikációkat kezdettek a váradi mesterek tenni. Egy Serédi Sámuel prédikált az elmúlt vasárnap, ... azt monda a prédikáló székből, hogy a papok gyűlése nem igazi gyűlés volt, nem szentírásbul lett, az sem igaz ember, a ki akaratjából volt, az sem igaz ember, a ki ott volt, nem igazán deponálták a váradi papokat; nem is pap az a mester, csak meg kellene, kegyelmes uram, fogni; Nadányi Mihály instanciájára küldötte volt fel a váradi ekklézsia. A másik Tarpay nevű mester az szerint prédikálott. Az nagyságod részéről sem kellene egy fillér fizetést is nekik adni." ¹⁾

E sorok megértésére tudnunk kell, hogy Várad kiváló papjai közül kettőt, mégpedig Nagyari Benedeket és Kovásznai Pétert a presbiteri egyházigazgatás szükségességének hirdetéséért zsinati főhatóságuk - fejedelmi jóváhagyás mellett - állásuktól felfüggesztette, hivatkozva azonban nem akarván megválni tőlük, helyüket új papokkal nem töltötték be. Ezért a lelkipásztori teendőket helyettük az iskolamesterek végezték el. Ezek az ifjú emberek, akik nemrégén tértek haza hollandiai, meg angliai tanulásukból, a szabadabb szellemű nyugaton maguk is felvilágosultabb világnézettel telvén el, ifjui vérmérsékletüktől fűtve, a felfüggesztett papoknál is erélyesebben követelték a haladottabb felfogásnak az egyházigazgatásban való érvényesülését.

1) EPrK. 1876: 173.

Csernák bizonyosan a Solymosytól idézett szavak téves értelmezése következtében sorolja Serédi Sámuel Várad akkori hatodik lelkipásztorául,²⁾ pedig Solymosi világosan megmondotta, hogy még csak nem is pap (vagyis nem felszentelt pap) az a mester! Az egyházközség Nadányi Mihály elébbvaló nemes ember, ítélőmester,³⁾ az iskola kurátora⁴⁾ kérésére bizonyosan ennek az iskolának a növendékei közül küldötte volt külső országokbeli akadémiákra, ahonnan hihetőleg csak a közelmúltban érkezhettek haza. Azt gondolnók, hogy az eltávolított Szathmári Baka Péter helyére állíthatták be.

A Solymosy-féle hizelgő udvari emberek azután gondoskodhattak róla, hogy Serédi mennél hamarabb felmentessék jelentőségteles feladata alól. E feltevés bizonyítására a következő helyzetképet kell bemutatnunk.

A váradi iskola tanárainak létszámát elemezve, az eddigi adatokból az sejthető, hogy öregbik Rákóczi György fejedelemmé tétele előtti időben egy, azótától kezdve kettő s az 1636 február 4-i rendelet kiadásának idejétől pedig már három tanár oktatta a schola felső évfolyamain (filozófia, filológia, teológia) a diákokat, bárha ugyanagy időben működött három akadémikus mester személyét tényleges bizonyítékokkal egyelőre még csak tíz esztendő mulva, vagyis 1646-ban tudjuk kimutatni (Harsányi, Técsi, Szöllősi). Ettől az időtől kezdve azonban néhány esztendőn keresztül a létszám nem szenved hiányt, sőt 47-ben négy, 48-ban és 49-ben pedig öt akadémikus mestert tudunk előszámlálni; ez azután azt bizonyítja, hogy - a fehérvári kollégium mintájára - a középiskola felső osztályainak collaboratorai helyett itt is akadémikus mestert állított be a fejedelem s a püspök iskolafejlesztő szándéka. Mindennek ellenére azonban nagy meglepetéssel olvassuk II. Rákóczi Györgynek 1656 február 9-én édesanyjához intézett levelét. Ebben ugyanis kijelenti, hogy "az mi a váradi scholához mutatott Nagyságod kegyelmességét illeti, hallottuk; jól tanítanak, mi is úgy halljuk; egy mesternek fizetünk; még egyel megtöbbitenők, bár

2) Csernák. 278.

3) Szalárdi. 411, 431.

4) RMK. III. 1937.

arra ne költsenek magokéból az scholának" (t. i. a váradiak).⁵⁾ E sorok tehát azt jelentik, hogy 1656-ban már csak a várostól, meg a fejedelemtől fenntartott egy-egy mesteri állás volt betöltve, minthogy a fejedelemtől elismeréssel emlegetett mesterekről, mégpedig Tarpairól, meg Enyediről biztosan tudjuk 1656. évi itt-létüket, ezért bizonyos, hogy a harmadik állás ekkor már nem volt betöltve. Az okát a fentebb idézett Solymosy-féle levélben kereshetnénk, amelynek az iskolamesterekre célzó szavai: "Az nagyságod részéről sem kellene egy fillér fizetést is nekik adni", - éppen elég uszítást tartalmaz, hogy ennek hatása alatt szüntesse meg a fejedelem a harmadik főiskolai tanerő járandóságainak folyósítását. E harmadik tanerő tehát Serédi lehetett volna, akinek ilyenformán 1655 nyarán, vagy ősz elején meg kellett volna válnia a nagyváradi iskolától.

Az így nyert kép értékesítéséhez azonban föltétlenül szükséges, hogy Serédi személyét valamiképpen élő alakká formáljuk. Tehát arról a kemény szavu, bátor lelkű ifjuról, - ismételjük - csupán csak annyit tudunk, amennyit Solymosy mond róla. Korábbi életéről is mindössze csak annyi ismeretes, hogy a váradi iskola neveltje, aki Nadányi Mihály pártfogásából az ottani iskola alumnu-saként járta meg a külső országokbeli akadémiákat. Ritka nevének a görcsöni Serédi István fejedelmi tanácsur családjával való egyeztetésétől visszatartóztat az a körülmény, hogy főrendű származása esetében az ecsedi várnagy, bizony, burkoltabb élő hanggal jelentgetett volna. Éppen ezért nincsen más választásunk, minthogy Sáros-megye felé forduljunk. A gyulafehérvári káptalan őrzi annak az eperjesi régi mesternek Medgyesi Pálhoz intézett levelét, aki az 1638. évi kalendarium szövegét latinból magyarra fordította. Ez az iskolamester Serédi János, aki Medgyesi szavai szerint (1621 előtt) Bártfán pedagógusa volt.⁶⁾ Azután a wittenbergai egyetem hallgatói között találjuk meg az 1624 szeptember 13-án beiratkozott "Johannes Scheredi Scharoschiensis Ungarus" néven anyakönyvezett ifjút.⁷⁾ 1626-ban ugyancsak "Johannes Seredi Sarossio-Hun-

5) Szilágyi Sándor: A két Rákóczi György fejedelem családi levelezése. Bp. 1875. 501.

6) Szentiványi Róbert: Az 1638-iki bártfai kalendárium. EM. 1912: 193. - MKvSzle. 1930: 288.

7) Asztalos Miklós: A wittenbergi egyetem magyar hallgatóinak névsora. Bp. 1930. 119.

garus "Wittenbergában megjelent teológiai tárgyú értekezésével találkozunk; majd 1637-ben és 1639-ben úgy emlékeznek meg róla a hálás tanítványok, mint az eperjesi iskola igazgatójáról.⁸⁾ Ebből látjuk, hogy a megnevezett tanár evangélikus volt, de ha feltételeznők, hogy Sámuel az ő fia lett légyen, könnyen megtörténhetett volna, hogy az ebben a korban szokásos iskolacserélgetések következtében eljutva Váradra is, ott a puritánus gondolatokat hirdető tanárok hatására maga is puritánus kálvinistává lett. Különben a Sáros-megyéből Váradra megtehetett utat az a helyzet hidalhatná át, hogy a megye északi csücskében, Bártfa felett terül el a Rákócziak makovicsai nagy uradalma Zboró várával, mint középponttal s így - feltételezhetnők - Serédinek ezt az útját a fejedelmi család valamelyik tagja egyengethette volna!

A felsorolt lehetőségek ellenére azonban mégis csak fel kell támadjon bennünk a kétely Serédi Sámuel élőember-voltáról. Feltűnő ugyanis, hogy sem a váradi tanárkodás előtt a külső országokbeli akadémiákon, sem azután Lorántfi Zsuzsánna, a puritánus egyházi férfiak pártfogója, környezetében neve sehol sem bukkan elő, sőt II. Rákóczi György 1656 február 9-i levele is tulajdonképpen nagyobb időközot sejtet a váradi iskolának csökkent létszámmal való igazgatására vonatkozólag. Mindezekért meg merjük kockáztatni azt a feltevést, hogy a tudós Szilágyi Sándor amidőn Solymosy Péter levelének közlését elhatározta, a másolást a "m.kir. kamarai levéltárban" levő eredetiről nem maga végezte, a másoló pedig hibásan olvasott bizonyosan Enyedi Sámuel neve helyett, aki - mint már előbb is értesültünk Szalárditól - csakugyan a váradi iskola alumnusa volt.⁹⁾ Azután még a helyzetjelentésben a valóban puritánus Enyediről egy szó említés sincsen, holott kollégáját: Tarpait nem hagyja szó nélkül s amiként Tarpai, azonképpen Enyedi is továbbra is az iskolánál maradt, az állítólagos Serédi helyét pedig betöltetlenül találjuk.

Szólanunk kell még arról is, hogy az Enyedi - Serédi névcserét már csak az a körülmény is elősegithette, hogy az ítélet alá vont Magyarinak és Kovásznainak 1656 július 12-én adott kötelezvé-

8) RMK. III. 1367, 1403, 1525, 1547.

9) Szalárdi 443.

nyét /reversalisát/ Serédi Istvánnak, a szatmári vár akkori főkapitányának kellett átadniok.¹⁰⁾

A felsorolt indokok alapján Serédi Sámuel személyét költött alaknak merem tartani s ezért neve a szakirodalomból törlendő! Helyette tehát Enyedi Sámuel életiratába kell beállítanunk a Solymosi Péter által megrovóan hangoztatott vakmerően bátor szószéki beszédet.

A Solymosy levelével kapcsolatosan még annak a félmondatnak az értelmét is meg kell magyaráznunk, hogy "nem is pap az a mester, csak meg kellene... fogni", vagyis még nem felszentelt pap, aki felett első sorban is csak a papi zsinat ítélkezhetnék, hanem csupán mester, aki felett már a világi bíróságnak, vagy magának a fejedelemnek is joga van ítéletet mondania.

10) Tóth Ferentz: A' helvétziai vallástételt követő tul a' tiszai superintendenciában élt református püspökök élete. Győr, 1812, 124.

Ifj. Geleji Katona István

(1653 - 55 ?)

Már befejeztem a váradi tanárokról gyűjtött adatok összeállítását, amikor "Ifjabb Geleji Katona István könyvtárának néhány kötete" című cikkecském írása közben az a lehetőség ötlött eszembe, hogy Apáczainak ez a kiváló tudásu és önálló gondolkodásu barátja nagy valószínűséggel szintén tanított a váradi iskolában.¹⁾ Itteni feltételezett működésének ideje azon az alapon zárható közre, hogy utolsónak tudott franekei vitatkozását 1653 júliusában tartotta, tehát ezután rövidesen hazatérhetett, viszont Apácza 1655 július 26-i fehérvári keltezéssel könyvet ajándékozott neki, ő pedig barátjának 1655 szeptember 24-én Fehérváron Basiriussal tartott vitatkozásán személyesen is jelen volt.²⁾ Így tehát Váradon akár Szathmári Baka Péter utóda is lehetett.

1) Indokolásomat lásd e kötetben az 546. lapon.

2) Bán Imre: Apácza Csere János. 109, 443.

i d. K ö l e s é r i S á m u e l

(1657 - 59)

Kemény József közleménye szerint az enyedi kollégium könyvtárában 1849 előtt megvolt Bod Péternek "Collectanea" című kézirata, amelyben a többek között részletek voltak Köleséri Sámuel naplójából. Eszerint váradi házukból 1654 május 22-én indult utra Belgiumba. Ekkor husz esztendő volt.¹⁾ Ezzel szemben a leydai anyakönyv tanúsága szerint 1629-ben kellett volna születnie. Ennélfogva kétséges, hogy vajjon a Kemény kijegyzése-e a hibás, avagy Leydában tévesztették-e el a helyes életkor megjelölését? Tulajdonképpen föltétlenül egyik forrásban sem bizhatunk meg, hiszen ismeretes, hogy Kemény nem egy téves adattal dolgozott, viszont a leydai anyakönyvi bejegyzésekben a többek között Szenczi Molnár Jánosnál két esztendőnyi tévedés mutatható ki.

Tehát a hollandiai Leyda város egyetemének feljegyzései szerint 1654 augusztus 19-én Püspöki János és Egrespataki András nevű diáktársaival egyszerre iratkozott be "Samuel Kolesiri Varadino-Ung(arus; annorum) 25.P(hilosophiae) et L(ogicae studiosus)".²⁾ Szorgalmas tanulásának jeleképpen ezután már 1655 február 24-én Heerboord Adorján filozófiai professzor elnöklete alatt "De Legibus Scientificis" cím alatt logikai tárgyú disputációt tartott, amelyet a váradi iskolának és ottani egykori tanítóinak ajánlotta,³⁾ ezzel is bizonyítván, hogy ő maga is a váradi schola neveltje vala. Nemsokára ezután, még ugyanebben a hónapban "De Christi Potestate" tárgykörből, továbbá június 12-én "Disputatio Theologica Textualis, ostendens Utilitatem Linguae Sanctae in interpretatione Scripturae" című teológiai vitatkozást folytatott Coccejus

1) Kemény József: Történelmi adatok. Új Magyar Múzeum. 1860: 55.

2) Archiv. N. F. XVI. 213.

3) RMK. III. 1936.

János professzor irányítása mellett.⁴⁾ Ezekon kívül ugyanennek az évnek a nyarán verssel üdvözölte Görgei P. Pál nevű barátjának július 10-én Utrechtben tartott disputációját.⁵⁾ Ez az adat azt gyaníttatja, hogy ekkor már Köleséri is ennek az egyetemnek volt a hallgatója, Közben Angliában is megfordult, ahol azután angol nyelven prédikált is.

Bizonyos, hogy Köleséri már puritánus nézetű felkészültséggel bujdosott ki a külső országokba, amit nemcsak abból sejthetünk, hogy Váradon Komárominak, majd Tarpainak és Szathmári Bakának, végezetül pedig Enyedinek lehetett a tanítványa, hanem hogy fia volt annak a Köleséri Mihálynak, a rimaszombati, majd abaujszántai egyházközség első papjának, akit a tokaji, meg a szatmárnémeti nemzeti zsinat is, mint Tolnai Dali János párthivét, felelősségre vont.⁶⁾ Köleséri Sámuel különben maga is tanusítja a hazai puritánizmussal való kapcsolatát, ugyanis Coccejus irányítása mellett 1655 június 12-én tartott vitatkozását éppen akkor ajánlotta Medgyesi Pál udvari papnak s Tolnai János sárospataki iskolagazgatónak, mint néhai édesapja legjobb barátjának, valamint Czeglédi István tarpai papnak,⁷⁾ amikor az 1655. év februárjában Sátoraljaujhelyen tartott zsinat Medgyesit és Tolnait, továbbá Lippait, meg Körösszegit kizárta a maga kebeléből.⁸⁾

A debreceni református kollégium nagykönyvtárában egy olyan gyűjtelékes /kolligátum/ kötetet találtam, amelyben tulajdonosmegnevezésképpen "Ex libris Johannis Püspekjj" saját kezű bejegyzés olvasható. Ez a Püspöki János váradi, sőt - amint már láttuk - leydai tanuló társa volt Kölesérinek. E kötet egyik darabjából egy nagy jelentőségű füzet van bekötve; ennek címe: "Irenodia-Gratulatoria, Sive Illustrissimi amplissimi(ue) Viri Oliveri Cromwelli, et Epinicion Dedicatum Domino Praesidi - Bradshawo Caeterisq(ue) Concilii - Statu - Consultis, etc. Aera Salutis Humanae, M.DC.LII. Libertatis Angliae IIII. - ... in Camb(ridge)." E füzet

4) RMK. III. 1937, 1938.

5) RMK. III. 1944. - Segesváry Lajos: Magyar ref. ifjak az utrechti egyetemen. Debrecen, 1935. 18.

6) Zoványi Jenő: Puritánus mozgalmak. Bp. 1911. 98, 103, 136, 166, 327.

7) RMK. III. 1938. /A leírás tévesen nevezi Tolnai Istvánnak János helyett!/
8) Zoványi. 318.

hátlapjára tintával írott bejegyzést találtam: "Amico dilectissimo D(omi)no Jano⁹⁾ Püspökió, mittit hocce munusculu[m] Londino Anglor[um], Ultrajectu[m], in gratum candidi ac devoti animi iudiciu[m] Samuel Köleseri de Wárad mria. An(no) Salutis 1655 Libertatis Angliae 7 die 2o Septembr(is)." ¹⁰⁾ Utána kötve pedig egy másik "Dvo Panegirici Cromwello Scripti Londini. - M.DC.LIV." A többi füzet történelmi, egyházi, mértani vonatkozású.

Ezek a Cromwell magasztalására írott füzetek, amelyek a puritánizmusnak s egyúttal a polgári erőknak angliai győzelmét is jelentik, Köleséri gondolatvilága szempontjából annál is inkább fontosak, mert ő áthatva az Angliában talált eszméktől, azokban barátját is részesíteni kívánta. Lelkesedésének nyomós bizonyítéka, hogy Püspökihez intézett sorait nemcsak a megváltás, hanem Anglia szabadságának éveivel is számolta.

Naplója szerint külföldországbeli bujdosása három hónap híján három és fél esztendeig tartott. Hazafelé térő útjában 1657 augusztus 2-án érkezett Eperjesre. ¹¹⁾ Valószínűleg még ugyanebben az esztendőben elnyerte a váradi iskola tanári állását. 1659-ben megházasodott, Domián Anna nevű feleségét február 12-én vitte haza Debrecenből.

Váradi tanárkodása idejéből mindössze csak annyi tudható, hogy - Bod Péter szerint - "tanított Theológiát, 'Sídó és Görög nyelveket, olly haszonnal, hogy azokon a' nyelveken tanítványi leveleket is írhatnának. Akkor nyomtattatván a' Biblia Váradon, abba tudós Magyarázatokat írt." ¹²⁾ Majd Czeplédi Istvánnak 1659-ben Kassán megjelent "A' Megh-Tert Bűnösnek a' lelki-hartzban való bal-vivasarol írt Könyvnek Első Resze" című munkáját verssel üdvöszölte. ¹³⁾

Köleséri Váradon mindössze csak két esztendeig tanárkodott. Bizonyosnak tarthatjuk azonban, hogy itteni tanításában is a puritánus szellem vezette. A várnak 1660 augusztus 28-án török kézre

9) Valószínűleg becéző megszólítás a "Johanni" helyett.

10) O. 1218/K/5. könyvtári jelzéssel.

11) Új Magyar Múzeum. 1860: 55.

12) Bod Péter: Magyar Athenas. Nagyszeben, 1766. 149.

13) RMK. I. 942. - M. Nagy István: Czeplédi István. Kolozsvár, 1899. 107.

történt jutása előtt már állomáshelyet változtatva, 1659-ben a szendrői papságot nyerte el.¹⁴⁾

Életének folyása, valamint bőséges irodalmi munkálkodása éppen eléggé ismeretes, ezért tehát itt csak arról történik megemlékezés, hogy 1666-ban szendrei prédikátorsága idején írta és nyomatta ki "Bankodo Lelek Nyögesi" című könyörgéses könyvét, amelyben e korszak két legszomorubb eseményét foglalja imádságba, úgy mint "a Gyalu és Fenes közt lett szomoru harcot és Váradnak Pogány kézben való esésének alkalmatosságát."¹⁵⁾

Szendrőből 1667-ben a tokaai papságra távozott, innen azonban 1671-ben el kellett menekülnie. 1672-től a debreceni egyházközségnek nagytekintélyű lelkipásztora,¹⁶⁾ és a tiszántúli egyházkerület jegyzője.

Meghalt 1683 július 16-án. Az ő fia volt az az ifjabb Köleséri Sámuel (1663-1732), Erdély főorvosa és főkormányshéki tanácsos, akit Cserei Mihály "hires excellens doctor"-nak nevez,¹⁷⁾ akit nagy tudásáért és irodalmi munkásságáért a Royal Society 1729-ben tagjai közé választott.¹⁸⁾

14) Zoványi cikkei 256.

15) Incze Gábor: A magyar református imádság a XVI. és XVII. században. Debrecen, 1931, 157. - RMK. I. 1039.

16) RMK. I. 1038, 1039, 1128, 1144, 1177, 1189, 1209, 1210, 1281, 1282. és III. 2480. sz.

17) Nagyajtai Cserei Mihály historiája. Pest, 1852. 408. - Zoványi cikkei 256.

18) M. Zemplén Jolán: A magyarországi fizika története. 74.

Püspöki /Szilágyi/ János

(1659 - 60?)

Csernák Béla szerint az 1658. évtől kezdődőleg Püspöki János nevezetű tanára is volt a váradi kollégiumnak.¹⁾ Megállapítását bizonyosan az Ember Pál által közölt tanári névsorra,²⁾ valamint Bod Péternek arra a feltevésére alapozza, hogy "Hornius György a' Historiában híres Leydai Professor, irt egy Könyvet, mellyet nevezett: Sz. Genealogiának; a' mellyet Magyarra fordított és kibotsátott P. J. Váradon 1658-dik eszt. Volt Váradon azon időben Professor Püspöki János; Pap Putnoki János, mellyik tselekedte, bizonytalan."³⁾ E megjegyzést összevontan megismétli Szabó Károly is.⁴⁾ Sőt eleintén Zoványi Jenő is elfogadta Püspökinek váradi tanárkodását,⁵⁾ mignem későbbben éppen ő maga cáfolta ezt a vélt helyzetet.

Nagyon valószínű, hogy régebbi időbeli tudósainkat az vezeté e feltevésre, hogy Püspöki egyik, mára már meg nem maradt s csak Kemény József feljegyzéséből ismert "Az Keresztyénség Védoszlopának Meg-Dúlése, az az Az Nagy Váradi nagy Várának Törökök által való kipusztítása és Elfoglalása. Egy siralmas elmélkedésben keserves szívvvel által tekintetni, és megfontolttatni kívánta Püspöki János Váradrol elbujdosott Tanito. Nyomtattatot Debreczenben 1661-dik Eszt." című kis munkájában⁶⁾ foglalkozási nevéül "ta-

1) Csernák Béla: A református egyház Nagyváradon. N-várad, 1934.

2) Lampe, Frid. Adolphus: Historia Ecclesiae Reformatae, in Hungaria et Transylvania. Utrecht, 1728. 637.

3) Bod Péter: Magyar Athenas. N-Szabon, 1766. 194-5.

4) RMK. I. 938.

5) Zoványi Jenő: Könyvészeti és irodalomtörténeti apróságok. MKSze. 1909: 316.

6) RMK. I. 973.

nitó" szót használ. Csodálatos jelenség, hogy a köztudatból annyira rövid időn belül kiveszett ennek a szónak szorosan való megköthetősége, vagyis hogy alatta soha sem professzort, hanem csak is prédikátort kelljen értenünk.

Püspöki János nagyon valószínűleg a Várad melletti Biharpüspökitől kölcsönözte nevét, jóllehet egyik vitatkozását "Joannes Sylv. Puspokius Ungarus", a másikat "Joannes Puspekus Hunno Ungarus" néven bocsátotta ki, könyvtárának "Corpus Jvris Civilis" Genevae 1626. című kötetébe pedig tulajdonos-megjelölését: "Ex Libris Püspekjj ex Inferiori Pannonia Hunno-Ungari"-nak írta be.⁷⁾ Tehát bizonytalan, hogy családja eredetileg szilágyi /Sylvanus/, avagy székelyhidi /Hunno Ungarus/ származású volt-e? A nagybátyja nevét egy ízben Püspöki Balog L. Péternek, máskor meg Püspöki Balog N. Péternek jelöli meg.⁸⁾

Püspöki János leydai vitatkozásában maga nevezi meg, hogy a váradi iskolában nevelkedett. Itt töltött utolsó évében üdvözlő verset írt Székelyhidi Istvánnak 1651 május 26-án Toufaeus Mihály rektor irányítása mellett tartott vitatkozásához.⁹⁾ Azután Váradról kibocsúzva, 1652-től 1654-ig Nagybányára vitetett rektornak, majd pedig az előbb megnevezett nagybátyjának támogatásával a hollandiai egyetemekre bujdosott. Itt először 1654 augusztus 19-én együtt iratkozott be a leydai egyetemre Johannes Püspöki Varadino-Ungarus (Annorum) 23 P(hilosophiae studiosus), Samuel Kolesiri Varadino-Ung. (Annorum) 25, P(hilosophiae) et L(ogicae studiosus), valamint Andreas Egret¹⁰⁾-Pataki Silvanus (Annorum) 25, T(heologiae Studiosus).¹¹⁾ Itteni beiratkozása utáni első emléke az a verse, amellyel Bükkösi Köble István teológus vitatkozását 1654 novemberében üdvözlötte,¹²⁾ majd 1655 március 20-án Hornius György történelemprofesszor irányítása mellett maga tartott, mint "autor et defensor", világtörténelmi tárgy vitatkozást "De Origine Incrementis et variis Rerum Publicarum Mutationibus" tárgykörből.¹³⁾

7) A debreceni kollégium nagykönyvtárában: M. 64. jelzésű kötet. címlapján.

8) RMK. III. 1939, 1983.

9) RMK. II. 764. - Zoványi J. lexikoni cikkei. 369.

10) Helyesen: Egres.

11) Archiv N. F. XVI. 213.

12) RMK. III. 1889.

13) RMK. III. 1939.

Rövidesen ezután az utrechti egyetemre ment át, ahol 1655 júniusában iratkozott be a teológiai szakra.¹⁴⁾ Innen megint csak Leydába tért vissza, ahonnan üdvözlő verset küldött Szántai Póts István utrechti teológusnak 1656 július 4-én tartott disputációjához. Ugyanebben az esztendőben Bausner Bertalan amsterdami diáknak nyomtatásban megjelent könyvét is verssel köszöntötte akkor, amikor Leydából éppen eltávozni készülődött.¹⁵⁾ Ezután 1656 június 10-én a franekerai egyetem anyakönyvében mint "Johannes Puspo-kius Nob(ilis) Hungarus Jur(is) Stud(iosus)"-ként találjuk nevét bejegyezve.¹⁶⁾ A következő évben ugyanitt tartott "Disputationes Juridicae"-t; az elnöklő tanár Wissenbach János Jakab jogi professzor volt.¹⁷⁾

Itthoni és bujdosásbeli legjobb barátja és tanulótársa: Köleséri Sámuel már Leydában elválva tőle, 1655-ben Londonba távozott. Köleséri azonban ott sem feledkezett meg róla, 1655 szeptember 20-án egy Chromwell Olivér érdemeit dicsőítő füzetet küldött Utrechtbe.¹⁸⁾ E nyomtatvány mindkét ifju puritánus felfogását is bizonyítja.

Püspöki külsőországokbeli tanulásából hazatérve, 1657-ben Nagycseden, 1659-ben Nagybányán rektornak, majd 1660 januárjában Váradon lelkipásztornak marasztaltott.¹⁹⁾ Igen ám, de úgy látszik, hogy mégis csak Lampe-Embernek, Bod Péternek s az állításukat átvevő utódoknak van igazuk, ugyanis Felvinczi Sándor debreceni pap és esperesnek 1686 március 30-án történt temetése alkalmával mondott s "Hedera Poetica" címen nyomtatásban is megjelent beszédében előadott életrajz Felvinczinek a váradi iskolában eltöltött idejéről úgy számol be, hogy ott tanárai voltak: Tarpai András, Enyedi Sámuel, Martonfalvi György, Püspöki János, azután pedig - Várad elfoglalása után - Debrecenben folytatta tanulását.²⁰⁾ Tehát

14) Ségessvári L.: Magy.ref.ifjak az utrechti egyetemen. Debrecen, 1935. 18.

15) RMK. III. 1952.

16) Hallebrant Á.: A franekerai egyetemen tanult magyarok. TT. 1886: 793.

17) RMK. III. 1983.

18) A depr.ref.koll.nagykönyvtárában. Jelzete: O/1218/k.

19) Thurzó Ferenc: A nagybányai ref.főisk. története. N-Bánya, 1905. 29. - Thury E.: Iskolatört. Adattár. I. 36.

20) RMK. 1580. /A debreceni ref. koll. nagykönyvtárában, jelzése: RMK. 199./

nagyon valószínű, hogy Püspöki Nagybányáról még 1659-ben áthozott a váradi iskolához, ahonnan egy esztendő múlva, talán nem sokkal a török támadás előtt, a város egyik lelkipásztori /lelki tanítói/ állására választatott meg. Innen történt elbujdosása utáni további sorsát még Zoványinak sem sikerült kikutatnia, ha csak nem ő vala az a Püspöki János, akit a szatmármegyei kálvinista rendek az 1679-i és 1683-i Kassai országgyűlésre követül küldöttek, mert hiszen a külső országokban jogot is tanult az egyetemen s azonkívül nemes ember is volt,²¹⁾ sőt könyvtárában valószínűleg nemcsak a fentebb említett jogi könyvet őrizte.

Ugyancsak Zoványi személyazonosítása szerint: Püspöki hazatérése után 1658-ban Váradon adta ki "Orthodoxae religionis genealogica sacra Az igaz vallásnak ősi szent levele" című munkáját Utolsó műveként ismeretes a Várad veszedelméről írott beszéde az 1661. évből. Tehát ő is egyike annak a számtalan váradi menekültnek, aki édes hazájának elvesztése miatti bánatáról még esztendőnk múlva is gyászoló hangot adott.

Püspöki saját könyvtárának egyik könyvpéldányát a szegedi ferencrendiek gazdag gyűjteménye őrizte meg. E műnek címe: L. Ivli Flori rerum A Romanis Gestarum Libri IV. - Colonia Agrippinae, 1600. A címlapon levő kézírás a tulajdonos nevét így őrzi: "Ex libris Joannis Püspekij 1657. Ultrajecti"²²⁾ Ez a bejegyzés azt tanúsítja, hogy külsőországokban való tartózkodása alatt utoljára is még visszatért Utrechtbe, valamint a kötés aranyos legyeződiszes táblája azt bizonyítja, hogy a füzött állapotban hazahozott munkácskát már váradi rektor korában köttette be, ugyanis e díszítésnek nálunk Szeneczi Kertész Ábrahám nagyváradi jeles nyomdászkönyvkötő volt a szakértő mestere.

21) Zoványi Jenő: A "Szent genealogia" magyar fordítója./Kisebb dolgozatok. 1910/. - Lexikoni cikkei. 369.

22) Jelenleg a szegedi egyetemi könyvtárban.

(1660)

Mártonfalvi György életének változásaiival Révész Imre, különösen pedig Zoványi Jenő foglalkozott, ezért tehát csupán a teljesség kedvéért ifju korának csak az első negyedszázadára vonatkozó néhány lényegesebb adatát ismétlem meg, minthogy azok vannak összefüggésben a váradi Rákóczi kollégiummal.

Külső országokban tartott egyik vitatkozásában magát "Georgius T.Mártonfalvi Transylvano Hung(arus)"-nak nevezi s bár nyomtatásban megjelent dolgozatait csaknem mind Váraddal vonatkozásban levő egyéneknek ajánlotta, egyiknek ajánlásában azonban zabolai Basa Tamás székelyek főkapitányának nevét is megtaláljuk.¹⁾ Ezt a két körülményt figyelembe véve, megállapítható, hogy bár hazai iskoláztatását Váradon fejezhette be, szülőföldje mégis csak Erdély s azon belül a háromszéki Kézdimártonfalva. Születési ideje az 1635. esztendő, minthogy a leydai egyetemre 1657 szeptember 17-én történt beiratkozásakor magát 22 esztendősnak jelentette be.²⁾

Hazai tanulásának szülőfalujában, Zabolán, Désen, Fehérváron, Váradon eleget téve,³⁾ idegen országokba való bujdosásra - Bod Péter szerint - Apafi Mihály alumnusaként⁴⁾ hihetőleg az 1654 év végéfelé határozta el magát. Utrechtben 1655-ben iratkozott be az egyetemre. Ugyanitt Szántai Pócs István teológusnak 1656 július 4-én tartott vitatkozását zsidó nyelven írott verssel üdvözölte.⁵⁾ Innen 1655 október 6-án a franekerai akadémiára iratkozott

1) RMK. III. 2056.

2) Archiv N. F.XVI. 213.

3) Zoványi cikkei.

4) Bod Péter: Magyar Athenas. Nagyszében, 1766. 167.

5) RMK. III. 1972. - Segesváry Lajos: Magyar ref. ifjak az utrechti egyetemen. Debrecen, 1935, 18.

át;⁶⁾ az 1656-57. esztendőből egy évet Angliában töltött; visszatérve Hollandiába, nevét, mint a teológiai tudományok hallgatóját, 1657 szeptember 17-én vezették be a leydai egyetem anyakönyvébe.⁷⁾ Itt nem sokkal több, mint egy félévi tanulásának ideje alatt írta 12-ed rétnyi nagyságu 504 lap terjedelmű munkáját, cím szerint: "Petri Rami Dialecticae Libri Dvo", jelszavául választva: "Amicus Plato, amicus Aristoteles, amicus et Ramus, sed magis amica veritas".⁸⁾ Könyvének ajánlását "pridie Nonas Aprileis 1658"-ban Leydában írta alá. E várost azonban még ugyanebben a hónapban elhagyva, kéziratát kinyomtatás végett egyik utrechti tipográfusnak adta át.

Mártonfalvit 1658 május 8-án tehát ismét Utrechtben látjuk. E napon ugyanis Voetius Gisbertus professzor elnöklete alatt "Disputatio Theologica Anti-Bellarminiana De Concilio" c. vitatkozását tartotta meg.⁹⁾ Junius 30-án is ugyancsak itt ad életjelt magáról görög nyelven írott verssel üdvözölve Nadányi János tanulótársa jogi disputációját.¹⁰⁾

Ugyancsak az 1658. évben ismét tovább ment a franekerai egyetemre. Ebből az időből egy zsidó nyelvű üdvözlő versét ismerjük, továbbá egyik tanulótársáról tudjuk, hogy 1659-ben ugyancsak Franekerában tartott vitatkozását a többek között Mártonfalvinak is ajánlotta; majd megint csak ő szerez üdvözlő verset Tolnay F. István munkájához.¹¹⁾ Végezetül 1659 június 23-án ugyancsak Franekerában megtartotta a teológiai doktorságra képesítő vitatkozását "De Foedere Dei" cím alatt.¹²⁾

Valószínű, hogy a doktori fokozat elnyerése után rövidesen vissza is tért hazájába s ezért hihető, hogy az 1659. év őszén már be is állították a váradi iskola tanári állásába, jóllehet itteni működéséről Csernáknak csak az 1660. évtől kezdődőleg van tudomása.¹³⁾

6) TT. 1886: 793.

7) Archiv N. F. XVI. 213.

8) RMK. III. 2021.

9) RMK. III. 2022.

10) RMK. III. 2023.

11) RMK. III. 2013, 2054, 2057.

12) RMK. III. 2056.

13) Csernák. 230-34.

Wesselényi Ferenc nádor az 1661 december 5-én tartott kassai gyűlésen arról számolt be a rendeknek, hogy "Rákóczy Fejedelemre indulván a' Pogányságh, szegént vevé tárgyul, úgy mond, hát neki nem Rákóczi Fejedelem veszedelme, hanem Jenő s Lippa, Karán-Sebes és hazánknak szép és nagy oszlopos bástyája, Várad nyalánkoztatta pakoztás telhetetlenségét."¹⁴⁾ Wesselényi éleslátásában nincsen miért kételkednünk, mégis bizonyos, hogy II. Rákóczi György lengyelországi meggondolatlan kalandja nélkül Erdély s a kapcsolt részek felett nem tornyosultak volna úgy fel a fellegek! A vihart megelőző fülledt légkörben különösen a végvárak népére nehezedett reá a még fel nem oldódott nagy feszültség. Természetes, hogy mindezt magának az iskolának s az iskola népének is meg kellett éreznie. IV. Mohamed szultán a lengyelek segélykérésére Rákóczi engedtlensége megtorlásának ürügye alatt egyre-másra szabadította az országra pusztító hadait, mignem Lugos, Karánsebes, Lippa, Borosjenő, Belényes bevétele után Ali főszerdár és vezér végtére is 1660 júniusának végén Várad erős várának elfoglalására indult. A másfél hónapig tartott hősieks védelem, amelyben a diákság is nagyon derekasan kivette a részét, külső segítség nélkül csak meddő áldozat vala. Wesselényi kevés seregével Rakamaznál várta a segítségül kért császári hadat, Souchez tábornagy azonban csak egészen későre érkezett az országba. Így az egyre fogyatkozó, amugyis csekély létszámú védősereg 1660 augusztus 27-én kénytelen volt kitűzni a fehér zászlót.

A vár feladása után a lakosság az országban szétoszolva, ki északnak, ki keletnek vette útját. A nevezetes szép kollégium népe közül Mártonfalvi, aki tanártársai közül a legfiatalabb volt, tanítványait maga vette gondjaiba s a megmaradt tanuló ifjúságot a debreceni kollégiumba vezette. Itt azután maga is bekebelezett e derék intézet tanári karába, ahol azután már nem háromévenként váltakozó, hanem véglegesített professzorként működött 1681 április 23-án bekövetkezett haláláig, mint az ifjúságnak a napnyugati országokból magával hozott szabadabb szellemben oktató kiváló nevelője és a szakirodalomnak szorgalmas művelője.

Munkáiból tapasztalhatjuk, hogy a maga korában legfelvilágosodottabb puritánus szellemeink közé tartozván, tanítványainak is

14) Podhraczký József: Nagy-Várad meghódítása. 1660. Új Magyar Múzeum. 1855: 403.

a maga meglátásait igyekezett átadni. Zoványi szerint a coccejánizmusnak ellensége volt.¹⁵⁾ Váradi munkálkodása, amelyről különben semmi bővebb értesülésünk nincsen, valóban nagyon rövid időre terjedt, de nagyon jelentős is lehetett.

Tehát nem tulzás arra gondolni, hogy kötelességének érezte a váradi haladó puritánus hagyományok őrzését és továbbfejlesztését Debrecenben, mint aki a váradi kollégium diákjait és talán könyveinek egy részét is odamentette.

Munkáiból és könyvtárának így is sokat mondó roncsaiból az tűnik elének, hogyha Apáczainak nem is volt közvetlen tanítványa, de példaadásában nagy tisztelője s bizonyos eszmei kérdésekben, különösen pedig az ifjúság nevelésében valószínűleg nemcsak Debrecenben, hanem már Váradon is hűséges követője. Módszerének helyességét kereshetjük abban a jelenségben is, hogy a töröktől elfoglalt Várad kiűritésekor a kollégiumi diákság ahelyett, hogy a polgári lakosság példájára az országban szétszéledt volna, az ő vezetése alatt egységesen kért befogadást a debreceni kollégiumba.

Idehaza összesen 3 magyar és 7 latin nyelvű munkája jelent meg.¹⁶⁾

15) Zoványi Jenő: A coccejánizmus története. 125. - Turóczi-Trosztler József: Magyar irodalom. Világirodalom. Bp. 1961. 206.

16) RMK. I. II.

c. Professzor.

A várad-városi iskola főképpen az öregbik Rákóczi György fejedelem s Lorántffi Zsuzsánna fejedelemasszony támogatása következtében nemcsak anyagiakban gyarapodott, hanem szellemiekben is nagyot fejlődött. A kollaborátorok alkalmazása biztosította a középfoku tanítás menetét, a mesteri állások létesítése és három főre való rendszerezése pedig e tanintézetet főiskolai jellegűvé emelte. Mindezek mellett azután - ha csak egyetlen személlyel is képviselve - megtaláljuk a professzorság intézményét is. Ez a helyzet bátran feljogosít arra a vélekedésre, hogy az öregbik fejedelem Váradra is academicum collegium létesítését tervezte, sőt szándékát részben, illetőleg rövid időre meg is valósította. Ilyen formán alábbi adatsoportunk az iskola multjának nagy jelentőségű eseményére vet valamelyes világot s egyuttal komoly bizonyosságát adja a tulságos takarékosággal, sőt ujabbkori írónk közül Toldy Ferencről éppen "sötétlelkű, önző"¹⁾ jellemmel vádolt I. Rákóczi Györgynek különösen a közmívelődés terén tanusított áldozatkészségére.

Kovács Gáspár, Kolozsvár városának 1634. esztendőbeli sáfárpolgára számadáskönyvéből idézem: "1634 augusztus 1-én Marcus Antonius Wenetus Erkezuen (fejedelem) Vr[un]k hiuattaliara Erkezuen be Olas Orsagbol Varadj Professorszagha, B(író) V(ram) H(agyásából) attam

Hust lib. No. 4:	tt	f. -	den. 6.
Tiukot No. 1	tt	f. -	den. 10.
Czipot No. 8	tt	f. -	den. 8.
Bort Cup. No. 3	tt	f. -	den. 24.
Diniest es Egieib giumeolczeot	tt	f. -	den. 8."

A következő napon, vagyis augusztus 2-án pedig "Marcus Antonius Vr[un]k Vyoban B(író) V(ram) H(agyásából) Ebedre attam

Hust lib. No. 4	tt	f. -	den. 6.
Czirket No. 1	tt	f. -	den. 6.
Czipot No. 8	tt	f. -	den. 8.
Bort Cup. No. 3	tt	f. -	den. 24."

1) Toldy Ferenc: Galántai gróf Esterházi Miklós munkái. Pest, 1852. XXXIV. lap.

Majd a "Fejedelem szekerezése" alcim alatti elszámolási tételek közé jegyeztetett fel: augusztus 3-án "Marcus Antonius Venetus Erkezuen Olas Orszagból, Megien Vrunkhöz, Vitte ell Hortj Istuan No. 8 louon, attam Eniedigh f. 5 den.-" (a fuvarosnak).

Három hét multával ezután ugyancsak a sáfárpolgár jegyezte fel: augusztus 24-án "Marcus Antonius Venetus Erkezuen Vissa Vrunk tol, megien ki Varadra professorsagha, B. V. H. attam

Hust lib. No. 4. tt f.-den. 6.

Czirket No. 1. tt. f.-den. 6.

Czipot No. 8. tt f.-den. 8.

Bort Cup. No. 3. tt f.-den. 24."

Ugyanezen a napon a "Fejedelem szekerezése" cim alá csoportosított tételek között találtam: "Marcus Antonius Venetus Erkezven Vrunk-(tó)l, kuldj Vrunk Varadra Professorsagha, Vitte ell Bakator Janos No. 6 louon, attam Varadigh fl. 9 den.-" ²⁾

A felsorolt adatokat kivonatolva, megállapíthatjuk, hogy 8-regbik Rákóczi György fejedelem a váradi iskolánál az általa létesített professzori állásra meghívta a bizonyosan értékes tudós velencei Antonius Marcus-t. Ő azután Olaszországból jövet - a kikövetkeztetett kulcsszám alapján megállapíthatólag - negyedmaga kísérettel 1634 augusztus 1-én érkezett Kolozsvárra. Itt szokatlanul gazdagon megvendégelték, a fejedelmi parancslevéllel átutazók rendszeres ellátásán kívül még csirkehussal, dinnyével és egyéb gyümölccsel is kedveskedtek neki. Majd a nagyon megbecsült vendég a hosszú ut fáradságait kipihenendő, az erre jogos három napot mind e városban töltötte s csak augusztus 3-án indult tovább a várostól kirendelt nyolc lovas kocsin Enyeden keresztül Fehérvárra a fejedelemmel való jelentkezés végett. Rákóczi udvarában azután három hétig mulatott, mialatt a fejedellemmel, a püspökkel s a fehérvári professzorokkal hihetőleg megtárgyalta a jövetele közben már meglátogatott váradi iskolának akadémiai jellegűvé való fejlesztését. A megállapodás megtörténte után újra kocsira ülve, ugyanennek a hónapnak 24. napján visszaérkezett Kolozsvárra, hogy innen váltott lovakkal még ugyanezen a napon továbbinduljon Váradra.

2) Sáfár. 1634: 478, 479, 492, 517.

Ezután kezdette meg professzori működését, amelyről azonban, éppenséggel semmi emlékünkn sincsen. Mindössze csak annyi állapítható meg, hogy ennek a velencei származású professzornak hihetőleg Kálvin tanait kellett követnie s a diákságot az ő szellemében taníttatnia. Rákóczi ugyanis országa egységének megmaradását az uralkodó vallás egységességében látta s ezért a tiszta református Várad iskolájának professzorságával sem bízhatott meg másfajta tudós férfiut, mint olyant, aki ugyanezt a hitet vallotta. Az európai egyházak történetéből ismeretes az a helyzet, hogy Luther, Zwingli, Kálvin fellépését követő rövid időn belül Olaszországban is egyre-másra alakultak a protestáns színezetű gyülekezetek, amelyek a többek között Nápolyban, Ferrarában, Modenában és Velencében éppen a Kálvin értelmében reformált hitet fogadták el.³⁾ Ugy látszik, hogy a IV. Pál pápa által tűzzel-vassal pusztított eretnekséget mégsem sikerült gyökerestől kiirtani, hiszen - amint láttuk - Marcus Antonius Venetus Rákóczi hívására (hiúatlára) egyesenesen Olaszországból jött Erdélybe. Tehát ott még mindig lehettek a kálvinista hitnek követői. E képhez hozzászámítandó az a körülmény is, hogy Antonius Marcusnak - mint professzornak - bizonyosan a teológiát, illetőleg annak különböző szakait kellett előadnia, ezért tehát semmiképpen sem lehetett ujonnan áttért (neofita) hanem a kálvini hitelveknek régi ismerője, tudósa. Reá vonatkozó egyéb sejtést is alig kockáztathatunk meg, minthogy gondos nyomozással sem sikerült személyével összefüggésbe hozható egészen biztos nyomra akadnom. Ha azonban mégis tovább akarnánk kutatni, személyét hihetőleg azok között a nevek között találnók meg, akiknek megelőzőleg már lehete valamelyes összeköttetésük a fejedelmi udvarral, minthogy látatlanban, kellő jólértessültség hiányában Rákóczi mégsem bízhatott reája fontos feladatot s nem szerződtetett volna bizonyosan magas fizetésre érdemtelen tudatlant. Kétségtelen, hogy az Antonius Marcus keresztnév-pár a reneszánszban való megújulás óta nagyon gyakori vala Olaszországban. Csupán például emlitem meg 1621-ben Velencében Signor Marc Antonio Velutello-t, mint a Bethlen Gábor-kori Erdély kereskedelmi ügynökét, rajta kívül hivatkozom az 1622-27. esztendei időtájából az ausztriai

3) Farkas József: Az Ur Siona. Bp. 1896. 142-45.

udvarhoz küldött velencei követre Marc Antonio Padavin-ra, mint akinek Bethlennel történt levélváltásáról több adattal rendelkezünk.⁴⁾ Ezek után idézem, hogy Réthy István erdélyi kapitány Konstantinápolyból 1638 július 27-én írta öregbik Rákóczi Györgynek, hogy "az venetusok oratora /követe/, kegyelmes uram, ma küldte vala hozzám az fiát, vele együtt az fővebbik tolmácsot" a Máté vajdánál való közbenjárás érdekében. ... "Mark Antony maga is irt nagyságodnak felőle."⁵⁾ A teljesség kedvéért megemlítettük, bárha nehezen tételvezhető fel, hogy a váradi professzor azonos lenne ezzel, a török fővárosban tartózkodó olasz férfiúval, hacsak valamilyes politikai ügyben maga Rákóczi nem küldötte légyen a portára.

De nem mellőzhető el egy másik Marcus Antoniusnak a bemutatása sem, aki ha nevében nem is viseli a "venetus" származási, avagy legalább is otthont jelölő nevet, ellenben sok köze lévén Velencéhez, ezért gondolhatnók ezt legutóbbi tartózkodási helyének, ami így lehetővé tenné, hogy a kolozsvári sáfár e városnak a nevével jelölje meg. Ugyanis a sárospataki református főiskola nagykönyvtára őriz egy gyűjtelékes kötetet, amely a többek között egy "Marci Antonii De Dominis, Archiepiscopi Spalatensis, Causae profectionis suae ex Italia. MDCXVI." című nyomtatványt is tartalmaz, ezt pedig szerzője "Venetiis die XX. Septembris. MDCXVI." jelzéssel záradékolta.⁶⁾ E röpiratában Marcus Antonius de Dominis, a Velence érdekköréhez tartozó Spalato dalmáciai város érseke, elmondja, hogy a veronai gimnáziumban tanulván, a jezsuita szerzetbe lépett, majd Páduában matematikából vitatkozást tartott, Bresciában pedig retorikát, logikát s filozófiát tanító professzor lett. 1596-ban segni-i püspökké szenteltetvén, kilépett a rendből. Azután elnyerte a spalatói érsekséget. Mint ilyen évek multával merész elhatározással elhagyta az egyházi szolgálatot is s a pápától rendelt nyugdíjat visszautasítva, Velencébe utazott. Itt adta ki fenti röpiratát; amelyben támadván a pápaságot, állítja, hogy az egyház eltért a régi tiszta vallástól s így ellene mond azoknak

4) Mircse J. - Óváry L.: Oklevéltár Bethlen Gábor diplomáciai összeköttetései történetéhez a velencei állami levéltárban. Bp. 1886. 50, 243.

5) Baka A. - Barabás S.: I. Rákóczi György és a porta. Bp. 1888. 376.

6) Könyvtári jelzése: C. 349/ff.

a tételeknek, amelyeket Bellarminus állapított meg a pápai hatalomról. "Ecclesia sub Romano Pontifice, non est amplius Ecclesia sed Respub(lica) quaedam humana, sub Papae Monarchia tota temporali." Majd tulságosan éles hangú folytatás után idézi Optatus Millevitanus szavait, hogy "non sumus Pontifex, non alius aut Sacerdos, aut Leuita." Éppen ezért "profectionem hanc meam, siue etiam ex Babylone exitum, aut fugam, omni schismatis suspicione carere volo. Fugio enim errores, fugio abusus, fugio ne particeps sim delictorum eius, et de plagis eius accipiam."⁷⁾

Szükségesnek látszott művéből e néhány sort idéznem, hogy észre vehessük: felfogásában bizonyos szempontok tekintetében a kálvinista hit által hirdetett elvekhez közeledett. De fontos volt azért is hivatkoznom rájuk, mert így könnyen megérthető, hogy amiként "Illyrici Sacri Tomus Tertius Ecclesia Spalatensis Olim Salonitana. Auctore Daniele Farlato Presbytero Societatis Jesu." című 1765-ben Velencében megjelent nagy munka tudtunkra adja, ez a Marcus Antonius de Dominis Velencéből Rhetiába, onnan pedig Angliába ment, s Londonban beszédeket tartott és irt is a katolikus vallás ellen,⁸⁾ Utját tehát bizonyosan azért irányította a szigetországba, mert a kereskedelmi kapcsolatok révén a távoli Velencébe és innen Spalatóba is eljuthatott volt a híre az angliai protestánsok hitbéli felfogásának.

Angliai működéséről semmi bővebb adatom nincsen, ellenben megtaláltam egy 1655-ben Amsterdamban megjelent "Adolphii Brachelii Historiarum Nostri Temporis" című könyvet, amely arról számol be, hogy "eodem anno /1624/ Marcus Antonius de Dominis Archiepiscopus Spalatensis, qui nuper Religione Catholica defecerat, ex Anglia Romam reversus, et in castro S. Angeli in custodiam datus, brevi ex morbo decessit. Cadaver ad templum S. Mariae supra Mineruam delatum, damnatumque in campo Florae, igne exustum est, Cineres in Tyberim abjecti."⁹⁾ Ugyanezt bőséges életrajzi adatokkal bővítve, Farlatus jezsuita szerzetes is megírta,¹⁰⁾ ennek ellené-

7) I. h. 13, 17, 18.

8) Az idézett munkát a debreceni ref.nagykönyvtárban használtam. 481-500.

9) A sátorlajaujhelyi piarista rendház könyvtárában őrzött könyv 109. lapján, ma a sárospataki vár gyűjteményében.

10) 481-500. lapon.

re mégis feltámadhat bennünk a kétségeskedés: miképpen lehetséges, hogy nyolc esztendő lefolyása után egyszerre hátat fordítson annak a fokozatosan megérlelődött meggyőződésének, amely a Rómától való szakításhoz és az "eretnekek" honába való költözéshez vezette? Gondoljuk csak meg, hogy az előtte is jól ismert példák-ból nagyon is tudhatta, hogy visszatérése esetében mégis mi várhat rája. És - ime - Rómába 1624.évben történt állítólagos visszatérésekor már egy esztendeje VIII. Orbán, származásilag a florenci születésű Barberini Maffio, a pápa, aki még mint pápai legátus, a jezsuitáknak Franciaországba való visszahívását nem csekély mértékben elősegítette s bár, mint egyházfő, a művészetet s a tudományt pártolta, de Galilei elméletét elítélte, valamint Jansenius yperni püspök munkáját kiátkozta s bár 1633-ban külön bul-lát adott ki a jezsuiták ellen, mégis vajjon nem történhetett-e meg, hogy első forrásunk szereztetése idejéig, vagyis 1655-ig, ami kor X. Ince pápát VII. Sándor pápa váltotta fel, a már amugyis elhunyt Marcus Antonius eretnekségének még emlékét is kiirtandó, 1623. évi római keltezéssel állítólagos Palinódiáját jelentették meg, va-lamint a leírás állítása szerint: egy esztendei angyalvári fogsága után betegségben elhunván, holttestét - példaadás okából - a Flo-ra mezején megégették s hamvait a Tiberisbe szóratták volna. Állítólagos könyvének címe: "Scogli del naufragio Cristiano."

De ha Rómába való visszatérését és 1624. esztendei halálát a valósággal mégis csak megegyezőnek fogadnók el, az elmondottakból még abban az esetben is érdekes tanulságot vonhatunk le. Ehhez kapcsolom még azt a körülményt is, hogy a gyűjteléken kötet egyes darabjainak összeválogatása fontos jelenséget tár elénkbe, így a többek között Marcus Antonius röpirata elé köttetett Forchenbeck Wilbrand disputációja "De Causis Deserendi Papatus", amelyet Vorstius Conrad professzor irányítása mellett 1609-ben Steinfurtban tartott; ezen kívül jórésztben magyar diákoknak Pareus, meg Altin professzorok elnöklete alatt a XVII. század második évtizedében Heidelbergben tartott disputációi következnek. Mindez azt bizonyítja, hogy Marcus Antoniusnak antiepiscopális felfogásában irt művecskéje a "szabadabb" szellem előfutáraként hazai földön már nagyon korán megmutatkozott s hihető is, hogy valamelyes nyomot is hagyott maga után, egyik melegágyát készítvén elő a nemsokára be-következett céltudatosabb mozgalomnak.

De visszatérve a váradi professzornak e Marcus Antonius személyével történő egyeztetési kísérletre, szükséges, hogy egy újabb észrevett adattal támogassam a spalatói érsek Angliába vezető útjának hitelességét. Ugyanis a Nyugateurópát gyalogszerrel bejárt Szepesi Csombor Márton 1620-ban Kassán megjelent "Europica Varietas" című utleírásában elbeszéli, hogy 1618-ban Londonba vetődván el, a királyi palota kertjét is felkereste. "Az első nap be mentemben lattam mingyart amaz nagy hírű Marcus Antoniu az ki midőn Spalatumba Ersekséget, Dalmatiaba presességet viselne, az Vr Isten czudálatosképpen megh ismertette vele az igassaghot, az lelki Babiloniából, mindenet othagyan ki futot és akkor az Angliai Királlyal commoralt." ^{10a)}

Ugy látszik, hogy Marcus Antoniu a protestáns I. Jakab király szívesen fogadta és azután is megbecsülte, mert hiszen lakást is a királyi udvarban adhatott neki. Ilyeténképpen egészen bizonyos, hogy e korszak legnagyobb gondolkozójával, Verulami Bacon lordkancellárral, az utilizmust valló filozófussal is ismeretségbe került. Baconnak pedig a dogmákkal megmerevített világnézeten hasított részei nem lehettek idegenek, vagy legalább is hatástalanok reája, hiszen ha talán nem is a bölcsész gondolkodásával, hanem a vallási hittételek megmásíthatatlansága ellen maga is küzdött, miként a fentebb idézett Farlatus Dániel is bevallja, hogy ez a Marcus Antonius Londonban beszédeket tartott, sőt irt is a katolikus vallás ellen.

Nem tudjuk, hogy Marcus Antonius elveivel mennyire egyezett meg Jakab királynak korlátlan uralkodási jogokat követelő magatartása, s azt sem sejtjük, hogy a csak féligmeddig protestáns anglikán egyház és az alsóbb rendű lakosság puritánus felfogása közül nézeteivel melyikhez csatlakozott? Ellenben ha megengedhetők bizonyulna személyének a váradi professzorral való azonosítása, abban az esetben inkább gondolhatnánk a puritánizmusra, mivel annak hitbeli nézetei a svájci tiszta kálvinizmusból indultak ki. Meddig vette igénybe a királyi vendéglátást? Nem tudhatni. Igaz, hogy a jezsuita forrás már 1623-ban, tehát még Jakab halála előtt visszatérítette őt Rómába, hogy ott levezelje szakadarságát és elnyerje méltó, vagy méltatlan megbélyegzését.

10a) RMK. I. 500. A mű 207-208. lapján. /A fenti idézetre Kulcsár Péter és Kovács Sándor Iván hívta fel a figyelmemet, amiért is szívesességet megköszönöm.

Marcus Antonius váradi professzorral kapcsolatosan még egy megállapítás tehető és ez az, hogy amiként a fehérvári kollégium külső országokbeli tudós tanárai minden esetben professzoroknak neveztettek, azonképpen a reája vonatkozó hat számadástétel mindenike őt is ezzel a titulussal illette, ez pedig a közép- és főiskolák akadémikus mestereivel szemben határozottan akadémiai jellegű tanárságra céloz.

Velencei Antonius Marcusra vonatkozólag - a már felsoroltakon kívül - még csupán egyetlen adatot idézhetek. Ugyanis állásának elfoglalása után közel két esztendő múlva, vagyis 1636 április 21-én ismét a fejedelemtől jövet, Kolozsváron történt átutazásban lóváltás miatt itt megállapodott. Ekkor "Adatta B(író) V(ram) az Professor ala Antonius Marcus ala negy loulal szekeret, uitte Buday Balint Varadigh", (fizettem a fuvarosnak fl. 6 den.-)¹¹⁾ Marcus Antonius, vagy amiként ennek az utóbbi adatnak helyes magyar nyelvérzékű feljegyzője nevezi: Antonius Marcusnak ez az utazása még aligha jelenti állásából való kibúcsuzását; ezt a körülményt ugyanis a sáfár valamilyen módon mégis csak megjegyezte volna. Inkább valószínű, hogy az iskola fejlesztése érdekében járt Fehérváron, hiszen ezt az útját két és fél hónappal megelőzőleg adta ki a fejedelem a harmadik mesteri állás lehetővé tételére vonatkozó rendeletét és nem egészen két hónap múlva követte a harmadik mester kirendelésének megtörténtét. Váradi működése azonban mégsem tarthatott hosszú ideig, hiszen nevére a kolozsvári sáfárpolgárok számadáskönyveiben többé már nem akadtam reája, pedig Kolozsváron való bármikori keresztututazása - az abrakkal való ellátás és fuvarkirendelés miatt - hivatalos elszámolás tárgyát képezte. De rövid ideig tartott tanárkodása mellett bizonyít az a körülmény is, hogy a Várad-környéki származásu, sőt itt hivataloskodott Szalárdi János krónikájában egyáltalán meg sem emlékezik róla.

Mig Sárospatakon az Antonius Marcus-szal körülbelül egyazon időben meghívott salamancai származásu Valerius Dávidot (noha csak évek múlva) a világhírű tudós, Comenius követte, a fehérvári kollégiumnál pedig a három professzornak az egyetlen Bisterfeldre csökkent létszámát előbb öregbik Rákóczi György 1638-ban, majd

11) Sáfár. 1636: 198.

1643-ban más tudósokkal,¹²⁾ végezetül az ifjabb fejedelem Bisterfeld elhunytja után Basirius meghívásával kísérelte meg pótolni, addig Váradon a velencei professzor helyébe többé már senki sem következett. Bárha ifjabb Rákóczi György jószándéka eleintén alig-ha volt kisebb atyjáénál, kalandos vállalkozása azonban keresztül-huzta Erdély és a Részek közoktatásának tervszerűen megindított továbbfejlesztését. Így az az ivelés, amely Bethlen Gábor kezdeményezésével indult meg s amely I. Rákóczi György megértése következtében nagyszerűen fejlődött tovább, három és fél évtizedes pályafutás után egyszerre olyan akadályba ütközött, amelyen azután csak a legfanatikusabb kitartású hazai születésű tanárok (Apáczai, Mártonfalvi, Csernátoni, Kaposi, Zilahi Sebes és mások) tudtak nagy-nehezen keresztültrni.

Ennek a teljes virágzásban levő váradi iskolának az épületét hihetőleg a helybeli papoktól is támogatott Tarpai, meg Enyedi tanárok tevékenykedése következtében - Szalárdi szerint - főképpen az 1658-1660. évek forgása alatt a csaknem naponként begyűlő hagyatékokból és adományokból bőséges férőhelyekkel s tantermekkel sikerült kibővíteni, "hogya azon scholának mind külső, belső épületire, gyarapodására nézve a magyar birodalomban s még külső kereszténységben is méltán nagy hire néve terjedett volna." De még jóval korábban is - ugyancsak Szalárdi szerint - Lorántffi Zsuzsanna özvegy fejedelemasszony a fogarasi uradalom jövedelméből 3 ezer forintot adott az iskola segítségére. Ezt az összeget azután a város megpótolta, s így vásárolták meg a Kőrösön levő nagy malmot, amelynek hozadéka "az iskolának valóban nagy épületire, gyarapodására vala."¹³⁾

Az a helyzet, hogy Bethlen Gábor az 1624. június 23-i fehérvári országgyűléssel kimondatta, hogy mindazok, akik a jobbágyok fiait a tanulástól vissza akarnák tartani, 1.000 forinttal büntetessenek,¹⁴⁾ azután Rákóczi György az 1635 május 13-i ugyan-csak fehérvári országgyűlésnek azt a határozatát, hogy "az jobbágy emberek fiainak scholában tanulhatások felől az előbbi articulások renováltatnak", megerősítette,¹⁵⁾ biztosította ezzel a kellő

12) Rácz Lajos: Comenius Sárospat. kon. Bp. 1931.

13) Szalárdi. 370-71.

14) EOE. VIII. 236.

15) I.h. IX. 415.

eréllyel kimondott törvénycikkkel országa és közintézményei vezetőinek és más tisztségviselőinek értékes utánpótlási lehetőségét.

A kiváló tanárok, a kor színvonalán álló épületek, a fejedelmi és főúri alapítványok és alumnumok, a gazdag könyvtár, az eklézsia jelentős nyomdája és könyvkötészete együttesen járultak hozzá a tanítványok ismereteinek gyarapításához és a kor nyugat-európai szellemével való lépéstartásához. Éppen ezért reá vonatkozó minden adat gyűjtése a XVII.századi magyar közmívelődésnek, valóban nem színtelen képét tenné világosabbá, annál is inkább, mivel éppen Várad volt az a hely, amely a haladottabb egyházi felfogást képviselte a megcsontosodott gyulafehérvári szellemmel szemben.

A váradi iskola életműködését részletező semmiféle más tényleges adattal nem rendelkezem. Egy részük netalán még lappang, jórészüik azonban a várnak és a városnak 1660 augusztus 28-án történt feladását követő török prédálás alkalmával semmisülhetett meg, egyedül csak annyi bizonyos, hogy felépíttessége nem különbözött az egyidejű magyar főiskoláktól. A tanárokkal kapcsolatos adatokból levont nem valami bőséges eredményen kívül van egy nagyon kevés adatunk a két legfőbb diáktisztségről is. Így ismeretes egy, Bethlen Gábor halálára írott s egyetlen példányban reánk maradt latin-magyar vers, amely az 1629. év végétáján Debrecenben nyomtatott ki: "Prodromvs Funestus, Qui...conclusus et comprehensus per Michaellem K.Varadinum contra scribam Scholae suae Patriae Varadinae".¹⁶⁾ Minthogy pedig neve még csak a debreceni főiskola tanulói között fordul elő, de Dézsi egyetlen külső országokbeli egyetemi névsorban sem találta meg, hihető, hogy tanulmányait nem folytatva, itthon maradt. Majd az 1636. évet közvetlenül megelőző időből két forrásunk is bizonyítja, a szokott diáktisztségek meglétét, név szerint is megnevezve: "senior Diószegi István"-t és "contrascriba Kecskeméti Miklóst",¹⁷⁾ akik közül az első már 1634 július 11-én, az utóbbi pedig 1636 május 14-én iratkozott be a leydai egyetemre.¹⁸⁾ Ezután 1650-ben látjuk "Batskeházi István senior"-t, aki február 19-én Toufoeus Mihály rektor elnöklése a-

16) Dézsi Lajos: Váradi K. Mihály latin-magyar verse Bethlen Gábor haláláról. 4.

17) RMK. III. 1515.

18) Archiv N. F. XVI. 208-09.

latt "De Perseverantia Sanctorum" tárgykörből vizsgai vitatkozást tartott.¹⁹⁾

Mindezen kívül a gazdag mult fölötta csekély ereklýéjeképpen a kolozsvári református kollégium két könyvet is öríz, amelybe írt bejegyzés "Coetus Varad"-ot nevezi meg tulajdonosul.²⁰⁾ Ez az adatunk arra vonatkozólag is bizonyosság, hogy az iskola könyvtára a maga egészében mégsem pusztult el a török kézre jutott vár dulása közepett, hanem a teljes nyomdával, könyvkötészettel és a váradi biblia kinyomtatott íveivel együtt legalább is töredékeiben elszállítható volt. Hiszen Ali pasának a várbeliek kívánságára válaszképpen adott levelében megtaláljuk, hogy "az schola és ahoz való minden rendek helyben maradván, könyvek, és ahoz tartozó eszközök kezökhez adatván, szabadon élhetnek, és a szentegyházhoz is valami tartozott, szabadon birhassák."²¹⁾ Természetes azonban, hogy ez az engedmény nem mindenben valósult meg, minthogy a prédáló török népség nem nagyon ismert gátat, mégis ha a debreceni kollégium nagykönyvtárában utána keresgélénk, a váradi schola coetusának talán több könyvére is reá találánk, minthogy a hősi küzdelemből megmenekült diákok a kitűnő Mártonfalvi tanár vezetésével Debrecenbe huzódva, oda ültették át a váradi szellem értékeit.

Az emlékek összegyűjtése során azt is le kell szögeznünk, hogy a nagyon vázlatosan bemutatott anyagi megalapozottság ellenére megállapítható, hogy Váradon a szellemi tőke is valóban sokkal szabadabban gyümölcsözhetett s mind az egyházi, mind a világi közpon-tosító hatalomtól távol esvén, itt mélyebb gyökeret is verhetett az idejét muló kötelékek alól való felszabadulás vágya. Az ország érdeke volt e fontos végvár minden intézménye részére a legkiválóbb felszerelésről s a legkiválóbb vezetők-ről való gondoskodás s így az iskola ifjúsága is a nyugati országok akadémiáin tanult legjelesebb tanárok irányítása alá kerülván, akik tisztultabb légkört hozván magukkal, talán közülük indult volna ki az idejét mulás felé tartó szellemi és osztálybeli megkötöttségek felszabadítása, ha nem jött volna közbe a török foglalásnak egy emberöltőig tartott rendszertelen pusztítása, utána pedig a Habsburg uralomnak szinte a végtelen időbe nyuló szoros rendszerbe szorító elnyomása.

19) RMK. II. 745.

20) B. 21. és XX. 3ol. könyvtári jelzéssel.

21) Szilágyi Sándor: A két Rákóczi György fejedelem családi levelezése. Bp. 1875. 488.

d. A várbeli schola.

Erről az iskoláról régi emlékeink eleddig mélyen hallgattak, Ennek hihetőleg az az oka, hogy csak vulgáris fokozatu lehetett. Ugyanis amint a városnak volt külön három papja, a várnak pedig egy, s amint Szatmáron is volt a városban akadémikus mester igazgatás alatti schola, ezzel szemben azután ismerünk az 1610. évből egy "Andr(eas) Geonczy Ludimagister Arcis Zatthmarien(sis)" nevű, valószínűleg domidoctus iskolamestert,¹⁾ valamint a későbbi időből ugyanerről az iskoláról tud a szatmári és németi egyházköztség története is,²⁾ ugyanilyennek kellett tehát a váradi még jelentőségtejeljesebb várban is lennie.

A sárospataki kollégium nagykönyvtára őriz egy gyűjteléses kötetet, amelynek több darabján tulajdonosmegjelölést is találunk.³⁾ E munkák:

1. Apologia Th. Bezae Vezelii. Genevae, 1597. címlapján tintával írva: "Scripta sunt In Varad(iense) 1649. In mense 9-br[is] p(er) me An(tonio) Pelsőci p(ro) t(empore) R(ectore) Scholae = m(propria)ia".

2. Refvtatio Libelli Qvem Claudius de Sainctes Monachus nuper edidit. Ugyancsak a címlapra van írva: "Curat Antonius Pelsőci Annj 1649 p(ro) t(empore) Rector Arcis Scholae Varadien[is] mp."

3. Theodori Bezae Vezelii Responsio. Genevae, 1565. E mű 165. lapján olvasható kézirat: "1655. Jul(ii) 7.d[ie]. Hazasodtam megh I[ste]nnnek segedelmebol Rima Szombatboll. Gicei praedikatorsagomban. - Anni. 1655. Jul. 7. die ut Supra. Antonius L.Pelsőci p(ro) t(empore) past(or) Eccl[esi]ae Giczeiensis. mp."

4. Libellus Vere Aureus D. Martini Bucerii. Ennek címlapján tintával írva: "Jacet(?) sub praesidij(!) Antonij Pelsőczy = Anno D[omi]ni: 1649.20. Aug[ust]i p(ro) t(empore) Rector Arcis = Scholae-Varadien[is]. mp."

5. E kolligatum hátsó B.őrlapján későbbi írással feljegyezve: "NB. Liber hic fuit olim Antonii Pelsőczy, qui A(nn)o 1649 e-

1) Szerző: XVI-XVII.szdbeli papok, mesterek és diákok a szatmári ref. egyházmegyéből. Et. 1943: 30.

2) Bartók Gábor: A szatmári és németi ref. egyházak és iskolák története. SpFüz. 1860: 306.

3) Könyvtári jelzése: SS. 129. Ennek alszámai: E, F, G, H. és a könyv őrlevelének B. lapján.

rat Scholae Varadiensis Rector, ut ipse hic notavit. A(nno) au-
[teln 1655. Pastor Eccl[esi]ae Gicziensis."

Tehát feltétlenül bizonyos, hogy Pelsőczy Antal az 1649. kö-
rűli időben a váradi várbeli iskolának és nem a kollégiumnak volt
a rektora; fizetését bizonyosan a fejedelem rendeletére a váradi
kapitánytól nyerhette, aki ekkor Ibrányi Mihály, az ő halála után
pedig egészen 1651 februárjában bekövetkezett elhunytáig Jármí
Ferenc volt.⁴⁾ Jóllehet I. Rákóczi György Ibrányinak 1635-ben a-
dott írásbeli instructiojában az egyházi szolgák közül csak a vár-
béli prédikátorról emlékezik meg, az utasítás végéhez azonban hoz-
záfűzve találjuk, hogy "több dolgokról is kellett nék ő Kegmének
instructiót adnunk, de mivel az idő is rövid, az ő Kegme hűségére
s industriájára is támasztani akarunk, most ebben végezzük el"...⁵⁾

A várbeli iskolában bizonyosan csak a várbeli lakosok, főkép-
pen a katonák s az udvari cselédség gyermekeit oktatták.

Pelsőczy L. Antal személyéről mindössze csak annyit tudunk,
amennyit maga magáról elárul; ugyanis a tulajdonát képezett kolli-
gátum csupán csak vallása mellett tanuskodik. Nem ismerjük tehát,
hogyan volt-e valamilyes köze a puritánizmushoz s a váradi várbeli
schola mennyire tartható a puritánizmus előiskolájának? Valószínű
azonban, hogy őt a nagy iskola jótanuló diákjai közül rendelték
ide rektorul s ezért ott legalább is már találkozhatott a puritá-
nus szellemmel.

Egykoron a legelső papi állomás elnyerésekor történt a lelki
pásztorok házasságkötése is, minthogy Pelsőczynek 1655 júliusában
volt a lakodalma, ezért az 1649. esztendei váradi rektoroskodása
óta eltelt hat esztendő bőséges időt zár közre, amialatt akár a
külsőországokbeli akadémiákat is meglátogathatta volna, ezzel
szemben azonban egyetemi tanulmányainak mégsem akadtam semmi nyo-
mára. Egyedül tehát csak az bizonyos, hogy szülőföldjére kívánczo-
ván vissza, a távoli Váradról a Pelsőc szomszédságában fekvő Gice
papságára hivatott meg. Feleségét a hasonlóképpen közeli Rim a-
szombatból hozott magának.

4) Balás Margit: A váradi kapitányság története. Nagyvárad, 1917.
23, 25. és kolozsvári sáfár számadáskönyve: 1651. 28. /A Kolozs-
vári állami levéltárban./

5) I.h. 44, 51, 52.

A várad i jeles iskola Rákóczi kori tanárai életének kikutat-
ható vázlatát ha hézagosan is, annál is inkább szükséges volt egy-
be fűzni, mivel a haladó szellemnek bár a sárospataki udvar a me-
nedéke, fészke azonban mégis csak a kívülről jövő hatásokat első
kézből kapó, a hadi, meg a számító (racionális) életre felkészült
Várad volt.

A legkiválóbb szellemi munkások itt nyertek elhelyezést. I-
gaz, hogy a puritán mozgalom két legfőbb pataki s fehervári kép-
viselője: Medgyesi Pál és Tolnai D. János más-más eszközökkel ki-
vánta célját megvalósítani s ezért együtt igazi fegyvertársak nem
is lehettek. Nagy baj volt az is, hogy különösen kezdetben egyik-
nek sem volt hozzájuk méltó tábor, amelynek tagjai szívvél lélek-
kel és önfeláldozással kitartottak volna mellettük. Ennek pedig
legfőbb oka az volt, hogy a puritán mozgalom elve: a decentrali-
zációt kívánta s ezért ügyük melletti együttes szervezkedésről kü-
lönösen eleintén szó sem lehetett.

A szellemi öntudat csak 1-2 évtized múlva itatta annyira át
a puritánizmus előiskoláját megjárt ifjakat, hogy hivebb kitartás-
sal és céltudattal törekedjenek elveik megvalósítására. De ekkorra
már a vezéregyenységek jórészben megbénítottak. Különös jelenség
az is, hogy mind a kül-, mind a belpolitikai változások következté-
ben az eddigi gátak leomolván, ezért a mozgalom maga elvesztette
harcos és egyetemes jellegét. Minthogy az általános testi és lel-
ki bajok megakadályozták az eddigelé óhajtott újításokkal való tö-
rődést, ezért a gyakorlati reformok helyett legfennebb csak elmé-
leti szabadabb gondolkodás (decartizmus) felbukkanásával találko-
zunk a kiválóbb elmék között.

A most bemutatott alapvető adattár összeállítását az itt meg-
jelent személyek irodalmi munkássága elemzésének s annak alapján
mozgalmuk meglevenítésének kell betetőznie.

II.

A PURITÁNUS KÜZDELMEK MÁSODIK HULLÁMÁNAK RÉSZTVEVŐI

Magától értetődik, hogy, ha Váradról, mint a puritánus mozgalom késői, radikális szakaszának legfontosabb központjáról esik szó - nem csak a híres kollégiumra és tanáira gondolunk. Demokratikus eszmék és intézmények meggyökereztetése tekintetében épp az emeli Váradot sok más központ fölé, hogy itt "mind várbeli s városbeli, kicsinytől való minden tiszték és minden rendek" /Szalárdi/ megegyeztek a legfontosabb reformok bevezetésében. A reformok az egyház és az iskola ügyein túl a világi közigazgatás, az egészségügy és a közbiztonság dolgára is vonatkoztak.

A változások kiharcolásában részük volt egyes polgároknak vagy olyan tekintélyes nemeseknek is, mint többek közt a művelt és eltökélten haladó gondolkodású Nadányi Mihály. A küzdelemből és szenvedésből, a szervező- és alkotómunkából bőven kivették részüket az értelmiségiek. Közéjük tartoztak az előző fejezetben felsorolt tanárokon kívül: a világi pályán működő Szalárdi János /róla az Adattár I. kötetében jelent meg cikk: 544-551/, a Kolozsvárról elüldözött Igaz Kálmán /lásd e kötet harmadik fejezetének róla szóló cikkét/, s nem utolsósorban a most következők.

"A küzdelmek második hulláma" új generációt nevelt. Nem nehéz észrevenni - a sok közös vonás mellett - az első nemzedéktől eltérő jellegzetességeket.

Érdeklődésük és tevékenységük differenciáltabb. Nem véletlen, hogy még egy könyvművészeti vonatkozású cikket is föl merünk venni ebbe a fejezetbe: a magyar könyvnyomdászat és könyvművészet egyik legjelentékenyebb - de sajnos nagyon kevésbé ismert - mesterének, a tudós Szenczi Kertész Ábrahámnak komoly része volt a váradi szellemi erjedésben. Nyomdája a puritánusok i-

rodalmi törekvéseinek talán legfontosabb bázisa. Így Sellyei Balog István magyar nyelvű, puritán szellemű munkái is itt jelentek meg. De az ilyen fajta népszerű könyvek kiadásán túl is uttörő volt ennek a körnek irodalomtörténeti szerepe. Így Szenczi Kertészről bizonyosan tudjuk, Sellyeiről pedig újabban Klaniczay gyanítja, hogy sajtó alá rendezői voltak Balassi és Rimay versei első, "rendezett" kiadásának. /MTA I. OK XI, 313, 325./

Horn németalföldi professzor történeti tárgyú munkájának magyar kiadása is Szenczi Kertész nevéhez fűződik; a fordító Püspöki Jánost pedig a váradi kollégium tanári karában láttuk. Püspöki mindig is érdeklődött az egyetemes-, s különösen az egyháztörténet iránt. Eddig azonban munkáinak csak a címeit ismertük /ld. Zoványi lexikon-cikkeit/. Herepei most az egyik ilyen munka nyomára vezet bennünket – legalább későbbi másolatban. Eggyel több okunk lesz arra, hogy vitatkozzunk azzal az elképzeléssel, mely szerint a magyar puritánok történelmi érdeklődése rendkívül csekély volt. Megállapítható ezzel szemben, hogy legalábbis a "második nemzedéket" nagyon erősen foglalkoztatták az egyház és az ország történelmének kérdései. S leginkább a váradiakat. Voltak, akik szinte erre specializálták magukat. Püspöki és a "Florus hungaricus"-t kiadó Nadányi János mellett ifj. Geleji Katona István, /kötetünk első és utolsó fejezete közül egy-egy cikkecskét róla/, aki egyetemi tanulmányai óta a magyar történelemmel foglalkozott a legszívesebben: ilyen tárgyról disputált és vaskos – később sajnos elveszett – magyar történelmi munkát hagyott maga után.

N a g y a r i B e n e d e k

Nagyari Benedek élete folyása¹⁾ fokozottabb érdeklődésünkre nemcsak azért tarthat számot, mivel - Szalárdi szerint - "Istennek szép kegyelmével bíró buzgó lelkű papi ember",²⁾ hanem a XVII. század második harmadában a hozzánk is eljutott szabadabb elvű egyházigazgatási felfogás áldozatosan tántoríthatatlan híve és harcosa vala.

A javakorában elpusztult férfiú életének eseményei, noha a sors sokat és sokfelé hányódtatta, mégis csak kevésbé ismeretesek. A jelentősebb fordulópontokat is legtöbbször csak egyes külső körülményekből következtethetjük.

Szülei valószínűleg egyszerűbb sorsu nemtelen emberek voltak, amit már abból is sejthetünk, hogy családja számára Nagyari szerezte a nemességet.³⁾ Születése helye a névvel megjelölt szatmármegyei Magyar kisközség lehetett. Világrajóttének idejét pedig a leydai egyetem anyakönyvének bejegyzése alapján számíthatjuk ki. E szerint ugyanis 1640 október 22-án történt beiratkozásakor 29 évesnek mondotta magát.⁴⁾ Így tehát az 1611-12. években született.

Tanulását szülőfalujában kezdhette el, bárha nagyari iskoláról csak a XVII. század utolsó évtizedében találunk legelőbb említést,⁵⁾ mégis feltételezzük, hogy ebben a népesebb anyaegyház-

1) Szinnyi IX. 781-82.

2) Szalárdi 362.

3) Márki Sándor: Arad vármegye monographiája. Arad, 1892-95. II. 206., - Siebmacher's Wappenbuch. Siebenbürger Adel. II. 201.

4) Teutsch Fr.: Die Studierenden aus Siebenbürgen und Ungarn an der Universität Leyden. Archiv des Vereines für siebenb. Landeskunde. N. F. XVI., 210.

5) Kiss Kálmán: A szatmári református egyházmegye története. Kécskemét, 1878. 629.

ban az alsóbb fokú tanítás már sokkal korábban megindult. Közép- és felsőbb évfolyamokra valószínűleg a szülőföldjéhez legközelebb fekvő szatmári főiskolába iratkozott be. Innen azután Erdélybe, Fehérvárra vándorolt. Hány évet töltött itt a tudós professzorok előadásait hallgatva, nem tudható, annyi azonban bizonyos, hogy 1638 novemberében megvált az intézettől. Eltávozása előtt pontosan két hónappal, vagyis szeptember 8-9-én hét évig tartott hollandiai-angliai tanulmányaiból Fehérvárra érkezett a puritánus Tolnai Dali János fejedelmi alumnus s patrónusa rendelkezésére várva, majdnem két hétig időzött a városban. Lakása bizonyosan a kollégiumban volt, ahol föltétlenül találkozott a nemsokára külső-országokbeli egyetemekre menendő Magyarival; Tolnai ilyen formán aligha állotta meg, hogy a jeles diákot ne ismertesse meg a magában hordozott puritánus eszmékkel s ne buzdítsa a szabadabb szellemmel való még közelebbi megismerkedésre.

Tolnai miután az öreg Rákóczi Györgytől elnyerte a sárospataki iskolamesterségre beosztó rendeletet, szeptember 21-22-én elhagyta Fehérvárat.⁶⁾ Ettől az időtől számított hét hétre, vagyis 1638 november 12-én azt jegyezte fel a kolozsvár városi sáfár, hogy "Erkezenek Fejervarrol az Academiabol salussal Valentin[us] Szokolj es Benedict[us] Magyarj, expedialta Vrunck eöket az felseö Orszagokban tanulnj, atta[m] zallasokra

egy tiukot den. 10, negy font hust den. 6 ... tt f.- den. 16
Haro[m] ejtel bort p(er) den. 6. tt f.- den. 18
Hat Cipot den. 6. tt f.- den. 6"

Ugyancsak ezen a napon számolta el a sáfár a fejedelem szerezése gyűjtőcím alatt: "Valentinus Szokolyt es Benedictus Nagy Arit, Urunck eo Na(gysá)ga Felseo Orzagaban boczatuan Tanusagnak okaert, attam alajok Noak Istuan 4 Louait szekeret, utte eoköt Varadik, fizettem ez 12 mely feoldre fl. 6. den.-"⁷⁾

Meg kell jegyeznünk, hogy a "felsőországok" alatt általában a külső-, vagyis idegenországokat értették, ámde a birtokosrag a szokott jelentéstől eltérőleg annál is inkább egészen más értelmet ad, mivel az utóbbi idézetben eredetileg "Orzagunkban" szó-

6) Lásd e mű I. kötetében a Tolnai D. J. hazatérése c. cikket.

7) Sáfár-számadáskönyv. 1638, 208, 253.

lak volt s csak utólag javítottatott át egyes szám harmadik személyre.

Egy korábbi cikkemben azt a feltevést fogadtam el, hogy e két diák ekkor indult el külföldi bujdosásra,⁸⁾ ámde cikkem megjelenésekor még nem volt ismeretes a sárospataki főiskolai diákok névsora, minthogy azt Gulyás József csak három évvel később közölte. E névjegyzékben azután 1639 február 5-én találtam az iskolai törvényeket aláírt Benedictus Nagyari-t, utána pedig megjegyzésképpen "Pastor Varadiensis celeberrimus. Post eius expugnationem Claudiopolitanus."⁹⁾

Arra való tekintettel, hogy Nagyari a fehérvári kollégium professzoraitól minden más hazai iskolánál kiválóbb kiképzést nyerhetett, ezért bizonyos, hogy Patakra egyesegyedül csak Tolnai személye és hirdetett eszméi vonzották. Ezt a feltevésünket támogatja az a körülmény is, hogy Fehérvárról történt kibocsúzása és Patakon történt subscriptioja között közel három hónap telt el, amit azután csak azzal magyarázhatunk, hogy magának Tolnai Jánosnak a pataki iskolánál való helyzete - puritánus nézetei miatt - a fejedelem rendelkezése ellenére sem volt eléggé tisztázott, ugyanis Tolnai István lelkipásztor és iskolai felügyelő, valamint Miskolczi Csulyak István esperes által megkívánt, de az elveivel alig is egyező kötelezvényt végtére is csak 1639 április 17-én írta alá s ezért hivatalába való szabályszerű beiktatása is csak április 18-án történt meg,¹⁰⁾ jóllehet nagyon valószínű, hogy az iskolai oktatást ennek ellenére is már előbb megkezdette, hiszen a fejedelem Tolnai fizetésére és elhelyezésére való utasítását már külföldről történt megérkezése előtt, vagyis 1638 augusztus végén kiadta, sőt november 4-én azt írta Tolnai Istvánnak, hogy "Tolnai János uramat ha kegyelmetek beállítja a főmesterségre, azt kegyelmesen halljuk, sok okokra nézve is szükséges." ^{10a)}

8) EM. 1940: 316-21.

9) Et. 1943: 236.

10) Zoványi Jenő: Puritánus mozgalmak a magyar református egyházban. Bp. 1911. 50, 52.

10a) Makkai László: A magyar puritánusok harca a feudalizmus ellen. Bp. 1952. 76.

Nagyari tehát Tolnai János tanítványa lett s az is maradt további életében is, Szokoli Bálint azonban elveszett a szemünk elől: az ő nevét nem találjuk sem a pataki, sem a debreceni kollegiumba, sem a külsőországokbeli akademiákra beiratkozott diákok között.

Nagyari mennyi időt töltött a pataki jeles iskolában: fél-egész-, avagy másfél esztendő? Nem tudhatom. Leydában ugyanis csak 1640 október 22-én iratkozott be az egyetemre. Lehetséges, hogy első útja netalán Angliába vezetett, ellenben az is megtörténhetik, hogy a hollandiai egyetemek látogatása után hajózott át a britt szigetekre, de hogy csakugyan ott is kellett járnia, nemcsak ezért tételezhető fel, mert mesterének útját bizonyosan ő is követni kívánta, hanem mert hazatérte után 1651-ben Váradon megjelentetett "Orthodoxus Christianus" című munkáját - saját szavai szerint - "egynehány anglus és deák authorokból sze-degetett össze." Tehát kellett angolul is tudnia, amit Tolnaítól nyerhetett előtanulmányai után tulajdonképpen Angliában kellett elsajátítania. Észrevehető ugyanis, hogy ennek az országnak az egyetemein sokkal számosabban fordultak meg a magyar diákok, mintsem amennyiről tudomást szerezhettünk. Így a többek között Tolnaival is egyidejűleg tizen voltak azok a teológusok, akik 1638 február 9-én Londonban aláírták a kegyesség gyakorlására elkötelező szerződésüket. /Lehetséges azonban, hogy ugyanekkor a többi egyetemen, így Oxfordban és Cambridgeben is akadtak mások is, akik nem vehettek részt a Londonban tanuló diákok szabadabb szellemű törekvésében./

A leydai egyetemre beiratkozott Nagyarinak tanulásbeli előmeneteléről, sajnos, semmit sem tudunk, mivel egyetlen disputációjáról sem maradt emlék, ugyanis a XVII. századból éppen a negyvenes évek első feléből alig ismeretes Leydában tartott egyetemi vitatkozás. Hihető, hogy az ekkori tanárok gyűjteléken csak a saját nevük alatt adták ki a tanítványaik által kidolgozott tételeket. Különbösen e század derekán itt főként az orthodox felfogású Polyander, Rivetus, Triglandius, Thysius, Voetius, Walaeus tanított, akiknek hatását mégis csak ellensúlyozhatta az Angliában tapasztalt felszabadultabb szellem.

Nagyari Benedek miután a leydai egyetemen valószínűleg két

esztendeig öregbitette tudását, Franekerába vándorolt tovább, ahol 1642 november 4-én jelentkezett az akadémiába való felvételle.¹¹⁾ Külföldi tanulásával kapcsolatosan ezeken kívül semmi más adatszerű emlékkel nem rendelkezünk.

3 esztendeig tartott vándorlása után az 1643. évben visszatért hazájába. Megérkezésének idejét a debreceni főiskola tanulóinak anyakönyve határozza meg. Ebben nevét, mint iskolaigazgatót, az 1643. év folyamán találjuk meg.¹²⁾ Még a következő évben is itt tanítja a diákokat. Ugyanis Rápóti Papp Mihály emlékirata szerint: "az édes atyám debreczeni deákságra ismég be vitt A. 1644. 14. septembris, mikor Nagyari Benedek ott való iskola mesterségben vala. ...Itt publice legelsőben erről az praepositionióról disputáltam "an anima sit tota in toto corpore?" Ezen mesterem után következett Anno 1645. Daniel Hancius."¹³⁾ Magyarit életkörülményei ettől az időtől kezdve sok hányódáson sodorták keresztül.

Innen a szatmár-megyei Sándorhomokra került lelkipásztornak; ezt bizonyítja az 1647 augusztus 20.-ról keltezett dézmanyugtatóványa.¹⁴⁾ Itt azonban kevés időt töltött, minthogy a jelesen képezett lelkipásztor már a következő évben elnyerte Borosjenő város prédikátorságát s a zarándi egyházmegye esperességét. Ebben a tekintélyes végvárbán senkitől sem háborgatva, sőt a könyvszerető Teleki János várbeli főkapitánytól hihetőleg még támogatva is, néhány esztendeig zavartalanul teljesítette hivatását. Itt írta meg s 1651-ben a váradi nyomdában világ eleibe is bocsátotta angol és deák authorok alapján szerkesztett "Orthodoxus Christianus; Az az: Igaz Vallásu Keresztyen" című, az orthodoxyát a puritánus szellemmel egyeztető munkáját.¹⁵⁾ Ez az egyetlen ismeretes műve.

11) Hellebrant Árpád: A franekerai egyetemen tanult magyarok. TT. 1886: 606.

12) Thury Etele: Iskolatörténeti adattár. Pápa, 1908, II. 116.

13) Varga Lajos: Nánási emlékirat. SpFüz. 1858: 167.

14) Zoványi Jenő: Protestáns lelkészek nyugtatóványai régi tizedjegyzékek mellett. MagyarProtEgyháztört. Adattár. XIII. 102.

15) Nyomtatott 8° nagyságban 253 lap terjedelemben 1651-ben Váradon. RMK. I. 855.- Szabó Géza: A magyar ref.orthodoxia. (Bp.), 1943. 52.

A csakhamar bekövetkezett zaklatott életkörülményei akadályozhatták meg, hogy nagyobb irodalmi munkásságot fejtsen ki.

Jóllehet Bethlen Gábor a papok általános megnevesítésével biztosította családjuk társadalmi helyzetét, Nagyari azonban ezt még inkább megerősítendő, személyszerinti megnevesítésért folyamodott. Kiválóságát méltánylandó, II. Rákóczi György 1650 március 10-én kiállított adománylevelével Nagyari Benedek borosjenei orthodoxus papot feleségével és Sámuel, meg József nevű fiaival együtt nemesi rangra emelte s számukra cimert adományozott.¹⁶⁾ Ha már most beszélő címernek mernők feltételezni a bizonyosan magától Magyaritól kérelmezett címerábrázolást: a sárkányt taposó, mindkét karját kiterjesztő, hosszú fekete ruhás férfit, célzást sejthetnénk benne a puritánizmus győzedelmeskedésére vonatkozólag. Talán éppen ez a célzatosság lehet a magyarázata annak a körülménynek, hogy József nevű fia, Apafi fejedelem udvari papja, 1691 (?) július 28-án új nemeslevelet szerzett. Ennek tartalma azután az előbbtől egészen eltérő: az érdemet méltató, pálmaágat tartó griffet ábrázol.¹⁷⁾

Az egykori fejedelmi alumnus Nagyari Jenőből az özvegy fejedelemasszony birtokaihoz tartozó zemplénmegyei Tállya lelkipásztorságára vitetett az 1652. évben. Itt azután Tolnai szomszédságába kerülván, maga sem ülhetett tétlenül s a külföldről magával hozott szabadabb vallási szellemben kezdette egyházközségét kormányozni. Talán ez lehet az oka, hogy nem sok idő multával innen is tovább kellett mennie.

A nagyváradai református esperesség presbitériánus papjai ellen 1655-ben szerkesztett gunyirat így számol be róla:

Magyari (!) Benedek basiliscus kigyó,
Ki tekintetivel sokakat megfojtó,
Jenőből, Tályáru kicsapták, mert költő,
Mérgei gonoszak, tudománya nem jó.¹⁸⁾

Baksa (Baksa) Istvánnak Sárospatakról 1656 szeptember 7-én Lo-

16) Márki. II. 206. - Siebmacher. II. 201.

17) Siebmacher. II. 201.

18) Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező. 1870: 594. Közli Szabó Károly.

rántfi Zsuzsánna özvegy fejedelemasszonyhoz intézett levele szerint: "Minden emberektől úgy értem, Nagyari uram jó tudományu s hasznos tanító ember."¹⁹⁾ Nem csoda tehát, hogyha a nagy tekintélyt adó Várad-városi egyházközség egyik lelkipásztori állására a legközelebbi üresedéskor 1653-ban őt hívták meg.

Nagyari - úgy látszik - mindenik állomáshelyén egyformán hirdetője vala puritánus elveinek. Különösen Várad városában, ebben a valóban nagy jelentőségű gócpontban azonban a püspökös egyházgazgatás híveinek hamarabb szemükbe tűnt Nagyari ujitó tevékenykedése. Éppen ezért paptársával, a vele egyező felfogású Kovásznai Péterrel, egykori tanulótlarsával (a későbbi erdélyi püspökkel) együtt még az 1655. év derekán lelkipásztori teendőiknek végzése alól a debreceni zsinat által felfüggesztettek. Ugy látszik, hogy az özvegy fejedelemasszony mindkettejük érdekében még az erdélyi országgyűléshez is folyamodott. A rendek azonban szép szóval, de kereken elutasították. 1656 március 11-én Fehérváron kelt válaszukban a papok nevét bárha nem említik, de körülírásukban világosan reá lehet ismerni Magyarira és Kovásznaira. Szerintök ugyanis "az magyarországi püspöknek teljes dependentiája mi tőlünk nem lévén, különben hivatalát illető dolgokban magunkat nem elegyíthetjük, hanem csak az mennyiben az mi kegyelmes urunk ő nagysága erdélyi birodalmabelieket az dolog illethetné. Mindazáltal az dologot is az mennyiben informáltatunk, considerációban vevén, nem láthatjuk, hogy az magyarországi püspök az partiumban levő eseresekkel együtt hazánknak közönséges articulusa ellen vétettek volna az magok directiója alatt levő néhány papok ellen való cselekedetben, kik noha nagyobb animadversiót is méltán érdemelhetek volna magok engedetlenségekért, de mégis nem priváltattanak teljességgel hivataluktul, hanem csak bizonyos ideig tiltattak meg, hogy szokott hivatalukat ne gyakorolják."²⁰⁾ E sorok világosan mutatják, hogy II. Rákóczi György mennyire eltávolodott az édesanyjától, mert ellenkező esetben ilyen körmönfont szavakba burkolt szurást nem mertek volna a rendek az egykor nagy tekintélyű, jósgos Lorántffi Zsuzsánnának adni.

Eközben egy évig tartó huza-vona után a tiszántuli egyházke-

19) EPrK. 1876: 192.

20) EOE. XI. 239.

rület 1656 június 16-án Szatmáron tartott zsinata, Urnényi Mátyás nagybányai pap vádlására, mintkettejüket elítélte s szabadságvesztéssel egybekötött büntetésük elszenvedése végett a világi hatóságnak átadta. Fogságukból az öreg fejedelemasszony közvetítésére Rákóczi ugyan szabadonbocsáttatta, sőt állásukba is visszaeresztette, de megelőzőleg, 1656 július 11-én Szatmáron kötelezvényt kellett aláírniok. Ebben azután mindenféle ujitástól való tartózkodásukat fogadták. Ugy látszik azonban, hogy ezt a kényszerűségből adott kötelezvényt Nagyariék a fejedelemhez megfellebbezték. Erre Rákóczi augusztus 26-án Kolozsvárt kelt válaszában keményen megfedette őket, azzal végezvén intését: "Ha ti reversalistoknak reklamáltok lelketek ismerete ellen, mi titeket reversalistok alól fel nem szabadítunk, sőt annak megtartására intünk. Egyébként, ha az ellen cselekesztek, tanquam fidei fragos s reversalistok szerint Schismaticos et innovatoreseket, bizony szókkal írjuk, mások példájára is megbüntetünk benneteket."²¹⁾ Joggal megdöbben e levél hangja, amely egészen szokatlan az idősebb Rákóczitól mindég tiszteletben tartott egyházi rendekkel szemben.

Szeptember 3. és 4.-én tartott berekbüszörményi semi-generális gyűlés elé vitetvén Nagyariéknak állásukba való visszakebelezetési kérdése, a zsinat még újabb kötelezvény aláírását követelte tőlük. Ez ellen azután nemcsak ők, hanem Lorántffi Zsuzsánna mint legfőbb patróna, nevében az ő világi kiküldötte: Baksa István is mind előszóval, mind írásban a leghatározottabban tiltakozott.²²⁾ Erre írta azután Baksa uram - amint már láttuk, - hogy jó lenne annak az emberséges embernek (vagyis Magyarinak) Sárospatakon, vagy Sátoraljaujhelyen az öreg fejedelemasszony védelme alatt biztosítani menedéket. De a váradi nagy, népes, szép ecclesia mindkét papjához hűségesen ragaszkodott s inkább elviselte, hogy a felfüggesztés hosszas ideje alatt mások által végeztessenek el az egyház körüli teendők, mintsem tőlük megválják.²³⁾ Ez a magyarázata tehát annak a körülménynek, hogy mindketten továbbra is

21) Koncz József: Egyháztörténeti adalékok. ProtKözl. 1891: 5-6.

22) EPrK. 1876: 181-82. és 191-92.

23) Szilágyi Sándor: Protestáns egyháztörténeti adatok. 1876: 173-175, 181-82, 191-92. - Koncz József: Egyháztörténeti adalékok PrK. 1891: 5-6. - Szalárdi. 289.

csak Váradon maradtak. Ehhez járult még, hogy a néhány hónap multával megindított végzetes kimenetelű lengyelországi hadjárat egészen elterelte a figyelmet az egyházi belső torzszalkodásról. Így azután az egyházi szolgálat végzése is megint Nagyariek kezébe került vissza. Ezt bizonyítja, hogy Hollandiában tanuló két ifjú teológus, Mártonfalvi T. György és Debreceni Gele János, műveik elé írt ajánlásukban 1658-ban és 1659-ben Magyarit és Kovásznait nevezi meg Várad-városi papokul.²⁴⁾ De tovább is itt teljesítettek szolgálatot még akkor is, amikor a lengyelországi kalandért bosszút álló török Erdély végvárai ellen is hódító hadjáratot indított s Karánsebes, Lugos, Borosjenő elfoglalása után 1660 június végén Várad meghódítására küldötte hadait.

E közben, még a vár körülzárása előtt, kíséretével Várad alá érkezett a puritánus elvektől nem idegenkedő Barcsai s Nagyar a fejedelem köszöntésére várbeli prédikátortársával, Kállai András-sal együtt elébe kocsizott. Visszafelé tértükben azonban valami ónódi és tiszántul való csavargók magános kocsijukat megtámadták s minthogy Nagyariban felismerték azt a férfiut, akit igazmondása és feddözései miatt általában Rákóczi György ellenségének tartottak, foglyul ejtve, elhurcolták abban a reményben, hogy e tettükért a már özvegyé lett Rákóczinétől bő jutalmat nyerendének. Reményükben azonban csalódtak, sőt Barcsai Ákos megtudván Nagyar sorsát, sürgősen iratott a nádornak a foglyok felkutatása és szabadonbocsáttatása iránt.²⁵⁾ Ez alatt pedig az 1660 július 17-én körülzárt Várad várának kapui hat heti erős ostrom elszenvedése után Ali pasa előtt augusztus 28-án megnyittattak. Így a szegénylegények fogságából kiszabaduló Magyarinak most már Erdély felé, pártfogó fejedelme országába kellett utját vennie. Itt azután - úgy gondoljuk - éppen Barcsai akaratából elnyerte a kis ország legjelentősebb református egyházközségének, Kolozsvárnak - Csengeri Képiró István udvari pap eltávozásával megüresedett - harmadik papi állását. E feltevést annál is inkább lehetségesnek tartjuk, mivel a fejedelemnek, aki előtt a presbiteri irányu megmozdulások nem voltak közönbösek, egy pártfogoltja, a korán elhunyt nagytudományu Apáczai Csere János, már itt volt e gyülekezet veze-

24) RMK. III. 2021. és 2054.

25) Szalárdi. 446., 521-22, 537.

tői között. Tudjuk azt is, hogy Apáczain keresztül Barcsai magának a gyülekezetnek is hathatós jóltevőjévé lett.

Nagyarinak kolozsvári lelkipásztorkodására vonatkozólag a pusztá adaton kívül²⁶⁾ eleddig semmi más támaszpont nem állott rendelkezésünkre. Éppen ezért Zoványi Jenő s az ő közleményét átvevő idősebb Szinnyi József is csak óvatosan merte megkockáztatni azt a feltevést, hogy e helyen "valószínűleg 1670 tájáig működött. Későbbi sorsa ismeretlen, de talán ekkor meg is halt."²⁷⁾ Más helyen azután ugyancsak Zoványi úgy gondolta, hogy Kolozsvárt "valószínűleg 1667 tájáig működött",²⁸⁾ mignem 1940. évi cikkében azt tételezi fel, hogy alighanem 1663-ban halt meg.²⁹⁾ Tekintettel arra a körülményre, hogy az ország súlyos és zavaros állapota miatt a kolozsvári egyházközség ekkori belső viszonyai is eléggé homályos képet mutatnak, semmi vád sem érheti az adatok felkutatásában mindenkor lelkiismeretesen eljáró Zoványit, ha Nagyari halálaidejére vonatkozólag tévesen következtetett. Időközben előkerült - kétségtelen utalásokból azonban most már megállapítható, hogy utolsó állomáshelyén való lelkipásztorkodása még egy esztendőre sem terjedt. Ugyanis az ötvenedik évét talán még be sem töltött tetterős férfiu, már az 1661. év első felében bevégezte sokat hányatott, érdemtelenül zaklatott életét. Valószínűleg az a hatalmas pestisjárvány ölte meg, amely ugyan már február elején megkezdette pusztítását, nagyobb mértékben azonban a nyári hónapokban szedte áldozatait, szünni pedig csak október elején kezdett. Az unitárius egyház ekkor két püspököt, egy papot, s négy lektort veszített,³⁰⁾ mignem a reformátusok közül Jenei G. István esperes, valamint Nagyari Benedek - a sárospataki diákok névsora szerinti - "pastor-celeberrimus" távozott el az élők sorából.

A kolozsvári kálvinista egyházközség 1664. évi vagyonszámtár-

26) A kolozsvári református egyházközség "Series rerum" című, s 1689-ben megkezdett jegyzőkönyvének hátsó őrlapjára feljegyzett egyszerű névsor. (Az egyházközség levéltárában).

27) Zoványi: Theol. Ism. Tára. II. Mezőtur, 1898. 414. - Szinnyi IX. 781-82.

28) Pallas Nagy Lexikona. XII. 922.

29) Zoványi Jenő cikkei. 319.

30) Benczédi Gergely: Unitárius halottak és temetések. Keresztény Magvető. 1886: 222. - Gál Kelemen. I. 137.

könyve kivonatossan megemlékezik Filstich Ferenc és Várad János quártások számadó registumáról, amelyet 1660 július 21-től kezdődőleg vezettek volt az "Ecclesiánk Dézmabeli jövedelmének gondviselésé"-ről. Az általuk készpénzül kiadott összegek között találjuk:

"Ecclesiánk diversa szükségére, ugj mint Nagjari Praedikátor Ur[am] temetésére, Déákok temetésére, egjéb sok külömb külömbféle Eccl(e)siánk szükségére erogáltak 8 Kglk in universu[m] - fl 213 // 64."³¹⁾

Bárha e leltárbeli kivonatolás külön nem említi meg, de az általános szokást véve alapul, megállapíthatjuk, hogy a kolozsvári kálvinista egyházközség gondviselőinek hivatalbeli szolgálata a XVII század közepétáján egyik év július közepétől a másik július derekáig, vagyis az új buza behordása, illetőleg dézmálása idejéig terjedett.³²⁾ Ennélfogva Nagyari halálának időpontját is 1660 július 21-től 1661 július végefeléig eltelt időközre kell helyeznünk. De még ezt az egy esztendőket kijelölő határpontokat is megszorítja ugyanennek a leltárkönyvnek egy másik feljegyzése:

"Anno 1661 die 19 Februarii Szentzi Ábrahám Ur[am] succédálván Kováts Máthé után az harangok jövedelmének gondviselésére usque[ue] ad annu[m] 1662 diem vero imu[m] Novembr(is) percipiált 8 Kglme azon jövedelemből (mivel pestis grassált az idő tájban) - - fl. 171 // 08."³³⁾ Ebből a bevételből ezután bizonyos kiadásokat is eszközölt; így a többek között: "Praedikátorunk, Nagyari Benedek Ur[am] fizeteseben adott - fl. 21 // ---."³⁴⁾ Arra való tekintettel tehát, hogy Szenczi Ábrahám még 1661 február 19-e után is

31) Címfelírás nélküli kéziratos vagyonteltárkönyv 1664-ből. 20/A. /Az egyházközség levéltárában/.

32) Az ekklezsiának a XVII. századból megmaradt néhány számadáskönyvből megállapíthatjuk, hogy Bedj András és Kobzos István quártások Regestum seu Ratio-ját 1653 július 23-án kezdik és 1654 aug. 4-én végzik; Istvády Bálint és Keczely Gergely quártások Számadó Regestumok 1655 aug.-tól 1656 jul.-ig terjedő időt foglalja magában; Hosz Pál és Szathmári János quártások Ratio-ja pedig 1669-jul.14-től 1670 jul.végéig számol el. /A hivatkozott számadáskönyvek az egyházközség levéltárában/.

33) Szenczi Kertész Ábrahám, a jeles könyvnyomtató, Várad elfoglalása után telepedett Kolozsvárra. Harangoztatógazdaságának ezt a szokatlan kezdő és záró idejét azzal magyarázhatjuk, hogy tisztségbeli elődje: Kovács Máté - a szabó céh számadáskönyve szerint - 1661 febr. 12-én temettetett el.

34) 1664. évi leltárkönyve. 27/A.

adott fizetést Magyarinak,- az előbb idézett adattal egybevetve - bizonyosnak mondhatjuk, hogy lelkipásztorunk az 1661. esztendő február-július hónapjainak valamelyikében fejezte be életét.

A most megállapított időpont tehát csaknem egy évtizeddel rövidíti meg Magyarinak eddig feltételezett életidejét.

Nagyari életrajzi adataival kapcsolatosan még megemlékezünk könyveinek egy megmaradt példányáról. Ez a kötet a kolozsvári református kollégium nagykönyvtárában őrzött Junius Ferenc-nek "Opera Theologica" című munkája, amely 1613-ban Genfben jelent meg két kötetben.³⁵⁾ E mű első kötetének címlapján "B.Nagy-Ari ! P: Eccl. Varad ! mp." sajátkezű bejegyzést találjuk. E fölé írott sorai pedig azért érdemlik meg különösen figyelmünket, mivel Nagyari görög nyelven idézett jelmondatát: Pál apostolnak a korinthusiakhoz intézett második levele 13. részének 8. versét tartalmazza. Ez azután a magyar nyelvű biblia "Nem cselekedhetünk semmit az igazság ellen, hanem az igazságért" szövegnek felel meg.³⁶⁾ Tehát Nagyari föltétlen hitét fejezi ki hirdetett elveinek diadalra jutásában.

Korábbi változata:

(Erdélyi Múzeum 1940:316-21.)

35) Junius halála után megjelent nagy munkájában az 1613. évi kiadás 26-28.lapjára nyomtatott ajánló sorokat és verset maga a szerző 1598-ban intézte Rákóczi Zsigmondhoz, Borsod és Heves megyék főispánjához.

36) Ennél az idézetnél abban tévedett Nagyari, hogy a korinthusiakhoz intézett első levelet nevezi meg forrásképpen.

K o v á s z n a i C s . P é t e r

I. Rákóczi György birtokainak gazdasági irataiban van feljegyezve, hogy a Zemplén-megyei Hegyalján fekvő Erdőbénye faluban 1648-ban "Kovásznai Peter 1/2 sessio, census -.50. Fony praedicator."¹⁾ birtokol. Fony bárha más vármegyében: Abaujban terül el, Bényéhez való távolsága nem nagy: légvonalban 17-18 km. Ez az adat tehát azt bizonyítja, hogy Kovásznainak netalán örökölt köze volt a községhez s ezért hihetőleg ismerte a nála mintegy nyolc esztendővel idősebb Erdő-Bényei Deák János-t, aki külső országokból történt hazatérése után úgy is, mint falubelije, s úgy is, mint puritánus nézetet valló tanára, szellemi fejlődésében hatással lehetett rája.

Kovásznai élete útjának főbb állomásait a temetésére szerkesztett kárta címszövegében találjuk meg leghitelesebben,²⁾ természetesen, hogy annak szükségességét egyéb források adataival kell kiegészítenünk.

A kárta szerint 1673 július 21-én bekövetkezett halálakor 57 esztendő volt, mignem a leydai egyetem anyakönyve szerint 1643 július 12-i beiratkozásakor 26 évesnek mondotta magát. Hihetőbb, hogy inkább az utóbbi korhatározás a megbízhatóbb, minthogy adataiért ekkor Kovásznai maga felelt, mignem halálakor a hozzátartozók emlékezete volt a forrás. Ilyenformán valószínű, hogy születési ideje az 1617-esztendő. Tanulásának kezdetéről nem tudunk, az azonban bizonyos, hogy iskoláztatását Debrecenben folytatta, ahol 1637 július 20-án írta alá az iskola törvényeit.³⁾ Két esztendő múlva, 1639-ben a sárospataki kollégiumba iratkozott be. Itt

1) Makkai László: I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai. Bp. 1954. 279.

2) Egyleveles nyomtatvány a kolozsvári farkas-utcai templomban.

3) Thury Etele: Iskolatörténeti adattár. Pápa, 1908, II. 114.

most már évfolyamtársa lett Nagyari Benedeknek, akivel változatos életpályájukon több ízben is együtt küzdöttek. Tanárai Veréci Ferenc, Bényei Deák János, Valerius Dávid professzor, majd Fövenyesi P. István s Tolnai Dali János.⁴⁾ Valószínű, hogy reája legnagyobb hatással Tolnain kívül Bényei volt, aki az 1641. évben Mádra vitetett papnak, ide azután netalán még ugyanebben az évben Kovásznai is követte, mint az ottani iskola igazgatója.

Egy-két esztendeig tartott tanítóskodás után Kovásznai is külső országokbeli akadémiákra bujdosott. 1643 július 12-én a leydai egyetem teológiai karára iratkozott be.⁵⁾ 1644 május 24-én Franekerában látjuk viszont,⁶⁾ Ezután egyelőre szemünk elől vesztenők el, ha a kolozsvári református kollégium nagykönyvtára nem őrzött volna meg egy olyan kötetet, amelyben sajátkezű tulajdonos-megjelölésként olvasható: "Est Petri T. Kovásznai Anno 1645. 9 (a kihuzott lo helyébe írva!) die Julij indulta[m] Angliabol".⁷⁾ E bejegyzésből megállapítható, hogy családnévének "T" betűvel kellene kezdődnie, minthogy azonban egy másik kötetben Est Pet. C. Kovásznai névbejegyzést olvasunk,⁸⁾ bizonyosnak mondhatjuk, hogy családnévének kezdőbetűje mégis "Cs", vagy másképpen "Ts" vala. Ennél tovább azonban nem tudunk előrehaladni, mivel semmi nyom sem bizonyítja, hogy a háromszéki Kovásznához vajjon volt-e valamelyes köze? Ennél azonban fontosabb az a kétségtelen utmutatás, hogy ő is megjárta Angliát, a puritánusok hazáját s azok egyházigazgatási elveiből magával hozta a presbiteri gondolatot.

Valószínűleg 1646 tavaszán tért haza, minthogy a június 10-én Szatmár-Németiben tartott nemzeti zsinaton résztvevők között nevét állomáshely megnevezése nélkül Ember Pál, a jegyzői tiszttet betöltött Szilágyi Benjámin István feljegyzése után, mint Neo-Academicus-t sorolja fel.⁹⁾ E zsinat a presbitérium behozatalát időszerrűtlennek állítván, a puritánus papok felett ítélkezett. Közöttük

4) SpFüz. 1865: 348-64, 614-40.

5) Archiv. N.F. XVI. 211.

6) TT. 1886: 606.

7) Könyvtári jelzése: XX. 582.

8) " " P. 7.

9) Lampe Fr. A.: Historia Eccl. ref. in Hung. et Trans. Utrecht, 1728.

volt Kovásznai is, ő azonban ekkor mindössze csak azzal vonhatta magára a bírálatot, hogy Angliában tanult s az 1638. évi debreceni zsinat határozata szerint az odafent megfordult ifjak hitükben megvizsgálandók s kötelezvény adására szorítandók. S mivel a presbiteriánusoktól hirdetett tan alapján miben sem különbözött a tiszta kálvinizmustól, ezért Kovásznai elveinek megtagadása nélkül írhatta alá a kívánt kötelezvényt.¹⁰⁾

Hihetőleg még ugyanebben az esztendőben elnyerte a főnyi prédikátorságot, néhány év múlva pedig a fejedelmi tulajdont képező Ecsed gyülekezetének papjául vitetett, majd 1655-ben innen hivott meg a nyugati haladó szellemet befogadott váradi ekklezsiába, ahol Nagyari Benedek paptársával, egykori sárospataki és külsőországbeli tanulótársával együtt életük néhány esztendejéig ismét együtt haladva, gyülekezetük szellemi életének egyaránt elismert és megbecsült őrei lettek. Ennek ellenére felettes hatóságok kifogásolták az egyházszervezetben követett presbiteri elveket. Sőt valamelyik ósdi felfogású ifjú versfaragó kollégiumi tanító éppen ebben az évben gunyolódó költeményt szerzett a biharmegyei presbiteriánus papokról, ebben őróla is megemlékezik, mondván, hogy

"Kovácsnai Péter olyan mint vipera,
Ki mérgét, mikor fél, hűtével le rakja,
Szakmár Némethiben tudjátok mint jára,
Akkor meg esküvék, s ismétlen fel szitta."¹¹⁾

Az ellenlábás merev orthodoxia párosult az angliai independentsek radikális eljárásától irtozó fejedelem, s Basirius Izsák fehértvári professzor félelmével, ezért történhetett, hogy mindkét pap az egyházi teendők végzése alól 1655 derekán felfüggesztetett. Ettől számított éppen egy esztendeig tartott huza-vona után a tiszántúli egyházkerület Szatmárra összehívott zsinata mind Nagyarit, mind Kovásznait ujitóknak ítélte s szabadságvesztéssel egybekötött büntetésük elszenvedése végett a világi hatóságnak átadta. Fogságukból Lorántffi Zsuzsánna öregbik fejedelemasszony kivánságára fia ugyan szabadon bocsáttatta, sőt állásukba is vissz-

10) SpFüz. 1857: 172.

11) MagyProtEgyh. és IskFigy. 1870: 590-98.

szaeresztette, de megelőzőleg kötelezvény aláírását kívánta tőlük. Serédi István fejedelmi tanácsos és a szatmári vár főkapitánya előtt 1656 július 12-én kiállított reverzálisukban mindenféle ujítástól való tartózkodásra kötelezték magukat.¹²⁾ Ennek ellenére két hónap múlva ismét csak egyházi bírák elé állítottak, mert azal vádolták őket, hogy nem tartották meg a fejedelemnek adott szavukat. Az 1656. év szeptember elejére Hajduböszörménybe ösazehevott zsinaton a presbiteri felfogással egyetértő öreg fejedelemszöny képviselőtében megjelent Baksa István erős védelmébe vette a perbe fogott "ujítókat" s ezért a maradi felfogású papság végezetül is csak újabb, a megelőzővel azonos tartalmu kötelezvény elfogadtatásával sujthatta a meggyőződéséhez ragaszkodó két lelkipásztort. Ennek következtében ismét visszanyerték állásukat.

A váradi nagy, népes, szép ekklézsia mindkét papjához hűségesen ragaszkodott s inkább eltűrte, hogy a felfüggesztés hosszú ideje alatt iskolamesterek végezzék el az egyházi teendőket, mintsem tisztelt és szeretett lelkipásztoraiktól megválják. Pedig az eltelt másfél esztendő alatt az egységes egyházi vezetés hiányában a város lakossága között a közerkölcs s a rend is erősen meglazult úgy, hogy mindkettejük fáradhatatlan buzgóságára és erélyére volt szükség, hogy a régi állapotot visszaállithassák. Minként a közeledő nagy vihart megelőzni szokott fülledt légkör felbontja az emberi agyműködés fegyelmezettségét, a krónikairó Szalárdi soraiból ilyennek ítéelhetjük meg a régi Várad életének utolsó éveit. Hősi küzdelem várt tehát a felmentés után hazatért két kiváló férfiu tetterejére.

Az újabb ítéelkezés kimondása után alig néhány hónap múlva megindított végzetes kimenetelű langyelországi hadjárat s ennek a visszahatásaképpen bekövetkezett kegyetlen csapások elterelték mind Rákóczinak, mind pedig az egyházi vezetőknek figyelmét az egymással való torzsalkodásról. Így azután Kovásznaiéknak Váradon töltött utolsó négy esztendjük, bár a kül- és belpolitikai helyzet miatt megnehezült viszonyok között, munkálkodásukban azonban zavartalanul telt el.¹³⁾ Eközben a török diván Rákóczi engedetlen-

12) Tóth Ferenc: A' helvétziai vallástételt követő tul a' tisztai superintendenciában élt ref. püspök élete. Győr, 1812. 124.-
Koncz József: Egyháztörténeti adalékok. PrK. 1891: 5-6.

13) Herepei János: Nagyari Benedek. EM. 1940: 318-19.

ségének ürügye alatt egyre-másra szabadította az országra pusztító hadait, mignem végtére Lugos, Karánsebes, Lippa, Borosjenő elfoglalása után 1660 júniusának végén Várad meghódítására indult.

A váradiak nagy elkeseredését kemény elhatározás váltotta fel. Előttük állott az 1598. évi kitűnő példa, amely arra ösztönözte őket, hogy nagyszerűen kiépített várukat ne adják idegen prédára! Az ellenállásra felkészülve, mindannyiuk között szétosztották a védelemben elfoglalandó feladatot, amelyet azután a másfél hónapig tartott ostrom ideje alatt valóban a legnagyobb hősiességgel teljesítettek. A példamutató bátorságban a várban levő három prédikátor: Kovásznai Péter, Kállai András s a kinn szorult Nagyari Benedek helyébe befogadott kolozsvári Igaz Kálmán belényesi pap is mindenütt előljárt. A védelemben résztvett Szalárdi János szerint a legkeményebb ostrom idején is mindhárman "renddel járván elébb elébb egyik a másik után a bástyákon mindennap mindenütt háromszor háromszor tesznek vala nagy buzgóságos könyörgést...nagy szép biztató és vigasztaló tanításokkal a népnek elmejeiket bátorítják, oktatják, vidámitják vala."¹⁴⁾

A legteljesebb odaadás és sulyos áldozat mégis mind hiábavaló volt: külső segítség nélkül a vár romlásait már nem tarthatta az egyre fogyatkozó, amugyis csekély létszámú védősereg. 1660 augusztus 27-én kénytelenek voltak a toronyra kitűzni a fehér zászlót. A vár feladása után a lakosság az országban szétoszlott: ki északnak, ki keletnek vette útját. A nevezetes, szép kollégium diáksága tanáraival együtt a debreceni kollégiumban lelt otthont, a bujdosók nagyobb része azonban, ki erre, ki arra széledt, mignem később az erdélyi országgyűlés határozatára Désen, meg Tordán nyerve a letelepedésre belső- és külsőséget s eddigi kiváltságaik megerősítését, véglegesen ott állapodtak meg. A krónikairót eleinte Teleki Mihály udvarában találjuk, majd onnan Kolozsvárra költözött, ugyanide jött a papok közül Nagyari és Igaz Kálmán. Kovásznai régi otthona irányába: Kassára menekült. Veress Endre Kovásznainak egy 1662 február 3-án Kassán keltezett és Nagyabányára címzett levelét közli, amelyben atyjafiának és kedves komájának: Szenczi Kertész Ábrahámnak tudtára adja, hogy maga ugyan egészséges, házanépe kiváltképpen itt Kassán betegessé lőn... Ha

14) Szalárdi. 537-38.

Istennek úgy tetszik, meg is indul innen rövid időn.¹⁵⁾ A levélben nem említett utirány bizonyosan Erdély s hihetőleg éppen Kolozsvár. Ennél a levélnél azonban az a bökkenő, hogy biztos adatunk van arra vonatkozólag, hogy a Veress Endre által jelzett időben Szenczi Ábrahám tipográfus nem tartózkodott Nagybányán, mert 1661 február 19-én már állandó kolozsvári lakos, hiszen az egyházközség harangoztatógazdái tisztét ettől az időtől kezdődőleg közel két esztendeig teljesítette.¹⁶⁾ Ezért tehát nagyon valószínű, hogy az itt idézett közleményben sajtóhiba okozta az évszámnak 1662-re történt eltolódását.

Hihetőleg Kovásznainak köszönhető, hogy az egyházközség tulajdonát képezett könyvnyomdát és köteteszetet a nagyrésztben kinyomtatott bibliával együtt - minden más értékkel: könyvtárral, levéltárral, köz- és magánvagyonokkal ellentétben - maga Ali basa sértetlenül megmentette a török népség rablásaitól, rombolásaitól s ennek következtében azután a hontalanná lett bujdosók - úgy látszik - nagy kerülővel Nagybányán keresztül Kolozsvárra szállíthatták.

Az Erdély fővárosába érkezettek közül először Nagyari nyerte el a Csengeri István eltávozásával megüresedett harmadik papi állást, őt azonban már a következő év első felében elvitte a háború miatt kelet felőlről beáramló török és tatár népségtől behurcolt döghalál.¹⁷⁾ 1661 szeptember 23-án táján ugyane betegség ölte meg Jenei István esperest is,¹⁸⁾ s így ebben az évben az egyházközségnek két prédikátori állása is megüresedett. Az eléggé elárvult gyülekezet tehát hogyan marasztotta volna itt az ide érkezett jeles férfiut.

Kovácsnai nevével Kolozsvárra először 1664-ben találkozunk Derék egyénisége, eddig is élvezett nagy népszerűsége itt is maga felé fordította a közbizalmat, bár hihető, hogy értékes köztevékenységében Teleki Mihály országos főpostamester, majd kővári

15) Veress Endre: Erdélyi adalékok a kassai ref. egyház és iskola történetéhez. Történelmi közlemények Abauj-Torna vm. és Kassa multjából. 1910: 252-53.

16) Szerző: Szenczi Kertész Ábrahám eltávozása Kolozsvárról. EM. 1942: 482-3.

17) Szerző: Nagyari B. EM. 1940: 316-21. És e kötetben.

18) A kolozsvári szabó céh számadáskönyve az eltemetett idegen halottakról.

főkapitány és Apafi fejedelem mindenható tanácsosa, a fejedelem-asszony unokabátyja is segítségére volt, hiszen Teleki, mint maga is a partiumbeli Borosjenő szülötte, menekült földijeivel amugy-is állandóan fenntartotta a kapcsolatot s ügyükben támogatta őket. Reánk maradt levelezésében Kovásznainak is nem egy iratára találunk, amelyekben tetteiről, terveiről ad számot.

Már rövid kolozsvári működése után paptársainak méltányoló tisztelete a kalotaszegi egyházmegye esperesi tisztségét Kovásznaira ruházta reá, majd az 1668 március 1. táján elhunyt Veresmarti Gáspár kolozsvári pap és erdélyi ref.püspök helyébe utódjává őt választotta meg az egyházi közzsínat akarata. Ő azonban, mint aki egész életén át a presbiteri egyházigazgatásnak volt meggyőződéses és tántorithatatlan hive, új tisztségét csak évenként megújításra kerülő megbizásként volt hajlandó elvállalni.

Ekkori anyagi járandóságai az egyházközség quártásainak 1669/70. gazdasági esztendei számadáskönyvéből az alábbi tételekben állithatók össze:

Buzabeli fizetés: "Tisztel: Kovásznai Péter Püspök Ura[ml] Levált C(ubulorum) Maj(orum) 20."

Borbéli fizetés: "Tiszteletes Kovásznai Péter Püspök Uram[na]k fizetésébe[ml] attunk Ur(narum) Nro: 200."

Pénzbéli fizetés: "A. 1669 A. 1670. intra spatium[ml] totius[ml] Anni. Tiszteletes Kovásznai Peter Püspök Ura[mlna]k eghesz Esztendjere valo penzbéli fizetaset megh fizettem ket száz harmincz forintot // tt. 230. fl."¹⁹⁾

Ezekon kívül természetbeni lakása volt Farkas-utcában, bizonyosan a mai 23. számmal megjelölt régi paplakban.

Rákóczi esztelen lengyelországi kalandja miatt Erdélyre s a Partiumra szakadt mérhetetlen pusztulásban a lelki élet terén is bekövetkezett nagy romlások kiépítésén fáradozó Veresmarti püspök után még mindig éppen eléggé súlyos tennivaló maradt utódjára, akinek alkotásai és intézkedései bár egyháza körén belül történtek, jelentőségük azonban messze túllépte annak keretét. Mindenek fölé így emelhetjük a román nyelvű iskolák és nyomda felállítása, valamint a románul nem tudó idegen papoknak a román gyülekezetek éléről való eltávolítása érdekében tett nagyjelentőségű intézkedése-

19) Hosz Pál és Szathmári János kurátorok számadáskönyve 1669.VII-14.-tól 1670. VII.31-ig. 3/B, 7/B, 14/B, lev. /Ref.Lt./

it, amelyek - Bethlen és Öregbik Rákóczi fejedelem célkitűzéseit követőleg - kétségtelenül a latinos kultúrába való bekapcsolódást lett volna hivatva szolgálni.²⁰⁾ Mint kultúrtörténeti szempontból hasonlóképpen érdemes törekvésről emlékezhetünk meg arról is, hogy az időközben Szabonbe költözött váradi nyomda ügyével is sokat foglalkozott; azután Szalárdi Sirmas magyar krónikájának kinyomtatása érdekében mindjárt a nagyszabású kézirat befejezése után, az íróval és Telekivel együtt közösen fáradozott.²¹⁾ Sokat tördött menekült társainak s egy-egy elveszett egyházközség netalán megmentett klenódiumainak sorsával.

Erdélyben töltött tizenhárom esztendei nehéz munkája közben Kovásznai Péter 1673 július 21-én hunyt el Kolozsvárott. Holttestét 5 napig tartották temetetlenül. A szabó céh számadáskönyve szerint: "1673. 25. July Kovásznai Péter Püspeok Uramat el temetvén percipiáltunk fl. 2 den. 25."²²⁾ Ugyane napot nevezi meg az unitárius kollégium seniorainak anyakönyve, amely szerint "1673. jul. 25. Kovásznai Péter ur a Calvinisták püspöke temettetik."²³⁾ E bejegyzés azt bizonyítja, hogy tiszteletére hívein kívül még az unitárius diákok is kivonultak s így bizonyosan e társegyház vezetői sem tartották magukat távol. A holttest felett Porcsalmi András paptársa magyar és Pataki István, kollégiumi igazgató latin gyászbeszédet mondott.²⁴⁾ Mindkettő a farkas-utcai templomban hangzott el, ami azt bizonyítja, hogy ott volt felravatalozva.

A temetés alkalmára az egyház egylevelesen nyomtatott kártát adott ki, amelynek egyetlen példánya ma is megvan a megnevezett templomban. A kinyomtatott szövegben három paptársának: Porcsalmi Andrásnak, Sárpataki Mihálynak, Szathmár-Némethi Mihálynak, egyik kollégiumi professzornak: Pataki Istvánnak, egy akadémiáról hazatért papjelölt: Tolnai Mihálynak és több kollégiumi tanuló ifju-

20) Juhász István: A reformáció az erdélyi románok között. Kolozsvár, 1940. 171-73, 211, 213.

21) Gergely Sámuel: Teleki Mihály levelezése. Bp. 1906-1926. III. 192, 216.

22) Szabó céh számadáskönyve.

23) Benczédi Gergely: Unitárius halottak és temetések. Keresztény Magvető, 1886: 355.

24) RMK. I. 1163.

nak versei foglaltatnak.²⁵⁾ Érdekes jelenségképpen állapítható meg, hogy e kárta bevezető sorai, a nyomtatásbeli közlés megkívánta kezdő szavak kivételével, szó szerint megegyeznek a sírkőfelirat első felével. Ez tehát azt bizonyítja, hogy mindkettőt egyetlen személy, talán Pataki István, Kovásznai haladó szellemiségének méltó letéteményese, szerezte.

Sírkőve mai napig is épen áll, rongálódást is csak a címervészt szenvedett.

A házsongárdi temetőben levő, majdnem egészen földbe süllyedt síremléket két évtizeddel ezelőtt Nagy Géza, az egyháztörténet professzora emeltette ki s állíttatta fel a régi helyére.

Ez az embermagasságu hasábos és ereszes sírkő a hanyatló erdélyi reneszánsz egészen egyszerű s talán éppen ezért legszebb és legizlésesebb síremlékei közé tartozik.²⁶⁾ Keleti lapjának leírása: Kerek talpu pajzsban 3 golyó (fent 2, alattuk 1). Szembenéző koronás nyílt sisakjának disze: könyökben enyhén hajló kar 3 kereknyílású virágszálat tart, amelynek szárából egy nyeletlen-levelű nő ki. Gazdag takarók mindkétfelől. Alatta:

HIC IACET - (rever)ENDVS AC CLARIS - SIMVS DOMINVS. - PETRVS KOVASZNAI - ECCLESIA RV M ORTHO = - DOXARVM IN TRANSYLVA = - NIA EPISCOPVS, FRATHVM - IN COMITATV KOLOS, - AC TRACTV KALOTASZEG - SENIOR ECCLESIAE DE = - NIQ₃ ORTHODOXAE CLA = - VDIOPOLITANAE MINIS - TER - OBYT ANNO DOMINI - 1673 DIE ZI IVLY AETA = - TEM AGENS 57 ANNORVM -

VNA TIBI FVERAT VITAE PRO TEM - PORE CVRA :
QVAE LIBET HOC PV = - NCTO LINEA DVCTA TIBI :
NEM - PE TVAM GENTEM VACVAM FER = - VORE REFORMANS :
OMNE TIBI - HOC FVERAT RELIGIONIS OP₉, -
EXEMPLARIS ERAT CVNCTIS SACRA - FVNCTIO VITAE
IN TE MANSVETVS - SPIRITVS IGNIS ERAT . .

E felirat két részre tagolható, mégpedig a felső 15 sor a személyazonosság adatait tartalmazza, az alsó 9 sor pedig distichonban irt jellemzést foglal magában.

Kovácsnai magánéletéről jóformán semmit sem tudunk, csupán

25) ItK. 1895: 83.

26) E sírkő részletes leírását lásd "A kolozsvári Házsongárdi temető régi sírkövei" c. kéziratos munkámban.

annyi bizonyos, hogy vele azonos nevű, s hozzá nem méltatlan fia, mint külső országokbeli akadémiai hallgató, Leyda városában 1680-ban elhunyt. Emlékére barátai tizleveles füzetkét adtak ki. Ugyan-ez az emlékezés azt is megőrizte, hogy a korán elhunyt ifjút Putnoki Judit nevű édesanyja siratja.²⁷⁾

Idősebb Kovásznai Péter egyike volt azoknak a keveseknek, akikről határozott adatunk van, hogy idősebb korukban is kitartottak fiatalkori puritánus meggyőződésük mellett s attól még a legfőbb egyházi tisztség elnyerése árán sem tántorodtak el.

Magaviseletére nagyon jellemző példaképpen idézem Teleki Mihályhoz 1668 augusztus 17-én Kolozsvárott intézett levelének alábbi sorait: "de en Edes komam Uram, azzal, hogy Püspökke tetette[m], semmiben nem erzem Istennek nagyub kegyelmit rajtam, mint az előtt; sőt az előtt többre erkesztem; az I[st]eln beszedetől pedig tavozni nem szándekozom."²⁸⁾ Mindez tehát azt jelenti, hogy ezután sem akar több lenni, mint Isten egyszerű szolgája.

27) RMK. III. 183.

28) O.L. Teleki levelek. 741. köteg.

Nagyváradnak 1660. esztendei ostroma ideje alatt az egyház-község kitűnően felszerelt nyomdáját, kötészetét és az 1657.évtől nyomtatni kezdett biblia iveit - Sárdi Nagy János nyomdászlegény vallomásából következtetve - valamelyik rejtekpincében helyezték el.¹⁾ Ez az előrelátó gondoskodás akkor történhetett, amikor már bizonyossá vált a vár tarthatatlansága s félni lehetett a feladás után föltétlenül bekövetkező rablástól, gyújtogatástól, rombolástól. Mikor ezután elérkezett az utolsóelőtti nap s hozzáfogtak az Ali basa elé terjesztendő feltételek megszerkesztéséhez, a pontok közé befoglalták: "Azonképpen a könyvnyomtatásnak gyakorlása megtartassék, ahoz való minden eszközök is. A nyomtatásban levő biblia exemplárok és mindennemű könyvek a könyvnyomtatóhoz, vagy más-hová akarja szállítani, megengedtetik. Az alatt penig azon ház zár s pecsét alatt tartatik a hatalmas vezér parancsolatjából." A pa-sa azután e feltételt elfogadva, azt adta írásba, hogy "könyvek és ahoz tartozó eszközök kezekhez adatván, szabadosan élhetnek" /velők/.²⁾

Ezekből a sorokból a váradi nyomdászati történetének írója azt következteti, hogy a kikerülhetetlen várfeladás megtörténte-kor Szenczi Ábrahám a nyomdát előbb ott hagyta Váradon, sőt talán saját házában őriztette s csak későbbben tért vissza érette és vitette onnan Kolozsvárra.³⁾ E feltevésből mindössze csak azt vehet-jük valószínűságnak, hogy az egyes pontok megszerkesztésekor valószínű-leg még nem gondoltak a város teljes kiűritésére s ezért minden

1) b(arabás) s(amu): A nagyszebeni nyomda történetéhez. TT.1890: 399-400. - Koncz József: Egyháztörténeti adalékok. PrK. 1891: 30.

2) Naményi Lajos: A nagyváradi nyomdászati története. MKvSzle.1901: 288. - Török-magyarkori államokmánytár. Szerk. Szilágyi A. - Szilágyi S. III. 486-88.

3) Naményi. 289.

lehetőséget biztosítani akarván, szerkesztették meg az előbb idézett szövegű feltételt.

A vár védői között jeleskedett Szalárdi János fejedelmi levéltáros krónikájából augusztus 28-i keltezéssel arról értesülünk, hogy "azon következő éjszaka a jancsárok a prédálásnak esvén, valahol mi helyek, rekeszek, boltok, pinczék volnának, mind felferték, s mindent felprédáltak valá az egy bolton kívül, mellyben a typographia, ahoz tartozó eszközök és biblia félnyomatásban való exemplárok valának, mellyet is még tőlük a vezér nagy nehezen marasztathatott és oltalmazhatott vala."⁴⁾Ezeket tudva, aligha hiszszük, hogy mind az egyházi vezetők, mind Szenczi Ábrahám meg merete volna kockáztatni, hogy e féltve őrzött értékeket az elfoglalt és felprédált városban, meg várban visszahagyva, távoztak volna el. Csaknem képtelenség arra gondolnunk, hogy ne az elvonulás napján, netalán az utolsó szállítmányok eltávozásával egyidejűleg, rakódtak volna szekérre és mentették volna az előreláthatólag bekövetkezett újabb rablás elől mindazt, ami még menthető. Ezt az állítást különben Ali pasa előbb idézett felelete is megerősíti, megtörtént valóságképpen adván tudtul, hogy "a könyvek és ahoz tartozó eszközök kezekhez adatván, szabadosan élhetnek" /velők/. Az azonban lehetséges, hogy az általánosan urrá lett levertség első napjaiban - Erdély bekerítettége s ezért az ottani állapotokban elhatalmasodott nagy bizonytalanság miatt - az otthontalanná lett váradiak tartózkodtak kelet felé fordulniok s ezért - amint Szalárdi írja - "utjokat mindnyájan és mindenütt Debreczen felé rendelték volna", ahová augusztus 30-án a töröktől csakugyan be is kísértettek.⁵⁾ Innen kezdettek azután rendre szétszéledni.

Szeptember 7-én arról értesülünk, hogy Szalárdi és Barmos Miklós nevezetű ifju nemes ember már Huszt városában van.⁶⁾ Hihető, hogy Szenczi Kertész Ábrahám sem sokat időzve Debreczenben, még ugyanebben az esztendőben továbbindult Erdély felé. Utja bizonyosan Nagybányán vezetett keresztül, ahol egy időre netalán meg is állapodott. Erre a körülményre az a levél mutat rá, amely szerint Kovásznai Péter váradi pap Kassára menekülván, levelet in-

4) Szalárdi János Siralmas magyar krónikája. Pest, 1853. 575.

5) I.h. 579, 582.

6) Teleki Mihály levelezése. Kiadta: Gergely Sámuel. I. 557-58.

tézett mint Kegyelmed atyjafia "kedves komjá"-hoz: Szenczi K. Ábrahámhoz Nagybányára. Azt hiszem azonban, hogy ezt az adatot Veress Endre egy, vagy két esztendőnyi eltéréssel olvasta és közölte 1662 február 3-i keltezéssel,⁷⁾ minthogy az alább bemutatandó adat biztosan meghatározza, hogy Szenczi Kertész Ábrahám 1661 február 19-én már állandó kolozsvári lakos. Kolozsvárt - azt hiszem - már az esztendő elején megtelepedett s mivel felszerelésében Váradon csak csekély kárt szenvedett, itt újra berendezte könyvnyomtató műhelyét és folytatta tovább a bibliának Váradon megkezdett nyomtatását. Korai ideköltözését bizonyítja az az adat is, hogy a kolozsvári református egyházköztség harangoztatógazdája, hivatali idejének lejártá előtt, elhalálozván, 1661 február 12-én eltemették,⁸⁾ tisztsége folytatására Szenczi Ábrahámot választotta meg a kurátorok megegyezett bizalma. Az egykori feljegyzés tanúsága szerint: "Anno 1661 die 19 Februarii Szenczi Ábrahám Uram succedálván Kováts Máté után az harangok jövedelmének gondviselésére usque ad annum 1662. die vero imum Novembris percipiált 8 Kglme azon jövedelemből mivel pestis grassalt az idő tájban - fl. 171//08."⁹⁾ Egészen bizonyos, hogy Szenczit csak azután, miután rátermettségét az itteni gyülekezet életében is alkalma kínálkozott bebizonyítani, választották meg erre a bizalmi állásra.

Szenczi Ábrahámnak kolozsvári működése idejéről a biblián kívül más nyomdai munkája nem ismeretes, valószínű is, hogy egyes apróbb alkalmi nyomtatványoktól eltekintve, más itt nem is készült. Hiszen kinek is lett volna kedve az akkori, minden másnál bizonytalanabb időben könyvkiadásra gondolnia!

A biblia nyomtatásának befejezése után az összefűzésre, megkötésre szánt példányok könyvkötészeti munkáját is Szenczi a maga vezetésére bízott, jól felszerelt műhelyben ugyancsak Kolozsvárt végezhetette be. Annak ellenére azonban, hogy új otthonában mindenképpen megfelelő volt a talaj a könyvnyomtatás számára, hiszen a Heltai-nyomda megszűnése miatt itt egy másik, mégpedig korszerűbben felszerelt tipográfia s kompaktoriára föltétlenül szük-

7) Veress Endre: Erdélyi adalékok a kassai ref. egyház és iskola történetéhez. TörtKözl. Abauj-Torna vm. és Kassa multjából. 1910: 252-3.

8) A kolozsvári szabó céh exactorainak számadáskönyve. Az ENM levéltárában volt.

9) Vagyonteltárkönyv 1664-ből. 27/a. /A ref. egyházközs. levtárában./

ség van, illetőleg a politikai helyzet tisztultával ismét szükség lesz, a jelen körülmények hatása alatt működését mégsem érezte megzavarhatatlannak. Láttá ugyanis, hogy a Váradra befészkelődött törökség már a szomszédos Kalotaszeget, sőt a Kolozsvárral határos Kajántó falut is hódoltságnak tartva, gyakran zsarolta és nyugtalanította, észak felől pedig Szatmár várának német katonasága pusztította - rontotta Nagybányát és a Szamos alsó folyásának vidékét.¹⁰⁾ Ezen kívül Kolozsvárnak is nagy terhet jelentett a német várőrség ellátása, mignem zsoldjuk elmaradása miatt fellázadva, Apafi hűségére át nem tértek.

Hihetőleg ezt az időt használta fel Szenczi. Nagyhirtelen összecsomagolta egész műhelyét: gépeit, műszereit, betűanyagát, kiadványainak raktárkészletét, félig készen levő nyomtatványait,¹¹⁾ ezek után 1662 november utolsó napján becsületesen elszámolt harangoztatógazdai tisztségéről, miként a fentebb idézett számadáskönyv bizonyítja: "Szentzi Uram el hagyván Városunkat,... Subducálván azért erog[ati]óját ő Kglménak, az százhetven egj forint nyoltz pénzbeli perceptiojából, taláitatot épen erogálni perceptioját, igj azért semi ne[m] maradott ő Kgménél, et cu[m] honore, absolvattatott számadásátul az jámbor."¹²⁾ Így előkészülve, hihetőleg december első napjainak valamelyikén Sárdi Nagy Jánossal, Váradról vele jött legényével, együtt utba indult Nagyszebenbe. Ide megérkezve és berendezkedve, folytatta tovább Kolozsvárt ab-bahagyott munkálkodását, hátra lévő rövid életideje alatt is számos derék munkáját hagyva hátra.

1668 január 25-én keltezett adománylevelével I. Apafi Mihály fejedelem a töröktől-tatártól 1658, 59. és 61-ben elpusztított Ótordát, Ujtordát és Egyházfalvát a Váradról elmenekült polgárság és nemesség számára jelölte ki letelepedésük helyéül. Az általuk már elfoglalt, valamint elfoglalandó belsőségeket a hozzájuk tartozó külsőségekkel együtt nemesi joggal felruházott tulajdonokul rendelve, minden adófizetés kötelezettsége alól mentesítette.¹³⁾

10) Szalárdi. 633, 640-44.

11) Szerző: Könyvészeti tanulmányok. Kolozsvár, 1942. 45.

12) 1664. évi vagyonleltárkönyv. 27/A., B. lev.

13) Kövendi Weress Sándor: Torda őcsaládai. II. kiadás. 9-10., 23-28.

Ámde a menekültek már jóval előbb is ide irányítottak. Így olvasuk Kovásznai Péter egykori váradi, mostan pedig kolozsvári papnak 1666 júniusban éppen Szenczi Ábrahámhoz intézett leveléből: "Várad szomoru elveszése olta az Nemes orszag s k(egyelmes) fejedelmű[n]k jo tetzesekből Isten uta[n]l, lehet ke(gyelme)d[ne]lk hírvél mint observaltuk számkivetésünk orvosságára Thordát lakaul; a' holott ke(gyelme)d[ne]lk is, mint tagu[n]k[n]ak s attyankfianak keszek voltu[n]k helyet designalni, s ezuta[n]l is kedve leven ke(gyelme)d[ne]lk hozza mutatni, nem recusaltu[n]k.¹⁴⁾

Ugy látszik, hogy Szenczi Ábrahámnak szándékában is volt Szebent elhagyni s visszatérni, véglegesen a Kolozsvár közelében elterülő Tordára letelepedni. Lehetséges, hiszen a hontalanná lett váradiakban mérhetetlenül nagy fájdalommal élt az elvesztett otthon emléke. Ezt látjuk Veér György kolozsvári alkapitánynak 1664. május 29-én Teleki Mihály kővári főkapitányhoz intézett soraiban is, amelyben "az mi hajdani édes hazánkat Váradon" emlegeti, azután Szalárdi János krónikáirónknak Kolozsvárt 1664 augusztus 30-án ugyancsak Telekinek írott levelében, amelyben így sóhajt fel: "Im szinte mai napon vágyon, Uram, négy egész esztendeje, hogy az ur Istennek igaz itiletiből az váradi végház török kézben esék. Azolta, Uram, azon helynek lakósi, főképpen az ilyen nyomorultak, imitt-amott mások falai alatt nyomorogván, nyomorultul evén mindennapi kenyerünket, szivünk szakadva várjuk vala s várnók ma is a szegény haza valóságos békességének s szabadságának helyben állítatását."¹⁵⁾ Ennek következtében az összetartásnak és egymás számontartásának lelki kényszere is egymásra utalta őket. De Kovásznai Péternek 1666 június 14-én Telekihez intézett levele szerint: "Szenczi Ábrahám eő ke(gyelm)e már öregseghez kozelítve[n]",¹⁶⁾ életét - miként már Kemény József is megtalálta Rotterdami Erazmus "Enchiridion militis Christiani" című műve 1668. évi szebeni kiadásának előszavában, a megelőző esztendőben befejezte. Ugyanis e munka kiadója Schnitzler József. Szebenben a filozófia tanára, tudtára adja az olvasónak, hogy a nyomtatást Szenczi 1667-ben kezdte el, de még ugyanabban az évben elhalálozván, az utolsó lapok

14) Teleki lev.tár. Missilisek: 838. sz. köteg. Ezt Koncz József is közli Egyháztörténeti adalékok cím alatt. PrK. 1891: 30.

15) Teleki Mihály levelezése. III, 126, 222.

16) Teleki lev.tár: Missilisek: 838. sz. köteg.

nyomtatlanul maradtak, ezt azután maga Schnitzler fejezte be, s adta ki e könyvet 1668-ban.¹⁷⁾ E szavak természetesen nem azt jelentették, hogy ő végezte volna el magát a szedést és a nyomtatást, hanem hogy a legények munkáját ő irányította s mind a nyers korrekturái, mind pedig a revíziói levonatot ő javította át. Ugyanis a Szenczitől irányított tipográfia kitűnően lévén felszerelve, nem nélkülözhetette a kellő személyzetet sem, bárha csupán egyik legényének: Sárdi Nagy Jánosnak ismeretes a neve.

Kemény József időhatározását mi még szűkebb határok közé szorítva, megállapíthattuk, hogy elmulásának az 1667. esztendő első öt hónapjának valamelyikében kellett Szebenben bekövetkeznie,¹⁸⁾ sőt ha felfigyelünk Kemény idézetére, külön kell hangsúlyoznunk, hogy az "Enchiridion" szedését és nyomását Szenczi 1667-ben kezdvén el, halála előtt már csak az utolsó lapok nem valának készen, ebből következik, hogy a fejedelemszonnának küldött könyvnek 1667 június 4-én történt megérkezése idejétől aránylag csak csekély idő választhatta el. Tehát netalán május hónapban végezte be életét, hiszen a könyv elküldését az özvegy hihetőleg urának végső rendelkezésére intézte el.

Ilyenképpen a nyomdának Tordára való költöztetésének terve Szenczi halálával véglegesen lezáródott.

Szenczi Ábrahám hihetőleg Hollandia neveltje volt, mestere ugyanis Elzevir Ábrahám, vagy Izsák leydai kiváló könyvnyomtató lehetett. Erre következtethetünk abból a körülményből, hogy az Elzevirek nyomdai jelvényét csaknem minden kiadványán maga is alkalmazta.¹⁹⁾ A maga idejében utolérhetetlen izléssel működött leydai tipográfiában nagyszerű iskolára lelt, hatása minden darabján észre is vehető, noha betű-típusai egyáltalában nem azonosak a Hollandiában metszett patricák öntvényeivel. Mindannyi munkája között azonban talán mégis a legszebb nyomásu és legizlésesebb kiállításu a Váradon elkezdett, de csak Kolozsvárt befejezett, 2°-rét nagyságu u.n. váradi biblia. Természetes, hogy ennek főkellékéül maguk a tipussorozatok szolgáltak. Szalárditól tudjuk, hogy 1640-ben 8-

17) Uj Magyar Múzeum. 1860: 357. - Veres Endre: Gróf Kemény József. Kolozsvár, 1933. 114.

18) Szerző: 30.

19) Naményi L. 282.

regbik Bethlen István "az váradi nevezetes iskolához és ecclesiához szinte a luneburgumi herczegségből ugyan Luneburgumból igen szép typographiát nagy költséggel hozatott volt; az öreg formában már kezünkön lévő szép magyar biblia nyomtatására is testamentumában ezer tallér summát hagyott volt."²⁰⁾ E kiadvány tehát ezért viseli az impressum felett - a megszokott Elzevir-jelvény helyett - az iktári Bethlen-cimert, amelyet azután olykor még Veresegyházi Mihály könyvnyomtatványain is megtaláljuk.

Szenczi nyomdászai jelességéhez járult kiváló könyvkötői működése, amelyről 1647-ben maga Öregbik Rákóczi fejedelem is úgy nyilatkozott, hogy "Váradon jó compactor vagyok",²¹⁾ vele tűnt fel nálunk a pompásan gazdag legyeződiszes könyvtábla-disztési mód²²⁾ s a tőle örökölt eljárások és formák éltek tovább a kolozsvári nyomdászatban és könyvkötészetben. Jeles munkálkodását a fejedelmi elismerés is méltányolta. Erdemeiért már Öregbik Rákóczi György is nemesi rangra való emeléssel kívánta jutalmazni, ebben azonban halála megakadályozta, ellenben fia 1648 december 10-én kelt adománylevelével címeres nemeslevéllel jutalmazta.²³⁾

Működésében maga Szenczi is iskolát alapított: Kolozsváron, a tipográfiában az ő eljárásai folytatódtak egészen Tótfalusi Kis Miklósnak 1693-ban való munkába állásáig, a kompaktoriában pedig ugyancsak Kolozsváron, de talán vidéki magyar városokban is az ő kissé talán keletiesen gazdag disztési módzatai átérték Erdély önállóságának bukását is, sőt a Habsburg-uralom alatti német barokk-hatás megjelenése ellenére is még évtizedekig továbbélt.²⁴⁾

Szenczi Ábrahám iskolázottságáról tulajdonképpen semmi biztosat nem mondhatunk, ennek ellenére mégis bizonyosra vehető, hogy tudását iskolákban is növelte. Erre enged következtetni II. Rákóczi György fejedelemtől 1648 december 10-én nyert nemeslevelének indokolása. Eszerint: "Postquam intelligamus, te Abrahamum Ker-

20) Szalárdi. 229.

21) Illyésy János: Nyomdatörténeti adatok. MKvSzle. 1898: 276.

22) Szerző: 28.

23) Naményi L. 293-96. - Ugyane szerzőtől: Szenczi Kertész Ábrahám nemeslevele. Turul. 1903: 177-80.- Sándor Imre: Czimerlevelek. II. 66-68.

24) Szerző: A legyeződiszes könyvkötés kolozsvári mestere. MKvSzle 1957: 155-65.

tesz, alias Szempeczi cognominatum, honestis quidem et neutiquam poenitendis ortum parentibus, qui et si fortunae iniuria ad praeclarum nobilitatis ordinem aspirare nequivissent, vitae tamen integritate, honesta educatione viam tibi ad eam adipiscendam praestavissent, quorum tu disciplina imbutus, mox in ipso rudis pueritiae tempore, non obscura futurae virtutis argumenta edidisse, degustatisque bonis literis ac peragratis exertis, iisque variis provinciis ac regionibus, nec non exploratis in iis diuersarum nationum moribus."²⁵⁾

Édesapja - a családnévből következően - hihetőleg kertész-mesterséget folytatott s így szorgalma és jóigyekezeete következtében eléggé élhető körülmények között élén, fiát előbb bizonyosan a szempci derék iskolában, majd Nagyszombatban taníttathatta. Nem lehetetlen, hogy az itteni katolikus nyomdában ismerkedett meg a könyvnyomtatás mesterségével. Innen mehetett azután külső országokba. Sok tartományt és vidéket bejárva, sokféle néppel és szokásokkal ismerkedett meg, mignem Elzevir Izsák /1596-1651/, vagy Ábrahám leydai tipográfus világhíres műhelyébe el nem vetődhetett, ahol azután nemcsak nyomdászkészséget, de ízlést is tanulhatott. A nagyszerűen felszerelt váradi műhely azonban mindennek ellenére csak holt tőke lett volna, ha a kiváló vezető szellemi felkészültséggel is nem rendelkezett volna. Bárha Szenczi Kertésszel kapcsolatos adataink eléggé szűkszavúak, azonban tudjuk, hogy a XVII. század mindenik tipográfusa gimnáziumot, sőt filozófiát és teológiát is végzett deák volt,²⁶⁾ ezért tehát nyomdászunk sem lehetett ez alól kivétel.

Semmi nyoma sem maradt annak a tényezőnek, hogy Szenczi Ábrahám Várad szellemi mozgalmában részt vett volna. Kétségtelen, hogy a tipográfus nem irányítja a keze alól kikerülő termékek szellemét, erre tehát nem vezethető vissza az a tény, hogy a maga idejében a váradi nyomdában jelent meg a legtöbb puritánus vonatkozású mű, ellenben az a körülmény, hogy mesterségében nem volt elmaradott, már az Elzevireknél járt előiskola is bizonyosság erre,-

25) Naményi Lajos: A nagyváradi nyomdászat története. MKvSzle. 1901: 294.

26) Szerző: A kolozsvári nyomdászok iskolai végzettsége és szakmai végzettsége. MKvSzle. 1963: 169-185. és klny.

de tanusítja az is, hogy a maga irányította könyvkötészetben is a régi gótikus hagyományokon alapuló könyvtábladisztitési módot egyszerre, minden átmenet nélkül felcserélte a gazdag aranyozású virágos, meg legyeződíszes mintázatokkal, ezért, hogy a scholasztikus megkötöttséget példázó, komor külszint is, amely alig tért el a vallási, avagy klasszikus vonatkozású éremnyomatokkal díszített barna bőrbe, avagy fehér, piros, zöld egyszínű hártyába kötött könyvtáblákétől, egyszerre a kedélyre ható, tetszetős formára váltta át. Ez azután már éppen olyan ujitás számba vehető, mintha a gondolkodásbeli megkötöttség feloldására törekedett volna. Hiszen tapasztalható, hogy a könyvnek mind tipográfiai, mind pedig kompaktoriai kivitelezése már egymagában is hatáskeltő tényező.

A Szenczi gondozása alatti könyvnyomtató műhelyről a legtöbb szakirónk úgy emlékezik meg, hogy ez magának Szenczinek volt a tulajdona s minthogy ő utód hátrahagyása nélkül hunyt el, a nyomda a fiskusra szállván, ezért ajándékozhatta azt a fejedelem a kolozsvári és enyedi kollégiumnak. Ezzel szemben Szalárdinak előbb idézett sorai, valamint Kovásznai Péternek határozott bizonyítékot tartalmazó levele, amely tudtul adja, hogy a váradi "Ecclesia typographiaja, mely ad usum kegylmed kezébe deveniált vala",²⁷⁾ a téves hiedelmet biztosan cáfolja. Meggondolandó azonban, hogy a török foglalás következtében a váradi egyházközség megszűnván, bizonyosan Kovásznai Péter püspök és Teleki Mihály fejedelmi tanácsos ösztönzésére, Apafinak úgy is, mint az erdélyi református egyház főpatronusának, de úgy is, mint erdélyi fejedelemnek együttes jogában állott az elárvult nyomda tulajdonának adománylevél által való végleges biztosítása.

27) Szalárdi 229. és PrK. 1891: 31.

Az erdélyi legyeződiszes könyvkötés korának és eredetének nyomozása

A szellemi haladást az izlés gyarapodása is követi.

Az erdélyi legyeződiszes könyvkötést általában véve kolozsvári munkának tartják¹⁾ anélkül azonban, hogy ezt az állítást kétségtelen adatokkal bárki is bizonyította volna. Valóban, ha csak azt a hét könyvtáblát vesszük is vizsgálat alá, amelyet Tolnai Gábor 1939-ben írt gondos tanulmányában közöl,²⁾ azt tapasztalhatjuk, hogy közülük - egy kéziratot kivéve - mindenik kolozsvári nyomtatású művet takar. E könyvek közül pedig öt darab Verebgyházi Szentyei Mihály 1673-84. években Kolozsvárt dolgozott nyomdavezető műhelyének terméke, egy pedig Szenczi Kertész Ábrahám 1660-ban Váradon nyomtatni kezdett, majd Kolozsvárt befejezett Bibliájának 1688-ban bekötött példánya.

Ennek a hét könyvnek a kötését - egy és más díszítőelemek változatait nem tekintve - hasonlóknak, sőt egyetlen forrásra visszavezethetőnek tartom; ez azután hatással volt más, talán csak utódműhelyekre is. Ezt a hatást, vagy egyezőséget pedig könnyen kimutathatjuk az egyes példányokon felismerhető azonos poncok, dukok és lemezek használatában, sőt még azon a XVII. század végéről származó kötésen is, amelyen a legyezős díszítés rovására a természetet utánzó virágdíszítés válik uralkodóvá.

E díszítési módnak legjellegzetesebb eleme, a teljes, fél és negyedkört alkotó legyező, amely virágpártaszerűen képeztetett ki. Ennek szíromleveleit pedig leggyakrabban szegfű, vagy aranyvirág, netalán a peremmel párhuzamos irányu, de befeléhaladólag rövidü-

1) Ráth György: Magyarországi könyvtáblák a történelmi kiállításon. /Az Iparművészet 1896-ban./ 64.

2) Tolnai Gábor: Legyeződiszes könyvkötések Erdélyben. MKvSzle. 1939: 247-65.

lő sugárral képzett, egymást váltogató sima és gyöngykörívek díszítik. Ez a legállandóbb és legjellegzetesebb dísz a XVII. század utolsó harmadabeli u.n. kolozsvári kötésű könyvtábláknak, míg nem egyéb, szokásos elemeket, mint például a legyeződisz két ellentétes végéből kinövő kacsos virágtövecskéket, a könyvkötő nem minden esetben képezte ki.

Komáromi Csipkés György "Igaz hit" című s 1666-ban Szebenben nyomtatott művének egyik példánya a Székely Nemzeti Múzeum tulajdonában volt. Ennek kötése hasonlóképpen a kolozsvárinak vélt könyvkötői termékek körébe tartozik. Az egykor valóban remekbe készült, de a sok használattól jócskán megviselt, azonban egészen ép kötet sok érdekességet rejt magában. A negyedréteg nagysága, ma már kopottas aranyozású könyv vörösbarna szattyánbőrbe kötöttet. Egyformán képzett mindkét tábláján a középdísz széles kettőskeretelés zárja be; közülük a külsőt hullámosan elnyúló virág- és indafüzér, a belsőt pedig küllős fél- és a sarkokon egész napkorongok díszítik, közükben egy-egy ellentett irányú stilizált liliumocskával. Mindkét keretet egy-egy ponttal befejezett, egymás mellé sorakozó féltojás-díszes keskeny szegély zárja körül. A kereteken belül levő nagy tükör közepére egy szélkerékszerűleg díszített fészekből kinövő tíz szíromlevelű párta, illetőleg tíz karéjú legyeződisz képeztetett ki. E szíromleveleket a peremmel párhuzamos irányú, de befelé haladólag rövidülő sugárral megalkotott, egymást váltogató sima és gyöngy-körívecskék mintázzák. A legyeződiszből felfelé és lefelé egy-egy csillagvirágos, kacsos virágtövecske nő ki, ennek tetejéről pedig, hosszú dorongbibéjű virágocska emelkedik ki; a virágtövecskéből kétoldalt egy-egy lombdisz omlik a legyeződisz peremére. Az egész középdíszítést, annak körvonalait párhuzamosan követőleg, ritkásan elhelyezett nagy pontsor zárja körül. Ezen kívül, a képtükör sarkaiban -egy-egy háromkaréjú negyed-legyeződisz képeztetett ki virágfészekkel és hosszanti irányba kinyúló lombdísszal. A könyv sarkának bordákkal elválasztott öt táblácskájában pedig tojásidom, átlós négyzet és négyszirmu rozettából képzett párhuzamos határvonal közé küllős félnapkorongocskák nyomattak, közükben egy-egy ellentett irányú, stilizált liliumocskával. Nagyon kopott aranymetésének egész területét reneszánsz stilusu virágos ágak töltik be. Ez a díszítés azonban egészen más ízlés szüleménye, mint a könyvtáblák legyeződiszes aranyozott mintázata.

Különben a táblák egyes disztitési elemei eleddig sem voltak ismeretlenek. A legyeződisz, vagy virágpárta fészkenek mását megtaláljuk többek között egy-egy 1673, 1674, 1675, 1684. és 1689. évből származó kötésen; az egész és negyed-legyeződisz pontos egyezését, a szíromlevelek disztitését, a küllős félnapkorongokat, a virág- és indafüzéreket, valamint a középdisztítés körvonalait, párhuzamosan körülölelő pontsört egy 1688. évből származó kötés aranyozásán látjuk; a legyeződisz két oldalából kinövő virágtövecskéket pedig hasonló kiképzésben találjuk meg egy 1675. és egy 1688. esztendőbeli könyv tábláján.³⁾ Mindezekből tehát az állapítható meg, hogy leginkább az előbb említett 1674, 1675, de különösen az 1688. évből való művek kötése feltétlenül azonos műhelyből került ki az először itt ismertetett 1666. évben nyomtatott könyv táblájával. De a többiekben is ugyanazon mester tanítványának kezemunkájára ismerhetünk.

Komáromi Csipkés György munkájának előbb bemutatott külső táblája tehát az ugynevezett kolozsvári könyvkötések közé tartozónak ítélandó. Tekintettel azonban arra a körülményre, hogy e könyv kétségtelenül Szenczi Kertész Ábrahám szebeni műhelyéből 1666-ban, vagy az ezután következő év legelején került ki a sajtó alól, ilyenképpen azt kell feltételezzük, hogy a bekötés is szebeni eredetű s ha korban valóban megközelítene a nyomtatás évét, abban az esetben 6-7 esztendővel meg is előzné az eddig legkorábbinak ismert erdélyi legyeződiszes könyvkötést. Feltevéssem igazságát az alábbi bizonyítékokkal támogatom.

A kötéstábla elülső belső-borító lapján tintával írott feljegyzés olvasható. Eszerint: "Ex Superlectilibus Celsissimae quondam Principissae Annae Bornemisza justo praetio scilicet 4/?/ florenis hung. et 20 denariis Suis annumerat Sigismundus Kovásznai Ao - 1726. 3. Maji. Cibini." Tehát ez a könyv egykor Apafi Mihály fejedelem feleségének tulajdona volt, könyvtárát azonban, a fejedelemség bukása után - úgy látszik - szétherdálták. De még inkább

3) Ráth Gy. i.m. 61-98. - Tolnai G. i.m. - Fitz József: A könyv sorsa Erdélyben. /Erdély. Kiadja: a Magy. Tört. Társ. Bp., 1940./ 182. lap melletti III. táblán. - V. ö. még: Könyvkiállítási emlékek. Bp. 1882. 246-48.

bizonyítja a feljegyző Kovásznai Zsigmond állításának valóságát az első örlapok közül az 1/B. levelen olvasható "Anna Bornemiszza mpria" sajátkezű aláírása, valamint ugyanennek A. lapjára írott hasonlóképpen tőle eredő feljegyzés: "Anno 1667 dije, 4. Junni Kólte ez könjvet enjedi Imrene mely most szenci ábrahám özvegjne melyből az Istennes kegjes Ember tanulhat lelke ödvessegere." Az idézett sorokból tehát biztosan megállapítható mind a könyv egykori tulajdonosa, mind pedig az a körülmény is, hogy 1667 június 4-én miképpen került az ő könyvtárába, amelyet a radnóti várkastélyban őriztetett.⁴⁾ E pompásan bekötött könyvet tehát 1667 június 4-én küldötte Szenczi Ábrahám könyvnyomtató özvegye, aki talán nem sokkal azelőtt még Enyedi Imréné volt. Mindent összevetve, még az is bizonyos, hogy a munka nyomtatását Szenczi 1666-ban, talán éppen az esztendő legvégén fejezte be. Ezt nemcsak a címlap nyomdai jelzésében feltüntetett évszám tanúsítja, hanem az a körülmény is, hogy a szerzőhöz intézett egyik üdvözlő versecskét Szenczi Szaki István superintendens és samarjai prédikátor 1666 május 6-án szerezte Eklén. Tehát a nyomtatásnak bizonyosan jócska idő multával ezután kellett befejeződnie. Nem tudhatom, hogy Szenczi Ábrahám vajjon megérte-e a könyv bekötését, vagy már azelőtt el távozott a földi életből, azonban annyi bizonyos, hogy Bornemiszsa Annának 1667 június 4-én keltezett bejegyzése idején már nem élt s így a netalán nem régóta elkészült és bekötött sajtóterméket már az özveggy küldötte meg a könyvkedvelő fejedelemasszonynak.

Ismeretes, hogy Szenczi Ábrahám az 1660 augusztus 28-án elfoglalt Várad várából minden felszerelésével együtt hurcolkodott át Kolozsvárra. Innen azután a váradi Biblia nyomásának teljes befejezése után, 1662 december elején ugyancsak minden készletével együtt költözött le Nagyszebenbe.⁵⁾ Műhelyberendezése pedig, az egykori viszonyokhoz mérten, teljesnek mondható, ezért tehát mind a typographiát, mind a compactoriát is egyesítette magában; a műhely műszerei és gépei közül, az elégett egyik prelumon és egynehány torcularon kívül, Váradról mindent magával hozhatott.⁶⁾

4) Szerző: Könyvészeti tanulmányok. Kolozsvár, 1942. 48.

5) Ferenczi Zoltán: A kolozsvári nyomdászat története. 40.

6) b(arabás) s(amu): A nagy-szebeni nyomda történetéhez. TT.1890: 399-400.

Ennélfogva a saját maga által kinyomtatott könyvpéldányokat saját műhelyében, saját eszközeivel, saját maga kötötte, vagy köttette be.

Az elmondottak alapján egy olyan könyvkötőműhelyt sikerült megállapítanunk, amelynek 1667-ben készült egyik munkája is most már ismeretessé vált. Így tehát valóban hat esztendővel korábbi időre vezethető vissza a legyeződisznek Erdélyben való végleges megjelenése. Minthogy pedig Szenczi Ábrahám Váradról történt elköltözése óta a magával hozott teljes felszereléséhez aligha volt módjában újabb szerszámokat szereznie, hiszen erről Sárdi Nagy János, Szenczi legénye, 1669. esztendei vallomásában említést tett volna,⁷⁾ ebből a körülményből következőleg jogosan feltételezhető, hogy a legyeződiszes könyvkötési mód használatának még ennél is korábbi évekre kell visszanyulnia, mint ahogyan eddig sejtettük. Tekintettel azonban arra a helyzetre, hogy II. Rákóczi György uralkodásának idejében Erdélyre szakadt sanyaru idők nem voltak alkalmasak semmiféle iparág fejlődésére, ezért a legkorábbi adatok után még az 1660. évnél is messzibb időre kell visszafelé nyomoznunk. Kellő adatok hiányában természetesen végleges döntést nem hozhatunk arra nézve, hogy a kezdetet a váradi nyomdának 1640-ben történt megalapításában, vagyis "az igen szép Typographiá"-nak Lüneburgumból történt beszerzésében,⁸⁾ vagy Szenczinek a hollandiai Elzevir-nyomdában való netaláni tanulásában⁹⁾ keressük-e? Hiszen Tolnai Gábor tanulságos összeállítása szerint Németországban a legelső legyeződiszes kőtestábla csupán 1654-ből, Hollandiában pedig 1664-ből ismeretes,¹⁰⁾ emiatt Szenczitől idehaza eddig legelsőnek használt legyeződisz forrását ezeknél talán több valószínűséggel kereshetnők Francia-, vagy Olaszországban, mint ahol - ugyancsak Tolnai szerint - 1604-ben, illetőleg 1640-ben már felbukkan ez a díszítőelem, jóllehet Bárányné Oberschall Magda megállapítása szerint "a kolozsvári könyvkötészet virágkora a század

7) Lásd a 6) jegyzetet!

8) Szalárdi János Siralmas Magyar krónikája. 229.

9) Naményi L.: A nagyváradi nyomdászat története. M.Kv.Szle.1901: 282.

10) Tolnai G. i.h. és Könyvkiáll. eml. 1882, 245. lapon a 75.szám és 228-29.

végére Apafi Mihály fejedelem idejére esik. Északnémet és holland hatás alatt készült legyeződiszes, u.n. pávafarkas kötési görgetőkkel vakon préselt fonatékos keretbe illesztett arcképmedailonokkal, messze földön híresek voltak.¹¹⁾ Tekintettel azonban arra a körülményre, hogy az utóbbi megállapításban két különböző típusu, két különböző eljárással készült és két nagyon jól elhatárolható korszakbeli diszitési mód van összevonva, úgy érzem, hogy mindezekért mégis csak fel kell vetnünk a kérdést: vajjon miért kell a közvetlen szálatat olyan messzire keresgelnünk, amikor egy 1632 előtt készült legyeződiszes könyvkötésünk is ismeretes, amely Öregbik Rákóczi György fejedelemnek 1608-beli hanau kiadása magyar bibliáját borítja?¹²⁾ Tekintettel azonban arra a körülményre, hogy e könyvtábla e Bibliának másodszori kötése, tehát egyáltalában nem valószínű, hogy a fejedelem e könyvet újbóli bekötés végett kiküldötte volna Francia-, Olasz-, Északnémetországba, vagy Hollandiába! E helyett inkább azt tételezem fel, hogy a gyulafehérvári fejedelmi nyomdában foglalkoztatott, külsőországokat járt ifjú, vagy még inkább valamelyik idegenből betelepített könyvkötőmester hozta magával a talán leginkább francia eredetűnek vélhető diszitési módot. E feltételezés igazolására kapóra jön az a helyzet, hogy a meglehetősen jól felszerelt fehérvári nyomdának az 1628-34. években Lignicei Efmurdt Jakab volt a vezetője, ő pedig egyuttal könyvkötő is lévén, amely körülményt egyik nyomdajelzése is bizonyítja, természetesen tehát, hogy a nyomdai könyvkötészetét is maga vezette.¹³⁾ Ilyenképpen önként adódik az a gondolat, hogy e diszitési mód alapelemeit ő hozta be az országba és kedveltette meg könyvgyűjtőinkkel. Erre vallana az a körülmény is, hogy a Rákóczi-féle biblia mindkét kötéstáblájára kíséző diszitőelemképpen többek között négy-négy kis kétfejű sas, mint a nyugatrómai császárság jelképe nyomtatott. Igaz ugyan, hogy az 1632 körüli években a német birodalom területéről még nem ismerünk legyeződiszes könyvkötést, ezért tehát arra kell gondolnunk, hogy a sziléziai származású Efmurdt Jakab vándorlásai közben valahol máshol

11) Magyar Művelődéstörténet. III. 615.

12) mint a 10) jegyzet.

13) Szerző: Adatok a gyulafehérvári fejedelmi nyomda történetéhez. /Könyvészeti Tanulmányok. 12./ és Adattár. 1.522.

netalán éppen Franciaországban ismerkedett meg e nagyon tetsze-
tős diszitőelemmel. De összeilleszthetünk egy másik lehetőséget
is, amely ugyancsak Effmurdttal hozható összefüggésbe. Ugyanis a
Kolozsvár városi sáfárpolgár 1629 szeptember 28-án arról számol
el, hogy "erkezek Lengyel Orszagbol megh Rosas Istuan Vram¹⁴⁾
az Keony Nyomtatoval edgjüt hoztak Vrunk szamara az Tipographiai-
hoz valo szer szamokat." Ezek között netalán compactori műsze-
rek is voltak, amelyeknek használata Lengyelországba az ott nagy
számmal állomásozó olasz jezsuiták útján kerülhetett. Ezt a fel-
tétellezést azonban megkérdőjelezi az a körülmény, hogy a protes-
táns Erdélynek csakis a protestáns Balti-tengermellékével, külö-
nösképpen pedig a nyugati államokkal összekötő tengeri kereskede-
lem központjával: Danziggal volt állandó politikai és vásári for-
galma. Én tehát leginkább ezen az uton eredetetzteném a Rákóczi-fé-
le biblia kötéstáblája mintázatának forrását.

Kétségtelen, hogy a XVII. század utolsó harmadából ismeretes
legyezős diszitések különböznek a Rákóczi tulajdonában volt hanaui
biblia kötésétől. Különösen az u.n. kísérő diszitési elemek mu-
tatnak nagy eltérést; ezen kívül az 1632. esztendő körüli időből
származó kötés diszitése sokkal kevésbé tömött, tehát nem az a kis-
sé keletiesen gazdag kiképzésű, mint amely semmi szabad területet
nem hagy kihasználatlanul. Ennélfogva bár a gyulafehérvári kötés-
tábladiszitést a Szenczi-féle könyvkötés előfutárának tarthatjuk,
azonban e feltevést csakis olyan formában fogadhatjuk el, hogy
csupán mintaképül és gondolatadóul szolgálhatott, mignem a későbbi
kötéseket a váradi mester a maga önálló és mindenképpen eredeti
izlése alakította olyan elemekből és olyan formává, amilyen a di-
shitmények pompáját szerető honfitársai tetszésének inkább megfe-
lelt. Az erdélyiesített legyeződiszes könyvkötéshez pedig hihető-
leg hazai mestereknél maga készíttethette el a szükséges diszitő
eszközöket. Erre vall a külsőországokbeli kötések mintázatainak az
ittieniektől eltérő s egyuttal tökéletesebb kiképzése. Ennélfogva
elmondható, hogy mind az izlés, mind a mester, sőt még az eszközök

14) Rózsás István kolozsvári boltos.

15) Ráth Gy. i.m. 448. - Radisics E.: Le pavillon historique de
la Hongrie a l'exposition universelle de Paris en 1900. 25. -
Bárányné Oberschall Magda: Magyar iparművészet a hódoltság
korában. /Magy. Művelődéstörténet. III. 616./

is mind egy cseppig belföldiek voltak.

Természetes, hogy ez csak a kezdet lehetett, amelyet időben is szükséges lenne megközelíteni. Éppen ezért nem lehet elmellőzni Szenczi Kertész Ábrahám egyéb munkái után való nyomozást sem. Legelőbb is szólanunk kell az 1659/60. években nyomtatott u.n.váradai biblia bekötési táblájáról. Ennek egyik legismertebb darabja a kolozsvári református egyházközség tulajdonában levő remek szép kötésű példány, amelyet a szakirodalom úgy tart nyilván, mint 1661. évi kolozsvári könyvkötőmunkát;¹⁵⁾ én azonban, akinek kezében nem egyszer megfordult ez a kötet, jól tudom, hogy az elülső kötéstáblának könyvkötői díszekkel körülvett közepébe ötvösmivű címer van illesztve s az ezt körülzáró legenda szerint e kötetet gróf Bánfi György dobokamegyei főispán 1722-ben adományozta az ekleziának. Minthogy pedig e köríratos címer egyidejű magával a könyvkötéssel, bizonyos, hogy ez nem is lehet Szenczi Kertész műhelyének munkája, sőt nem is tartozik a legyező, vagy pávafarkos díszítéssel jellemzett csoporthoz. Ellenben lehetséges, hogy ide sorolható az olasztelki református egyház tulajdonában levő biblia, amelynél a táblák béléséül Geleji Katona István "Váltság titka" című művének selejtes iveit használta fel a könyvkötő.¹⁶⁾ Mint hogy pedig ezt a három kötetes munkát éppen Váradon nyomtatták az 1645., 1647, 1649. években, bizonyos, hogy az olasztelki példány eredeti és magával a bibliával közel egykoru, ilyenképpen tehát föltétlenül Szenczi Kertész műhelyének munkájául állapítandó meg, sajnos azonban, hogy a könyvtáblák barna bőrrrel borított vaknyomásos mintázatát erős rongáltsága és kopottsága miatt nem tudhattam megállapítani.

Egy harmadik váradai bibliát a debreceni református nagykönyvtárban találtam. Fekete bőrkötésének elülső és hátsó táblájának közepén kopott vaknyomásos legyeződisz van kiképezve.¹⁷⁾ Ez tehát beleilleszthető lehetne Szenczi Kertész munkái sorába, de a kötet idejére vonatkozólag nincsen semmiféle támpontom, bár ha sejtésünk valóban megfelelne a valóságnak, abban az esetben az egykori magyarországi legyező alkalmazását az eddig tudottnál még jó

16) Az olasztelki /Udvarhely m./ ref. egyházközség papihivatalában.

17) Könyvtári jelzése: RMK. 230.

nehány esztendővel korábbi időből kelteztetné, sőt ha időben visszafelé még tovább lépünk egyet, előnkbe tűnik a szegedi szent-ferencrendiek által megőrzött könyvecske kötéstáblája. Ugyanis e kötet "L. Ivli Flori¹⁸⁾ rerum a Romanis Gestarvm Libri IV./Colonia Agrippinae, 1600./"¹⁹⁾ című munkát tartalmazza, kötéstáblájára pedig dus aranyozású mintázatot nyomott a könyvkötő. A díszítés közepét a váradi nyomda felszerelésének szépen képzett legyeződisze tölti be. A kötés korát a címlapra irt kézírás határozza meg ilyenképpen: "Ex libris Joannis Püspékj 1657. Ultrajecti." Erről a biharpüspöki származású Püspöki Jánosról ismeretes, hogy idegenországbeli tanulásából 1657-ben hazatérve, nagyecsedí, majd nagybányai rektoroskodása után 1659-ben nagyváradi iskolamester, a következő esztendőben pedig ugyanitt lelkipásztor.²⁰⁾ Tehát könyvtárának e kötetét, amelyet füzött állapotban kellett hazahoznia, az 1659-60. évek valamelyikében köttetett be Szenczi Kertész műhelyében. Ugyanis Váradnak 1660-ban történt török uralom alá jutása után a jeles nyomdász-könyvkötő Erdélybe irányította útját. Püspöki pedig talán valahol a Partiumban húzódott meg, amit az is bizonyít, hogy 1661-ben megjelent munkácskáját már Debrecenben nyomatta ki. Így tehát utjuk többé már nem találkozott.

Szenczi Kertész Ábrahámnak 1667-nek talán május hónapjában bekövetkezett elhunytával a váradi református egyház egykori nyomdája minden felszerelésével együtt Apafi fejedelemnek, mint legfőbb egyházi patrónusnak rendelkezése alá került, ő azután a műhely vezetését előbb Udvarhelyi Mihály külső országokban tanult nyomdászra bízta. Ettől már 1668-ban történt alvétele után Veres-egyházi Szentyel Mihály kezébe adta s az egész tipográfiát 1669-ben Kolozsvárra helyeztette át, majd 1672-ben a kolozsvári és az enyedi kollégium közös tulajdonául adományozta, ez pedig azt jelenti, hogy mindkét intézet itt nyomtathatta kiadványait és egyéb nyomtatványait. Ettől kezdve azután a könyvnyomtató műhely mindenféle felszerelésével együtt itt is maradt. Bárha forrásaink Szenczi halála után a köteteket többé már nem emlegetik, mégis két-

18) E könyv szerzőjeként itt L. Julius Florus van megnevezve, holott a Világirodalmi Lexikon /II. 678./ és Scherr: A világirodalom története /I. 175./ szerint némelyek T. Anníus Florus költővel azonosítják ezt a Liviusból kivonatoló szerzőt.

19) A Szegedi Egyetemi Könyvtárban.

20) Lásd Püspöki /Szilágyi/ János c. cikkemet e kötetben.

ségtelen bizonyítékunk van arra vonatkozólag, hogy még egy jó ideig továbbra is szerves tartozéka maradt. Ilyeténképpen Gulyás Pál megállapítását, amely a legyeződíszes kötéseket Kolozsvárt "a XVII. század hetvenes és nyolcvanas éveiben működött egy vagy több igen ügyes, de előttünk ismeretlen nevű könyvkötő" munkájának tartja,²¹⁾ ezuttal is helyben hagyhatjuk, ellenben most már az ekkor működött mester nevével,²²⁾ valamint a most megállapított eredettel is ki tudjuk egészíteni, annál is inkább, mivel 1647-ben maga az öreg Rákóczi fejedelem is úgy vélekedett Szenczi Kertész Ábrahámról, hogy "Váradon jó compactor vagyok."²³⁾

/Változata: EM. 1942. 251-55./

21) Gulyás Pál: A könyvkötés. /Az iparművészet könyve. III. 446./

22) Herepei J.: A legyeződíszes könyvkötés kolozsvári mestere. MKSzele. 1957. 155-65.

23) Illyésy János: Nyomdatörténeti adatok. MKSzele. 1898: 276.

Hornius György Szent genealogiájának magyar kiadása

/RMK. I, 938./

Bod Péter "Magyar Athenas"-ában arról emlékezik meg, hogy "Hornius György a' Historiában híres Leidai Professor, irt egy Könyvet, mellyet nevezett: Sz. Genealogiának; a' melylyet Magyar-ra fordított és ki bocsátott P. J. Váradon 1658-dik eszt. Volt Váradon azon időben Professor Püspöki János; Pap Putnoki János, mellyik tselekedte, bizonytalan."¹⁾ E feltevést Szabó Károly, sőt eleintén Zoványi Jenő is átvette,²⁾ későbbben azonban már megállapította, hogy Putnoki 1646 táján elhunyt s ezért a szerző csakis Püspöki lehetett. De ugyancsak Zoványi bizonyította be, hogy ez a nem régen hazatért egyházi férfit e könyv megjelenése idején Ecseden rektoroskodott.³⁾ Kétség nem fér hozzája, hogy a magyar szerző azonosságát Zoványi helyesen állapította meg s csupán Putnoki elhunytának időpontjában tévedett, minthogy az 1642-ben követtezett be.⁴⁾

Ennek a P. J. által fordított munkának eredetije -eddiggi tudásunk szerint- nem maradt reánk; itt közölt címét egyedül Bod Péter könyvtárában találjuk meg.⁵⁾ Csatoljuk ehhez hozzá még azt a körülményt is, hogy e könyvnek Zoványi teológiai lexikonának 1940 évi adattárában -forrását nem nevezvén meg- teljesebb címe: "Orthodoxae religionis genealogia sacra". Emellett gondolhatunk arra a körülményre is, hogy a könyvek fordításában általában elég gyak-

1) Bod Péter: Magyar Athenas. Nagyszében, 1766. 194-95.

2) RMK. I. 938. és Zoványi Jenő: Theológiai Ismeretek Tára.

3) Zoványi Jenő: Könyvészeti és irodalomtörténeti apróságok. MKV Szle. 1909: 316-17. és Zoványi lexikoni cikkei. Bp. 1940.369.

4) D. Parei Thesaurus Biblicus. Heidelb. 1620(?) s a debreceni ref. nagykönyvtárban F. 900. elhelyezései számmal őrzött példány 17. l-ra írott bejegyzés.

5) B. K. P.: Gróf Bethlen Kata magyar könyvtárának lajstroma. /Erd.Muz. 1912: 164, 171./

ran más címet ad a fordító, mint amit az eredeti mű szövege elé illesztett a szerző, különösen akkor, ha a magyar munka csak sürített tartalmilag egyezik az eredetivel. Ezért nincsen semmi értelme annak, hogy a további kutatást feladjuk, mert hiszen éppen nem lehetetlen, hogy Zoványi forrása Bod Péternek netalán harmadik, teljesebb adatmegnevezése lehet.

Bizonyos, hogy Bod mind külső országokbeli tanulmányai közben, mind pedig az itthoni könyvtárakból már ismerte az eredeti szerző nevét és munkáját s ezért netalán emlékezetből nevezhette meg a tudós író könyvének címét.

Tudjuk, hogy Horn György történetíró 1620 táján született Greussenben, Felsőpfälzben, a harmincéves háború miatt azonban Bayreutban vonta meg magát; majd Nürnbergbe s más szomszédos helységekre költözött. Felnevekedve, Haagában egy angol nemesnek lett udvarmestere. Angliába menve, ott még jobban megerősödött a felfogásává lett puritánus nézetekben. Utjából visszatérve, a harderowicumi akadémiára választották meg a történelem, politika és földrajz professzorának. Majd innen a leydai egyetemre ment át Jöcher szerint: "er war zwar ein trefflicher Orator, Historicus, Politicus, schrieb aber seine Sachen meist aus eigenem Kopfe bey der Pfeife Taback, ohne andere Autores nachzuschlagen; daher er oft geschlägelt."

Jöcher megnevezte Horn munkáit, de közöttük egyet sem találunk, amelyik cím szerint megegyeznék a Bod Pétertől felsorolt könyvvel, ellenben tartalmilag legjobban megközelíthetik: "dissertatio de aetate mundi", "auctarium defensionis pro vera aetate mundi", "historia ecclesiastica et politica", "orbis imperans", "arca Noae" és "arca Mosis".⁶⁾ Nem lehetetlen, hogy az utolsónak említett mű azzal a Debrecenben őrzött kézirattal azonos szövegű, amelynek magyar címe: "Horniusn(a)k az Ecl(es)iakról irt Historiából való rövid Memoriale. Az Ecl(es)i dolgain(a)k fojása. Világ Teremtetése től fogva a Mosesig egy Szakaszn(a)k mondatik."⁷⁾ Ennek folytatásául van feljegyezve: Constantinus Magnus Csász. — től az

6) Jöcher, Christian Gottlieb: Allgemeines Gelehrten-Lexicon. Leipzig, 1750. II, 1708.

7) Praees Communes Conscriptae per Josefum Kolosvári /1741. okt. 1./ A debreceni ref. nagykönyvtárban R. 551. jelzésű kézirat. 53. 1.

Antixtusig, tovább pedig A Reformációtól fogva az mái időkig.⁸⁾ Sajnos, hogy Hornius többi munkáihoz nem tudtam hozzájutni.

Ugyancsak a debreceni református nagykönyvtár őriz egy 8° nagyságú, két különböző, mégpedig egy XVII. s egy XVIII. századbeli kézzel folytatódlagosan másolt kéziratot, amelynek tartalma: "A Kegyes Olvasohoz" 3 lap magyarul, azután 42 lap párhuzamos latin-magyar szöveggel. A címlap felirata pedig "Scala Triumphalis. Qua Protestantium vere Christiana Professio, a Christo, et ejus Apostolis ad praesentem aetatem descendit; et ea ad Deum Authorem Suum, Sine interruptione Continuata Serie ascendit...Avagy Győzödelem Lajtorjaja. Melyben az igaz Vallásón levőknek, igazán keresztényi vallások a Christustól, és az ő Apostolitol, a jelen való időre le száll, viszont az is az Istenhez mint szerző okához minden közben vetett megszünis nélkül következő rend szerint fel megyen - Anno MDCLVIII." címzést tartalmaz.

Ezt figyelembe véve, egybevetésül, illetőleg mintegy mutatóványul idézem az ajánlás első mondatát, nemkülönbben a latin szöveg kezdő mondatát, azután a 3. + 5. + 6. "Állatás"-t; végezetül pedig a zárómondatot.⁹⁾

Az ajánlás első mondata: "Az Igazságot Szerető követő kegyes olvasó az oltatol fogva kezdé Romát nagj tisztelettel imádni e te-tovazo világ miolta születese után az Anti cristus annyira nevekedék, hogj az ű nagj Paráznaságanak czégérivel szilajkodo Bucefalussát hizelkedve táogatató Simogatással, és törölgetessel magához edesgetvin meg nyergelé azonban hirtelen reá ülvin hankodasa miatt noha nap kelet felől valo része el szakada, de ugjan csak Sebességiben meg maradott felit vitezi módon nyargallya e mái nap is."...

"1. Ubi fuit vestra Ecclesia ante Zvinglium et Lutherum? Aamane Papistae. Reclamant Protestantes: Ubi fuit vester Papat, Anti christian, ante Hildebrandum?" ...

"3. Annak okáért csak uj a Papistaság: de regi az Apostoli

8) U. ott 64. és 68. l.

9) Könyvtári jelzése: R. 545. - 1. + 6-7. + 8. + 42. Lugosy József gyűjteményéből.

Itt mondok köszönetet dr.Módis László főigazgatónak, amiért nemcsak a könyvtári kutatást s a kiválasztott munkákban talált adatok felhasználását készségesen engedélyezte, hanem hogy véleményével e cikkem kidolgozásában is segítségemre volt.

és igaz valláson levőknek Ecclesiájok. A melynek eredetiről, nevekedsiről, változásáról apadasáról, harczairól, Martyromság szenvedeseiről el nyomattatásáról, üldöztetésiről es vegezetre meg ujitásáról, az Ecclesiastica Hystoria szerint rövideden kell szolanunk."

"5. Két nagy állapotí voltanak peniglen az Ecclesiának: első Christg ideitől fogva az Antichristusig. A másik az Antichristustól fogva a meg ujulásig."...

"6. Az Ecclesiának első állapottya ezer esztendőknék Historiáját foglalja be, és ismét az ő reszeire mint egy nagy idejire alá számláltatik: arany időre, ezüst időre, réz időre, és vas időre, a Nabugodonozor látott képének hasonlatosságára."...

Majd ezenközben rövid és általános egyháztörténetet mond el, mignem legvégső mondatlal zárja: "Mit csudáld hát mint ha mint egy tellýességesen el fogjásban ered, hallod, és látod az Ecclesiát, midőn énnýi ártatlanoknak ezerít ölik meg az Antichristusnak katonái. Vege."

Mindezekben a sorokban valóban reátaláltunk az egyház leszármazására, amely legalább tartalmilag megegyezik a "Szent genealogia" fogalmával. Ennél azonban még sokkal nyomósabb bizonyíték az ajánlásnak zárómondata, vagyis "Teneked K.O. üdvessiges jodat kevénya több hasznodra köteles szolgálattyát is ajánlya Váradon, 1658. Maji 20. P. I."

Ez az utolsó sor csaknem bizonyossá teszi Püspöki János szerzőségét, valamint a Bod Péter tulajdonában volt könyv címlapjának hiányát és a "Győzedelem Lajtorjaja"-nak a "Szent genealogia"-val való azonosságát s így a könyvnek netalán Bodtól történt önkényes megnevezését.

Ehhez az érveléshez sorozzuk még hozzá, hogy mind Hornius mind pedig Püspöki a puritánus hitelveket vallotta s emellett az előbbi Leydában tanára volt ennek a magyar diáknak, aki amannak irányítása mellett 1655 március 20-án "De Origine, Incrementis et variis Rerum Publicarum Mutationibus" tárgykörből vitatkozást is tartott.¹⁰⁾

Hornius professzornak még egy másik magyar vonatkozásáról tesz említést Gál Kelemen. Ugyanis az 1758-ban Kolozsvárt el-

10) RMK. III. 1939.

hunyt Szent-Ábrahám Lombárd Mihály unitárius püspökről emlékeztet meg, megtudjuk tőle, hogy külsőországból 1715 augusztus 18-án tért haza, ennél fogva felsorolt művei közül "Institutio historica juxta Georgii Hornii introductionem in historiam universalem. 1716." munkájáról hihető, hogy a tanári állását éppen elfoglaló Szent-Ábrahám e munkáját előadásainak vezérkönyvéül szánta. Gál Kelemen bárha nem említi, azonban valószínű, hogy ez a műve nem került kiadásra.¹¹⁾

A debreceni kézirat chiliasta időbeosztása nem vehető határozott iránymutatónak akkor, amikor olyan európai tekintélyek, mint a többek között Alsted, meg Comenius is ennek vallói valának, sőt az is bizonyos, hogy a chiliasmus főfészkői a reformált egyháznak angol, holland és későbbben különösen amerikai ágazatai voltak.¹²⁾

/Változata: MKSzle,
1966:259-61./

-
- 11) Gál Kelemen: A kolozsvári unitárius kollégium története. Kolozsvár, 1935, II. 437.
12) Meyers Konversations-Lexikon. 1875. IV. 420.

Néhány adat Nógrádi K. Mátyás életéhez

A leydai egyetem anyakönyve szerint 1644 november 23-án 27 esztendőskorában iratkozott be "Matthias Nogradi Ung(arus)" a teológiai karra.¹⁾ Tehát 1617-ben született.

Életrajzát legutóbb Zoványi Jenő állította össze.²⁾ Ennek adatait főképpen a Nógrádi felett tartott s "Parentatio Lugubris" címen 1681-ben Debrecenben kiadott megemlékezésből merítette.³⁾

Valószínűleg Nógrádban született s tanulását Léván kezdette, majd Nagybányán folytatta s onnan Debrecenbe ment át, jóllehet neve az itteni iskola törvényeit aláírt tanulók névsorában nem fordul elő, ellenben ebből az időből egy könyve maradt reánk, amelyet a kolozsvári református kollégium nagykönyvtára őrizett meg. E kötet címe: "Laurentii Vallae de Lingvae Latinae Elegantia." Tehát tankönyv, amelynek címlapján a következő bejegyzéseket találtam: "Sum Pauli P. Meggiesi et amicor[um] ejus Anno 1624. Debreczini." Ez alatt: "Hunc librum dono dabat Revere[n]d. ac Clarissi. Dominus Paulus P. Megiessi Matthiae K. Nogradi 1. die May. Anno Do. 1633. In schola Debrecina."⁴⁾ E bejegyzés talán egyetlen bizonyosság, amely Nógrádi családnevének legalábbis "K" kezdőbetűjét tudtunkra adja. E sorok különben azt is tanúsítják, hogy Nógrádi 1633-ban már Debrecenben van, bizonyos ugyanis, hogy ekkor - 16. életévét töltve be - először írta alá az iskolai törvényeket s lépett a felsőbb évfolyamba: a filozófiába. De fontos arra is figyelniünk, hogy a külsőországokból most hazatért Medgyesi Pál volt a tanára. Ezért

1) Archiv N. F. XVI. 211.

2) Zoványi Jenő: A tiszántúli református egyházkerület története. Debrecen, 1939. 169-70.

3) RMK. II. 1480. - A debreceni ref. nagykönyvtár példánya RMK. 2ol. jelzéssel.

4) Könyvtári jelzése: C. 168. volt. Ma a Román Akadémia kolozsvári könyvtárában új sorszámmal van ellátva.

bizonyos, hogy komoly tudással megalapozva indult el a felsőbb tanulmányok hosszú útján. Sőt azt is megállapíthatjuk, hogy jó tanuló, igyekvő növendék lehetett, hiszen tanára könyvajándékozással ezért tüntette ki.

Valószínűleg akkor, amikor Medgyesi otthagyva a debreceni kollégiumot, Szinyérváraljára vitetett lelkipásztorul, ő is akkor távozott más iskolába tanulni. Egymásután Olaszliszka, Nagyszombat, Pozsony és végül Sárospatak scholáit járta végig. Itt tanárai az orthodox Valerius Dávidon kívül a puritánus Tolnai Dali János, Bényei Deák János és Kolosi Dániel, akiknek tanításai végig kísérték egész életén keresztül. 1642 május 3-án a pataki kollégium szeniorává választották. A következő esztendőben kibocsúzva az iskolából, Tállyára vitetett rektornak, ahol csak egy esztendeig tanított, mert 1644 november 23-án már a leydai akadémiára iratkozott be, ahol tanuló társai voltak a többek között az egy esztendővel korábban ide érkezett Kovásznai Péter, Szöllősi János, Porcsalmi János, valamint a vele egy évben jelentkezett Csaholczi Pap János és más, puritánus elveket valló ifjak.⁵⁾ Itt a legkülönbözőbb felfogású tanárokat u.m. Polyandert, Triglandiust, Spanhemiust hallgatta. Időközben azután Angliába: Londonba is áthajózott, ahol "linguam Anglicam foeliciter addidicit". Talán utitársa volt Kovásznai Péternek. Trócsányi Berta szerint kb. 1645-ben járt ott.⁶⁾

Zoványi azt állítja, hogy Nógrádi 1647-ben tért haza. Ezért lehetségesnek tartom, hogy egyike volt annak az öt diáknak, akik Johannes Othusius Hollandussal együtt külsőországokból előbb a Székelyhídon tartózkodó fejedelemnél jelentkezve, továbbjövet, 1647 november 16-án utaztak Kolozsváron keresztül Fehérvár irányában.⁷⁾ Ezek után a sárospataki kollégiumhoz rendeltetett tanáru. Két esztendő eltelte után Debrecenbe választották meg lelkipásztornak. 1653-ban a sátorajjaujhelyiek kívánták papjukul, meghívása azonban mégis elmaradt.⁸⁾ 1661-ben a biharmegyei Nagybjom prédikatori állását fogadva el, egyuttal a debreceni egyházmegye espe-

5) Archiv N. F. XVI. 211.

6) Trócsányi Berta: Magyar református theológusok Angliában. Debrecen, 1944.

7) Sáfár. 1647. 145.

8) Zoványi Jenő: Puritánus mozgalmak. Bp. 1911. 264.

rességét is elnyerte. Itt is maradt azután élete végéig. 1665-ben szeptember 1-én püspökké választották. Gondos és körültekintő egyházfő volt, aki Apafi fejedelemtől a debreceni kollégium számára "Cameraticum beneficium"-ot szerzett. Azután új kánonos könyv kiadását határozta el, amelyből az elavult rendelkezéseket kiagyatni kívánta. A román református papok felszentelését rendszerezte, egyházmegyéiket pedig rendezte.

A tiszta puritánizmusnak - mint Angliát járt teológus - híve volt s ezért az ő püspöksége idején Mártonfalvi Tóth György egykori váradí, most már debreceni kitűnő professzor minden akadály nélkül terjeszthette tanait; az independentizmussal azonban egyikük sem értett egyet.⁹⁾

Kétségtelen, hogy a külső országokban tanuló ifjak előtt is nagy tiszteletben állott. Az RMK. szerint 21-en ajánlották neki vitatkozásukat, közöttük olyanok is, mint Komáromi Csipkés György és Köleséri Sámuel.¹⁰⁾

Nógrádi Mátyás 1681 szeptember 1-én hunyt el 64 esztendőskorában. Külső országokban történt bujdosása idejéből semmi munkája sem ismeretes, idehaza azonban 1651-ben adta ki Debrecenben "Epistolae Ad Romanos Scriptae" s ugyanakkor és ugyanott "Lelki Próbakő" c. műveit, majd az 1672-ben Kolozsvárt megjelent "Idvösség Kapuja" c. nagy munkáját angolból fordította.¹¹⁾ Költött néhány emlékverset is; Zoványi összesen négyről emlékezik meg, ötödikül azonban még ide sorolhatjuk azt a verset is, amellyel Komáromi Csipkés Györgynek 1666-ban Nagyszébenben kinyomtatott "Igaz Hit" című prédikációs könyvét négy püspöktársával együtt üdvözlölte.¹²⁾ Ezekon kívül saját munkáihoz is csatolt maga szerezte költeményeket.

A könyvtárából megmaradt kötetek közül az előbb már említett tankönyvön kívül még egy másikról is van tudomásom; ez egy 1635-ben megjelent munka, amelyet a Székely Nemzeti Múzeum könyvtára őrizett meg. A beléje jegyzett sorok szerint: "Ex Numero libror[um] Matt. Nogradi. Emp.: flo. 2. d. 50."¹³⁾

9) Zoványi Jenő: A tiszántúli egyháskerület. 28-29, 169-70.

10) RMK. III. 1759, 1781, 1805, 1806, 1813, 1844, 1895, 1906, 1934, 1947, 1962, 2012, 2017, 2485, 2486, 2491, 2494, 2645, 2884, 3116, 3118.

11) RMK. II. 746, I. 845, 1133.

12) Komáromi Csipkés György: Igaz Hit. Szeben, 1666.

13) Könyvtári jelzése: 161/1635. volt.

Nógrádiról meg kell állapítanunk, hogy a puritánus küzdelmekben maga nem vett részt, de amikor eljöttnek látta az időt, mint püspök se gátolta meg annak terjedését. Ilyeténképpen tehát ekkor már két puritánus nézetet valló püspöke volt a magyar református egyházaknak, ugymint Nógrádi Mátyás a tiszántúli és Kovásznai Péter az erdélyi dioecesis feje. E körülményt Nógrádi is igen nagy örömmel vette tudomásul. Ugyanis az 1672-ben Kolozsvárt kiadott "Idvesség Kapuja" című munkájához csatolt egyik ajánlását a kolozsvári gyülekezethez intézve, a versben írott sorokban a többek között azt énekelte meg, hogy

"Ott vagyon Christusnak hires Tanítványa,
Kit Püspökség mellett, mint tengernek habja
Vagdal"...¹⁴⁾

E sorok mindennél világosabban arra mutatnak rá, hogy a szerző őszintén örül annak a körülménynek, hogy az ő megválasztása után három esztendő múlva Kovásznai Pétert is egyházfővé tette a szomszédos erdélyi egyházkerület lelkipásztorainak megújított hitbeli felfogása és egyöntetű bizalma.

Nógrádi után csak egyetlen, Benedek nevű fia maradt, aki 1681 május 10-én írta alá a debreceni iskola törvényeit,¹⁵⁾ majd akadémiákra bujdosva, Spanhemius leydai professzor elnöklése alatt 1686-ban vitatkozást tartott.¹⁶⁾ Külsőországokból hazatérve, Szilágysomlyóra választották meg lelkipásztornak. Ezzel ellentétben Zoványi Jenő cikkei szerint Szilágynagyfaluban lett pappá.

14) Nógrádi Mátyás: Idvösség Kapuja. Kolozsvár, 1672. (A debreceni ref. nagykönyvtár példányának jelzése: RMK. 654.)

15) Thury Etele: Iskolatörténeti adattár. II. 158.

16) RMK. III. 3406. (A debreceni könyvpéldány jelzése: RMK. 371.)

Sellyei Balog István

A Nagyg folyónak a Tiszába való beömlésénél alkotott háromszögben egy kupalaku hegy tetején állott Huszt vára és ennek lábánál terül el az öt máramarosi város egyike: Huszt, amely a mult időkben nevezetes feladatot töltött be az ország északkeleti részének védelme szempontjából. Éppen ezért ennek kapitányságát az uralkodók mindég értékes férfiakra bízák. Így volt ez sokáig Bethlen István, a fejedelem öccse, az ő halála után pedig Rhédei Ferenc, mindketten máramarosi főispán kezén. E derék gondolkozásu főemberek környezetüket is a legkiválóbb emberek közül válogatták ki.

1644 március 30-án Sellyei Istvánnak már mint huszti papnak s máramarosi esperesnek ajánlotta disputációját egy utrechti diák.¹⁾ 1646 október 28-án és 31-én maga tartott halotti beszédet Bethlen Péter felett.²⁾

A Kolozsvár városi sáfár 1647 évi számadáskönyvébe azt jegyezte fel, hogy május 23-án "Erkezek Sellyei István Huszti praedicator Vr[un]k hiwatta. Cimeres Posta velle."³⁾ Annak ellenére, hogy nem tartozott az erdélyi papság körébe, azt hiszem, mégis csak a junius 30-án Kolozsvárt tartandó templomavatás és az azt követő napra összehívott nagygyűlés érdekében kérette magához a fejedelem, mert három hét múlva: junius 13-án ugyancsak azt olvasuk, hogy a "Husztj Papot hiwatta uolt Vrunk, az eő kigelme Kucsisanak attam" élelmet.⁴⁾

1648 január 10-én Ecsed várában meghalt az öregbik Bethlen István s március 29-én eltemették a fehértvári székesegyházban.⁵⁾ Az egyik beszédet bizonyosan Sellyei tartotta felette.

1) RMK. III. 1629.

2) I.h. I. 787.

3) Sáfár. 1647. 92.

4) I.h. 1647. 427.

5) Medgyesi Pál: Erdély S' Egesz Magyar Nep Harmas Jajja. S' Si-ralma. Várad, 1653.

1650 március 6-án Tejfalvi Csiba Pál grőningai teológus vitatkozását Rédei Ferenc máramarosi főispánnak, Dobrai G. Bálint károlyi és Selyei B. István huszti papnak és esperesnek ajánlotta.⁶⁾

1652 március 8-án azt jegyezte fel a kolozsvári sáfár, hogy "Selei Istua[n] Uramot az Huszti predikátort vittek Enyedigh."⁷⁾ Visszafelé tartó utjáról március 21-én azt találjuk, hogy "Selyey Vramat az Vrunck Papiat Uiszy Boldis Geörgy Syboigh 4 louon" II. Rákóczi György Sellyeit ekkor tette meg Kereszturi mellé udvari második prédikátorának.

1652 július 23-án "Selyey Vra[m] kocziat ... uiszy(k) Enyedigh."⁹⁾ Valószínű, hogy családját ekkor költöztette Fehérvárra.

Báthori G. Mihály 1653 májusban tartott vitatkozását Selyei-nek, már mint az erdélyi fejedelem udvari papjának, ajánlotta.¹⁰⁾

1653 február 16-án Selyei Balogh István, a fejedelem udvari prédikátora, Lipcsei Istvántól egy Mikó Lázár nevű jobbágyot vett zálogba.¹¹⁾ Ez a körülmény azt bizonyítja, hogy ha öröksége nem lett volna, abban az esetben - a jobbágy nevéből következtetve - bizonyosan valahol a Székelyföldön, netalán éppen a szülőföldje táján maga szerzett birtokocskát.

1653 május 24-én azt jegyezte fel a kolozsvári sáfár, hogy "Erkezek Seelley Ura[m] Urunk Eo Naga Papiá."¹²⁾ Majd december 2-án "Seley Vramat uiszy(k) fejeruarigh."¹³⁾ Ezeket az utazásokat nincsen lehetőségem semmiféle eseményhez hozzáfűzőm.

Csengeri Képiró István leydai teológus 1654 március 28-án tartott vitatkozását Csulai püspöknek, Kereszturi és Sellyei udvari papoknak ajánlotta.¹⁴⁾

6) RMK. III. 1751.

7) Sáfár. 1652. 104, 188.

8) I.h. 1652. 100.

9) I.h. 1652. 128.

10) RMK. III. 1840.

11) A sárospataki ref. főiskola levéltárában: Fl.M.E.Fol. 1.lap.-Sz.m.k. 38.sz.

12) Sáfár. 1653. 85.

13) I.h. 1653. 18.

14) RMK. III. 1654. 1891.

Az 1655. esztendőben "Temető Kert" című beszédgyűjteményét adta ki Váradon.¹⁵⁾ Bán Imre kitűnő könyvből idézem, hogy Selyei e munkájában a társadalmi elnyomás ellen szólal fel akkor, amikor annak ad hangot, hogy "gondolják meg a fejedelmek, királyok és minden tiszt viselő emberek..., hogy Egyiptombéli csigázásokkal az alattok valókat meg ne keserítsék."¹⁶⁾ Ehhez az intézéshez példát s buzditást merithetett Bethlen Gábornak 1616. évi lippai expedíciója alkalmával kiadott tábori rendtartásából, amelynek 17. pontja szerint "szegény paraszt ember megveréséért három pálcával büntetődjék, ha mi marháját elveszi, visszaadattassék, ha pedig derekas prédálást élésen kívül fehér ruháját és egyéb marháját elveszi, az ilyen praedálásért felakasztassék"...a bűnös.¹⁷⁾

Az 1656. esztendei sáfár számadáskönyve szerint május 26-án, "erkezek Sellyej Uram Magyar Orszagbol". Tordán keresztül megyen valószínűleg Fehérvárra. Két hét multával, június 10-én ismét "Erkezek Visza Seley Ura[m] Patakrol."¹⁸⁾ E két időpont művelődéstörténetünknek jelentőségteljes idejét zárja közre; ekkor történt ugyanis, hogy a fejedelem elhatározta, hogy Apáczait a kolozsvári iskola élére állítja. Éppen ezért Sellyeinek Sárospatakon két héten belül történt kétszeri megfordulása aligha jelenthet mást, mint az Apáczai elhelyezéséről való gondoskodás határköveit. Bethlen Miklós szerint ugyan Kereszturi gondolata volt a kolozsvári iskolához való rendelés eshetősége, ámde e derék férfiú már 1655. esztendő utolsó hónapjában elköltözött ebből az árnyékvilágból, elgondolását azonban bizonyosan voltak, akik Sárospatakra is eljuttatták, Lorántffi Zsuzsánna pedig mindent elkövethetett Apáczai érdekében, jóllehet fia 1656 január 10-én Gyaluban kelt levelében még azt írta anyjának, hogy "Apáczaihoz semmi közünk, kegyelmes aszszonyom, Collegium költségével püspök uram taníttatta,"¹⁹⁾ vagyis tehát gondoskodják róla a püspök! Lassanként azonban engedett az elhatározásához való konok ragaszkodásból. Az új professzort az

15) I. h. I. 905, 906.

16) Bán Imre: Apáczai Csere János. Bp. 1958. 321.

17) Szilágyi Sándor: Bethlen Gábor levelei. TT.1885: 441.

18) Sáfár, 1656. 109, 24.

19) Szilágyi Sándor: A két Rákóczy György fejedelem családi levelezése. 499.

érte ment diszes küldöttség június 11-ére már el is hozta Kolozsvárra. Nagyon valószínű, hogy az egyetlen nappal korábban ide érkezett Sellyei itt meg is várta őt s 12-én hihetőleg együtt is indultak vissza Fehérvárra. Feltételezhető, hogy Sellyei, akinek neve: Csengeri Képiró István dési pap egyike volt a legkiválóbb magyar cartesianus gondolkodóknak, maga sem idegenkedett a haladó világnézettől, amiért azt nyíltan nem is hirdette, s ezért Apáczai révbejutása sem lehetett közömbös előtte.

Sellyei valószínűleg még az 1656. évben összegyűjtötte és a váradi nyomdába adta "Uti-Tars, Melyben majd minden alkalmatosságokra tartozó rövid és együgyű Tanítások foglaltatnak=bé." című munkáját;²⁰⁾ Szenczi Kertész Ábrahám azonban csak a következő évben készült el a nyomtatással.

1657 augusztus 12-én Franekerában Szántai Poócs István teológus vitatkozását, illetőleg annak második részét Selyei Balog István fejedelmi udvari papnak ajánlotta.²¹⁾ Ugy látszik, hogy a vitatkozó ifjunak még nem volt tudomása Selyei rabságban létéről.

Az 1657. esztendei kolozsvári sáfárpolgár arról emlékezik meg, hogy 1656. december 27-én "Az Urunk Papiat Selyei Uramat Monostorrol vitte(k) Eniedre."²²⁾ Tudjuk, hogy a fejedelem ekkor Kolozsmonostoron tartózkodott. Innen készült lengyelországi hadjáratára. December 30-án itt keltezte a lengyelekhez intézett kiáltványát, s utána rögtön meg is indult Máramaroson át utjának célja felé. Selyeit - úgy látszik - valamelyes megbizatással még haza küldötte Fehérvárra, hihető azonban, hogy onnan rövidesen vissza is tért, hiszen urát a hadjáratban követte.

Szalárdi krónikájában feljegyezte, hogy az 1658 "áprilisi gyűlés alatt Kemény Jánosnak krimi fogságából küldött levelei érkeztek vala, mellyeket tiszteletes Sellyei Istv. orthodoxus evangelicus prédikátor, ki maga kezességére szabadulván, és Szigeti nevű szolgája az ország lakosinak hoztak vala. Mellyekben maga és több rabszolga társasági szabadulások felől ir vala. De főképen az országot tatár chámnak nagy készülétiről s nagy fenyegetődzéséről tudósítja vala."²³⁾ Selyei tehát kiszabadulván a tatár-rabság-

20) RMK. I. 928.

21) I.h. III. 1984.

22) Sáfár. 1656. 103.

23) Szalárdi. Pest, 1853. 356.

ból, itthon kellett végignéznie, hogy fenyegetőzését a khán valóban be is váltotta.

1659 szeptember 30-án jegyezte fel a sáfár, hogy "Erkezven ide Colosvarra Urunk p[ra]el[ic]icatora Selej Ur[am], Urunktol i[du]en vissza."²⁴⁾ Lehetséges, hogy Rákóczi ekkor Marosvásárhelyen tartózkodott, minthogy szeptember 24-re oda hirdetett országgyűlést.²⁵⁾

Sellyei hűségesen kitartott ura mellett, jóllehet a már Kolozsvárra pappá választott és Rákóczival szemben meg nem alázkodó veje a puritánusokat támogató Barcsai hive volt.

1660 február 17-én feljegyezte a sáfár, hogy "Erkeszek Sellyey Istvan Uram Urunk e[st] Nga Udvari fő papia az Varasra, az Leaniat Tsengerine aszoniomat akarvan el vinni, megh találvan Birak Uraimekat, adtanak eo kgk egy szekeret az leania es hol mi edgiemas portekaja ala B(iro) Vr[aim], rendeltem egy niolcz okres szekeret Siboigh alaia, kinek fizetem Siboigh fl. 2 den. 50."²⁶⁾

Ezután gyorsan gördültek az események Erdély felett. Rákóczi és Kemény csatában estek el, Barcsait az utóbbinak emberei gyilkolták meg. A kipusztított és agyonsanyargatott ország felett most Apafi uralkodott. A lakosság a változott életben ahogy tudott, úgy igyekezett elhelyezkedni.

Eszéki István, a későbbi dési pap, 1665 augusztusában Utrechtben tartott vitatkozását a többek között Sellyei Balog István huszti papnak és máramarosi esperesnek ajánlotta. Ugyanigy találjuk, Mezőlaki P. János franekerai teológus 1666 augusztus 12-i disputációját ajánlásában is.²⁷⁾ A fejedelme halálával állását veszített udvari papot régi egyházközsége és egyházmegyéje visszahívta a maga kebelébe.

Sellyeit a halál bizonyosan 1668-ban érte utol, ezt következtethetjük Csengeri Istvánnak 1668 szeptember 21-én Balásfalváról Teleki Mihály kővári főkapitányhoz intézett leveléből. Ebben emliti, hogy "az szegenyi üdvezült Ipm Sellyei Istvan Uram kert volt az Collegiumhoz valo penzbul fel ezer forintott, melynek csak

24) Sáfár. 1659. 55.

25) Szalárdi. 453.

26) Sáfár. 1660. 54.

27) RMK. III. 2300, 2328.

szazatt adta volt meghalála előtt." Említi még az özvegynek Máramarosban levő javait is, valamint a saját feleségét, mint édes gyermekét s a tőle való posteritásokat is.²⁸⁾

Ugy látszik, hogy Bod Péter Sellyei Balogh Istvánnal azonos személynek tartotta azt a Selyei Istvánt, aki Pápán volt pap és superintendens, ugyanis Bethlen Kata könyveinek lajstromában tévesen így nevezi meg, hogy "Sellyei Balog István, fejevári pap Erdélyben, az után püspök Magyarországon." Ugyanezt a hibát követte el Koncz József is,²⁹⁾ bizonyosan nem gondolván meg, hogy nemcsak Erdélyben Marosszéken, hanem túl a Dunán Baranyában és a Felvidéken Nyitrában is van Sellye nevezetű község, ahonnan azután a gályarab Selyei Istvánnak származnia kellett.

A fejedelmi udvari prédikátor tehát a Székelyföldön született, hiszen a Mária Terézia-kori nemességigazolási perek iratai között találjuk az 1622-ben megnemesített Balog Mátyás de Selye-t, az 1624-ben nemeslevelet nyert Balog alias Kováts Melchior de Selye-t és az 1628-ban armalist kapott Balog Michael de Selye nevű rífiakat.³⁰⁾ Rajtuk kívül ugyancsak a marosszéki Selyéből 1667-ből tudunk Balogh Mihály zálogos örökségéről, valamint 1672-ből kisebbik Balogh Gergely veres darabontról,³¹⁾ (fejedelmi gyalogos katonáról). Nem tudjuk, hogy az udvari pap a megnemesített, avagy a nemességet netalán nem nyert Balog-családok valamelyikéből származott-e? E kérdésre, bárha egészen felesleges is a választ keresnünk, egy, a mai napság elterjedt téves felfogásra azonban mégis csak szükséges reámutatnunk. Ugyanis már elfelejtettük azt a helyzetet, hogy a nemesítés (különösen Erdélyben) tulajdonképpen nem jelent mást, mint valamiféle kiváló, főképpen a haza védelmében teljesített szolgálatért, a földesuri hatalom kötelékéből való felszabadítást. A nemeslevelet szerzett családok legnagyobb része azután is picinyke földjén két, vagy legjobb esetben négy ököreléppen úgy szántotta a barázdákat, vagy üllőjén ütötte a vasat, vagy

28) OL. Teleki-levelek.

29) B.K.P.:Gróf Bethlen Kata magyar könyvtárának lajstroma. EM. 1912: 184. - PrKözl. 1888: 223.

30) Bánffi Farkas főkörmányszéki tanácsos Referátumai az 1771 évből. (A kolozsvári ref. koll. lev.tárában használtam.)

31) A marosi egyházmegye története. (Melléklet az 1905. évi Név-tárhoz.) XLVIII. 1.

fazekas korongján formálta a cserépedényeket, faragta a lábfákat, vagy a zsendelyt, égette a meszet, fejtette a követ, vagy netalán mint kék, vagy veres darabant szolgált a fejedelmet, gyalogpuskás-ként pedig az ország védelmére rendelt várakat, miként nemesítése előtt. Ha végignézzük a Mária Terézia korától kezdődő nemességigazolási pereket, amelyek éppen a kisemberek elnyomására tettek folyamatra, azt találjuk, hogy csaknem egész falvak voltak, amelyeket mind kurtanemesek laktak. Általában véve az egytelkes nemesek száma messzire felülmúlta a fő- és középnemesek tömegét. Egyetlen előnyük, hogy a maguk urai voltak, ellenben a háborúkban jobbágy véreik helyett is vérezníck kellett.

A nemes származásu, nagy tudományu Bod Péter is elmondja önéletírásában, hogy tizenkét esztendőös koráig tavasszal és nyáron marhákat kellett legeltetnie, vagy más mezei munkát végeznie.³²⁾ A hasonlóképpen nemes Barabás Miklós kiváló festőművészünknek tíz éves korában lovakat kellett a rétre kihajtania és ott reggeltől estig őriznie.³³⁾ Így nem csodálkozhatunk rajta, ha Sellyei Balog Istvánnak sem volt valami rózsás a gyermekkora; miként maga mondja el: "gyermekségemtől való bujdosásimban csak te voltál oltalmazó Istenem, ...a' tisztátalan disznók mellől hittál el. ... Mikor a' szegénységnek nehéz terhe rejám ereszkedett, mikor ruhátalan és éhező voltam, te, oh édes Uram, parancsoltál a te szolgálóidnak, és vélek ruháztattál, szükségemben tápláltattál."³⁴⁾

Említsük meg még azt is, hogy a kor gyakori szokása szerint Sellyei is gyógyíttgatott. Nem tudható, hogy külső országokban vajjon tanulta-e az orvostudományokat, vagy csak a házi orvoslást gyakorolta? Látjuk ugyanis, hogy 1663 szeptember 8-án Husztonkelt levelében tanácsokat adott Teleki Mihálynak, hogy felesége netalán nehéz gyermekszülése miképpen lenne megkönnyíthető.³⁵⁾ Az ajánlott gyógymódok ma, természetesen kuruzslásszámba mennének.

32) Jancsó Elemér: Felsőcsernátoni Bod Péter önéletírása. Kolozsvár, 1940. 86.

33) Kézdi Kovács László: Barabás Miklós emlékiratai. Bp. 1902. 9.

34) Sellyei B. István: Temető Kert. Várad, 1655. 2/A. - 3/B.

35) Kónc József: Egyháztörténeti adalékok. FrKözl. 1888: 223.

P á p a i P á r i z I m r e

E jeles képzettségű prédikátor és puritánus gondolkodású fő teljes neve Pápát vallja származási helyéül. Születési éveként 1618-at jelölhetjük meg, jóllehet Zoványi 1619-et nevezi meg,¹⁾ minthogy azonban a leydai egyetemre 1645 augusztus 31-én történt beiratkozásakor életkorát 27 évesnek jelentette be,²⁾ a fia pedig apjának 1667. május 8-án történt elhunytakor 49 évesnek jegyezte fel,³⁾ ezért tehát inkább a korábbi időpont mellett dönthetünk. Bod Péter arról tudósít, hogy városi polgár kereskedőnek volt a gyermeke.⁴⁾ Tanulását bizonyosan túl a dunai meggyőttört gyülekezetek iskoláiban kezdette el, amelyek a sok méltatlan üldözés miatt színvonaluk tekintetében - bizony - nem mérkőzhettek Erdély s a kapcsolatos részek tanintézeteivel, bárha öregbik Rákóczi György igyekezett e szerencsétlen helyzeten segíteni s ezért számukra nem egy ifjút taníttatott Gyulafehérváron és külső országokban, hogy legalább a komáromi és a pápai iskolák igazgatása jeles képzettségű ifjakra bizathassék.

E diákok továbbképzési tervszete kapcsán kerülhetett Páriz Imre is Gyulafehérvárra. Jóllehet az életéről eddigelé közölt adatokat kissé nehezen tudom az időrendbe beilleszteni, mégis megismétlem a Zoványitól felsorolt képet. Ugyanis "miután Gyulafehérvárt befejezte tanulmányait, négy évig nevelője volt Apafi Mihálynak, a későbbi fejedelemnek, majd 1642-től 1645-ig tanári hivatalt töltött be Gyulafehérvárt." E kijelentéseket azonban ha nagyon szigorúan elemzem, tagadnom kell, hogy egy akadémiákon nem járt,

1) Zoványi Jenő cikkei a Teológiai lexikon számára.

2) Archiv. N.F. XVI. 211.

3) Koncz József: Pápai Páriz Ferenc naplója 1649-1691. ItK.1892: 388.

4) Bod Péter: Magyar Athenas. 210.

nem is egészen husz esztendő's ifju "nevelői" /ephorusi/ feladattal biztatott volna meg, ezért tehát legfennebb csak házitató /praeceptor, vagy paedagogus/ lehetett a tekintélyes főispán és fejedelmi tanácsur Apafi György 6-7 esztendő's Mihály nevű árvája mellett. De kétkedéssel fogadom azt az állítást is, hogy külsőországokbeli bujdosásra történt indulása előtt a szigorú szabályokkal megszervezett fehérvári kollégium gimnáziumi tagozatának felső osztályaiban "tanári" /rectori/ tisztséget tölthetett volna be, ellenben csak az etymologica /vagy más elnevezéssel: grammatica/ s legfennebb még a syntactica osztályban taníthattak külföldi akadémiákon még nem járt collaboratorok /osztálytanítók/.⁵⁾ Tehát Pápai csakis ilyen beosztást nyerhetett volna Piscator főprofesszortól.

1645 július 21-én két fehérvári öregdiák, u.m. Johannes Enjedinus és Emericus Pápai iratkozott be a franekerai akadémia teológiai karára.⁶⁾ Pápai azonban itt csak hat hétig tartózkodott, minthogy augusztus 31-én már Leydában jelentette be a nevét az egyetem igazgatásának. Idegen országokban meddig bujdosott és mely professzorok tanításait hallgatta, nem tudhatom, minthogy ezekre a kérdésekre vonatkozó adattal nem rendelkezem, csak sejthető, hogy Utrechtben is megfordult s netalán az 1646 és 47. évet is itt töltötte, jóllehet az itteni egyetem anyakönyvében neve nem fordul elő.⁷⁾ Egyetlen utmutatónk lehet "Keskeny Ut" című puritánus szellemű munkája, amelyet 1647-ben e városban nyomtatott ki. Könyve azután idehaza nagy népszerűségre tett szert, amit már az is bizonyít, hogy 1657-ben Gyulafehérváron, 1662-ben Sárospatakon bővített tartalommal 272, illetve 382 l^o-nyi lap terjedelemben újra megjelentetett, sőt halála után 1671-ben Kolozsvárt, 1689-ben Lőcsén is prélum alá került.⁸⁾ Könyve különben a XVIII. században is számos kiadást ért meg. E munkának talán valamelyik korábbi kiadása megvan Bornemisza Anna fejedelemasszony radnóti könyvtárának

5) Kb. ugyanezt mondja Koncz József: A marosvásárhelyi ev.ref. kollégium történetéről írott munkájában /M.-vásárhely, 1896./ 599-600.

6) TT. 1886: 606.

7) Segesváry Lajos: Magyar ref.ifjak az utrechti egyetemen. Debrecen, 1935. 16.

8) RMK. I. 798, 920, 997, 1116, 1377.

1671 január 7-én összeírt jegyzékében: "Egy fekete tablaju keskeny ut nevü nevü /!/ könyv: Papai Ur[am] munkaja."⁹⁾

E könyvvvel kapcsolatosan még azt is meg kell jegyezni, hogy jelmondataul Pápai a Máté evangéliuma VII. rész 14. versét választotta: "Szoros kapu es keskeny ut, mely viszen az életre es kevesek kik meg talallyak azt." Ez tehát világosan arra mutat, hogy Apáczainak néhány esztendővel későbbben írott könyvtervezetéhez, amelynek címe: "Ményország Ki Nyittatot Eggyetlen Egy Szoros Kapuja" s amelynek jelmondataul ő is ugyancsak Máté evangéliuma VII. részéből, ámde annak 23. versét választotta, mégpedig "Soha nem esmertelek titeket, távozzatok el tőlem álnokságnak cselekedői,"¹⁰⁾ Pápai e munkájának alapgondolata adta az ösztönzést. Jóllehet Apáczai e tervezete 1656- és 1672-ben névtelenül és változtatott tartalommal jelent meg, a kiinduló pontnak mégis csak ugyanannak kellett lennie. Ez az egyezés különben arra is céloz, hogy Pápai Imrének és Apáczai Jánosnak azonos nézetet vallónak s így jóbarát-nak kellett lennie.

Idegen országból Pápai csak az 1647. év folyamán térhetett haza. Zoványi szerint: az egyetemekről "visszatérve, 1647-ben lelkész lett Désen, 1649 nov. 10-én pedig esperessé választotta a dési egyházmegye."

A kolozsvári sáfárpolgár 1647 november 4-én azt jegyezte fel, hogy "Iffiu V(run)k hivatan Beszterczere Emericus Papai Vr(ama)t."¹¹⁾ Ha már most e bejegyzést kissé jobban szemügyre vesszük, észrevehetjük, hogy nem alumnusnak, s nem is diáknak, sőt papnak sem, hanem egyszerűen csak uramnak mondja a sáfár, tehát arra gondolhatnánk, hogy ekkor sem egyik, sem másik, hanem netalán akadémikus mester, rektor lehetett, minthogy az első sorban említetteket hivatalosan még nem nagyon illette meg az "uram" címzés, a papoknak azonban ennél már több járt. Különben még az is bizonyítja, hogy 1647 november 4-én aligha volt dési lelkipásztor, mert hiszen Désről Besztercére irányuló útja semmiképpen sem vezethetett volna Kolozsváron keresztül. De 1648/49-ben már bizonyosan Désen

9) Szerző: Könyvészeti tanulmányok. Kolozsvár, 1942. 49.

10) Szerző: Apáczai Csere János kézírása és ismeretlen munkája./E kötetben.

11) Sáfár. 1647. 234.

van, amely helyzet mellett már csak az a körülmény is tanuskodik, hogy Ferenc nevű fia 1649 május 10-én itt született.¹²⁾ Ismeretes ugyanis az a csaknem kivétel nélküli szokás, hogy a végleges állás elnyerésével egyidő táján történt a fiatalok házasodása. Ezen kívül tudjuk, hogy 1649 december 1-én Kolozsvárt keltezett adománylevelével II. Rákóczi György Pápai Páriz Imrét feleségével: Kávási Borbálával és Ferenc nevű fiukkal együtt nemesi rangra emelte és nekik címert adományozott.¹³⁾ De még ugyanebben az évben esperesként is említik.¹⁴⁾

Pápai Imre Ferenc nevű fiát, a későbbi nagy tudóst és orvosdoktort ugyancsak Désen már 1654-ben tanulásra fogta. Az idézett napló szerint: "Anno aetatis meae VII. maturo parentum p.m. consilio in primis literis formari coepi, in sat illustri natalis soli gymnasio clariss. viro D. Thoma Tiszabetsi et Martino Kodori rectoribus hujus tamen singulari et industria opera initiante operamque illam circa me continuante ad annum 1655."¹⁵⁾

1655 decemberében elhunyt Kereszturi Pál, II. Rákóczi György udvari elsőpapja s ekkor Sellyei István másodpap lett tisztségbe-
li utóda. Az így megürült másodpapi állást a fejedelem Pápaival töltette be. Ő tehát családjával együtt leköltözött Gyulafehérvárra s fiát 1656-tól kezdve most már ott járatta iskolába.

Az eddigi nyugodalmas éveket nemsokára ezután erősen zavaros és veszedelmes idők váltották fel. Rákóczi az 1657. esztendő legelején belevágott a lengyelországi kalandba. Tudjuk, hogy udvari első papja (Sellyei István) a sereggel ment, hiszen azzal együtt tatárfogságba is került. De miért is maradt itthon Pápai? biztosan megállapítani nem tudom, ámde sejteni lehet, hogy netalán már ekkor jelentkezett az a betegsége, amely tiz esztendő múlva korai sirjába döntötte. Helyette Rákóczi más prédikátort küldetett maga után. Erre bizonyosság a kolozsvári sáfár 1657 január 10-i elszámo-

12) ItK. 1892: 388.

13) Kádár József: Szolnok-Doboka vármegye monográfiája. Ds, 1900. III. 129.

14) Névkönyv az erdélyi ev.ref. anyaszentegyház számára. 1882. XII. lap.

15) Szerző: A dési ref. iskola XVII. és XVIII. szdbeli igazgatói és tanítói. Kolozsvár, 1941. 4-5.

lása, amely szerint: "Eniedi Janos Az Ur[ulnk[nak] Papiá megien Urunk után az maga szannian" Mármaros felé Viskén át.¹⁶⁾ Annyi mégis bizonyos, hogy arra az időre, amig Rákóczi és megnevezett két papja az országtól távol volt, Pápaít Báthori Zsófia mellé rendelte. Így mutatja ezt ugyancsak a kolozsvári sáfár számadáskönyve 1647 március 26-án: "Monostorrol Aszszoniunk Papiat viszi het lovan Gialuban Novak Istvan 3 lova."¹⁷⁾ Majd április 4-én "Vitte Aszszoniunk Papiat Papay Uramot Jonas Mihaly 6 loua Eniedig tt fl. 4.// 50."¹⁸⁾ Azután netalán egy ideig még ugyanabban a beosztásban is maradt, legalább is az ő személyét sejtjük az alábbi két bejegyzésben: 1657 június 23-án "Fekete Istua[n] viszi Aszszoniunk Papiat Feieruarra No: 7 loual tt fl. 6.//12 1/2." és július 19-én "Aszszoniunk papiá Erkezuen Gialubol megien Feieruarra."¹⁹⁾ Ámde két hónap múlva megint csak Rákóczi mellett találjuk: 1657. "Die 20 Septemb(ris). Az Vrun[k]nak] papiá Papai Paris janos !/ megien feierwarra, Vrunk akarattiabol, haza nepet witetj es egyet massat, hazahoz feieruarra."²⁰⁾

Ugy látszik, hogy amig tisztsége a fejedelemsasszony udvarához kötötte, addigra családját is felhozta Fehérvárról s vagy Désen, vagy talán még inkább Kolozsváron telepítette le, de szeptember 20-án - a fejedelem rendeletére - ismét visszavitte a székvárosba. Itt azonban még egy esztendeig sem maradhatott nyugodtan: a tatárbetörés hírére ismét felpakolózva, Kolozsvárra költözött, ez pedig abból a körülményből sejthető, hogy fiát - a napló szerint - 1658-ban az Apáczai igazgatása alatti iskola Classis Etymologica-jába adta Abafái P. András preceptor keze alá. Tekintettel arra a helyzetre, hogy Apáczai május 20-án bizta Abafáira ennek az osztálynak az oktatását,²¹⁾ a kis Pápai Ferenc itt tehát csak ezután, mégpedig netalán augusztus közepétől folytatta tanulását, minthogy az ellenség ekkor már Háromszéket pusztította s augusztus 12-én Fehérvárról keltezett levelében Basirius professzor is

16) Sáfár. 1657. 106.

17) Sáfár. 1657. 109.

18) Sáfár. 1657. 112.

19) Sáfár. 1657. 114, 115.

20) Sáfár. 1657. 119.

21) Apáczai-album. 36. /Az egyházkerület tulajdonában./

azt írta a fejedelemnek, hogy már a papok és a tanárok is elhagyták a várost.²²⁾ Lehetséges azonban az is, hogy Pápai Imre már a tatárbetörést megelőzőleg eljött Fehérvárról. Feltételezhető, hogy nem értvén egyet Rákóczi esztelen politikájával s a meggondolatlan véráldozással, - netalán betegségének ürügye alatt - igyekezett magát kivonni a fejedelmi udvari szolgálat alól. Nincsen is másra magyaráznunk ezt a helyzetet, hogy Kováts Máté kolozsvári református harangoztató gazda számadáskönyvében 1658 október 18-án azt jegyezte fel, hogy "Papay Uram gyermekének" harangoztak a farkas-utcai templom harangjaival;²³⁾ ezután pedig azt adhatjuk hírül hogy még ugyanebben az esztendőben ismét a dési papi és belsőszolnoki esperesi tisztségben látjuk viszont.

Pápaiék azonban itt sem sokáig maradhattak nyugton, minthogy a Kemény János ellen a Vaskapunál betört szerdár Aly pasa seregének segédcsapatai közül különösen a tatárság erdélyszerte ismét nagy pusztítást vitt végbe. A német segítséget váró Kemény János Szamosujváron át észak felé huzódott s így az utána nyomuló tatárok és kurtánok 1661 június 23-án Szamosujvár környékét, majd Dést s azon felül részben Besztercéig, részben Kővár környékét egészen Nagybánya vidékéig és a Szamosközbe dúlták és égették fel.²⁴⁾ Ezt megelőzőleg a lakosság részint Nagybánya, részint Beszterce várfalainak védelme mögé menekült, de mivel az ellenséges csapatok nem voltak eléggé erősek, a várak vivásához nem fogtak hozzá. Így Pápai és családja Besztercén szerencsésen átvészelte a kegyetlen időt, amelyet még a pusztító dőghalál is még borzalmasabbá tett. A menekült nép ezután már csak Apafi Mihálynak 1661 szeptember 14-én a Marosvásárhely melletti Libanos mezőn fejedelemmé történt választása, vagy még inkább Kemény Jánosnak 1662 január 23-án a Segesvár melletti Nagyszőlősnél történt eleste után térhetett vissza lakóhelyére, minthogy ezek az események a törökök dühét is lecsillapították.

A sok hányódtatás után, amikor már Apafi Űlt a fejedelmi székekben, Pápai Imrét 1664-táján ismét Fehérvárt találjuk. Itt azonban mint lelkipásztor és esperes már csak alig három esztende-

22) Szilágyi Sándor: Vértanúk a magyar történetből. Pest, 1867. 136.

23) Az ekklézsia lev.tárában.

24) Szalárdi János Siralmas magyar krónikája. Pest, 1853. 602-13.

ig teljesített szolgálatot, minthogy 1667 május 8-án 49 esztendő
korában száraz betegségben /tüdőbajban/ elhunyt. Eltemették ugyan-
annak a hónapnak 10. napján a fehérvári vártemplomnak abba a sir-
boltjába, amelyben már Alsted János Henrik főprofesszor, Geleji
Katona István püspök, Kereszturi Biró Pál fejedelmi udvari főpap
és Bisterfeld János Henrik főprofesszor teteme nyugodott.²⁵⁾

Pápainak sok veszéllyel és betegséggel súlyosbitott élete
lehet az oka, hogy akadémikus korában irt munkáján kívül többre
nem telt ideje. Korai halála családjára nézve is nagy csapást je-
lentett, hiszen gyermekei is kiskoruan, tanulmányaik közben ma-
radtak árván. Feleségét: Kávási Borbálát, valamint idősebb fiukat:
a nagy szorgalmu, rengeteg tudományt magába fogadott és számos
munkát irt Ferencet már megismertük, egy másik fiukról a debrece-
ni iskolában subscribált diákok névsora azt a feljegyzést őrzi:
"Emericus Páriz Pápai. Anno 1678. die 16. oct. Frater Francisci
Páriz Pápai. Omni vitae iucundae spe deficiense inconsulta scholae
nostrae valedixit."²⁶⁾ E sorokat bizonyosan a testvérbátya toldot-
ta az öccsének már bejegyzett nevéhez. Rajtuk kívül még egy har-
madik fiuról is van emlékezet a dési Dadai-család iratai között.
Ugyanis ifjabb Dadai János ujtordai pap a Pápai Páriz Ferenc két
öccsének drágaságait - bátyjok külsőországokbeli tanulása idejé-
re - 1672 március 11-én őrizetbe vette.²⁷⁾ Ismeretes még egy 1723
körüli években elhunyt Krisztina nevű leányuk is, aki farnasi Ke-
czeli György felesége volt.

25) ItK. 1892: 388. és Bod Péter. 210.

26) Thury Etele: Iskolatörténeti adattár. Pápa, 1908. II. 153.

27) Ifj. Daday István semesnyei ref. lelkipásztor írásbeli szives
közlése szerint.

Az 1647. évi akadémiai alumnusok.

Lippai Sámuel

Egyik cikkemben már bemutatottam Kövendi György kolozsvári magyar sáfárpolgárnak azt a feljegyzését, amely szerint 1647 június 5-én Fehérvárról Kolozsvárra érkezett Fogarasi Ferenc, Sikó János és Zabolai Miklós alumnus, akik ekkor Várad felé külsőországbeli akadémiákra voltak utba indulandók. E három alumnus jöttét közvetlenül megelőző napon megint csak újabb diákok érkezéséről számolt be a sáfár, mégpedig:

1647 június 4-én "Három alumnus Deakok Martinus Lippai, Michael Liznyai, Johannes Nagy portekaikkal, keőlcsegekkel, keőnyuekkel mennek Vittenbergaba, az mint magok ielentik, tanulni /6 lovat s szekeret adtak alálok/ hogy az Eperiesre meneő louasokkal iobban el érkezzenek, fizettem Varadig fl. 9."¹⁾

Jól tudjuk, hogy a végcélú mutató Wittenberg csak az akadémiai fogalmát foglalja magában, éppen ezért e diákokat sem ennek a városnak az egyetemén, hanem csakis Hollandiában kereshetjük, jól lehet a Kövendi által feljegyzett teljes néven őket ott sehol sem találtam. Ellenben Franekerában reábukkantam a Kolozsvárra utánuk egy nappal későbbben érkezett másik három alumnus beiratkozására, mégpedig az elindulásuktól számított tizedik hétre, vagyis augusztus 3. napján. /A látszólagos eltérést az okozza, hogy Hollandiában még mindég az ó, mignem Erdélyben már több, mint egy félszázada, az új naptár szerint számították az időt, amiért is a különbözet ekkor 10 nap volt./ Ámde velők egyszerre, ugyanazon a napon vannak az egyetem anyakönyvébe bevezetve:

"Franciscus K. Lyznyai Ungarus SS. Theol. Stud. recensitus, Samuel Lippai Ungarus SS. Theol. Stud. recensitus."²⁾

1) Sáfár. 1647. 531.

2) TT. 1886: 607.

Tekintettel arra a körülményre, hogy - amint más cikkeimben megállapítottam - a figyelmetlen kolozsvári sáfár Sikó nevét Sinkónak, Zabolai Miklós nevét pedig Szabolai Mihálynak jegyezte fel, illetéknéppen bizonyos, hogy a másik három diákot is elkeresztelte. Lippai helyes keresztnéve tehát nem Márton, hanem Sámuel s a lisznyaié sem Mihály, hanem Ferenc, a harmadiknál pedig hihetőleg még a vezetéknévet is megmásította, amit az is bizonyít, hogy főképpen a magyar diákok ekkor majdnem kivétel nélkül származási nevüket használták. Éppen ezért a sáfár által megnevezett Nagy János nagyon valószínűleg csak annyit jelent, mint a mai X.Y., mert az igazi nevet a feljegyző már elfelejtette.

Különben Lippai Sámuel még ugyanebben az esztendőben tovább vándorolva, az utrechti egyetemre iratkozott be,³⁾ majd 1648 december 5-én Leydában mint 26 éves ifju Tofaeus Mihállyal egy napon vétette fel magát a teológiai karra.⁴⁾ Itt találkozhatott Apáczaival is. 1649 június 2-án Lippai megint visszatért Franekerába. Külsőországokbeli tanulásának idejéből egyetlen vitatkozását sem ismerem, kétségtelen azonban, hogy hazájába puritánus nézettel telve tért vissza. Ezt bizonyíthatja, hogy - Zoványi szerint - 1650-ben hazájába érkezvén, Erdélybe rendeltetett tanári állásra, innen azonban haladó szelleműségéért 1653-ban eltávolították. Puritánus felfogása különben kiviláglik két kisebbrendű irodalmi munkájából is. Közülük az első az 1654-ben Sárospatakon nyomtatott s egyetlen példányban Debrecenben fennmaradt "Brevis Dissertatio de Questione. An priore elevatio Panis et Vini in sacra coena, in quibusdam Ecclesiis usitata legitime observetur?" Erre egy "Sacerdos Catholicus" adott rövid cáfolatot, amire azután "Sámuel Lippai Pastor Ecclesiae Saros-Patakiensis" már a következő esztendőben 109 tizenkettő rétnyi lap terjedelmű válaszban felelt "Desperationis causa Prioris Elevationis..." (etc.) című munkájával.⁵⁾

Lippai azonban nemcsak e művek címéből is kitűnő formások ellen tiltakozott, hanem a puritánizmus lényege: a megbéklyózó orthodoxia alóli felszabadulásra való törekvés készítette a Megye-

3) Segesváry Lajos: Magyar ref. ifjak az utrechti egyetemen. 16.

4) Archiv N.F. XVI. 212.

5) RMK. II. 806, 811, 836. és Takács Béla: Comenius sárospataki nyomdája. S.Patak, 1958: 57-58.

si Fálhoz és Tolnai Dali Jánoshoz való csatlakozásra s ezért amikor a zempléni egyházmegyének 1655 április 22-én Liszván tartott zsinata a Lorántfi Zsuzsánna képviselőjében megjelent Bancsy Márton tiltakozása ellenére is mindkettejüket kizárta a papok fraternitásának kebeléből, ugyanígy sujtotta Keresztszegi Istvánt és Lippai Sámuel is. Az öreg fejedelemszöveg azonban nem nyugodván belé e méltatlan határozatba, minden követ megmozgatott annak megmásítása érdekében. Fáradozásának végtére is meglett az eredménye s így a következő esztendő szeptember 13-án Gálszécsen tartott egyházi gyűlés közmegegyezéssel s a világiak nagy tetszésével a papok testületébe mind a négyen visszavétettek.⁶⁾

Hegedűs László összeállítására szerint Lippai Sámuel 1654-től kezdve harmadik pap Patakon, 1656-ban kollégiumi rektor ugyanott, 1657-ben károlyi lelkipásztor, 1660-ban pedig debreceni professzor.⁷⁾ Feltűnő azonban ez a nagyon változatos életpálya abban, az időben, amikor a pappá felavatott teológusoknál még nem volt szokásban visszatérni az ekkor még kevésbé rangosabb rektori állásba. Igaz ugyan, hogy Tóth Sámuel "Adalékok a tiszántúli ref. egyházkerület történetéhez" című munkájában felsorolva az 1657 március 11-én Nyírbátorban tartott püspökválasztó közgyűlés résztvevőit, közöttük említi Lippai Sámuel sárospataki tanárt is,⁸⁾ sőt emellett az is bizonyos, hogy a debreceni anyaiskola 1659 évi egyetlen rektora Lippai Sámuel névvel van megnevezve, akinek idejében 38 tanuló irta alá az iskolai törvényeket. Emellett még az is megemlítendő, hogy ugyanebben az esztendőben a schola seniorának írásba foglalt kötelességeihez néhány újabb pontot csatolt a három lelkipásztor és az egyetlen rektor közös elhatározása.⁹⁾ Az itteni tanárkodást bizonyítja még Felvinczi Sándor debreceni lelkipásztornak 1686 március 30-án történt temetése alkalmára készített életrajzi leírás, amely szerint Váradról Debrecenbe történt átiratkozása utáni első preceptora Lippai Sámuel, azután pedig Mártonfalvi György és Debreceni Pell(ionis) János volt.¹⁰⁾ Márton-

6) Erd.Frot.Közl. 1880: 360-61. és SpFüz. 1865: 636-37.

7) SpFüz. 1857: 363.

8) Thury Etele: Iskolatörténeti Adattár. I. 36.

9) I.m. 93, 128.

10) RMK. II. 1580.

falviról tudjuk, hogy a töröktől 1660 augusztus 28-án elfoglalt Váradról jött át, Debreceni Szűcs János pedig etájban tért haza külsőországokbeli tanulásából. Mindezeket az adatokat latolgatva, még arra a "Samuel Lippai"-ra is fel kell figyelünk, aki 1657-ben irta alá a debreceni iskola törvényeit s a neve után azt jegyezték fel, hogy "Defecit absque commendatione."¹¹⁾ Ezért azután felvetődhetik bennünk az a gondolat, hogy az így eltávozott öregdiák netalán idegenországokba bujdosva, onnan pedig egy-másfél esztendőig tartott tanulása után hazatérve, 1659-ben az ő kezébe tették volna le a debreceni iskola felső évfolyamainak oktatását s az egész iskola igazgatását, bizonyos ugyanis, hogy ebben az időpontban annál is inkább két külön Lippai Sámuel áll előttünk, minthogy az 1647-ben Hollandiába vándorolt diák 1659-ben 37 esztendő volt s ezért nagyon nehezen képzelhető el, hogy sárospataki, meg nagykárolyi papsága után ismét újra kezdhette volna pályafutását az egyszerű scholamesterséggel.

Zoványi Lippairól még azt is megemlíti, hogy ugyanő válaszolt Sámbar Mátyásnak 1657-59-ben megjelent két hitvitázó művére, ámde ma már nemcsak Sámbarnak, de még Lippainak e munkái sem ismeretesek.¹²⁾ Lippai további életéről több adatot nem találtam.

Visszatérve az Öregbik Rákóczi fejedelem idejében 1647 júniusában idegen országba bujdosott alumnusokhoz, azt találtam, hogy a név szerint megnevezett hat diáknak Kolozsvárra történt érkezése utáni negyed-ötöd napra, vagyis június 8-án azt jegyezte fel a kolozsvári sáfár, hogy "Alumnus Deakokat kesertet Biró Vra[m]l Feiervariakat Varadra S(alus) C(onductus) L(evelökre) keseret felöllis Vrunck paranczolu[a]n",¹³⁾ Nem tudom, vajjon újabb szállitmányt jelel-e az az adat, vagy a korábban érkezett ifjak a megengedett harmad napig tartható pihenőjét a főbíró valamiféle rendkívüli okból meghosszabbítani engedélyezte-e? Ez az utóbbi lehetőség azonban mégis aligha tételezhető fel, minthogy az Eperjesre menő lovasok miatt a külföldre igyekvő teológusoknak sietniök kellett s különben is időközi élelemellátásukról a számadáskönyvekben nincsen

11) Thury Etele. II. 124.

12) Zoványi Jenő cikkei.

13) Sáfár. 1647. 566.

semmi feljegyzés, ellenben - minthogy a június 8-i utba indulókhoz kísérő kirendelésére történt intézkedés - gondolhatnék arra a lehetőségre, hogy ez nem régen subscribált diákokra való felvigyázás céljából történt s ezért őket csupán iskolaváltoztatás miatt küldötte a fejedelem Váradra, avagy talán Sárospatakra.

Pótlásképpen még ide csatolom azt a sejtésemet, hogy Lippainak Patakról való eltávozásának oka Veréczi Ferenc lelkipásztorban keresendő, pedig Lippai az 1655. évi pestis idején Lorántfi Zsuzsánna melletti tisztében helyt állott, a döghalál elmulása után azonban Veréczi már nemcsak Medgyesi, Tolnai, Lippai, Kereszt-szegi, hanem közvetve az özvegy fejedelemasszony presbiteriánus nézete és magatartása ellen is támadást kezdett.¹⁴⁾ Az ekkor bekövetkezett feszült helyzetet oldotta azután fel az 1656. évi szeptember 13-i gálszécsi zsinat. De Lippai, aki a Medgyesi Pál szülőföldétől, Aranyosmedgyestől, mintegy hét kilométer távolságban fekvő Szamoslippón született, már talán kedvét is veszítve, visszakiváncozott hazájába s az ugyancsak Szatmár-megyében, Lippótól mintegy 50 kilométer távolságban fekvő Nagykároly papi állását fogadta el. Meddig szolgált itt? Megállapítani nem tudtam.

14) ErdFrotKözl.: 1875: 133-34, 140-42.

Idősebb Graffius Gáspár

Idősebb Graffius Gáspár kolozsvári szász református papról azt írja Schaser György János, hogy ő volt itt az első, aki templomi beszédei és az urvacsorának Kálvin értelme szerinti kiosztásával a lutheránus gyülekezettel a kálvinizmust megkedveltette és áttérésüket előkészítette.¹⁾ Valóban nem lehetetlen, hogy annyiban igaza van Schasernek, hogy az unitáriusok közül kivált szászokat a németországi evangélikus akadémiákon tanult ifjú papok a lutheránus hitre át akarták vinni, hogy ezzel is minél teljesebbé kovácsolják a szászság egységét. Az is megtörténhetik, hogy Gitschner lelkipásztor még a lutheri hitelveket hirdette, de 1637-ben április 15-én már azt jegyezte fel a harangoztatási pénzekről elszámoló egyházfi: "F(ulsatum) est: Adamo Gütschnero M(ajoribus) 2 V(itibus) fl. 1 den.--" ²⁾ Ekkor azután Graffius lépve az ő helyébe, gyülekezetét a maga nézeteivel abba az irányba tudta vezetni, amely a polgárság feldarabolódását megakadályozta. Kiváló meglátásának eredményeként jelentkezik a század végén az az ellenálló erő, amely a Habsburgok elnyomó politikájával szemben Kolozsvár törzsökös polgárságának szellemi egységét megteremtette. S ha érdemét ebből és nem annyira a nemzetiségi, vagy a vallási szempontból kíséreljük meg elemezni, a XVII. századbeli Kolozsvár egyik legderekkabb férfiát kell benne felfedeznünk. Igaz, hogy voltak az ő szellemében munkálkodó egyházi, de még inkább polgári segítőitársai is, mint Szenczi Molnár János, Crispinus János, valamint a Filstichek és Stenczelek. Szerencse az is, hogy Petelei Husz István nevű kántora, aki 1684 táján helybeli pappá lépett elő, min-

1) Schaser, Joh.Georg: Das Wiederaufleben der evang. luther.Kirche zu Klausenburg. Archiv. 4.Bd. - 1845. - 65.

2) Az unitárius egyházfiak számadáskönyve az ekklézsia levéltárában.

denben jeles elődje nyomdokait igyekezett követni. Sorukat 1697-től 1710-ig a kassai eredetű Divinyi Pál zárta be. Igaz, hogy a legutolsó szász református papnak, Victor Józsefnek, 1714-től 1716-ig már nem volt szüksége az elindított utra való felvigyázásra, mivel ekkorra már a vallási, sőt még a nemzetiségi árnyalati különbségek is egészen felszívódtak s ezért Kolozsvár polgársága mégis csak könnyebben tudott ellenállani a Habsburgok eleddig itt idegen barokk szellemének.

Graffius Gáspárról tudjuk, hogy segesvári származású volt s az otthoni iskolák elvégzése után, törekvő társaival együtt, ő is a németországi evangélikus főiskolákra ment továbbtanulás céljából. Így látjuk, hogy 1622 januárius havában "Casparus Graffius Schöspurgensis Transylvanus" az Odera melletti Frankfurtum egyetemére iratkozott be 12 garas tandíj lefizetése mellett.³⁾ De még ugyanebben az esztendőben Danczkába vándorolt tovább, ahol e tájban nem egy erdélyi szász ifjuval találkozunk. Adat van reája, hogy "Johannes Hossmannus Transylvanus" nevű itteni teológus 1622. április 20-án tartott vitatkozását Graffius Gáspár segesvári és Zutschius (Szűcs?) András brassai ifju verssel üdvözölte.⁴⁾

Ha azután kutatunk, hogy Graffius ugyan hol is ismerkedhetett meg a kálvini hitelvekkel, bátran állítjuk, hogy ez Danczkában történt, ahol a reformátusoknak is erős gyülekezete vala. Majd hazatérése után megint csak olyan városba került, ahol a református egyház nagytudású s kiváló szónokkal: Dési István, egykori kolozsvári, gyulafehérvári, majd szászvárosi pappal méltán dicsekedhetett.

A szászvárosi szász evangélikus gimnázium tanárai között a XVII. század elején Graffius Jánost, 1623-ban Graffius Pált és 1625-ben Graffius Gasparust találjuk,⁵⁾ aki külső országokból történt hazatérése után hihetőleg 2-3 évig töltött be akadémikus mesteri tisztelet.

Rektoroskodása után a lutheránus püspök ugyan hová rendelte, és szentelte fel? Egyelőre nem tudjuk megállapítani, kétségtelen azonban, hogy Szászvárosról nem egyenesen került Kolozsvárra; ezt

3) Prot.Szle. 1889: 183. - Archiv. N.F. XXII. 407.

4) RMK. III. 1348.

5) Benkő József: Transsilvania. Vindobona, 1778. II. 315.

bizonyítja, hogy őt nem a református püspök avatta pappá. Ugyanis Petelei Husz István emlékeztető jegyzékében, amely "az Reformata Kolosvari Szász Ecc[lesi]a[k] Orthodoxus Papjai(t), kik egynehány Esztendő[k]el[ek] el folyásig alatt voltak és az Reformatus Magyar Püspöktől ordináltattak, kiket en tudok", idősebb Graffius nevét nem említi.⁶⁾ Ellenben e városban már 1631-ben találunk egy német nyelven írt, számunkra nagyon becses végrendeletet, amelyben a végső akaratából rendelkező arról emlékezik meg, hogy temetésén "für die leichpredigt" adjanak Graff Gáspárnak egy forintot.⁷⁾ Mint-hogy pedig az itteni szász református gyülekezet 1628-ban alakult meg,⁸⁾ Graffius tehát mégis csak eléggé korán kerülhetett ide másodpapnak.

Kétségtelen, hogy az egykori viszonyok között eléggé merész elhatározása volt, hogy szakítva a hagyományokkal, abban a városban foglalt állást, ahol az unitáriusok kebeléből kivált szászok - legalább is formailag - a reformátusokhoz csatlakoztak.⁹⁾ Itt azután Szenczi Molnár Alberttel, Csanaki Mátéval, Tiszabecsi Tamással megismerkedve s - mint ifjabb kartárs - talán baráti viszonyba is kerülve, még jobban megerősödött benne az orthodoxa religio szerinti felfogás.

E kiváló férfiakhoz való közét sejteti az a körülmény is, hogy Molnár Albert halála utáni években, amikor valószínűleg az özvegy rendre eladogatta férje könyvtárának egyes köteteit, Graffius is megvásárolt tőle egy 1609-ben Marpurgumban megszerzett könyvpéldányt. E könyvbe írt sajátkezű bejegyzés szerint: "Sed jam me[um] Caspar[us] Graffi[us] aere redemit Claudi[opolis] 1635."¹⁰⁾ Lehetséges, hogy ezen kívül még más kötetek is kerültek az ő könyvtárába.

Ettől az időtől kezdve, egy jó darabig mitsem tudunk róla, mig nem azután 1640-ben már mint főpap jelenik meg előttünk. Ugya-

6) A kolozsvári ref. egyházközség levéltárában.

7) Dézsi Lajos: Váradi K. Mihály latin-magyar verse Bethlen Gábor haláláról. Bp. 1899. 3.

8) ETA. IV. 195.

9) Segesvári Bálint krónikája. ETA. IV. 195.

10) A kolozsvári ref. koll. könyvtárából ma az Akadémia kolozsvári kvtárában elhelyezve.

nis Almási Porkoláb András franekerai diák 1640 májusában tartott vitatkozását a többek között a kolozsvári református papoknak, ugymint Tiszabecsi P. Tamásnak, Tornai Gáspárnak, Graffius Gáspárnak és Tasnádi Miklósnak ajánlotta. De tudunk még egy másik ajánlásról is, mégpedig Csaholczi Pap János utrechti teológus 1643 március 4-től május 27-ig négy részre tagolt dípsutációját Tiszabecsi P. Tamás, Graffius Gáspár, Jenei István itteni lelkipásztorokhoz és Almási Porkoláb András kolozsvári schola-rektorhoz intézte.¹¹⁾

Azután a városi adószedők hiányosan megmaradt számadáskönyveiben az 1641. évtől kezdődőleg az 1654. évig, mint óvári fertálybeli, adótól mentesülő lakost nevezik meg. Lakása ekkor Thalyai István házában volt.¹²⁾ Majd az egyházközség 1664-ben készített vagyonleltárkönyvében jegyezte fel az összeírást végző nyolc kurátor, hogy "ugyan az Ovárban vagyon egy kőház az kő falhoz ragasztva, melyben Graffius Gaspár Szász Praedikátorunk lakot."¹³⁾

Ezt az adatot egészíti ki az 1655-56. esztendei kvártások számadáskönyve; eszerint "Graffius Uram szalasa ... (Porcsalmi) Lector Ura[m] felől" javításra szorul.¹⁴⁾ Így azután megállapíthatjuk, hogy ekkor már a szászok templomától mintegy jó száz lépésnyire, a régi scholaház tözsomszédságában, az egykori magyar főpapilakban volt a szállása.

Graffius tényleges munkálkodásáról - azon a nagyjelentőségű ténykedésen kívül, hogy gyülekezetét tántoríthatatlanul Kálvin hiveihez kapcsolta - csupán csak arról van emlékezet, hogy Lampe szerint - az 1646 június 10-én Szatmárnémetiben tartott nemzeti zsinaton "Gaspar Graffius, Eccles. Saxonicae Reform. apud Claudio-politanos Pastor" is részt vett.¹⁵⁾ Igaz, hogy e puszta adat ennél semmi többet nem árul el. Nem tudjuk meg belőle, hogy vajjon a

11) RMK. III. 1556, 1611.

12) 1641, 42, 43, 46, 47, 48, 49, 51, 52, 53, 54. évi dika-könyvek. Klt.

13) 1664. évi vagyonleltárkönyv. 29/B. lev.

14) Istvády Bálint és Keczy Gergely ref. kvártások számadáskönyve az 1655/56. gazdasági évről. 33/B. lev. Az ekkla. lev. tárában.

15) Lampe, Fr. A.: Historia Ecclesiae Reformatae. Lugduni. Bata-vorum. 1737. 419.

presbiteriánus, avagy az episcopalis nézetet vallókkal rokonszenvezett-e? Sőt az sem tartható döntő érvnek, hogy Almási, meg Csaholczi puritánus felfogásu ifjak neki is ajánlották vitatkozásait, mert hiszen ezzel az alkalommal benne csak annak az egyházközségnek a papját tisztelték meg, amelyhez őket szorosabb szálak fűzték. Nagyon valószínűnek tarthatjuk, hogy őt, mint az idősebb nemzedék tagját, még nem érintette meg a haladás szelleme, gátlója azonban mégsem lehetett Gidófalvi, Csaholczi, Igaz és Apáczai eszmehirdetésének, minthogy erről különösen Gidófalvinak Medgyesi Pálhoz intézett leveléből értesülhetnénk.

Hivei kereskedőkből, iparosokból s hóstátbeli majorosgazdákból állottak, akiket aligha érdekelt a puritánizmusnak az elnyomottabb sorsban élő lelkek felszabadítására irányuló törekvése. Ezért törődhetett csak a maga, különben amugyis nagy jelentőségű feladatával, ellenben óvakodott minden más eszmekörbe beleártania magát.

Kolozsvár város sáfárainak számadáskönyveiben eléggé kevés reá vonatkozó adatra bukkanunk, ebből azután azt következtethetjük, hogy ő maga bár rendithetetlen akaratu, de mégsem volt harcos egyéniség, ezért utazgatása is inkább csak hivatalos ügyben történhetett. Ez történt a szatmárnémeti zsinaton kívül egy 1648 június 3-i feljegyzés szerint is: "B(iró) V(ram) F(arancsára) vitte Gaspar Pap Vramat az Gyűlésre Enyedre Fejer Marton 6 lovain, fiz(ettem) f.3 den. 75. Az utan ket hét mulva B. V. P. hozta vissza eo klmét Debreceni Kováts Istvan 5 loval Enyedről. f: f. 3. den. 12. 1/2."¹⁶⁾ Majd 1649 január 7-én, bizonyosan az öregbik fejedelem temetésére indulván, "Gaszpar pap Vrlam] Feieruar fele Aluinczigh menuen, Attuk eo kglme Ala Feier Marton negi louat T. f.4 den."¹⁷⁾

Vele kapcsolatosan nem nevezhetjük szóvirágnak, ha azt mondjuk, hogy kolozsvári eredményes működése közel három évtizedig tartott. Ez alatt az idő alatt szíves baráti viszonyban élhetett a magyar polgársággal is; ennek bizonyosságát találjuk abban a könyvbejegyzésben is, amely azt bizonyítja, hogy "Dat Graphius Generoso Do Varadi Nicolao Ao Dei - Hominis 1638. 7 Iduum Janua-

16) Sáfár. 1648. 307.

17) I.h. 1649. 421.

rjar[um]."¹⁸⁾ Ez a könyv Rotterdami Erasmusnak 1535-ben Bazelben megjelent "Apophthegma" című műve, amelyet a művelt és nagytekintélyű Váradi Miklós kalmárnak adott ajándékba.

A farkas utcai templom harangoztató gazdája szerint Graffius 1658-ban hunyt el,¹⁹⁾ a szabó céhnek az idegen halottak eltemetéséről vezetett számadása pedig arról számol be, hogy "Gaspar Pap V-(ram) Temetes(e)" 1658 január 13-án történt, amelyért 2 forint 50 denárius fizetést könyveltek el.²⁰⁾

A halálozásával megüresedett lelkipásztori állást a hívek két esztendő múlva töltötték be. Ide fiát:ifjabb Graffius Gáspárt választották meg. Ő is külsőországokbeli evangélikus egyetemeken gyarapította tudását. Ezt tanúsítja, hogy a Jenában tanuló bártfai Zabler Jakabnak 1660 májusában tartott vitatkozását az erdélyi Graff Gáspár, a rózsashegyi Henricus Jónás és Günther Dávid verssel üdvözlölte.²¹⁾

Petelei Husz Istvánnak előbb már hivatkozott feljegyzése szerint: "Iffiu Gaspar Pap. M.Vásárhellyt az Generalisba T. Ngos Kemény János Fejedelem ő Nga idejibe ordinaltatot az Magyar Püspöktől."²²⁾ Bod Péter szerint Kemény János fejedelem kényszerítésére a hűségeskü (homágium) letétele céljából 1661 nyarára Marosvásárhelyre összehívott generalis synoduson Veresmarti Gáspár püspöktől "Negyven Papok Szenteltettek-fel; a' meg-ölettek', meghóltak' 's el-raboltak helyjekbe."²³⁾ Tehát ezek között volt ifjabb Graffius Gáspár is. Őröla különben még csak 1662-ben tesz említést a dika-könyv,²⁴⁾ mert ettől kezdve hiányoznak a biztos adatokat tartalmazható források s ezért nem tudjuk, hogy itt meddig paposkodott.

18) Ma az Akadémia könyvtárában Kolozsvárt, azelőtt a ref.koll. nagykönyvtárában A. 116. könyvtári jelzéssel.

19) Kovács Máté ref. harangoztató gazda számadáskönyve. Az ekkla. lev.tárában.

20) A szabó céh ratioja az idegen halottakról. Az ENM levéltárából ma az Akadémia kolozsvári lev.tárában.

21) RMK. III. 2113.

22) A szász ref. gyülekezet iratcsomójában. A kolozsvári ref. ekkla. lev.tárában.

23) Bod Péter: Smirnai Szent Polikárpus. 96-97.

24) Városi dica-könyv. 1662.

Schaser szerint maga mellé Melas Simont kérte a szász püspöktől másodpapnak, akire vonatkozólag azonban csak 1664 október 13-án van biztos adatunk.²⁵⁾

Ifjabb Graffius Gáspárnak itteni nyomaveszését mindjárt is azzal a körülménnyel kísérelhetjük megmagyarázni, hogy bár édesapja mellett a református hitben nevelkedett fel, külső országokbeli egyetemeken szász honfitársainak befolyására maga is a német egyesség megteremtésének szolgálatába állott. Hihető, hogy az általa behozott új szellem nem nyerte meg a hivek tetszését, mert hiszen Schasertől tudjuk, hogy Melasnak hamarosan meg kellett válnia állásától. Graffiustól pedig megtagadták a hivek a járandóságok kiszolgáltatását, fellebbezését bár a fejedelem elé vitte s Apafi el is rendelte a javak kiszolgáltatását, de a gyülekezet tagjainak szeretetét s hirdetett elveinek elfogadását semmiképpen sem tudván elnyerni, állásáról lemondva, eltávozott a városról.

A Kolozsvárt hiányosan megmaradt adatokból csak annyit tudhatunk meg, hogy az 1669-70. gazdasági évben itt egy Mihály keresztnévű szász lelképásztor paposkodott, aki azután a hasonlóképpen református hitet valló Marci Mihállyal, avagy Kőhalmi Mihállyal volt azonos személy.²⁶⁾

Az 1658. évben a Vetus Castrumban már felsorolják "Relicta Caspar Graffius h(ázát)", akit 1/8 dikával róttak meg. Az 1673 évbeli számadáskönyvek megint csak említik Gáspár Papnét.²⁷⁾ Ez az asszony hihetőleg második felesége volt idősebb Graffius Gáspárnak; ugyanis a városi törvénykezési jegyzőkönyv 1660 április 12-i bejegyzése említést tesz "Caspar Papne aszszonyom(nak) Daniel Graffius ellen(i) peréről",²⁸⁾ már pedig édesanya és fia közötti bírósági eljárásra mégis aligha gondolhatunk.

Graffiusnak e két fián kívül még egy Sára nevű leányáról is tudunk, aki Hoc /Hosz/ Pál kolozsvári polgárnak volt a felesége. Férje a református egyházközség életében tevékeny részt

25) 1664. évi vagyonleltárkönyv. 28/B. és 32/A. lev.

26) Ref. kurátorok számadáskönyvei. 1669/70, 4/A, 7/B, 15/A, 21/A, 23/B, lev. és 1678/79. 2/A. lev.- Archiv. IV. 65.

27) 1658/61. évi dika-könyvek.- Budai Mihály kurátor 1672-74. évi számadásai.

28) Városi tszéki jzkv. 1660. 310.

vett. Ugyanis 1656 márciustól kezdődőleg még az 1673 körüli esztendőkből is a szász gyülekezet aedilise (egyházfija) volt.²⁹⁾ Idősebb Graffius Gáspár amilyen megingathatatlan apostola volt a kálvinista hitnek, illetőleg Kolozsvár polgársága egységes szellemének, annyira megdöbbentő, hogy Fojt és Schwartz névvel nevezett dédunokái a Habsburg uralom első évtizedeiben beköltözött szász és németországi evangélikusok tagjai közé sorakoztak; e nemzedékek azonban néhány évtized múltával mégis csak felolvadtak Kolozsvár polgári szellemében.

Meg kell még említenem, hogy 1673-ban Szászföldön találunk egy Graffius Gáspár nevű evangélikus prédikátort, aki nem éppen hízogóan nyilatkozott a reformátusokról.³⁰⁾ Nem lehetetlen, hogy ez a lelkipásztor azonos az egy évtizeddel megelőzőleg szemünk elől eltűnt ifjabb Graffius Gáspárral.

E körülmény magyarázataképpen hivatkozom Makkai Sándornak Meschendorfer szász író könyvével kapcsolatos megállapítására. Eszerint ugyanis e "könyvben megnyilatkozó szász arc legfőbb jellemvonása a hatalmas, szinte erőszakosan és egyoldalúan kifejlesztett történeti öntudat. Ennek az öntudatnak legmélyebb tápláló gyökérszála a faj félelme a megsemmisüléstől, vagy pozitíve a faj életösztöne, mely kezdetől fogva az önerőt tartja egyetlen erőnek s nem bízik semmi más támasztékban."³¹⁾ Az elmúlt évszázadokban tehát ezért zárkóztak el a szászok minden újabb eszmétől és minden újabb alakulattól, amely egységüket megbontaná. Ilyeténképpen Kolozsvár szász népének előbb az unitárius, azután a református valláshoz történt elhajlását is ezért nem nézhették jó szemmel, holott a közójuk olvadó más fajú elemeket szívesen fogadták maguk közé. Ifjabb Graffius Gáspár tehát ezért tért le az apja nyomdokairól.

29) Ref. quártások számadáskönyve a ref. ekklezsia levéltárában.

30) PrKözl. 1892: 235.

31) Makkai Sándor: Harc a szobor ellen. Kolozsvár, 1933. 97.

Jenei G. István

Gidófalvi János, a presbiteriánus elvei miatt üldözöbe vett kolozsvári lelkipásztor 1649 június 1-én keltezett levelében a többek között arról is tudósította Medgyesi Pál fejedelmi udvari prédikátort, hogy "Jenei urammal ma szóltam, ő kegyelme istenesen testála s azt mondá, hogy mit más emberek előtt mindenkor testált, ugy most is azt mondja, az generalis (synodus) előtt is, ha kíván-tatik, megvallja, hogy sem tanításomban, sem magam viselésében és életemben semmi oly dolgot nem talált, az mi az reformáta religi-ón kívül volna: noha ő kegyelme hiti és tiszti szerint köteles volt arra, és gyakrabban az tanításban (=istentiszteleten) jelen is volt, sőt talán másoknál jobb ítéletet is tehetett felőle, de semmi kivetőt nem talált; az harangok és egyéb effélék felől pe-dig ugyan nevette is ő kegyelme, mely méltatlan dolog."¹⁾

Már e sorokból is tapasztalható Jenei István esperesnek vi-lágos fejű s emberséges gondolkodása, aki bár mint az idősebb nem-zedék tagja, nem tartozott a puritánus eszmék vallóihoz, ennek el-lenére mégis csak úgy látszik, hogy a presbiteriánusok törekvései-ben nem talált kivetnivalót.

Jenei G. István a párciumbeli Borosjenőből származott, amely körülményt nevén kívül még az is bizonyítja, hogy 1633 április 20-án Leydában tartott disputációját Boros-Jenő vár és város kapitá-nyának, hadnagyának, tanácsának és papjának ajánlotta.²⁾ Születé-si idejét az 1604-05. évek tájára állapíthatjuk meg, minthogy a leydai akadémiára 1631 március 14-én történt beiratkozásakor ma-gát 27 esztendősnak vallotta.³⁾

1) Szilágyi Sándor: A kolozsvári egyház történetéhez. EPrK. 1874: 173.

2) RMK. III. 1495.

3) Archiv. N.F. XVI. 207.

Iskoláit szülőföldjén kezdhetette el és Váradon folytathatta. Erre vall, hogy mind az előbb említett, mind pedig 1631 december 13-án tartott vitatkozását mind csak bihar-megyei férfiaknak és testületeknek dedikálta.⁴⁾ Külsőországokbeli akadémiákra történt indulásának idejéről nincsen adatunk. Először 1631 március 14-én, Leydában találunk rája, mint az akadémia teológiai karára beiratkozó hallgatóra.⁵⁾ Itt azután még ugyanannak az évnek december 13. napján Walaeus Antal teológiai professzor elnöklése alatt nyilvános vitatkozást tartott "De Missae Sacrificio ejusque abusibus" tárgykról.⁶⁾ Három hónappal ezután Franekerába ment át s 1632 március 5-én ott iratkozott be az egyetemre.⁷⁾ E helyen azonban nem sokáig maradt, mert szeptember 11-én ismét Leydában látjuk, ahol Uzoni Jankó Boldizsár nevű tanuló társa vitatkozását verssel üdvözlötte.⁸⁾ Majd 1633 április 20-án Polyander professzor előtt újból vitatkozásra jelentkezett, "De Instauratione generis humani per Christum Redemptorem" tételt hosszasan védelmezve.⁹⁾

Még ugyanebben az esztendőben hazatért. Haller Gábor naplójába 1633 szeptember 6-án Leydában azt jegyezte fel, hogy "Discendentibus Ungaris duobus, D. Stephano Thasnádi et Jeney misi in patriam literas Ill. Principi, et D. Matri."¹⁰⁾ A hazatérő diák odakünn számos könyvet vásárolván össze, nem egy megmaradt könyvének tábláján találjuk benyomva az S - G - I - 1 6 3 3 - - szuperexlibrist.¹¹⁾

Itthon először a tiszántúli egyházkerületben helyezkedett el. Első állomáshelye Telegd városa volt, ahová a váradi generá-

-
- 4) RMK. III. 1468, 1495.
 - 5) Archiv. N.F. XVI. 207. és DebrProtLap. 1901: 832.
 - 6) RMK. III. 1468.
 - 7) TT. 1886: 603.
 - 8) RMK. III. 1486. Uzoniról e köt-ben.
 - 9) RMK. III. 1495.
 - 10) ETA. IV. 19.
 - 11) E könyveket annak idejében a kolozsvári ref. kollégium nagy-könyvtárában vettem számba. Könyvtári jelzésük: P.43, P. 181, P. 186, P. 197. sz. A többi kötetten - kettő kivételével - nincsen semmi időhatározás.

lis synodus 1635 junius 17-én avatta lelkipásztorává.¹²⁾ Majd azután a zilahi egyházközség történetének írójánál csak annyit találunk róla, hogy "Jenei István zilahi első pap, honnan Kolozsvárra vitetett."¹³⁾

Geleji Katona István püspök 1640 szeptember 13-án Gyulafehérvárról keltezve, arról tudósította a fejedelmet, hogy külső országokból két alumnus hazatért, "egyiket ki kell mendikásságra adnunk, ha a kolozsvári uraiméknak nem kell a mostani mesterek praedikátorságra, mivel a harmadik papjok meghala."¹⁴⁾ Ez az 1640 július 31-én eltemetett pap Tasnádi Miklós volt.¹⁵⁾ Ugy látszik, hogy a gyülekezet, vagy talán helyesebben szólva: a patrónusok nem voltak megelégedve a bizonyosan akadémiát is járt scholamesterrel, ezért nem választották meg papjukul. Nagy a gyanú, hogy ez a mester valamelyik, Angliából hazatért ifju lehetett, akinek puritánus elvei nem egyezhettek Váradi Miklós főpatrónus nézeteivel. Ezért őt egészen számításon kívül hagyva, választásuk a zilahi papra esett, aki azután hihetőleg már az év végétáján el is foglalhatta új állomáshelyét. Legalább is bizonyos, hogy az 1641 évben már állandóan itt van. Erről győződhetünk meg a kolozsvári református kollégium nagykönyvtárában megőrzött "Petri Cunaei De Republica Hebraeorum Libri III." (Lugduni Batavorum, 1631.) című könyvnek előzéklapjára írt ajánlásból: "Clarissimo ac Doctissimo viro Dni Stephani Jenei, Ecclesiae Claudiopolitanae Orthodoxae Ministri Fidelis. Dno suo ac benevolo singulari hocce gratitudinis Suae symbolum mittit Johannes P. Csaholczi Franekera." Alája írva: "Accepi per cl. vir. D. Andream Almasi Claudiop. 15. 8 bris An. 1641. Step. Jenej. mpria." Csaholczi valószínűleg ugyanekkor küldött haza egy másik könyvet is, ezt azonban megrendelésre szerezhetette be, mivel rajta a könyv ára is fel van tüntetve: "Clarissimo ac Doctissimo Viro Dno Stephano Jenei mittit Johannes P. Csaholczi Franekera. Constat flo. Belgicis 4 et stif. 5."¹⁶⁾ Ugyan

12) Borovszky Samu: Tiszántuli ev.ref. papok. Bp. 1898. 19.

13) Magyarósi István: A zilahi ref. egyházközség története. Név-könyv az erdélyi ev.ref. anyaszentegyház számára. 1881. 58.

14) Új Magyar Múzeum. 1859. I. 207.

15) Az unitárius egyházfiak számadáskönyve az 1640. évről. (A kolozsvári unit. ekklezsia lev.tárában.)

16) A kolozsvári volt. ref.koll.nagykönyvtárában B.208.és VIII.218 könyvtári jelzéssel.

csak Csaholczi Voetius professzor elnöklete alatt 1643 február 11-én Utrechtben "De Monachatu" tartott vitatkozását a többek között Jeneinek, mint "Domino meo singulari affectu erga me propenso" ajánlotta.¹⁷⁾ Mindezekon kívül bizonyságul mutathatunk rá arra a helyzetre is, hogy Kolozsvár város lakosságának 1641 esztendei adóösszeírásában a várfalon belőli farkas-utcai városnegyedben (Luporum Intra) már megtaláljuk Jeney István Vram Praedicator nevét s ettől kezdve mindig is e fertályban látjuk azzal az eltéréssel, hogy az 1658. esztendei adólajstromban ugyancsak Belső-Farkas-utcában van felírva Csanádi István háza, utána pedig az jegyeztetett oda, hogy "Jenei Istvan Pap Vr üötte megh az hazat."¹⁸⁾

Jeneinek Kolozsvárra történt megválasztásakor a második pap Tornai P. Gáspár volt, ő azonban rövidesen eltávozott a tiszántúli egyházkerületbe; az első pap és kolozs-kalotai esperes pedig, Tiszabecsi P. Tamás vala, ő azonban az öreg fejedelem nagy sajnálatára 1644 tavaszán eltávozott az élők sorából.¹⁹⁾ Ennek következtében a harmadik papnak idehozott Jenei nem is egészen négy esztendő alatt elsőpappá lépett elő, sőt az egyházmegye is ugyanekkor espereséül választotta meg, forrásaink legalább is az 1645. évről már seniornak jelölik meg.²⁰⁾

Mint prédikátorról semmi adat sem maradt reánk, azt is csak sejtjük, hogy miután I. Rákóczi György 1647-re felépíttette a farkas-utcai pusztá szentegyházat, ő továbbra mégis csak az óvári templom papja maradt.²¹⁾ E feltevésünket az a körülmény támogatja, hogy amíg a reánk maradt 1653/54., valamint 1655/56. gazdasági évi quártások számadáskönyveiből megállapíthatólag a farkas-utcai templom papjainak járandóságai az ekklézsia különféle jövedelmeiből folyósíttattak, addig Jeneinek csak egy-egy rendkívüli természetbeni javadalmozását számolják el, hozzáfűzve, hogy "Patronus Uraim akarattiókból", vagy "ex gratis adatanak köszönsegesen az Patronus Uramek", így 1653-ban bizonyos mennyiségű bort, 1654-ben

17) A debreceni ref. nagykönyvtárban őrzött könyvpéldány száma: RMK. 483.

18) Dica-könyvek a kolozsvári állami levéltárban.

19) Szilágyi Sándor: A két Rákóczy György fejedelem családi levelezése. Bp. 1875. 187.

20) A kolozsvári ref. konzisztorium "Series rerum" c. jegyzőkönyvében felsorolt névsor. 354. - Benkő József: Transsilvania - Vindobona, 1778. II. 572.

21) Szerző: A kolozsvári farkas-utcai templom 1638-47. évi felépítése. (Kézirat.)

3 szán fát 2 forint 47 pénz értékben, 1655-ben 45 veder bort, 1656-ban 3 köből buzát.²²⁾ Rendes járandóságait tehát bizonyosan a gyalui, vagy monostori uradalom jövedelméből közvetlenül utalta ki a fejedelem, miként tette ezt Sikó János akadémikus iskola-mesterrel is.

Hitszónoklataival ellentétben mint esperesről mégis csak tudunk egynehány jellemző vonást. Így maradt fenn hat adat egyházmegyéjében teljesített látogatásairól, miként 1646 február 23-án "B. V. P. (=Biró Vram Farancsára) Attam Jenei Istua[n] pap Vramek eo kglk ala eöt louat az kuci eleiben, uizitalni mennek eo kglk almasigh (fizettem a fuvarosnak) fl. 2 den. 50." 1646 október 26-án "Attam Jenei Istua[n] pap Vra[m] kucia elejben eöt louat almasigh (fizettem az fuvarosnak) Fl. 1 den. 80." 1648 február 12-én B.V.P. attam Jenei Istvan Pap Vr[am] szekere eleiben Somogyi Peter 4 lovait Egeresigh fiz. fl. 1." 1652 május 24-én "Jeney Istua[n] papott uiszj Tott Janos Hunyadra 4 louon, Mill: 4 tesze[n] fl. 2 den. -" 1653 január 27-én "Visitalni megyen "Jeney Istua[n] Ura[m] az Orthodox[us] Esperes, Viszi Horthi Istua[n] 5 loua[n] tt. f. 4 den. 37 1/2." 1657. "Die 23 Januarij. Jeney Istua[n] pap vra[m], visitalnj akarua[n] menny Kalotaszegben, Kouaczi Istuan a Szekeres wiszy eö kegielmet negy loua[n] visitalnj Kalotaszegb[en]. teszen sallarioma fl. 3 den.-"23)

Arra is van adat, hogy részt vett az 1646 júniusában Enyeden tartott zsinaton, amely a presbitérium szükségességét határozatilag kimondotta: 1646 június 1-én "B. V. P. Attam Jenei Istua[n] pap Vr[am]lak az eö kgle kucia elejben negi louat eniedigh (fizettem érettük) fl. 2 den. 25."24)

De jelen volt az 1646 június 10-én Szatmárnémetibe összehívott nemzeti zsinaton is,²⁵⁾ ahol a két püspök és a tiszáninneni esperesek nyomása alatt a presbitériumok létesítésének időszertelenségét mégis csak kimondották.

22) A kvártások 1653-54. évi Regestum Seu Ratio-ja 7/A. és B.46/A. lev. és 1655/56. évi Számado Regestumok-ja 5/A., 8/A. lev. (A ref. egyházközs. lev.tárában.)

23) Sáfár 1646. 493, 501, 1648. 302, 1652. 161, 1653. 248, 1657., 233.

24) I.h. 1646. 499.

25) Lampe Fr.A.: Historia Ecclesiae Reformatae in Hungaria et Transylvania. Utrecht, 1728. 405.

Mindezeken kívül esperesi feladatának teljesítése világlik ki Gidófalvinak 1649 június 1-én Medgyesihez intézett leveléből is, tudósítván őt, hogy Jenői uram nyilatkozata szerint Gidófalvinak sem prédikációiban, sem magaviseletében semmi olyant nem talált, ami a református vallással nem egyeznék, pedig neki (mint esperesnek) "hiti és tisztí szerint köteles"-sége volt arra vigyázni. Megállapítását nyugodt lélekkel is bizonyíthatja és mások előtt is bizonyította s ha szükséges, ugyanezt fogja tenni a generalis synodus előtt is. Mivel lelkiismeretesen utánajárt a történeteknek, "másoknál jobb ítéletet is tehetett felőle". (Mert, hát, felettese: esperese volt Gidófalvinak!)

Jenői jóvéleményéhez kétség nem férhet, pedig már ezt megelőzőleg egy kis mozgalom is indult a hivek között Gidófalvinak, mint kedvelt papnak, Kolozsvárt való marasztása érdekében. Vagyis az idézett levél szerint Bátai scholamester uszító prédikációjából "az következett, hogy kimenvén az emberek (a templomból), egymás között sibonkodtanak és mentest kezdték applicálni az mostani ujitókra, az mint szokták hívni, nevezet szerint penig én reám. Némelyek mondják azt is, hogy in composito volt az dolog az én ellenkezőimmel, de én nem tudom, mint volt. Ugy vagyom, hogy az értelmesebb még a község közzül is meg nem útköztanak, mivel látták képtelenségét az dolognak, az főbb rendek közzül az kik nekem faveálnának, hon nincsenek, de hamar megjönnek. De mindazáltal az alább való rendek mind az városbeliek (vagyis a várbeli kereskedők és iparosok), s mind az kívül lakók (hóstátiak), sőt az urunk ő nagysága fizetésén levők is emberséges hadnagyokat (=szónokokat) választván, ma talán többen száznál Váradí Uramra (=uramhoz) mentenek, a kiket Váradí uram lenissimis verbis (=nagyon kegyes szavakkal) excipiált, és az generalis synodusra rejiciált, de egyszerűs mind némely idegen értelmekkel keményen mind közönségesen minket (=a papokat), s mind kiváltképpen engemet vádol, ...azzal konkludálta, hogy csendessen várakozzanak az generalisig, mert akkor nekem meg kell felelnem mindazokrul a vádokrul, és talán engemet deponálni is fognak"(=el is fognak mozdítani).²⁶⁾

Ezeket olvasva, mindjárt arra gondolhatunk, hogy legelőbb is valamilyen szervezet, valószínűleg hóstáti kalandos társaság mozdult meg. Ennek tagjai ugyanis e fiatal, alig 34 esztendő s lelki-

26) EPrK. 1874: 172-73.

pásztort nemcsak a templomi, hanem a temetési beszédek, valamint emberséges magaviselése miatt is rövid idő alatt megszerették s ezért jártak közbe az ő itt marasztása érdekében. Jenei esperesnek tehát mindezt tudnia kellett s "mivel már Váradi uram sokak előtt kijelentette az vádakat, sőt fel is írta, hogy a generalisba elvigye. Jenei uram azt mondja vala, hogy csak hadnám abba, hiszen az ki mivel vádol, reám bizonyítja (=bizonyítania is kell), mert ő kegyelme azt mondja, hogy nem ítél oly embert az ecclesiában s nem is hallott, az ki valami nagy dologgal engem vádolna az két emberen (=Váradi Miklós kalmár, városi volt főbíró, egyházközségi főpatrónuson és Szögedi Gergely deák 30-ados, ref. harangoztató gazdán) kívül."

Minthogy tehát Jenei nem volt megbotránkozva a földmivelő gazdák küldöttségének közbenjárásán, bizonyos, hogy nem is kárhoztatta sem őket, sem ifjabb paptársának viselkedését, csak hogy a papok elmozdithatásának rendszere mellett még neki sem volt hatalma a püspöktől pártfogolt Váradi Miklós főpatrónussal szemben. Emellett azután talán nagyon is jóhiszemű volt: azt hitte, hogy az igazság az ő szavain keresztül meggyőzi a synodus tagjait; megfellebbezett azonban arról a jó példáról, hogy az a tömeg, amely Enyeden elfogadta a presbiterium szükségességének elvét, egy hét múlva önmagát megcáfolva, éppen ellenkezőképpen döntött; ezért történhetett, hogy "Váradi uram mindenben arra ügyszik, hogy az generalistól vehessen erősséget magának, mivel csak magához s Gergely deákhoz nem bizhatik, hogy ketten véghez vihessék az dolgot."²⁷⁾

1649 november 9-én a fejedelem terhére elszámolandó szekerezések közé azt jegyezte fel a soros sáfárpolgár, hogy "B. V. P. Attunk Istuan pap vr[am] kwcziaa Elejben Gialuigh N. 5 louat."²⁸⁾ Bihetőleg az itt tartózkodó fejedelmet kereste fel. Nem tudjuk, hanem csak sejtjük, hogy Gidófalvi érdekében cselekedte. Tehát nagyon valószínű, hogy Jenei megtett minden tőle telhetőt, a győztes azonban mégis csak a püspöktől és Csulaitól támogatott Váradi Miklós lett. Elérte, hogy Kolozsvárról az ifju papokat mind eltá-

27) I. h. 173.

28) Sáfár. 1649. 328.

volitották: Gidófalvit, Csaholczit, Tótfalusit; Jeneit azonban megtartották, mivel róla köztudomásu volt, hogy iskoláztatása következtében a presbiteriánus elveknek nem volt sem hirdetője, sem harcosa. Hihető, hogy ő csak a tudományos képzettséget s a komoly tudást kereste, minthogy a Csaholczi által külső országokból hozatott könyvből is sejthető, hogy akadémiai tanulmányainak bevégezése után is tovább képezte magát. De bizonyítja ezt az a körülmény is, hogy a kolozsvári kollégium sok viszontagságon átment nagykönyvtárának alig sikerült a XVII. századbéli könyvgyűjtők egynehány könyvét megőriznie (mint pl. Apáczainak és Eszékinek 7-7 darabját, Rozgoninak 14 darabját, Porcsalminak 17 példányát, Kovásznainak 19 példányát), addig a mindenkinél idősebb Jeneinek 36 kötete maradt reánk.²⁹⁾ Különben a föld feletti világ tudományai-ban való elmerülést jellemzik maga választotta jelmondatai is, amelyek azt vallják, hogy "Timor Domini intima sapientiae" és "Surrexit Glorioso Jesus."³⁰⁾ Minthogy pedig az egykori világnézet minden tudományt a teológiai felfogással egyeztetett, Jenei hogyné vette volna védelmébe a kiváló tudásu Gidófalvit, azután meg hogyné fogadta volna nagy örömmel a Fehérvárról Kolozsvárra helyezett kiváló hírű, tudós teológiai doktort: Apáczai Csere Jánost is, pedig tudta róla, hogy magát nyíltan is presbiteriánusnak vallotta. Az sem volt titok, hogy ezért II. Rákóczi György s Basirius professzor kérlelhetetlenül ellene fordult, Jenei azonban felülemelkedve a kicsinyes gondolkozáson s talán emlékében még éltek a hollandiai tapasztalatok is, ezért éppen ő maga volt, aki az egyház-község válogatott tagjainak az élén Fehérvárra ment, hogy 1656 június 11-én mintegy ünnepélyes keretek között Kolozsvárra hozza a már megjelent "Magyar Encyclopaedia" jeles szerzőjét.³¹⁾ Ennél méltóbban megtisztelő fogadtatásra példát nem tudok a magyar tudós világ multjából, még a nagyhirű idegen professzorok kísérete is sokkal kisebbszerű volt emennél.

29) Könyvtári jelzések: A. 84, B. 208, D. 226, 272, L. 93, M. 36, 37, 72, 77, 91, 102, O. 10, 16, 28, 84, (két kötet), 100, 181, 208, 210, 257, P. 23, 40, 43, 112, 166, 181, 186, 197, 214, Q. 242, X. 239, VIII. 218, 220, XX. 536, RMK. 334.sz.

30) Könyvtári jelzésük: M. 36. és M. 77., valamint A. 84.sz.

31) Szerző: Apáczai Csere János kolozsvári lakozásának ismeretlen részletei. (Pásztortűz, 1925: 262. és e kötetben.)

Arról, hogy Jenei István az 1657-61 súlyos éveket miként élte át és ez alatt az idő alatt miként volt gondviselője egyháznak és esperesi körletének, azután meg miként támogatta Apáczai iskolafejlesztési tevékenységét, minderről semmi nyom sem maradt reánk. Életfolyásáról sincsen semmi más adatunk, minthogy a szabó céh számadáskönyvébe az jegyeztetett fel, hogy "1646. Die 8 Augustj. Jenej Istua[n] Pap V(ram) leaniatol (temetésétől fizettek) f. 2 den. -"³²⁾ aki bizonyosan az ekkor dühöngött pestis áldozata volt. Majd tizenöt esztendő multával ugyanitt olvassuk "1661. Die 23. Sep: Jenei Istuan pap Ur[am] temetésétől attak fl. 1/50."³³⁾ Miként leányát, őt is a döghalál pusztította el, néhány hónap múlva követve Nagyari Benedek presbiteriánus elvet valló paptársát. Felesége túlélte őt. A különböző sarcokból még 1668-ban is kifizetetlenül maradt hátralékokról vezetett könyvben találtam: a Farkas-utcában "Jenei Istua[n] Papne Tatár Sancza: 15. -; 6 Talléros 1/78." Azután az egész át van huzva, jelölve annak, hogy vagy ő, vagy utódai mégis csak kifizették.³⁴⁾ Gyermekeik után hiába nyomoztam, mert bár a XVII. század második felében Kolozsvárt nem egy Jenei nevezetű tekintélyes polgárral találkozunk, így Jenei Mihállyal, az egyházközség főkurátorával, aki Rosnyai Dávid török deák anyjával: Jenei Klárával édestestvér volt;³⁵⁾ Jenei János szőcsmeisterrel, Jenei István szappanyossal,³⁶⁾ de hogy ezeknek lett volna-e valamilyes közülük Jenei István espereshez, megbizonyítani nem tudom.

32) A kolozsvári szabó céh számadáskönyve: Perceptio az Idegen Halottakról. (Az ENM. levéltárában használtam.)

33) I.h.

34) Az állami levéltárban: Számadáskönyvek csoportja.

35) Simonfi János: Rosnyai Dávid naptári feljegyzései. EM. 1914: 110, és Series rerum 3, 9, 10, 18.

36) I.h. és a ref. harangoztatógazdák számadáskönyve. (Az ekkla lev. tárában.)

V e r e s m a r t i G á s p á r

Veresmarti Gáspár élete rajzának azt a részét, amely munkáságának tüzetes értékelését lenne hivatva megörökíteni, nincsen lehetősésem összeállítanom, minthogy erre vonatkozó forrásaim nem tárnak fel bőszeges medret, éppen ezért csak a keretet kívánom itt körülhatárolni.

Bod Péter annyira keveset tud róla, hogy se születése, se elmulása idejét és helyét nem ismeri,¹⁾ Benkő József már valamicskével jobban értesült, sőt püspöki igazgatásának körülbelölleges idejét is megállapította.²⁾ Legtöbbsöt Koncz József³⁾ és Pokoly József⁴⁾ tár elénk, azonban mindez mégsem elégséges élete folyásának bár vázaltszerű körvonalazására, sőt megértésére sem.

Származási helye után nyomozva, nehezen válogathatnók ki a sok Veresmart nevű helység közül azt a falut, amelyet Veresmarti Gáspár születési helyének mondhatnánk, hacsak nem került volna elő egy olyan adat, amelyben nagyon valószínű utmutatást találunk. Ugyanis a Kolozsvár-városi sáfárpolgárok számadáskönyvében 1646 szeptember 6-án egy olyan bejegyzés fordul elő, amely arról számol be, hogy "Erkezek Zathmari Janos masod magaval Munkaczrol, Urunk. eo Na(gysá)ga kwld Egj Harangot Baraniaba[n] Veres Martra."⁵⁾ Ezt kijegyezve, mindjárt fel is tehetjük a kérdést, ugyan mi köze is lehetett öregbik Rákóczi György erdélyi fejedelemnek a török ura-

1) Bod Péter: Smirnai Szent Polikárpus. Nagyenyed, 1766. 95-97.

2) Benkő József: Transsilvania. Vindobona, 1778. II. 174, 268, 572, 574.

3) Koncz József: A M.-vásárhelyi Ev. Ref. Kollegium története. Marosvásárhely, 1896. 40-41.

4) Pokoly József: Az erdélyi ref. egyház története. Bp. 1904-1905. II. 251, 255-57, 285.

5) Sáfár. 1646. 118.

lom alatt levő, nagyon távoli délkeleti Dunántul Baranya-megyéjének alsó sarkában fekvő Veresmart (mai néven Vörösmart) nevezetű községhez? Ezért csakis arra gondolhatunk, hogy Marosvásárhely ekkori tekintélyes lelkipásztorának elbeszéléséből értesülhetett ennek a régi, még a XVI. század első felében reformálódott, de a török uralom alatt nagyon lerongyolódott falu nehéz helyzetéről s a nagy távolság miatt egyébbel nem tudván segíteni, az együttérzés jeleképpen harangot küldött annak a gyülekezetnek, amely az erdélyi püspökön kívül vele egyidőben még a baranyai püspök Veresmarti Istvánt, korábban pedig Veresmarti Illyést is adta a magyar református egyháznak.⁶⁾ De különben az is valószínű, hogy ugyancsak innen származott Baranya-vármegyei Veresmarti Mihály bátai apátur, pozsonyi kanonok is, aki előbb irlmelyi kálvinista prédikátor volt, s akinek az 1611-1641. évekből néhány magyar nyelven írott munkája maradt fenn.⁷⁾

Veresmarti Gáspár születési helyének valószínűleg megállapítása után tanulásának körülményeit is csak nagyjában tudjuk nyomon követni. Hihető, hogy iskolába odahaza kezdett járni, s csak a későbbi évekre ment át a török hódoltságon kívül fekvő Debrecen jeles tanintézetébe, ahol különben is már nem egy baranyai - tolnai származású ifju folytatta tanulmányait. Itt azután Szánthai Mihály igazgatásának idejében, 1624 november 26-án írta alá az iskola törvényeit. Ekkor tehát 16-18 esztendőös lehetett. Tanulása folyamán kántorságot, tehát a legalsó osztályok tanítóását nyerte el, majd contrascribának, 1631-ben pedig seniornak választotta meg az ifjuság bizalma.⁸⁾ Ugyanennek az évnek november 25. és 26. napján Ecseden és Bátorban tartatott ifjabb iktári gróf Bethlen István Krisztina nevű leánykájának "temetési pompája", amelynek egyik latin nyelvű szónoka éppen Veresmarthi Gáspár, a debreceni schola seniora vala. Az ekkor elhangzott beszédek, nyomtatásban is megjelentek.⁹⁾

6) Komáromi Csipkés György: Igaz Hit. (1666. évi kiadás) üdvözlő versei és Jancsó Elemér: Felsőcsernátoni Bod Péter önéletírása. Kolozsvár, 1940. 135.

7) Sürös Pongrácz: Forgách Ferenc a biboros. Sz. 1901: 597-600.-RMK. I. 431, 437, 697, 706, 721.

8) Thury Etele: Iskolatörténeti adattár. Pápa, 1908. II. 109.

9) RMK. I. 612. - GenFüz. 1905: 42.

A következő esztendő elején külső országokbeli akadémiákra való bujdosásra szánta reá magát. Utja Hollandiába vezetett s itt 1632 április 29-én a franekerei egyetem hittudományi karára iratkozott be. Itteni tanulótársai között találjuk Jenei G. Istvánt, későbbi kolozsvári paptársát, valamint Tályai Z. Mártont, aki megelőzőleg volt kolozsvári iskolaigazgató.¹⁰⁾ Alig egy - egy és fél évi egyetemi tanulása után azonban már haza felé vette útját; az itt töltött rövid időről azután nem is maradt reánk semmi emléke. Fehérvárra érkezve, az új püspök, Geleji Katona István, a marosvásárhelyi iskola igazgatására rendelte,¹¹⁾ ahol két esztendőig vezette a tanítást. Innen udvarhelyi papságra vitetett. Mint ilyen az 1635 évi generális synoduson lelkipásztorrá szenteltetett. Ezután rövidesen az udvarhelyi körüli esperességet is elnyerte.¹²⁾

Hihetőleg 1642-ben már ismét Marosvásárhelyen találjuk, ahová most már mint prédikátor rendeltetett, sőt nemsokára a maroszéki esperességre is megválasztották.¹³⁾ Mint ilyen vehetett részt az 1646 június 3-1 enyedi zsinaton, amelyen a presbiteri egyházigazgatás szükségességét határozta el a megjelentek egyhangú döntése, de jelen volt a Szatmáron június 10.-re összehívott generális synoduson is,¹⁴⁾ ez a nagygyűlés azonban az enyedi határozat megsemmisítéseképpen a gyűlekezet tagjainak az egyházigazgatásban való részvételét még időszerűtlennek mondotta ki.

Veresmáti 1648-ban Fogarason van,¹⁵⁾ bárha Konc József szerint már 1648-ban a kolozsvári papságra vitetett,¹⁶⁾ ezt azonban határozottan megcáfolja Gidófalvi János kolozsvári prédikátornak Medgyesi Pál fejedelmi udvari paphoz 1649 június 1-én intézett levele; ebben ugyanis helybeli lelkipásztorképpen Jenei Istvánt, Csaholczi Ferencet, Gidófalvi Jánost és Tótfalusi Istvánt nevezi meg.¹⁷⁾ A presbiteri egyházigazgatás szükségességét hirdető papok-

10) TT. 1886: 603.

11) Konc József 40.

12) Bod Péter 95. és Benkő József 174.

13) Konc József 40.

14) Lampe, Fr. A.: Historia Ecclesiae Reformatae. Utrecht, 1728. 419.

15) Zoványi cikkei 518.

16) Konc József 40.

17) EPrK. 1874: 172-73.

nak 1649. évvégi eltávolítása után a régiek közül itt most már csak Jenei István hagyatott meg. Minthogy tehát az ekklezsia sokáig nem nélkülözhetette a lelki tanítókat, bizonyosan az 1650. év eleje táján hozták ide Veresmartit, ez ujtó hírében nem álló lelkipásztort. Legelső reája vonatkozó adatot az 1651. év június 13-ról találtam; ez a feljegyzés már huzamosabb idő óta való itt tartózkodására utal. Ugyanis a városi sáfárpolgár feljegyzése szerint: "Veres Martj Ura[m] Akarua[m] menni Vasarhelire az Papok Giülésebe[m], B(iro) V(ram) Eő kigielme akarattiabol es az BecziUlletes Tanaczi rendeleseből Adam Szekel Andras hatt louatt az eő kigielme kutsia Eleybe Vasarhelyg, Sol(vit) fl. 6 // -." A következő hónap, vagyis július 8-án ismét azt jegyezték fel a városi számadáskönyvbe, hogy "Vrunknak erkezek egy be iarioia szolgastol, holmj leuelekkel, es az Papoknak is hoz leuelet, es aztis parancziollja Vrunk alta la, hofi holnap Esperest Vram ugi mint Vasarnap edgik Papot prae dicallanj fel küldgie." Jenei István esperes tehát Veresmarti Gáspár, Enyedi Bálint és Báthai György lelkipásztorok közül az első-papot jelölte ki s így másnap Nekkel György "(fő-)Biro Vram es (Szögedy) Gergely Deak Vramek het louain uittek fel Monostorra Veres Marti Vramat p(rae)dicallani Vrunk parancziolattiabol."¹⁸⁾ Szolgálatát az ottani fejedelmi udvarházban végezte.

Jenei, mint esperes, bizonyosan az óvári templom papja, ellenben Veresmarti többi társával együtt a Farkas-utcában szolgált. Őt ide mindjárt, mint "magyar renden levő főpapot" hozták, miként az 1653-54. gazdasági évi számadáskönyvből látjuk.¹⁹⁾ Javadalmazásának adatai közül a quártások 1655/56. esztendei elszámolásából csak az "esztendeik valo fizetése" ismeretes. E szerint: "Foztajara valo pénz f. 50=, Fara valo pénz f. 20 =, Kez penz szegöczek fl 300 =,"²⁰⁾ természetbeni járandóságáról pedig csak sejtjük, hogy a "secundarius magyar praedicatornál", mint akinek buzából 20 köblét, borból 300 vedret mértek ki, jóval többet kellett kapnia, hiszen az utcbbinak készpénzben is posztóra csak 27 f., fára 20 f., szegődségben pedig 200 forint járt.²¹⁾ Az egyháztól kapott lakására is

18) Sáfár. 1651. 279, 65.

19) Quártások. 1653. VII. 23. 1654. VIII. 4. 3/A. lev. és 32/a. lev.

20) Quártások. 1655. VIII. 1656. VII. 24/B. lev.

21) Szerző: Scholabeli állapotok Apáczai Kolozsvárra jövetele előtt. (Lásd e köt. ben.)

van adatunk. Az eklezsia 1664. évi vagyonleltárkönyve szerint: "Farkas utzában vagjon egj nagj kőház meljben mostan Püspök Veres-marthi Gaspár Ur[am] lakik, melljet Idvezűlt Öregbik Rákotzi fedelműnk vőtt volt Ecclesiánkhöz."²²⁾ Ennek helye ma egész határozottsággal nem állapitható meg, de a város adókönyve szerint már 1653 decemberében is itt a "Luporum"-ban, vagyis a Farkas-utcában levő eklezsiai házban lakott.²³⁾

Ezt, az akkori időkhöz mért nem csekély javadalmazást tehát csakis arra méltó férfinak juttathatta a püspök és az egyház vezetősége. Bárha Veresmarti tevékenységéről nagyon kevés adat maradt reánk, de az a helyzet, hogy tekintélye mindinkább növekedett, tanubizonyossága annak a körülménynek, hogy munkálkodása nemcsak a vasárnapi prédikálásokról merült ki, hanem az egyháznak a presbiteriális és az episcopális egyházigazgatás hívei között felmerült ellentétek lecsendesítésében is kereste és megtalálta a belső békéhez vezető utat.

A városi sáfár 1652 április 25-i számadási tétele szerint "Veres Martj Uramatt Viszj Fejeruarra Rakoczi Sigmond Eő Naga Temetere Debreczeni Kouatz Istua[n] Nro 6 Louan tt fl. 5 den. 25."²⁴⁾ Feltételezzük, hogy neki is jutott feladat a temetési szertartásokban. Ugyanigy 1653 június 21-én "Viszi Veres-Marti Gaspar Pap Uramot 4 louo[n] Aranyas szekre Kercsedre mill. 3. Nouák Istuan, tesszen fl. 1 den. 50."²⁵⁾ Bizonyosan itt is temetésen való részvételét kereshetjük.

Konc szerint 1654-ben már esperesnek kellett lennie s június 14-én mint ilyen írta volna alá Pápai József papságra kibocsátó levelét.²⁶⁾ Ezt az állítást látszanának alátámasztani az alábbi feljegyzések is: 1652 június 7-én "Viszi Veres Martj Uramat Enyedre az papok Gyűleseben Varga Thamas Nro 6 Louan tt fl. 3. den. 75", továbbá 1655 június 3-án "Indultak Visitalni Púspeok Vramek, es Veres Martj Vram. Attam Veres Martj Vram ala Varga Thamas szekeres-

22) Az 1664. évi vagyonleltárkönyv. 29/B. lev. (Az ekle. levéltárban).

23) Dica. 1653. Klt.

24) Sáfár. 1652. 31.

25) I.h. 1653. 63.

26) Konk József. 41.

nek eőt lovat." Ismét 1656 június 20-án "Vitek Veresmarthi Gaspar Vramot Vasarhelyre az Varsoczi Istvane aszszio[nyom] 4 louan tt fl. 4 // -" ²⁷⁾ E látszatnak azonban határozottan ellene mondanak ugyancsak a sáfárpolgárok számadáskönyvei, amelyek "Jeney Istua[n] Ura[m]i-nak az Orthodox[us] Esperes"-nek 1653 január 27-i és 1657. január 23-i kalotaszegi vizitációs utjáról számolnak be. ²⁸⁾ Ezeket az ellenmondó adatokat azután csakis úgy tudjuk közös nevezőre hozni, hogyha feltételezzük, hogy Jenei esperes, időnként betegeskedett, őt az egyházmegye /tractus/ notáriusa helyettesítette. Ennél azonban még valószínűbbnek látszik az a feltevésünk, hogy Veresmarti nem is tractuális, hanem éppen generális nótárius, vagyis az egész egyházkerületnek volt a jegyzője s ezért nem is helyettesítésképpen, hanem éppen hivatalánál fogva látogatta a generális synodusokat, irta alá Pápai József papságra kibocsátó levelét és csatlakozott a püspökhöz, amikor egyházlátogatási körutra indult.

Erdély népeinek békés és nyugodt életét az 1657 esztendőben egyszerre szörnyűséges csapások és romlások váltották fel, amelyeknek előidézője II. Rákóczi György kalandos és kellő módon elő nem készített lengyelországi hadjárata, annak elvesztése után pedig a fejedelmi székhöz való makacs ragaszkodása. Kolozsváron is az alig félszázados alapítású református egyházközség, bárha rajta bizonyos tekintetben az izmosodás jelei mutatkoztak, mégis mind a természeti csapásokon, mind pedig a hivek anyagi leromlásán keresztül egyaránt megérezte a pusztulást.

1655 április 3-án csaknem az egész belvárossal együtt leégett a református gyülekezetnek - a szászok imaházának kivételével - minden épülete. E nagy csapásnak úgy, ahogy történt kiépülése után az 1658. évi tatárvonulás felégette a hóstátokat és elpusztította a határt. Ugyanez ismétlődött meg az 1660. évi törökjáráskor tönkre téve a termést, aminek dézmája kellett volna szolgáltatassa, az egyházi intézmények létalapját. Ehhez járult a mindkét ízben kivetett hatalmas sarc, amely a városnak és lakosságának anyagi erejét egészen kimerítette. Igaz, hogy mind az unitárius, mind a

27) Sáfár. 1652. 31, 1655. 501, 1656. 122.

28) I. h. 1653. 248, 1657. 233.

református ekklézsia igénybe vett pénz- és nemesérc készlete ellenében malmokat és falvakat kötött le a város, azonban a megrontott falvak szolgálmányai csekélyek s a leromlott polgárság gabonaörleményeinek vámja pedig nem érte el a megkívánt jövedelmet.

E nagyon nehéz helyzet közepette jutott odáig a református gyülekezet, hogy hiveinek száma már a város lakosságának fele számarányát is elérte s így II. Rákóczi György határozott kívánására a város közigazgatásában is 1655-ben az unitáriusokkal egyenlő mértékű hivatalviselés jogát nyerte el. Ebben az időtájban történt, hogy az 1656. évben Csulai György püspök - a fejedelem jóváhagyásával - az itteni scholához rendelte a Fehérvári kollégiumból eltávolított Apáczai Csere Jánost, aki azután minden igyekezetével, nagy lelkesedéssel arra törekedett, hogy az iskola színvonalát magasabb fokra emelje, a tanulók számát gyarapítsa, a szegény rendű diákok táplálására tőkét teremtsen s ezen kívül a leégett iskolaépületet újra felépítse. Talán az a törekvés is sarkalta, hogy ellenségének, Basirius Izsák fehérvári professzornak iskolájánál és tanítási módszerénél sokkal különbet adva, meggyőzze a fejedelmet hirdetett nevelési elveinek igazságáról.

Csodálkoznunk kell, hogy Apáczai munkálkodását a kolozsvári gyülekezet vezetősége nem akadályozta, sőt nyilvánosan elmondott beszéde ellenére, amelyben a világi vezetők szűk látókörét is megtámadta, bennök mégis segítségre lelt, pedig - hát - alig volt hat-hét esztendeje annak, hogy Váradi Miklós főpátrónus mesterkedése következtében azokat a kolozsvári papokat, akik a világiaknak az egyházigazgatásban való részvételét kívánták, úgy mint Gidófalvit, Csaholczit és Tótfalusit, a tanárok közül pedig Igaz Kálmánt, állásukból eltávolították, mignem most Apáczainak, aki nem kevésbé volt meggyőződéses hive a presbiteri egyházigazgatásnak, éppen Váradi maga volt egyik legőszintébb pártfogója. Igaz, hogy kedvenc unokája: a kis Bethlen Miklós nagy tisztelettel és ragaszkodással viseltetett Apáczai iránt, azonban a gyermek-ifju csak rövid ideig lehetett tanítványa s ekkor is csak a későbbi években, éppen ezért itt valami más okot kell keresnünk, amely e feltűnő változást előidézte.

Ha végiggondoljuk a XVII. századbéli Erdély református férfainak egyházkormányzási felfogását, világosan szemünkbe tűnik,

hogy a régebbi idők fiai a püspökök, az ifjabbak pedig a presbiteri igazgatás hívei valának. Az előbbieket főképviselelő az egyházak közül Geleji Katona István és Csulai György püspökök, mindketten Heidelbergra neveltjei, mig nem mindazok, akik az egyházigazgatás felfrissítésének elengedhetetlen követelményét hirdették, Hollandia és Anglia akadémiáiról kerültek ki. Ha tehát ezt a körülményt is figyelembe vesszük, könnyen megmagyarázhatóvá válik Medgyesi Pálnak a hollandiai egyetemeken tanult Báthai Györgyről mondott lesújtó véleménye is. Ő ugyanis 1649 december 9-én Rákóczi Zsigmond herceghez intézett levelében a kolozsvári állapotokról is beszámolva, írta, hogy "az szegény Tsaholczi uramot is noha subscribalt az veszett Canonoknak de ugyan kitudták Kolosvárrul, s ama botránkoztató Apostatát, Báthai Györgyöt akarták polczra ültetni; ha Isten le nem vetette eddig itt."²⁹⁾ Báthai ugyanis hasonlóképpen Franekera neveltje és jeles képességű, meg készségszerű lelkipásztor vala, jellemében azonban - úgy látszik - inkább a hatalom felé hajló tulajdonsága miatt, amit nemcsak ekkor, de egy évtized múlva, Apáczaival szemben is kimutatott, a jóérzésűek részéről kevés megbecsüléssel találkozott.

A világi vezető férfiak közül öregbik és ifjabbik Rákóczi fejedelem a megcsontosodott régi felfogás hívei, mig nem az ifjú Rákóczi Zsigmond és kiváló édesanyja, későbbben pedig Barcsai Ákos, bárha Csulai püspöknek nagybátyja, mégis megértéssel támogatta a presbiteriánusok szabadabb szellemű törekvéseit.

Mindezt tudva, ha már most Veresmartira gondolunk, legelőbb is hangsúlyoznunk kell, hogy ő is hollandiai, mégpedig éppen az ő künn való bujdosása évében elhunyt Amesius egyetemén gyarapította tudását s ezzel egyidejűleg az ottani haladóbb szellemből is kellett valamicskét magába szivnia. Jóllehet az ő itthoni tanulókorában még nem érte el Erdélyt, sőt Debrecen sem az egyház megkötött formái alól kikivánczó szabadabb szellem áramlása. Hazai tanulásának befejezése után ő maga bár Hollandiába bujdosott ki, ott azonban eléggé rövid időt töltött s így olyan mértékben nem is szivhatta magába az ottani légkört, hogy hazatérte után, idehaza maga lépjen fel ujitóként, iskolamester - meg lelkipásztor-korában eltöltött mintegy két évtized pedig nem hozta olyan hely-

29) EPrK. 1876: 321.

zetbe, hogy környezete élessze tovább benne a Hollandiában és Angliában életre kelt szellemet. De Kolozsvárra kerülve, most már előtte is feltárult a jövetele előtt lefolyt gyomlálás igazi képe s franekerei tanulótársával, Jenei István esperessel együtt, aki a presbiterianizmus mellett maga ugyan nyíltan fel nem lépett, az eltávolított Gidófalvitól azonban tudjuk, hogy vele szemben mindig jóindulattal viseltetett, nyilvánosan is pártját fogta, sőt azt is ígérte, hogyha szükséges, még a gen. synodus színe előtt is szót emel mellette,³⁰⁾ bizonyosan maguk sem nézték olyan nagy veszedelemnek, ha a gyülekezet tagjai is részt vesznek az egyház ügyeinek intézésében. A kettejük együttes szelleme teremthette meg a csökönyösen maradi légkör feloldódását, ugyannyira, hogy amikor Apáczai Kolozsvárra rendeltetett, örömmel fogadták s érette válogatott küldöttséget menesztettek.

1652-ben történt, hogy fejedelmi rendeletre a régi patrónusi intézményt a consistoriummal váltották fel, amelyben azután megint csak a főkurátori tisztség bízott az eddigi főpatrónus Váradi Miklóssal. Az egyházi vezetőkön kívül vele együtt most már tizennégy főből állott ez a testület, amelynek tagjait a polgárság köréből válogatták ki. Ennek eredetét az 1683 december 5 és 6-án tartott egyházvizsgálat jegyzőkönyve így adja tudunkra: "Boldogh emlékeztető második Rákóczi György fejedelem, Kemény János és más urak belső egyházi rendből álló kommisszáriusok által csinált volt olyan rendet az kolosvári ekklezsiáknak, hogy annak minden dolgának gondviselére rendeltessenek az ekklezsia eleiből tizennégy kurátorok."³¹⁾ Nagyon valószínű, hogy e szervezés a püspök, a kolozsvári első pap és az esperes megkérdezése nélkül nem történt, sőt hiszem, hogy az indítványozók részben éppen ebből a "más urak belső egyházi rendből" tellettek ki, akik azután magát a rendszabályt is megszerkesztették. Az így megalakult polgári testület - bárha még nem is volt egyenlő jelentőségű a haladó szelleműektől kívánt presbiteri igazgatással - mégis egy lépés volt a fejlődés felé, hiszen az önmagát kiegészítő consistorium a hivek együttesé-

30) I.h. 1874: 173.

31) I.h. 1874: 52.

ből telt ki, részt vállalva az egyházközség közvetlen gondozásában, sőt bizonyos mértékű irányításában is. Lehetséges, hogy Veresmartiék így óhajtottak hidat verni a minden jog nélküli mult-tól maguknak a hiveknek egyházépítő kötelezettségéig. Hiszem, hogy az ő egyházközségéért való odaadó munkálkodása terelte el a figyelmet az alig lezárult belső háboruskodásról s hihetőleg neki köszönhető, hogy Apáczai 1656. évi ide helyezése, majd pedig a váradi várnak eleste utáni időben az ugyancsak presbiteri egyház-igazgatás szükségességét hirdető Nagyari Benedek és Kovásznai Péter papok itt marasztása semmi zavart nem váltott ki, sőt mindannyiját nagy megbecsülésben részesítették.

Igy van emlékezet róla, hogy ekklezsiája érdekében 1654 őszén a fejedelemez is bekopogtatott.³²⁾ Ugyancsak neki tulajdoníthatjuk az egyházközség ezüst pecsétnyomójának 1656-ban ötvösmunkával történt elkészíttetését,³³⁾ amelyben mintegy szimbolummá merevítette egyháza akkori és jövőző helyzetének képét s vezetőinek feladatát. Azután tudunk Apáczainak egy ismeretlen keltezésű folyamodványáról, amelyet bizonyosan vele való együttes elhatározásból az akkori fejedelemez, Barcsai Ákoshoz intézett; ebben a kollégium diákjainak segélyezését kérték.³⁴⁾ Lehetségesnek tartom, hogy az alábbi adatok éppen e folyamodvánnyal hozhatók összefüggésbe.

A városi sáfárpolgár számadáskönyvének 1659 január 20-án keltezett bejegyzése szerint "Veres Marthi Gaspar Ur[am] Urunkhoz akarua[n]l menni, viszi el Jonas Mihali 6 louain Desre 8 kelmet tt. fl. 3 den. -" Ugyanekkor "Veres Marthi Gaspar Urammal megien el Desigh Szabo Istua[n]l, B(iró) U(ram) P(arancsára) fizette[m] tt. fl. - den. 56."³⁵⁾ Az egyházközség részletes történetéből tudjuk, hogy Fogarasi Szabó István magyar aedilis, vagyis egyházfi volt e század 40-60-as éveiben.³⁶⁾ Szalárdi krónikája bizonyítja, hogy Barcsai Ákos fejedelemez 1659 január 16-án már Désen van,³⁷⁾ sőt janu-

32) "Egyházközség igazgatása" c. csomóban az Ekk. levéltárában.

33) Szerző: A farkas-utcai templom 1638-47.évi felépítése. (Kézirat. 97.1.)

34) Az egyházközs. lev.tárában.

35) Sáfár. 1659. 133, 144.

36) Quártások. 1653/54. és 1669/70.

37) Szalárdi. 413.

ár 27-én is itt tartózkodik, minthogy ezen a napon Désen kelt az az adománylevele, amellyel a kolozsi, a tordai, a széki és a dési sókamarából évenként egyenlő részletekben folyósítandó összesen 1600 forint összeget adományozott a kolozsvári református egyházközségnek, amelyet eleintén ugyanannyi darab kősóval egyenlített ki. Ebből az összegből azután 100 forint az iskola rector primárius-a fizetésének pótlására, 200 forint 10 tanuló segélyezésére fordítandó, mignem a többi a kurátorok rendelkezése szerint, használandó fel.³⁸⁾ Nagyon valószínű tehát, hogy Veresmarti dési utja ezzel az adománnyal hozható összefüggésbe. Emellett tanuskodik az a körülmény is, amelyre már Jakab Elek felhívta a figyelmet, hogy az adománylevél okadatolása egyházi férfi közbenjárására mutat,³⁹⁾ benne nagy teológiai gyakorlottsággal rendelkező fő rendszeresen felépített gondolatmenetét ismerhetvén fel. Az adománylevél megszerzésében azonban nem csupán csak neki, hanem Apáczainak, valamint Bethlen János országos kancellárnak is nem csekély része lehetett. Ezt a körülményt Bethlen Miklós önéletrajzából állapíthatjuk meg. Szerinte: "esztendők és sok változási után a hazának az atyám szerze neki (vagyis Apáczainak) Barcsai Ákos fejedelemtől, a rendszerint való kolozsvári fizetésin felül esztendőnként az aknáról 400 forintokat",⁴⁰⁾ jöllehet az összeg megnevezésében Bethlen Miklós rosszul emlékezett, 400 forintnak állítván a rendes fizetésen felül meghatározott mindössze 100 forintot, amellyel azután ha nem is bőséges, de eléggé tisztességes megélhetéshez segítettet. Különben ez az adomány is bizonyítja azt a jóviszonyt, amelynek Veresmarti és Apáczai között fenn kellett állnia, valamint azt az együttműködést is, amely kettejük tevékenységében megnyilvánult. Tehát Veresmarti, aki - mint első pap - a kolozsvári ekklézsia vezetője volt Apáczai támogatója, ellenében a második pap: Báthai Györggyel, aki nem átalította támadni őt, miként ezt Apáczainak ifjabb Geleji Katona István espereshez 1658 december 27-én intézett leveléből észre vehetjük: "Bántódásom is nagy vagyon, a miá' a kevély Bátai miá'. Tellyességgel azon va-

38) A kolozsvári ref. koll. 1874/5. iskolai évi Értesítője. 98. és Kádár József: Szolnok-Doboka vármegye monographiája. Bp. 1901. III. 47. és 234.

39) Jakab: Kolozsvár. II. 725.

40) Értesítő. 1874/5. 98.

gyon, mint kevés böcsületecskémben megkárosithasson. Vasárnap a (professzori) titulusért erősen ki praedicála. A deákok fogják fel ügyemet. Valóban ők is feladták néki a vizes inget, és még hátra is van valami. Ezekről másszor."⁴¹⁾

Lehetséges, hogy Barcsai adománya még jobban elmérgesítette a helyzetet, minthogy a tőle rendelt összeg most már 250 forintra emelte fel Apáczai szegénységben kapott készpénz-járandóságát a Báthai 200 forint javadalmazásával szemben. E sértett hiúság következményéül merjük beállítani azt a kifejlést is, hogy a különben jeles felkészültségű Báthai végtére is a megürrült zilahi papi állást fogadván el, 1659 április 25-én végleg elhagyta Kolozsvárt.⁴²⁾

Veresmartinak Apáczaival való együttműködésére vall az iskola gimnáziumi tagozatabeli osztálytanítóinak fizetésrendezése is. Hiszen Apáczai már beköszöntőjében is sürgette a tanerők javadalmazásának rendezését. Egy papirosszeletre látjuk feljegyezve: "An. 1657. die 21. Martij. Curator uraink a mennyire az ecclesiának mostani fogyatkozása engedi, Urunk kegyelmes resolútiójához is akarván ő kegyelmek magokat accomódalni, rendeltenek az jövőendő hat classicus praeceptoroknak flo. 220. Irtam ezeket a curator uraim akarattyokból. Veresmarthi Gáspár."⁴³⁾

Tapasztaljuk azt is, hogy Veresmarti mindkét fejedelemtől egyaránt becsült lelkipásztor volt. Erre vallanak a kolozsvári sáfárpolgár számadási tételei is; így az 1659 július 17-i is, bárha ennek tartalmát egyelőre semmiféle eseménnyel sem tudjuk összefüggésbe hozni: "Veres marthi Gaspar Uramat eö kglmet hivatuan Urunk eo Naga, viszi el Jonas Andras 8 louain Feiernerre. tt 6.den 12 1/2."⁴⁴⁾ Lehetséges ugyan, hogy ez már nem egyházi, hanem országos ügyekkel van összefüggésben. Majd ugyanennek az évnek szeptember 30-án jegyeztetett fel: "Veresmarthi Gaspar Ur[am] Huszar Peter es Haidu Giorgi Uraim Urunkhoz menven Maros Vasarheljre Varos es Ecclesia dolgaba[n]".⁴⁵⁾ Ezzel az utjukkal kapcsolatosan Sza-

41) Szilágyi Sándor: Vértanúk a magyar történetből. Pest, 1867. 139.

42) Sáfár. 1659. 177.

43) Erd. Prot. Lap. 1906: 308.

44) Sáfár. 1659. 138.

45) I. h. 1659. 140.

lárdit kell megkérdeznünk. Szerinte ugyanis "Rákóczi fejedelem a másik fejedelemnek az országbul való kimenetelét látván,azonnal ad diem 24 Septembris Marosvásárhelyre gyűlést hirdetett,...ahol azután Rákóczi fejedelem nem nagy munkával végbevitte vala, hogy ... Barcsai mellől elállván, az ország ismét mellé állana."Veresmarti utjának magyarázatát azután e krónika további soraiban valószínűleg már meg is találjuk:"és így /Rákóczi/ maga is a fejedelmi conditiokra megesküvén, az ország is ugyanazon gyűlésen a kik jelen volnának ugyanott; az otthonvalók pedig székes helyeken bizonyos napra hozzáeskünni rendeltettek s esküdtettek vala is."⁴⁶⁾ Feltehető, hogy az egyházközség nemcsak a kényszerített körülmények, hanem a régi jóltevő (patrónus) iránti kötelezettség hatása alatt tette le az új hódolati esküt.

Hiába kutatunk, vaj'mi kevés nyomot találunk, ami az egykori zavaros idők változásait a kolozsvári egyház életében kitöltené. Megrendülve kell azonban annál a pontnál megállanunk, amely azt tárja elénk,hogy sok törődése, fáradozása közepette 1659 december 31-én Apáczait 35 esztendő s korában - a hálás tanítvány Bethlen Miklós szavai szerint - "az Isten ebből az ostoba,háládatlan magyar világból, mely ő reá méltatlan volt, kivette,"⁴⁷⁾ jóllehet meg is kimélte őt az országra s benne Kolozsvárra is reá zuduló, az eddigieknél is még súlyosabb csapásoktól. Sirja felett valószínűleg megértő jóakarója, Veresmarti és szeretett tanára, Porcsalmi mondott bucsubeszédet.

Nem is egészen egy félév múlva, 1660 május 22-én Magyarlóna határában megtörtént a magyar és a török sereg nagy csatája,amely az erdélyiek véres vereségével végződve, Rákóczi is halálos sebet kapott. Maga Kolozsvár városa sem szabadulhatott meg a legsúlyosabb sarc: 75 ezer tallér és sok kézműsru, meg élelmiszer kiszolgáltatásától.⁴⁸⁾ Rákóczi halála után most már Barcsai Ákos és Kemény János mérték össze egymással erejüket, miközben a török tovább pusztította és zsarolta az amugyis nagyon lerongyolódott országot.

46) Szalárdi. 453.

47) Bethlen Miklós önéletrajza. Pest, 1858. I. 253.

48) Jakab: Kolozsvár. II. 688-91.

Bod Péter az erdélyi református püspökök életéről írott munkájában megemlékezvén erről az időszakról, írja, hogy "mikor Er-délynek semmi részében bátorságos meg-maradások...nem volna az Em-bereknek, Tsulai György püspök is helyből helybe bujdosván, 's ke-resvén a' meg-maradásra bátorságos menedékhelyet, végre 1660-dik... Eszt.-ben ki-ment Magyar-Országra az holott azon Esztendőnek vége felé e' világból ki-is mult."⁴⁹⁾ Valószínű, hogy a püspök távol-létében és halálát követő átmeneti időben Veresmarti, mint akit amugyis generalis nótáriusnak vélünk, vezette az észak-erdélyi re-formátusság gyűlekezeteinek ügyeit, éppen ezért tehát, amikor a püspökválasztásra került sor, a fejedelem is reá gondolt, jóllehet az országból eltávozni készülő Basirius professzor Dadai János kü-küllővári paphoz 1661 március 24-én Husztról intézett levelében ar-ra a reményére céloz, hogy az elhunyt Csulai után Dadait fogják püspökké választani.⁵⁰⁾ Tudjuk, hogy Dadai erősen püspökös (epis-copalis) felfogású,⁵¹⁾ s bár Veresmartival jó viszonyban volt, mégis az utóbbinak megértőbb magatartása is vezethette a papok el-határozását, hogy választásukban a szabadabb szellem győzedelmes-kedjék. Erre leghatározottabb bizonyíték az a körülmény, hogy Ve-resmartinak néhány év múlva történt elhunytja után már kimondottan puritánus felfogást valló egyházi vezetőt választott a papság e-gyüttese. Ennélfogva tehát az 1661 április 3-án Marosvásárhelyen tartott zsinaton, amelyen a fejedelem maga is jelen volt, -Bod Pé-ter szerint - "a' Sinodusnak közönséges egyezéséből, a' Fejedelem-nek Kemény Jánosnak és a' több megmaradott Református Uraknak tet-szésekből püspökké választatott."⁵²⁾ E naggyűlés azután bizonyo-san az ország akkori szétzilált állapotának összefogására s az egy-házi vezetők és a gyűlekezet belső egységének megóvása érdekében, minden újítást időszerűtlennek tartva, olyan határozatot hozott, -hogy "a' Püspöki igazgatás az erdélyi Réformáta Ekklesiákban to-váb-is meg-tartassék, valamint a' Presbiteriánismusból származott

49) Bod Péter. 94.

50) Ifj. dési Daday István: A két régi pap Dadai. (1924. évi kézi-ratban) Hivatkozik Bod Péter: Historia Hungariae Ecclesiasti-ca. II. 451. lapjára.

51) Pokoly. II. 285.

52) Bod Péter. 95, 96. és Pokoly. II. 251.

egyenetlenség el töröltessék, és legyen egy formán az Ekklesiái igazgatás, tsak hogy nem mások el-nyomattatásokkal, meg-fojtásokkal és gyalázatokkal."⁵³⁾ E határozat toldaléka bizonyosan az új püspök gondolkodásának és gondoskodásának megnyilvánulása, amely világosan megmutatkozott abban a magatartásában, hogy a presbiteri felfogású egyházi férfiakat nemhogy mellőzte volna, sőt képességükért együttműködésüket kivétel nélkül éppen igénybe is vette. Ennélfogva enyhítendő Pokoly egyháztörténetének az a megállapítása, hogy ebben az időben a püspöki igazgatás két legnagyobb oszlopa Veresmarti Gáspár püspök és Dadai János küküllővári pap és esperes volt.⁵⁴⁾

Az új püspök egyházvezetői feladatkörében legelső teendőjének tartotta az amugyis nagyon megromlott egyházközségek erősítését. Így tudjuk, hogy Székelyudvarhelyen a katolikusok és a reformátusok közötti állandó viszálykodásnak⁵⁵⁾ egy kiváló képzettségű, erélyes lelkipásztor odahelyezésével kívánta végét vetni, miként ezt a Kemény János fejedelemhez 1661 április 28-án intézett leveléből megtudjuk: "egy Igaz Kálmán nevű becsületes atyafit" rendelt oda. Együttal intézkedést kért, hogy annak fizetsége kiutaltassék.⁵⁶⁾ Ez a kolozsvári Igaz Kálmán pap különben egyike volt a Várad Miklós kolozsvári főpátrónus és Csulai püspök által Kolozsvárról eltávolított presbiteriánus felfogást valló egyházi férfiaknak, Apáczai kolozsvári előfutárainak; most pedig Váradnak és vidékének török kézre jutása következtében Erdélybe szorulván, Veresmarti örömmel rendelte erre a kényes természetű feladatra. Bizonytalán kellően méltányolt emberévé is vált Igaz Kálmán, amit csakhamar esperessé történt választásán kívül még az is bizonyít, hogy vele nemsokára mint generális nótáriussal találkozunk. Ugyanis 1665-ben Háromszéken tartott püspöki vizsgálat alkalmával március 19-én már mint ilyen adta ki Eresztevény és Réty községek gyűlekezeteinek szétválásáról hozott határozatot.⁵⁷⁾

53) Bod Péter. 95-96.

54) Pokoly. IV. 199.

55) EPrK. 1874: 78-79, 86-87, 94-95, 102.

56) Török István: A kolozsvári ev.ref. coll. története. Kolozsvár, 1905. I. 26-27. és TT. 1896: 369.

57) Az 1665. III. 19-én Kézdivásárhelyen kelt okirat a SzNM Gödri-féle gyűjteményében "Idegen" jelzés alatt.

Veresmartinak nemkülönben az iskolákról s különösen a kolozsvári kollégiumról való gondoskodása, amely az Apáczaival való együttműködésből fakadhatott, további élete folyamán ezután is többször is megnyilvánult. Így látjuk ugyancsak az 1661. évi marosvásárhelyi zsinati végzésekben, amelyeknek egyik pontja - Bod Péter szerint - "a' Kollégium-javainak gondviselésére Gondviselők rendeltessenek, 's ugy az Ekklesiákéra-is; a' kik a' Generalis 'Sindusnak Esztendőnként számot adjanak." Továbbá: "az Egyházi rend és a' Deákok-is hivataljokhoz illendő köntösben járjanak, hogy a' külső rendtől meg különböztessenek, és esmértessenek." Végezetül pedig: "A' Fejérvári Kollégium Jóságaiából forditassék holmi a' Kolozsvári Kollégiumban tanuló Deákoknak tartásokra, minthogy ott felesen vólnának 's a' Fejérváriak-is, a' kik meg-maradtak, oda vonták-el magokat; a' Kelneki Dézmából pedig Fejérvárt tartassanak a' Privatus Deákok; az az a' kik a' Fejérvári Reformáta Ekklesiában a' Papok mellett szolgálnak."⁵⁸⁾ Ezek után ha a zsinatnak ezt az utóbbi végzését egybe vetjük Lorántfi Zsuzsánna 1659 január 9-én keltezett adománylevelének és az Apáczaikhoz intézett sorainak tartalmával,⁵⁹⁾ észre kell vennünk azt az egyezést, amely a diákokról való gondoskodásnak azt a szándékát és a pénzforrás felhasználásának azt a módját követi, amelyet megint csak Apáczaiknak kellett az özvegy fejedelemsasszony belátása elé terjesztenie. Apáczaik kezdeményező-voltát pedig egészen világosan bizonyítja Lorántfi Zsuzsánának az előbb megjelölt iratokkal egyidejűleg Váradi Miklós főpatrónushoz intézett levele, amely mintegy megindokolja adományát. Ilyenképpen: "Kegye(lmed) is azért így értvén abbéli kegyelmességünket, ... azt (az összeget) is adja azon collegium számára, hogy annak interessén is... a szerént mint Apáczaik János uram már elkezdte, tartassanak jó indulatu tanuló alumnusok".⁶⁰⁾ És végezetül ugyancsak Apáczaik hatására, vagyis az ő szándékának megértésére vezethető vissza az a helyzet, hogy Veresmarti a kollégiumok felső tagozataiba rendelt tanárokat állandó jellegű professzoroknak tekintve, ezzel egyenletes menetűvé váltotta át legalább is a felső évfolyamok hallgatóinak tudományos képzését.

58) Bod Péter. 95-96.

59) Szilágyi Sándor: Vértanuk. 142-43.

60) I.h. 144.

A püspökválasztás megtörténte után Kemény János fejedelem azt a határozott kívánságát adta Veresmarti tudtára, hogy az egyházi rendtől is megkivánja a hódolati eskü (homágium) letételét. Ebben bizonyosan ifjabb Rákóczi fejedelem példáját követte, holott ez azelőtt nem vala szokásban. Ezért tehát a püspök ki is bocsátotta zsinatra hívó levelét, amellyel június 19-re ugyancsak Marosvásárhelyre gyűjtötte egybe a papokat.⁶¹⁾ E meghívó levél szavai keserves képet tárnak elénk. Bod Péter szerint: "ki nem írható nagy nyomorúságban vóltanak, a' kik meg-maradtanak még eddig az Hazában, a' mellynek legalább harmad-része el-raboltatott, le-vá-gatott, el-holt vala, pusztitván most-is a' maradék népet az éh-ség, és a' szörnyű dög-halál." A kitűzött időben csakugyan megtartott zsinaton egyszersmind negyven papot szenteltek fel "a meg-ö-lettek", meg-hóltak' 's el-raboltak' helyjekbe."⁶²⁾

Azzal, hogy Kemény János Erdély megmaradását a német császárnál kereste, újabb veszedelmet hozott hazájára, hiszen Montecuccoli tábornok komoly segítséget nem is adott. 1662 január 23-án a küllő-megyei Nagyszőllys melletti csatában elesett Kemény, helyette a töröktől kijelölt és a rendektől a szeben-megyei Kisselyken 1661 november 20-án megtartott országgyűlésen megválasztott Apafi Mihály maradt most már Erdély egyedüli fejedelméül. Ettől az időtől kezdve azután, bár török és német egyaránt pusztítá és zsarolá a Partiumot s ezen kívül Erdélyből is a török Kolozs-, Belső-Szolnok- és Doboka-megyék egy részét a meghódolt területekhez számította,⁶³⁾ mégis - az eddigi mérhetetlenül nagy romlások után - aránylag csendesebb idők következtek a jóakaratu, noha inkább tudósnak, mint fejedelemnek termett Apafi uralkodása alatt.

A kipusztított ország sebeinek orvoslásában az egyházi vezetőknek is komoly feladat jutott. Veresmarti igyekezett is ennek érdekében mindent megtenni, ami tőle telhetett. Láttuk, hogy ahol lelkipásztort nélkülözött az egyházközség, oda papot rendelt (így az 1661-ben felszentelt 40 lelkészt, akiket mind az ifjúságból vá-

61) Pokoly. II. 251, 255.

62) Bod Péter. 96-97.

63) Szalárdi. 634-35.

logatta össze). Tudjuk, hogy a jelesebb ekklézsiákba: Kolozsvárra Nagyari Benedek és Kovásznai Péter menekült papokat, Székelyudvarhelyre Igaz Kálmánt, Kézdivásárhelyre Tolnai István orvost állította be, ahol meg anyagi segítségre volt szükség, oda a szűkös körülmények ellenére is a fejedelem s a főurak támogatását igyekezett megszerezni. Azon kívül a polgári osztály segítségét is igénybe vette. Az ő idejében 1661 május 15-én hagyományozta a kolozsvári kollégiumnak a Kemény János fogságában levő Barcsai Ákos fejedelem 500 arany összegű személyes adományát. Veresmarti ezután Apaíval is jóváhagyatta a kolozsvári egyháznak a négy sóaknáról ugyancsak Barcsaitól rendelt, évenként kijáró 1600 forintot. Hasonlóképpen találjuk Apaínak 1663 február 3-án Segesvárt kelt rendeletét, amely arról rendelkezik, hogy "Majtényi András alias Török Deják" utód nélkül elhunytával a neki tartozó Csepregi Turkovics Mihálynak a kolozsvári közönségnél levő 300 frt értékű záloga - minthogy Csepregi a kollégiumnak is adós - Veresmarti Gáspár püspök kezébe szolgáltatandó ki.⁶⁴⁾ Nemkülönb az egyházközség 1664. évi vagyonleltárkönyvében találjuk, hogy ugyanennek a Majtényi Andrásnak az özvegye hagyott a kolozsvári "Oskola számára száz Magyar forintokat, mely is szállot Csepregi Mihály Ur(a)mra, mellyel ados." Ezen kívül is van Majténinének még 433 frt 33 denarius legatuma, mellyel a város tartozik." Mivel (ugyanis) szegénj Majtini Ur!ami ezen meg nevezett Pogánj Sejdi Pasának Szántzában adot volt az Városnak költsön Korod nevű falura bizonyos summa pénzt... Mind ezeket az Varos adosságit egjben számlálván, tenének in univer(sis)...fl. 2096 // 12."⁶⁵⁾ Ezen kívül nevét, jórészt mint tanuét s illetéknéppen mint hihető buzditóét, ott találjuk még több olyan végrendeletben is, amelyek a kolozsvári egyházközséget is örökösül nevezik meg.⁶⁶⁾

Bod Péter még egy generális synodusról tartott fenn emlékezetet, amelyet Veresmarti 1664 június 22-re Enyedre hívott össze.⁶⁷⁾

64) Kolozsvár város ólevéltára. Fasciculus III. 82. sz. (Klt.)

65) 1664. évi vagyonleltárkönyv. 8/A, 10/A. lev. (Ekkla lev.tárában.)

66) Végrendeletek csoportja. (Az egyházközs.lev.tárában.)

67) Bod Péter. 97. - Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező. 1872: 477.

Ugyanakkor az Enyedre átköltözött fehérvári kollégium megszervezésekor annak főkurátorsága reája bízott.⁶⁸⁾

Egyháza épségéről való gondoskodásának a különböző felekezetekkel való egyenlenségekre is nem egyszer kellett kiterjednie. Így láttuk már Székelyudvarhelyen, de Kolozsvárt sem lehetett kevésbé kiélezve a helyzet. Ugyanis az erdélyi katolikusság Apafitól 1665-ben püspököt, Kolozsvárt való szabad vallásgyakorlatot és azoknak a törvénycikkeknek az eltörlését kérte, amelyek a katolikusokra hátrányosak voltak. Tárgyalásaikba a magyar királyt is bevonták, aki azután külön követet küldött Erdélybe.⁶⁹⁾ Az 1666. február 1.-26.-i fogarasi országgyűlésen került nyilvános tárgyalásra a sor. Itt ugyanis - Czajbert Illés szebeni követ jelentése szerint - Kászoni Márton leleszi prépost, a római császár követe, többek között azt a kívánságát adta elő, hogy a jezsuiták számára ... "Postulare itaque imperatorem ut templum Claudiopoli in platea Óvár existens, cum etiam antea pontificorum fuerit, loco, monasterii Kolosmonostoriensis simili privilegio cum omnibus pertinentiis ipsis conferatur."⁷⁰⁾ Azt a kedvező fogadtatást, amelyet beszédeiben kijelentett ellenígéretei idéztek elő, még az országgyűlés folyama alatt a legridegebb közönyösség váltotta fel, minthogy az időközben megérkezett jelentésekből kitűnt a kedvezményekkel kecsegtető ígéreteknek valótlanúsága.

A reformátusoknak az unitáriusokkal való torzszalkodását egy, "Az Colosvári Orthodoxusoknak Querelaja az Unitarius Uraimék ellen" címet viselő irat őrzi 1661 március 19-ről keltezve.⁷¹⁾ Ki volt ennek szerkesztője, nem tudhatni, de bizonyos, hogy Veresmarti tudta nélkül nem készülhetett. Ebben a panasziratban vannak méltánylandó kifogások, de vannak merő akadémikuskodások is. Nem is tudjuk, hogy felkerült-e a fejedelem kezébe, avagy az országgyűlés elé, minthogy egyik pontja ügyében sem találunk semmiféle intézkedést, vagy a benne foglaltak megváltoztatását. Lehetséges, hogy ebben az alakjában maga Veresmarti sem tartotta időszerűnek.

68) Benkő József. II. 268. és Váró Ferenc: Bethlen Gábor kollégiuma. Nagyenyed, 1903. 77.

69) Endes Miklós: Erdély három nemzete és négy vallása. Bp. 1935. 262.

70) EOE. XIV. 169.

71) Az egyházközs. lev.tárában és EPrK. 1878: 588-90.

Egyéb munkálkodásáról - az adatok szűkszavúsága miatt - alig tudunk valamit is, valószínű azonban, hogy még most is keresett szónok volt, Látjuk, hogy a fejedelem György nevű kisebbik fiának a kolozsvári farkas-utcai templomban 1664 december 21-én történt eltemetése alkalmával - az unitárius iskola szeniorának feljegyzése szerint - "Prédikált Veresmarti ur, a Calvinisták püspöke"⁷²⁾ Erdemei az I. Apafi Mihálytól 1665-ben nyert nemeslevelében is⁷³⁾ bizonyosan csak nagy általánosságban mondott szavakkal méltányoltatott. Miként Bod Péter írja: "az bizonyos, hogy igen nyomorúságos Napokban viselte a' püspökséget a' Hazának el-pusztult állapotjában; és a' Töröktől-való félelemben."⁷⁴⁾

Mindezek után ha végiggondoljuk Veresmarti életfolyását, - helyzetét és munkálkodását, mindjárt szemünkbe kell tűnnie, hogy bármilyen értékes képességekkel megáldott és jóigyekezetű férfiú volt, egyházvezetői működésében mégis nagy különbség mutatkozik hivatásbeli elődei és az ő tevékenysége között. Kétségtelen, hogy erre nagy befolyással volt az ország siralmasan leromlott állapota s a külpolitikai viszonyok ólomsulya, nemkülönben a fejedelmi székhelytől, vagyis az ország kormányzásától való távol élése. Mindezekhez a külső körülmények összejátszásához járulhatott magának Veresmartinak egyénisége is, amely egyik fejedelemben sem keltette fel annak szükségérzetét, hogy az ő gondolatait s tanácsát az országos jelentőségű ügyekben is igénybe vegye. Igaz, hogy ebben előiskolája sem volt, hiszen a debreceni kollégium falai közül kiszabadulva, országot-világot járása is csak nagyon rövid ideig tartott s akkor is csak az egyetem épületére korlátozódott a tapasztalatszerzés lehetősége. Bujdosásából hazatérve, még csak nem is a fejedelmi székhely kollégiumához osztatott be iskolamesterül, hanem vidékre rendeltetett s bár jeles képességű ifjú volt s ezért mindég jelentőségteljes állás betöltése bízott reá, de azokon a helyeken mindég ő lévén a legkiválóbb s egyuttal a legmagasabb állást betöltő egyén, tapasztalatszerzésre, mások példájából való tanulásra soha sem volt lehetősége. Ha helyzetét összehasonlítjuk

72) Ker.Magvető. 1886: 223.

73) Pokoly. II. 257.

74) Bod Péter. 97.

a jeles egyházipolitikus Geleji Katona Istvánéval, azt tapasztaljuk, hogy az utóbbi két ízben járván a külföldi akadémiákat, elég alkalma nyílt a világi ismeretek megszerzésére is, különösen, hogy másodszeri bujdosásakor a fejedelem unokaöccsével, ifjabbik Bethlen Istvánnal, mint nevelője, nemcsak az egyetem falai között, hanem a tudós papok és professzorok s a politikai előkelőségek társaságában is sokat forgott. Hazatérve, mint a kiváló képességű Bethlen Gábor tábori, majd udvari papja, még ha nem is akarta volna, állandóan érintkeznie kellett nemcsak a fejedelem tanácsosaival, hanem az udvarban gyakran megforduló külföldi követekkel és más jövő-mendő idegenekkel. Ilyen helyzetben nem csoda, ha nagy képességei elnyerték a kellő csiszoltságot, a gyors és biztos elhatározó készséget, amiért nemcsak Bethlen, hanem mindkét Rákóczi fejedelem még a világi ügyekben is az ő véleményét is mindenkor kikérte. Geleji utóda: Csulai püspök is több világlátottsággal és politikai készséggel rendelkezett, mint Veresmarti. Szülei főemberek s így a világba való indulása is egészen más körülmények között történt, mint a török uralom alatt vergődő vidéki faluból kiinduló ifjunak. Csulai a főemberek fiaival együtt nevelkedvén, nemcsak külső mázt, de kellő elmebeli csiszoltságot is nyert, jóllehet képességeiben nem is érte utólagos kiváló elődjét. Fejedelmi udvari papsága is jó előiskola, amely még arra is képessé tette, hogy az uralkodó ifjabb Rákóczi György török portai követ minőségben való segítségét is igénybe vehesse. Mindez természetesen távol állott Veresmartitól, s ezért ő nem is volt más, mint a nagy, nehéz zivatarok között hányódó egyháznak jószándéku, becsületes és a reá bízott feladatnak rendithetetlen hűséggel megfelelni igyekvő kormányosa. Akkor azután, amikor a legfenyegetőbb veszélyek lecsillapultak s az ország népe - a körülményekhez képest - ismét nyugodtabban folytathatta mindennapi életét, a megöregedett s elfáradt Veresmarti is befejezve feladatát, nyugodt lelkiismerettel hunyhatta le szénáját 1668 esztendőben.

A temetést intéző szabó céh számadáskönyvében találjuk feljegyezve: "1668. Die 3. Martij percipyaltunk Veres Marti Gaspar uralmtól fl. 2 den. 25."⁷⁵⁾ Halálózása tehát valószínűleg március 1-én történt, néhány nappal élve túl e korszak másik jeles egyházi vezetőjének, Dadai János küküllővári papnak és esperesnek kiadását.

75) A kolozsvári szabó céh számadáskönyve. (ENM Lt.)

Veresmarti Gáspárra vonatkozólag még néhány személyes vonatkozású adattal is rendelkezünk. Konk József szerint: utódai 1668 április 19-én egyezkedtek. Ebből az egyezkedési okiratból állapította meg azután, hogy első felesége Rosnyai Dávid török deák testvérnénje, a második feleség pedig Óvári Anna nevezetű volt. Szerinte Veresmartinak csak két leánygyermek maradt, mégpedig az első asszonytól Zsófia, kinek első férje: Katona Erkei Márton, a második pedig László János; s ugyane feleségtől született leánya még Sárika, aki az osztozkodáskor még kiskorú volt.

Konk adatait mi különben még a következő adatokkal bővíthetjük. A kolozsvári szabó céh számadáskönyve szerint: "1655. Die 22. Decemb. Ueres Marty Ur[am] fia Temetassetö(1) fizettek fl. 2 den 50."⁷⁶⁾ Ugy látszik, hogy több fia nem is volt. Vele egy időtájban: december 29-én jegyezte fel a református harangoztató gazda, hogy "Veresmarti Gaspar Ura[m] szomorú Occzere harangoztattam" ötször.⁷⁷⁾ Néhány évvel ezután ugyancsak a szabó céh exaktora számol el arról a bevételi tételről, hogy "1659. Die 10 Martij Veresmarthi Vr[am] Felesege temetassetol (attak) fl. 2 // 50."⁷⁸⁾ Négy és fél hónappal ezután a városi sáfár számadáskönyvében találunk reá vonatkozó feljegyzést, elszámolván, hogy "1659. Die 30 Julij: Ex Commission[el] Amplissi[mil] Senat[us] Weresmarthj Ura[m] lakodalmara Conferalvan eo Kglmek ajandekba[n]l három tallert ft fl. 5. den. 70."⁷⁹⁾ Önéletrajzában Rosnyai Dávid is megemlékezik Veresmartiról, mint sógoráról, s tőle tudjuk meg azt is, hogy Veresmarti segítette hozzá, hogy a fejedelem Brankovics György deákkal együtt 1663-ban török deákság-tanulni küldötte.⁸⁰⁾

Veresmarti 1668 március 1. táján történt halála után özvegye ismét férjhez ment. Ugyanekkor egy férjnél levő s egy gyermek leányáról szólnak az irások. Kolozsvár város levéltárában Apafi fejedelemnek három olyan rendelete is van, amely a püspökről maradt javakról rendelkezik. Az egyik rendelet 1676 március 31-én Fogarason kelt. Ebben a fejedelem korábbi parancsolatjának visszavoná-

76) I. h.

77) Ref. harangoztató gazda számadáskönyve. (Az egyházközs. levéltárában).

78) A szabó Céh számadáskönyve.

79) Sáfár. 1659. 157.

80) Rosnyai Dávid történeti maradványai. Pest, 1867. 317.

sa mellett elrendeli, hogy se Veresmarti özvegyét, se Boldizsár nevű vejét a hátramaradt javakba semmi módon ne engedjék, ellenben Veresmarti Gáspár püspök árvái az atyjukról maradt jékból excontentáltassanak s a Farkas-utcai ház az árvák részére elfoglaltassék. Annak jövedelme azután esztendőnként vagy a fejedelmi udvarba, vagy az árvák bátyja, "Török Deák" kezébe adminisztráltassék, - míg az árvák emancipálódnak. Ugyanis annak idejében Veresmarti relictájától sinistre informáltatván azt parancsolta volt, hogy minden mobile és immobile javakat az özvegynek engednének át, azonban a kelleténél több javat fogván el, Boldizsár nevű vejével együtt pazarolja, miután az árva anyja mostani élhetetlen urával az éretlen elméjű gyerek neve alatt magok plenipotentialist irattak. Egy másik, bizonyosan tollhiba következtében 1667 június 29-ről Fehérvárról keltezett rendelet szerint Veresmarti Sára, a fejedelemsasszony szolgálója, jelentette, hogy néhai atyjáról: "Tiszt. Veres marti Gáspárról" maradt Kolozsvárt reája és egytestvérénjére egy ház, de nénje meghalván, házbeli része egy Báthori Boldizsár nevű emberre szállott, akinek a megholt asszonytól egy gyermeke maradt s így tartja közit hozzá. Nénje azonban 700 forintnál többel volt adós, s ezért kéri, hogy Báthori Boldizsárt a házból conturbálják. A fejedelem tehát elrendeli a városi tanácsnak, hogy ez a ház adassék által Báthori felesége testvéreinek, Veresmarti Sárának. A harmadik rendelet 1684 július 4-én adatott ki. Ebben Apafi azt rendeli a kolozsvári tanácsnak, hogy a fejedelem udvarában lakó Veresmarti Sárának atyjáról maradt javai az árva bátyjának és plenipotentiáriusának, Rosnyai Dávid török deáknak kezébe adattassék. Előbbi rendeleteinek végrehajtását is sürgeti.⁸¹⁾

Veresmarti Gáspárnak, Apáczai professzor sok intézkedésében, együttmunkálkodó kortársának, életrajzához mindössze csak ennyit sikerült összegyűjtenem. Tárgyi emlékül is csupán egyetlen könyvtári könyvről számolhatok be. Ez ugyanis még a debreceni scholában iskolai tankönyve volt. Saját kezű bejegyzése szerint: "Hic liber est ex libris Caspari Veresmarti et amicor[um] ejus. Anno salutis 1630. 25. Febr."⁸²⁾ E könyvet a kolozsvári református kol-

81) Kolozsvár ólevéltárának Fasc.III. 102, 107. és 132. sz. okiratai.

82) A kolozsvári ref.koll. nagykönyvtárában M. 120. számú könyvtári jelzéssel volt ellátva.

légium nagykönyvtára őrizte meg, ajándékozója valószínűleg még maga a püspök volt. Ebből az egyetlen példányból természetesen még csak nem is sejtjük, hogy könyvtára milyen terjedelmű és milyen tartalmu lehetett. Saját irodalmi munkássága - ifjúkori halotti beszédén s Komáromi Csipkés Györgynek 1666-ban Szebenben kiadott "Igaz Hit" című prédikációs könyvét üdvözlő versén⁸³⁾ kívül úgy lehet, talán nem is volt, hiszen az akadémiákon is csak nagyon rövid időt töltött. Ennek ellenére mégis csak képzett, s a tudományok szükségességének elve mellett megértő magatartása tanuskodik.

83) Komáromi Csipkés György: Igaz Hit. Szeben, 1666, a kolozsvári ref. koll. példánya.

M o g y o r ó s i E l e k

A Kolozsvár tözsomszedságában elterülő kolozsmonostori uradalmat, mint kincstári birtokot, az Öregbik Rákóczi György fejedelem idősebb fiának rendelte jövedelmi forrásul, éppen ezért fia gyakran tartózkodott itt. Tudjuk azt is, hogy egy itteni nemesi kuriát és a hozzá tartozó négy hold földet "maga kész pénzén bizonyos summán" megváltotta.¹⁾ Forcsalmi András kolozsvári prédikátor 1679 január 3-án Gilányi Gergely özvegyéhez Apafi Annához intézett levelében írta: azt a házat "akkor Tanács Ur hiveinek s Tiszt. Csulai György Fűspöcknek instantiajokra Istenhez való buzgóságából... Templumnak és Parochiának erigáltatására Vallásunkon levők kedvéért fordított és azon funduson levő kő házat annak rendi szerint Praedicálló székkal, férfiaknak és Aszszonyi állatoknak való székekkel meg ékesített és 1654. esztendőben solemniter, nagy uri rendeknek jelen létekbén könyörgések, praedicatiók és Sacramentumok ki szolgáltatása által Templumnak dedicáltatott és könyörgéseknek és egyéb közönséges Isteni Tiszteletnek és szolgálatnak házává conferáltatott, hogy a Jézus Christusnak Országa ottis nevedekést és gyarapodást vehetne a sok tövisek között."²⁾ Forcsalmi leírásának a valóságnak föltétlenül meg kell felelnie, hiszen ő maga szemtanu volt, lévén akkor a kolozsvári óscholaháznak érdemes lektora.

Ennek a Zámbo-féle udvarháznak átalakítása és berendezése tehát az 1654. esztendő folyamán történt, úgy hogy azzal ugyanazon

- 1) Cikkem főforrása a kolozsvári református egyházközség levéltárának Kolozsmonostorra vonatkozó okiratai; tehát ahol külön forrásmegjelölés nincsen, ott mindég azok adatai értendők.
- 2) Herepei Gergely: A kolozsmonostori régi református ekklezsiáról. (Aracs István: A kolozsvár-monostori ref.templom története. Kolozsvár, 1914. 14-16.)

év őszére már el is készültek. Erre ugyanis Csulai György püspöknek Mogyorósi Elekhez, a monostori eklezsia kijelölt papjához 1654 november 23-án Alvincről írott leveléből következtethetünk. Ebben értesítvén őt a tisztségével járó fizetéséről, végezetül meghagyja, hogy "immár Kegyelmed csak fogjon hozzá a Tanításhoz (vagyis az egyházi szolgálat megkezdéséhez) Isten hírével."

A templom felavatása azután 1655 január 1-én ment végbe. Ezt az eseményt magának Mogyorósinak Apafi fejedelemhez 1664-ben április 5-én intézett folyamodásából állapíthatjuk meg.³⁾ Ezen kívül Porcsalmitól - bár egy év tévedéssel - arról értesülünk, hogy az 1654-ben történt "Templumnak való dedicáltatás nagy uri rendeknek jelen létekbén" ment végbe, amikor is a fejedelemnek is föltétlenül jelen kellett lennie, hiszen egyik oklevelének keltezése szerint az 1655, ujesztendő táján, vagyis január 3-án éppen a szomszédos Gyalu várában időzött.

Alig történt azonban meg a templom felavatása, már harmadnap, vagyis január 3-án Szászfenesi Mihály jezsuita atya és kolozsmonostori plebánus a kolozsvári várfalon kívül lakó katolikusok nevében tiltakozását jelentette be a református szertartásoknak Monostoron történő gyakorlása ellen, minthogy Monostor az egyházi javaknak 1556. évi elfoglalása előtt, sőt Báthori István erdélyi fejedelem és lengyel király adománya következtében a maga egészében az ottani benedekrendi apátság, majd a jezsuita rend tulajdona volt. A tiltakozást személyesen is bejelentő hivatalos személyeknek Sorbán István, a gyalui vár és kolozsmonostori fejedelmi javak felügyelője, írásban válaszolt, ellene mondván a tiltakozásnak. A plebánus tiltakozása, természetesen, a fejedelem elé is került, ő azután erre úgy döntött, hogy a református religio most már szabadon gyakoroltassék, csak más vallást ezután ne hozhassanak be a faluba.⁴⁾

Ez a külső története a monostori templom alapításának. Az indító okokra nézve is megtaláljuk az utalást Porcsalmai kolozsvári prédikátornak fentebb már idézett levelében. Szerinte ugyanis if-

3) Mogyorósi Elek folyamodása I. Apafi M.-hoz 1664. évben a gr. Pekri levéltárban. Sz. 1908: 315. - Apafi 1664. évi adománylevele a ref. ekkla lev. tárában.

4) Jakab: Kolozsvár. II. 703-4.

jabb Rákóczi fejedelem "akkori tanácsur hiveinek s Tiszt. Csulai György Püspöknek instantiajokra" adományozta ezt a nemesi udvarházat templomul, hogy "Jézus Christusnak országa ottis nevededést és gyarapodást vehetne a sok tövisek között."

Valóság, hogy a protestáns Kolozsvár térszomszédságában Erdélynek már "hites-hely"-mivoltánál fogva is egyik legtekintélyesebb katolikus központja: Monostor ebben az időben is még maga tartotta össze a kolozsvári várfalakon kívül, valamint a közeli falvak, (Bács, Fenes, Jegenye) még megmaradt katolikusságát. Könnyen felvetődhetett tehát a körülményekkel közelebbről ismerős orthodoxus egyházpolitikus fejében a gondolat: egyfelől a fejedelmi uradalom számára dolgozó személyzetnek és külső iparosoknak, meg jobbágyoknak, nemkülönben a faluban lakó néhány egytelkes nemesnek az eddig nélkülözött egyházi keretet is megadni, amely egyuttal megvédje az itteni jezsuiták igehirdető befolyásától, másfelől pedig magának Monostornak katolikus szempontból való összetartó erejébe áket verni, hogy a vallás védő paizsa alá huzódó német császári hatalom kisugárzása itt se találhasson biztos talajra. E gondolat bizonyosan Csulai püspök agyában fogamzott meg, Rákóczi akkori tanácsurái pedig - Szalárdi szerint - a református részen "a szép özszege jutott becsületes öreg ur Rhédei Ferenc", Kemény János, Serédi István, az unitárius Bethlen Ferenc, továbbá Barcsai Zsigmond igaz hazafia, meg Huszár Mátyás valának,⁵⁾ tehát közülük telhettek ki Csulai elgondolásának pártolói. Különben magának a lelkipásztor személyének megválasztása is mutatja, hogy ezt az állomást nem jelentéktelen falusi, hanem magában határozott célt hordozó feladatnak szánta az alapító kegye. S minthogy a jezsuiták vallásos tevékenységük jegyében hol nyiltan, hol elfödözve, a német császár érdekét szolgálták, Mogyorósira tehát itt még politikai feladat is várakozhatott.

Csulai püspök 1654 november 23-án Alvincről keltezett levelét Mogyorósi Elekhez, már mint a monostori egyházközség kirendelt papjához intézte. Rátermettségére kétségtelen adataink vannak.

A háromszéki sepsimagyarósi székely családból származott Mogyorósinak⁶⁾ valószínűleg már hazulról is megadatott az ismeret-

5) Szalárdi. 252.

6) 1641-ben Groningában megjelent vitatkozását Alexius Mogyorósi Hunnus Transsylvanus név alatt jelentette meg. (RMK.III.1567)

szerzés lehetősége. Hazai tanulását az otthoni iskolák után Fehérvárott⁷⁾ Alsted, Piscator és Bisterfeld professzorok irányítása alatt⁸⁾ végezvén el, tudásának további gyarapítására Hollandiába bujdosott; itt azután 1639 szeptember 20-án iratkozott be a franekerai egyetem teológiai karára.⁹⁾ Külső országokban való bujdosása idején hazulról háportoni Kapronczai György, az öregbik fejedelem udvari embere, a császár elleni hadakozásban pedig generálisa, volt támogatója, pártfogója, aki - Szalárdi szerint - "Erdélyben csak magános tiszt nélkül való főember, igen nagy magos vastag és vállas, kemény tekintetű, hatalmas szavu személy lévén, úgy hogy néhány országokban is természetére nézve alig találtathatnék hozzá hasonló, a fejedelem udvari szolgaságra kötelezte vala, nagy fizetése járván esztendőnként a tárházbul."¹⁰⁾ Bizonyos tehát, hogy ez a férfiú pártfogoltjául aligha választott olyan diákot, aki a tudományokon kívül semmit se látott, se hallott. Mogyorósinak magatartására nézve is talpraesett, kemény legénynek kellett lennie. A beléhelyezett bizalomnak meg is felelt s a bizonyosan bőkezű támogatásért külföldön megjelentetett két munkáját is hálából jóltevőjének ajánlotta.

Mogyorósi, mint bujdosó diák, franekerai tanulása idejében Vedelius teológiai professzor elnöklése alatt az 1640. esztendőben a Collegium Hungaricum keretén belül nyomtatásban is megjelent négy vitatkozást is tartott, majd Almási P. András disputációját verssel üdvözlölte.¹¹⁾ Azután az 1641. évben egy 8° nagyságu 111 lapnyi terjedelmű művet irt "Panoplia Christiana Verae Fidei hostibus opposita" címen;¹²⁾ ennek érdemeit mi sem bizonyítja jobban, minthogy megjelenésétől számított tizedik évben, vagyis 1651-ben ugyancsak Franekerában már második kiadását érte,¹³⁾ sőt 1669-ben Kannengiesser Luder, az anhalti gimnázium rektora és a teológiamegfilozófia professzora, 323 lap terjedelműre kibővítve s különös-

7) Bod Péter: Magyar Athenas. Nagyszeben, 1766. és Bankó József: Transsilvania. Vindobona, 1778. II. 404-5.

8) RMK. III. 1567.

9) TT. 1886: 605.

10) Szalárdi. 157-58.

11) RMK. III. 1556, 1557.

12) RMK. III. 1567.

13) RMK. III. 1768.

képpen az ifjuság számára átírva, Köthenben újra sajtó alá bocsátotta.¹⁴⁾ Különösen ez az utóbbi kiadás bizonyítja, hogy Mogyorósi értekezése nem tartozott azok közé a csekélyebb értékű dolgozatok közé, amelyeket ezrével ontott az akadémiák tanuló ifjusága.

Mogyorósi még ugyanebben az 1641. évben tovább vándorolva, Groninga egyetemén folytatta tanulmányait. Itt Alting Henrik teológiai professzor vezetése alatt már 1641 március 3-án "De Antichristo" tárgykörből tartott vitatkozást, a tételt tanulótársával, Gidófalvi Jánossal, a későbbi kolozsvári lelkipásztorral megosztva.¹⁵⁾

Idegen országokból való hazatérése valószínűleg még ugyanebben az esztendőben történt. Ezt sejtjük abból a körülményből, hogy I. Rákóczi György fejedelem sepsimagyarósi Magyarósi Elek, Tamás, János, Gáspár, Jakab és nagyborosnyai Magyarósi Péter lófő rendű székelyeket 1641 december 16-án Kolozsvárt kelt adománylevelével a nemesek sorába emelte és nekik címert adományozott.¹⁶⁾ Bárha e címer - a paizskép tartalmából következtetve - hadi vitézséggel érdemeltetett ki, mégis hihető, hogy vele főképpen az elsőként említett Elek kérését méltányolta a fejedelem kegyelme.

A hazaérkezett Mogyorósit - jelentkezése után - a fehérvári iskolához állította be Geleji Katona István püspök. Ezt Csaholczi P. János papjelölt 1643 február 11-én Utrechtben tartott vitaközlésének ajánló soraiból tudjuk meg, mert Mogyorósit már mint ottani akadémikus mestert említi.¹⁷⁾ Tehát téved Bod Péter akkor, amikor a Magyar Athenasban arról számol be, hogy a hazájába visszatért Mogyorósi a kolozsvári ekklezsiában pap, az iskolában pedig professzor lett.¹⁸⁾

Életének további folyásáról egészen addig az ideig, amig monostori lelkipásztori állomását el nem nyerte, semmi adatunk sincsen. Egyedül Vizkeleti P. Dániel akadémiai hallgató 1650-ben Fra-

14) RMK. III. 2477.

15) RMK. III. 1567.

16) Mike Sándor: Collectio Genealogica. A. 703.1. (Az ENM levéltárában használtam.) - Sándor Imre: Czimerlevelek. II. Kolozsvár, 1912. 232.sz.

17) RMK. III. 1611.

18) Fekete Mihály: A kolozsvári ev. ref. főtanoda története. Kolozsvár, 1876. 25-26.

nekerában megjelent hitvitájának ajánlásában nevezi meg őt, már mint prédikátort.¹⁹⁾

A monostori templom felavatásának megtörténte után harmad napra, vagyis 1655 január 3-án Gyaluban kiállították a fejedelmi nagy pecséttel és Rákóczi sajátkezű aláírásával ellátott papi díjlevelet. A járandóságokról - mint alapító - maga a fejedelem gondoskodott, a gyalui uradalom jövedelméből rendelve ki annak minden tételét. Ezzel azután az új lelkipásztor nemcsak a monostori gyülekezetnek, hanem egyúttal a fejedelelemnek is udvari papjává lett. Megállapított járandóságai: "Leszen készpénzfizetése per annum hatvan forint; husz köből buza; hatvan veder bor és két hízott disznó, vagy helyette öt forint. Köntösre és bélésre harmincz forint; tizenhat szekér fa. Ezeket requisitionk nélkül gyalui udvarbiránk tartozzék kiadni esztendőnként paraltatván."²⁰⁾ E javadalmazás, természetesen, meg sem közelítette a kolozsvári papok jövedelmét, azonban az egyházközséghez föld is tartozván, annak hozama valamennyire pótolta a nagy különbséget. Tekintettel azonban arra a helyzetre, hogy ez az udvari papság egyúttal mintegy előrsi hivatást s éppen ezért nem csekély feladatot rejtett magában, ide csakis jeles felkészültségű értékes egyént állíthattak. Mogyorósi monostori működéséről azonban - sajnálatos körülmény - semmi emlék sem maradt fenn, de annak nagyon rövidre szabott ideje miatt alkalmunk sem nagyon lehetett, bármi maradandót alkotnia. Ugyanis ugyanőnek Apafi fejedelemehez 1664 április 5-én intézett "humillima supplicatio"-jából és a fejedelemtől ugyanannak az esztendőnek június 24-én kelt adományleveléből megtudjuk, hogy a templomocskát fennállásának negyedik évében a pogányság első bejövetelekor a tatárok felégették és a harangot elvitték, sőt a hívek is a város falai közé bemenekültek. Így akkor megszűnt itt minden egyházi szolgálat,²¹⁾ hiszen a lelkipásztor is a menekülők között lehetett.

A tatárok első ízben az 1658. év nyarának végén dúlták fel Erdélyt s miként ismeretes, a fényes porta a pusztító hadakat II.

19) RMK. III. 1750.

20) Herepei Gergely. 10.

21) Sz. 1908: 315.

Rákóczi György meggondolatlan lengyelországi hadjárata megtorlásának ürügye alatt zuditotta az országra. A török és tatár hadak Brassótól kezdve Biharig, illetőleg a Szilágyságig pusztítottak. Szalárdi krónikája szerint: "Kolozsvár városa ezer tallér készpénzt,²²⁾ nagyon sok vég és szekér posztókat, kenyeret, lisztet, bort, méhsert, szaladsert adni kényszerítettetett vala. De minden hostátit ugyan felégették."²³⁾ Enyedi István ezen kívül még azt adja tudtunkra, hogy "a hitetlen pogány ebek ígéreteknak nem állván, nem csak a körül lévő számtalan sok helyeket, falukat, hanem a városnak is hostátit rettenetes tűzzel mind felégették és hamuvá tették vala."²⁴⁾ Linczezh János, Kolozsvár városának akkori első szenátora naplójában is megtaláljuk, hogy az 1658. év szeptember 10-14-közötti időben zárolta körül a várat a Torda felől jövő silistriai basa, meg Memhet Ghyra tatár chám nagy serege. "Elérkezvén másodnap a tatár chám is, nagy dühösséggel meggyújtotta a monostori külvárost."²⁵⁾ Habár a "monostori külváros" megjelölést - szószerint véve - nem lehet azonosítani Monostor faluval, mégis egészen bizonyosan ezen a napon égették fel emezt is, hiszen a kettejük közötti térbeli távolság már ekkorra csak nagyon csekély volt. Ennélfogva tehát 1658 szeptember 11-én pusztult el e templomocska is.

Az ekkor bekövetkezett rettenetes zűr-zavaros állapotok között Erdélynek egyszerre két fejedelme is volt, akik egymással harcban állottak. Velük egyszerre a törökség pusztította és zsárolta a lakosságot és javait, az ország jövedelme pedig két fejedelem seregének ellátására nem volt elegendő. Ennélfogva nemhogy a templom felépítésére nem lehetett gondolni, de a papi állás is üresen állott, mivelhogy a gyalui uradalom és a harmincad nagyon megcsappant jövedelmét a hadakozások emésztették fel.

Mogyorósi lelkipásztor Kolozsvárra menekülve, ott is maradt, hihetőleg még ugyanebben az esztendőben Enyedi P. Bálint utódául

22) Ez az adat téves, minthogy Linczezh János, a város akkori első szenátora csak készpénzben 37.597 tallért jegyzett fel (Jakab Elek II. 663.)

23) Szalárdi 391.

24) Enyedi István II. Rákóczi György veszedelméről. ETA. IV. 273-74.

25) Jakab: Kolozsvár. II. 664.

a gyülekezet által rendes papnak megmarasztatván. Itteni működése a nehéz idők miatt a papi szolgálat ellátásán kívül aligha tevékenykedhetett többre.

A korán meghalt Apáczai Csere János professzor 1660 január 9-én történt temetésére az eklezsia egyleveles kártát készítette, a rajta kinyomtatott latin versek sorában Mogyorósi Elek kolozsvári lelkipásztor az első, aki - Bán Imre szerint - az elhunyt tudósban az erdélyi iskola és az egyház veszteségét gyászolja.²⁶⁾ Már e sorokból is sejtjük, hogy Apáczainak ő is megértő és jóakaró barátja s netalán haladó szellemű társa volt.

Mogyorósinak kolozsvári működése idejéből utolsó adatként Váradi János, Istvándi Bálint, Szalárdi János és Budai Mihály kurátoroknak 1664 július 18-án készített számadáskivonatában találjuk: "Szasz hetven het forintot Dezmas Holcz Pál ur[am] kezehez atunk, hogy praedikator uramek[na]k buzat vegyen velle, s az hatra maradt reszebül adgyon Mogyorosi uram[na]k szaz forintot."²⁷⁾

Ezután egészen az 1669 július 14-től 1670 július 31-ig számított gazdasági évig több számadáskönyv nem maradt reánk. Ebben az időben azonban Kovásznai első, Porcsalmi második pap volt, harmadik papnak pedig 1670 tavaszán hozták ide Sárpataki Mihályt.²⁸⁾ Bizonyos tehát, hogy Mogyorósi ekkor már nem élt. Valószínű, hogy élete az 1667. évig tartott, minthogy Porcsalmit a kollégiumi lektorságból e tájban választották meg harmadik lelkipásztornak, nagyon hihetőleg Mogyorósi utódául.

26) Akantisz Viktor: Todoroszku Gyula és neje Horváth Aranka régi magyar könyvtára. Bp. 1922. - MKSze. 1930: 309, - Bán Imre: Apáczai Csere János. Bp. 1958. 538.

27) Az egyházközség 1664. évi vagyonleltárkönyve. 31/B. lev. (Az eklezsia lev. tárában.)

28) Hosz Pál és Szathmári János ref. quártások számadáskönyve az 1669-70. gazdasági évről. 3/B., 24/B. lev. (U.o.)

E n y e d i P . B á l i n t
egy ismeretlen sorsu kolozsvári lelkipásztor

Sem eredete, sem életefolyása nem ismeretes, csak annyit tudunk róla, hogy a puritánus Gidófalvi János, Csaholczi János, Tótfalusi István eltávolítása után egyszerre megjelenik Kolozsváron. Első reá vonatkozó adatot a kolozsvári sáfárpolgár 1651. esztendei számadáskönyvében találtam, január 18-án az jegyeztetett fel róla, hogy "Balint Pap Vram az Orthodoxa religion leueo edgik Colosuári Praedicator megyen Carkoigh egy Attya fiahoz, az ki halalan uolt", 4 lóért 7 mélyföldre fizettem fl. 3 / 50-et.¹⁾ Majd 1651 október 18-án arról számolt be, hogy "Balint Pap Vramnak Leue[n] Oda ala Feiuar fele Az hauas alat ualami Mezej es Egieb mayorsagi, melynek latogatasara Akaruan menni Eö kigielme. Es onnet uizont Feiuararra B(iró) V(ram) Eö kigielme ala hatt lou szerket Feiuararigh es Onnet az hauas ala", adata, fizettem érette fl. 6 // 75-öt.²⁾

Neve ezen kívül a református egyházközsségi quártások számadáskönyvében 1652 február 7-én fordul elő.³⁾ Többet ezután már nem találunk reája, illetőleg az 1689-ben kezdett konzisztóriális jegyzőkönyvben a papok névsorában sorrendben Batai B. György és Veresmarti Gáspár között minden megjegyzés nélkül, mint "Enyedi Valentin"-t jegyezték fel.⁴⁾

Minthogy nemcsak az előbb megnevezett három prédikátor, de az ő neve is eltűnik a kolozsvári közélet szereplői közül, azt

1) Sáfár 1651: 125.

2) Sáfár 1651: 281.

3) Bedj András és Kobzos István quártások 1653/54. gazdasági évi számadáskönyve. 41/A. lev. /Rlvt.Kv./

4) Series rerum 354.

gyanithatjuk, hogy a Váradi Miklóstól eszközölt nagy takarítás se-
perte el őt is, amiként az őt valamivel megelőzött presbiteriánus
lelkipásztorokat, utóbb pedig Igaz Kálmán rector primariust.

A kolozsvári református kollégium nagykönyvtára Enyedinek két
könyvét őrizte meg. Az egyikben a következő tulajdonosmegnevezése-
ket betűztem ki: "Ex libris Valent: P: Enyedi - Michael P. Bataj -
Ex libris Michaelae P. Kettске: - Ex libris Stephani Cati - Ex lib-
ris Valentini Enyedi - In usum Collegii Reformat. Claudiopolit. con-
ferat Andreas Portsalmi in eodem Collegio Philosoph. Lector:"⁵⁾
Valószínű, hogy mind Kecskeméti P. Mihály, mind Cati István, mind
pedig Bataj P. Mihály korábbi tulajdonosai voltak e könyvnek s va-
lamelyiküktől szerezte meg Enyedi, hogy azután tőle Porcsalmi, majd
hagyatékképpen a kollégium tulajdonába jusson. A másik könyv be-
jegyzései azt adják tudtunkra, hogy "Valent P. Enyedi - Francis-
cus A. Rivulinus (1631. nov. 6-án) - Andreas P. Portsalmi 1660. -
Collegij Claud. a. 1681."⁶⁾

Tehát mindkét könyvet Porcsalmi szerezte meg, bizonyosan ak-
kor, amikor Enyedinek el kelle hagynia Kolozsvárt.

E bejegyzésekből még azt is megállapíthatjuk, hogy Enyedi Bá-
lint papfiu volt s minthogy apja bizonyosan Enyeden tölthetett be
lelkipásztori tisztet, ezért felvetődik a gondolat, hogy ez a kép-
zett és hihetőleg haladó szellemű ifju prédikátor vajjon nem Tas-
nádi Ruber Mihály püspöknek volt-e a fia, mint aki hosszú ideig
szolgált Nagyenyeden?

Ezt különben még az is valószínűsíti, hogy különösen Geleji
Katona István a kiváló egyházi férfiak fiairól lelkiismeretesen i-
gyekezett gondoskodni, külsőországokbeli tanulásukban is a leg-
jobb igyekezettel támogatta, sőt még akkor sem vonta meg jócín-
dulatát, ha mint Szenczi Molnár János, meg Keserői Dajka Pál puri-
tánus elveket vallókként tértek haza. Geleji azonban 1649-ben
elhalálozván, Enyedi pályáját tovább ezért nem kísérhette figye-
lemmel.

Óvatosan írom ide az alábbi sejtésemet. Ugyanis a leydei e-
gyetemre 1646 júniusában beiratkozott "Valentinus Erinus Hung(a-

5) Könyvtári jelzése: M. 27. sz.

6) Könyvtári jelzése: VIII. 208. sz.

rus Annorum) 28 T(heologiae studiosus)⁷⁾, nevében vajjon nem olvasási hibával találkozunk az Eniedinus helyett?

7) Archiv N. F. XVI. 211.

Idősebb Dadai János

E tudományosan képzett, nagytekintélyű lelkipásztorról bárna a késői leszármazottak közül különösen ifjabb Daday Istvánnak meglehetősen sok adatot sikerült összegyűjtenie,¹⁾ eredete azonban mégis homályban maradt. Születése helyét keresve, minthogy a ligha vehető figyelembe a somogy megyei lgal kisközség Dadapuszta nevezetű határrésze, éppen ezért sokkal inkább gondolhatunk a szabolcs megyei Tiszadada nagyközségre, amelynek Kálvinházatánya, Kollegiumtanya határrészei is már amugyis Debrecenre utalnak, mint ahol idősebb Dadai János is járt iskolába. Ezen kívül ugy látszik, hogy ez a falu nem egy tanult férfit adott közéletünknek. Ilyen lehetett az a Petrus M. Dadainus is, akinek tulajdonát képezett egyik könyvét annak idején a kolozsvári református kollégium nagykönyvtárában találtam meg,²⁾ másik könyvében, vagyis Beza Theodor: Qvestionvm Et Responsionvm Christianarvm Libellvs 1584. évi baze li kiadása s a debreceni református nagykönyvtárban őrzött példányában neve "Esto propitius mihi peccatori Do[m]ilne. Petrus. Magyar Dadainus"-ként van bejegyezve. Az utána következő könyvtulajdonos "Greg. B. Debrecz." volt 1656-ból.³⁾ Tehát Dadai Magyar Péter személye 1584. és 1656 között helyezhető el s minden esetre papi ember lehetett; erre vall az utóbbi könyvbejegyzésben foglalt jelmondata is.

-
- 1) A déési Daday családra vonatkozó adatokat id. Daday István dési tanár kezdette gyűjtögetni s azt nyomtatásban, de kézirat gyanánt meg is jelentette. E munkánál azonban sokkal gazdagabb gyűjteményt tartalmaz ifj. Daday István lelkipásztornak "A két régi pap Daday" című s már 1924-ben befejezett kézirat os műve. Az ebben foglaltak föltétlen pontosságát és megbiz hatóságát ismerve, adattáramba - a szerző szíves engedelmével - hivatkozásait azért mertem minden ellenőrzés nélkül beik tatni. Itt azt is meg kell említenem, hogy eléggé csekély azoknak a forrásoknak a száma, amelyeknek felkutatása ne az ő érdeme lenne, éppen ezért e cikk tulajdonképpeni szerzőjéül őt kellene megneveznem.
- 2) Könyvtári jelzése: K. 14. volt.
- 3) Könyvtári jelzése: C. 1759. volt.

Dadai Jánosnak volt-e valamelyes köze Dadai Magyar Péterhez? Nem tudható, de nem is lényeges, bizonyos azonban, hogy Dadai János a megnevezett községben 1608, vagy 1609. esztendőben született, minthogy a leydai egyetemre 1637 október 23-án történt beiratkozásakor életkorát 29 évesnek diktálta be.⁴⁾

Valószínű, hogy iskolába előbb Szatmáron járt, minthogy Debrecenben csak 21-22 éves korában 1630 január 28-án írta alá az iskolai törvényeket.⁵⁾ Majd innen három - négy esztendei tanulás után kibucszuva, - ifj. Dadai István nagyon hihető feltevése szerint - Désre, vagy ennek az egyházmegyének valamelyik nagyobb községébe vitetett rektornak. E meglátását az a körülmény igazolhatja, hogy Franekerában tartott egyetemi vitatkozását az erdélyi püspökön és Tiszabecsi Tamás kolozsvári lelkipásztoron kívül csakis belsőszolnok-megyei papoknak és egy dési polgárnak ajánlotta.⁶⁾

Innen azután külső országokbeli továbbtanulás céljából kibujdosva, először is Franekerában jelentkezett, ahol 1636 szeptember 12-én iratkozott be az akadémia teológiai karára,⁷⁾ It 1637 juniusában Maccovius János professzor vezetése alatt "De S.S. Trinitate" tárgykörből vitatkozást tartott.⁸⁾ Majd még az ősz folyamán átment Leydába s ott október 23-án iratkozott be az akadémiára.⁹⁾

Dadai hazatérésének idejét nem tudjuk, de azt sejtjük, hogy három esztendőt töltött külső országokban s ezért talán az 1639 év végére már itthon is volt.

Dézi P. István a küküllővári egyházközség kiváló papja és az egyházmegye esperese - a küküllővári templomban levő sarköve szerint - 1639-ben elhunyt.¹⁰⁾ Lehetséges, hogy Geleji Katona István éppen ezért már küldötte is az izenetet Dadainak, hogy térjen haza, mivel e kedve szerinti ifjuval szándékozott betölteni a megürült tekintélyes állást. És csakugyan, Dadait már nemsokára mind a

4) Archiv. N.F. XVI. 209.

5) Thury Etele: Iskolatörténeti Adattár. I. 111.

6) RMK. III. 1521.

7) TT. 1886: 604.

8) RMK. III. 1521.

9) Archiv N.F. XVI. 209.

10) Szádeczky Lajos: A küküllővári sirleletek és régiségek. Erd. Muz. 1897: 308-09.

küküllővári lelkipásztori, mind pedig az esperesi tisztségben találjuk. Emellett bizonyít az a körülmény is, hogy már 1640-ben egy "protocolum"-ot kezdett, amely - Illyés Géza szerint - az egyházmegye első hiteles forrásgyűjteménye.¹¹⁾ Szamba vette és 1642. április 10-től összeírta ebben a küküllői egyházmegye egyházközsegeinek javait, jövedelmeit és kegyzsereit. Vezetése alá ekkor 32 anya- és 11 leányegyházközség tartozott,¹²⁾ amelyeknek igazgatása nem kicsiny feladatot rótt rája.

Az általa kezdett jegyzőkönyvbe feljegyezte az esperesi elődeinek idejében hozott zsinati határozatokat is. Az ő igazgatása alatt hozott végzésekből és intézkedésekből élesen körvonalazható egyéniségét és jellemét lehetséges volt összeállítani. E forrásokat lelkiismeretesen áttanulmányozott Illyés Géza szavait nem tartom fölöslegesnek szószerint idéznem: "Dadai János személyisége nemes, tekintélye nagy. Kormányzása erélyes, szigorú. Ítéletei rövidék, velősek, biztosak, intézkedései határozottak. Egy mestert, mert súlyosan megrágalmazott ártatlanul egy papot, eltávolított az egyházmegyéből, de előbb 12-öt veretett rá utra valóul."¹³⁾ Nem csoda tehát, hogy ilyen természettel és ilyen hajthatatlan magatartással a püspökség egyházigazgatásnak volt a hive és Geleji Kátona István melletti legszilárdabb támasza. Nagy tekintélyét bizonyítja, hogy az 1646 június 10-én tartott szatmárnémeti nemzeti zsinat résztvevői között neve - a Szilágyi Benjámin István Acta synodi nationalis Hungaricae című munkája nyomán író Ember Pál szerint - az erdélyi küldöttek között közvetlenül Geleji püspök után soroltatott fel.¹⁴⁾ De a zsinaton sem ült tétlenül, jóllehet nem tiltakozott az independentizmustól mentes presbiteriumok felállításá ellen.

Egyházközsegeiről s hiveiről való gondoskodására jellemző cselekedete volt, hogy a kolozsvári farkas-utcai templomnak 1647 június 30-án történt felavatása alkalmát felhasználva, az össze-

11) Illyés Géza: A küküllői református egyházmegye pappai a reformáció korától az erdélyi református generális zsinat fennállásáig, 1871-ig. Egyh.Tört. 1944: 287-88.

12) ProtKözl. 1888: 330. - Egyh.Tört. 1944: 287.

13) Illyés Géza i. m.

14) Lampe, Fr. A.: Historia Ecclesiae Reformatae in Hungaria et Transylvania. Utrecht, 1728. 419.

gyűlt nagyszámu közönség között 4 frt 24 pénzt gyűjtött a medvési kicsiny ekklezsia számára,¹⁵⁾ nemkülönben 1659-ben Küküllőváron tartott zsinaton azt a határozatot mondotta ki, hogy a megelőző 1657. és 58. években tatárfogságba esett, vagy eltűnt áldozatokra a hátramaradott házastársnak három esztendeig kell várnia a fog-ságba jutás, vagy eltűnés napjától számítva, s csak azután lehet kérni a holtta nyilvánítást, illetőleg az új házasságkötés engedélyezését.¹⁶⁾

Az egész egyházkerületben is nem egyszer töltött be jelentőségteljes munkakört, illetőleg bizatott reá komolyan megfontolandó feladat megoldása. Így mint generális vizitátor 1652 november 24-én megerősíté a kolozsvári református egyházközség kurátorainak egyenetlenkedése miatt létrehozott megegyezést /Discordia inter Curatores Ecclesiae Orthodoxae Claudiopolitanae Complatio/¹⁷⁾. Itt ugyanis az episcopalis és a presbiterianus felfogásuk egymás közötti harcának megegyeztetésére kiküldött biztosként jelentkezik. Ez, a valószínűleg éppen általa létrehozott, "Complanatio" eredménye lett azután, hogy Csulai püspök és II. Rákóczi György fejedelem, mint legfőbb patrónus, "Kemény János és más uri belső egyházi rendből álló kommisáriusok által" - mintegy közéletet választva - létre hozta a 14 polgárból, valamint a papokból és professzorokból alkotott konzisztóriumot, amelynek létszámát azután Apaffi fejedelem még 10 világi személlyel növelte.¹⁸⁾ Dadai tehát nagy jelentőségű tevékenységével megszüntette azt az áldatlan viszályt, amely néhány évvel korábban Gidófalvi János, Csaholczi P. János, Tótfalusi István, Enyedi P. Bálint presbiterianus meggyőződésű papoknak és kolozsvári Igaz Kálmán iskolamesternek eltávolítására vezetett, ezzel szemben most már lehetővé vált Apáczai Csere Jánosnak majdani gátlás-nélküli befogadása és működésbeli zavartalansága.

15) Illyés Géza: A küküllői egyházmegye egyházainak javai és jövedelmei az 1676-1714. években. Ref.Szemle. 1927: 50.szám.

16) Egyh.Tört. 1944: 287.

17) A kolozsvári ref. egyházközség levéltárában őrzött eredeti okirat, amelynek közbűlső íve hiányzik./E Complanatiót az érdekelt kurátorok és Dadai János írták alá és jórészen címeres pecsétnyomóval pecsételték le.

18) ErdProtKözl. 1874: 52. és ErdProtLap. 1906: 292, 307.

A püspökös egyházkormányzatban elismert nagy tekintélyét mutatja az is, hogy Basirius Izsák fehérvári professzorral szíves viszonyban lévén, vele leveleket is váltott. Bod Péter Basiriusnak két ilyen levelét is közli. Az egyikben, amelyet 1655 szeptember 4-én Gyulafehérváron keltezett, a presbiterekről való nézeteit fejtegeti, a másikat azonban már az ország teljes leromlása idején, 1661 március 24-én Huszton írta. Ebben panaszkodik, fizetésének elmaradásáért, valamint a lengyelországi hadakozás szomorú következményeiért s egyuttal sajnálkozását fejezi ki Csulai püspök elhunytá miatt, ellenben reméli, hogy most azután Dadai lesz az új püspök.¹⁹⁾

A lengyelországi kaland után az országra szakadt szörnyűséges romlások közben Fehérvár lakóházaival együtt minden közintézménye pótolhatatlan károkat szenvedvén - Bod Péter szerint - maga Csulai püspök is helyből helybe bujdosott, keresvén a megmaradásra bátorságos menedék helyet.²⁰⁾ Mindezekért föltétlenül szükségessé vált, hogy számba vétessék mindaz, ami a nagy pusztulásból megmaradt. Így Dadai is, mint a fehérvári kollégium javainak egyik perceptorá, Csulai püspök számadásait 1659 július 20-án társaival együtt átvizsgálta.²¹⁾

Bethlen János, mint országos kancellár, az Approbata Constitutioba befoglaltatta azt a rendeletet, hogy "azon collegiumnak mind külső és belső állapotjára, mind az ecclesiái statusból, mind pedig a külső rendekből bizonyos főinspectorok állittassanak, kik az orthodoxus fejedelmek után vigyázzanak a collegiumnak derekasb állapotjára, kiváltképpen arra, micsoda renddel és haszonnal progressiálnak a tanításban és a fogvatkozásokat animadvertálják egyenlő tetszésekben, köztük történhető nagy akadályokat jó igazításba is vegyenek; és tudják azt is, micsoda bonumi legyenek a collegiumnak, hol és kik által conserváltatnak és erogáltatnak, hogy valami módon azok vagy ne dissipáltassanak vagy in profanum usum ne convertáltassanak."²²⁾

Az 1658. évi tatárpusztítás után Kolozsvárra menekült fehér-

1

19) Bod Péter: Hist. Hung. Eccl. II. 291, 451.

20) Bod Péter: Smirnai Szent Polikárpus. 94.

21) E számadásnak csak 1664. évi kivonata maradt meg. /Köszölve: Erd.Prot.Közl. 1886: 413./

22) Approbata Constitutio. I.rész. X. cikk III. szakasz.

vári kollégiumnak Apaffi fejedelemtől Enyedre történt telepítése után szükségessé is vált, hogy az Approbata által megkivánt tesztületet is megszervezzék s ezért 1662-ben annak főgondnokaivá az egyháziak részéről Veresmarti Gáspár püspök és Dadai János esperes, a világiak részéről Bethlen János kancellár, Bánffi Zsigmond, algondnokká pedig Lipcsei György és Fábíán István tétettek.²³⁾

1662 október és november hónapokban megalkották az enyedi kollégium törvényeit, - minthogy ez az intézet az 1658. évi pusztulásban sok mindent /könyvtárat, nyomdát, stb./ vesztett, életlehetősége is szűkebb körre szorult - ezért tartalmuk sokban eltér a több követelménnyel fellépő Alstedius-féle szabályzatoktól.²⁴⁾ E törvények megszövegezőjét Váró Ferenc bár Vásárhelyi Péter teológiai professzorban véli feltalálni, mégis alig hihető, hogy a fáradhatatlanul szervező és alkotó Dadai János részvételét is ne keressük bennük, annál is inkább, mivel - az egykori jegyzőkönyv szerint - létrejövetelük Apaffi rendeletéből a gondnokok közreműködésével történt.

Dadai János élete 1663-ban az Apaffi moldovai és tatár selyhadainak féktelenkedései miatt - Vásárhelyi Péternek az enyedi kollégium érdekében 1663 augusztus 18-án írott levele szerint - nagy veszedelembé forgott.²⁵⁾

Pápai Páriz Ferenc "Illustris Collegii Bethleniani Albano-Enyediensis Origo et Progressus" című kéziratban maradt munkájában közli váradi Csengeri Istvánnak, Barcsai Ákos fejedelem udvari papjának nemkülönben dési, kolozsvári, fogarasi, végezetül pedig enyedi lelkipásztornak, esperesnek és teológiai professzornak hihetőleg az 1667. esztendőben Dadai Jánoshoz intézett terjedelmes levelét, amelyben az istentisztelet egész rendjét a gyülekezetben prédikáló lelkipásztor által való kézbentartásra és irányításra kívánja átruházni, bizonyítván, hogy a templomozás annak megkezdésétől egészen a befejezésig egységesen felépített istentiszteletet alkotván, mind az énekek megszabásának, mind az imának, a prédikációnak, s az elbocsátásnak, valamint a kisdedeknek a nyil-

23) Benkő József: Transsilvania. Vindobona, 1778. I. 268. és Váró Ferenc: Bethlen Gábor kollégiuma. I. Nagyenyed, 1903. 77.

24) I.h. 117-128.

25) Bod Péter: Hist.Hung.Eccl. II. 455.

vános gyülekezet előtt való keresztelésének egyöntetűségéért a prédikátornak egymagának kell a felelősséget vállalnia.²⁶⁾

E levél megírásában a haladóbb szellemet képviselő, cartesianus Csengerit az a szándék vezette, hogy a püspökös egyházkormányzatból következőleg a régi szokásokhoz ragaszkodó, elismerten nagy tekintélyű Dadait az egyházi szolgálat céltudatos beállítottságának fontosságáról meggyőzze. Minthogy az öreg esperes életéből már nem sok volt hátra, ezért nem tudható, hogy miképpen fogadta Csengeri tervezetét, tekintettel azonban arra a körülményre, hogy Csengeri is már 1671-ben hirtelen elhunyt, a szertartások menete továbbra is csak a régi maradt.

Dadai János 1668 februárjában elhunyt,²⁷⁾ nem egészen egy hónappal előzve meg püspökét: Veresmarti Gáspár kolozsvári papot.²⁸⁾ Utódává az esperességből Vajdaszentiványi János vámosgálfalvi papot választották meg 1668 március 7-én. Dadai elhunytáról Bornemisza Anna fejedelemaasszony is megemlékezik 1668 március 11-én Fogarasból Teleki Mihályhoz intézett levelében.²⁹⁾

Családjára vonatkozólag annyit tudunk, hogy ifj. Daday István egy 1659-július 13-án Enyeden kelt adás-vételi szerződést talált, amely szerint az öreg János Szilágyi Zsófia nevű feleségével Nagyenyeden közösen birt pusztaházahelyét egy ugyanottani házastelekkal és szőlővel elcserélte. Feleségén kívül ismerjük a családot továbbvivő János nevű egyetlen fiát is, aki 1669 május 4-én Kovásznai Péter püspökhöz intézett levelében azt írja, hogy "En Tiszteletes Ur[am] a' mint hogy mind Istenes szüleimtől arra az üdvöseges vegre edukáltatam mind penigh magam[nak] veszem mindenekbe[n] s mindenütt ez volt hogy az en Istene[m]nek szolgáljak."³⁰⁾ A groningai egyetemre 19 esztendőskorában 1665 január 23-án beiratkozott ifju ugyanazon év március 9-én már a franekerai akadémiára vétette fel magát. 1666-ban Utrechtben találjuk, ahol ugyanebben az évben disputációt is tartott,³¹⁾ sőt - ifjabb

26) Ifj.Daday István: Régi levél az istentisztelet rendjének megváltoztatásáról. Ref.Szemle. 1930: 358-59. és 376-79.

27) Ifj.Daday István idézi a küküllői egyh.megye protokolluma I. 2.-ből.

28) A kolozsvári szabó céh számadáskönyve az idegen halottokról. /Az ENM levéltárában használtam Kelemen Lajos főigazgató szívesége folytán./

29) Gergely Sámuel: Teleki Mihály levelezése. IV. 277.

30) O. Lt. Teleki lev. Missilis oszt. 741. köteg.

Dadai István kutatása szerint - Leydában is megfordult. Ugyancsak ő kutatta ki, hogy ősapja 1668 január 9-én Leeowardiában feleségül vette van Uilenborg Ulriknak, a frizek legfőbb törvényszéke ügyvédjének Kornélia nevű leányát, van Uilenborg Saskiának, Rembrant feleségének édes unokahugát. Ifjabb János már 1668 tavaszán hazafelé indult, lehetséges, hogy a messzi utra készülő fiatal házaspár az Amsterdamban lakó előregedett kiváló művészhez is ellátogatott búcsuvételre. Erdélybe érve azonban a szegény asszonyka egy éven belül már elhunyt. Az özvegy férj új házasságra határozván el magát, második felesége Botrágyi Kászoni Anna. Ifjabb Dadai János mint ujtordai pap halt meg az 1678. esztendőben. Sirköve - Gyöngyösi János ujtordai pap, költő feljegyzése szerint - 1776 táján még megvolt az ottani temetőben.³²⁾

31) Miklós Ödön: A groningai egyetemen tanult magyarok névsora. Dunántúli Protestáns Lap. 1917: 202. - Hellebrant Árpád: A franekerai egyetemen tanult magyarok. Tört. Tár. 1886: 795. - Segesvári Lajos: Magyar ref. ifjak az utrechti egyetemen. Debrecen, 1935. - RMK. III. 2364.

32) Szabó Károly: Közlemények Erdélyi tudósok múlt századi levelezéséből. ProtKözl. 1873: 37.

Legidősebb Csepregi Turkovics Mihály

A puritánus Perkinsus Vilmosnak 1648-ban Amsterdamban magyar fordításban megjelent "A' Lelki-ismeretnek akadekiról irott drága szép Tanításának Első Könyve" című munkája. Bod Péter és utána többen e fordítást a kiadás költségeit fedező legidősebb Csepregi Turkovics Mihálynak tulajdonították,¹⁾ holott Bornemisza Anna fejedelemasszony radnóti könyvtárának 1671 július 1-én történt összeírásakor e kötetet a jegyzékbe már úgy sorolták be, hogy "Lelki Ismeret akadálja.fekete aranyos tabblaju mellyet Csepregi nyomtattatott ki."Ugyanennek kiadóját az 1675 augusztus 2-i számbavétel Csepregi Mihálynak jelöli.²⁾

Csepreginek két másik kiadványa is ismeretes. Közülük az egyik Kereszturi Pál fejedelmi udvari prédikátornak 1653-ban Váradon a Csepregi költségén megjelent "Egyenes Ösvény, A' Sz. életre vágyódoknak" című huszonkét egyházi beszéde. A másik "Tanácsi Tükör, az az, N. Gyulai Pálnak eszes, okos, tanácsos, Oktato Levelle" címen magyar fordításban Szebenben 1663-ban nyomtatott ki.³⁾ E két utóbbi munkával kapcsolatosan azonban reájuk kell mutatnunk, hogy egyikőjük sincsen a puritánizmussal a legcsekélyebb vonatkozásban sem. Ezeken kívül még megemlítendő, hogy a Hasznos Mulatóságok 1837. évfolyama egy levelét is közli, amelyet 1663 augusztus 3-án Szebenből írt Debretei Márton héczei papnak.⁴⁾

-
- 1) RMK. I. 800. és gr. Bethlen Kata magyar könyvtárának lajstroma. EM. 1912: 182.
 - 2) Szerző: A fejedelemasszony radnóti könyvtára. EM. 1942: 486.
 - 3) RMK. I. 879. és 1006. - Balás Margit: A váradi kapitányság története. Nagyvárad, 1917. Függelék.
 - 4) Szinnyei József: Magyar írók. II. 283.

Bod Péter szerint Csepregi Magyarországból származott be Erdélybe. Életkorát egy 1664 augusztus 12-én Kolozsvárt tartott tanúkihallgatás jegyzőkönyve, amely a Barcsai Ákos fejedelemtől átvett értéktárgyak ügyében vététtett fel, úgy határozza meg, hogy "Circumspect[us] ac Egr(egius) Michael Csepregi annor[um] 56."⁵⁾ Tehát az 1608. év táján kellett születnie. Bizonyosan nem volt tanulatlan ember. Mint kolozsvári lakos, foglalkozására nézve árus ember, amit az 1641.esztendőbeli városi sáfárpolgár számadáskönyvének június 25-i bejegyzése is bizonyít,vagyis ekkor "9 font 20 lot nádmézet vásárolnak a fejedelem számára Csepregi Mihaltól."⁶⁾ Tiszteletbeli elfoglaltságai közül tudjuk, hogy városi százférfiu /centumvir/ s református egyházközségi gondnok /moderator/ volt. Bizonyosan jóeszű ember, aki a fejedelem megbízásából többször járt külső országokban,sőt törökországi ügyek intézésével is megbízott. I.Apafi Mihály méltányolván szolgálatát, 1665 október 15-én Gyulafehérvárott kelt adománylevelével "Michael Csepregi alias Turkovics de Colosvár"-nak és mindkét ági leszármazottainak hozzá és a haza iránt tanusított érdemeiért a kolozsmegyei Ajtonban részjóságot adományozott.⁷⁾

Vagyona egyéb fekvősegein és ingóságain kívül mindkét házassága révén is gyarapodott. A farkas utcai fertályban levő lakóházáról 1639. és 1649-ből van adatom, ekkor ugyanis 1 3/8 dikával, vagyis 11 forint adóval volt megróva. A másik házára 1654-ben a Hid utcában találtam reája.⁸⁾ Első felesége Keserői Dajka János püspök sógornője és Badi András kolozsvári tekintélyes kalmár és református kurátor testvére; második neje a hasonlóképpen tekintélyes polgárcsaládból származó Ágoston Margit, akinek révén kapta a hid-utcai lakóházat. Az életben maradt gyermekek ötöle származtak.

Mindezeket tudva, felötlik bennünk a gondolat: miképpen lehetséges az a helyzet, hogy ha a kolozsvári vagyonos polgárság az

5) SzNM. Közlevéltár.

6) Kolozsvár városi sáfár számadáskönyve. 1641, 257.

7) A kolozsvári ref. egyházközs. levéltárában levő ajtoni birtok iratai.

8) Adóösszeírás: 1639, 800. és 1649, 171. /A kolozsvári állami levéltárban/, valamint a Csepregi Turkovics-iratok a ref. egyházközs. lev.tárában.

egyházigazgatásban a maradi püspökös irányzat híve volt, ez a nem kevésbé jómódu és tekintélyes kereskedő mégis puritánus szellemű munka kiadására vállalkozott, mégpedig éppen 1648-ban, vagyis akkor, amikor e városban legjobban folyt Váradi Miklós városi főbíró, nagyvagyonu kereskedő, egyházi főpatronus küzdelme a presbiteriánizmus hívei ellen? E jelenséget - azt hiszem - csak úgy érthetjük meg, ha megkísértjük Csepregi jellemét kikutatni.

Feltételezhető, hogy unokaöccse: a puritánus Keserői Dajka Pál beszélt reá e könyv kiadási költségeinek vállalására; bárha erre vonatkozólag semmiféle adattal nem rendelkezem, élete folyásáról fennmaradt adatok azonban arra vallanak, hogy meglehetősen összeférhetetlen természetű lévén, nem sokat teketóriázott, ha másoknak kellemetlenséget okozhatott. Különösen sokat perlekedett Fejérvári Benedek árus ember, városi főbíró, egyházközségi kurátor, majd Váradi Miklós halála után megválasztott főkurátorral. Ez a körülmény azután mintha valamelyes utmutatásul szolgálna. Ugyanis vele kapcsolatosan találjuk II. Rákóczi Györgynek a kolozsvári városi tanácsához a sellenbergi táborból 1660 január 27-én intézett rendeletét, amelyben Csepregi Mihálytól adósság miatt árestomba vettetett, de kezes állítás után szabadon bocsátott Mezei János kolozsvári polgár javait a zár alól feloldani parancsolja.⁹⁾

Néhány év múltával Apafi Mihálynak 1664 április 5-én Kolozsvárt kelt parancsát iktathatjuk a sorba; ebben Csepregi Turkovics Mihálynak elrendeli, hogy Kolozsvárt lakó Székes-Fejérvári Benedek deákot segesvári javaiért elégitse ki. Csepregi ugyanis, noha nevezett deák neki adósa nem volt, mégis a kalmár-marhák mellett levő szolgától azokat az elmúlt esztendőben "hit szerint kiváltotta" s minthogy a megelőző fejedelmi parancsot is "füle mellett elbocsátotta", most azért "igen serio" megparancsolja, hogy Fejérvári Benedeket mindjárt kártalanítsa. Ugyane tárgyban április 9-én meghagyta Kolozsmegye bírának, hogy "Székes Fejérvári Becsületes Benedek Deák"-nak Csepregi elleni ügyét a "vármegyének első törvényes gyűlésin mindenek előtte vétessék elé" és rövidesen vigyék is végbe. Azután május 1-én Gyulafehérvárott kelt rendelettel megsűrgeti, hogy Benedek deáknak megkárosíttatásáért való keresetét, minthogy a rendelet ellenére sem tettett semmi lépés,

9) Ref. ekklezsia lev.tárában.

"valamelyik forumon, vagy a külsőn, vagy az városin ... mindgyárást ... végh képpen eligazit"-sák. Május 8-án pedig mind a megyének, mind a városnak megparancsolja, hogy Benedek deák kolozsvári bírót "törvénytelenül háborgatni, vagy jovaiban megh károsítani" senkinek, kiváltképpen pedig Csepregi Mihálynak, vagy Ajtoni Istvánnének meg ne engedjék.¹⁰⁾

Tovább keresgélve, Kolozsvár törvénykezési jegyzőkönyvében 1665 június 4-én azt olvassuk, hogy N(obi)lis et Circumspectus Thomas Literatus al(ia)s Sarvari Colosvarien(sis) contra et adversus N(obi)lem et Circumspectum Michaellem Czepregi Turkovicz senior[em] pert indított. A vád szerint: mikor 1664 június 22-én voltak Kolozsvárt "a beleol Farkas utzaban az Orthodoxa Ecclesia házánál azon Ecclesia Curatorival együtt az Ecclesia dolgait igazítván", Csepregi Mihály ott rágalmazta /Sárvárit/, mondván, hogy "Nigromanticus" s azt tanulta Németországban. Csepregi viszont azt állította, hogy a másik folyton diff(1)amálta őt s Ország s Fejedelem árulójának mondta. Ugyanennek az évnek október 30-án azt a vádat olvassuk, hogy Csepregi a nagysinkai gyűlésen azt mondotta Csengeri István enyedi tudós papnak, hogy "mivel az Nemetek[nek] be jeovetelének az Vnitariusok voltak nagy reszent az oka, azért most opponallyuk őket. Melyre Czengeri Vr[am] azt felelte, hogy "te dolgoz nem enyim."¹¹⁾

A törvényszék elé tartozó cselekedeteken kívül Csepregiről az is tapasztalható, hogy a pénzzel sem tudván bánni, ezért is sok kellemetlenséget okozott hitelezőinek. Hiába volt Ajtonban földbirtoka, Kolozsvárt két háza és szölleje, ezen kívül boltja, az adósságban mégis nyakig uszott. Mindezt eléggé meggondolatlanul gyűjtötte magára. Így látjuk az 1664 május 30-án összeírt egyházközségi vagyonleltárkönyvben, hogy amikor Apáczai közbenjárására Lorántfi Zsuzsánna a kolozsvári kollégiumnak ezer forintot adományozott, az összegért 1659 január 1-én Csepregi ment Fogarasba s hazajövet annak felét: 500 forintot mindjárt kölcsön is vette, a 10 százalékos kamatnak azonban csupán másfél esztendei interestjét fizette meg, de Apáczai halála után egy félpénzzel sem többet.¹²⁾

10) Fehérvári Benedek hagyatéki iratai. /U.o./

11) Városi törvénykezési jegyzőkönyv. 1665, 284, 329. /Klt./

12) Az egyházközs. vagyonleltárkönyve 1664-ből. 10/a. /Az ekkla. lev.tárában/.

Egy másik adat arról számol be, hogy Apafi 1663 február 3-án kelt rendeletével tudtára adta a városi tanácsnak, hogy Csepregi Mihály 300 forinttal tartozott Majtényi András török deáknak, ő azonban utód nélkül elhalálozván, megtekintették Csepreginek a haza s a fejedelem iránti szolgálatait, ezért az uralkodó a 300-forintot neki ajándékozta, ellenben a Majtényinél letett zálogot Veresmarty Gáspár püspöknek átadandónak rendelte, minthogy - maga Csepregi beismerése szerint is - a kollégiumnál adóssága van s az legalább e záloggal is bizonyos fedezetet nyerend.¹³⁾ Nem sokkal utóbb Majtényi özvegye is elhalván, "legált volt azon oskola számára száz Magyar forintokat". Csepregi ezt is minden kamatfizetés nélkül magánál tartotta.¹⁴⁾

A városi törvényszék előtt letárgyalt ügyek közül került még ki, hogy 1658 november 29-én Seres Istvánné Géczi Kata perbe fogta Ágoston Péter nevű első ura utáni sógornőjét: Ágoston Margitot, Csepregi Turkovics Mihály feleségét, Kolozsvárt a Hid utcában levő Ágoston-féle ház és egyéb javak elosztásában történt egyenlenség miatt.¹⁵⁾ A pereskedés kimenetelét ugyan nem tudom, de ismerve Csepregi kötekedő természetét, alig hihető, hogy az igazság az ő oldalán lett volna. Egy másik peres ügy azt adja tudtunkra, hogy "1666. Die 19. Apr. Egr(egii) et Nobiles Stephanus Baczj et Georgius Haydu Curatores Bonor[um] Eccl(esi)ae Orthodoxae Colosvariensis per modul[um] solennis protestationis allegant hoc modo: Mivel mas idegenek akarjak jovait Czepreghi Mihalynak el foghlalni, azért solenniter Contradicalunk az B(ecsületes) Orthodoxa Ecclesila képéb[en], mivel Domestici sunt priores, eő k[el]g[yell]mek contentaltassanak minden res mobilissibeől, es szeőlejbeől 27 szaz forintigh". - "Eod[em] die Egr(egius) Thobias L[ite]l[r]atus Colosvarien(sis) s(o)l(ennite)r contradicit. Mivel enis Varasi Ember vagyok, ezért az Ecclesila uta[n] en contentaltassa[m] Czepreghi Mihaly jovaibol ezer hetven eőt forintigh".¹⁶⁾

13) Kolozsvár város ólevéltára: Fasc. III. 82. sz. /Klt./

14) 1664. évi egyházi vagyoneleltárkönyv. 10/a. lev.

15) Városi tanácsi jegyzőkönyv 1654, 69. és Törvénykezési jegyzőkönyv. 1658, 214, 218, továbbá a Csepregi Turkovics iratok a ref. ekklezsia lev.tárában.

16) Törvénykezési jegyzőkönyv. 1664, 438. /Klt./

Csepreginek az egyházközségnél lévő adóssága bizonyosan Fejérvári Benedek deáknak Segesvárott tartott kalmáráruinak értékével növekedett még nagyobbra. Ugyanis a deák fiai közül Istók 1656 november 8-án, Benkő 1656 október 9-én, maga Benedek deák pedig 1664 júliusában utód hátrahagyása nélkül hunyván el, mindhármodjuk összes vagyonukat végrendeletileg a kolozsvári református egyházközségnek hagyományozták.¹⁷⁾ Eddig az ideig Apafi parancsára a vármegyének, vagy a városnak végtére is meg kellett hoznia az ítéletét, jóllehet Csepregi a fejedelemlennek politikai ügyekben használható embere volt, az ítéleten azonban mégsem változtatott.

Csepregi ezek után még ugyanennek az esztendőnek szeptember 9. napján kötelezvényt állított ki, amely szerint az egyháznak való összes tartozása fejében arra az időre átengedi ajtoni porcióját, amíg azt maga, vagy utódai ki nem tudják váltani. Ugy látszik azonban, hogy Csepregi a következő másfél esztendőn belül elhunyt, minthogy 1668 február 20-án már néhainak említik. Ekkor ugyanis özvegye és Sámuel nevű fia - kisebb testvérei nevében is - 2.213 forint adósságuk fejében véglegesen lemondottak az ajtoni jószágról,¹⁸⁾ minthogy az adósság a birtok értékénél többet tehetett ki.

Csepregi vagyoni körülményei arra vallanak, hogy ő maga meglehetősen könnyelmű volt, az egyéb adatok pedig azt sejtetik, hogy Perkinsus könyvének kiadását netalán nem is annyira úgyszeretettől, mint inkább puritánizmusellenes komáinak és ismerőseinek bosszantására vállalta magára.¹⁹⁾ Meg kell azt is jegyeznünk, hogy e munka legfennebb csak 1648 táján lehetett botránykő, minthogy az ország romlása idejében jórészt már elsimult a felbolygatott püspöki és presbiteri ellentét.

A vallási harcok csendesedése után a nyugtalan vérmérsékletű Csepregi politikai szolgálatok tételét kereste. Ugy látszik, hogy vakmerő egyéniség volt, akit nem rettentett vissza semmiféle kockázat sem. Mindezt azokból az eléggé száraz feljegyzésekből követ-

17) Szerző: Fejérvári Benedek deák és családja. (Kézirat).

18) Az ajtoni birtok iratai az ekkla lev.tárában. - Török István: A kolozsvári ev. ref. collégium története. Kolozsvár, 1905, III. 337-38.

19) Csepregi egyik levelében, amelyet a megkárosított Fejérvári Benedekhez intézett, nevezett komájának szólítja.

keztethetjük, amelyekkel a Kolozsvár városi sáfárpolgárok Csepregi jövésével-menésével felmerült költségeit elszámolják:

1659 október 7-én "Erkezek Tsepreghi Ur[ra]l együtt Ur[un]któl maros Vasarhelyről Havasalföldi Christoph Pater, mellyet Ur[un]k eo Nag[yság]a Romába expedialt keovetseghen az Papához."

október 23-án "Tsepreghi Mihaly Ur[na]k parantsolvan K(egyelmes) Urunk holmi minden féle ugyan feles fűszerszamorokat Radnótra küldeni."

december 1-én "Az B(ecsületes) Tanats es Vanssegh expedialvan, Tsepreghi Mihaly Ur[am]alt Hakoci Ur[un]k után Varos levelel, az hol eo Nag[yság]at fel találhatja."

december 6-án "Tiszt. Tsulay Georgy es Beke Daniel Püspöek Urekat Thordai Istuan es Haydu Georgy Ur[am]leket expedialvan eo keg[elm]lek Varosul mostani K(egyelmes) Ur[un]khoz az Maros Vasarhelyi Török Taborban hűsegh mutatásra. mentenek el eo keg[elyelm]lek ket kutsival, es egy eles szekerral ... feles lovasok kísérték ugyan eo k[el]g[elm]leket..."

december 6-án "Mostani k(egyelmes) Ur[unk]nak parantsolatya-ból kellettve[n] Tsepreghi Mihaly Ur[am]alt eo Nag[ys]lahoz az Vasarhelynel való Török Taborba expedialni."²⁰⁾

1660 július 26-án "Csepregi Mihaly Ur[am]l Varadra me[n]ven"

augusztus 1-én "Ali Passa Táboráról Várad alól meg iüvén Csepregi Mihaly Ur[am]l mindjárt menven Szabó Gáspár Ur[am]l-mal locu[m] Tenens Urhoz."

augusztus 9-én "Az Böcs(ületes) Váras Expedialván Várad alá Urunkhoz Csepregi Mihált egiet másnak oda Vitelére Ke[gyell]mes Urunk számára. Birak Vrain Par(ancsolatjára) atta[m]l Urunk számára Aquavitat. Ecetet is."

augusztus 20-án "Megérkezven Csepregi Mihaly Uram Várad alól Urunk parancsolattya-ból hozott egy meg váltót Rab Aszszonyt, a melly volt Kenezj Papne Magyar Országban parancsolt Urunk felőlle néki gazdalkottattassanak."

augusztus 20-án "Ismét B(író) V(ram) P(arancsára) az kenezi Papnenak fiastól gazdalkotta[m]l". /Ugyanugy 21-től 29-ig!/"

20) Városi sáfár számadáskönyve. 1659, 59, 128, 233, 221/b.

augusztus 21-én Csepregi Mihály Várad alá megy.

" 25-én Csepregi Mihály Várad alá megy.

" 28-án Csepregi Mihály és Welczer Márton Várad alá megy.

szepember 8-án "Tatár Mihaly Uramat Csepregi Mihaly Urammal expedialva[n] Biró Uramek Locumtenens Uramhoz az Desi giulesbe."

október 13-án "Csepregi Mihaly Ura[m] midőn Várad alá ment".

október 24-én "Erkezőnek Várad alól Csepregj Ur[am]mal 18 Beszterczey száz szekerek"...²¹⁾

1661 augusztus 5-én Nagybányáról: Zsuknál török rabságba esett, Csepregi Mihály levele Kemény János fejedelemhez, akihez való kimenetelekor fogták el a tatárok."²²⁾

A felsorolt adatokból kitűnik, hogy Erdély maga korabeli mindek fejedelmének szolgálatában állott. Nem lehetetlen, hogy Perkinsus művének Amsterdamban történt kinyomtatását is valamiféle politikai kiküldetése alkalmával intézte el. További szolgálattát II. Rákóczi György, Barcsai Ákos, Kemény János és Apafi Mihály is igénybe vette.

Kétségtelen, hogy a Csepregi család sok jeles tehetséget egyesített magában. Valószínű, hogy maga a családfő sem volt értéktelen ember. Majd Pápai Páriz Ferenc naplójában olvassuk, hogy Enyeden 1664-ben a poétika osztályban egyik legjelesebb osztálytársa "Samuel Csepregi N(obilis) Claudiopolitanus" volt.²³⁾ Egy 1764 január 20-án Kolozsvárt keltezett tanuvallatási jegyzőkönyv szerint: az 1704-esztendőben elhunyt ifjabb Csepregi Mihály előbb kollégiumi professzor, majd lekipásztorról özvegy Szász Istvánné Erdődi Anna azt vallja, hogy amikor a külsőmagyar-utcai fatemplomban ő "papolt", "szintugy omlott ki a Városi nép a Praedikatioja hallgatására."²⁴⁾ Ezzel szemben azonban tudjuk róla, hogy paptársaival együtt ő sem tudott Tótfalusi Kis Miklóssal megfézni. Ezt a békétlenkedő természetet hihetőleg az apjától örökölte.

21) U.o. 1660, 28, 136, 136, 69, 70, 172, 140, 140, 29, 88, 91.

22) Szilády Áron és Szilágyi Sándor: Török-magyarkori állam-okmánytár. III. Pest, 1870. 495.

23) Koncz József: Pápai Páriz Ferenc naplója. ItK. 1892: 388.

24) A hóstáti templomra vonatkozó iratcsomag. Az ekklezsia levéltárában.

E második Mihálynak fia: Ferenc, mint kollégiumi professzor, bárha tudása széleskörű: tudott arabul, szirül, görögül, latinul s tanította is e nyelveket, ifjabb Szathmári Pap Zsigmond pedig 1837-ben Szenczi Molnár Albert életrajzában azt írja róla: "Nyugodjatok németed" szolgálattyaiban elhamvadt áldott tetemek az egy sorsu Tótfalusi Kis Miklós, Csepregi Ferencz 's más érdemesek szomszédságokban oszlop nélkül"²⁵⁾ jeles tulajdonságai mellett azonban határozott bizonyítékok vannak arra nézve, hogy tanításában erősen hanyag, megtörténik, hogy egész évig nem tart egyetlen órát sem, tantárgyait pedig soha végig nem tanítja. E hanyagság valóban tág lelkiismeretre vall, amely tulajdonság talán közös gyökérré vezethető vissza a családjá tagjai között mutatkozó összeférhetetlenséggel. Leszármazásáról a következő lapon bemutatott táblázatot állítottam össze.

. . . .

Zárágondolatul hadd hivatkozzam arra a körülményre, hogy idősebb Csepregi Turkovics Mihály tulajdonképpen mennyire nem volt puritánus felfogásu! Ezt észre kell vennünk abból a jelenségből is, hogy Perkinsus művének fordítását az erősen orthodox nézetű Voetius Gisbertus leydei teológiai professzorral approbáltatta. Ugyanis aligha képzelhető el, hogy ha Hollandiában netalán szükséges is lett volna a megjelenő munkához az egyházi jóváhagyás megszerzése, abban az esetben az Amsterdamban nyomtatott könyv hivatalos bírálóját /cenzorát/ a kiadónak Leydából kellett volna beszereznie, különösképpen ha éppen ez a tudós professzor a megjelenendő munka nyelvét még csak nem is értette. Vagy talán csak cégerül kellett az orthodoxia akkori legnagyobb büszkeségének neve azért, hogy az otthoni maradi felfogásu egyházvezetők ne köthesenek bele a puritánus író munkájának a magyar olvasóközönség kezébe juttatásába? Mindegy, mert Csepreginek ez is csak csaváros észjárására vallana, amely az utókort valóban kissé bizonytalaná tenné az ő igazi meggyőződése felől. Sőt éppen példaképpen állíthatjuk Csepreginek felfogásbeli maradiságát a cartesius Csenge-rivel folytatott 1666. évi szóváltásával szemben.

25) Török István. II. 5-11. és Erd.Prédik. Tár. 1837. VII. füz. XXXV. lap. - Bod Péter: Hungarvs Tymbavles Continvatvs. Nagy-nyed, 1766. 108.

Egeresi Mihály deák (kolozsvári ref.kántor, eml.1622-43)

+ 1647

Teics Kata

3 gyermek leány leány Jakab deák
+ 1650 el. Diósze- Agos- (kvári lakos)
gine tonné

D.Anna Á. Margit gyermek
(elvélt) (1701. még él) +1657
+1694) (Ágoston Péter féltestvére)

Ertvein N. Csepregi T. Mihály
kannagyártó (kalmár, kurátor, centumvir,
+1694 el. portai követ) +1666-68.
között

Sámuel II. Mihály János György
kvári senator, koll.prof.majd pap eml. 1668 eml. 1704
ref.kurátor *1663
+1710 Kvár, +1704.IV.13.
Sámsondi Anna Sámsondi Somodi Mária
(1711. még él) *1673 Bánffihunyad
ol692. +1741. VII.27.

Krisztina Rebéka III.Mihály I.Ferenc Péter Mózes
+1730-35 közt. Miklósvári +1741 el. *1701.Kvár +1741 +1741
Pataki Pál Sebe János ol737.V.21. el. el.
senator, ku- misztótfalusi +1758.V.24.
rátor +1746 pap, esperes Viski Sára (János l.)
+1750 el. +1757.XI.5.Kvár.

P.László P.Sámuel IV.Mihály Anna
+1754/55 ötvös *1738.III. 20. *1741-42
Molnár Mária +1750.III.22. +1811.V.20.
P.Zsuzsánna (koll.tanuló) Bodoki János pap
+1762.VI.22. nyad, +1799 el.

Legidősebb Csepregi T. Mihálynak egy cimerszerű pecsétét ismerem. Ugyanis komájához: Fejérvári Benedek deákhhoz írott levélén vörös viaszpecsét képe látható, mégpedig kerek talpu paizsban könyöklő kar három tulipánt /liliumot/ tart; paizs felett zárt korona; a paizs két oldalán egy-egy virágfüzér.²⁶⁾ Ugy hiszem, hogy e pecsét képe - tartalma miatt - semmiképpen sem lehet nemesi címer, mivel a lilium az ártatlanság jelképe s az itt kivéssett formában vagy csak a gyermekek, vagy pedig csak az ifjú leányok szimbóluma lehet.

26) Fejérvári Benedek iratcsomójában a ref. egyházköztség levéltárában.

Ifjabb Váradi Miklós bárha jellegzetes alakja volt a városi tehetős polgároknak, ennek ellenére azonban még a szokottnál is nagyobb értelmi képessége, világlátottsága és tettereje a mindennapi emberek fölé emelte. Nemkülönben jellemző reá nézve, hogy az eleintén csökönyösen maradi felfogásu életének végefelé megkötöttségéből már felengedett szellemmel intézte a magára vállalt feladatokat.

Kolozsvár városának egykor nevezetes közéleti férfja volt Váradi Miklós árus ember. Több ízben szóltam már róla,¹⁾ ámde ezekben a cikkekben mindég csak aképpen jelentkezett, mint a haladó szellem kemény kezű ellensége, helyesebben szólva, mint az életlehetőségért küzdő presbiteriánizmust elfojtani igyekező püspökök egyházkormányzati irányzat világi vezéralakja, akit azután éppen ezért "világi püspök"-ként is emlegettek.

Bethlen Miklós önéletírásában arról tudósít, hogy az ő dédapja: idősebb Váradi Miklós Várad városából Kolozsvárra telepedvén, e szin-unitárius városba magával hozta onnan a református vallást s menekült társaival együtt várfalon belőli Közép-utcai házának kapuközében tartották istentiszteletüket.²⁾

Erdély az 1598. év folyamán éppen a legzavarosabb idők előjátékát élte. Báthori Zsigmond fejedelemségéről most mondott le a császár javára s Oppeln és Ratibor sziléziai hercegségekért cserébe át is adta Rudolfnak. Alig néhány hónapig tartott távolléte alatt azonban szertelen gondolkozása megelégtelte az idegen föld eseménytelen magányát, ezért álruhában bujkálva, augusztus 20-án vá-

1) Lásd az Adattár I. és II. kötetében Medgyesi Pál, Igaz Kálmán, Gidófalvi János, Lorántfi Zsuzsanna alapítványa, Bethlen Miklós és más cikkeket!

2) Bethlen Miklós önéletírása. Pest, 1858. I. 147.

ratlanul betoppant a kolozsvári főbiró: Katonai Mihály házába. Nagybátyja, Bocskai István jóvoltából egész Erdély ismét csak meghódolt előtte, csupán a kapcsolt részekből Várad városa - Zsigmond korábbi erőszakoskodásai és fenyegetései miatt - nem volt hajlandó újra hűségére térni, hanem továbbra is kitartott Rudolf mellett.

Erdélynek és a kapcsolt részeknek ilyen módon kiizzott légkörét még forróbbá tette az a helyzet, hogy a kelet és a nyugat között éppen megindult háboruszkodás az erdélyi darázs-fészek mellett nem haladhatott el behunytt szemmel. Ugyanis már a hadi taktika is megkövetelte, hogy a támadó török ne hagyjon a saját oldalában egy nagyon is megbízhatatlan hűségű vazallust, ezért tehát Báthori Zsigmond megbüntetésére utba indította Szaturdzsi Mohamed hatalmas seregét. A basa ekkor Csanád és Arad elfoglalása után Várad felé irányította hadait. Hiába volt maga Várad is Báthorival szemben ellenséges magatartású, minthogy azonban falai közé 2500 főből álló császári hadat fogadott be, ezért a töröknek Erdély felé vezető vonulása közben útjába állván, elhatározta annak elfoglalását. A közel-egykorú német forrás tudósítása szerint: 1598. "Den 29. Sept. morgens um 4. Vhr ist der Türkische Vezir Omar Bassa 48.000 starck für die Vestung Gross-Wardein kommen. .. Diweil nun von /Kriegsherr Melchior von/ Rädern gesehen, dass die Stadt vor dess Feindes einfall nicht zu erretten, hat ers den 30. Septembr. in Brand stecken lassen, und das Landvolck, so darinnen gewest, und fürnemlich die Mannspersonen in die Vestung bringen wollen, Aber vnangesehen, dass er sie mit dem Säbel darzu nötigt, nicht gar 100 Personen, ...mit zwey Fähnlein Knecht hinein in die Vestung gebracht."³⁾ Ekkor azután sok, vagyonában tönkretett, derék polgárcsalád egyszerre odahagyva Váradot, Erdélybe, Kolozsvárra menekült. A Várad falai alá érkezett török bárha ostrom alá fogta a várat, de a nagyszerű erődítményt kemény támadásokkal sem tudta bevenni. Ekkor a város még épen maradt házait a templommal és az iskolával együtt felgyújtva, november közepén visszavonult

3) Hieronymus Ortelius Augustanus: Chronologia Oder Historische beschreibung aller Kriegsempörungen...in Ober und Under Ungern auch Siebenbürgen mit dem Türchen. Nürnberg. 1603. 41.

téli szállására.⁴⁾ Így menekült meg Erdély is a pusztitástól. A Kolozsvárra menekült polgárság azonban többé már nem tért vissza elhagyott és pusztává lett otthonába, minthogy házuk és minden vagyonuk odavolt, hanem a menhelyet adó Kolozsváron kezdett új életet.

Szamosközy István történeti maradványaiban ezzel az ostrommal kapcsolatosan azt hagyta reánk, hogy "1598. 29. Sept. Derék haddal szállá meg az basa Váradot. Az szállás előtt Zsigmond be akará küldeni /a várba/ Csáki Istvánt és Székely Mózeset, de be nem bocsátották. Az városbeli magyarok széjjel szaladának, ki Szathmárra, ki Erdélyben futa. Mely dolognak iszonyuságát ki tudhatná leírni, melyet Báthori Zsigmond hitetlensége miáj szenvedé az magyarság."Ebben az időtájban pedig "oly nagy iszonyu sár volt, se ember, se ló nem járhatott. Ez volt az oka, hogy se az török Váradot, se az nimet Budát meg nem vehette."⁵⁾

A Kolozsvárra menekült váradiakkal hozható kapcsolatba Tatrosy Györgynek, Kassai István szolgájának feljegyzése. E szerint: "1612.Colosvarat az oh varbeli pusztá templomot az fejedelem megh epittete es az calvynystaknak adá szep proventust offeralvan az varos deczimajabol hozza, melynek mily nagj haszna león es mint megh szaporitta az Ur Isten eóket im most is lathato, kik az e-leót Ceózep Uczaban Borbely Palne haza kapuia kóze keónnyen be ferünk vala, mind egyházunk s mind scholánk az leven. Az pap Lukaczy pap vala."⁶⁾ A megnevezett Borbély Pálné feltételezhetőleg örököse volt Váradinak s ezért jelentkezhetett Tatrosynál az ő neve, hacsak az önéletrajzát író öreg rendű Bethlen Miklós emlékeztetésében össze nem tévesztette a dédapja házára vonatkozó értesülését.

Ifjabb Váradi Miklós amikor szüleivel Kolozsvárra menekült, már kilenc éves volt, tanulását tehát szülőföldjén kellett kezdenie s a törökveszedelem elmulása után apja netalántán még visszavitté a váradi helyreállított iskolába. Ugyánis Kolozsvárt ek-

4) Szilágyi Sándor: Erdélyország története. I. 458-60, Jakab Elek: Kolozsvár története. II. 299-302. Balogh Jolán: Végh-Várad vára. 17.

5) Szamosközy István történeti maradványai. IV. 83.

6) Domokos Pál Péter: Tatrosy György önéletrajza és történeti feljegyzései. ItK. 1957: 242, 248.

kortájt még nem volt református iskola s csak 1608 után kezdhet-
te meg Traszki másképpen Maróti Lukács pap az alsó foku iskolai
oktatást, ekkor pedig ez az ifju már 19 esztendő s vala. Már pedig
nagyon hihető, hogy tanulása az elementáris osztályok elvégzésé-
vel nem csökkent meg, bárha a deáki évfolyamokat már mégsem járta
ki, minthogy több, mint 100 egykoru névjelöléséből csupán egyet-
lenegyszer találtam arra vonatkozó adatot, hogy az adókirovók ne-
vét 1647-ben "Várad Miklos Deak Ur[am]"-nak jegyezték fel.⁷⁾ De
mivel ez nem saját kezűleg írott megnevezése, azért a deáki meg-
jelölés nem is vehető tekintetbe. Ezzel szemben azonban mégis bi-
zonyos, hogy művelt és önképzése, meg világlátottsága következté-
ben tanult egyéniség volt. Jellemző, hogy sajátkezű írása gyakor-
lott, férfias jellegű, továbbá könyvtárából bárha csak egyetlen
kötetet őrizett meg a kolozsvári református kollégium nagykönyv-
tára, ez azonban Rotterdami Erasmusnak 1525-ben Baselben nyoma-
tott "Apophtegmarum Libri Octo" című munkája, amelyet 1638 janu-
ár 7-én Grafius Gáspár kolozsvári szász református elsőpaptól
kapott ajándékba. Ez a kötet azután bizonyosan sokszor forgatott
előljáró könyv lehetett, minthogy előzéklapjára írta bele Várad,
hogy "anno Dni 1652 die 9 July az minemű keőniueket vettem Feier-
uart az en Cedues Vnokamnak Bethlen Miklosnak fel irasa Igi kö-
uetkezik" /etc./⁸⁾ Igaz, hogy Kolozsvár művelt polgárságának köny-
vei között nemcsak Váradinál, de másoknál is megtaláljuk Rotter-
dami Erasmus műveit, így az 1653 július 21-én eltemetett⁹⁾ Viczey
György szappanosmester hagyatékában 1637-ben is megvoltak.¹⁰⁾

Várad értékeléséhez tartozik az is, hogyha ő nem is végzett
főiskolákat, mégis megbecsülte és támogatta a tudós pályára induló
ifjak törekvéseit. Ezt látjuk Vásárhelyi Szőcs Mihály könyvbejegy-
zéséből is, aki mint a kolozsvári ekklezsia alumnusa, Sárospatakon
tanult tovább s az egyháztól nyert támogatást nem számítva, a ma-
gánosoktól kapott segélyek közül "Generosus Dn Nicolaus Várad"
mindenkinél nagyobb összeggel támogatta, így 1630-ban 10, 31-ben

7) Dica-könyv. 1647. 25. /A kolozsvári állami levéltárban./

8) Megőrizte a kolozsvári ref. kollégium nagykönyvtára, ahol an-
nak idejében A. 116. könyvtári jelzéssel volt ellátva.

9) Unitárius egyházfiak számadáskönyve. /Az ekklezsia lev.tárá-
ban./

10) Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évforduló-
jára. Kolozsvár, 1957. 388.

20, 32-ben 16 forinttal.¹¹⁾ Ezen kívül Tályai Z. Márton Leydában tanuló teológus 1632 június 26-án és 1634 május 20-án tartott akadémiai disputációját "a serdülő kolozsvári református egyház" oszlopainak ajánlva, közöttük találjuk Váradi Miklós nevét is, mint aki őt bizonyosan anyagiakkal is segítette.¹²⁾ Mindezeket tekintetbe véve, aligha férhet hozzá kétség, hogy az ekkor szűkös viszonyok között itt élő Szenczi Molnár Albertnek is valami címen ne juttatott volna a sajátjából valamelyes adományt.

Különben Váradinak gyakran előbukkanó nevével kapcsolatosan még azt is meg kell jegyezmem, hogy Bethlen Miklós megemlékezése szerint "a nagyatyám noha mind nagytól kicsinytől Generosus titullussal illetetett, de magát városi embernek tartotta és kereskedő ember volt."¹³⁾ E "generosus" vagyis nemzeti címzést az előbb idézett könyv dedikációjában is olvashatjuk, pedig ez tulajdonképpen csak a nemesi rendhez tartozókat, valamint a városok patricius polgárait illette volna meg. E megtiszteltetés tehát nagy tekintélyét tanúsítja.

Váradi műveltségét főképpen világlátottsága fejlesztette. Így láttam az átkutatott 1610-es évekbeli harmincados számadáskönyvekben többször is előfordulólag, hogy esztendőnként kétszer is megjárta Bécsbe, nagymennyiségű kalmár árut hozva le magával.¹⁴⁾ Arról is értesülünk, hogy az 1610-20-as esztendőkből Bethlen Gábor számára is vásárolt Bécsben szövetet, posztót, kesztyűt, órát s több másfélét; útja Kolozsvárról indulván ki, rendszerint Kassán Eperjesen, Rózsahegyen, Püstyénen, Köpcsényen, Fisementen át Bécsbe, onnan visszafelé pedig Bécsújhelyen, Pozsonyon, Szereden, Rimaszombatban, Váradon keresztül Kolozsvárra vezetett.¹⁵⁾

Kolozsvárt különösen az árus polgárok gyermekei az átlagosnál nagyobb műveltségük, valamint vagyonosságuk miatt s az előkelő birtokos családok leszármazottai között nem egy házasságkötés történt, így a többek között Kamuti Balázs főispán s fejedelmi ta-

11) Lásd az Adattár I. köt. Vásárhelyi Szócs János és Mihály című cikket.

12) RMK. III. 1438, 1503.

13) Bethlen Miklós. I. 146.

14) Harmincadosok számadáskönyvei a kolozsvári áll.lev.tárban.

15) Radvánszky Béla: Bethlen Gábor fejedelem udvartartása. 9, 107, 109, 143, 152.

nácsos /+1628/ felesége Zeller Angaleta; a Báthori Gábortól 1610-ben kivégeztetett Kolozsvári János fiskális direktor Tordai Anna nevű unokáját Filstich Péter; Rőthi Orbán kővári főkapitány, kassai generális Stenczel Annát vette feleségül. Filstich Lőrinc 1637-ben másodszor házasodván meg, özvegy Harinaí Farkas Miklósné Zádori Erzsébettel kötött házasságot; az ők dédunokájukat: Filstich Annát báró Bánffy Zsigmond vette feleségül. Kassai István kolozsvári ötvös, majd fejedelmi tanácsos és országos ítélőmester Ferenc nevű unokája Bánffy Sárával lépett házasságra s így Kassai Anna nevű unokája révén a bujdosó Mikes Kelemennek lett dédapjává. Még ugyanide sorolhatom Stenczel Ferenc Anna nevű leányát, akit Bisterfeld Henrik gyulafehérvári professzor - első feleségének halála után - 1643-ban házastársul vett. Ámde maga Váradi Miklós is főemberekkel állott családi összeköttetésben, ugyanis felesége Turi Jánosnak, az erdélyi sókamarák és aranybányák főfelügyelőjének Borbála nevű leánya és Gyulai Pál jeles humanistának, a Báthori Zsigmond által meggyilkoltatott erdélyi kancellárnak unokahuga volt.¹⁶⁾ Váradi Miklós és Turi Borbála szülőknek Borbála nevű leányát Bethlen János, Torda és Küküllő megyék főispánja, Udvarhely szék főkapitánya, Barcsai és Apafi fejedelmek főkancellárja, titkos tanácsos, történetíró vette 1637 január 27-én feleségül, így azután az ők fiuk volt az 1642 szeptember 21-én Kisbunban született Bethlen Miklós államférfiu és író.¹⁷⁾

Ugy látszik, hogy ifjabb Váradi Miklósnak még egy másik leánya is volt, ugyanis az adóösszeíróknak 1644. esztendei számadáskönyvében a belsőközép-fertálybeli Király-utcában találtam felsorolva: "Praedicator Ur[am] h(áza). Waradi Miklós. Ibi Gener Füzesi Janos 1/8 /dica/". Ugyanez a bejegyzés fordul elő a "gener" megjelölés nélkül 1645-ben is.¹⁸⁾ A kolozsvári Házsongárdi temetőben 1925-ben egy kidöntött síremléket találtam, amelyet az 1631. március 21-én fiatalon elhunyt Czimbolmos Istvánné Füzesi Erzsé-

16) Bónis - Valentiny: Jacobinus János erdélyi kancellár formuláskönyve. Kolozsvár. 1943. 54. és Szabó György: Adalékok Abafáji Gyulai Pál életéhez./Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények. Kolozsvár, 1957. I.évf. 133-139.

17) Bethlen Miklós. I. és Lukinich Imre: A bethleni Bethlen-család története.

18) Dica-könyv. 1644. 36. és 1645. 38.

bet emlékére állítottak. E sarkövön jelképekül kétkaru serpenyős-mérleget /aequilibrium/ tartó könyökben hajló kart ábrázoltak ki.¹⁹⁾ Ez a mérleg kereskedői szimbólum s ezért ugyanazt a foglalkozást jelöli, mint amilyent Váradi Miklós is folytatott és így visszakövetkeztetve a vőként megjelölt azonos vezetéknevű Füzesi Jánosra, nem nehéz feltételeznem, hogy nemcsak Váradi Miklós s Czimbolmos István, hanem Füzesi János is árus ember s netalán éppen Váradi társa volt.

Láttuk tehát, hogy a XVI. század végén még egészen puritánus városba a váradi menekült polgárok behozták a református hitet, Báthori Gábor a négy bevett vallás törvénycikkére támaszkodva, s a városnak a császári sereg előtt történt meghódolása miatti megtorlásaképpen, kikényszerítette itt a felekezete számára a szabad vallásgyakorlatot, ámde a politikai jogok gyakorolhatását talán meg sem kísérelte a vétő-joggal szemben kiharcolni, minthogy ezt már semmiféle paragrafussal nem támogathatta volna. Ilyen viszonyok között a közügyekkel való elfoglaltságtól mentesülten, a református polgárok minden idejüket élethivatásuknak szentelhették, valamint egyházközségük megszilárdulására áldozhatták. Nehány esztendő óta megalakult ekklézsiájuk tagjai tehát ezért gyarapodhattak annyira rövid időn belül mind számbelileg, mind vagyoniilag az aligha remélt mértékben. Közülük egy-egy Viczei Máté, Filstich Lőrinc, Váradi Miklós - tetteirejüktől sarkalva - mint fautor, vagy patronus, minden igyekezetükkel felekezetük ügyét igyekeztek szolgálni. Erre felfigyelve, most már megérthetjük Váradinak egyházi téren tanusított tulbuzgóságát is. De beláthatjuk azt is, hogy életfolyása már kisgyermek korától kezdődőleg az önnállóságra és elhatározásának érvényesítésére nevelte.

Kétségtelen, hogy Váradi Miklós erős kezű irányítása és tetteiben való hajthatatlansága miatt nagy tekintélyt vívott ki magának, amit unokájának szavai is nyilván bizonyítanak. Minthogy pedig világnézete a református vallási orthodoxiából nőtt és fejlődött ki, ezért mereven ragaszkodott az episcopális felfogáshoz, azt híven, hogy a régi rend megbontása hazájának s azon belül városának romlását vonná maga után. Hiszen már növendék gyermek volt, amikor a kapkodó Báthori Zsigmond idejében a jezsuiták, akik

19) A III. osztály A. táblájában a 297. sz. sirdombra volt reá döntve.

akkor a Habsburg uralom érdekeit szolgálva - a maguk fondorlatos politikájukkal - az országra zudították a kegyetlen vallon zsoldosok s az eszközökben nem válogatós rácok, kurtánok és hajduk sörredékét, ezek azután valóban csaknem végromlásba sodorták az országot. Különösen a protestáns vidékek szenvedtek legtöbbször, mint-hogy azok leginkább a síkságokon, a folyóvölgyekben, valamint a dombos vidékeken, tehát a leginkább megközelíthető tájakon terültek el. Való igaz, hogy ezután mulhatatlanul szükség volt a lakosság megerősödésére, ami csak bizonyos egység létrehozásával válna lehetővé. A kereskedelemmel és iparral foglalkozó városi népeknek és a könnyebben mozgó birtokosságnak a nehéz idők elmúltával még valamennyire sikerült feléledniük, a jobbágyságnak azonban még Bethlen és Öregbíró Rákóczi György uralkodásának ideje is rövid volt a megerősödésre.

A nagy pusztulás utáni viszonyok vezethették Váradit, aki különben - úgy látszik - a nagy református püspökök, u.m. Keserői Dajka János és Geleji Katona István világképében látta a követendő példát, csak-hogy ő még sokkal erőszakosabb kézzel nyult annak megvalósításához. Mint egyházközségének főpátrónusa, az orthodoxia megszilárdítása érdekében ezért nyult a nyugatról behozott puritanus szellemnek gyökerében történő kiirtásához, nem gondolva meg, hogy éppen az általános szellemi felszabadulás hozta volna meg a köznép megerősödését.

Váradinak tehát Szögédi Gergely harmincados segítségével sikerült is munkálkodásában egészen megbénítani és eltávolítani Kolozsvárról a kiválóan képzett Gidófalvi János és vele együtt Csaholczi János, majd utánuk Enyedi Bálint, valamint Tótfalusi István papokat, néhány esztendő múlva pedig az éppen kolozsvári gyökerű Igaz Kálmán főscholamestert is. Jellemző szót mond Medgyesi Pál fejedelmi udvari pap 1649 december 9-én Ecsedről Rákóczi Zsigmond herceghez intézett levelében, vagyis "rettentő dolog, mint megzavarták püspökök és Csulai uramék Váradit Miklós által /kinél perditissimum persecutorem a mi időnk nem látott a Magyar Nemzetben/ az kolozsvári szép Ecclesiát."²⁰⁾

Időközben I. Rákóczi György határozott kívánságára a kolozsvári reformátusok is politikai jogokhoz jutva, minden negyedik esz-

20) Szilágyi Sándor: Medgyesi Pál levelei. /Erd. Prot. Közl. 1876: 321./

tendőben az unitáriusokkal párhuzamos tisztséget nyertek a közigazgatásban. Végére az 1644. évre ezért választották meg Váradit a városi polgárság legfőbb tisztségére: a főbiróságra. Jelentékeny vagyona és családi összeköttetései mellett új tisztsége még csak növelte mind a város lakossága, mind az erdélyi református egyház, mind pedig az országos rendek előtti tekintélyét.

A város sáfára számadáskönyvébe 1649 január 25-én azt jegyezte fel, hogy "Kouacz Gaspar es Varadj Miklos Vramek az teöb valastot Vrajmekkal el menuen Feieruarra, keszitetem elest az szanra."²¹⁾ Ekkor - mint a tanács által kiküldöttek - a II. Rákóczi Györgyöt a fejedelemségben megerősítő január 23. - március 10-i országgyűlésre indultak utba. 1649 november 27-én pedig arról történt elszámolás, hogy "Varadj Miklos Vramat es Benedegh Deak Vramat Vrunck fel hiuatuan Gialuban. Vitte el eo kglket az Varos hat loua. T.fl. - den. 75."²²⁾ Ekkor a kolozsvári puritánus papok ügyében rendelte magához a fejedelem. Az egyházközség számvevőinek 1653 november 4-i feljegyzése szerint "Varadi Miklos uram menven Enyedre az Generalis Papok gyülesere, leven Jacobus Merkelius Uram ordinalasa."²³⁾ Ugyanis a kolozsvári református szászok másodpapját ekkor szentelte pappá Csulai püspök.

Nagy tekintélye ellenére az öregbik fejedelemtől mégis érte őt szemrehányás is. Ugyanis a város ólevéltárának - a kolozsvári állami levéltárban őrzött - anyagában kutatva, 1927-ben Prodan Dávid akkori levéltáros a fejedelemnek Várad Miklóshoz 1644 augusztus 19-én és szeptember 6-án intézett leveleire hívta fel a figyelmét.²⁴⁾ A levelek szövegét annak idejében elmulasztottam lemásolni s ezért most már csak azok feddő hangjára emlékezem vissza.

A presbiteriánus felfogást valló Igaz Kálmánnak 1654 januárjában az iskola éléről történt eltávolításával Várad most már azt hihette, hogy egyházközségében helyreállította az egységes szellemet, különösen, hogy ifjabb Rákóczi György randeletére az episco-

21) Sáfár. 1649. 432.

22) Sáfár. 1649. 468.

23) Bedi András és Kobzos István 1653-54. gazdasági évi kvártások "Regestum Seu Ratio"-ja. 41/B. levél. /Az egyházközség levéltárában./

24) Fasc. III. 322, 324. sz. levéltári jelzéssel ellátva /A kolozsvári állami levéltárban./

pális és presbiteriánus nézetek harcában Dadai János küküllővári esperes az ekklezsia vezetőségében 1652 november 24-én megszervezte a konzisztórium testületét, amelynek kialakításában és vezetésében Veresmarti Gáspár elsőpap mellett Váradinak, mint főkurátornak lehetett tevékeny része.²⁵⁾

Egyháza szervezése és építése terén is nagy feladatot vállalt Várad, amikor már hajlott korában a Serena Ágoston mérnök tervezete alapján építeni kezdett farkas-utcai kollégiumnak 1651-áprilisában alapjaiban megásott, valamint az 1656-ra befejezett "ekklezsia haza"-nak felépítésével és beruházásával kapcsolatos irányítást vállalt,²⁶⁾ de reá szakadt az 1655 április 3-i tűzvész után a leromlott egyházi épületek helyrehozásának gondja, nemkülönben a nagy veszteséget szenvedett lelképásztorok és más egyházi szolgák, valamint a diákság megszükkült állapotáról való gondoskodás. Mindebben a sokoldalu elfoglaltságában azonban egyszerre valami csodálatos változás ment végbe a lelkében. Bizonyosan nagyon megrendítette a hatvanhat esztendő s öregét élettársának 1655 április 14-én bekövetkezett elhunyt a s április 23-i eltemetése,²⁷⁾ de ezen kívül még valami más indítékra is gondolnunk kell.

Nagy hire volt erdélyszerte a külsőországokból holland feleséggel hazatért fiatal, tudós teológiai doktornak, aki megfélemlíthetetlen s éppen ezért a kívülállókban szinte tiszteletet ébresztő bátorságával szemébe mondotta az antipuritánus Basirius főprofesszornak és magának II. Rákóczi Györgynek is hittelt vallott presbiteriánusságát. Amikor tehát a fejedelem elhatározta Apáczai Fehérvárról való eltávolítását és a püspök által a kolozsvári kollégiumhoz leendő rendelését, bizonyosan azt gondolta, hogy a presbiteriánusok legfőbb patronájára, vagyis a saját édesanyjára való tekintettel éppen ő nem némithatja el Apáczait, hanem Kolozsvárt ott van a kiméletlenül erős kezű Várad Miklós, az majd úgy elbánik vele, miként Gidófalvival és a többi puritánus pappal és tanárral cselekedte. Csakhogy Rákóczi és Basirius is nagyot csa-

25) Lásd e kötetben a Dadai Jánosról írott cikket.

26) Régeni Asztalos János magánjegyzőkönyve. 66/B.-67/A. lev. /Az ENM, ma pedig az Akadémia kolozsvári lev. tárában használtam./

27) Kovács Máté ref. harangoztatógazda számadáskönyve. /Az ekklezsia lev. tárában./ és a szabó céh jegyzőkönyve az idegen halottak eltemetéséről. /Az ENM. lev. tárában használtam./

lódott, mert Kolozsvár kapva kapott a maga árnyékától meg nem retentő kiváló tudóson. Váradinak is bizonyosan nagyon imponált ez a határozott magatartás. Ismeretes az az általános szokás, hogy az új papokért, vagy tanárokért az egyházközség képviselőjében egy, vagy két polgári kiküldöttet indítottak utba, ámde 1656-ban Kolozsvárt még mindég ugyanaz a Várad Miklós volt a főkurátor és ugyancsak ő volt a városi főbíró is, aki a küldöttséget utba indította. De ugyan kikből állott ez a küldöttség? Az Apáczaival 1656 június 11-én történt visszaérkezésükkel egyidejű feljegyzésből tudjuk, hogy nem 1-2, hanem 7 tekintélyes polgár, akik egyuttal mindnyájan kurátorok is lehettek, 1 /ispotályi/ pap és ami a legnagyobb jelentőségű, a tisztes koru esperes maga is.²⁸⁾ Külön kell hangsúlyoznom, hogy ilyen nagy összetételű küldöttségről - a politikai jellegűektől eltekintve - sehol sem találtam adatot.

Vajjon Várad és a kurátorok előtt az az elgondolás lebegett-e, hogy a tetterős, fiatal rector primarius - a saját érdekében is - kiharcolja az utat és módot az elmúlt esztendőben szenvedett mérhetetlenül nagy pusztulás kiépítésére és megszervezi az új tanintézetet? avagy az egyházi vezetők gondolkodása az önmagát kiegészítő konzisztórium szervezettségén keresztül már eljutott-e az akadémiákról hazaérkező kitűnő papjelöltek szabadabb szellemi felfogásához? Lehet ez is, az is, bárha leginkább a Bethlen Gábor-i gondolatnak: a műveltséget és tudást a legjelesebb tanerők által terjesztő hazai felsőbb intézmények életre keltési szándékában látom, amelynek megvalósítása a kolozsvári egyházközségről szeretettel gondoskodó idősebbik Rákóczi György szándékában is nem utolsó helyet foglalt el.

A Kolozsvárra érkezett Apáczai első nagyjelentőségű cselekedetében: az 1656 november 20-án tartott beköszöntő beszédében, a "De summa scholarum necessitate"-ban erős, sőt a cél érdekében felfokozott keserűségű szavakkal bírálta a tanulók, a tanítók, a tanárok és a felügyelők, meg a gondnokok készségét, képességét és magatartását.²⁹⁾ Bárha kárhoztató szavai nem egyes egyénekre, céloztak, kivéve azt a helyzetet, hogy a kollégium épülete a két esztendei romlásból való helyreállítása érdekében a sok sürgetés

28) Lásd e kötetben Apáczai Kolozsvárra jövetele c. cikket!

29) Az 1930-as években a kolozsvári ref.koll.lev.tárában alólirott őrizte.

ellenére sem történt semmi intézkedés, mégis jellemző, hogy Váradi semmit sem vett magára nézve sértőnek, sőt hátra levő néhány évének ideje alatt - úgy látszik - Apáczait munkálkodásában támogatni igyekezett. Ilyen irányú tevékenységére ugyan tényleges adatot nem találtam, de ez sejthető abból, hogy Apáczai törekvései elé soha gátat vetni nem látszik, sőt "kedves unokámnak Bethlen Miklósnak" tanulásbeli előmenetele érdekében az eddig itt tüzetesen nem tanított földrajz és csillagászat szemléltető oktatása céljából - Apáczai buzdítására - a kollégium számára 1658-ban egy föld- s egy éggömböt vásárolt a hozzájuk tartozó "Institutio"-val együtt.³⁰⁾ Ezen kívül látjuk, hogy Lorántfi Zsuzsánna az Apáczai kérésére tett alapítványát 1659 január 9. és 10-én keltezett rendeletével Váradhoz irányította.³¹⁾ Nagyon lényeges, bárha nemleges bizonyíték még Apáczainak Kolozsvárról 1658 december 27-én, ifjabb Geleji Katona Istvánhoz intézett levele, amelyben az antipuritánus Bátai György második papnak vele szemben tanusított magatartásáról panaszkodik, ellenben Váradival kapcsolatosan semmiféle okvetetlenkedést nem emleget.³²⁾

Úgy látszik tehát, hogy a megöregedett Váradi megbékélt a puritánizmussal, vagy legalábbis az Apáczai által vallott presbiteriánizmussal, sőt azt is megfigyelhetjük, hogy az erősen cartesiusi és cocceiusi nézeteket valló Csengeri Képiró István dési esperesnek az 1658. esztendőben³³⁾ a kolozsvári harmadik papi állásra történt hozatalát nem ellenezte, sőt valószínűleg pártolta is.

Váradi 1659-ben betöltvén hetvenedik életévét, még ennek az évnek március 28-án el is hunyt, temetését pedig valószínűleg április 11-én rendezték meg a Házsongárdi temetőben. Végrendeleté-

30) Lásd e kötetben Néhány adat Bethlen Miklós tanuló éveiből c., cikket.

31) Lásd e kötetben Lorántfi Zsuzsánna alapítványának sorsa című cikket!

32) Szilágyi Sándor: Vértanúk a magyar történetből. Pest, 1867.139.

33) Ref.harangoztatási számadáskönyv az 1655/59.évről. 16/A.lev. /Az egyházközs.lev.tárában./

ben 500 forintot hagyományozott a kolozsvári református egyházközségnek.³⁴⁾

Ez a világlátott, művelt férfiú unokáját nagyon szerette s ezért Bethlen Miklós nemcsak Kereszturi Páltól, Apáczai Jánostól Uzoni Balázstól, de Váradi Miklóstól is sokat tanulhatott.

34) Bethlen Miklós. I.251. - Az ekklezsia 1664.évi vagyonleltárkönyve. 2/A.lev. /Az egyházközség lev.tárában./ - Sáfárzámadáskönyv. 1659. 117. /K.Lt./ - Et. 1959. 197-202.

III.

APÁCZAI ISKOLÁI, TANÁRAI, ELŐDEI

Nagyon fontos hangsúlyozni a XVII. századi szellemi mozgalmaink gócpontjai közti termékeny és kölcsönös kapcsolatokat. Ugyanakkor azonban kétségtelen, hogy azonos időszakban bizonyos csoportok közt egyfajta elkülönülés is tapasztalható, szinte "tájéegységeként".

Adattárunk első két kötetének tükrében úgy tűnik, hogy az 1630-as évektől kb. 1660-ig tartó "aranykorban" három ilyen terület mutat valamilyen sajátos arculatot, s ezek fejlődése nem egészen egyformán alakult.

Ami a legbátrabb ujitó törekvéseket illeti, azok szempontjából időrendben elsőnek, mindenképpen Északkelet-Magyarországot kell emlitenünk, de főleg Patakot. Itt érzi magát a leghamarább otthon a puritánus mozgalom is, itt működnek első vezető-képviselői, akik körül már a 30-as években kiéleződött a harc. Ennek a vidéknek a mozgalma viszont hamarabb veszít aztán vitalitásából, sokoldalúságából, korszerűségéből; gondoljunk csak a Comenius sok törekvésével szembeni értetlenségre.

Tiszántul és Várad valamivel később rezonál az új idők új hangjára. Az előzményekről és kezdetekről sok érdekes nyom árulkodik már a század első harmadában is. Ez azonban nem változtat azon a tényen, hogy a váradi puritánus központ nem a 30-as, sőt nem is annyira a 40-es években hívta föl magára barát és ellenség figyelmét - hanem inkább 1650 után.

Egy harmadik tájegységnek tekinthető a tulajdonképpeni Erdély, főleg Fehérvár és Kolozsvár. Ha itt a puritánizmust s a hozzá hasonló ujitó törekvéseket valamivel később látjuk megjelen-

ni, mint az előbb említett két helyen - úgy annak oka egészen világos: jellegzetesen református-"ellenzéki" szellemi áramlatok kibontakozásának természetesen alapvető feltétele magának a református egyháznak a megerősödése s vezető pozícióba kerülése. Ez Váradon, vagy Patakon már az előző évszázadban bekövetkezett. Kolozsvárt viszont igazában csak az 1630-as évek végére, az antitritárius többség fokozatos, szivós, de erélyes elnyomásával és "lecsökkentésével". /Jellemző erre a "késésre" az is, hogy a kolozsvári reformátusság leggazdagabb pártfogói közt a század első felében milyen sok még a "betelepylt" magyarországi pl. az imént tárgyalt Csepregi Mihály és Váradi Miklós./

Apáczai legigazibb kortársai, harcostársai természetesen ebben a körben találhatók. Őket soroltuk az alábbi fejezetbe: a két Apáczai-skóla legjobb tanárait és a két nagy erdélyi város értelmiségének néhány más alakját.

Ezeknek az elődöknek egyik csoportja - Gidófalviék - az 1640-es évek végén játszott vezető szerepet a kolozsvári forrongásokban. Mint Apáczainál egy jó évtizeddel fiatalabb rendű emberek - valamennyien tanárai voltak, vagy lehettek volna. Az 1620-as években született Fogarasi, Igaz és Sikó viszont már együtt végezték tanulmányaikat és később együtt is küzdöttek, dolgoztak Apáczai-val és a váradi puritánusokkal. Mindannyian hűséges és kitartó harcostársak voltak.

Apáczai szempontjából valamennyiök közül talán mégis Porcsalmit András a legjelentékenyebb, s nemcsak azért, mert egymás után volt tanára, munkatársa, majd követője. Erről a domi doctus tanár-emberről régebben méltatlanul keveset tudtunk. Pedig nem véletlen, hogy a természettudományokra először általa oktatgatott Apáczai Cseri egyik legfontosabb természettudományos művét ő őrizte meg az utókornak. S nem lehet véletlen az sem, hogy rektori beköszöntők később Apáczai mellett éppen Porcsalmit említik, mint a "barbaries" elleni küzdelem példáját. A magyar természettudomány-oktatás egyik uttörője volt, aki bizonyosan önmagára, saját tapasztalataira is gondolt, mikor diákjának, kollégájának és mesterének "a klérustól támasztott viharokkal szembeni állhatatosságát" emelte ki az Apáczai halálára írt versében /Bán 538-539/.

Almási Porkoláb András

Zoványi Jenő lexikoni cikkeiben azt állítja róla, hogy erdélyi születésű, ámde ez a franekerei akadémián tanuló Almási P. András 1640-ben tartott vitatkozásának ajánlásában megnevezi apját: Porkoláb János ugocsamegyei táblabíró, valamint testvérét: Almási Mihályt, rozsályi Kun László jószágigazgatóját.¹⁾ Hozzá tartozóinak nevéből tehát megállapíthatjuk, hogy őt is a Porkoláb családnév illette meg, születési helye pedig a sok Almás nevezetű község közül Ugocsában keresendő. Itt azután meg is találjuk a még ma is majdnem tiszta református Fertőszalmás kisközséget. Különben még az is bizonyítja a most megnevezett faluból való származását, hogy Csaholczi P. András 1643 február 11-től május 27-ig "De Monachatu" tárgykörből Utrechtben tartott vitatkozásait a többiek között "D. Andreae Almási"-nak is ajánlotta, hozzáfűzván, hogy "Huic vero Rectori Scholae quae est Claudiopoli Transylvanorum diligentissimo, ac conterraneo meo dilectissimo."²⁾ Az utolsó szavak megértéséhez pedig tudnunk kell, hogy az ugocsa-megyei község csupán csak 20 kilométer távolságra fekszik a szatmár-megyei Csaholc községtől, a vitatkozást tartó diák szülőföldjétől. Bárha az elmúlt századokból nem maradt fenn semmiféle emlék, hogy ebben a szinmagyar kisnemesi faluban Porkoláb nevű család valaha is lakott volna, ellenben az idézett disputáció ajánlásában - a fentiekén kívül még felsorolt Zohon Péter ugocsamegyei alispán családja már a XV. században is itt élt,³⁾ éppen ezért valószínű, hogy a "Porkoláb" név valamelyik ősenek hihetőleg Nyalábvárban betöltött foglalkozását jelöli s emiatt hiányzik a hézagosan fennmaradt összeírásokból valamelyik törzssökös családnak ez az átmenetileg használt

1) RMK. III. 1556.

2) A debreceni református nagykönyvtárban RMK. 483. sz. jelzés alatt őrzött könyvpéldány szerint.

3) Szabó István: Ugocsa megye. Bp. 1937. 349.

neve. Különben Almási P. András születésének valószínűleges évét is tudjuk. Ugyanis a hollandiai Leyda város akadémiajára 1641 június 8-án történt beiratkozásakor magát 29 esztendősnak mondta,⁴⁾ ez azután az 1612. évet jelölné meg.

Az elől említett disputáció ajánlásában az is feltűnő, hogy az ajánlással megtisztelt férfiak között négy kolozsvári papot, - úgy mint Tiszabecsi P. Tamás, Tornai Gáspár, Graffius Gáspár és Tasnádi Miklós - is találjuk, annak a helyzetnek bizonyosságául, hogy Almásinak Kolozsvárhoz is szoros köze volt. Erre a kérdésünkre a választ Bánffihunyadi Jánosnak, a londoni Gresham-kollégium professzorának Medgyesi Pál fejedelmi udvari prédikátorhoz intézett levelében is megkapjuk, itt ugyanis azt írja: "Mivel ez az magyar barátom Almási, ki kolozsvári alumnus, mostan kigyelmetekhez haza migyen, im elküldttem kigyelmednek ű tüle a kívánt könyvet."⁵⁾ Tehát Almási a kolozsvári egyházközségnek vala alumna, ez pedig azt jelenti, hogy hazai tanulásának legalább is utolsó éveit itt töltötte s jótanulásáért az egyház előljáróinak pénzbeli támogatását elnyerve, továbbtanulás céljából az ők segélyükkel bujdosott külső országokbeli akadémiákra.

Idegen országokba történt utbaindulásának idejét nem tudjuk, csupán annyi bizonyos, hogy 1638 november 18-án a hollandiai Franekerai egyetemére beiratkozva,⁶⁾ 1640-ben Vedelius Miklós teológiai professzor vezetése alatt május hónapban, mint Andreas P. Almassius Hungarus" De Tribus in unica Deitate Personis" tárgykörből vitatkozást tartott. Élőszóval előadott s nyomtatásban 24 lapnyi terjedelemben megjelent munkácskájában Samosatenust, Photinust, Socinust és Enyedit támadja.⁷⁾ Ez már egymagában is tanusítja Almásinak Kolozsvárott történt nevelkedését, minthogy itt hagyományos vesszőparipaként találjuk meg a reformátusoknak az unitáriusokkal való huzakodását. Ezen kívül ugyanebben az évben és ugyanennek a professzornak az elnöklete alatt a Collegium Hungaricum tagjaitól tartott 51 vitatkozás közül kettő alatt is ott találjuk

4) Archiv des Vereines für siebenb. Landeskunde. N.F. XVI. 210.

5) EFrK. 1874: 269.

6) TT. 1886: 604.

7) RMK. III. 1556.

Almási P. András nevét,⁸⁾ bizonyosságul diákunk szorgalmának. Ugyanennek a gyűjteményes munkának függeléke még egy hosszabbacska vitatkozását foglalja magában, amelyet "De Fide Patrum Vet(eris) Testam(enti)" cím alatt tartott. (3-22. lap.)⁹⁾

Almási hihetõleg még az 1641. év elején Angliába is áthajózott, s ottani néhány hónapig tartott tanulása közben felkereste Londonban megtelepedett tudós honfitársát, Bánffihunyadi János kémiai professzort. Ő azután a hazatérendõ diáktól levelet küldött Fehérvárra Medgyesi Pálnak és ehhez egy angol nyelvû munkát is mellékelte, amelyet Medgyesi maga kért¹⁰⁾ bizonyosan magyar nyelvre való lefordítás céljából.

Angliából Hollandiába visszatérve, 1641 június 8-án még beiratkozott a leydei akadémia teológiai karára,¹¹⁾ itt azonban két hónapnál tovább már nem igen tartózkodott, hanem összeszedve nagyszámu magyar tanulótársának megbízatásait, még az õsz beköszöntése elõtt utba indulhatott. E megállapításunkat a kolozsvári református kollégium könyvtárának egyik kötetébe írott bejegyzése alapján tesszük. Eszerint ugyanis: "Clarissimo ac Doctissimo viro Dni Stephani (!) Jenei Ecclesiae Claudiopolitanae Orthodoxae Ministro Fidelis. Dno suo ac benevolo singulari hocce gratitudinis suae symbolum mittit Johannes P. Csaholczi Franekera." Alája más kézzel írva: "Accepi per cl. vir[um] D. Andream Almasi Claudiop. 15.8. bris An. 1641 Step. Jenei mpria."¹²⁾ Almási tehát 1641 október 15-én már Kolozsvárt van, minthogy ekkor adta át Jenei István lelkipásztornak Csaholczi Pap János diák küldeményét. Bizonyosan ugyanõ hozhatta azt a másik könyvet is, amelyet Tiszabecsi Tamás kolozsvári elsõ pap és esperesnek hasonlóképpen Csaholczi küldött Erdélybe.¹³⁾

A hazaérkezett Almási elsõ útja Kolozsváron keresztül Fehérvárra vezetett. Itt azután Geleji Katona István püspöknél történt jelentkezésekor az egykori kolozsvári alumnus megkapta "alma mater"-éhez rektorként való kirendelését. A fentebbi Csaholczi János - amint már említettem - utrechti diák korában 1643 február -

8) RMK. III. 1557.

9) RMK. III. 1565.

10) EPrK. 1874: 269.

11) Archiv N.F. XVI. 210.

12) Petri Cunaei de Republica Hebraeorum Libri III. (Lugduni-Batavorum, 1631) c. könyv elõzéklapján.

13) A kolozsvári ref. koll. nagykönyvtárában. Jelzése: P. 249.

tól májusig tartott teológiai tárgyu vitatkozásait a többek között Almási P. András kolozsvári iskolaigazgatónak is ajánlotta.¹⁴⁾ Ekkor tehát már második éve igazgatta Kolozsvár kálvinista scholáját. Lényeges jelenség, hogy ennél az intézetnél megint csak akadémikus mesterre találtunk, mint Bihari F. Benedekben, - Dengelegi Péterben és Csanaki Mátéban.

Almásinak angliai tartózkodásából, Bánffihunyadival való ismeretségéből és Csaholczival való barátságából következtetve, azt hisszük, hogy maga is a puritánusok közé sorolandó s mint ilyen - kolozsvári rektoroskodása idején - netalán éppen ő volt az, aki Apáczai gondolatvilágát puritánus irányba utba indította.

14) RMK. III. 1611.

Porcsalmi életefolyása határpontjainak meghatározásával könnyű megbirkóznunk, minthogy temetése alkalmára készített kártájának bevezető soraiban (a titulusban) életének rövidre fogott leírását megtaláljuk.¹⁾

Papfiu volt. Származását különben nevében maga is kifejezésre juttatta, ugyanis a magyar Pap, vagy a latin Pastoris apai foglalkozást rejtő "P" rövidítést legtöbbször bele is foglalta. Édesapja Porcsalmi Sebestyén, aki mint a szatmári református egyházmegyének 1628 november 16-án Fehérgyarmaton tartott partialis synodusán jelen levő "R(everen)dus D(omi)nus Sebastianus Porcsalmi. Pastor Patriae" jegyeztetett fel. Tehát Porcsalmán született és 1593-tól 1628-ig terjedő időből származó adatok szerint állandóan ugyanitt lelkipásztoroskodott.²⁾ Ugyanigy András nevű fia - a temetési kárta szerint - 1617-ben hasonlóképpen Porcsalmán látta meg a napvilágot. Tanulását édesapja házában kezdte, majd a csengeri jeles iskolában folytatta, a felsőbb évfolyamokra azonban Szatmárra ment át s az ottani jól szervezett iskolában fogott hozzá a komoly tudományok tanulásához.

A kolozsvári református kollégium nagykönyvtárában őrzött egyik kéziratot kötetében maga is egynehány életrajzi adatot jegyzett fel. Innen tudjuk meg, hogy 1637 július 7-én bucsuzott ki a szatmári iskolából s ugyanannak a hónapnak 15. napján érkezett Fehérvárra.³⁾ Tehát ha a szokásos 16 éves korban írta alá a szat-

1) A kolozsvári farkas-utcai templom papi székének hátára felerősített egyleveles nyomtatvány.

2) Szerző: XVI-XVII. szdbeli papok, mesterek és diákok a szatmári ref. egyházmegyéből. Et. 1943: 23.

3) A kolozsvári ref. koll. nagykönyvtárában a RMK. jelzésű II. szekrényben a 443. sz. kötet. - Fekete Mihály: A kolozsvári ev. ref. főtanoda története. Kolozsvár, 1875, 26.

mári iskola törvényeit, akkor ott a filozófia és filológiai évfolyamait elvégezve, Fehérvárott a teológia hallgatására vétette fel magát. 1638 január 28-án alumniumot nyert s ezzel most már életviszonyai könnyebbedtek, minthogy hazulról amugysem remélhetett támogatást, idős apja ekkorra bizonyosan már el is költözött ebből az árnyékvilágból.

Fehérváron még hallgathatta mind a három, külső országokbeli professzor előadásait, akik közül különösen Alstedius kiváló egyénisége nem csekély nyomot hagyott az academicum collegium szellemén és tanítási menetén. Filozófiai encyclopaediája miként külföldön, azonképpen idehaza is s éppen Porcsalmi tudására és rendszerére is irányító befolyással volt s bár Alsted alig ötven éves korában 1638 november 30-án már befejezte életét, a collegium másika tanára, Bisterfeld azonban, aki hasonlóképpen a tudományok encyclopaedikus ismeretének volt a hirdetője, még teljes erejében volt, az ő előadása pedig kiterjedt a tapasztalati (reális) tudományokra is. Ezért Porcsalmi bár külső országokbeli akadémiákat soha sem járt, szellemi képességei a fehérvári iskolából gazdag tudást raktározhattak el agyvelejében. Nyomós bizonyíték e mellett mindkét professzor több előadásának saját kéziratában ma is meglévő lejegyzése, illetőleg másolata. E kéziratok könyvében az alábbi előadásokat gyűjtötte egybe:

1. Usus praecipuarum Encyclopaediae partium. E terjedelmes munkát "Haec ex ore viri rev. ac clar. dni Johannis Henrici Alstedii SS. Theologiae in illustri coll. Albensi professoris primarii; qui spiritum suum 1638. die ult. nov. expiravit. Excepi eodem 1638 anno." szavakkal zárja.

2. Arithmetica.⁴⁾

3. Tribunal philosophiae practicae. Ennek záró szavai: "Anno 1638. 12. kal. martii scriptum per And. Por. Exhibit. per clar D. Joh. Henr. Bisterf. prof. Alb. celeb."

4. Alphabetum philosophicum seu praecipua philosophiae principia. A befejezés végére írva találjuk: "Authore Joh. Henr. Bisterfeldio P. A. C. 1632. Scriptore 1639. 12. decembr."

5. Ugyanennek második könyve után bejegyezve: "1640. 16 die febr. scriptor in oppido Hatzok."

4) E terjedelmes kézirat teljes címe jegyzeteimből hiányzik.

6. Elementa oratoriae, ennek végére pedig azt írta fel, hogy "Soli Deo gloria. Alb. Jul. 1642. die 15. febr."⁵⁾

Ezek szerint Porcsalmi a kollégiumból időközben Hátszegre vitetett az ottani iskola rektorául; 1640 február 16-án már ott találjuk, egy vagy két esztendői tanítóskodása után azonban ismét csak visszatért a kollégiumba, minthogy 1642 február 15-én már itt fejezte be Bisterfeld egyik munkájának másolását.

Porcsalmi temetési kártája azt a körülményt is megörökítette, hogy a kolozsvári scholának körülbelől (praeter propter) 26 esztendeig volt lektora, ezután pedig 14 évig az egyházközség lelkipásztora, elhunytá pedig 1681 május 19-én történt. Mindezt azután összevetve a kéziratos könyv 1642 február 15-i bejegyzésével, megállapítható, hogy a kolozsvári iskolához való kirendelésének 1642 tavaszán kellett történnie. Vegyük tekintetbe még azt a körülményt is, hogy későbbi kori pappá választása 1667 vége táján történt, illetéknéppen ha tanárkodásának 26 évét ebből az időből vonjuk le, "praeter propter" az 1642. év tavaszára kell rá találnunk.

Egyelőre még nem tudjuk minden kétség nélkül megmagyarázni, hogy ez a jeles készséggel, jó tanár és szeretve tisztelt kartárs életének java részén keresztül miért is elégedett meg a segédtanári minőséggel és javadalmazással? Miért nem kívánt - a többi jeles ifjú szokásaként - világot látni, valamint külső országokbeli híres professzorok tanítványaként tudóssá képeznie magát, amikor erre minden szellemi adottsága megvolt, hanem jó időben, rossz időben ott maradt az akadémiákat járt, de nála jóval fiatalabb mesterek mellett is segédtanárképpen? Mégis feltehetjük a kérdést, hogy elmaradásának okát vajjon nem kereshetjük-e családjának nehéz anyagi körülményei között? Feltűnő ugyanis, hogy többek között a sárospataki főiskola törvényeit aláírt diákok között ebben az időtájban több Porcsalmi-névvel találkozunk, így 1636-ban István-nal, 1637-ben Jánossal, 1642-ben Györggyel, akik közül János 1643-ban a leydai egyetemre iratkozott be,⁶⁾ s külső országokból mint a puritanizmus meggyőződéses híve tért haza. Nem lehetetlen, hogy közülük valamelyik csakugyan az ő hozzátartozója volt s anyagiakban is az ő támogatására szorult.

5) Mint a 3. sz. jegyzetben!

6) Gulyás József: A sárospataki főiskola diákjai. Et. 1943: 233, 234. és 238. - Archiv des Vereines für Siebenb. Landeskunde. - N.F.XVI. 211.

Porcsalmai András azonban, amiért nem vállalkozott külső országokban való bujdosásra, önképzéssel is fejlesztette az academicum collegiumból hozott tudását. E mellett tanuskodik az a körülmény, hogy nagy és értékes könyvtárat gyűjtött magának s azt egész életén keresztül egyre gyarapította. Egész könyvtárát, vagy legalább is annak tekintélyes részét a kolozsvári kollégiumnak hagyományozta, amelyből még mára is 17 munka⁷⁾ vészelte át az időközben bekövetkezett nagy tűzvészt s a könyveket kölcsönvevő diákoknak a visszaadásban nem ritkán tanusított hanyagságát.

Porcsalmai mintegy hat esztendőn keresztül egyedüli tanára volt az iskola felső tagozatának, amely idő alatt annak minden tárgyát egymagának kellett előadnia, sőt a gimnáziumi tagozat irányítása is az ő hatáskörébe tartozott. Amikor öregbik Rákóczi György fejedelem a farkas-utcai istenházát romjaiból felépíttette s 1647 június 30-án megtörtént annak ünnepélyes felavatása, további elhatározása a kollégium megszervezésére irányult. Bárha már a következő év október 11-én halott volt, de az iskola szervezésének gondolata a tanerők számának szaporításával még az ő akaratára történhetett. A püspök valószínűleg már az 1648. évben ide rendelte mesternek a hollandiai egyeteméről hazatért Bátai B. Györgyöt, aki csak 1651-ig igazgathatta az iskolát, minthogy ekkor a presbiteri egyházigazgatás szükségességét valló s éppen ezért eltávolított Gidófalvi János lelkipásztor helyét vele töltötték be. Az ezután ide rendelt új rector primarius: kolozsvári Igaz Kálmán mellé még egy akadémikus mestert, bölöni Sikó Jánost küldötte ide Csulai püspök; Sikó azonban 1654 februárjában már halott, Igazt pedig hasonlóképpen presbiteriánus elveiért ugyane tájban távolították el. Ekkor tehát Porcsalmai ismét csak egyedül maradt, egészen Apáczai Csere Jánosnak, az egykori kolozsvári diáknak és Porcsalmai tanítványának 1656 június 11-én történt Kolozsvárra érkezéséig. Ettől kezdve azután kettejük között oszlott meg a studiosusok oktatásának feladata.⁸⁾

7) Könyvtári jelzésük: D. 134, E. 132, F. 50, K. 25, M. 27, O. 76, P. 235, Q. 232, R. 64, Y. 18, Y. 19, Y. 117, VIII. 208, RMK. 42, RMK. III. szekrény 2. és 5. polc, szám nélkül, 3 db.

8) Szerző: Tanulmányok a kolozsvári ref. koll. történetéhez. (Kézirat).

A megállapított keretek között minden egyéb adatnál lényegesebb volna Porcsalmival, mint nevelővel, megismerkednünk, hiszen kiváló tanítványa: Apáczai a Gyulafehérvári iskolában 1654 január 11-én elmondott beköszöntő beszédében nagy szeretettel emlékezvén meg róla, azt hirdette, hogy "Ast tu (schola) Claudiopolitana recens extructa nihilne ex vetustis exues exuviis?haud equidem persuadere mihi unquam poteris, vivit enim in te Portsalmius, antiquus noster et nunquam non laudandus praeceptor, vivit Colomannus, vivit et Siko, quos dum vivos sentis, reformata es."⁹⁾ A megtisztelés és az értékelés fokmérőjéül kell reá mutatnunk arra a körülményre, hogy a két akadémikus mester ellenére is Apáczai - abban a nagyon sokra tartó rangsoros világban - elsőként Porcsalmit, az itthoni iskolákban tanult segédtanárt nevezi meg. De egyéniségének még nagyobb értékelésével találkozunk ugyancsak Apáczainak a Magyar Encyclopaediához 1653-ban írt bevezető szavaiban. Elmondotta ugyanis, hogy "midőn tiz évvel ezelőtt Kolozsvárt a széptudományok tanulása végett időztem s mindenek előtt a híres és tudós Porcsalmi András ur tanítását szorgalmasan és kitartóan hasznomra fordítottam, gyakorta megtörtént, hogy e jeles és mélytudományu férfiú a művészetek és tudományok dicséretére hosszasan kitért, kiváló és ritka tanultságának bizonyosságait (tudniillik csaknem minden tudományágra kiterjeszkedő, magasszerzette jegyzőkönyveit) is bizalmasan, házánál megmutogatta, egyben nyájasan arra ösztönzött, hogy idővel jómagam is hasonlóképpen cselekedjem. Szorgalmát bizonyos részben követni akarván, jegyzeteiből sok mindent a magam hasznára kiírtam."¹⁰⁾ Így tehát Porcsalmi tanítványait nemcsak buzdította, de tanulni is tanította, hiszen Apáczai maga emlékezik meg a fehérvári beköszöntő beszédében, hogy megelőző tanulmányai folyamán Alstedius Grammaticájának második részét már könyvnélkül is tudta, anélkül, hogy értette volna.¹¹⁾ Idézzük még Bethlen Miklós néhány szavas, de hasonlóképpen meleghangon értékelő

9) Apáczai Cs. János: Oratio de Studio sapientiae. Gyulafehérvár, 1653. 42.

10) Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból. I. 554, (Ford. Bán Imre), valamint Apáczai Tsere János: Magyar Encyclopaedia. Győr, 1803. V-VI. 1. - Szilágyi Sándor: Vértanúk a magyar történetből. Pest, 1867. 101.

11) I.h.

jellemzését. Ő Apáczai itteni tanulása után egy évtized múlva, 1654-ben koptatta a kolozsvári iskola küszöbét. Szerinte: "akkor a mi scholánk az óvári templom mellett volt; egy Sikó Mihály (!) akadémikus, és egy hon tanult, de igen tudós és jámbor, istenfélő Porthalmi (!) András nevű mesterek valának benne, akik engemet tanítának egy kevéssé."¹²⁾

Természetes, hogy a tizenkét éves Bethlen Miklóst Porcsalmi nem ugyanazokra a tantárgyakra oktatta, mint a 18-19 esztendőse, tehát diáksorban levő Apáczait. Bárha előadásainak nem mindenik tárgyát ismerjük, de feltételezzük, hogy ugyanazok voltak, mint amelyekkel saját tanuló-korában ő maga is megismerkedett. Egészen bizonyos, hogy a fehérvári academicum collegium professzorainak azokat az előadássorozatait, amelyeket maga is feljegyzett, vagy lemásolt, tanításában nem hagyta értékesítetlenül. Így tehát tanítványaiában s különösképpen Igaz Kálmánban és Apáczaiában is az enciklopedikus ismeretek megszerzésére, valamint a tapasztalati (reális) tudományok tanulmányozására való törekvést ő ültette el. Talán ide számíthatjuk azt az emlékünket is, hogy fehérvári kéziratos kötetének elülső belső borítólapjára a rovásírásos ábécét is feljegyezte. Ezzel a cselekedetével nemcsak azt a korábbi feltevésünket erősítette meg, hogy e régi írásunk legalább is a XVII. század folyamán a fehérvári kollégium diákjai között tovább élt, hanem még azt is bizonyíthatja, hogy ő maga is használta, avagy tanítványaiával való közvetlen társalkodása közben annak ismeretére netalán őket is megtanította, minthogy a régebbi világ gyermek- és diákserege anélkül is szeretett a titkosírásokkal bibelődni, a mi rovásírásunk pedig ekkor már valóban titkosírás számba mehetett, annyira kipusztulván a közhasználatból. E jelenség különben már egymagában is reámutat arra a törekvésre, hogy az iskolai ismereteknek nem csupán csak a filozófia, filológia és logika, valamint ezek segédtudományaira kell kiterjeszkednie. Nagyon valószínű, hogy Fehérvárott még más ismereteket is foglalt írásba. Nagy kár, hogy e kéziratainak mára már semmi nyoma sem maradt meg.

Láttuk, hogy kezdetben mintegy hat esztendőig egymagára volt minden tárgy oktatója, amint azonban a tanerők száma növekedett, ő mint lektor sorban és rangban a második, vagy harmadik helyre szorult vissza. Ezt a helyzetet - nem rendelkezvén egyéb utmuta-

12) Bethlen Miklós önéletrajza. Pest, 1858. I. 11.

tóval - javadalmazásának mértékéből állapíthatjuk meg. A hirmondóképpen megmaradt 1653/54. gazdasági évi egyházi számadáskönyv adatai szerint "Porczhalmy Andras Uram az Oskolaba valo Magyar Lector Uram" évi szegődsége 125 m. forint az Igaz Kálmán főscholamester 150 m. forint szegődségével szemben. Természetesen ezen kívül volt mindkettőnek természetbeni járandósága is.¹³⁾ Sikó fizetését megállapítani nem tudom, minthogy arról maga a fejedelem gondoskodott a monostori uradalom jövedelméből.¹⁴⁾ Tudjuk azt is, hogy Sikó is akadémikus mesternek rendeltetett ide, ezért rangban ő is föltétlenül Porcsalmi elé került. Amikor azonban Igaz eltávozott, Sikó pedig meghalt, Porcsalmi megint csak egyedül maradván, fizetése aképpen rendeztetett, hogy 1654 júniusától kezdődőleg egyenlővé tétetett az eddigi rector primariuséval, vagyis évi szegődségül 150 m. frtot, fára 10 m. frtot, buzát 12 köblöt, bort pedig 120 vedret kapott negyedévi részletekben folyósítva.¹⁵⁾ Mindezek mellett természetbeni lakás is megillette. A quártások számadáskönyveiből megállapíthatólag az 1654-55. években "az ovarban (volt a) Lector uram haza, (mégpedig a szász református elsőpap) Graffius Uram szalasara az mitt kötöttünk. Oh varbeli ros oskolatt el rontva[n], annak a fajabul Czinaltata megh Eö kigelme Lector Ura[m] felöl."¹⁶⁾ Graffius lakóházát pedig a városi adófizetők óvári fertályában 1654-ben így találjuk: "Vetus...Stephanus Tallyai h(áza), (ibi) Gaspar Pap Ura[m]."¹⁷⁾ Porcsalmi azonban rövidesen elköltözött eddigi szállásáról. Az 1656 december 26-án összeírt "dica"-könyvben "Condensiones Dicar[um] pro Combustis" főcím alatt találjuk felsorolva a "Media" (Intra Muros) fertálynak "Szentegyházutsza"-jában "Porczhalmy Andras lector (dica) 1/8."¹⁸⁾ Ugy látszik, hogy most olyan házba költözött, amelyet - már csak az adóelengedésből is következtetve - az 1655 április 3-i hatalmas tűzvész nem kevésbé rongált meg. Hihető, hogy megtakarított jövedel-

13) A ref. quártások Regestum seu Ratio-ja az 1653/54. gazdasági évről. (Az egyházközség levéltárában.)

14) Szerző: Sikó János kolozsvári iskolamester. EM. 1942: 134. és e kötetben:

15) Regestum seu Ratio. 1653/54. 33/A-B. lev.

16) I. h. 45/B. és az 1655/56. évi Ratio. 33/B. lev.

17) Dica. 1654. 9.

18) I. h. 1656. 52.

méből e házat meg is vásárolta, hiszen az ő halála után eltelt tiz esztendő múlva (1691-ben) ugyanitt rótták ki az adót az özvegyére is.¹⁹⁾

Porcsalmi tehát az óvári ó scholaházban kezdette lektorkodását s onnan jött át a farkas-utcai kollégium új épületébe. Tanári működésének ideje alatt sok külső- és belső nagy eseményt ért meg. Tanártársai közül is több jeles férfi hullott el, mellette azonban elsiklottak az események, minthogy ő csupán tanítványainak nevelésével és tudásuk fejlesztésével törődött, nem ártotta bele magát az egyházigazgatás megújításának ekkor mind inkább felszínre kerülő törekvéseibe. Ő ugyanis nem járván külső országokbeli akadémiákra, nem szívhatta magába az angol és a holland egyetemek szabadabb szellemét, noha fehértvári tanárai közül Bisterfeld professzor sem idegenkedett a presbiterianus elvektől, Porcsalmi diák korában azonban idehaza még nem érett meg a kezdeményezés gondolata sem, hiszen csakhogy éppen hazajött Tolnai Dali János, az első magvető s éppen csakhogy kiindultak az akadémiákra az utána következő rajok, sőt nyíltan még Medgyesi Pál, az öreg fejedelem udvari papja, sem lépett fel a népnek az egyházigazgatásba való bevonása érdekében. Tehát az ifjú Porcsalmit nem érinthette meg az újító törekvések szelleme.

1656 június 11-én megérkezett Fehérvárról a kolozsvári kollégiumhoz rendelt Apáczai Csere János. A jóformán még be sem fejezett, de az előző évben máris leégett új iskolaépületben, annak nagy erőfeszítések árán történt megújítása után, most már együtt tanított a régi tanár 12-13 évvel ezelőtti tanítványával. Az egykori szokások ismeretében természetesnek tarthatjuk, hogy Porcsalmi ismét csak második helyre szorult a külső országokat járt s a teológiai doktori fokozatot is megszerzett Apáczai mögé. Ezt a helyzetet nemcsak magának Apáczainak, mint a kollégium vezetőjének, az intézet és a tanítványok érdekében kifejtett munkásságából ismerhetjük meg, de megtaláljuk abban a feljegyzésekre szánt "Album"-ban is, amelyet 1656-ban Apáczai készíttetett az iskolai törvényeknek, szervezetnek, valamint a tantestület s a diákság adatainak megörökítésére. Ebbe azután saját kezűleg jegyezte be a "Professorum, Rectoru[m], et Lector[um] Collegii Claudiopol. Seri-

19) I.h. 1691. 64, 75.

es" című fejezetbe az igazgatása alatti tanárok nevét és feladatkörét, mégpedig:

"Johannes Chierj Apacius SS. Theologiae Doctor, ejusdemq, et p. t. Philosophiae naturalis, itemq, Linguae sanctae Professor. Andreas P. Portsalmius Philosophiae rationalis, logicae scil. et Metaphysicae etc. Lector, Collegii Rector ordinarius.

Paulus "Csernaton" Eloquentiae in dicto Collegio Lector et Paedagogiarcha Scholasticiq, Senatus scriba."²⁰⁾

E feljegyzésből tehát meghatározható a tanárok beosztása. Apáczai, miként az Album címzésében megjelölte, "apud Claudiopolitanos reformatos Professor, Collegiiq, primarius Rector" volt s mint ilyen, a teológiának s egyidejűleg, illetőleg ideiglenesen a Philosophia naturalisnak, valamint a szentírás nyelveinek (zsidó, görög) tanára. Utána Porcsalmi a Philosophia rationalisnak, a logicának, metaphysicanak, stb. segédtanára, a kollégium rendes (vagyis másod-) igazgatója. Végül Csernátóni hasonlóképpen lektor, azonban a gimnáziumi tagozat legfelső osztályának: az Eloquentiának, másképpen Oratoriának, vagy Rhetoricának a tanítója s egyúttal az osztályok vezetője és az iskolai tanács irtoka.

Ilyeténképpen sok nehéz feladattól megszabadulva, Porcsalmi most már alaposabban terjeszkedhetett ki szaktárgyainak előadására. Bizonyos, hogy új munkakörét maga is szívesebben látta el; ettől kezdve nevét maga is új beosztásával kapcsolatosan írja alá. Így látjuk egyik könyvének bejegyzéseképpen: "In usum Collegii Reformat. Claudiopolit. conferat Andreas Portsalmi in eodem Collegio Philosop. Lector."²¹⁾

Apáczaival való együttműködéséről semmi más tényleges adat nem maradt fenn, nem lévén harcos egyéniség, ezért bizonyosan csak csendben s a legnagyobb lelkiismeretességgel végezte kötelességét. Apáczaival nagyon valószínűleg őszinte barátságban élt, amit az is tanusít, hogy Apáczai 1659 december 31-én bekövetkezett korai elhunytá után könyvtárának nem egy kötetét megszerezte s miután most ismét rá hárult a felső évfolyamok minden tárgyának e-

20) Ill. Coll. Orthod. Claudiop. - Album: - Scholae Leges, Constitutiones, Series, (!) Professorum, rectorum, - Lectorum, - Praeceptorum Civiumq, omnium pleno Comprehendens: - (etc.)²⁸.

21) Könyvtári jelzése: M. 27.

lőadása, úgy látszik, nem a régi előadásait szedte elő, hanem Apáczai kéziratait kezdte lemásolni. De bizonyosság erre a barátja temetésére kinyomatott kártán reánk maradt, őszinte nagyrabecsüléséről tanuskodó verse is.

A kollégium nagykönyvtára Porcsalminak egy másik vaskos kéziratot is őriz. Ennek harmadik darabjaképpen Apáczai egyik kollégiumi előadássorozatának másolatát találjuk 204 sűrűn teleírt negyed rétnyi lapon. Címe: "Phylosophia - Naturalis - Cl. Joh. Cheri Apaci - SS. Th. Doctoris, ejusdemq; et - Philosophiae Naturalis in Collegio Claudio - litano (!) Reformatorum Professoris ordinarii - In Usum Ejusdem Collegii Ano D.M.DC.LX." A kézirat végén: "Amen Anno D. 1661." feljegyzés olvasható. Ez tehát annak a tantárgynak volt az anyaga, amelynek Apáczai az Albumban "p(ro)t(em-pore) Professor"-aként nevezi meg magát.

Ugyanebben a kötetben egy nyomtatott mű: "Henrici Regii - Ultrajectini - Fundamenta - Physices" (1646, Amstelodamum), továbbá több kézirat van egybefoglalva, mégpedig:

"Johan Henrici Bisterfeldii - Aphorismi Physici - Sectio Prima - De Cosmologia." Ehhez csatolva: "Philosophia Naturalis Sebastiani Bassonis doctoris".

Azután ugyancsak "Joh. Hen. Bisterfeld. De Creatione", de ennek másolása befejezetlen.

Majd: "Brevis res corporeas cognoscendi hypo- = typosis, duobus libris absoluta."

Utoljára hagytam a bekötési sorrendben különben negyedik művet: "Petri Rami - Arithmeticae - Liber I." Ennek végére a másoló feljegyezte, hogy "Finis. - Scribebam Anno D. 1662. mensibus Januario et februario - calamo currente. - Rector." ²²⁾ E bejegyzés azért is fontos, mert a név nélkül -megjelölt "Rector" szó tanúsítja, hogy ez is iskolai előadásra készült. Nagyon hihető azonban, hogy ezzel együtt a többi is mind a diákoknak szánt előadásra gyűjtötte egybe, a "Philosophia Naturalis"-nak 1660-61. évi lemásolása pedig egyenesen arra vall, hogy mindenik kézirat Apáczai előadásainak folytatását, illetőleg megismétlését célozta. De határozottan erre utal a legutolsóként említett kézirat is, ugyanis ha meg-

22) A RMK. jelzésű szekrényben "Üveges szekr. 87." könyvtári jelzéssel.

hallgatjuk Bethlen Miklóst, az ő önéletrajzából megtudjuk, hogy Apáczai a főurak gyermekeit s más tehetséges ifjakat magán órákon többek között Ramus Arithmetikájára is tanította.²³⁾ Ez tehát világos bizonyíték amellett, hogy Porcsalmi híven követte Apáczai tanítási módszerét. De állításunk mellett azt is fel kell sorolnunk, hogy a "rector primarius" helyét ettől kezdve mint helyettes csakugyan Porcsalmi töltötte be, ebből azután az is következik, hogy ő nemcsak igazgatta az iskolát, hanem az ő feladatköréhez tartozott Apáczai tantárgyainak az előadása is. E körülmény pedig egy egyszerű hivatalos bejegyzéssel is bizonyítható. Ugyanis a kolozsvár-városi törvénykezési jegyzőkönyv szerint egy bizonyos peres ügyben 1660 február 23-án megjelentek "Honorabiles Andreas Porcz-Almi, Paulus Czernatoni Lectores et Basilius Vzony reformatas Scholae Claudiopolitanae Senior nominibus et in Personis totius Cetus Vniversorum Studiosorum ibidem studentium."²⁴⁾ Tehát az iskola ifjúságának társaságát (coetus) az idősebb és az ifjabb lektor, meg a senior képviselte. Világos az is, hogy rangban Porcsalmi volt az idősebb.

Arra a cselekedetére, hogy Apáczai előadásának anyagát Porcsalmi átvette és az ifjúság oktatására elő is adta, tulajdonképpen nem is annyira a szükség kényszerítette, hiszen már azelőtt is nem egyszer volt idő (így Bátainak papságra menetele, vagy Igaz Kálmán eltávolítása és Sikó halála után), amikor maga maradt az iskola egyedüli tanáráként, ellenben Ramus Arithmetikájának az előadás keretébe való iktatása is nyilván bizonyítja, hogy ő többé már nem tért vissza a régi megszokott tanmenetre. Ime, a derék tanító ezzel is elismerte egykori tanítványának tudásbeli fölényét és oktatásában a megmerevedett régi rendszert felülmúló, haladottabb nyugati színvonalon való állását s most azért öregedő fejjel maga is e módszerekhez folyamodva, igyekezett Apáczai szellemét továbbra is ébren tartani.

Tudjuk, hogy ezután Csernátóni sem maradt sokáig az intézetnél. 1661 májusában Bethlen Miklós nevelőjeként tanítványával külső országokba indult.

23) Szilágyi Sándor: Vértanuk. 132.

24) Szerző: Néhány adat gr. Bethlen Miklós tanuló-éveiből. EM. 1938. 294. és e kötetben:

Még Apáczai életében történt, hogy a tatárhad 1658-ban fel-dulta Fehérvárt, a fejedelmi székhelyt. Az idegen származású Ba-sirius professzor elmenekült s többé soha sem is tért vissza. A jóformán vezető nélkül maradt ifjuság szétrebbenve, a tőlük alig két éve eltávozott, csodálva tisztelt Apáczai köré Kolozsvárra kezdett gyülekezni. Az itteni kollégium falai fogadták be őket is, de a megnövekedett létszám felügyeletére s oktatására bizonyosan még Apáczai elösterjesztésére, Barcsai Ákos tán 1660 végén a saját udvari papját: Vásárhelyi Pétert rendeltette ide a püspökkel; az ő feladata azonban csak a fehérvári ifjuság gondozása volt, a-mit különben már csak az a körülmény is sejtet, hogy Vásárhelyine-ve az Albumba bejegyzett tanárok neve között nem fordul elő; továb-bá a fentebb már idézett törvénykezési jegyzőkönyv 1660 február 23-i adatában nem is képviseli a kolozsvári kollégium ifjúságát. De ha a két intézet diáksága egyes tantárgyakat netalán mégis csak közösen hallgatott volna, Porcsalminak Apáczait is helyettesítő feladatköre az előbb tárgyalt kéziratmásolatok alapján mégsem von-ható kétségbe. Ezért legfennebb ha a teológiai tárgyak előadásának Vásárhelyire való átszállásáról lehetne valamelyes szó, minthogy ő külföldi akadémiákon tanulván, rangban mégis csak előbb állott Porcsalminál. Ezt a feltevésünket látszanék támogatni az a feltű-nő jelenség, hogy az Apáczai hagyatékában volt kéziratok közül határozottan teológiai tárgyú előadást egyet sem őriz Porcsalmi - másolat-kötete.

A fehérvári ifjuság 1662-ben a resolutio Apafiana intézkedé-sére a kollégiumuk birtokához tartozó Nagyenyed városába, mint Ko-lozsvárnál is biztonságosabb helyre, költözött át. Ilyeténképpen Porcsalmi megint csak egyesegyedüli tanárként maradt itt. E foko-zott terhet azután még egynehány esztendeig viselte, mignem Veres-marti püspök a kollégium minél magasabb színvonaláról gondoskodan-dó, a hollandiai és angliai egyetemeken tanult Tolnai F. István kézdivásárhelyi papot és orvosdoktort ide rendelte Apáczai utódá-ul. Ő azután hivatalát, vagyis a teológiai professzorságot 1665-junius 26-án foglalta el. Három évvel ezután még egy másik profesz-szort is nyert a kollégium. A hollandiai egyetemeken tanult Pata-ki István, Bánffi Dénes kolozsmegyei főispán és a kolozsvári vár főkapitányának udvari papja 1668 március 6-án lépett az intézet

kötélékébe, mint a nyelvek és a bölcsészet professzora.²⁵⁾ Ekkor azonban Forcsalmit már más hivatáskörben találjuk. Eltávozásának pontos idejét nem ismerjük. Minthogy azonban temetési kártáján azt olvastuk, hogy a lektori hivatalt körülbelül 26 évig, a papságot pedig 14 esztendeig viselte, ezért csakis az 1667-68. évek valamelyikében válhatott meg a kollégiumtól. Ámde az előbb azt láttuk, hogy Pataki 1668. március 6-án ugyanannak a tanszéknek a betöltésére hozatott ide, amelyet eredetileg is Forcsalmi töltött be, ezért feltételezhetjük, hogy a kolozsvári papságra még az 1667. év folyamán választották meg.

A kollégiumtól való megválására nagyon hihetőleg az volt döntő hatással, hogy már ő is belefáradhatott a huszonhat esztendő legnagyobb részének nagyon megerőltető munkamenetébe, de meg abba a helyzetbe is, hogy hol vezetője volt az intézetnek, hol pedig második, vagy éppen harmadik helyre szorítottatott vissza. Különben most már látta, hogy Apáczai helye nem méltatlan képességű és készségszerű férfiúval tölthetett be, amit azután már az is bizonyít, hogy amikor a fejedelem Tolnait az udvarhelyi papságra akarta áthelyezni, a kollégium seniora az egész tanulóifjúsággal együttesen 1667. január 14-én közvetítőnek Teleki Mihályt kérte meg, hogy professzoruk itt hagyattassék, mert - hát - "Tolnai uram ő klmé ha szintén Udvarhelyt laknék is, onnét is ide kellenék ő klmét hozatni; mert a mint klmetek jól tudja, ilyen Scholában való alkalmas embert s jó tanítót nagy helyen nem kaphatni."²⁶⁾ A puritánus Tolnai erélyes kezű, kemény egyénisége s friss tudással teli koponyája is, úgy lehet, az ifjúságban is talán nagyobb tekintélyt váltott ki, mint Forcsalminak már az öreg kor felé hajló, békésebb természete, jóllehet az ő személyére vonatkozólag a kérelem se nyílt, se rejtett célzást nem tartalmaz.

Tudjuk, hogy már az öregbik Rákóczi György idejétől kezdődőleg a magyar református részen három lelkipásztori állás volt rendszerezve. Az 1660-as években itt szolgált papok közül Veresmarti Gáspár püspök éppen ebben az időtájban hunyt el. Eltemették őt 1668. március 3-án,²⁷⁾ de az idő rövidsége miatt szó sem lehet ar-

25) Tolnai István és Pataki István temetési kártájának életrajzi adatai. (A farkas-utcai templomban.)

26) PrK. 1891: 15.

27) A szabó céh exactorainak ratioja. (Az ENM lev. tárában).

ról, hogy az ő váratlan halálával bekövetkezett üresedés miatt nyerte volna el Porcsalmai a papi állomást. A másik prédikátort, a Veresmarti után püspökké választott Kovásznai Péterben ismerjük meg, migsem a harmadik, illetőleg a Veresmarti életében fennálló rangsor szerinti második pap csakis Mogyorósi Elek lehetett. Reája vonatkozólag bárha 1664-en innen semmiféle adatunk nincsen, mégis fel kell tételeznünk, hogy még ezután is élt egynehány esztendeig s csak az 1667. évben hunyta le a szemét.

Az iskola érdekében is sokat fáradozott, tehát a Porcsalmai érdemeit is jól ismerő s ezért az ő javát is akaró Veresmarti lehetett az a pártfogója, aki keresztülvitte, hogy - a rendes szokástól eltérő kivételképpen - mind egyházi, mind világi részen eltekintettek attól a képesítéstől, hogy Porcsalmai tanulmányaiból hiányzott a külső országokbeli akadémiák látogatása.

Alig választották meg Mogyorósi utódának (?) s talán még át sem adhatta tanári székét, amikor meghalván jóakaró barátja, így most már a harmadik papi állásból néhány hónap leforgása alatt a másodikba lépett elő. Ekkor azután már sokkal méltányosabb járandóságokat élvezett, mint lektor korában. Ezt legjobban bizonyítja az 1669-70. gazdasági évben kapott pénzbeli szegődsége, amely 220 m. forint volt, tehát csupán tíz forinttal kevesebb, mint Kovásznai püspöknek.²⁸⁾ Természetes, hogy ehhez járultak még a buza- és borbéli járandóságok (naturálék) is.

Pappá választása után 5-6 év multával 1673 július 21-én elhunyt Kovásznai Péter püspök, aki egyuttal kolozsvári elsőpap és kolozs-kalotai esperes is vala.²⁹⁾ Porcsalmai tehát rangban ismét előbb lépett. Így lett most már a kolozsvári kálvinisták elsőpapja, azonban érdemes és tisztelt egyéniségét bizonyítja az a körülmény is, hogy az egyházmegye legközelebbi partialis synodusa a kolozs-kalotai kerület papjai közül őt találván legméltóbbnak, az esperesi tisztségre is megválasztotta. E munkakörét - a temetési kárta szerint - nyolc évig viselte.

Veresmarti és Kovásznai halála után megválasztott helybeli paptársai az 1670. évtől Sárpataki N. Mihály, Sárpataki Mártonnak,

28) Quártások 1669/70. 14/B. lev.

29) Temetési kártája a farkas-utcai templomban, sirköve pedig a házsongárdi temetőben.

a jobbágyfiuból lett fejedelmi ítélőmesternek, testvéröccse és 1673-tól Szathmár-Némethi Mihály, nagyszombati nemes Soós Szabó Mártonnak, Szatmár-Németi városi tanácsos, bécsi követnek fia voltak. Minkét ifjabb pap ismét csak külső országokbeli akadémiák növendéke lévén, így újra helyre állott a Porcsalmai derék egyénisége miatt megtört régi szokás.

Porcsalmai tizenegy esztendei papságának idejéből nem sok emlék maradt reánk. Ezek között látjuk, hogy az enyedi kollégium diákjainak Nadányi János professzoruk elleni panasza ügyében a kurátorok 1673 december 20-án hozott határozata szerint a Nadányi által tartandó examenen a világi gondnokokon kívül a püspök s tiz tekintélyes pap, esperes is jelen legyen, akik azután véleményt adjanak a tanítás eredményéről. Közöttük találjuk Porcsalmai András is.³⁰⁾ E feladatánál jelentősebb cselekedetének tarthatjuk élete utolsó éveiben: "1679 január 3-án özvegy Gilányi Gergelyné Apafi Annához, a fejedelem testvérnénjéhez intézett levelét. Ugyanis a gyermektelenül elhunyt Gilányi, aki a fejedelem konyhamestere, s az országos jövedelmek főbérllője volt, unokaöccsének magvaszakadása esetére minden ingatlan vagyonát az erdélyi református egyháznak hagyományozta; Gilányiné azonban a jószágokat elfoglalva, hallani sem akart azok kiadásáról s csak az 1679. év júniusában püspökké választott keménykezű és megingathatatlan akaratú Tofaeus Mihály fejedelmi udvari papnak sikerült kiharcolnia a végrendelet teljesítését.³¹⁾ Az árva Apafi Annától visszatartott javak közé tartozott az a kolozsmonostori nemesi kuria is, amelyet II. Rákóczi György 1654-ben templommá átalakítva, hitsorsosainak adományozott, de amelyet az 1658. évi tatárpusztítás felégetett. Porcsalmai azonban Tofaeusnál már öt hónappal korábban megindult, hogy ezt a templomcskát az egyháznak visszaszerezze. Gilányinéhoz intézett levelében leírja annak történetét s azután szemrehányásokkal és rábeszéléssel fordul hozzá, hogy "ez Christus számára rendeltetett ház is tehessen tanubizonyságot az kegyelmed Isten dicsősége mellett való buzgóságáru az Isten kegyelmességének széki előtt". Ugy látszik azonban, hogy még évekig eltartott az özvegy makacskodása, mignem végül is annyira magához tért, hogy az 1682-83. é-

30) Dézsi Lajos: Nadányi János-történetirő életéhez. ItK.1900:67.

31) Bod Péter: Smirnai Szent Polikárpus. Nagyenyed, 1766. 114-28.

vekben nemcsak a leromlott templomot építtette fel és adta vissza rendeltetésének, hanem a prédikátori fizetésről is maga gondoskodott.³²⁾ Porcsalmi azonban mindezt már nem érte meg.

Egyebekben még csak néhány jelentéktelen apróságról számolhatok be, amely köztisztviselői álló egyéniségére mutat. Így Pápai Páriz Ferenc naplójában feljegyezte, hogy külföldi akadémiákra való indulása előtt 1672 március 4-én "osztottam meg Kolosvárat T. Porcsalmi András uram, Sárpataki Mihály uram, Dadai János (tordai pap) uram, Pataki István (professzor) uram, Kobzos Márton (helyesebben: István kurátor) uram, Polyk János (Kolozsvár várbeli alkapitány) és Váradai István deák uram jelenléteben Kolosvárat.³³⁾ Ezen kívül Deáki Ilsep János nagy- és kisdobai prédikátor 1675 augusztus 10-ről emlékezetben hagyta, hogy ezen a napon jegyezte el Posoni István kolozsvári kántor mostohaleányát. "Kérő Tisz: Portsalmi András Ur[am] azon Ecclesiának edgyik hűséges Lelki pásztora, és a' kalotaszeghi, 's Colosvármegyében levő Atyafiak[nak] érdemes Seniora." Augusztus 27-én ugyanő volt az eskető pap is. Deákiék legelső gyermeke, 1677 február 26-án született Kolozsvárat, keresztneve első sorban Portsalmit és feleségét nevezi meg.³⁴⁾

Megállapíthatjuk, hogy Porcsalmi negyven esztendeig tartott sokféle, tulterhelt elfoglaltsága s talán az írói becsvágy hiánya miatt is komolyabb írói munkához nem fogott hozzá. Mindössze csak két temetési beszéde s hat verse megjelenéséről van tudomásunk. Az egyik beszédét a száműzetésben levő Bocskai István zemplén-megyei főispánnak a kolozsvári farkas-utcai templomban 1673 május 29. napján történt eltemetése alkalmával tartotta. E prédikációja a "Szomorú Halotti Pompa" című beszédgyűjteményben 1674-ben Kolozsvárat jelent meg. Másik beszédét 1673 július 25-én ugyancsak a farkas-utcai templomban mondotta el Kovásznai Péter "földben való tisztességes takaríttatása alkalmatosságával". E prédikációja "Ministerialis Prudentia" címen ugyancsak 1674-ben Kolozsvárat nyomtatott ki negyedrétnyi 8 sztl levelen.³⁵⁾ Nemkülönben Kovásznai, valamint

32) EPRK. 1879:528-29, 535-36, 543. - Aracs István: A kolozsmonostori ref. templom története. (Kolosvár, 1914). 14-19.

33) Koncz József: Pápai Páriz Ferenc naplója. ItK. 1892: 388-98.

34) Sárpataki N. Mihály: Noé bárkája c. könyv előzéklapjára írt bejegyzés. (A szegedi egyetem irod.tört.tanszéke könyvtárában).

35) RMAK. I. 1163, 1164.

Apáczai temetése alkalmára szerzett egy-egy latin nyelvű verset is, amely 1673, illetve 1660-ban egyleveles kártán kinyomtatva jelent meg paptársa, továbbá a kollégiumi tanárok és a diákság emlékkerseivel együttesen.³⁶⁾ A másik négy magyar nyelven írott udvözlő vers közül az egyik Komáromi Csipkés Györgynek "Pápistaság Ujsága" című s 1671-ben Kolozsvárt, a másik id. Zilahí Jánosnak "Az Igaz Vallasnak Vilagos Tüköre" c. 1672-ben Kolozsvárt, a harmadik pedig Szathmár-Németi Mihály "A Négy Evangelisták szerint való Dominica" 1675-ben, valamint Sz. Dávid Psalteriuma" 1679-ben ugyan-csak Kolozsvárt megjelent könyvében kinyomtatva maradt reánk.³⁷⁾

Porcsalmit - úgy látszik - hatvannegyedik életévében már a papi szolgálat is fárasztotta, lehetséges, hogy el is betegeskedett. Erre következtethetünk Medgyesi L. Mátyás leydai diáknak 1681 májusában tartott disputációjából, amelyet többek között Porcsalmi András kolozsvári nyugalmazott papnak és esperesnek ajánlotta.³⁸⁾ Ebben az időtájban különben végrendeletét is elkészíthette. Ezt abból a körülményből tudjuk meg, hogy könyvtárának meglehetősen sok kötete kerülve a kollégium tulajdonába, egyik-másikban azt a könyvbejegyzést olvassuk, hogy "Clarissimus ac Doct. Vir D. Andr. Porcsalmi moribundus legavit Colleg. Reform. Claud. A. 1681."³⁹⁾

Elmulása 1681 május 19-én, 64 éves korában következett be. Temetésére egylevelesen nyomtatott kártát készíttetett a kollégium ifjúsága, amelyre Sárpataki N. Mihály, Szathmár-Németi Mihály lelkipásztorok, Tolnai István professzor, továbbá az elhunyt veje, valamint tíz kollégiumi diák latin nyelvű emlékkerseket szerzett. E kártának egyetlen példánya a farkas-utcai templomban maradt meg. Az elfáradt derék vándor holttestét bizonyosan a házsongárdi temetőben helyezték örök nyugalomra. Sirdombja mára már egyenlő lett a föld színével, sírkövét pedig a kegyetlen utókor régóta elkalodtatta.

Egynehány adatot családjára vonatkozólag is sikerült összekaparnunk. Ezt sem tartom szükségesnek elhallgatnom, mert az egyének élete soha sem választható el a környezettől, amelyben leélik nap-

36) Egyetlen példánya a farkas-utcai templomban. - Bán Imre: Apáczai Csere János. Bp. 1958. 539. - MKvSzle. 1930. 309.

37) RMK. I. 1115, 1136, 1179, 1234.

38) RMK. III/2. 208. 1.

39) Könyvtári jelzésük: K. 25, O.76, R. 64, Y. 117.

jaikat, sőt amely sokszor elhatározó befolyással lehet egész életük munkálkodására. Felesége nevét nem ismerjük, tudjuk azonban, hogy urát 14 évvel élte túl. A szabó céh számadáskönyve szerint: 1695. "Die 12 May Temettük el Porczalmi Andrasne Asszonyomat pro flr 2."⁴⁰⁾ Felnőtt kort ért gyermekei közül ismerjük egy asszonyleányát, aki Miskolczi Márton bánffihunyadi lelkipásztornak volt a felesége. Forrásunk Porcsalmi temetésére készült eulógium, amelynek egyik verse alatt a szerző nevét így találjuk: "Martinus Miskolczi Minist. Eccl. Hunyad: et Gener defuncti trist. opposuit." Azután adatunk van egy fiúra vonatkozólag is. Ugyanis a kollégium nagykönyvtárának egyik kötete az alábbi bejegyzést őrizi: "Veri Possessoris Steph. P. Portsalmj Anno D. 1682. Ab obitu Rdi Parentis."⁴¹⁾ Erről a fiáról még azt is megtaláltuk, hogy a kollégiumban 1680 táján írta alá az iskolai törvényeket s ekkor lépett a felsőbb tanulmányok évfolyamaiba. Neve a diákok névsorában úgy van bevezetve: "Sen(ior) Stephanus Portshalmi satisfecit, ductus-past. Sz. Ujvarin."⁴²⁾ E sorokból a következő helyzetet állapíthatjuk meg. Minthogy rendszeren a 16-ik éves kor a subscriptio ideje, tehát az 1664. esztendő a körülbelölleges születési éve. Tanulását - úgy látszik - végig a kollégiumban folytatta. Ezt bizonyítja a többek között az a körülmény is, hogy 1687 decemberében Kolozsvárt történt könyvvásárlását jegyezte fel.⁴³⁾ Az iskolában utoljára a seniori tisztségre is megválasztotta a diákság bizalma. Becsvágy azonban őt sem nagyon ösztönözte s ezért külső országokbeli akadémiákra sem törekedett, hanem elfogadta a szamosújvári kicsiny egyházközség lelkipásztori állását. Hihetőleg ő volt a törzse a XVIII. és XIX. század folyamán Erdélyben s főképpen a Szilágyságban élt Porcsalmiaknak, akik mindnyájan zilahi előnevet használva, közülök az alsófehérmegyei Brassóban élő István és a marosszéki Mezőmadarason birtokos György 1773-ban nemességigazolásra utasított.⁴⁴⁾

40) A szabó céh exactorainak Ratioja.

41) Könyvtári jelzése: Q.232.

42) Nomina studiosorum collegii Claudiaci. 10. (A kollégium levéltárában levő kéziratos könyv.)

43) Könyvtári jelzése: RMK. 187.

44) Br. Bánffy Farkas főkormányzéki tanácsos 1773. évi referatuma. (RefKollt.)

Porcsalmai vagyoni körülményeire vonatkozólag mindössze csak annyit tudunk, hogy volt egy szölleje a Békásban, egy pedig a Brétfűben, ezek azután a maradékai tulajdonába jutottak.⁴⁵⁾ De sajátja lehetett az a szentegyház-utcai ház is, amelyben 1656-tól kezdve családjával együtt, az ő halála után pedig özvegye lakott.

Megemlíthetjük még, hogy a kollégiumnak hagyományozott könyvtára a maga egészében aligha maradt reánk. A még most is meglévő 17 mű közül több is bizonyítja, hogy könyvtárát állandóan növelte, így látjuk, hogy Csengeri Képiró István, Barcsai fejedelem udvari papja, 1653 és 1658-ban is egy-egy könyvvel kedveskedett neki. Azután Apáczai halála után az ő könyvei közül is nem egyet szerzett meg, amelyek közül négy darab az ő hagyatékából került a kollégium tulajdonába. Közöttük valóban számos olyan mű volt, amit előadásaihoz bizonyosan fel is használt, így Alcmarinusnak Arithmeticáját és Geometriáját, Apáczainak "Introduction ad Philologiam Sacram" című vitatkozását, Kepplernek a "Harmonices Mundi" című művét, de aligha nélkülözte Calepinus kilenc nyelvű szótárát is.⁴⁶⁾

Porcsalmai elhunytával lezárult Apáczai azon kortársainak sorozata, akik a korán sirba tért professzor életére és munkálkodására befolyással és törekvéseiben segítőkészséggel voltak.

45) 1682-X.-28.: Porcsalminé szöllője a Békásban és 1696. III.25.: boldogult Porcsalmai András ur[am] maradéki szölleje a Brétfűben. (Mindkét okirat a ref. egyházközség levéltárában.)

46) A kollégium nagykönyvtárában a RMK. jelzésű gyűjteménycsoportban elhelyezve.

Adat Veresegyházi Szentyei János életéből

Tolnai Dali János és néhány puritánus társa felett az 1646 esztendő február hónap 7-én Tokajban tartott közssinat ugy ítélkezett, hogy állásuktól mindaddig felfüggesztessenek, mignem egy összehívandó nemzeti zsinat nem dönt sorsuk felett. Nemcsak a haladó gondolkozásu, de minden jóérzésű férfiuban ugy Magyarországon, mint különösen Erdélyben nagy megbotrátkozást keltett ez a határozat. Simándi János zempléni esperes - nézetéhez mért felfogása szerint - az általa vezetett "Protocollum"-ban megemlékezvén, különösen Veresegyházi János gyulafehérvári tanárt említi olyan-
nak, mint aki az erdélyiek közül legerősebben kikelt a Tolnaiékkal szemben tanusított bánásmód miatt.¹⁾ De Veresegyházinak ez az erélyes tiltakozása sem keltett ellenszenvet sem a fejedelem, sem a főemberek körében, bizonyság erre az a körülmény, hogy állásában még a szatmárnémeti nemzeti zsinat után is továbbra is megmaradhatott, de határozott célzást találunk erre a kolozsvári sáfárpolgárnak 1646 november 20-i feljegyzésében, amelyet a nemzeti zsinat megtartása után alig félesztendő mulva róttak papirosra: "Erkezek Bathorbol Veres Egjhazi Janos, Fejervari Mester, Vagio[n] Maga 3 Magaua[n], keseri Bettlen Istua[n] szolgálja Oltomany Gíörgj masod magaua[n]." ²⁾ Látjuk tehát, hogy az öreg Bethlen Istvánnál s egészen bizonyosan a fejedelemnél is illő becsületben állott. Ekkor ugyanis Bethlen Péter temetéséről érkezhett, minthogy az ifju gróf 1646 augusztus 3-án meghalván, november 4-én Nyirbátorban eltemették. ³⁾ Veresegyházi tehát két társával, valamint Bisterfeld

1) Zoványi Jenő: Puritánus mozgalmak. Bp. 1911. 143.

2) Sáfár. 1646. 138, 212.

3) RMK. I. 787.

professzorral együtt⁴⁾ ekkor a fehérvári kollégiumot képviselték.

Veresegyházi értékelését bizonyítja az is, hogy szolgálata még 1648-ban is az iskolához kötötte, ugyanis Illyefalvi Szász Miklós utrecht-i teológus március 13-án tartott vitatkozását a fehérvári egyházi vezetőkön kívül Árkosi Benedek, Veresegyházi János és Csaholczi János fehérvári puritánus iskolaigazgatónak ajánlotta.⁵⁾

Veresegyházi személyéről és működéséről - sajnos - nem sokat tudunk, annyi azonban ismeretes, hogy ő volt az első magyar, aki Comeniust a fejedelem megbízásából Elbingben 1643-ban felkereste és átadta neki Rákóczi meghívását, minthogy a kiváló tudóst a fehérvári kollégiumhoz óhajtotta megnyerni.⁶⁾ A későbbi időből azt is tudjuk róla, hogy "Veres-egyházi Szentjel János" néven Lőcsén 1648-ban egy "Myrotechium Spirituale, az az: Lelki Patika" című 261 lapnyi terjedelmű 12°-nyi nagyságú könyvet adott ki, amelyet késmárki Tökölyi Istvánnak ajánlott, a hozzá szerzett buzdító magyar verset pedig "Mich. Apafi de Apanagyfalva N(obilis)T(ransilvanus) nékem hűségés Praeceptoromhoz... hala adó szeretetemnek. jeléül" írta.⁷⁾ Bizonyosan a későbbi fejedelem ezután sem feledkezett meg egykori tanítójáról.

Veresegyházi hihetőleg Kassáról származott, itt ugyanis a város lakóinak 1650. esztendei összeírásában az I. fertályban felsorolnak egy "Vörösegyházi Szentely János" nevezetű személyt,⁸⁾ aki netalántán apja is lehetett a fehérvári skolamesternek. De atyafiságához kellett tartoznia annak a Veresegyházi Szentyel Mihály kolozsvári typographus és kiváló compactornak is, akinek különben hasonlóképpen volt köze Kassához.⁹⁾

4) Sáfár. 1646. 346.

5) RMK. III. 1712.

6) Rác Lajos: Comenius Sárospatakon. Bp. 1931.- Makkai László: A magyar puritánusok harca. Bp. 1952. 57, 96.

7) RMK. I. 810.

8) Kerekes György: Polgári társadalmunk a XVII. szdban. Kassa, 1940. 50.

9) Szerző: A legyeződiszes könyvkötés kolozsvári mestere. MKvSzle: 1957. 155-65.

Árkosi Mihály Benedek

A tudós Szilágyi Sándor Apáczai Cséri János és kortársai-ról írott tanulmányában azt állítja, hogy az 1643 utáni években a diák Apáczai Kolozsvárról a gyulafehérvári intézetbe ment át, itt azután "a kolozsvári unit. professzor, Geleji Árkosi Benedek kora egyik legtudományosabb férfiának buzdítására tanulni kezdé a zsidó nyelvet önszorgalomból; mert akkor ezt Fehérvártt senki sem adta elő."¹⁾ E kissé különösen hangzó kijelentés után mindenképp figyelemmel kell lennünk magára a forrásra, amely Szilágyit erre a megállapításra vezette, ez pedig Apáczai Magyar Encyclopaediájának előbeszéde. Ebben ugyanis a többek között elmondja, hogy külső országokbeli akadémiákon "arra fordítám igyekezetemet, hogy jobban tanulnám a zsidó nyelvet, amelynek tanulásához a nagytudományu Árkosi Benedek urnak javaslása szerint már az előtt fogtam vala, de sokra nem meheték, mivelhogy abban az időben (oh idő! mostoha idő!) senkisé volt a gyulafehérvári tudós gyülekezetben, aki ezt a szent nyelvet vagy maga tanulta, vagy tanítás által egyebekkel közlötte volna."²⁾

Ezt olvasva, mindenképpen szegyet kell üssön a fejünkbe Szilágyi állítása, mivel elképzelhetetlen, hogy abban a korban, amikor a literátus emberek között annyira éles válaszfalat vont a dogmabeli ellentét, miképpen kerülhetett volna a kolozsvári református scholaházban bent lakó diákocskára olyan helyzetbe, hogy a különben nagyon kiváló unitárius tanár pártfogásába vegye, vagy legalább is jó tanácsokkal lássa el, különösen ha tekintetbe vesszük

1) Szilágyi Sándor: Vértanuk a magyar történetből. Pest, 1867. 101-02.

2) Apáczai Csérei János: Magyar Encyclopaedia. Győr, 1803, VII. lapon. A bevezetés eredeti latin szövege magyarra van lefordítva.

azt a körülményt is, hogy Gelei 1636 szeptember 9-én indult Olaszországba a páduai egyetemen való továbbtanulás céljából s a bécsi meg a linci fogságát is beleszámítva, csak kilenc esztendő múltával, vagyis 1645 május 5-én érkezett vissza Kolozsvárra!³⁾ Ekkorra azonban Apáczai már a fehérvári kollégium növendéke volt. Szilágyi tévedése azután még más botlást is vont maga után. Ezt a helyzetet az a körülmény is összekuszálta, hogy a XVII. század derekán Erdélyben éppen három Árkosi Benedek nevű férfit találunk a tanári székhelyen, akiknek személyét még a kellő körültekintéssel dolgozó Gál Kelemen is összetévesztette a kolozsvári unitárius kollégiumról írott nagy munkájában. Ezért állithatta tehát, hogy Árkosi (Gelei) Benedek, a kolozsvári unitáriusok jeles scholájának későbbi nagytudomány lektora, az 1636-44. években Olaszországban tanulván, Páduában és Velencében tartózkodott, közben azonban "1642-ben a leideni egyetemen van beírva."⁴⁾ Gál Kelemen a leydai diákra vonatkozólag nem rendelkezvén több adattal, nem is nagyon tudhatta, hogy a hollandiai teológus nem azonos a kolozsvári unitárius tanárral, azért azután az 1643-44. esztendőre szépen vissza is téríti Páduába. Ugyanezt a tévedést vesszük észre, számos más szakírónál is, sőt idegen nyelvű munkákba is átcsuszott. Így Mühlbacher Frigyes román nyelven írott doktori értekezésében azt állítja, hogy Árkosi Gelei Benedek 1641-ben Pádovából Franeckerába utazott, ahol 1642-ben doktorrá avatták. Innen Leydába ment át s majd 1643-ban ismét Padovába tért vissza.⁵⁾

A másik Árkosi Benedekről, aki 1654-től kezdődőleg hasonlóképpen kolozsvári unitárius tanár vala, már tudjuk, hogy ugyancsak Háromszékről, az árkosi Tegző-családból származott.⁶⁾ A Régi Magyar Könyvtár azonban - Kénosi Tőzsér kézíratos munkájára hivatkozással - 1639-ben és 40-ben mondott két beszédet is⁷⁾ Geleji Benedek helyett tévesen neki tulajdonít.

Rajtuk kívül tudunk egy harmadik Árkosi Benedekről is; ő a-

3) Gál Kelemen. II. 520-25.

4) I. h.

5) Mühlbacher Frideric: Medicin de seamă maghiari ai Ardealului. in sec. XVII. și XVIII. 13.

6) Gál Kelemen. II. 526.

7) RMK. III. 1552, 1563.

zonban már nem Kolozsvárott tanított, hanem a fehérvári academicum collegium egyik rektori tisztét töltötte be. Tehát vallása szerint is Apáczai hitsorsosa. Ezt a harmadik Árkosi Benedeket összefoglaló munkáink nem ismerik, ellenben ha Háromszék 1635 október 25-én összeírt lustra-könyvébe tekintünk, abban valóban megtaláljuk az életbe való elindulását. Ugyanis Árkoson a "primipili veteres", vagyis a régi lófők között látjuk "Mihalj János g. lófő, öccse Benedek, Deák Fejérvárott."⁸⁾ Az a körülmény, hogy másik két földije unitárius vallásus ezért a kolozsvári unitárius scholában tanult, ő azonban, akit most már Mihály Benedek-nek is nevezhetünk, Fehérváron volt diák, bizonyítja református vallását s ezzel egyúttal olyan ismertető jelt ad, amely megakadályozza, hogy a másik kettővel összeecserélhessük.

Árkosi Mihály Benedek világrajövetelének idejét a leydai egyetem anyakönyvének adata határozza meg. Ugyanis miután hazai tanulását Fehérváron befejezte, külső országokba való bujdosásra indult. A hollandiai Leyda akadémijára 1642 május 8-án iratkozott be - a bejegyzés szerint - "Benedictus Arcosius Hung(arus. Anno-rum) 28, T(theologiae studiosus)".⁹⁾ Ezek szerint tehát 1614-ben kellett születnie s ilyenképpen az 1635. évi lustra alkalmával 21. évét töltötte be. Diákunk Leydában mindössze csak fél esztendeig tartózkodott, mert 1642 november 21-én a franekerai akadémia-ra iratkozott át. Az itteni anyakönyv szerint: "Benedictus Arkosi Hungarus Theol(ogiae) Stud(iosus)."¹⁰⁾ 1643 október 18-án a groningenai egyetem hallgatója lett.

Külső országokbeli tanulásának befejezési ideje csupán csak következtetés útján állapítható meg. Ugyanis földije: Illyefalvi Sz. Miklós utrecht-i hittanhallgató 1648 március 13-án és erdélyi Fogarasi K. Ferenc leydai teológus 1648 június 24-én¹¹⁾ tartott vitatkozásának ajánlásában azt látjuk, hogy Árkosi ekkor már a gyulafehérvári iskola egyik rektora; különben erre utal az Apáczai-

8) Háromszék 1635. évi lustratioja. 70/B. levél. (A SzNM.-ban használtam.)

9) Archiv N. F. XVI. 211.

10) TT. 1886: 606.- Dunántuli Frot. Lap. 1917: 195.

11) RMK. III. 1712. és MKSzle. 1930: 146.

val kapcsolatos adat is, noha éppen nem olyan korai időből, mint ahogyan Szilágyi Sándor feltételezi. Bizonyos azonban, hogy a nála néhány esztendővel korábban hazatért Gidófalvi János előbb ugyancsak fehértvári iskolamesterrel együtt ő is a szabadabb szellemű presbiteri egyházkerületi irányzat gondolatát hozta magával s ezért a püspöki igazgatás mellett küzdő Geleji Katona István püspök - a már ekkor kolozsvári papságot nyert Gidófalvival egyidőben - őt is eltávolíttatta a kollégiumból. Ugyanis 1649 aug. 15-én Bisterfeld professzor arról tudósította Rákóczi Zsigmondot, hogy "De domini Arkosii negotio jam aliquid spero. Sentio literas vestras fuisse efficaces. Principis resolutio, si perseveret, est heroica."¹²⁾ Majd azt olvassuk Medgyesi Pál udvari papnak ugyancsak Rákóczi Zsigmondhoz 1649 augusztus 23-án intézett soraiból, hogy "Kemény János uram ő kegyelme, el hiszem az Nagyságod bölcs irásátul is indittatván, most igen svadeálja, hogy ugyancsak beállattassék az Scholában Árkosi uram; a mi Kegyelmes Urunk pedig most in discessu is halasztotta, ne talán az Nagyságod ítélését is ő Nagysága szemben érteni akarván ő Nagysága. Ne is kívánja (a fejedelem) ő nagysága az Árkosi uram conscriptioját az (Geleji-féle) Canonok alá különben, hanem csak az ő Nagysága iustificatoria szép orthodoxa restrictiója szerint; hogy ha mindenek az sz. irás mérő serpenyőjében fontoltatnak meg: mely szerint örömet is subscribál."¹³⁾ E sorok magyarázatát világosabban megkapjuk Bisterfeldnek ugyancsak a herceghez 1649 október 1-én Kolozsvárról intézett levelében. Eszerint ugyanis "D.Arkosium, quoque, iterato principis jussu, in scholam restitui, nec d. episcopo renuente; sed cum nudius tertius ex ipso interrogarem, qualem suscriptionem ab illo postulet, respondit: fungatur officio per 5 aut 6 septimas, tum si nancisci queat, conditionem in Transylvania subscribat canonibus, sin cur subscribere? Haec quidem per se nec mihi displicent"...¹⁴⁾

Három hét múlva ezután, vagyis október 22-én Medgyesi azt a hírt közölte a Sárospatakon tartózkodó Zsigmond herceggel, hogy

12) TT. 1887: 658.

13) Szilágyi Sándor: Medgyesi Pál levelei. EPtK. 1876: 307.

14) TT. 1887: 672.

"Valóban Isten nevében esnék, ha Nagyságod urunkkal gyakrabban lehetne együtt; használt igen csak a minapi szemben léte is Nagyságodnak, az igaz ügynek előmozdítására. Árkosi uram már ben vagon a Scholában, és mivel Püspök uram igen desperált vala (saját) élete felől, reversalist sem kívánt még eddig tőle, de oly conditionnal consentialt beállításának, hogy prima quoque occasione gondot viseljen maga felől; noha talán urunk ő Nagysága nem fogja azt is ő kegyelmére hagyni." ¹⁵⁾

E sorokból arról győződhetünk meg, hogy Árkosi Benedeket presbiteriánus egyházigazgatási felfogása miatt bizonyosan a fejedelemmel egyetértett püspök netalán az 1649 év első felében eltávolította rektori állásából, mignem Medgyesi Pál udvari pap és Bisterfeld sürgetésére Rákóczi Zsigmond és Kemény János, a későbbi fejedelem, közbenjárására ugyanennek az eszterendőnek az őszén, mégis csak visszahelyeztetett előbbi állásába. Ugy látszik, hogy ezután már zavartalanul tölthette itt szolgálati idejének hátra levő egy eszterdejét. Ezt bizonyítja az a körülmény, hogy Vizkeleti P. Dániel franekerai theológiai hallgató 1650-ben nyomtatásban megjelent hitvitájában még mindég fehérvári iskolaigazgatóként nevezi meg. ¹⁶⁾ Az eseményeknek ilyenkor való fordulását bizonyosan a püspöknek 1649 december 12-én történt halála enyhíthette. Minthogy az akadémikus mesterek tanárkodásának ideje rendszeren három esztendő vala, ilyenképpen kimondhatjuk, hogy Árkosi a rektori tisztséget - bizonyos ideig tartott megszakítással együtt - az 1647-50. években töltötte be. Külső országokból való hazaérkezése tehát hihetőleg 1647 ősz táján történt. Tudjuk azt is, hogy az elégséges nagyságu segéllyel ellátott, jó igyekezetű diákok gyakran őt, esztendőt töltöttek idegen földi bujdosásban, ennek következtében tehát az is valószínű, hogy egyetemi tanulását csakugyan 1642 tavaszán éspedig Leydában kezdette el.

A fehérvári iskolánál teljesített szolgálati idejének letelte után Árkosi bizonyosan papi pályán helyezkedett el, de erre vonatkozólag semmiféle adatom nincsen. Lehetséges, hogy az új püspök, a hasonlóképpen püspöki egyházigazgatási felfogást valló Csulai György, aligha adott helyet saját nézete szempontjából kockázatosnak látszó nagyobb állomáshelyre.

15) EPrK. 1876: 320.

16) RMK. III. 1712, 1750.

Szilágyi Sándornak fentebb idézett tévedése Árkosi Mihály Benedek egyéniségére vonatkozólag jótékony utmutatásul szolgált, bizonyítván, hogy mint tanár, az ifjuságnak barátja és a tehetségesebbeknek az iskolai tanulmányokon kívüli önművelésre buzdítója volt. Ilyenképpen tehát az Apáczáinak adott tanácsot is most már minden kétség nélkül neki kell tulajdonítanunk. Magyarázatul még azt is hozzá fűzhetjük, hogy a külső országokból behívott jeles professzorok közül ekkorra már csak Bisterfeld maradt életben, egymagára pedig nem tudta ellátni a hiányzó másik két professzor teendőit, a mellette alkalmazott rektorok is - úgy látszik - eléggé el lévén foglalva, ezért nem volt, aki abban az időben a héber nyelvet taníthatta volna.

A fenti sorokból azonban még egyébről is meggyőződhattunk. Ugyanis az 1647. év őszétől 1648 tavaszának végéig Apáczáinak éppen elég alkalmuk lehetett, hogy Árkosival naponta találkozzék s az ő figyelmeztetéseit és irányítását egyebekben is megfogadja. Árkosi ugyanis nemcsak Hollandiában, de valószínűleg Angliába is áthajózva, szívtá magába a haladó egyház felfogását, amely az egyházigazgatásban magának a gyülekezetnek is döntő hatáskört követelt. Nézetét azután idehaza sem rejthette véka alá, bizonyossága ennek az iskolától való eltávolíttatása is. Mindez együttvéve arra bátorít fel, hogy benne keressük egyikét azoknak a férfiaknak, akik az akadémiákra készülő Apáczáit a nyugati országok szabadabb szellemére előkészítették s rakhatták le az alapot puritánus felfogásának kialakulásához.^{x)}

x) E dolgozatomat 1938 őszén Sepsiszentgyörgyön készítettem, amikor még rendelkezésemre állott a fentebb megjelölt forrás, amelyből Árkosi Benedek családi nevét megállapíthattam. Most azonban Bán Imrének Apácza Csere Jánosról írott nagyon értékes munkájából (532.l.) meggyőződhettem, hogy Zoványi Jenő a három Árkosi Benedek között 1940-ben rendet teremtett. Dolgozatom értékét a nyomtatott betű elsőbbsége illetésképpen bár csökkentette, az eddig ismeretlen forrás felhasználása azonban talán mégsem tette egészen fölöslegessé ennek közzétételét, különösen ha e sorokat további figyelemzésnek vesszük történeti jellegű irodalmunkba becsuszott eléggé nagy számu tévedések helyesbitésére.

Gidófalvi Csulak János

E jeles ifju ember előtt csak egy pillanatra lebbent fel a függöny, megmutatván neki azt az utat, amelyen haladva, nemcsak egyháza, de egyuttal nemzete érdekében is maradandót alkothatott volna, csakhamar azonban elzárattott előle minden lehetőség s ő ismét elmerült az ismeretlenségbe, ahonnan annak idejében valóban nagy ügyszeretettel igyekezett kibontakozni.

Gidófalvi János személyét eleddig alig ismertük, sőt neve sem árulná el még eredetét sem, hacsak egyik diáktársát üdvözlő versét 1640-ben Franekerában mint Gidófalvi Cs. János nem írta volna alá.¹⁾ Ezt tudva, most már visszatérhetünk a háromszéki Gidófalvára. Ha az I. Rákóczi György fejedelem rendeletére 1635 október 25-én tartott lustra könyvét vesszük vizsgálat alá, abban Cs. hanggal kezdődőleg a Csulak családnevet találjuk. Ennél aztán az összeírást végző kancelláriai íródeákok a régi lófők (primipili veteres) között sorolják fel: "Csulak János ob(iit.) Fiai: János Fejérvári Colleg(iumban) lakik, László m(eg)h(alt). az ki él János, az birja örökségét Lászlónak."²⁾ Már e néhány szóban is határozottan reá találunk Gidófalvi János személyazonosságára. Látjuk, hogy mind apja, mind pedig fiutestvére meghalt, ő azonban - bár reá szállott az örökség - mégsem jött haza, hogy átvegye a gazdaság vezetését, hanem ott maradt a fehérvári academicum collegiumban, ahol már ekkor a deáki sorban a felső évfolyamokon tanult. Hihetőleg igyekvő, jótanuló volt, akit az idegenből jött tudós professzorok is buzdíthattak a továbbtanulásra, sőt tanácsával az a gidófalvi Csulak Gáspár Pap is támogathatta, aki szülőfalujától távol lelkipásztoroskodott.³⁾

1) RMK. III. 1556.

2) Háromszék lustrakönyve az 1635. évből. 62/a. lev. (A SzNM. levéltárában használtam.)

3) I.h. 65/a. lev.

Gidófalvi Csulak János eredetének megállapítása után továbbhaladva, születési idejét a leydai akadémia anyakönyvének adatai alapján találjuk meg; itt ugyanis 1641 március 22-én 26, 1642 október 6-án pedig 27 évesnek jegyeztetett fel,⁴⁾ tehát az 1615. esztendőben kellett születnie.

Öt évig tartott külső országokbeli tanulására az 1639. esztendőben bujdosott ki a fehérvári kollégiumból s már szeptember-12-én a hollandiai Franekera akadémijára, mint "Johannes Gidófalvi Ungarus Theol(ogiae) Stud(iosus)" iratkozott be.⁵⁾ Itteni jóigyekezetének bizonyosságául Vedelius Miklós teológiai professzorelnöksége alatt 1640-ben nyomtatásban is megjelent vitatkozást tartott. Ugyancsak itteni tartózkodása idejében Almási P. András nevű diáktársának 1640 májusában előadott disputációját Mogyorósi Elek nevű földijével együtt ő is verssel üdvözölte.⁶⁾

Franekerából ezután még ugyanebben az évben Groningába bujdosott s a teológiai előadásokat az ottani akadémián hallgatta tovább. Itt most már Alting Henrik professzor irányítása mellett. 1641 február 24-én "De Antichristo" tárgyköriből tartott vitatkozást, amelynek folytatása a Mogyorósi Elek nevű földije és tanultársának disputációja vala. E dolgozatát ezután Rákóczi fejedelem kedves emberének, kolozsvári polgár Kassai István titkos tanácsosnak ajánlotta.⁷⁾ Nem egészen egy hónappal ezután Groningát is elhagyta s március 22-én "Joannes Gidofalvi Transsylvanus (Annorum) 26, T(theologiae studiosus)" bejegyzés került a leydai egyetem anyakönyvébe.⁸⁾

Gidófalvi későbbi élettörténetéből ismerve szabadabb szellemű egyházigazgatási felfogását, bizonyosnak tarthatjuk, hogy ezt a presbiteriánizmus hazája: Anglia alakította ki benne, hiszen őt is, mint az akkori felvilágosultabb elveket valló ifjak mindenikét ellenállhatatlanul vonzotta mindennek közvetlen forrását is megismernie! Tekintettel tehát arra a közülményre, hogy a leydai egyetem anyakönyvébe neve 1642 október 6-án újra bevezettetett,⁹⁾

4) Archiv N. F. XVI. 210.

5) TT. 1886: 605.

6) RMK. III. 1556, 1557.

7) I.h. III. 1569.

8) Archiv N. F. XVI. 210.

9) I.h.

bizonyítja, hogy első beiratkozása utáni időközben innen el kellett távoznia. Hihető, hogy akár egész évig is tartott távolléte idejét Angliában, mégpedig talán Cantabrigiában (Cambridge-ben) töltötte. Ide hihetőleg Medgyesi Pál, Rákóczi fejedelem egyik udvari prédikátora irányította, mint akit magát is megfogott az egyházi kizárólagos papuralomtól felszabadult szellem.

Leydába való visszatérése után Gidófalvi még egy esztendeig maradt Hollandiában, erről az időről azonban már semmi emléke sem ismeretes.

Kolozsvár városának 1643. évi sáfárpolgára számadáskönyvében azt jegyezte fel, hogy "die 21 Decembris, erkezek onnet feljűlj ki v(runk) 8 Nagysága Alumnusa, Gidofaljuy Janos Neü,kj Innet fejeruara megyen fejedelem Vru[n]khoz 8 Nagysagához.K(egyelmes)V(runk) 8 Nagysaga S(alus) C(onductus) L(evele) leven nala B(iro) V(ram) H(agyásúból) vitetem louas posta zekeret alajatt 5 louaualj seke-reuelj Zilagy istuant,fizetem eniedigh 5 louastűlj Zilagy Istuannak fl 3 die 12 1/2."¹⁰⁾ Megérkezve Fehérvárra, a fejedelemnél való jelentkezés után Geleji Katona István püspöktől megkapta legelső beosztását, amely rendesen valamelyik kollégiumnál, vagy partikulánál eltöltendő három esztendei iskolamesterség vala. Ezt a hivatali tisztségét Medgyesi Pál fejedelmi udvari paphoz Kolozsvárról 1649 június 1-én intézett levelében maga adja tudtunkra, elmondván, hogy itt "azzal is vádoltak Váradí s Szegedi uramék, hogy az mig én itt prédikáltam, az husvétot nem tudták, mikor esik, se pünkösdt, se karácson, hanem csak az énekből, mert azokra illendő alkalmas matériákat nem vöttem fel; magam én husvétban soha nem is prédikáltam itt, hanem edszer lector koromban, sőt Tsaholczi uram exprobálta is nekik, hogy Fejérvárott 8 kegyelmével együtt prédikáltam akkor."¹¹⁾ E vád ellen védekezve, annak valótlanúságára igyekezett rá mutatni. Bizonyos, hogy jóakarója: az amugyis presbiteriánus nézetet valló Medgyesi előtt nem is lehetett szüksége semmit sem eltitkolnia. Sorai egyuttal valamelyes tájékoztatást nyújtanak kolozsvári papságának idejére vonatkozólag. Ugyanis arra a körülményre való tekintettel, hogy Csaholczi külső országokbeli bujdosásából 1646 február 28-án érkezett

10) Sáfár. 1643: 467.

11) EPrK. 1874: 173.

haza,¹²⁾ ezért tehát ugyanennek az évnek tavaszán kellett Gidófalvival együtt prédikálnia a fehérvári templomban, minthogy Csaholczinak ugyane tájban történt iskolaigazgatóságra való kirendelése is. Gidófalvi tehát hazaérkezése idejétől számíthatólag rendeltetett ki Bisterfeld professzor mellé az academicum collegiumi lektorságra, hihetőleg a filozófia tanítására. E tisztséget, amely magasabb fokozatu volt az iskolamesterségnél, vagy rektorságnál, 1646 tavaszúig, vagyis Csaholczival egyidőben tartott husvéti prédikációja tájáig töltötte be, mert hiszen május végén már a fejedelemségnek Várad után következő legnagyobb református gyűlekezetében: Kolozsvárt találjuk. Nagyon valószínűnek tartom, hogy Fehérvárott - mint a felsőbb tudományok tanításával megbízott lektor - a Forcsalmi keze alól Kolozsvárról visszakerült Apáczaiknak is tanára lévén, aligha mulasztotta el értelmes, szorgalmas tanítványára buzdítólag hatni. Így tehát az elsők egyike lehetett, aki Apáczaikat a presbiteriánizmus lényegével megismertette.

A kolozsvári sáfárpolgár 1646 május 31-én azt jegyezte fel a számadáskönyvbe, hogy "Gidofalui Ura[m] Elől megien az Giűlesb[en] Eniedre, B(író) V(ram) P(arancsára) Adtam az kucsi eleib[en] 5 lo-uat"; másnap azután ugyancsak "B(író) V(ram) P(arancsára) Attam Jenei Istua[n] (kolozs-kalotai esperes, kolozsvári első-) papVra[m]nak az eő kgle kocia elejben negi louat eniedigh."¹³⁾ Ugyanis a presbiteriumi egyházigazgatásról való határozat ügyében június 10-re Szatmárra összehívott általános zsinat (generalis synodus) előzetes tanácskozását június 3-án Enyeden tartották meg, ahol egyöntetlén a presbiteri képviseleti rendszer elfogadása mellett döntöttek. Ugy látszott, hogy ezzel nagy elégtétele készül Medgyesi Pálnak, az udvari papnak, valamint pártfogoltjának: Gidófalvi Jánosnak, a hihetőleg ugyanekkor felszentelt kolozsvári lelkipásztornak. A szatmári zsinat azonban egészen másképpen vélekedett: a gyűlekezet tagjainak az egyházigazgatásban való részvételét még időszerűtlennek tartva, mélyebben nem merültek belé az erdélyiek megállapodásának megtárgyalásába. De Gidófalvi e gyűlés megtartása ellenére sem szűnt meg hirdetni egyházszervezeti eszméit; ezt abból a körülményből lehet következtetni, hogy kolozs-

12) Sáfár. 1646. 415.

13) I.h. 202, 499.

vári szolgálata mindössze nagyon rövid időre szabatott, Minthogy Medgyesihez intézett leveléből tudjuk, hogy Kolozsvárt husvétkor soha nem prédikált, pünkösdkor, valamint karácsonykor is csupán csak egyetlenegyszer, bizonyítja, hogy itt legfennebb csak egyetlen esztendeig, tehát 1647 tavaszáig lehetett szolgálatban. Ennek pedig nemcsak közbejött betegségének, hanem egyéb okának is kellett lennie.

Kétségtelen helyzet, hogy az a haladó szellem, amelyet az angliai egyetemeken járt teológus ifjak magukkal haza hoztak, az öreg fejedelem előtt nem vala kedves. Geleji Katona István püspökkel és Csulai György udvari főprédikátorral együttesen attól a veszedelemtől tartott, hogy az egyházi ügyekben való mindennemű újítás egységbontással jár s a polgári elemeknek az egyházigazgatásba választás útján történő bejutása tulságos szabadossságot von maga után, pedig a török és a német közé ékelt Erdélyben amugyis sok ellentétre hajló lehetőség szunnyadt. Mégis I. Rákóczi György szeretett feleségére való tekintettel, mint aki az ország népének a lelki életben való joghoz juttatását őszinte szívvvel munkálta, nem küzdött ellene. Medgyesi Pál fennmaradt levelezéséből ismerjük meg valamennyire azokat a körülményeket, amelyek az öregbik fejedelem halála és feleségének, meg kisebbik fiának Fehérvárról való eltávoztása után, vagyis az erdélyi ügyekre való befolyásuk megszűnésével, az egyházi életben bekövetkeztek.

Az ifju fejedelmet az erős akaratu püspök is befolyásolta s ha anyja, vagy öccse kedvéért olykor enyhített is az intézkedések szigorúságán, végezetül mégis csak a közvetlen hatás érvényesült. Különösen Kolozsvárt vert nagy hullámot az elnyomás, mert a püspök itt talán nálánál is erőszakosabb eszközökre talált az egyházközség főpatronusában. Itt tehát az volt a helyzet, hogy a püspök az öreg fejedelemmel egyetértve, Jenei István első pap mellé két derék, tudományosan képzett ifju prédikátort állított. Sorsuk megindulása egyelőre még homályban van, hiszen erről az időről hiányzik Medgyesi levelezése, annyi azonban mégis csak bizonyos, hogy az egész gyűlekezettől szeretett Gidófalvit rövid időre terjedt szolgálata után eltávolították állásából, ő azután betegségtől is gyötörve ment el a városból. Valószínű azonban, hogy az ifju fejedelemnél már kevesebb befolyással bíró Medgyesi, továbbá Bisterfeld professzor közbenjárása, meg az öreg fejedelemasszony sür-

getése következtében II. Rákóczi György mégis csak felülvizsgálat alá vette Gidófalvi ügyét. Ennek következtében 1649 június 1-én már ismét Kolozsvárt van, innen intézi levelét Medgyesi Pálhoz, jelentvén:..."Én uram, már hála istennek, eljöttem Kolozsvárra, de itt méltó dolgokat találtam. ...Váradí és (Szögedy) Gergely deák uramék igen erősen opponálták magokat és meg is intettenek már némelyeket, hogy velem ne konversálkodjanak, még az szállás adásban is látom, hogy vagyon némelyekben scrupulus, noha én arra nem szorultam, mert Tsaholci urammal jó szálláson vagyok, az mi nagyobb, püspök uram megizente Tsaholci uramnak, hogy az cathedraban ne bocsásson, hanem attul eltiltsa, sőt Váradí uram azt mondotta Tsaholci uramnak, hogy ha ő ellenem nem áll, tehát maga az cathedra grádicsára ül és ha akarok menni is, fel nem bocsát, sőt emberséges ember is mondotta, hogy az szakálmnál fogva von le a cathedrából. ...Innen is ítélni lehet kegyelmed az én ellenkezőimről, hogy azt dictálják, hogy az község botránkozott meg és ezért nem engedik itt lakásomat, az község pedig nem hogy megbotránkozott volna, hanem inkább urgeálja maradásomat."¹⁴⁾

Miként már az előbb is láttuk: Gidófalvi ellen az volt a leg súlyosabb vád, hogy sátoros ünnepek alkalmával nem mondott ahhoz illő beszédet s csak egyedül a gyülekezeti énekből lehetett megállapítani az alkalmosságát. E vád azért volt biztos fegyver, Váradíék kezében, mivel a skót puritánizmus 1581. évi vallástétele azt hirdeti, hogy "a szentírás egy napnak megszentelését sem parancsolja az ur napján kívül, mely a keresztyén szombat. Az ugy nevezett ünnepek mellett semmi bizonyíték nincs a szentírásban, ugyanazért egészen eltörölendő." Ezért vádolták Tolnai Dali Jánost és a magyar puritánusokat, hogy sem husvétot, sem pünkösdöt, sem karácsonyt nem ünneplik meg.¹⁵⁾ Ezért azután, hogy a puritánusok ellen kellő törvényszerűséggel léphessenek fel, az 1646 június 10-én Szatmárnémetiben tartott nemzeti zsinat a többiek között kimondotta, hogy "ki a sátoros ünnepek eltörlése mellett küzd, hivatalától fel fog függesztetni. Hogy pedig a nép büzgőbben megülje azon ünnepeket, a lekipásztorok beszédjeiket azon napok jelentőségéhez alkalmaztassák. ...Az énekvezérek is azon ünnepekhez

14) EPrK. 1874: 172-73.

15) Révész Imre: Adalék a magyar puritánok történetéhez. Spfüz. 1859: 717-24.

alkalmaztassák énekeiket. ...Némely ifju pap közelebbi időkben Tiszán tul ujitásokat akarván behozni az egyházba, --addig kimozdítva lesznek, mig az egyház kegyességét ujólag ki nem érdemlik."¹⁶⁾ Ezek a pontok adtak Váradiéknak is erősséget, hogy Gidófalvi ellen minél erélyesebben fellépessenek.

Ettől kezdve azután még mintegy félesztendeig huzódott Gidófalvi és paptársai ellen a sok herce-hurca.

Medgyesi Pál Fehérvárott keltezve, augusztus 23-án azt írja Rákóczi Zsigmond hercegnek, hogy "Urunk megparancsolta a Kolozsváriaknak, hogy Gidófalvit visszavegyék oly conditióval, ha bízhatik egészségéhez, mely püspök uramék toldalékja s annyit teszen, mintha nem is igyekeznének benne, ...holott már annyira épült, ... hogy fungálhat."¹⁷⁾ De Váradi nem is akarta, hogy Gidófalvi itt maradjon. Bisterfeld professzor október 1-én ismét arról számol be Zsigmond hercegnek, hogy "D. Guidofalvi male habet, vix poterit ecclesiae Claudiopolitanae sufficere."¹⁸⁾ Ugy látszik, hogy Medgyesi és Bisterfeld levelére a herceg nem restelte volt a fáradságot s Patakról lejőve, felkereste bátyját. Ezt következtetjük ugyancsak Medgyesinek október 22-én Fehérvárról írott leveléből: "Valóban Isten nevében esnék, ha Nagyságod (fejedelem) urunkkal gyakrabban lehetne együtt; használt igen csak az minapi szemben léte is Nagyságodnak, az igaz Ugynek előmozdítására. Árkosi (fehérvári) rektor uram mür ben vagyon a Scholában... Gidófalvi uram felől mind adig tanácslottak ő Nagyságának annak az jámbor tudós embernek Kolozsvárra való visszahívásában, hogy a szerint ugyan csak az püspök uram és a más politikus püspök Váradi Miklós akaratjok megyen végben. Tsaholczi uram sem maradhat ott, mert Váradi Miklós őtet sem akarja. Valóban csak nagy oligarchia alatt nyög az m(agyarak) Ecclesiája."¹⁹⁾

Nem sokkal ezután, vagyis november 27-én II. Rákóczi György fejedelem Gyaluban tartózkodván, "Váradi Miklós Vramat es Benedegh Deak Vramat Vrunk hiuatuan Gialuban",²⁰⁾ meghallgatásuk után a ma-

16) Maklári Pap Lajos: Egyházi régiségek. Szathmárnémeti zsinat végzései. SpFüz. 1865: 672.

17) EPrK. 1876: 309.

18) TT. 1887: 672.

19) EPrK. 1876: 320.

20) Sáfár. 1649. 468.

ga részéről már dönthetett is. A püspöktől megindított eljárás egyes fokozatait nem ismerjük, csupán annyi bizonyos, hogy a kolozsvári papok között nagy takarítás ment végbe.

Medgyesi 1649 december 9-én Ecsedből írott levelében arról tudósítja Rákóczi Zsigmondot, hogy "rettenetes dolog, mint megzavarták püspök és Csulai uramék Várad Miklós által (kinél perditissimum persecutore a mi időnk nem látott a Magyar Nemzetben) az kolozsvári szép Ecclesiát; Bisterfeld uramtul fogja Nagyságod legigazabban megérteni. Az szegény Tsaholczi uramot is (noha subscribált az veszett Canonoknak), de ugyan kitudták Kolozsvárrul, s ama botránkoztató Apostatát, Bathai Györgyöt akarták polczra ültetni."²¹⁾

Ilyeténképpen csak a mérsékelt gondolkozásu, mindenkitől egyaránt tisztelt Jenei G. István, valamint a református szászok papja: a nagytekintélyű Graffius Gáspár maradt a helyén, ellenben december elsejére se Gidófalvi János, se Csaholczi János, se Tótfalusi István fiatalabb rendű lelkipásztorokat már nem találjuk itt. Igaz, hogy Vizkeleti P. Dániel akadémiai hallgató 1650-ben Franekerában megjelent vitatkozását a többek között Gidófalvi, Mogyorósi és Csaholczi papoknak is ajánlotta,²²⁾ állomáshelyüket azonban nem nevezi meg, sőt vitatkozása megtartásának idejét sem adja tudtunkra, ezért ezt az adatot bizonyítékul nem használhatjuk fel, minthogy munkácskájának keltezési ideje akár egy esztendővel korábbi kelatű is lehet.

E század derekára Erdélybe is behatolt szabadabb szellem az egyházigazgatásban a néppel együttesen való részvétel jogát tűzte ki céljául. Elképzelésük legfőbb támogatói maga az öreg fejedelemszony, a megértő jószágú Lorántffy Zsuzsánna és hozzá méltó kisebbik fia: Zsigmond herceg volt. Erejük azonban a kemény kezű püspökekkel és az angliai vérengzéstől megrettent s ezért az ujitásban országos veszedelmet sejtő ifju fejedelemmel szemben gyönges és ők csak azt tehették, hogy eszméik hirdetői közül a kiváltképpen megbélyegzetteket maguk köré igyekeztek gyűjteni, saját birtokaikon, vagy a kevésbé kockázatos Pártiumban helyezvén el. Így került

21) ELPrK. 1876: 321.

22) RMK. III. 1750.

ujra Sárospatakra a kemény harcos Tolnai János, majd az Öreg fejedelem udvari papja Medgyesi Pál is. Váradon Nagyari Benedeket és Kovásznai Pétert, Belényesen pedig Kolozsvári Igaz Kálmánt látjuk viszont s így a többiek is rendre helyet találtak, ellenben a meggyőződését még alig is kifejtethetett, fiatal Gidófalvi János, ez a felvilágosult "jámbor tudós" egyszerre egészen eltűnik a szemünk elől. Tekintettel arra a körülményre, hogy rosszakaróinak vádolására az ujitás gyanujába erősen belekeveredett, alig hihető, hogy ezek után komoly feladatokat rejtő nagyobb állomáshelyen való pásztorkodást bizott volna reá a maradi szellemű Csulai György, az új püspök; jelentéktelen, komoly feladatot nélkülöző helyre pedig - azt hiszen - buzgósága s becsvágya aligha engedte. Ezért tehát nem tartom lehetetlennek, hogy szülőfalujába visszatérve, ismét csak Csulak Jánossá lett. Itt azután a saját, meg elhunyt László nevű öccse örökségén gazdálkodva, élhette le életét, pedig - hát - Apáczai a magyar nemzet barbárságának megcáfolására az "Oratio de studio sapientiae" című beköszöntőjében a kiváló magyar tudósokkal, úgy mint Szegedi Kis Istvánnal, Szenczi Molnár Alberttel, Geleji Katona Istvánnal, Csulai Györggyel, Medgyesi P. Pállal, Kereszturi Pállal, Tolnai Dali Jánossal Gidófalvi Jánost is egysorba helyezve, emlékezik meg róla.²³⁾

Ámde az sem lehetetlen, hogy ismeretlen betegsége, (netalán a tüdőbaj) lassanként elhatalmasodva, végtére is végzett vele.

23) Zoványi Jenő: Puritánus mozgalmak a magyar református egyházban. Bp. 1911. 189.

Néhány adat Csaholczi Pap János életéhez

A Kolozsvár-városi sáfárpolgár 1641. esztendőbeli számadáskönyvében jegyezte fel, hogy "Die 12. Martij Az Deakokat es az itt Valo Rectort is B(író) V(ram) Paran(csára) uitte Fejer Marton No. 5 Louan. Szekeren Varadigh tt. fl. 7 den. 50."¹⁾

Szétnézve a külső országokbeli akadémiák magyar diákjai között, a most megjelölt iskolaigazgató személyével leginkább a hazulról való elindulása után jó három hónap mulva, a franekerai akadémiára 1641 június 21-én beiratkozott "Joannes Pastoris Csaholczy Ungarus. Theol(ogiae) Stud(iosus)" ifjút hozhatjuk kapcsolatba.²⁾ Az azonosság mellett dönt az a körülmény is, hogy ugyanez a diák 1643 február - május hónapokban Utrechtben tartott vitaközléseit - a püspökön, a fejedelmi udvari papon, egykori tanítóján s néhány fehérvári iskolamesteren kívül - mind csak kolozsvári egyházi férfiaknak, úgy mint Tiszabecsi P. Tamás prédikátornak és kalotaszegi esperesnek, Graffius Gáspár református szász papnak, Jenei István papnak és Almási P. András iskolaigazgatónak ajánlotta.³⁾ Bizonyos tehát, hogy föltétlenül köze volt Kolozsvárhoz. De hogy nem a diákoskodása fűzte az itteni iskolához, látjuk abból is, hogy tanulását Debrecenben végezte, ahol a schola törvényeit 1633 április 25-én írta alá.⁴⁾ Ezen kívül a kolozsvári református kollégium könyvtárában három könyvre is akadtam, mint amelyeket Csaholczi idevalósi papoknak küldött haza Hollandiából. A beirt ajánlás szerint az egyiket "Tsaholczi Pas.János" Utrechtből küldi "Tisza Beczi Thamas urnak Atjanak a Kristusban", a másikat "Clarissi-

1) Sáfár. 1641. 182.

2) TT. 1886: 605.

3) RMK. III. 1611.

4) Thury Etele: Iskolatörténeti adattár. II. Pápa, 1908. 112.

mo ac Doctissimo Viro Dno Stephano Jenei mittit Johannes P. Csaholczi Franequera", a harmadikat pedig 1641-ben ugyancsak "Clarissimo ac Doctissimo viro Dni (!) Stephani (!) Jenei Ecclesiae Claudiopolitanae Orthodoxae Ministro Fidelis. Dno suo ac benevolo singulari hocce gratitudinis suae symbolum mittit Johannes P. Csaholczi Franequera".⁵⁾ És végezetül Kolozsvárhoz való közét bizonyítja az is, hogy az itteni gyülekezést az újonnan felépített farkas-utcai templom papjául 1648-ban magának kívánta vissza.

Csaholczi teljes nevéből megállapítható, hogy papfiu, akinek a Szatmár-megyei Csaholc falu volt a szülőföldje. Minthogy 1644-ben május 3-án Leydaban történt beiratkozásakor "Joannes Past. Tsa-holczi Ung(arus)" nevű teológus diák 29 évesnek mondotta tollba az adatait,⁶⁾ tehát 1617-ben kellett a napvilágot meglátnia.

A fentiek alapján valószínű, hogy a kolozsvári schola igazgatásával mint hazai iskolákat végzett diák bizatott meg, hiszen csak itteni tanárkodása után 1641-ben indult külső országokbeli bujdosásra. Odakünn először (1641 június 21-én) Franekerában akadunk rája. Azután bárha az utrechti tanulók névsorában neve nem fordul elő, tanulmányait mégis csak ott kellett folytatnia, hiszen "De Monachatu" tárgykörből 1643 február 11-től május 27-ig terjedő időben Voetius Gisbertus professzor elnöklése alatt ezen az akadémián tartotta öt részletre tagolt dipszputációját.⁷⁾ Utrechtből azután 1644 május 3-án iratkozott át Leydába. Itt maradt-e a következő évben is, avagy egykoru honfitársai példáját követve, áthajókéázott-e Angliába? - az eddig előkerült adatok erről nem számolnak be. Angliai tanulását azonban valószínűvé teszi 1647-ben Gyulafehérváron kiadott "Index Vocabulorum" című munkája, amelyet Bihari Ferenc tanártársával "angol és belga nyelvből" együtt fordított le magyarra,⁸⁾ tanuskodván angol és holland nyelvi tudásuk mellett. Emellett azt is bizonyosan tudjuk, hogy 1645-ben még mindég külföldön tartózkodik, hiszen Szoboszlai Miklós nevű franekei diák vizsgái vitatkozását a többek között Csaholczi János teológus barátjának is ajánlotta.⁹⁾

5) Könyvtári jelzése: P. 249, VIII. 218, B. 208.

6) Archiv N. F. XVI. 211.

7) RMK. III. 1611. - Segesváry Lajos: Magyar ref. ifjak az utrechti egyetemen. Debrecen, 1935. 15.

8) RMK. I. 792.

9) RMK. III. 1652.

Idegen országokból történt haza érkezésének idejére pontos adatot találtunk. Ugyanis Filstich Ferenc Kolozsvár-városi sáfárpolgár számadáskönyvében 1646 február 28-án arról számol el, hogy "Erkezek Vrunck eo nagisaga alumnusa onnan felliwł chiahoci Vra[m], megien feiervarra S(alus) C(onductus) L(evelére) B(iró) V(ram) F(arancsára) Attam egi tizenket eökrw szekeret alaia Eniedigh.¹⁰⁾ Fehérvárra megérkezvén, Geleji püspöknél történt jelentkezése után mindjárt az ottani kollégiumhoz rendeltetett mesterül. Azt is tudjuk, hogy melyik osztály oktatása bízott reá. Ugyanis - amint előbb már említettük - Bihari Ferencsel együtt "Index, Januae Lingvarum J.A. Comenii. Index Vocabulorum" címen Bisterfeld professzor költségén 1647-ben Fehérváron 508 lapnyi terjedelemben egy latin-magyar szótárt adott ki, amely Comenius: Janua Lingvarum című tankönyvéhez készített szószedet volt. (E munka második kiadása 1649-ben jelent meg.)¹¹⁾ A könyv végére kinyomtatott latin versek aláírásában a szerzők így nevezik meg magukat: "Johannes Fast: Tsaholci, p. t. Rect. Collegii Albens. et Logicae facult: Magister Ordinarius, Indicis Latino- Ungarici Interpres. Franciscus Bihari p.t. Rect. Collegii Alb. et Poeticae facult. Magister ordinarius, Indicis Latino-Ungarici Translator."¹²⁾

Ugyanebben az évben még egy másik adat is jelentkezik, amely fehérvári kollégiumi tanárságát nevezi meg. Ugyanis 1647 június 30-án tartották a kolozsvári farkas-utcai templom ünnepélyes felavatását. Ezen az országos nagy ünnepségen azután kíséretével és számos erdélyi s magyarországi vendég részvételével az egész fejedelmi család is megjelent. Erre a napra azután eljött az egykori itteni iskolaigazgató: Csaholczi is. Lehetséges, hogy magán az ünnepélyen, avagy még inkább az utána következő hétköznapi istentiszteleteken neki is jutott feladat, minthogy ekkor e templom számára még nem voltak kiválasztva az állandó szolgálatra rendelő lelkipásztorok. Csaholczi az ünnepségek után csak néhány nap múlva tért vissza Fehérvárra. Auner Gábor városi sáfárpolgár elszámolása szerint: 1647 július 9-én "B(iró) V(ram) P(arancsára) az Fejervari Schola Mester Czaholtzi Vr[am] ala attam 5 lovan sze-

10) Sáfár. 1646. 415.

11) RMK. II. 705. 1.

12) RMK. I. 792. és II. 673.

keret Varga Tamását Enyedigh fiz(ettem) fl. 3 den. 12 1/2."13)

Illyefalvi Sz. Miklós utrechti tanuló 1648 március 13-án tartott vitatkozásában is még mindég úgy köszönti, mint fehérvári iskolaigazgatót,¹⁴⁾ sőt Sikó János ugyancsak utrechti diák 1649 július 9-én tartott vitatkozását hasonlóképpen mint fehérvári iskolaigazgatónak s egyuttal mint egykori tanárának ajánlotta,¹⁵⁾ mig-nem Vizkeleti P. Dániel 1650-ben Franekerában nyomtatott disputációjának ajánlásában Csaholczi neve már mint lelkipásztoré fordul elő.¹⁶⁾ Az időpontban azonban itt már egy kis tévedés történt. Ugyanis Viczei Péter kolozsvári sáfárpolgár számadáskönyvében azt jegyezte fel, hogy 1648 augusztus 1-én "Kajantai Janos hozta haza Fejervarrol az Papunkat Czaholczi Uramot 5 lovon f. 4 // 37 1/2 Item Egyetmas Partekajat Eokör szekeren hoztak Kemeczi Demeter, 6. Eokrön f. 2 // 62 1/2. Magiari Matyas es Balogh Janos 6 Eokrön f. 2// 62 1/2. Komarami Mihaly 6 Eokrön f. 2 // 62 1/2."17) E három ökörszekeret megtöltő, kezdő ember számára szokatlanul nagy mennyiségű portéka annak bizonyossága, hogy ide már mint ujházaz érkezett s a fiatal asszony nem lehetett szegény leány. Emellett saját könyvtára is bizonyosan sok helyet foglalhatott el a székérben.

Új állomáshelyén nyert lakásának körülbelőleges helyére is van adatunk. Ugyanis az egyházközség 1664 évi vagyonleltárkönyvében összeirt ingatlanok között felsorolják a kurátorok, hogy "Farkas utzában vagjon egj nagj kőház meljben mostan Püspök Veresmarthi Ur[am] lakik, melljet Idvezült Öregbik Rákotzi fejedelmünk vőtt volt Eccl(e)siánkhoz."18) Minthogy pedig Veresmarthi hivatali közvetlen elődje Csaholczi vala, tehát lakóháza is azonos az övével s csakugyan az adófizetők könyvében a "Luporum Intra Moenia"-ban, vagyis a várfalon belüli Farkas-utcában már az 1648. év végén megtaláljuk az "Ecclesia h(ázát)", amelyben "Csaholczi praedicator Ur[am] (lakik)."19)

13) Sáfár. 1647. 223.

14) RMK. III. 1712.

15) RMK. III. 1730.

16) RMK. III. 1750.

17) Sáfár. 1648. 632.

18) 1664. évi vagyonleltárkönyv. 29/B. (Az ekklezsia levtárában.)

19) Dica. 1648. 8.

Amikor Csaholczi elfoglalta kolozsvári állomáshelyét, éppen atájban indult meg a püspökök egyházigazgatás hiveinek itteni harca a gyülekezet világi tagjainak az egyházigazgatásba való bevonása iránti törekvések ellen. A tiszáninneni és -tuli egyházi kerületekben Tolnai Dali János merész fellépésével már erősen kiéleződött a helyzet, mig nem Erdélyben Medgyesi Pál óvatosabb politikával előbb a fejedelmi udvart kívánta céljának megnyerni. Ugy látszik, hogy a Kolozsvárra lelkipásztorul kirendelt Gidófalvi János már itt is elérkezettnek látta az időt a hirverés megindítására. Tervének megvalósítására bárha nem nyult erőszakos eszközökhöz, a kemény kezű, orthodox felfogású Váradi Miklós, az egyház-község főpatrónusa, mégis gyökerében kívánt elfojtani minden legcsekélyebb ujitást, úgy gondolván, hogy az alig négy évtizede fennálló és gyökereivel még nem eléggé biztosan kapaszkodó gyülekezet pártoskodás következtében megoszolva, elsatnyulhat.

Az erősebb féllel Gidófalvi egymagában nem tudott megküzdeni Csaholczi bárha maga is presbiteriánus felfogású, amellet Gidófalvinak barátja s egyuttal szállásadó gazdája is, - úgy látszik - hogy Erdélyszerte a kemény akaratú Geleji püspök, helyben pedig a nagytekintélyű Váradi Miklós főbíró miatt egyelőre helyesebbnek tartotta a Medgyesi politikáját követni. Tolnai Dali János harcos természete azonban gyökeresen felkavarva mindent, a központi egyházuralom hivi ezért még kérlelhetetlenebb merevséget tanusítottak. Ennek következtében Kolozsvárt is az erősebb fél győzött s ezért Gidófalvinak is pusztulnia kellett, sőt Csaholczit is - Medgyesi 1649 december 9-én keltezett levele szerint - noha aláírta az u.n. Geleji-féle kanonokat, mégis "ugyan kitudták Kolosvárrul".²⁰⁾

Bisterfeld professzor Rákóczi Zsigmondhoz 1650 március 11-én Fehérvárról intézett levelének utóiratában már arról számol be: "Claudiopolitani jam vocant d. Veresmartinum; quaeso C. Vra jam habeant domini Csaholii(!) rationem. D.Csulai etiam id optat."²¹⁾ Valószínű is, hogy Veresmarti Gáspár, az eddigi marosvásárhelyi pap és esperes, még ugyanebben az esztendőben elfoglalta állását,

20) EPrK. 1874: 172. és 1876: 321.

21) TT. 1890: 235.

ami azután azt is jelenti, hogy Csaholczinak ekkorra már itt kellett hagynia a várost.

A Kolozsvárról eltávolított jeles egyházi férfit azután - bizonyosan Medgyesi és Bisterfeld tanácsára - Lorántfi Zsuzsánna vehette pártfogásába, mert hiszen nemsokára az özvegy fejedelemasszony uradalmaihoz tartozó Fogarason találkozunk vele, mint lelkipásztorral.²²⁾ Az 1656. év folyamán azonban már eltávozott innen. Bár tudjuk róla, hogy ő is hirdetője volt a presbiteri gondolatnak, működéséről - a tényleges adatok hiányában - világos képet mégsem tudunk adni. Azonban azt mégis csak tudjuk, hogy 1660-ban, az anyagi javakkal bőven ellátott vizaknai lelkipásztori állást töltötte be,²³⁾ ahol azután rövid időn belül meg is halt.²⁴⁾

Eleddig az is bizonytalan volt, hogy a haladó gondolkodású Csaholczai s a hasonlóképpen presbiteriánus Apáczai között baráti kapcsolat állhatott-e fenn, jóllehet még a fehérvári kollégiumban töltött 1646-48. években elég alkalom adódhatott az öregdiák Apáczai s az újonnan jött akadémikus mester Csaholczai gondolatainak egymás között való kicserélésére. Bárha levélváltásukról semmi emlék sem maradt fenn, de mindkettejük azonos hitelvei és hihetőleg világnézete közel kellett hozza egymáshoz e két jeles ifjú gondolatvilágát. Erre azután Jakó Zsigmond egyetemi tanár e bizonytalanságra is határozottan utba igazító nyomot talált. Ugyanis a székelyudvarhelyi kollégium könyvtárában reábukkant Piscator ótestamentumi kommentárjainak Herbornban 1646-ban kiadott egyik példányára. E nagyszabású munka lapjaira írott bejegyzés szerint: "Clar. ac Rdo D.Joh. Tsaholci Pastori Ecclesae Orth.Claud. fidelissimo mittit Joh. Apatzai."²⁵⁾ E könyvet tehát Apáczai az 1648.év utolsó hónapjaiban, avagy 1649-ben, Csaholczinak Kolozsvárról történt eltávolítása előtt küldötte haza. Ezzel most már egy újabb szál bukkant napvilágra, amely hozzájárult annak bizonyosságához, hogy Apáczai az erdélyi tudományos és egyházi életben mégsem állhatott egészen társztalan magánosan, hiszen az ifjabb nemzedéknek több jól ismert jeles tagja között Csaholczival is baráti viszonyban kellett lennie.

22) Pokoly József: Az erdélyi ref.egyház története.Bp.1904-5. II.

23) Tagebuch des Demeter Kereszturi über die Belagerung Hermannstadts durch Georg Rákóczi. Archiv. XIX. 276, 290.

24) Zoványi Jenő: Puritánus mozgalmak. Bp. 1911. 365.

25) Köszönettel tartozom Jakó Zsigmond egyetemi tanárnak szíves előzékenységeért, amiért e becses adatot annak idejében rendelkezésemre bocsátotta.

F o g a r a s i K. F e r e n c

A puritánus elveknek nyílt hirdetőjeként találjuk Fogarasi K. Ferenc gyulafehérvári papot. Életéről és működéséről alig tudunk valamit, hiszen nyomtatásban idehaza megjelent munkája mára már egyetlen példányban sem maradt reánk.

Nevéből következőleg Fogarason, vagy a fogarasi fejedelmi uradalom falvainak valamelyikében született, a leydai egyetem anyakönyvének adataiból következőleg, 1620-ban látván meg a napvilágot. Hazai tanulását bizonyosan Fogarason kezdve el, Fehérváron folytatta, innen azután Karánsebesre vitetett papnak. Külsőországokbeli akadémiákra való kibujdosására az 1647. esztendő késő tavaszán került sor.

A kolozsvári sáfárpolgár számadáskönyvében 1647 június 5-én azt jegyezte fel, hogy "Tott Janos uizen haro[m] alumnus de-akokat S. C. L. B. V. P.¹⁾ Franciscus Fogarasit, Sinko Janost, Szabolai Mihalt, hatt loual, solui fl. 9."²⁾ Hollandiába érve, e diákok először 1647 augusztus 3-án a franekerai akadémiára iratkoztak be,³⁾ majd a leydai egyetem anyakönyvében találjuk nevét, 1648 május 6-án bevezetve: "Franciscus Fogarasi Hung. Transylvanus (Annorum) 28. T(heologiae studiosus)".⁴⁾ Innen azután rövid időre Utrechtbe vándorolt.⁵⁾ Lehetséges, hogy tanulását az öreg fejedelemnek október 11-én bekövetkezett váratlan halála szakította félbe.

Idegen országokbeli tanulását két vitatkozása őrzi. Egyiket

1) = Salus Conductus Levelükre Biró Vram Parancsára.

2) Sáfár-számadáskönyv. 1647. 531.

3) TT. 1886: 607.

4) Archiv. N. F. XVI. 212.

5) Segesváry Lajos. 16.

1648 június 20-án Leydában Spanheim Frigyes teológiai professzor elnöklete alatt "De Praedestinatione" tárgykörből tartotta, kapcsolatra hozva Krisztus halálával. Disputációját Rákóczi Zsigmondnak, Geleji püspöknek, Medgyesi udvari papnak és B. Sikó István ilyefalvi papnak, s esperesnek ajánlotta.⁶⁾ Hihető tehát, hogy Zsigmond herceg támogatásával gyarapította tudását. A másik, eddigelé ismeretlenül lappangott vitatkozásának egyik példányára a debreceni református nagykönyvtár gazdag anyagában akadtam rája. Ennek tárgyköre: "De Notis Ecclesiae visibus" s hasonlóképpen Leydában Triglandius Jakab professzor elnöklete alatt 1648 június 24-én tartotta. Ajánlását bölöni Sikó Péterhez, Rozgóni János kézdívisárhelyi lelkipásztorhoz, Árkosi Benedek fehérvári iskolamesterhez, Ajtai János köpeci paphoz és Rimai János bölöni istenszolgájához intézte.⁷⁾

Idegen földön tehát egy esztendőnél nem sokkal tovább maradt. Ugyancsak a kolozsvári sáfár 1648 november 25-én azt jegyezte fel: "Erkezenek Nemeth Orszagból 2 Vitebergus Deakok, Egyik Fogarasi Ferencz, az másik Maxai, mennek Feiervarra." Továbbá azt számolja el, hogy "Novak Istua[n] viszi az Eo Naga Vitebergus Deakit Fogarasi Ferencet az Tarsauai Maxaiual Nemeth orszagból jönnek. Eot louon Enyedigh f. 3 - 12 1/2."⁸⁾

Ugy látszik, hogy a püspök kellő képességűnek találta Fogarasi, minthogy az iskolamesteri próbaévektől eltekintve, mindjárt Fehérvárra rendelte másodpapságra. Ugyanis egykori iskolatársa és külsőországokbeli utitársa: bölöni Sikó János 1649 július 9-én Utrechtben tartott vitatkozását a többek között Fogarasi K. Ferenc gy.-fehérvári papnak, mint rokonának ajánlotta.⁹⁾ Ezt tudva, most már azt is sejtjük, hogy elhelyezkedésében netalán tekintélyes esperes atyjafia: Sikó István is támogatója volt.

Fogarasi azonban -ugy látszik- hazatérése után nem titkolta, sőt talán hirdette is puritánus nézeteit. Ugyanis Medgyesi Pálnak Rákóczi Zsigmondhoz 1649 június 9-én Fehérvárról intézett le-

6) RMK. III. 1702. és Adattárunk I. 490.

7) A debreceni ref. nagykönyvtár jelzése: R.M.K. 615.

8) Sáfár. 1648. 750, 765.

9) R.M.K. III. 1730.

velében olvassuk, hogy Kemény János reábeszélése ellenére ifjabb Rákóczi György fejedelmet megkörnyékezték és reá is vették, hogy a Geleji-féle kánonok a legközelebbi zsinaton szentesítve, kihirdetessenek. "Látja Nagyságod a nagy praktikát: a mi kegyelmes urunk nem értvén exacte mik legyenek azokban az kánonokban, megszólította ugyan püspök uramat, hogy Fogarasi és Gidófalvi uram ellen semmit ne cselekedjék, de oly dolgok vannak ezekben, hogy sokkal többet és nagyobbakat cselekedhessék rajtok, mihelyt ez kánonok principali authoritate konfirmáltatnak. Én csudálom, hogy a mi kegyelmes urunk a maga méltóságát kiadja kezéből, hogy osztán pro libita élhessen az episcopatus az ártatlanoknak elnyomásokban, mely ellen ha akarna is ő Nagysága, nem állhat ezután, így ezeket a kánonokat konfirmálván ő Nagysága."¹⁰⁾

Ugy látszik, hogy Csaholczi és Gidófalvi kolozsvári, Fogarasi fehervári papot, valamint Árkosi fehervári scholamestert a zsinat állásukból felfüggesztette. Legalább is ez olvasható ki Medgyesinek 1649 augusztus 23-án Fehérváron keltezett s Rákóczi Zsigmondhoz intézett leveléből: "Rágalmaznak azzal is mind engemet s mind Bisterfeld uramat, hogy ama szegény négy atyafiakat elűtasztottuk, s magunk elébb állottunk, kik is ha jelen lőttünk volna, hasonlóképpen jártunk volna. Itélnek váltig Huszár (Mátyás fejedelmi tanácsur) uramék köre és minden rut halálra."¹¹⁾

Rákóczi Zsigmond rábeszélésére azonban, akit főképpen Medgyesi és Bisterfeld tájékoztatott a tanusított önkényes helyzetről, a fejedelem az ítéleteken változtatva, egyikük-másikuk viszszerült előbbi helyére s minthogy Geleji püspök 1649 december 12-én elhunyt, ilyenképpen Fogarasi továbbra is a fehervári pap-ságban maradt. Ezt bizonyítja ugyancsak Sikó Jánosnak 1651 június 14-én Utrechtben tartott vitatkozása, amelyet a többek között megint csak Fogarasi K. Ferenc gyulafehérvári papnak ajánlott.¹²⁾

Ugy látszik, hogy Fogarasi mégis csakhamar felcserélte Geleji, majd Csulai püspökök mellett betöltött második papi álló-

10) Szilágyi Sándor: A kolozsvári egyház történetéhez. EPrK. 1874: 165-66.

11) Szilágyi Sándor: Medgyesi Pál levelei. EPrK. 1876: 309.

12) RMK. III. 1789.

mását a vizaknai papsággal. Ugyanis Bethlen Kata könyvtárának Bod Péter által összeállított jegyzékében azt jegyezte fel, hogy "Fogarasi Ferencz vizaknai pap magyarra fordított egy Katekizmust illy titulussal angliai nyelvből: "Kis Keresztény". Nyomt. Fejérváron, 1654. esztendőben. 8 részben."¹³⁾ Ez a könyv ma már egyetlen példányban sem ismeretes.¹⁴⁾ Ebből bizonyos, hogy tudott angolul, amelyet magán uton sajátíthatott el, bárha nem lehetetlen, hogy hollandiai tanulása idején, ha egészen rövid időre is, de megfordult Britanniában is.

Vizaknáról nemsokára az enyedi papságra vitetett s mint ilyent 1657-ben esperesnek is megválasztotta az egyházmegye papsága. Jóllehet az 1663. évben Pathai Mátét választották helyébe esperesnek¹⁵⁾, életét azonban ekkor még nem végezte be, hanem visszatért Vizaknára. Ezt bizonyítja, hogy Fogarasi K. János teológus diák 1670 április 30-án Utrechtben Burmann Ferenc professzor elnöklése alatt "De Vocatione Gentium" címen tartott teológiai nyilvános vitatkozást apjának: Fogarasi K. Ferenc vizaknai papnak ajánlotta.¹⁶⁾ Erről az ifjabb Fogarasiról még azt is tudjuk, hogy 1666-ban irta alá a debreceni kollégium törvényeit, majd azután "Academias salutem, et ibi animam Deo elocat."¹⁷⁾ Különbösen a leydai egyetem anyakönyve szerint itt, mint 22 esztendőös ifju, öt társával együtt 1668 augusztus 8-án iratkozott be a teológiai szakra.¹⁸⁾ Innen azután 1670-ben Utrechtbe ment át.¹⁹⁾ Hihető, hogy még ebben az esztendőben ugyanott halt meg.

A kolozsvári református kollégium nagykönyvtárában annak idejében egy olyan könyvbejegyzésre találtam, amely azt árulja el, hogy "Ex Libris Stephani Bardi Comp(a)r[atum] Enyedini. Valet den. 60. Anno Curr[entel] 1676. 28. 7-bris...Apud Vidua[m] p[er] (ie) Defuncti Clar(issimi) Doct(issimi) D(omini) Francisci Fogarassi Enyed(ini)."²⁰⁾ Ezután még néhány könyvet sorol fel annak bizonyosságára, hogy azokat is ugyanakkor vásárolta. E sorok mintha azt sej-

13) B.K.P.: Gróf Bethlen Kata könyvtárának lajstroma. EM. 1912:169.

14) RMK. I. 884.

15) Az erdélyi reformált anyaszentegyház névkönyve 1867-re. 10-11.

16) RMK. III. 2531.

17) Thury Etele: Iskolatörténeti adattár. II. 136.

18) Archiv N.F. XVI. 215.

19) Segesváry Lajos. 21.

20) A kolozsvári ref.koll.nagykönyvtárban Y.236.sz.jelzéssel volt elhelyezve.

tetnék, hogy Fogarasi Ferenc élete végére vagy ő, vagy legalább is özvegye visszaköltözött volna Enyedre. Bizonyos azonban, hogy a vásárlás időpontjában ő már nem élt, ellenben az özvegy -az egykori szokást követve- ura elhunyt után rövid időn belül áruba bocsátotta a reá maradt könyveket, hogy ezzel is valamelyes jövedelemhez jusson a reá szakadt nehéz árvaságban. A vásárló egészen bizonyosan kollégiumi diák volt, amire a következő könyvtulajdonos bejegyzéséből is következtethetünk. Ez ugyanis így jelölte meg a kötetet: "Nicolai Orlai et amicorum. 1680."

Valószínűnek tartom, hogy Fogarasi K. Ferencnek ha netalán nem is fia, hanem atyjafia volt az a Fogarasi K. József, aki Magyarországra történt távozásakor 1666 június 3-án az enyedi kollégiumban Pápai Páriz Ferencnek ajándékozta "De Morborum internorum curatione libri IIII. Dionysio Fontano Doctore Medico Mompensulensi Authore" című könyvét.²¹⁾ /Vajjon nem ez az ajándékba kapott könyv indította-e el Pápai, hogy az orvosi tudományokból is képesítést szerezzen?/ A két Fogarasi közötti atyafiságot már csak abból is következtethetjük, hogy e kötet címlapján első tulajdonosképpen a "Joh. Siko B." megjelölést találjuk, már pedig láttuk, hogy bölöni Sikó Jánost, a korán elhunyt kolozsvári kollégiumi tanárt, aki az akadémiákon az orvostudományokban is kiképezte magát, rokoni szálak fűzték Fogarasi Ferenchez.

21) U.o. IV. 219. sz. könyvtári jelzéssel.

Kolozsvári Igaz Kálmán

Bod Péter úgy emlékezik meg róla, hogy "Colomannus Igaz Kolozsvári nobili ex prosapia natus Claudiopoli, nobiliorem se scientiarum ac elegantium literarum cultu reddidit."¹⁾ Ez a megállapítás meg is felel a valóságnak, hiszen vele kapcsolatos külső országokbeli emlékeink - a jellemzésen kívül - őt leggyakrabban "Colomanus Igaz Claudiopolitanus" néven említik. Ezzel szemben már kérdés, hogy családja valósággal kolozsvári eredetű-e? Nem vala olyan gyakori családnév az "Igaz", vagy latinra fordított alakban a "Justus", különösképpen a hasonlóképpen ritka Kálmán keresztnévvel kapcsolatosan, hogy ujólagos együttes előfordulásukkor a következtetéstől visszarettenjünk.

Egy 1593-ból való adatunk szerint a váradi református egyház-község tagjai közül többen 3 m. arany 44 tallér 6 garasnyi összeget gyűjtöttek össze a wittenbergi akadémián tanuló magyar diákok társasága számára. Ebben az összegben többek között bannefoglaltatik "a circumspecto viro domino Culmano Igaz" adományozott 50 denarius is.²⁾ A két Igaz Kálmánnak közeli rokonsága valószínű. Bárha a váradi csak a polgári jellegű circumspectus címzéssel illették, holott a névsorban a legtöbbnek neve mellett ott találjuk a "nobilis" rangjelzőt, addig a kolozsvárinak külső országokbeli vitatkozását "Colomannus Igaz Nobilis Claudiopolitanus" név alatt nyomtatták ki.³⁾ Vegyük azonban tekintetbe, hogy Várad törzsökös polgárai - mint végvárbeliek - amugyis mindannyian nemesek voltak. Történt azonban, hogy Omár basa 1598 évi ostroma idején Várad külvárosaiból sok polgár menekült Kolozsvárra. Ezek alakították meg.

1) Bod Péter: *Historia Hungarorum Ecclesiastica*. Lugdunum - Bataviae, 1888-1890. III. 419.

2) Thury Etele: *Iskolatörténeti adattár*. Pépa, 1908. II. 43.

3) EM. 1907: 252.

az itteni református gyülekezetet. Közöttük találjuk Váradi Miklóst, a Bethlen Miklós dédapját,⁴⁾ valamint az először 1604 február 8-án említett váradi Igaz Gáspárt, akinél a váradi előnév származási helyét jelöli s így az előbb említett első Igaz Kálmánnak valószínűleg fia volt. Ezt az Igaz Gáspárt találjuk még Brandenburgi Katalinnak 1630 április 20-án Kolozsvárt kiállított adománylevelében, amelyben az 1628. évre történő utalással a kolozsvári református szászok képviselőjében jelentkezik (ami azonban egyáltalában nem jelenti szász nemzetiségét) "prudentes ac circumspecti Caspar Igaz et Nicolaus Varadi, cives et negotiatores in civitate nostra Colosvár residentes."⁵⁾ Igaz Gáspár, aki áros ember (kereskedő) vala, már öreg rendű lehetett, életét is csakhamar bevégezte. A nagypiaci templom harangjairól vezetett bevételi tételek között találjuk 1631 december 28-án "Pul(satum) e(st) Casparo Igaz M(aioribus) 9 vic(ibus) fl.4 den. 50."⁶⁾ Feleségéről Szegedi Katáról 1631 december 13-án történik említés, az adófizetők könyvében pedig 1638-42. években találtam feljegyezve az Igaz Gáspár-féle házat Farkas-utcában.⁷⁾

A következő nemzedék egyik tagjaképpen jelentkezik Igaz Ferenc kolozsvári polgár, akinek ugyancsak farkas-utcai házáról 1647-49. és 56. években láttam feljegyzést.⁸⁾ Az ő halálkozásának ideje a református harangoztatógazda számadáskönyvébe 1659 június 30-án van bevezetve, mignem temetését a szabó céh július 10-re jegyezte fel: "Igaz Ferencz temetessetol attak fl. 2 // 50."⁹⁾ Az ő fiára vonatkozhatik Bánffy György kormányzóhoz az ekklézsia fejrődi portiója ügyében tartott tanuvallomásokról 1695 június 27-én intézett felterjesztés aláírása: "Igaz Gáspár Nobilis de Kolosvár mpria és Sámsondj Jóseph mpria Nobilis de Kolosvár."Az iratot kívül lezáró vörös viaszba nyomott, eléggé homályos és szinjelzetlen

4) Bethlen Miklós önéletrajza. Pest, 1858. I.

5) Az "apellatium" adományozásáról kiállított fejedelmi oklevél. (A ref. egyházközs. lev.tárában.)

6) Unitárius egyháziak számadáskönyve az 1632. évről. 58.(Klt.)

7) Dica. 1638-42. (Klt.)

8) I.h. az 1647-49. és 56. évekből.

9) Kovács Máté ref. harangoztatógazda számadáskönyve. (Az ekkla. lev.tárában.) - Szabó céh számadáskönyve. (ENMLT.)

pecsét közül az egyiknek képe: kerek paizsban husvéti bárány. Szembenéző koronás nyíltsisakjának disze netalán valamiféle ágaskodó állat. Takaró mindkétfelől. A cimere felett köriratban: G A S P A R - I G A Z - és egy elmosódott rövid szó.¹⁰⁾ Farkas-utcai házáról, az 1690. évi dica-könyvben történik említés.¹¹⁾

A felsoroltak közül Igaz Kálmán iskolamester Igaz Ferencsel ugyanazon nemzedékhez tartozhatott.

Igaz Kálmán születési idejét 1620-22. körüli időre tehetjük, minthogy 1646-ban már külsőországokbeli akadémiákon találjuk. Hazai tanulását a kolozsvári scholában kezdhette s hihetőleg Fehérvárott fejezte be.

A kolozsvári sáfárpolgár 1646 április 21-én és 22-én azt jegyezte fel, hogy "Erkezenek feieruarrol az Vrank eo Nagisaga alumnussi michael maxai negied magauai, mennek oda fel."¹²⁾ Valószínű, hogy e négy diák egyike Igaz Kálmán vala. Elindulásuk ideje ugyanis jól összeegyeztethető a külföldi források adataival. Így találjuk a frankerai akadémia anyakönyvében 1646 június 30-án történt beiratkozásakor "Colomannus Igar (!) Claudiopolitanus" nevét,¹³⁾. Az elindulástól eltelt két és fél hónapot az utazás vette igénybe.

Az Erdélyi Protestáns Közlöny szerint 1647-ben az utrechti egyetemen találjuk "Colomannus Justus Hung. Transylvanus" néven, bárha a Debreczeni Protestáns Lapban közölt névjegyzék 1648-ra írja itteni beiratkozását: "1648. Kolomanus Justus."¹⁴⁾ Határozottan állítjuk, hogy az utóbbi közlemény tévedett, különben is 1648 október 26-án már mint "Colomannus Justus Hungarus Sacr(ae) Th(eologiae) St(udiosus)" a harderovicumi akadémián folytatta tanulmányait.¹⁵⁾

10) Az egyházközs. lev.tárában.

11) Dica. 1690.

12) Sáfár. 1646. 308, 427.

13) TT. 1886: 607.

14) EPrK. 1885: 213. DebrProtLap. 1901: 720. - Hibás névközléssel: Segesvári Lajos Magyar ref. ifjak az utrechti egyetemen. Debrecen, 1935. 16.

15) ItK. 1891: 433.

1650-ben Groningában hallgatja az előadásokat s Maresius Sámuel professzor elnöklése alatt "De Personalitate adeoque Divinitate Spiritus Sancti, contra Socinianos" címen 32 lapnyi terjedelmű vitatkozást tartott, ezzel is bizonyítván, hogy legalább is még ekkor nem volt mentes a kolozsváriak között eléggé gyakran jelentkező elfogultságtól.¹⁶⁾

Fekete Mihály és utána Török István szerint Igaz Kálmánt "1651-ben az utrechti egyetemen találjuk" ismét, mivel Nimethi Istvánnak ugyanennek az esztendőnek július 14-én Utrechtben tartott disputációját zsidó nyelvű verssel üdvözölte.¹⁷⁾ Ezzel azonban nincsen bebizonyítva, hogy külső országokban való tanulásának végére visszatért volna Utrechtbe, ellenben sokkal hihetőbb, hogy a jóbarát a távolból küldötte üdvözlését az 1651-ben megjelent munkáscsúhoz.

Igaznak különben ugyanebben az esztendőben Franekerában jelent meg három, összesen 12 sztl. levél terjedelmű vitatkozása, Cloppenburg János teológiai professzornak "Compendiolum Socinianismi" című értekezés-gyűjteményében. Tárgyuk: "De Deo; et Jesu Christo; deque Spritu Sancto."¹⁸⁾ Ugyanez a gyűjtemény 1652-ben második kiadásban is kinyomtatott. Címe mint előbb, csupán az szedtetett utána, hogy "Editio secunda, auctior et emendatior". E disputációról Bod Péter is megemlékezik.¹⁹⁾

E vitatkozásainak megtartása után öt esztendőig tartott külső országokbeli bujdosásából Sikó János nevű tanuló társával együtt még ugyanebben az évben hazatért. A kolozsvári sáfárpolgár 1651 szeptember 29-én keltezett bejegyzése szerint: "Erkezenek Urunk[ne]k Alumnusi ketten, az felső Országokból, es inaskajual edgiüt vadnak negyen", mennek Enyeden át Fehérvárra.²⁰⁾ Azonosításukhoz azt az érvet is felsorakoztathatjuk, hogy a legtöbb szegény sorsu diákkal ellentétben csakis a jómódu kereskedő-családból származtak.

16) MKvSzle. 1930: 147. és a debreceni ref.koll.nagykönyvtára: I. terem jobbra 345. sz.

17) Fekete Mihály: A kolozsvári ev. ref. főtanoda története. Kolozsvár, 1875. 27. - Török István: A kolozsvári ev. ref. collegium története. Kolozsvár, 1905. I. 26. - RMK. III. 1787.

18) EM. 1906: 41.

19) I.h. 1907: 252. - Bod Péter. III. 419.

20) Sáfár. 1651. 100, 70.

mazott Igaz Kálmánnak, meg a jó ekkleziájú és tekintélyes es-
peres fiának: Sikó Jánosnak lehetett módjában, hogy külföldi ut-
jára inaskát, bizonyosan alsó osztályos tanulót vigyen magával.

Ebben az időben a kolozsvári iskolánál az alsó osztályokat
oktató hat kollaboratoron s a felső évfolyamokat vezető Porcsalmi
András lektoron kívül más tanerő nem volt. Tekintettel arra a kö-
rülményre, hogy apja szándékát megvalósítandó, II. Rákóczi György
fejedelem ekkortájban rendelte el a régi rozszant óvári scholabáz
helyett a farkas-utcai iskolának fundamentumából való felépíté-
sét, Csulai György püspök is - a fejedelemmel való megegyezett el-
határozásból - ekkor kezdett hozzá e tanintézetnek kollégiummá va-
ló fejlesztéséhez. A fejlesztéshez vezető első lépés a mesteri ál-
lások betöltése, melyeknek javadalmazását részben maga a fejede-
lem vállalta magára. E nagyszerű fejlődés előtt álló tanintézet
mestereiül a most hazatért Igaz Kálmánt és tanuló társát: Sikó Já-
nost rendelte a püspök. Tisztségük - úgy látszik - most már alig-
ha csak két, vagy három évre szóló megbízatásnak, hanem állandó
jellegű állásnak volt szánva, amit különben az is bizonyít, hogy
se Igaz, se Sikó, se Porcsalmi már nem laktak a diákok között az
iskola épületében, hanem család számára is megfelelő házban. Így
találjuk az 1653/54. évi egyházközségi kvártási számadáskönyv el-
szórt adatai között. Példának okáért megemlítik az "Ovárbeli ház"-
at, melyben "Sikó uram lakott," továbbá "az ovarban (Porcsalmi) Leo-
tor uram haza"-t.²¹⁾ Igaz Kálmánról nincsen külön említés, mint-
hogy neki saját háza volt. A városi adószedők számadáskönyve sze-
rint 1653-ban a Luporum-ban, vagyis a Farkas-utcában "Igaz Kalman
Schola Mester" házára kirótt, de lakójának egyházi jellege miatt
elengedett adó 1/4 dica volt.²²⁾

A most már háromra kiegészült tanári kar vezetőjévé, "rector
primarius"-sá Igaz Kálmán rendeltetett, bizonyosság erre nemcsak az
a helyzet, hogy a régi és jó tanár Porcsalmival szemben öt mester-

21) Bedj András és Kobzos István ref. kvártások "Regestum Sgu Rati-
o" c. 1653/54. gazdasági évi számadáskönyve. 45/B, 46/B, (Az
egyházközs. lev. tárában.)

22) Dica. 1653.

nek nevezték, holott az előbbi csak lektor címzés és az ahhoz mért fizetség illette meg, hanem a számadáskönyvek, amelyek a járandóságok elszámolásánál mindég a leghatározottabban megtartották az egyházközség salláristáinak rangsorát, igazt mindég Forcsalmi előtt sorolják fel. Sikót, bárha ő is akadémikus mester volt, hasonlóképpen nem tarthatnók a schola vezetőjének, nemcsak rövid működési ideje alatti hosszas betegeskedése miatt, hanem mert korban néhány esztendővel fiatalabb volt Igaznál. Tehát Szabó Károlynak az az állítása nem felel meg a valóságnak, hogy Igaz Kálmán, "mint segéd tanár működött a kolozsvári ref. gymnáziumban Forcsalmi tanár mellett",²³⁾ Török István pedig nem is látja bebizonyítottak, csak valószínűnek Igaznak itteni működését, amelyet az 1652-56. körüli évekre helyez. Vele együtt a kollégium történetének régebbi megírói, mint valószínűleg Huszti András munkáját felhasználó Benkő József s Méhes Sámuel, csak keresztnévén ismerik, Fekete Mihály pedig a keresztnév azonosságából következtetve tartja egy személynek Colomannust a kolozsvári származásu, de az ő idejében csak máshol való szerepléséről ismeretes Igaz Kálmánnal.²⁴⁾ Az ekklezsia quártásainak 1653 július 23-tól 1654 augusztus 4-ig tartott gazdasági évi számadáskönyve azonban kétségtelenné teszi Fekete Mihály következtetésének helyességét; itt ugyanis "Igaz Kálmán Uram Akadémikus Mester", továbbá "Igaz Kálmán uram az schola mesterünk" megnevezését találjuk.²⁵⁾

A hiányosan megmaradt egyházi számadáskönyvek adatai róla legkorábban 1652 február 7-én tesznek említést. Ugyanis Váradi Miklós főpatronus elszámolván a quártással a különböző alkalmakkor eszközölt készpénzkiadásait, a fenti időpontra hivatkozással az jegyeztetett fel, hogy "Igaz Kalman Uram szamara is kertek eö kegelmek (t.i. a korábbi évekbeli kurátorok) Varadi Miklos Uramtol No. Tall(eris) 10: meljről contentaltam eö kegelmet kesz penzüll fl. 18", ugyanerre vonatkozólag még azt találtam, hogy "az schola Mesterünknek Igaz Kalman Uramnak... Jüvetelire adott tiz tallris

23) Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező. 1870: 597.

24) Török István. I. 26. - Huszti András: De origine... Gynasiorum Transilvanensium. - Benkő József: Transsilvania. Vindobona, 1778. II. 273. - Méhes Sámuel: A kolo'svári reformatum kollégyom Historiája. 29. - Fekete Mihály. 27.

25) Quártások 1653/54. 5/B, 16/B, 33/A.

teszen fl. 18."²⁶⁾ Ebből az utólagos elszámolásból szolgálatának kezdő idejét mégsem tudjuk biztosan megállapítani. Lehetséges, hogy 1651 vége, vagy netalán 1652 legeleje volt az az időpont, amikortól kirendelése számítható. Az 1653/54. évi számadáskönyvek szétszórt adataiból javadalmazását már valamivel biztosabban határozhatjuk meg. Ugyanis háromnegyed évre felvett szegődsége 112. magyar forint 50 pénz, ilyenképpen tehát egész esztendei készpénz járandósága 150 forint vala, vagyis annyi, mint amennyi Keresztu-
 ri Pál fehérvári fő-scholamesternek még Bethlen Gábor idejében megállapított.²⁷⁾ Ezen kívül fára még 10 forintot kapott. Természetbeni járandósága a dézma-beszolgáltatásokból: bor 120 veder (vagyis 960 ejtel), buzát pedig valószínűleg csak félévre vett fel 6 köblöt, ez azután egész évre 12 nagy köbölnek, vagyis 96 nagy vékának felelt meg.²⁸⁾ Mindez most már az egykori pénzértékre átszámítva, összesen 275 m. frt 20 pénz értékűnek becsülhető.

Nagyon hihetőleg vele egyidőben rendeltetett ide iskolamesterül külső országokbeli tanulásának társa: bölöni Sikó János is. Hármójuk között azután hogyan oszlott meg a teológia, filozófia, és filológia évfolyamainak tanítása, biztosan megállapítani nem tudom. Ugyanis Igaznak a héber nyelvben való nagy jártassága, amit az 1651. évi utrechti vitatkozáshoz írott zsidó nyelvű verse is tanúsít, még nem bizonyíték emellett, hogy ő lett volna a filológia tanára, mert ha elfogadjuk iskolánkra vonatkozólag is a fehérvári academicum collegiumnak 1630-ban Alsted főprofesszortól készített tantervezetét,²⁹⁾ abban az esetben a kollégiumi évfolyamokon mindkét teológiai tanár, valamint a filológia tanára is tanította a "szent" nyelveket. A kollégium nagykönyvtárának egyik kötetében a következő bejegyzés olvasható: "In usum Collegii Reformat. Claudiopolit. confert Andreas Portsalmi in eodem Collegio Philosop. Lector."³⁰⁾ Tehát ha a filozófiát Porcsalmi tanított-

26) I.h. 33/A, 41/A.

27) Radvánszky Béla: Udvartartás és Számadáskönyvek. Bethlen Gábor fejedelem udvartartása. Bp. 1888. 230.

28) Quártások. 1653/54: 5/B, 16/B, 33/A.

29) Szabó Károly: A gyula-fehérvári Bethlen-féle főtanoda szervezeti szabályzata. TT. 1879: 797-805 és Koncz József: A marosvásárhelyi evang. reform. kollégium története. Marosvásárhely, 1896, 550.

30) M. 27. jelzéssel ellátott kötet.

ta, abban az esetben Igaz Kálmánnak teológiát tanító tanárnak kellett lennie. Tanári és nevelői működését méltató adatképpen csak Apáczai 1653. évi fehérvári beköszöntőjében elhangzott néhány szava hozható fel: "Ast tu (sc. schola) Claudiopolitana recens exstructa nihilne ex vetustis exues exuviis? haud equidem persuadere mihi unquam poteris, vivit enim in te Portsalmius, ...vivit Colomannus, vivit et Siko, quos dum vivos sentis, reformata es."³¹⁾

Igaz Kálmán teológiai felfogása a kálvinizmus keretén belüli egyházigazgatási elvei - a maradi papuralmi rendszerrel szemben - az Angliából kiinduló presbiteriánizmusból fakadt, hirdetve a gyülekezet tagjainak az egyházi kormányzat ügyeiben való részvételi jogát. E meggyőződése lett azután oka a Kolozsvárott reá várakozó nagyszerű nevelői és szervezői feladattól való megfosztatásának, félbe hagyatva vele a tehetségének és tudásának tág teret nyitó tanári pályát.

Gidófalvi János kolozsvári lelkipásztornak Medgyesi Pál fejedelmi udvari paphoz s ez utóbbinak Rákóczi Zsigmond herceghez intézett levelezéséből látjuk, hogy a püspökös egyházigazgatás fenn tartásának elve megingathatatlanul uralta az itteni gyülekezet világi vezetőinek felfogását.³²⁾ Az egyházi férfiak közül Batai György, előbb helybeli iskolamester, majd lelkipásztor, a világiak közül a gazdag és befolyásos polgár Várad Miklós kalmár (Bethlen Jánosnak, a későbbi erdélyi főkancellárnak apósa), mint főpatrónus és Szögedy Gergely deák harmincados, mint patrónus voltak a legmakacsabb támadók, akik akaratuk keresztülvitelének érdekében még az erőszaktól sem riadtak vissza. Geleji Katona István püspök segítségével ők távolították el innen Gidófalvi, Csaholczi és Tótfalusi lelkipásztorokat. S mikor 1651-re minden elcsendesedett, két-három év multával a pernye alól újra fellángolt a tűz. Ez azután annál könnyebben lobbanhatott fel, mert már országgyűlésileg is meghozták a vallási innovatio ellen irányuló /Approbata Constitutio I. r. l. c. 3. a.) törvénycikket.³³⁾ Erre az újabb meghurcoltatásra bárha még annyi adatunk sincsen, mint az e-

31) Apáczai Cs. János: Oratio de studio sapientiae. 42.

32) EPrK. 1874: 165-166, 172-74. és 1876: 306-09, 320-22.

33) Pokoly József: Az erdélyi református egyház története. Bp. 1904-1905. II. 226-27.

lőbbire, mégis bizonyosnak tarthatjuk, hogy ugyancsak a fentebb megnevezett férfiak működtek közre Igaz Kálmánnak eltávolításában. Erre következtethetünk a számadáskönyvnek 1654 január 21-én elszámolt tételéből. Ugyanis bizonyosan Váradi Miklós főpatrónus s natalán Kobzos István perceptor "Fejervarra menvén az gyűlésre, hogy (fejedelem) Urunkat ő Nagat requiralliu az schola Directio-jarol valo excludalasunkért,...költöttünk negyed fél hétig mulatván,melyről contentaltam (Varadi Miklós) ő kglmet - fl 12. Szeker Bérben fizettem fl 3 // 50." Ugy látszik, hogy Váradi megnyerve a fejedelem s a püspök jóváhagyását, bizonyosan hozta is magával a parancslevelet. "Az Urunk eő Naga Schola direkciojárol valo mandatumat az Captalannal Palfi Istva[n] urammal transsummaltatvan fizettem erette fl.1."³⁴⁾

Valószínű, hogy fő-scholamesterünknek Kolozsvár életében nem utolsó helyet elfoglaló rokonsága, mind az Igaz, mind pedig a Szegedi révén nem nézte tétlenül az ellene megindított harcot, hanem igyekezett minden követ megmozgatni, hogy családjának büszkeségére a tudós férfiak sorába felzárkózott sarját továbbra is itt maraszthassa. Ennek ellenére - úgy látszik - neki mégis csak mennie kelle, mivel nem volt megalkuvó, mint hivatalbeli elődje: Bátai György.

Igaz Kálmán 1654 február 2-án még felvette negyedévi járandóságát,³⁵⁾ a továbbiaknak azonban május hónapban már semmi nyoma sincsen. Ezért tehát bizonyos, hogy még ennek az évnek a tavaszán meg kellett válnia állásától. Egy késői adat: az adófizetők 1657. évi számadáskönyve a "Bevarando adosagok" között sorolja fel a Luporum intra moenia-ban "Igaz Calman nem lakik az Varoson fl. -den. 37 1/1" adóhátralékát.³⁶⁾

Elűldözték Kolozsvárról. Erre vall a nagyváradi református esperesség területén levő presbiterianus papok ellen 1655-ben írott pasquillusnak alábbi versszaka:

"Mostan gjött bé hozzánk Igaz K. deák,
Kolosvárrul jött ki, mert ott nem kívánták,
Uj tudományáért Erdélyből ki tudták,³⁷⁾
De az váradiak Szalárdra tukmálták."

34) Quártások. 1653/54. 41/B, 45/B.

35) I.h. 33/A.lev.

36) Dica. 1657. 27.

37) MagyProtEgyh és IskFigyelmező. 1870:597.

Ide a debreceni zsinat 1655 május 30-án avatta lelkipásztor-
rá.³⁸⁾

Ugy tűnik fel, mintha Igaz szinte menekült volna Erdélyből, II. Rákóczi Györgynek közvetlen közelségéből és Csulai György püspöknek a hatásköréből, eltemetkezni a szabadabb légkörű Partiumban. De a biharmegyei, Berettyó-melléki Szalárdon sem hagyott fel a puritánus elveknek és a szellemi elnyomásban részes fejedelem kárhoztatásának nyilvános hangoztatásával. Solymosi Péter ecsedi tiszttartó 1655 július 18-án Váradon keltezett levelében értesíti Rákóczit, hogy "itt a váradi prédikáló székből prédikál egy Kolosvárrul jött mester, a ki most Szalárdon lakik, talán nagyságodat is előhozta a prédikációban: a mint Gargóc uram beszéli, reá is izent Gargóc Mihály uram."³⁹⁾

Szalárdon azonban csupán két évig paposkodott. Tehetsége, képzettsége nagyobb jelentőségű munkaterületre kívánczolt. Szalárdi János krónikájában az 1660. évi eseményekkel kapcsolatban említi kolosvári Igaz Kálmánt, "ki Belényes megraboltatása után onnan elszorított." ⁴⁰⁾ A Feketekörös-menti Belényes város századokon át az egész völgy sulypontja, főképpen bányaváros, de iparos osztálya is erős volt; a XVII. század közepéig egészen magyar és református. ⁴¹⁾ Az egyházközségnek 1883-ban megírt története bárha nem ismeri Igaz Kálmánt, azonban Kisfalvi Tamás papjukról tudja, hogy 1656-ban Borosjenőbe vitték lelkipásztorul, ⁴²⁾ éppen ezért bizonyos, hogy mindjárt őtána, tehát ugyanebben az évben nyerték meg Igazt papjukul. E várost azonban, amelyet már kevésbé védtek Erdély sziklafalai, a II. Rákóczi György megbüntetése céljából országunkra szabadított török hordák nem sok idő múlva elpusztították. A Váradon élő Szalárdi Bihar megyének török kézre jutásáról részletes adatokat közölve, nála olvassuk, "Belényes

38) Borovszky Samu: Tiszántuli ref. papok. Bp. 1898. 28.

39) Szilágyi Sándor: Protestáns egyháztörténelmi adatok. EPrK. 1876: 174.

40) Szalárdi. 537.

41) Györffy István: A feketekörösvölgyi magyarság. Földrajzi Közlemények. 1913.

42) Vállaji Sipos Imre: A belényesi ev. reform. egyház története. Nagyvárad, 1883. 35.

megraboltatását"-nak históriáját. Ugyanis 1658-ban "ad 1-mam diem Septembris viradóra Belényes városát néhány száz török megütvén, az öreg emberek közül a bíróval, Szűcs Jánossal, egynehányat megnyakazván, a népnek színét mind elrabolták vala.De istennek gondviseléséből a rabokkal, prédával vissza nem mehettek vala. Mert a melly néhány száz gyalogot Váradból is későbbben, mint lenni kell vala, Jenőbe indítottak vala, azok már Jenőbe nem mehetvén, visszafordultokban a belényesi rablókkal szintén szemközben találkozáván, őket igen meglövéldözvén s sokakat benne elhullatván, a rabokat mind elszabadítván, magok is jó nyereséget kaptak vala."⁴³⁾ Valószínű, hogy a megszabadult foglyok mind visszatértek Belényesre, éppen ezért alig hihető, hogy Igaz Kálmán már ekkor véglegesen odahagyta volna hiveit. Gondolhatnának arra az időre, amikor a Rákóczi ellen rendelt lippai agák Borosjenőbe 1659 elején megérkeztek, mert hiszen további felvonulásuk közben utjukba esett a Fekete-Körös völgye is. Avagy talán az az eseménysorozat üzhette el innen, amely Rákóczinak Magyarfenes mellett 1660 május 11-én történt megveretése után zúdult Bihar megyére! Ekkor ugyanis Szajdi Achmet és Ali budai vezér Várad, mint Erdély kulcsa, ellen vezette seregét, széltében-hosszában pusztítván a várakat, a városokat és falvakat. Szalárdi ugyan csak felső Bihart és a hajduságot említi, bizonyos azonban, hogy a portyázó csapatok a folyók mentén a hegyek közé is behatoltak.

Szalárdi maga is a váradi várban lévén, ezért jólértesültsége kétségtelen. Őtöle tudjuk, hogy Barcsai Ákos fejedelem Várad alá érkezvén, Nagyari Benedek, az egyik városi prédikátor és Kállai András várbeli pap Barcsai köszöntésére kijönnének Váradról. A sziveslátás után visszatérendő, "valami ónodi s tiszántulvaló csavargók megsajditván, hogy a török tábor az adorjáni hidakon költözvén által Várad felé jőne,...azonban a jámbor praedicatorok kocsit csak magában jőni meglátván, elejekbe nyargaltatának", Nagyari elfogva és kirabolva, jutalom reményében Báthori Zsófia fejedelemasszonyhoz küldötték. Ekkor "kolosvári Igaz Kálmán, ki Belényes megraboltatása után onnan elszorittatván, a várostól Nagyari Benedek helyébe csak ideig marasztatott vala és a várba

43) Szalárdi 383-4.

is a nép kívánságára jó akaratja szerint nagy készséggel bement
vala."⁴⁴⁾

Krónikairónk azután részletesen beszámol Igaz Kálmánnak Kovásznai Péterrel, a későbbi erdélyi püspökkel és Kállai Andrással, a várbeli pappal együtt Váradnak a töröktől való körülzárása és ostroma alatt tanusított hősiességéről. "Nagy szorgalmatossággal és istenesen forgódván tisztekben mind az öt bástyákon, kapitány szállásán s az vár kapuja között, a míg bátorságos lőn, az belső kőfaloknak is rettenetes rontatások, szörnyű lövés miatt, néha a belső vár piaczn is, renddel járván elébb elébb egyik a másik után a bástyákon mindennap mindenütt háromszor tesznek vala nagy buzgósságos könyörgést s a szokott napokon a sz. írásbul a jelenvaló alkalmatossághoz illendő textusokat, ígéket keresvén, nagy szép biztató és vigasztaló tanításokkal a népnek elméjeket bátorítják, oktatják, vidámitják vala." A tisztviselőkkel egyetértve, a rendeletek gyakori felolvasásával a népet kötelességükre s józanságra intették, "az égtelen káromkodó szitkokat, mellyek be a hazába nem régen származtak volna", még büntetés alkalmazásával is tiltották."⁴⁵⁾

A kicsiny védő seregnek külső segítség nélkül hiába való volt minden hősiessége. Negyvennégy napi bátor védelem után 1660 augusztus 28-án fel kellett adnia a várat. A városból és a várból ekkor mindenki eltávozott. A lakosság egyik része a scholabeli ifjúsággal együtt Debrecennek vette útját, míg a többiek Erdélyben, különösképpen pedig Kolozsvárott kerestek menedéket. Ide jött a váradi papok közül a Báthori Zsófiától elbocsátott Nagyari Benedek, majd azután Kovásznai Péter és Igaz Kálmán is.

Erdélyben ekkorra az eddigi merev püspöki egyházigazgatási fel fogás már engedett hajlíthatatlanságából, új fejedelem és új püspök igazgatván az egyházi életet. Bár az 1661. esztendői marosvásárhelyi zsinat kimondotta, hogy "a' püspöki igazgatás az Erdélyi Réformáta Ecclesiákban tovább-is meg-tartassék. ...A' Presbitériánismusból származott egyenetlenség el töröltessék és légyen egy formán az ekklesiái igazgatás", (csak hogy hpzzáteszi a II. Rákóczi György idejében hozott tulságosan szigorú törvény enyhítéseképpen), "csak hogy nem mások el-nyomattatásokkal, meg-fojtásokkal,

44) I.h. 521-22, 537.

45) I.h. 537-38.

és gyalázatjokkal.”⁴⁶⁾ Így tehát a szülőföldjére visszatért Igaz Kálmánt már nem fogadta az a rideg elutasítás, mint ami hét évvel azelőtt elüldözte innen.

1661 április 3-án alig választották meg püspökké a Kolozsvárt lelkipásztoroskodó Veresmarti Gáspárt, aki Igazt még kolozsvári iskolamester korából ismerte és értékelte, őt mindjárt méltó feladatkörbe akarván elhelyezni, Székelyudvarhely város papi tisztségére rendelte. Őzvegy dr. Lengyel Dánielné kolozsvári lakós család levéltárában megvolt Veresmartinak Kemény János fejedelemhez 1661 április 28-án intézett levele. Ebben leírván az udvarhelyi katolikus és református papok viszálykodását, bejelenti, hogy egy Igaz Kálmán nevű becsületes atyafit rendelt oda. Együttal intézkedést kér a fizetés-járandóság kiutalására.⁴⁷⁾

Igaz Kálmán udvarhelyi szolgálatáról semmi jellemzőt nem tudok, csak annyi valószínű, hogy az ő idejében: 1666 március 11-én jött létre az az ítéletlevél, amely szabaddá tette az orthodoxoknak a temetőhöz vezető utat, megtiltván a katolikus eklezsiának, hogy abban bármi módon is gátolják őket.⁴⁸⁾ Ezen kívül ismeretes az a körülmény is, hogy az udvarhelyi egyházmegyének esperei tisztségét is viselte. Ha azután hitelesnek fogadjuk el a Benkő Józseftől közölt idevalósi seniorok egymásutánját, amelyben Igaz után következett esperes Szentgyörgyi Dávid udvarhelyi lelkész volt,⁴⁹⁾ s ha már most ugyancsak Benkőnél, valamint Koncz Józsefnél azt látjuk, hogy Szentgyörgyi, aki előbb dévai pap és esperes, 1668-ban vitetett Székelyudvarhelyre s innen 1672-ben megint vissza Dévára,⁵⁰⁾ ebben az esetben feltehető, hogy Igaz Kálmán az 1668 év körüli időben vagy eltávozott Udvarhelyről, belefáradva az örökös vallási villongásba, vagy pedig be sem várva bujdosó társának: Kovásznai Péternek 1668-ban történt püspökké választását, bevégezte sok hányódáson keresztül ment életét.

46) Bod Péter: Smirnai Szent Polikárpus. Nagyenyed, 1766. 95-96.

47) TT. 1896: 369. - Török István. I. 26. (Török tollhibából Lengyel Istvánnét ír.)

48) EPrK. 1874: 78-79, 86-87, 94-95, 102.

49) Benkő József. II. 574.

50) Benkő József: Transsilvania Specialis. című kiadatlan művének Hunyad vm-re vonatkozó része. (Hunyad-megye történelmi és régészeti társaság évkönyve. 1901: 119.) - Koncz József 45.

Igaz Kálmán fáradtságos életútja bárha nem mutathat fel olyan teljesítményeket, amelyeket nyugodtabb és megértőbb környezetben elérhetett volna, tudós képzettsége és az egyházi vezetésre való rátermettsége mégis csak elismertetésre talált. Kezünkbe került ugyanis a háromszéki eresztvényi flókegyházközségnek a rétyi anyaegyházközségtől való elválását kimondó okirat. Ebben a deliberatum a következő szavakkal záratott le: "Actum in Visitatione Generali K.Vásárhelyi 1665.die 19. Marty. Extradat[um] per me Colomannum Igaz Not(a)r[ium] mpr."⁵¹⁾ Tehát Veresmarti Gáspár püspök mellett az erdélyi egyházi kerületnek sorrendben második vezető lelkipásztorává: generális nótáriussá választotta meg paptársainak bizalma, elismerése s Apafi Mihály fejedelemnek, mint legfőbb patrónusnak hozzájárulása.

Erdélyi Irodalmi Szemle, 1925
141-44. és 173-77.

51) SzNMIt.-ban volt a Gödri-féle gyűjtemény "Idegen" jelzésű kötetében.

Szorgalmas életét már akkor befejezte, amikor kortársai még el sem jutottak a tudományok gyökeresebb ismeretéhez.

Sikó János nevére több szakmunkában is reáakadunk, többet azonban azok sem mondanak róla egy-két vitatkozása címénél. Tanári munkálkodásáról pedig a kolozsvári református kollégium története is csupán csak Apáczai Csere János gyulafejevári beköszöntője, Bethlen Miklós Énéletleirása s Bod Péter egyháztörténete alapján emlékezik meg,¹⁾ nem tudván még azt sem róla, hogy mikor foglalta el hivatalát s mikor vált meg attól.²⁾

Bod Péter székely-származásúnak mondja, azonban a Székelyföldön több Sikó nevű családot találunk. Mégis az a körülmény, hogy Utrechtben történt beiratkozása alkalmával nevét "Johannes Siko B. Tr(ansylvanus)"-nak vezettette be az egyetem anyakönyvébe,³⁾ arra utal, hogy őt a bölöni származású Sikók között keressük. Ámde ennek a családnak eddigelé ismert leszármazási táblázataiban egyáltalában nem fordul elő,⁴⁾ ellenben a franekerai egyetem anyakönyvében nevére mint Johannes P. Siko Ungarus-ra találunk reá.⁵⁾ Minthogy pedig a latinosan irt nevekben a P.rövidítés leggyakrabban a Pastoris, vagyis papfiu megjelölésnek felel meg, továbbá mi-

1) Apáczai Cs. János: Oratio de studio sapientiae. 42. - Bethlen Miklós Énéletleirása. Pest, 1858. I. 234. - Bod Péter: Historia Hungariae Ecclesiastica. Lugdunum - Bataviae, 1888-1890. 419.

2) Török István: A kolozsvári ev. ref. collégium története. Kolozsvár, 1905. I. 27.

3) EPrK. 1885: 213.

4) Kővári László: Erdély nevezetesebb családai. Kolozsvár, 1854. 223.- Nagy Iván: Magyarország családai. X. 182. - Pálmay József: Háromszék vármegye nemes családjai. Sepsiszentgyörgy, 1901. 395-98. - GenFüz. 1905: 73-74, 94.

5) TT. 1886: 607.

vel Utrechtben 1649-ben tartott vitatkozását apjának, Sikó István illyefalvi papnak és sepsiszéki esperesnek, ajánlotta,⁶⁾ arra indit, hogy édesapját azzal a Sykó István sepsikőröspataki iskolaigazgatóval azonosítsuk, akit Péter nevű öccsével (a ma is virágzó ág ösével) együtt Báthori Gábor fejedelem még 1611 április 25-én Nagyszebenben kelt adománylevelével megneemesítette, részükre bábérágat tartó galamb tartalmu cimert adományozott s nagybölni házukat és más javaikat a közteherviselés alól mentesítette.⁷⁾ Egyedüli ellenvetés csak az lehetne, hogy erről a Sikó Istvánról Kővári László úgy emlékezik meg, hogy magtalan volt.⁸⁾ Azonban ha ezt az állítást eképpen helyesbitjük, hogy magtalanul halt meg, ezzel már eltaláltuk az igazságot.

Sikó Istvánról aranyosrákosi Székely Sándor egyháztörténeti munkájában azt olvassuk, hogy kezdetben unitárius pap Sepsiszentgyörgyön, ezután pedig reformátussá lett s Keserői Dajka János püspökkel együtt azon munkálkodott, hogy a háromszéki unitáriusokat mind reformátussá térítse. Igyekezetük eredményeképpen 1622-ben 62 egyházközség lett kálvinistává.⁹⁾ Abban mindenestre tévednie kellett Székely Sándor forrásául szolgáló Uzoni Fosztó István kéziratosa munkájának, hogy Sikó István valaha is Szentgyörgyön papskodott volna, ellenben Erdővidéken viselt papsága után hosszú időn keresztül Illyefalva városában volt az orthodoxusok (reformátusok) lelkipásztora s mint ilyent választották meg a sepsi egyházmegye espereséül.¹⁰⁾ Így találjuk itt már 1634 február 7-én is, mint az evangélikus és református felekezetek egyesítése érdekében adott vélemény egyik aláíróját.¹¹⁾

Sikó János, aki a leydai egyetemre 1648 május 29-én történt beiratkozásakor 20 esztendősnak iratott,¹²⁾ ezek szerint 1628-ban s bizonyosan Illyefalván született.

6) RMK. III. 1730.

7) Siebmacher's Wappenbuch. Siebenbürger Adel. II. 217. - Pál-may. 395.

8) Kővári i. m. 223.

9) Aranyosrákosi Székely Sándor: Unitaria vallás történetei Erdélyben. Kolozsvár, 1839. 132.

10) Bogáts Dénes kéziratosa gyűjteménye a háromszéki református papokról Sepsiszentgyörgyön.

11) RMK. III. 1924.

12) Archiv N. F. XVI. 212.

Édesapja korán megkezdhetette a komoly tanulást a jóeszű, igyekvő fiuval. Erre vall, hogy Sikó János mindenik tanulótársánál hamarabb elvégezvén a schola osztályait és felső évfolyamait, már 1647 tavaszán, vagyis 19 éves korában külső országokbeli akadémiákra indulhatott utba.¹³⁾ Hazai tanulását valószínűleg az illyefalvi jelentősebb particulában kezdette, majd pedig a gyulafehérvári kollégiumban folytatta. Bizonyosság erre Utrechtben megjelent vitatkozása, amelyet többek között Csaholczi P. Jánosnak, 1646-48 évekbeli fehérvári iskolaigazgatónak, mint egykori tanárának ajánlotta.¹⁴⁾ Rajta kívül itt még tanítványa lehetett Piscator Lajos és Bisterfeld Henrik professzoroknak is.

A fehérvári academicum collegium évfolyamainak elvégzése után továbbtanulás céljából édesapja mindjárt Hollandiába küldötte. A kolozsvári sáfárpolgárok napról-napra vezetett számadáskönyvében feljegyezve találjuk, hogy 1647 junius 5-én a kirendelt fuvaros "Tott János uizen haro[m] alumnus deakokat S(alus) C(onductus) L(evelükre) B(író) V(ram) P(arancsára) Franciscus Fogarasis, Sinkó Jánost, Szabolai Mihalt Varadigh, hatt loual, solui fl. 9."¹⁵⁾ Utját mind a három diák legelőbb is Franekerába irányította, ahol az egyetem teológiai szakjára 1647 augusztus 3-án iratkoztak be. Az anyakönyvi bejegyzésekből könnyen helyesbithetjük a sáfártól közölt nevekben mutatkozó tévedéseket. Ugyanis e névsor Franciscus K. Fogarasy, Joannes P. Siko és Nicolaus Zabolai felvételéről számol be.¹⁶⁾

Sikó franekerai tanárai közül csak Cloppenburg Jánosról van emlékezet, mint akinek irányítása mellett vallástudományi vitatkozásokat tartott. Ezek közül a valószínűleg csekélyebb önállósággal megszerkesztett dolgozatok közül az első három "Vindiciae Pro Deitate Spiritus Sancti" cím alatt 1651-ben Franekerában 12 levélnyi terjedelemben nyomtatásban is megjelent.¹⁷⁾ A következő négy vitatkozása pedig, amelyet ugyancsak 1647-ben, vagy 48-ban tartha-

13) Kövendi György Kolozsvár-városi sáfárpolgár 1647. évi számadáskönyve. 531.

14) RMK. III. 1730.

15) Sáfár. 1647: 531.

16) TT. 1886: 607.

17) RMK. III. 1770.

tott, Cloppenburghnak "Exercitationes super locos communes theologicos" című értekezésgyűjteményében "Loci Mysteriorum S.S. Trinitatis Disputatio" tárgykörből 1653-ban 14 levélnyi tartalommal ugyancsak Franekerában jött ki a sajtó alól.¹⁸⁾

Közel tíz hónapi franekerai tanulás után Leyda akadémiájára ment át s itt 1648 május 29-én iratkozott be; vele együtt tartott a nála nyolc évvel idősebb erdélyi bujdosótársa, Fogarasi Ferenc.¹⁹⁾ Leydában való tartózkodásának, amely különben is csak rövid ideig tartott, e bejegyzésen kívül semmi más nyoma nem maradt.

Még ugyanebben az esztendőben az utrechti egyetemen látjuk viszont a két jóbarátot és rokont.²⁰⁾ Atyafiságukat Sikó 1649 július 9-én tartott vitatkozása bizonyítja, amelyet a többek között Fogarasi K. Ferenc fejérvári papnak, mint rokonának ajánlotta.²¹⁾ Itteni tanárai közül Voetius Gisbertus és Hoornbeck János teológiai-, továbbá Regius Henrik orvosprofesszorról van tudomásunk. Ezeknek elnöklése alatt tartott vitatkozásai nyomtatásban is napvilágot láttak:

1. "Disputationis Theologicae continentis Problemata Aliquot de Scriptura." címen önálló nyomtatványképpen 1649-ben Utrechtben 8 levélnyi terjedelemben jelent meg.²²⁾ Ez az 1649 július 9-én megtartott vitatkozás később Voetius professzornak "Selectarum disputationum" cím alatti értekezésgyűjteménye V. fejezetében is kiadatott 1669-ben 10 lapnyi terjedelemben.²³⁾

2. "Disputatio Theologica De Afflictionibus." I. és II. része. E vitatkozás, amely Hoornbeck elnöklése alatt 1651 február 22-én tartatott, önálló nyomtatványképpen ugyanebben az évben 9 + 8 levélben jelent meg.²⁴⁾

3. "Medicatio duorum aegrorum, paronychia, et combustione pe-

18) EM. 1906: 46.

19) Archiv N. F. XVI. 212. - DebrProtLap. 1901: 834.

20) ErrK. 1885: 213. - DebrProtLap. 1901: 720. - Segesváry Lajos: Magyar ref. ifjak az utrechti egyetemen. Debrecen, 1935. 16.

21) RMK. III. 1730.

22) RMK. III. 1730.

23) EM. 1906. 135.

24) RMK. III. 1788.

dis laborantium" című értekezése 1651 június 14-én Regius orvos-professzor elnöklése alatt adatott elő, ez azután ugyanebben az évben 4 levélnyi terjedelemben önálló nyomtatványképpen jelent meg.²⁵⁾

A felsorolt vitairatokból azt látjuk, hogy tanulmányai nemcsak a hittudomány körére szorítkoznak, hanem az orvostudományt is felölelték. Éppen ezért feltételezzük, hogy Utrechtből való hazatérése előtt nemcsak öt esztendőre terjedő teológiai tanulását fejezte be, de valószínűleg az orvostudományban is kiképezte magát. Ezt tanúsítja könyvtárának megmaradt egyik kötete: "De Morborum internorum curatione libri IIII. Dionysio Fontano Doctore Medico Mompessulensi Authore" is, amely tárgyánál fogva egyenesen az orvostudomány körébe tartozik. (A címlapra "Joh. Siko B." van tulajdonosmegjelölésül feljegyezve.)²⁶⁾

Külsőországbeli tanulását Sikó több jeles ifju társaságában végezte el. Közöttük látjuk a kolozsvári kálvinista iskola két későbbi mesterét: kolozsvári Igaz Kálmánt és Apáczai Csere Jánost is. Közülök előbb Igaz és Sikó térhettek haza. Nagyon valószínűleg rájuk vonatkozik a kolozsvári sáfár számadáskönyvének 1651 szeptember 29-i bejegyzése: "Erkezenek Urunk[nak] Alumnusi ketten, az felseo Orszagokbol, es inaskajual edgiut vadnak negyen", mennek Enyeden át Fehérvárra.²⁷⁾ A velük való azonosítást azon az alapon tehetjük meg, hogy ekkorra már mind a ketten bevégezték akadémiai tanulásuknak ötödik esztendejét, azon kívül a többi szegény sorsu diákkal ellentétben csak a jómódu-kereskedő-családból származó Igaz Kálmánnak, meg a tekintélyes esperes fiának: Sikó Jánosnak lehetett módjában, hogy külföldi útjára inaskát vagyis alsó osztályos tanulót vigyen magával.

Ebben az időtájban a kolozsvári református egyházközségben nagy változások történtek. A fejedelem a püspök segítségével három lelkipásztort mozdíttatott el állásából, minthogy azok a presbiteri egyházigazgatás szükségességét vallották; helyökre azután

25) RMK. III. 1789.

26) A kolozsvári ref. kollégium nagykönyvtárában IV. 219.sz.helyzeti megjelöléssel. (E könyv 1665 X. 4-én Fogarasi K. József tulajdonába került, aki ezután az enyedi kollégiumban 1666 VI. 3-án ajándékozta Pápai Ferencnek).

27) Sáfár. 1651: 100, 70.

másunнан hoztak két új papot, harmadiknak pedig a schola akademikus mesterét állították be. Tekintettel arra a körülményre, hogy II. Rákóczi György apja szándékát: a kollégium felépítését és annak kellő számú tanerővel való ellátását megvalósítani szándékozván, a meglévő két tanári állás mellé egy harmadikat is szervezett, illetéknéppen most már két akadémikus mesteri állás várt betöltésre. Valószínű, hogy a püspök már korábban kiszemelte az ide kirendelendő ifjakat azok közül az alumnus diákok közül, akik még az öreg fejedelem támogatásával indultak külső országi bujdosásra. Ez a két teológus Igaz és Sikó volt. Most azután, hogy tanulmányaik befejezése után hazatértek s tústént le is utaztak Fehérvárra, jelentkezésük alkalmával Csulai György püspöktől mindjárt meg is kapták Kolozsvárra való beosztásukat. Tekintettel arra a körülményre, hogy a harmadik tanár járandóságának folyósítása az egyházköztségnek különben bőséges jövedelmei közé még sem lett volna beilleszthető, ezért annak fedezetét a fejedelem maga vállalta magára, miként azt az ehhez hasonló példából, a váradi jeles iskoláról szóló gondoskodásból láthatjuk. Ifjabb Rákóczi György édesanyjához 1656 február 9-én intézett levelében írja: "Mi, ugy van, egy mesternek fizetünk, még eggyel megtöbbitenők",²⁸⁾ a harmadik ellátmányairól pedig maga a váradi gyűlekezet gondoskodott. A kolozsvári új scholamesteri állás fejedelmi fenntartását mindeneke-lőtt abban a nemleges bizonyítékban találjuk meg, hogy az egyházköztség 1653-54 évi quártásainak számadáskönyvében fel van ugyan jegyezve Igaz Kálmánnak az egyházközségtől járó készpénz-, buza- és bor-járandósága,²⁹⁾ ellenben Sikó Jánossal kapcsolatosan ilyen könyvelési tétel nem fordul elő, csupán egy kevés természetbeni ellátásnak maradt nyoma: 1654 február 20-án "percipiáltam ebben (t.i. Sikó betegségében tett költségek megtérítésében) (Rákóczi György) kegyelmes Urunk eo Nagysága Colosmonostori gondviselőjétől Korpos Istva[n] Uramtól, mellyet Urunk eo Nagysága Siko János Ura[m]nak Salariumaba deputalt volt, bort egi hordoval Ur(narum) No 44." (vagyis 44 vedret). Továbbá a monostori tisztartótól "Siko

28) Szilágyi Sándor: A két Rákóczy György fejedelem családi levelezése. Bp. 1875. 50l.

29) Szerző: Kolozsvári Igaz Kálmán ref. kollégiumi tanár. Erdő-Szle. 1925: 142., valamint e kötetben.

Janos uram fizetesere percipialtak Cub(ulorum) 4" (vagyis 4 köből buzát).³⁰⁾

A fejedelemtől rendelt fizetéshez, amelynek csak töredékét alkották a fenti idézetbeli bor- és buzabeli járandóságok, az egyházközség csupán természetbeni lakással járult hozzá. Bedj András és Kobzos István quártások számadáskönyvükben 1654 április 15-én említik "az Ovárbeli ház(at), melyben Siko uram lakott." Ezt azután, amely hihetőleg a várfal melletti iskolaépület szomszédságában állott, Sikó beköltözése előtt rendbe hozatták; ugyanis 1654 január 28-án "Balogh Acz Istvánnak az Siko Ur[am] házánál levő gradiczok[nak] czinalasatol es egyeb foldozástol Szöcz Pal (egyházfi) által" (fizettem).³¹⁾

A Kolozsvárra érkezett két ifjuval együtt most már háromra egészült ki az iskola tanári kara. Közülök Igaz Kálmán, mint idősebb, lett a rector primarius, Sikó János, mint ifjabb, a rector secundarius, míg Porcsalmi Andrást, bár Sikónál tizenegy, Igaznál pedig négy-öt évvel idősebb, mégis mivel külső országokbeli akadémiákon nem járt, ezért rangban mindkettejük után következve, csak lektor cím illette meg.

A nagyon rövid ideig tanárkodott Sikó János itthoni munkálkodásáról semmi adat nem maradt reánk. Bethlen Miklós is csak név szerint említi meg, emlékezetül hagyván, hogy "anno 1654 engem Kereszturi Páltól, nem tudom mi okon, Kolozsvárra vittek volt, ott akkor a mi scholánk az óvári templom mellett volt; egy Sikó Mihály akadémikus, és egy hon tanult, de igen tudós és jámbor, istenfélő, Porthalmi András nevű mesterek valának benne, akik engemet tanítának egy kevéssé; de csak ismét hamar visszavivének Kereszturi Pálhoz"³²⁾ Gyulafehérvárra. Meg kell azonban állapítanunk, hogy a tanárok személyazonosságában téved Bethlen, kifelejtí ugyanis Igaz Kálmánt, akit presbiteri egyházigazgatási elveiért már 1654 tavaszán eltávolítottak az intézettől. Azután hibásan nevezi meg Sikót Mihály keresztnévvel, sőt abban is tévednie kellett, hogy

30) Bedj András és Kobzos István református egyházközségi quártások "Regestum seu Ratio"-ja. 38/A, 51/a. (Az egyházközség levéltárában.)

31) I.h. 45/b, 46/b, 47/b.

32) Bethlen Miklós. I. 11.

őt egyáltalában taníthatta volna, minthogy Sikó már 1653 közepétől súlyos beteg.³³⁾ Tudjuk azonban, hogy a Bethlentől említett három tanár mindenike jeles készségű, derék nevelő volt, mutatja Apáczai Csere János gyulafehérvári beköszöntő beszédének, az a részlete, amelyben a kolozsvári iskoláról emlékezik meg: "Ast tu Claudiopolitana recens extracta nihilne ex vetustis exues exuviis? haud equidem persuadere mihi unquam poteris, vivit enim in te Portsalmius, ...vivit Colomannus, vivit et Sikó, quos dum vivos sentis, reformata es."³⁴⁾

Minthogy külföldi bujdosása alatt Sikó nemcsak a vallástani, valamint az ezzel kapcsolatos bölcséleti és nyelvészeti tanulmányokat sajátította el, hanem az orvostudománnyal is megismerkedett, lehetségesnek tartjuk, hogy ennek következtében idehaza valamelyes gyakorlat tantárgyak előadására is időt szorított, megelőzve ebben az alig néhány év múlva beköszöntő Apáczait. Éppen ezért is sajnáljuk, hogy valóságos tanári működése másfél esztendőnél nem igen tartott tovább. Ugyanis 1653 augusztus 5-én már súlyos betegségéről értesülünk. Bedj András quártás számadáskönyvében e napon azt jegyezte fel: "Siko Janos Ur[am] halalos betegseghben leuan, Ecclesiánk[na]k Beczülletes Suppremlus] Inspectorinak parancziolattiokbol az mit az eo kglme szüksegere vasarolta[m], rendel igi következik". Ezután felsorolja mindazokat a ruhaneveket és hozzávalókat, amelyek a felravatalozáshoz szükségesek. E kellékekről szóló feljegyzés bemutatása nemcsak Sikóval való összefüggése, hanem művelődéstörténeti jelentősége miatt is értékes, megismervén belőle az egykorú temetési készületeket.³⁵⁾

"Die 5 Aug: Siko Janos Ur[am] szamara es halalara vasarolta[m]
 Bedi And[ra]s] Ura[m]tol No 7 es 3/8 singh io
 fele viola szinü kron rasat, singit pro fl 1:
 D: 80: fl 13 " 27 1/2
 Ismet No harmadfel singh frestalot viragosat az
 felseo ruha eleire singit fl 1. Teszen . . . fl 2 " 50
 Ismet vöttem eö kglme szamara No 8 3/4 singh Nu-

33) Szerző: Nehány adat gróf Bethlen Miklós tanuló éveiből. EM: 1938: 293, és e kötetben.

34) Apáczai Cs. János: Oratio de studio sapientiae. 42.

35) Bedj - Kobzos. 37/a, b. 38/a.

meros giolczot Inghnek es labra valonak singit p. D. 65. Teszen fl. 5 " 68
 Ismet az Inghhez 3 singh beczi fejer szelt . . . fl 1 " -
 Ismet 4 singh fejer czipket singit p. D. 30 Teszen fl 1 " 20
 Pataki Szabo Istuannak adta[m] selyemre az felseo ruha varrani fl. - " 33
 Az Inget labra valot czinaltak megh fl. - " 40
 Czernatis adva[n] hozza fl. - " 10
 Az eo kglme halalara czinalt kron rasa felseo ruhaert adta[m] Pataki Szabo Istva[n]nak penzt fl. 1 " 25
 Majd Die 10: Aug: Adam Moricz Istvannak Louas legenynek mikor az k(e)g(yelme)tek B. paranczolattibol az Attiahoz expedialta[m] halala[n] leven Sjko Janos Ur[am]. fl. 6 "

Ekkor azonban mégis csak nagyon korán tették meg a temetési előkészületeket, minthogy csak hosszabb betegeskedés után következett be a halála. Ugyancsak a quártás feljegyzése szerint

"Anno 1654 dje 28 Febr: Siko Janos Uramat Schola Mesterünket Istel[n] eo felsege az uilagból ki szolítuan, az mit tisztesseges Temetesere költötünk eo kglmenek, igi következik.
 Eodem die az Szabo es Szöcz iffiu Mesterek[ne]k az kik az sirt Astak, adta[m] etelekre es italokra fl 1 " 40
 Eodem die az Temetesert adta[m] az ket czehnek Szöcz Pal alt(al):. fl 6 " -
 Adta[m] Auner Gaborne Aszszoniom[na]k egi Szederjes karmazin kapczaert az labara fl 1 " 35
 Adta[m] Regeni Asztalos Janos[na]k az koporso czinalásert es bakaczin fel szegezésert Szöcz Pal altal fl 1 " 15
 Adam három emberek[ne]k az kik az Temeteo kertb[en] az havat el hanyva[n], utat czinaltak fl - " 12
 Adta[m] az Utolszori harangozásert az Harangozónak mikor el vittek eo kglmet fl - " 14

No 7 1/2 singh giolczot üttem az eő kglme teste
 be takarására Lapedőnek Singit p. D 60: Ta-
 szen az arra fl 4 " 50
 Iámet No nyolcz singh Galler Bakaczint, Singit. . .
 D 35 fl 2 " 80
 Ismet üttem No szaz Beczi onos szeget eőreget,
 facit. fl 1 " -
 Ittem üttem az koporsohoz szaz Brassaj Onos sze-
 get Teszen az arra fl - " 20
 Vöttem 3 fertalj szederies tafotat vankosnak Ta-
 tar Mihaline Aszszoniontól fl 2 " 25
 (Ezeken kívül) Siko Janos Ura[m] halala elöt Vasa-
 roltunk eő kglme szamara bort összesen 80 ve-
 derrel fl 49 " 61
 Az mit Sziko Janos Ur[am] halalos betegsegere, es
 ugia[n] halalara es azon kivol valo expensakra
 erogaltunk - Teszen az haro[m]l re[n]dbeli la-
 t[us]us[us] omnib[us]us[us] Computatis fl 102// 25 1/2".

1654 február 28-a azonban nem a halálozás, hanem a temetés napja. Ezt bizonyítja az a körülmény, hogy a számadáskönyvben "eo-dem die"-vel van feljegyezve, a szűcs- és szabó-céhnek sirásá-ért fizetett 6 magyar forint, továbbá a sirásó ifjűmestereknek é-telért és italért térített 1 magyar forint 40 pénz összeg. Halá-la valószínűleg 20-26 között következett be, mivel hihetőleg meg-várták, amíg a hozzátartozók a messzi Székelyföldről megérkeztek. Holtteste a házsongárdi temetőben helyeztetett örök nyugalomra. Ezt bizonyítja a számadáskönyvnek az a kiadási tétele, hogy azok-nak, "az kik az temetőkertben az havat elhánýván, utat csináltak" 12 denáriust fizetett a quártás, sirja azonban mára már jeltelen.

Igy végződött alig 26 éves korában az a sok reményre jogosí-tó pályafutás, amely hasonlóképpen az idő előtt elhunyt Apáczai Csere Jánossal és a presbiteriánussága miatt eltávolított Igaz Kálmánnal együtt hivatva lett volna a kolozsvári református isko-lát valóban nagygyá tenni, hogy megközelítse a nagymultu, külső or-szágokbeli akadémiák tudományos színvonalát.

(Erdélyi Múzeum, 1942: 132-36.1.)

Ki volt Sikó János és Fogarasi K. Ferenc
külsőországokbeli utitársa?

A kolozsvári sáfárpolgárok számadáskönyvükben Sikóval és Fogarasival együttes utitársukul Szabolai Mihály diák nevét vezették be, mint akik Kolozsváron keresztül jöttek Fehérvárról és 1647 június 5-én indultak bujdosásra.¹⁾ Más helyen azt is megtaláljuk, hogy legelőször is 1647 augusztus 3-án iratkoztak be a hollandiai Franekera egyetemének teológiai karára, itt azonban az utóbbi ifjunak a neve "Nicolaus Zabolai"-nak van az anyakönyvbe bevezetve,²⁾ s bárha ezután eltűnik a szemünk elől, ezzel szemben eredetét mégis csak sikerült megállapítanunk. Ugyanis a franekerai névbejegyzés mindjárt a székelýföldi orbai széki Zabola helységre hívja fel a figyelmünket. Jóllehet a külső országokban tanult magyar diákok között találunk egy azonos nevű ifjút, ez azonban közel egy évtizeddel korábban jelentkezik, mégpedig 1639-ben Leydaban s 1640-ben Franekerában tartott vitatkozást,³⁾ de nemcsak a nagy időköz, hanem az a körülmény is, hogy az idősebb Zabolai Miklós családnévét "C" betűvel rövidítette,⁴⁾ világosan bizonyítja, hogy itt két külön személlyel találkoztunk.

I. Rákóczi György 1635-ben elrendelvény az országos lustra megtartását, a háromszékiekről 1635 október 25-én Kolozsvárt összeírt zabolaiak között a "Primipili Veter(es)", vagyis a régilófők között megtaláljuk az "Antal Janos Miklos Scholában lakik" bejegyzést.⁵⁾ Ismerve ezeknek az összeírásoknak a természetét, egészen

1) Sáfár. 1647. 531.

2) TT. 1886: 607.

3) RMK. III. 1550, 1557.

4) RMK. III. 1550.

5) Háromszék 1635. évi lustrakönyve 136/A. lev. (A SzNM. lev. tárában.)

bizonyosnak tartható, hogy az "Antal János" megjelölés utánról ki-
maradt a "Fia" szó. Ilyeténképpen tehát úgy határozhatjuk meg,
hogy ez a lófő rendű ifju, aki ekkor nagyon valószínűleg a gyula-
fehérvári kollégiumban öregbitette tudását, Zabolai Antal Miklós
névre hallgatott s csak a kolozsvári sáfár elhamarkodott bejegy-
zése volt, hogy helyes keresztnevét a Mihály névvel cserélte fel.

Hihető, hogy amiként bujdosótársai, azonképpen Zabolai is a
puritánus elveket valló diákok táborába tartozott.

Az 1635. esztendei lustráláskor Zaboláról az egyetlen Antal
Miklósnál több tanult ember nincsen megnevezve.

E cikkemben is hangsúlyoznom kell, hogy nem ez az ifjabb, ha-
nem az egészen más családból származó idősebb Zabolai Miklós volt
az a leydai diák, aki - Bánffihunyadi János levele szerint - a Med-
gyesi Fáltól 1641 táján dr. Collensnek Cambridgebe küldött Enyedi
György munkáját - a csomagot felszakítva s abból kivéve - vissza-
tartotta.⁶⁾

6) ErdProtKözl 1874, 269. és Adattár I. 288-89.

S c h o l a b e l i á l l a p o t o k

A p á c z a i C s e r e J á n o s

K o l o z s v á r r a j ö v e t e l e e l ő t t

1.

Dolgozatom megírására az a körülmény ösztönzött, hogy a kolozsvári református kollégium igazgatósága elhatározta az intézeti bennlakásépületnek és a nagykuria Farkas-utca felőli kőfalának újra való vakolását. A régi vakolatától lehántott falak ma egyelőre csupaszon merednek fel. A nagyközönség szépérzékét valószínűleg bánthatja is e sivárnak tetsző kép, de az, aki a kövekben is életet lát, a felfedezés mohó örömeivel szemléli e külső diszúktól megfosztott falakat.

Eleddig e falak létrejöttéről és sorsáról csupán Méhes Sámuel professzor 1818. évi leírásából értesültünk. Szerinte ugyanis "1798-ban Augustus utolsó napján egy szerentsétlenül támadott tűz csak kevés órák alatt hamuvá tévé Kollégiumunkat, Templomunkat, a' Professori és Papi házakat, 's Typographiánknak sok ezreket érő nyomtatványjait. Csak más nap mindjárt kezdett bégýülni az Ifjuság az ujj Oskolai esztendőnek elkezdésére, midőn közelgette nek a' Városhoz, siettették lépéseket kedves tanuló helyeknek elérésére. - De bámultanak, midőn a' bűdös égett szag orrokat messziről megütötte, 's minden felől csak a' pusztán ki nyuló kémenyeket szemlélték; - bódulva felkeresték tanuló helyeket, 's elérémültenek, midőn vőlt lakó szobáiknak helyeket is bajosan esmérhették-meg. - Könyveiktől 's kevés házi eszközöktől megfosztatva az éjszakára tsak a' Kollegiom' udvarára telepedtenek-meg 's első bódulásokban a' Kollegiomnak szélllyel oszlásáról gondolkodtanak.- Ezen rosznak elhárítására a' Professorok meg kérték a' Református Polgárokat a' Deákoknak befogadására, 's a' tanitást az árvák há-

zánál elkezdették."¹⁾ Ezek után pedig feltehetjük a kérdést, vajjon mi is lett a legrégebbi kollégiummal, amelynek eddigelé még a helye is bizonytalan volt? - Erre kapunk most minden következtésnél határozottabb feleletet a napvilágra bukkant tárgyi bizonyítékban. Bárha eddig is sejtették, hogy a régi, elégett iskola építőanyagát nem hordották szerte-széjjel, hanem felhasználták az elpusztult épület helyett épített újabb épülethez, ennek valóságát is a következő adatokban találtam meg.

Ha végighaladva az emlékekben bőségesen gazdag Farkas-utcán, megállunk a lekopasztott régi kollégium utcafelőli homlokfala előtt, a téglák közé beágyazva mint építési anyagot itt is, ott is faragott köveket pillanthatunk meg. Jobban megvizsgálva, a többi közül különösen kettőnél is feltűnik a hátlapjára fektetett, csekély átmérőjű XVI. századvégi, vagy XVII. századeleji ereszes sírkőnek csaknem teljesen sértetlen állapotban megmaradt oldaléle. Az ember szinte csákányt szeretne ragadni, hogy kivágja a körülvevő téglák közül, hogy megtudja, vajjon csaknem a kollégiumig lenyúló házsongárdi temető, avagy a templomkörüli cinterem sírjait jelölték-e; ez utóbbinak nyomait ugyanis az egykori haranglábkert helyén épült új papilak építéskor ismét megjelentem.²⁾ Más faragott kövekben pedig ablakbélletekre ismerhetünk, ezek korábban elpusztult építkezések emlékét őrzik.

Tovább vizsgálva a falakat, a téglák között középkori eredetű példányokon is megakad a szemünk. Arra pedig, hogy ezek miképpen kerültek ide, a feleletet az 1712. év körüli egyházi jelentés szavaiban igyekszem megtalálni: "Kő iránt in A(nno) 1697. tött volt a Mltgs Suppreum Consistorium olyan végzést - írják -, hogy a Magyar uttza szegeletin levő templomnak materialei fordittassanak a Collegium építésére, azért azon elhánytatott köveknek jobb volna oda fordittatniok, mintsem cum dispendio az uttza közepin heverniek."³⁾ - Az itt hivatkozott istenháza pedig a mai reformá-

1) "Két beszédek, mely a' kolo'svári evangelico reformátum kolegjom' ujj épületjében készült nagy auditorium' felszentelése' alkalmatosságával el-mondattak 1818-dik esztendőben Junius' 25-kén. Kolozsvárt, 1821. 45-47. - Török István: A kolozsvári ev. ref. collegium története. Kolozsvár, 1905. III. 359-79.

2) Herepei János: A kolozsvári ref. leánygimnázium és papilak alapozásakor előkerült...leletek. ErdírSzle 1927: 222.

3) Jakab: Kolozsvár. Okl. II. 481.

tus teológia helyén állott, kőalapokra épült féligmeddig fatemplom volt; ezt az 1690. december 16-án Kajántó felől leereszkedett tatárhad pusztította el. Ennek alapja pedig valószínűleg az a várfalon kívüli, középkori Mária-kápolna lehetett, amelyről Magdolna, szentferencrendi minorita testvér, Kőfaragó György özvegye, 1531-ben készített végrendeletében adományával megemlékezett.⁴⁾ Ezzel szemben azután sokkal kevésbbé gondolhatnánk arra, hogy a Mátyás király által építtetni rendelt farkasutcai templom köré épült férfi és női zárda téglanyagából is megőriztek volna valamit az elöztünk álló csupasz falak.⁵⁾ Ugyanis a jezsuitáknak a városból való kiűzetése alkalmával a város polgársága a templomot megrohanta, feldulta, az iskolát s valószínűleg mindenik egyházi épületet teljesen lerombolta. Miképpen Argenti jezsuita atya a rend generálisához intézett jelentésében megírta, az elvakult pusztítás - bizony - egy hónapig is eltartott.⁶⁾ Ez alatt az idő alatt pedig különösen a szegényebb nép valószínűleg minden megmozdithatót, így a szétrombolt épületek kő-tégla-fa-anyagát is széthurcolta. Ezt a városi adószedők 1610-ben készített adókönyve is bizonyítja. E szerint a L u p o r u m ban, vagyis a farkasutcai negyedben "az Pusztá helyeket meg osztuan a szegenység közet, az Clastrom körül lako helynek."⁷⁾ Illyenek fizettek ide, Az kik az Origjnal Regestomban nem voltak fel Irua. Bardi Pal 1/4, Zabo Gasparne 1/4."⁸⁾ - Azonban a szegény embereken kívül a város maga is felhasználta a szerteszét heverő építőanyagot. Ezt olvasom Radnóthi István és Filstich Lőrinc unitárius egyházfiak, mint városi tisztviselők, számadáskönyvében: 1609. június 1-én "hozattunk Ollaios Peterrel - írják - Az Pusztá Klastrombol Eoreogy keouekeot Az (főtéri templom körüli) chinteremhez az kőlab epitetesere,"⁹⁾ zekeret tuduan

4) Herepei János: A kolozsvári kálvinisták legrégibb külső temploma. RefSzle. 1940: 21-28. és 36-39.

5) Ua.: A farkasutcai női zárda és jezsuita kollégium. (Kéziratban.)

6) Veress Endre: A kolozsvári Báthory-egyetem története lerombolásáig, 1603-ig. Kolozsvár, 1906. 37.

7) "Clastrom"-on itt maga a templom értendő.

8) Dica 1610. 47. (Klt.)

9) Cintermen itt a templomot körülvevő kőfalat kell értenünk.

huz penzre."¹⁰⁾ Sőt ezen kívül a lerombolt házak alapépitményét is megbontották és jó részben széthurcolták. Erre találtam bizonyítékot az 1617. évi egyházfiak feljegyzéseiben: "20 februarij Bontatam az Farkas Vtczay klastromnal, az fundamentombol keouet három emberrel... (a főtéri) czyenterem es Plebanos Vram hazanak megy Epitasere."- Ez a bontás aztán heteken keresztül eltartott.¹¹⁾ De a többi épület mellett magának a templomnak a tégláit sem ki-mélték. Az előbb megnevezett egyházfiak 1612. május 10-én felje-gyezték, hogy "zedettünk Teglat le a Puzta Clastromrol az patika-rius haznal ualo eppitesre attunk ket leghennek kostiokkal eggi-ut - den28."¹²⁾ - Tehát mindez nyilvánvalóan bizonyítja, hogy a farkasutcai templom körüli épületeket egy, vagy másfél évtized a-latt még alapozásaikból is széthurcolták; ennél fogva azokból már semmit sem ágyazhattak bele az előttünk álló csupasz falakba.

Ezek megállapítása után ha a bennlakás épületétől egynehány lépéssel tovább haladunk s ha itt szemügyre vesszük a nagykuriára vezető nagykaput, megállapíthatjuk, hogy az eddig nem sok figye-lemre méltatott RENOV ANNO 1762 felirat tulajdonképpen azt jelen-ti, hogy egy, már régebb idő óta meglevő alkotást 1762-ben helyre-hoztak, talán a romlásokat lefaragták, a hiányokat kiegészítették. De ha visszaemlékezünk a farkasutcai régi parókia legrégőbbi fara-gott kőajtókeretére, nagyon sok olyan faragási és díszítő elemre ismerünk benne, amelyet a nagy kuria kőkapukeretén is megtalálunk. Ha ehhez még tekintetbe vesszük azt a körülményt is, hogy a régi papiház említett faragványai a felirat szerint 1656-ban készül-tek, bebizonyítottunk látjuk, hogy mindkét faragás pontosan egy-koru, sőt valószínűleg egy mester kezétől is eredett. Ezt támo-gatja az egyházközség 1664. évi leltárkönyvének bejegyzése is: "Vagjon az Farkas utzai Templom ajtaja előtt egj jo öregh kő ház,¹³⁾ kit igen nagj költséggel nem régen épitet fundamentumból szegény Ecclesiánk."¹⁴⁾

10) Az egyházfiak 1609. évi számadáskönyve. 109. (Klt.)

11) I. h. az 1617. évből. 34-36.

12) I. h. az 1612. évből. 172.

13) Vagyis nagy kőház.

14) Címplap nélküli vagyonleltárkönyv. 29. B. (A kvári ref. egyház-közs.lev.tárában).

A vakolat lehántása az erősen romlott, de itt-ott kitajkolt kőfalon, ott, ahol a néhány évtizeddel előtti ajtóáttöréssel végzett munkálatok el nem rontották, téglával berakott ablakhelyeket hozott napvilágra, sőt a nagy kuria felől ugyanezek megfelelője-képpen a befalazott ablakfülkék körvonalait tárja elének. - És most nagy hirtelen reája döbbenünk; tehát itt, előttünk van a sokat keresett és nyomtalanul elpusztultnak hitt Apáczai-kollégium! E falcsont, amely a mai bennlakás-épületet köti össze a templom délnyugati szögletével, az egykori schola homlokzati falának földszinti része. Minthogy pedig a kapu, vagy egykori diáknyelven porta, a fal közepén helyezkedett el, feltételezem, hogy az egész épület Farkas-utca felőli szélessége csupán e két-három ablakkal balra és jobbra kiépített kőfal volt. Erre nézve azután határozott bizonyítékul idézem az egykori Méhes Sámuel történeti áttekintéséből, hogy "még az 1781-dik esztendőben megvettettet vala a' Fundamentuma ezen (mostan is meglevő) ujj Kollegyomnak oly czéllal, hogy ez a' régi mellé ragasztassék, annak bővítésére."¹⁵⁾

Ezzel azután most már életet nyer az a néhány száraz adat, amely e régi emlékünkről még fennmaradt. Eszünkbe jut az az 1664. évi feljegyzés is, amely szerint "vagjon ugjan Farkas utzában Scholánkhoz közel Szakáts István háza fele, melj háznak felét nem régen vöttek Ecclesiank gondviselői Schola Mesterek számára, ki-ben lakot Apáztai Uram." - Ez az épület pedig, amint egyszer már kimutattam, scholánkhoz közel a mai 14. számmal jelölt telek táján állott.¹⁶⁾ Innen jövet lépett be az iskola nagykapuján Apáczai Csere János professzor, amelyről éppen az ő itt tanítása idejéből, 1658-ból említi önéletírásában Bethlen Miklós: "az új farkas-utczai collegiumban nappali tanulószállás(om-)ul a kapu felett való házat¹⁷⁾ rendelék, melyben a senior Uzoni Balázs lakott."¹⁸⁾ Tehát legelőször ebből tudjuk meg, hogy ez az épület emelletes volt, hiszen a bejárat felett lakott a diákfőnök, a senior.

Bizony, sovány adatok, életet csupán az emlékek lehelnek belé!

15) Két beszédek i. h.

16) Szerző: Apáczai Csere János kolozsvári lakozásának ismeretlen részletei. Pásztortűz, 1925: 262. - Változata e kötetben.

17) Vagyis szobát.

Szalárdi János siralmas magyar krónikájában a farkasutcai templom újraépítését beszélve el, ezzel egyidőre írja, hogy "ugyan azon egyház mellett ugyan (I. Rákóczi György) fejedelem fundálásából és segítségével, fundamentumából az ott levő iskola is építettett vala, az ó-várban levő iskola és egyház a szász nationbeli evangélikusoknak hagyatván."¹⁹⁾ - Ebből a sok tévedést tartalmazó, tájékozatlan kijelentésből teljesen kihagyva a templomkérdés tisztázását, már az iskolára vonatkozólag is megállapíthatjuk, hogy mind az időpontban, mind pedig az iskola sorsában tévedett Szalárdi, az egykori fejedelmi levéltáros, jóllehet a tőle körülhatárolt időponttól számítva, nem is egészen másfélévtized múlva írta krónikáját; pedig ő ekkor már kolozsvári lakos, kolozsmonostori káptalan s a kálvinista egyházközség egyik moderátora volt.²⁰⁾ Szalárdival szemben kijelenthetjük, hogy az idézett mondatokban mindössze csak abban nem tévedett, hogy az új iskolát az öregbik Rákóczi György csakugyan fel akarta építtetni. Ezt bizonyítják a lengyelországi követ számára 1640. június 29-én küldött fejedelmi utasítás következő szavai: "Kolozsvárott vagyon egy elpusztult templom, melyet azelőtt régen a jezsuiták birtak, de már az ország constitutiojából az minékünk conferaltatott, holott mi már egy kollégiumot akarunk építtetni, papok s mesterházat."²¹⁾

A Rigából hozatott kőmívesek munkája árán az 1644. évre csakugyan be is fejeződött a templom felépítése, majd az 1647. évre a berendezés-felszerelés is teljesen elkészült, úgy hogy ugyanennek az évnek június 30-án (és nem június 10-én, mint ahogyan Szalárdi állítja!) meg is történt a felszentelés.²²⁾ Nem sokkal ezután a megrepedt torony helyett az öregbik fejedelem másat kezdett el építtetni, mignem egy olasz funáló²³⁾ szerint ennek építése

18) Szerző: Néhány adat gróf Bethlen Miklós tanuló éveiből. EM. 1938: 294. - Változata e kötetben..

19) Ujabb Nemzeti Könyvtár. Pest, 1853. II. 237.

20) Szerző: Szalárdi János halála ideje. EM. 1939: 294-5.

21) Szilágyi Sándor: EOE. X. 296.

22) Szerző: A farkasutcai templom felszentelésének ideje. (Kéziratban.) - Változata az Adattár I. kötetében.

23) Mérnök, vagy még inkább építész.

is hibás alapokon indulván meg, a felrakott falakat is le kellett szedetni.²⁴⁾ Ez alatt az idő alatt pedig még csak hozzá sem fogtak a kollégium felépítéséhez. Ugyanis Broser Péter, a város-körül köfal hajazatja bontakozásának és a temetőkert körüli kerítéseknek javíttatására kirendelt polgár feljegyzése szerint: "Anno 1647 Die 13. May. Az Epitteshez foghuan, Az Farkas Uczay Templom elleneben az Varos kő falának hajazattiat a szel le fordituan hatodfel ölnit, ugian azon szaru fakat Leczeket czinaltat-tam fel ujabban."²⁵⁾ - Ha tehát eddig az ideig bár csak hozzá kezdettek volna az új épület alapfalainak lerakásához, ebben az esetben föltétlenül ennek és nem a templomnak közelségével határozták volna meg a kőfal héjazatjabeli romlás helyét, minthogy a várfalnak csupán néhány ölnyre kellett volna az iskola épülete mögött elhúzódnia.

A templomkörüli építő és felszerelő munkák elvégzése közben azután hamarosan eltelt az idő, amely I. Rákóczi György földi pályájául kiméretett, s 1648. október 11-én meghalt anélkül, hogy az új schola-ház megépítéséhez még csak hozzá is foghatott volna. Ugy látszik azonban, hogy fiának és utódának, aki apjától sok szép és nemes elgondolást, hozzá pedig teli kincstárat is örökölt, szándékában volt, hogy megvalósítsa többek között a kolozsvári kollégium felépítésének tervét is. Erre vall az a körülmény, hogy az eddigi egy vezető-tanerős iskola tanárainak létszáma az 1651-52. évtől kezdődőleg egyszerre háromra növeltetett, s ezek is az akkori Erdély legkiválóbban képzett iskolamesterei közül valók voltak.²⁶⁾ De ifjabbik Rákóczi György jószándékát bizonyítják a következő írásos utalások is, amelyeket a kolozsvár-városi sáfárpolgárok számadáskönyveinek gazdag adathalmazából szedegettem össze.

1651. március 20-án "Augustus Serena az fundalo...megh maradot Ebedre mivel p(rae)tendalta, az keomiuesekkel, Acziokkales Theolczeresekkel ualo sok dolgot."²⁷⁾ - E sorok bár kifejezetten

24) Szerző: A farkasutcai templom egykori tornyai. Pásztortört., 1924: 291-92.

25) Számadó regestum. 789. (Klt.)

26) Szerző: Kolozsvári Igaz Kálmán ref. kollégiumi tanár. Erdi Szle. 1925: 141-4 és 173-7. - U.a.: Sikó János iskolamester. EM. 1942. 132-6. és e kötetben is.

27) Szöllősy Gábor dispensator ratioja. 39. (Klt.)

nem utalnak a kolozsvári iskolaház építésére, minthogy Serena a radnóti kastélyt is ugyanebben az időtájban építette, sőt a mestere emberek nagyobb része is Kolozsvárról kerülve ki, a faragott köveket is itt kellett elkészíteniök s innen kellett tengelyen leszállítaniok, - azonban a fenti idézet kőművesekkel, ácsokkal és tölcséresekkel való tárgyalása egy építménynek legalább is nagyon kezdeti fokára utal, holott a radnóti munkálatoknak ekkorra már eléggé befejeződésük felé kellett haladniok. Erre utal ugyan csak a kolozsvári sáfárpolgár 1651. május 10-i feljegyzése: "Az Radnoti Castellyahoz az mi kegy(el)mes Urunk(nak) az hatra maradot (szél)vitorlák, Pleh gombok, es 16 Cristaly poharak es 12 On talak ala adattam ket szekeret Radnotigh. 6 mely feoldigh."- Majd alig két hónap múlva, július 3-án a kolozsvári képirókat küldik Radnótra "az úy palotaknak megh irasara" (kifestésére).²⁸⁾ Mint-hogy pedig mind a szélvitorlákra, mind pedig a bádoggombokra csak teljesen elkészült épületnél lehetett szükség, sőt a képirók munkája éppen befejezett falak ékítéséül szolgál, - mindezeket összegezve, tehát nagyobb valószínűséggel gondolhatunk arra a körülményre, hogy Serena mégis csak inkább a kollégiumi építkezések megkezdése céljából járt városunkban. Különben a munkálatok ekkori megindulása mellett bizonyít Régeni Asztalos János asztalosmester feljegyzése is. E szerint: "Laus Deo Semper.²⁹⁾ Anno 1651 Ultima Aprilis Kezdettek az Klastromnal valo Collegiumot az fundamentumon felyül rakni, 2-do May Szegöttem enis Ugy mint Varadi Miklos es Szegedi Gergely Deak fő patronus Urammal,³⁰⁾ tölgy fabol nro 35 darab művet, ablakot ayto melyek fakat, csinalny, mind o(m-n)ibus computis öregh es aprot egy arun, ugy hatvan penzben egyet egyet."³¹⁾

Még ugyanebben az esztendőben megtaláltam az arra vonatkozó határozott utalást, hogy a fejedelem csakugyan a kiváló Serena Ágostont bízta meg a tervezéssel és az építkezés irányításával. U-

28) I. h. 62, 64.

29) A munkák megkezdésekor szokásos fohászkodás.

30) Vagyis az egyházközség főpatronusával és patrónusával a mai elnevezéssel szólva: főgondnokával és gondnokával.

31) Az asztalos céh jegyzőkönyve, amely tulajdonképpen Régeni Asztalos Jánosé volt és ő is írta a bejegyzések legnagyobb részét. 66. B. (Az ENM lev. tárában).

gyancsak a városi sáfárpolgár számadáskönyvéből jegyeztem ki: 1651. június 14. "Erkezek Górgenyből az Olaz Fundalo Augustus Serena Negied magaua, hiuatuan Vrunck az Klastromnal ualo Scholanak Fundalasara. S(alus) C(onductusa) L(éven), B(író) V(ram) P(aran-csolatára) Gazdalkodtam neki, Adam Cipott 8. den. 24. - ket feier halat den. 12. - Czikott den. 10. - Sos halat lib(rarum)³²⁾ 1. den. 10. - Szolgainak pecsieniet lib(rarum) 3. den. 6. - miuel maga böytölt Veres hagimat den. 2. - Eczetett Just(arum)³³⁾ 1/2 den. 14. - Olaiat lib(rarum) 1/2. den. 9. - Bort Just(arum) magának 2. - den. 32. - szolgainak Bort Just(arum) 1. den. 12. - Facitt fl. 1 // 31." - Jóllehet ehhez az elszámoláshoz az egykori revizor azt a megjegyzést fűzte hozzá, hogy az elszámolást végző sáfár mindezt csak "Almaban latta mert it nem fundált," azonban ez az epés megjegyzés mégsem felel meg a valóságnak; csupán csak a tulajdonképpen lelkiismeretes számvizsgáló bakafántoskodásának tarthatjuk. Különben ezt bizonyítja az a körülmény is, hogy Serena öt napig való itt tartózkodása alatt tett összes többi kiadás is továbbra is változatlanul benne maradt a számadáskönyv elismert tételei között. De bizonyosságul szolgál még az a körülmény is, hogy a fejedelmi pecséttel átutazókat csupán három napig volt köteles a város étellel-itallal ellátni, Serena pedig ez alkalommal öt napig élvezte a teljes ellátást, tehát semmi esetre sem lehetett csupán átutazó, hanem a fejedelem rendeletére elvégzendő dolga volt a városban.

A további elszámolás szerint: "Eodem die B. V. P. Ismet az Fundalonak Augustus Serenának Adam Vacziorara Cipot 8. den. 24. - Sos halat lib. 1 1/2. den. 15. - Eleuen halat den. 12. - Borsot den. 10. - Szolgainak pecsieniet lib. 3. den. 6. - Olaiat den. 8. - mezet den. 9. - Bort Just. 2. den. 32. - Szolgainak Bort Just. 1. den. 12. - Facitt fl. 1 // 28. - Junius 15. Az Olaz Fundalonak B. V. P. Gazdalkodtam Ebedre neki, miuel Vrunck parancziolattiból it kellett Varakozni... facitt fl. 1 // 24. - Junius 15. Az Olaz Fundalott Augustus Serenát hiuatuan (fejedelem) Vrunck Gialuban, (szekerem felküldötte a sáfárpolgár). - Eodem die Az Oláz Fundalonak Augustus Serenának B. V. P. Adam Vacziorara ... Facitt fl.

32) Libra = font.

33) Justa = ejtel.

1 // 21." - De junius 16,17 és 18-án is ugyancsak ebéd- és vacsoraköltségek számoltatnak el,³⁴⁾ migsem 19-én azt jegyzi fel a sáfár, hogy Serenát a város által kirendelt fuvarral Szamosujvárra indította utba.³⁵⁾

E feljegyzésekből sejtem, hogy mennyire kedvenc terve volt a fejedelemlennek ennek az iskolaháznak a felépítése. Erre utal az a körülmény is, hogy Serenát itt időzése második napján már hivatja magához valószínűleg azért, mert tudni akart az építkezés menetéről.

Ezután alig két hónap múlva magint csak itt találom az olasz építészte; ekkor a szükséges kőfajta kiválogatása és a kőfejtés elrendelése lehetett látogatásának főcélja: július 17-én "Az Vrunck fundacioia Augustus Serena ala attam Jonas Mihalj 4 louat, az melyen uolt Bacziban, Fenesen, Monostoron és az kő Banyaban."³⁶⁾ - Szeptember 10. táján ismét ide érkezik. Ugyanis e napon "Az Fundalo praetendallia azt hogy vasarnap van, s azon kívüli ritkán halhat hűtin ualo praedicatiot, annak okáért fel megyen Monostorra az praedicatióra es mesere, az Tegnapi napon iút Franciscus Thamasoual, az Vrunck Velenczeben menseo factorauat edgiút."³⁷⁾ - Rákóczi rendeletére október 30-án ismételten itt van, a következő napon azonban tovább utazik, de szolgálai mégis itt várakoznak.³⁸⁾

A városi levéltár iratai közül az időrendben ezután következő 1652. évi egész számadáskönyv hiányzott s ennél fogva nem lehetett módomban Serenának a kollégiumi építkezéssel összefüggésbe hozható adatait tovább nyomoznom, azonban már ennyiből is kétségtelenül meg lehetett állapítani, hogy a farkasutcai schola épületét ő tervezte, felépítését maga irányította. Munkájáról több ízben jelentést tett a fejedelemlennek, aki az építkezést állandóan figyelemmel kísérte; ezt különben annál is inkább könnyen tehette,

34) Napenkénti 2 m. frt. 30 pénz körüli összegben.

35) Ágoston Péter városi sáfár számadáskönyve. 75, 76, 78, 79, 81, 83, 226. és 228.

36) Szűlősy i. h. 66.

37) I. h. 89.

38) Ágoston i. h. 127, 128. - Annak idejében nem volt időm minden egyes bejegyzést szósz szerint kijegyezni.

mivel Rákóczi kedvenc tartózkodási helye a szomszédos Gyalu vára volt.

Ezek előrebocsátása után szükségesnek látom összegezni mindazokat az adatokat, amelyek a fejedelem építészéről ismeretesek. Ki volt pedig: Serena Ágoston, azt ma még csak sejthetjük, de egészen bizonyosan nem tudjuk megmondani. Lehet, hogy már korábban is itt van Erdélyben, hiszen a kolozsvári sáfárpolgár nem egyszer megemlékezik név szerint meg nem nevezett olasz fundálóról, bár azt hiszem, hogy ez az utóbbi mégsem azonos Serenával. Valószínű tehát, hogy ő azoknak egyike, akikről így emlékezik meg a számadáskönyv 1648. április 23-i bejegyzése: "Erkezek egy Örmény György nevű Görög Velenceből Három Olasz komiesekkel és Fundalokkal marhajokkal³⁹⁾ és két szolgakkal." Másnap azután Enyed felé tovább mentek a fejedelemhez Fehérvárra.⁴⁰⁾ Talán e megkockáztatott feltevést erősíti meg II. Rákóczi Györgynek 1653. január 24-ről Gyulafehérvárról keltezett levele, amelyet az erdélyi udvari építész, Serena Ágoston velencei nemes ügyében a velencei dogéhoz intézett.⁴¹⁾ Vagyis ez az írás világosan megjelöli Serena velencei származását.

Történeti adatokból ismeretes, hogy a radnóti vár megelőző birtokosa Kornis Ferenc, 1649-ben Radnótot minden tartozékával együtt eladta II. Rákóczi Györgynek. A következő évben pedig a fejedelem e birtokot a hozzátartozó falvakkal együtt feleségének, Báthori Zsófiának, és testvéröccsének, Rákóczi Zsigmondnak adományozta. E tájban kezdette építtetni (helyesebben talán: átépíttetni) a várat felesége számára.⁴²⁾ Tehát ezt az átépítést bizta a fejedelem a valószínűleg nem régóta érkezett velencei Serena Ágostonra. Ő azután a várnak csupán tervezője és az építkezés irányítója volt. Ezt bizonyítja a vár főkapujánál elhelyezett és ma is meglévő táblácska faragott szavai: "Avgvstinvs Serena Architectvs Venetvs Opera Regit."⁴³⁾ Valószínűnek tarthatjuk azonban azt is,

39) Vagyis holmijukkal.

40) Auner Gábor sáfar számadáskönyve.

41) Sz. 1869: 508.

42) Orbán Balázs: A székelyföld leírása. Kolozsvár, 1868-1873. V, 44.

43) Kővári László: Erdély régiségei. - Pest, 1852.- 213. Orbán Balázs: i. m. V, 48. - Balogh Jolán: A renaissance építészet és szobrászat Erdélyben. Magyar Művészet, 1934: 149.

hogy Rákóczi a kolozsvári s a radnóti építkezések mellett még a fehérvári, a fogarasi, a görgényi, a gyalui és a szamosujvári munkálatoknál is igénybe vette Serena szaktudását.

A fejedelem - úgy látszik - meg lehetett elégedve udvari építésének teljesítményeivel. Ezt bizonyítja az a körülmény, hogy 1653. február 25-én kelt adománylevelével Serena Ágostonnak nemesiséget adományozott és a régi olasz eredetű címerének használatát megerősítette.⁴⁴⁾ A jól elvégzett munka külső elismerésével kapcsolatosan gondolhatunk arra is, hogy e jutalmazás éppen a radnóti vár és a kolozsvári schola építésének befejezéséért történt. Erre vallhatna az a körülmény is, hogy az itt-ott még előkerülő további adatok most már csupán csak a részletmunkák folyamatosságára, vagy befejezésére vonatkoznak, a gyökeres munkáknak azonban ekkorra már be kellett végeződniük.

Az olasz fundálóval kapcsolatos adatokból láthattuk, hogy Serena a bácstoroki, a szászfenesi, illetőleg a monostori kőbányákat is felkereste. Ekkor az építkezéshez felhasználandó köveken kívül valószínűleg a faragott művek számára szükséges kőfajtákat is kiválasztotta. Régeni Asztalos János előbb idézett feljegyzéséből pedig azt olvastuk, hogy az ajtók s az ablakok tokját és keretét tölgyfából rendelte meg az egyházköztség előljárósága. A szám szerint megjelölt 35 darab azonban csupán egy része lehetett az elkészítendő mennyiségnek. Ugyanis egy-egy szobára átlagosan három ilyen művet számítva, szűkön csak 12 helyiségre gondolhatnánk, holott az alább felsorolt adatok egybevetéséből is jóval több kamrát (szobát) számolhatunk össze.

Régeni Asztalos János feljegyzéseiben foglalt adatokat lehetetlen volt mindenben szétválasztanom, ugyanis a kollégium épületével egyidőben épülvén fel a farkas-utcai paplak (vajjon nem Serena műve-e ez is?) s a Régeni által készített asztalos-munkák egy része határozottan oda készült. Ezért az alábbiakban csupán csak azokat a tételeket sorolom fel, amelyeket kétségtelenül az iskolaépülethez tartozóknak ítélem.

44) Siebmacher: Wappenbuch. Siebenbürgen. IV, 12. rész 216.- Tagányi Károly: Az országos levéltárban található nemesi oklevelek. 61. - Az adományozott címert beszélő címernek mondhatjuk, minthogy hullámokon álló éneklő szírént ábrázol.

Régeni tehát az asztalosmunkák elkészítéséhez 1651. május 2-án fogott hozzá; ugyanis ezen a napon "adot Szegedi Gergely Deak uram Szent Miklós pen(zúl) fl. 3."⁴⁵⁾ Elkezdett munkája folyamatosságát jelzi, hogy mind ebben, mind pedig a következő hónapokban több ízben fizettek neki Váradi Miklós és Fejérvári Benedek deák az egyházközség főpatrónusai. Majd 1651 "die 29. 8-bris fizetett Varadi Miklos Uram az Iscolan valo ramakert f. 4 den. 8o. Ugyan die 29. 8-bris Wicey G(áspár) Nr. Buzat Cub. 1." - "Item die 13 9-bris fizetet Varadi Miklos Uram...tiz scholara valo aytoktol es negy giontaros aytoktol..." a paplakra készített munkák miatt külön meg nem határozható összeget. - "Ugyan 29. X-bris adott Vicey Gaspar Uram egy köből buzát az scholan való kapuer. - Anno 1652 die vero 2o Augusti fogattam az Scholanak az ket Comunitassat megpadolni 6 Camaraval es az tornatz deszkazassaval együtt es az messtergerendak deszkazasat fl. 26 den. - Anno 1653 die 14 July fizetet Varadi Miklos Uram ött kamaranak padlassitol es az tornatz deszkazassatol fl. 7 den. - Anno 1653 die 3 Septembris szegöttem megh V. M. Uram nioltz kamarat padolni egy darab tornatzal fl. 1o. den. 0. Item egy öregh köből buzában. - Anno 1654 die 17 Augusti. szegöttem V. M.V. het Camarakat öregh deszkaval padolni, fl. 6. den. 5o. - Anno 1654 die ultima Septembris. Fizettet W. Miklosne Aszonyom Nro 26 Aytoknak az megh csinallassert fl. 13 den. 3. - Anno 1654 die 5. 9-bris fizetet V.M. V. Nro 2o niuszolyanak az csinallassatol fl. 1o. den. 6.- Anno 1654 die 12. X-bris fizetet V. M. V. Nro 12 Aztaloktol, Item nro 15 Ablak ramaktol, Item az Catedratol, Item az Capu foldozzastul. - Item Istvandi Uram csinallatatot az fiaynak az scholához 3 három niuzolyat megenten egy kar szeket fl. 2 den. 15."⁴⁶⁾

Ezen kívül más forrásból is kerültek elő még a kollégium építkezéseire vonatkozó feljegyzések. Ugyanis Bedi András és Kobzos István a kolozsvári orthodoxa ecclesia⁴⁷⁾ számvevői számadáskönyvük adataiból következtetve, az építkezés munkálatainak az

45) Szenczi Molnár Albertnek 1604-ben Norinbergában megjelent Dictionarium-a szerint Szent Miklós pénz latin jelentése arha; ez pedig annyit jelent, mint "zálag". Helyesebben értelmezve, inkább foglaltó, előleg.

46) Régeni Asztalos János jzkve. 66. B. - 67. A. és 74. B.

47) Vagyis a református egyházközség.

1653. év dereka táján végtére is vége felé kellett közeledniök. Ugyanis 1653. augusztus 15-én említi az ácsokat, "akik a scholát heaztak"; megnevezi Bakator János, Kövendi Bálint, Rácz János kőmiveseket, ezeknek "az schola kapujának boltasaert" fizettek 4 véka búzát, továbbá "az fűstházak czinalasától" 1 1/2 vékát. Október 17-én négy ácsot említenek, "kik az kerengő gradicznak heaztatást czinaltak." Ők is megemlítik Régeni Asztalos Jánost, mint a kinek "az uy scholában leuő nyolcz kamarak padlozasaert" kifizettek egy köből búzát.⁴⁸⁾

Bethlen Miklós erdélyi kancellár önéletírásának következő mondata, amelyben itteni diákoskodásának idejéből az 1654. évi események kapcsán említi, hogy a "mi scholánk az óvári templom mellett volt," - bizonyítja, hogy az új iskolaház ebben az időben még mindig nem volt beköltözhető állapotban. Jóllehet egyesek, mint nagyon tekintélyes polgár Istvándi Bálint bennlakónak szánt három fia részére elkészíttette a nyoszolyákat és a karszéket, mégis valószínűleg a felszerelés-berendezés volt az, ami még hiányzott az épületből. Valószínű azonban, hogy a következő esztendő meghozta volna az iskola teljes befejezését, ha csak a város nagy részét elpusztító 1655. április 3-i tűzvész közbe nem szólna. Minthogy csak sovány adatokból sejtjük a Serena tervezte épület mibenlétét, ennél fogva meg sem állapíthatjuk, hogy tulajdonképpen mégis mit is tett tönkre ez, az akkor kivédhetetlen pusztítás. Feltételezzük azonban, hogy ha az 1653. évben a scholát már "héazták" s a "fűstházakat" is csinálták, ezen kívül az épületasztalosmunkát is befejezték, ebben az esetben a kollégium falainak már tökéletesen készen kellett állaniuk. Ezt bizonyítja az a körülmény is, hogy az egyházközség küldöttsége 1654 "21 January Fejervarra menven az giűlésre, hofi Urunkat eő Na(gysá)gat requiralliu az schola Directiojarol valo excludalasunkert, Ittem az schola epületire valo temerdek deszkak el szallitasarol valo salus conductusnak extrahalasaert."⁴⁹⁾ Ennélfogva ha a nagy tűz a fedélszerkezetet, az ajtó- és ablak-kereteket, a padlózatot s a netalán részben meglévő butorzatot el is pusztította, de az iskola vaskos falainak, s így a Serena által tervezett beosztásnak is

48-49) Bedi András és Kobzos István számadáskönyve. 7.A-B. és 41. B.: A kvári ref. egyházközs. lev.tárában.

épen kellett megmaradnia. Megkísérlem a fennmaradt gyér adatokat összegezve az iskolaépületről valamelyes képet alkotni.

Tudjuk, hogy a kollégiumi iskola-típusok, a zárdaépületek örökségeként, a tanítási termeket és az ifjak lakószobáit egy épületben egyesítették. Bizonyosnak tarthatjuk tehát, hogy a fejedelem által terveztetett és építettett ilyen fajta iskolának is a kor kívánalmainak megfelelő, elégséges nagyságu épülettömbnek kellett lennie. Következtetjük azonban a farkas-utcai templom délnyugati szögletének építészeti tagoltságából, továbbá az egyházközségi számvevő előbb említett "kerengő grádics"-ából, valamint a Bethlen Miklós által megnevezett kapu feletti "tanuló-szállás"-ból, hogy e kollégium emeletes volt. De e mellett bizonyít Páldi Székely István kollégiumi nyomdavezetőnek az 1760-as évekből származó fametszetű fejléce.⁵⁰⁾ Ezen, a meglehetősen kezdetleges rajzon azonban világosan megkülönböztethetünk egy, a Farkas-utca déli során, közvetlenül a templomhoz hozzáépített egyemeletes épületet. Ez az utmelletti kut tájékán derékszögben megtörve, a főépületnél talán hosszabbacska nagyságu észak-déli irányu szárnyat alkotott. Az itt látható ablakok száma nem irányadó a rajz kezdetlegessége miatt, ezzel szemben azonban határozottan felismerhetjük a hatalmas boltozatos kaput, amely a templomépülettől mintegy három ablaknyi távolságra képeztetett ki.

Néhai dr. Buday Kálmán tanár, a bécsi titkos levéltárban több, Kolozsvárra vonatkozó térképet kutatott fel; még annak idejében megengedte, hogy belőlük a kollégiumra vonatkozó részleteket magam is felhasználhassam. E térképeket, bár katonai felméréstézéssel készülték, mégsem mondhatjuk mindenben kifogástalanul

50) Kolo'svári K. Zsigmond: Epithalamium. In Auspiciatissimo Conubio...domini liberi baronis Simonis Junioris Kemény. Kolozsvár, 1768. 2. B.

E fejlécen a következő részleteket ábrázolta ki a fát metsző Páldi Székely István nyomdavezető: 1. Jobbról a kolozsvári vár délnyugati sarka a főtéri templom barokk tornyával. 2. A tovább kirajzolt épületecskéről feltételezem, hogy a typographia. 3. A középső kép előtt barokkos foglalatban az egyházközség címerének változata: tövisek között (?) három lilomszál. 4. Felette a Farkas-utca látképe, középen a templom, tetején az óratornyocskával, bejárata előtt a portikussal, tőle balra a harangláb s a papilak, jobbra az Apáczai-kollégium, előtte az utcai közút és a tanári lakás (?) (Apáczai egykori lakóháza). 5. A fejléc baloldalára kirajzolt klasszikus épület valószínűleg eszményi muzsa-templom, tetején isten(?)-szoborral.

pontosnak. Különösen az 1691-ből származó legrégebbi helyrajzon látjuk ezt. Ezen a Visconti készítette olasz nyelvű térképen a Farkas-utca vége felé lévő épületcsoport a Jezsuita atyák volt templomául és kollégiumául van megjelölve. A kollégium épületének Farkas-utca felőli szakasza mintegy öt ölnyi elválasztó köz közbeiktatásával egyvonalba rajzoltatott a templom északi falának síkjával. Ha tehát ez a jelölés az egykori jezsuita-kollégium épületére vonatkoznék, még talán elfogadhatónak tartanám, de a Rákóczi által építtetett kollégium ilyenformán semmiképpen sem helyezkedhetett el; ennek minden eddig felsorolt, valamint ezután részletezendő adat a leghatározottabban ellene mond. Ami pedig a megjelölt méreteket illeti, hasonlóképpen nem tudok biztos adatokat megállapítani. Többek között az előbb hivatkozott öt ölnyi távolság már csak azért is bizonytalan, mivel nem tudom, hogy az olasz térképrajzoló a hosszmértéknek melyik fajtáját használta, ugyanis a kolozsvári öt kisebb, míg a bécsi hosszabb volt. A kísérlet kedvéért tételezzük fel, hogy inkább az utóbbival eszközölt méréseket. Minthogy pedig egy bécsi öt 189.65 centiméternek felel meg,⁵¹⁾ ennél fogva a két nagy épület között - rajz szerint - csupán egy kilenc és fél méter széles, eléggé szűk utcácskának kellett volna lennie. E térkép szerint az iskola kb. 25 ölnyi (47.25 m) hosszú északi törzséhez déli irány felé folytatódva, derékszögben egy kb. 30 öt (56.75 m) hosszú szárny csatlakozott; ennek ugyancsak derékszögben, kelet felé folytatódó szárnya egyenlő hosszúságú lett volna az épülettörzsszel. Tehát ez, a keleti oldalán ki nem képezett téglalap alaprajzu épülettömb háromnegyed részben egy belső udvart, kis kuriát zárt körül, amelynek épületnélküli keleti oldala, ha a rajzról helyesen látom, kerítéssel volt elválasztva egészen a keleti kőfalig huzódó, befásított nagy kertetől. Minthogy az építmény átmérője körülbelül 7.5 ölnyi (14.25 m) vastagra rajzoltatott, ezek szerint a kis kuria 33x42.25 méter területet foglalt volna magában. Az itt ismertetett méreteket, bár nem tartom valószínűtlennek, egyelőre mégis csak kérdőjellel merem leírni, minthogy a mai nagykapu központos elhelyezése a XVII.

51) Táblázatok a régi mértékeknek új méter-mértékekre és viszont-váló átváltoztatására és az árak átszámítására. (Kvár, 1876) 5.

század végére aligha engedi meg, hogy a réginél sokkal nagyobb szabásúra kibővített épületre gondolhassunk.

Ugyancsak Buday Kálmán talált még három másik, Kolozsvárról készített térképet 1713-ból és 1718-ból. Ezeken a "Kalvinisches Collegium und Kirche" megjelöléssel rajzolt épuletcsoportban a kollégium északi fala - az előbbitől eltérőleg - már a templom déli falának folytatásaképpen jelöltetett. Valóban ez inkább is megfelel a valóságnak. Az iskolaépületnek három égtáj irányában való kiépítettsége itt is kirajzoltatott, azzal az eltéréssel, hogy a délfelőli szárny sokkal hosszabbra képeztetett ki, mint az északi, vagyis egészen a templom diadalívének egyirányáig, más szóval a szentélyrész kezdetéig nyulik le és itt fejezi be a most már erősen megnagyobbodott belsőudvart a templom csonkatornyáig bezárólag.

Végezetül Kolozsvárnak legújabbán előkerült XVIII. századbeli látképe és alaprajza - úgy látszik - a valóságnak megfelelő állapotban tünteti fel a várost. A látképet 1734-ben Haas J. Ignác, az alaprajzot pedig valószínűleg ugyanakkor Lutsch István katonai mérnök készítette.⁵²⁾ E látkép tisztán megmutatja a farkasutcai templom és kollégium egykori helyzetét, a részleteket azonban eltakarja közvetlenül a kollégium déli szárnya elé rajzolt magas várfal. Mégis megállapíthatjuk, hogy a kollégium épülete a templom déli falára támaszkodik, kiindulva a déli oldal első támasztópillérétől. E rajz azt bizonyítja, hogy az iskola ekkor egyenlő szárú U alakú épülettömb, legalább is ezt sejteti a képen látható magas fedélzet. Ezzel szemben azonban az alaprajz egy, mindenfelől körülzárt, körülbelül 35 ölnyi (67 méter körüli) egyenlő oldalú négyzetet ábrázol, amely falával a templomhajó és a szentélyrész találkozási pontjának vonaláig nyulik le. De az igazság valószínűleg az, hogy addig, ameddig a kollégium fedele a látképen látható, addig emeletes, mignem a várfaltól eltakart rész csupán földszintes lehetett. Ezt bizonyítja a templomhajó déli falánál ma is meglevő magastetejű folyosós építmény; ez azután csak a szentélyrész találkozási pontjánál levő csonkatoronyban, a XVIII. századbeli bibliothecában emelkedik emeletnyi magasságra. De a Visconti-féle, bár hibás térképből kiindulva, tökéletesen meg va-

52) Borbély Andor: Az erdélyi városok képeskönyve 1736-ból. EM. 1943: 197-215.

gyok győződve, hogy e négyzetalaprajzu épületnek földszintes szárnyai közül legalább is a déli és a keleti építmények nem egykorúak az Apáczai-féle kollégium falaival, hanem XVIII. századeleji toldalékok. Ennélfogva az eredeti épület alapterülete a Viscontitól különben helytelen fekvésben, de mégis csak elfogadható méretekkel lerajzolt építmény törzsének felelhetett meg.

Ha Régeni Asztalos János adatainak felsorolásakor figyelemmel kísértük, illetőleg ha összeadtuk az idézetek egyes számadatait, az kerekedett ki belőlük, hogy a kollégium megpadolt kamráinak száma 26. Ebből azután azt következtetem, minthogy a kamrán a lakószobát értették, a bennlakásnak ennyi helyiségből kellett állania. Hogy pedig következtetésem csakugyan megfelelhet a valóságnak, bizonyítja Régeni Asztalos János másik feljegyzése, amely kissé későbbben ugyancsak 26 ajtó árának kifizetését nyugtatványozza. Ezzel szemben ha az 1779. évi számbavétel mégis 38 lakószobát nevez meg,⁵³⁾ bizonyosnak tartom, hogy a különbözőzeti 12 kamrát az építés idejétől eltelt ötnegyed század alatt, talán éppen az 1713-15. években történt jókarba helyezés alkalmával toldották a régi épülethez. Ezt bizonyítja, hogy az 1718. évi összeírás a bentlakásért fizetendő díjszabásban a katona-soron és a varga-soron levő kamarák mellett új soron levőket is említ.⁵⁴⁾ Azt azonban, hogy melyik volt a katona- és melyik a varga-sor, nem tudom, de az eddigiek után bizonyos, hogy az új-sornak a bécsi levéltár térképén meghosszabbítással jelölt délfelőli földszintes épületszárnynak kellett lennie. Csupán a párhuzam kedvéért hivatkozom arra a körülményre, hogy a sárospataki főiskola egyes épületszárnyait Huta, Trója és Fazekas-sor névvel jelölték; ezek közül az utóbbi épült a legutoljára.⁵⁵⁾ Volt itt még Cigány-, Katona- stb. sor is.

Régeni Asztalos János említ még kipadolt tornácokat és két-kommunitást is. Ez az utóbbi azonban korántsem a tantermek teljes létszáma. Ugyanis Apáczai Csere Jánosnak 1656. november 20-án tartott beköszöntő beszédében olvassuk, hogy az égés miatti romlásból a lakószobákon (cubiculum) kívül a hat osztály (classis) számára szolgáló tanterem (musaeum) sem készült még el s csak az az

53) Török István: i. m. III. 361.

54) I. h. I. 63-66.

55) Marton János: A sárospataki református főiskola története. I. 87. és Román János: A sárospataki kollégium. 7.

egyetlenegy auditorium van valamennyire használható állapotban, amelyben beköszöntő beszédét tartotta.⁵⁶⁾ Minthogy azonban öreg-bik Rákóczi fejedelem 1640. évi leveléből már láttuk, hogy ide collegiumot és nem particulát szándékozott építtetni, továbbá Apáczai beköszöntő beszédének címében a hely színét akadémiai első tanteremnek (acroterium academicum primum) nevezi, bizonyos, hogy a felsőbb iskolai, vagyis a filozófiai, filológiai, illetőleg teológiai évfolyamok részére, a megemlítettekén kívül is, még más tantermeket is kellett tervezzenek és építsenek.

Az óvárbeli "régi iskolaépület" azonban, Bethlen Miklós önéletírásából való idézet szerint, az egykori református, ma pedig Szent Ferenc-rendi templom mellett (helyesebben közelében) kelet felől a kőfal, nyugat-és észak felől pedig a mellette elhuzódó, szoros ut (sikátor) szomszédságában állott,⁵⁷⁾ az 1629. évi városi törvénykezési jegyzőkönyv utalása szerint pedig a kőfal és a templom környéki szorosban (sikátor),⁵⁸⁾ tehát az azóta kiszélesített utcának azon a tájékán, ahol ma a Bocskai-utca a Kornis-utcába beletorkollik, helyesebben szólva, e torkolat meghosszabbításában volt. Ezt a megállapítást erősíti meg az a körülmény, hogy a város 1647. évi adófizetőinek lajstroma még mindég úgy említi az óvári iskolát, mint a Vetus Castrum-ban Endres Poldner házáét, amely azután szállott) Endres Junk(ra, ma) Schola. Ettől a háztól számítva pedig negyedikképpen sorolja fel a Turris Carceris-t,⁵⁹⁾ erről a börtöntoronyról azután bizonyosan tudjuk, hogy a mai Bocskai-utcának, tehát az egykori még szűkebb sikátornak könyökhajlása táján állott. Ez az ó iskola-épület, amely tehát eredetileg magánházból alakítottatott át, férőhely szempontjából is kívánalmakat hagyhatott maga után. Különben is a négy évtized alatti használat s különösen a diákok rongálása következtében, a nagy tűzveszede-

56) Apáczai Csere János: Oratio de summa scholarum necessitate. (Eredeti kézirat a kvári ref. kollégium tulajdonában volt Apáczai-alumban). Ugyanazt latin szövegében kiadta Felméri Lajos 1894-ben Kolozsvárt, magyar fordításban pedig Hegedűs István a kollégium 1875-76. évi értesítőjében.

57) Jakab: Kolozsvár. II. 561. és Okl. II. 291.

58) Kolozsvár-városi törvénykezési jsk. 28. (Klt.)

59) Dica 1647. 15. (Klt.)

lem előtt már olyan állapotba jutott, hogy iskola céljaira is csak azért használták, mivel a kollégium épülete még mindég nem készült el egészen. Ezt bizonyítja az egyházközség 1653/54. évi számadáskönyvének az az utalása, hogy az schola "el akart dőlni" s így azt 1654. május 30-án "valami öreg fakkal" meg kellett támogatni.⁶⁰⁾ Ehhez járult azután az 1655. április 3-i tűzvész pusztítása, amely még jobban megemésztette a megviselt épületet, úgy hogy az 1655/56. évi számadáskönyv szerint az "Oh várbeli rossz oskolatt el rontvan," annak anyagát más romlások helyrehozására hordatták szét az egyházközség gondviselői.⁶¹⁾

Igy tehát az iskoláztatás arra a szomorú sorsra jutott, hogy a régi épület romhalmazzá vált, az ujnak hasonlóképpen csak falai meredeztek az égnek. A tanulók az ó-scholabeli kamrákból menekülve, egy részük hazaszéledt, más részük fölé fedelet az épen maradt hóstátokban s talán a belváros el nem pusztult házaiban nyerhettek. Ezt a lehetőséget mutatja az a feljegyzés, hogy "az romlas uttan mentt (maga) Kantor Uram (is) az hostatba, haz bertt fizetük Eöklmert."⁶²⁾ A tanítás ezután valószínűleg egy ideig szünetelt is, majd pedig a kollégiumnak úgy ahogyan való rendbehozataláig a szét nem széledt diákok számára a lelkiismeretes és kiváló tanító, Forcsalmi András lector, óvárbeli szállásán tarthatott előadásokat, minthogy az egyházközségnek ezt a házát a tűz nem emésztette meg.⁶³⁾

A megmérhetetlenül nagy károk miatt, amiket mind a polgárok, mind pedig maga az egyházközség is szenvedett, kívülről jövő anyagi támogatás hiányában, - bizony - nem nagyon siethettek a tűz martalékaul esett kollégium újból való felépítésével. Jóllehet az 1655. augusztustól 1656. júliusig terjedő számadási évben ennek helyrehozására mintegy 100 m.frt. 64 pénzt költött az egyházközség,⁶⁴⁾ mégis Apáczai Csere János 1656. november 20-án tartott beköszöntő beszédében azt panaszolta, hogy "ezek a falak...majdnem.

60) Bedi és Kobzos i. h. 48. A.

61) Istvády Bálint és Keczely Gergely számadáskönyve. 32. B. és 33. A. (Az egyházközs. lev.tárában).

62) I. h. 29. A.

63) Ezt sejtem abból a körülményből, hogy a számadáskönyvben ennek helyrehozatalára vonatkozó semmiféle feljegyzést nem találtam.

64) Istvády és Keczely i. h.

két évi romokból alig ásattak ki,"sőt egyebeket nem tekintve,"még ezt az egyetlen egy auditoriumot sem lehetett elég jól az egész évben helyreállítani. De hol van a hat classis számára ugyanannyi tanterem? oly sok foglalkozás nélkül való,de még több a hely szégyensége miatt elidegenített tanuló számára a lakószobák?"⁶⁵⁾ Így a kollégium építési munkálatai még sokáig nem fejeződtek be; azt bizonyítja - az egyházközségi számadáskönyvek hiányában - Apáczai-nak Barcsai Ákos fejedelemhez az 1658.év vége felé intézett supplicatioja. E szerint "a nagy égés után még csak egy auditorium sem volt mindeddig is, melyben taníthattunk volna, hanem kamarákban"⁶⁶⁾ kényszerítettünk tisztunköt végbe vinnünk.Igyekeznek ugyan már az itt való uraim felépíttetéseken, de mikorra leszen az, én nem tudom."⁶⁷⁾

3.

Apáczai eljövetele előtt azonban nemcsak a helyiségekre, de a tanítás menetére nézve is eléggé elárvult helyzetben volt az iskola. Fellendülése az ó-schola-épület elhagyásával, illetőleg Apáczai megérkezésével kezdődött.Voltak ugyan tanintézetünknek azelőtt is jeles mesterei;hiszen gyanitom, hogy az 1634. január 17-én elhunyt Szcenci Molnár Albert is tanárkodott az óvári iskolában, azt meg bizonyosan állitom, hogy az 1636.december 5-én elnyugodott Csanaki Máté orvos,kiváló tudós és író, néhány éven keresztül igazgatta az iskolát.⁶⁸⁾ Későbbben pedig Apáczai közvetlen előfutárainak tartható három jeles tanár működött itt.Közülök kolozsvári Igaz Kálmánt, Apáczai külföldi tanulótársát, kitűnően képzett mestert és az iskola rector primariusát azonban presbiterianus nézetei miatt még 1654 tavaszán eltávolították állásából.⁶⁹⁾ Az ő társa volt a természettudományokban is képzett,de az intézet nagy kárára már 1654. februárjában fiatalon elhunyt bölöni Sükö

65) Felméri L.: i. h. 25-26. és Hegedűs I.: i. h. 21.

66) Vagyis a lakószobákban.

67) Harepei Gergely: Apáczai Jánosnak egy eddig ismeretlen levele Barcsai Ákos fejedelemhez. ErdProtKözl. 1879:493.

68) Szerző: Csanaki Máté, a kolozsvári ref. iskola igazgatója.Et. 1943: 226-28. (Lásd az Adattár I. kötetében).

69) ErdiSzle. 1925: 141-44 és 173-77.

János akadémikus mester.⁷⁰⁾ Ennélfogva Apáczainak 1654. január 11-én Gyulafehérvárott tartott beköszöntő beszédében különös dicsérrettel említett három jeles tanár közül az 1654. év második harmadára itt már csak Porcsalmi András maradt. Ő ugyan csak itthon, a fehérvári akadémián tanult lector, vagyis segédtanár volt, de képzett, régi, jó nevelő, akitől Apáczai is diákkorában tanulni tanult.⁷¹⁾ Bárha az ő feladatköre, amiként egyik könyvtári könyvének bejegyzése tanusítja: "In usum Collegii Reformat. Claudio-polit. conferat Andreas Portsalmi in eodem Collegio Philosop. Lector",⁷²⁾ tehát tulajdonképpen a filozófia tanítása volt, több, mint két éven keresztül egyedül az ő vállára nehezedett az összes felső évfolyamok vezetése, oktatása, - az a feladat, ami még három tanár számára is nehéz terhet jelentett. Ezzel szemben az alsó évfolyamok nem szenvedhettek hiányt a szokásos tanerőkben, minthogy az egyes classisok vezetése az iskolát végzett jelesebb tanulók közül kikerülő, általában évről-évre, illetőleg alkalomszerűleg változó köztanítókra (collaboratorokra) bízott.

Az Apáczait megelőző időből az iskola tanítási módzatairól semmiféle írásos adat nem maradt fenn, sőt még arra is csupán következtetés útján juthatunk, hogy az intézet nemcsak középfoku (triviális) schola, illetőleg particula, hanem már collegium-jellegű felső iskola volt. Erre különben bizonyosságunk a már többször említett, 1640. évi fejedelmi levél, amely szerint az öregbik Rákóczi György a farkasutcai templom mellé collegiumot akart építtetni, - valamint az a körülmény, hogy Szenczi Molnár Albertet (?) és Csanaki Mátét figyelmen kívül hagyva, az Apáczai eljövételét közvetlenül megelőző években Porcsalmi tanári állása mellé még két állandó jellegű mesteri állás is létesítettett, amelyre külföldi akadémiát, tehát legfelsőbb tanulmányokat végzett ifjak rendeltettek.

Ismeretes, a nagyobb particularis iskolák (pl. Marosvásárhely, Székelyudvarhely, Nagybánya) történetéből,⁷³⁾ hogy a tanítást kel-

70) EM. 1942: 132-36.

71) EM. 1938: 291-98.

72) A kolozsvári ref. koll. nagykönyvtárában M. 27 jelzésű kötet.

73) Koncz József: A marosvásárhelyi evang. reform. koll. története. Marosvásárhely, 1896. - Kis Ferenc: A székelyudvarhelyi evang. ref. coll. története. Székelyudvarhely, 1873, Thurzó Ferenc: A nagybányai evang. ref. főiskola története. Nagybánya, 1905.

18 számú, vagyis minden egyes osztály minden tantárgyát tanító egy-egy praceptor segédletével egyszerre csak egy, külföldet járt rector vezette; az igazgató azonban csak a felső tanintézetekre előkészítőleg, az alsóbb osztályokat már elvégzett ifjakat tanította a filológia, filozófia és teológia tantárgyaira. Ezzel szemben Kolozsvárt egészen más volt a helyzet. Ha csupán az Apáczaik közvetlenül megelőző időt vesszük tekintetbe, azt látjuk, hogy az iskola élén három tanár működött, akik közül kettő külföldi akadémiát végzett mester, egy pedig itthoni academicum collegiumon tanult lektor. Jegyezzük azonban meg, hogy ebben az esetben csak rang- és fizetésbeli különbségről lehet szó, mivel a néhány évvel későbbi idő adataiból az tűnik ki, hogy Porcsalmi András társával együtt osztozott a felső osztályok tantárgyainak tanításában. Így tehát az alsó évfolyamokat itt is csupán collaboratorok (praepceptorok), újabb magyar elnevezéssel, köztanítók oktatták, mint osztályvezetők, maguk tanítván osztályaik minden tantárgyát.

Török István, a kollegium történetének megírója, bárha adattal erre nézve nem rendelkezett, mégis helyesen sejtette, hogy az iskolának osztályok szerint való tagozódása már Apáczaik előtt megvolt.⁷⁴⁾ Ennek határozott bizonyosságul ma már meg tudjuk nevezni az egyházközség egykori számadáskönyvének két adatát is. Ezek szerint "Anno 1655 Eztendőben Egik Calasis Preceptornak Ugi mintt Ban Gergeljnek erre az Eztendore Paranczoltak Patronus Uramek hagi fizessunk fl. 20", továbbá "Anno 1656 Die 20 Febrj. Szegötek megh Ban Gergely Uramal hagi egik Calasi(s)tt tanicza Ugy mintt Rudimentatt. Salariuma teszen fl. 25".⁷⁵⁾

Ezek az idézetek tehát emellett, hogy határozottan utalnak az iskolának osztályokra való tagoltságára, már az egyik osztály elnevezését is elárulják: a rudimentát. Ez a név pedig azonos a későbbi időből ismertek közül, az alólról számított második osztályéval. - De ha Apáczaik kolozsvári beköszöntő beszédét tanulmányozzuk, ahol az egyházközségek világi vezetőinek kevés tanultságát és emiatti szűkkeblűségét ócsárolja, ott találjuk megemlítve a grammatica elemeit, majd alább az etymologia, syntaxis, poesis és rhetorica tanítását,⁷⁶⁾ Ezekben a tananyagnevekben pedig egy-

74) Török I.: i. m. I. 41.

75) Istvány és Keczely i. h. 27. A.

76) Felméri L.: i. h. 24-25. és Hegedűs I.: i. h. 20.

uttal az iskola alsóbb tagozata egy-egy osztályának nevére ismerünk.

A felsőbb tanulmányok anyagát ugyancsak Apáczaitól idézem a philosophiában, a philologiában és a theológiában. Ezeknek évfolyamok szerinti beosztását az alábbiakban igyekszem összegezni.

Feltételezem, hogy intézetünknek a XVII. század közepéig használt tanterve azonos volt a gyulafehérvári iskolának Alsted, és külföldi származású tanártársai által 1630. február 10-én készített tervezetével. Ezt annál is inkább valószínűnek tartom, mivel a kolozsvári tanárok egy része, kiváltképpen pedig az 1642 év óta megszakítás nélkül itt tanított Porcsalmi András, a fehérvári iskola neveltje. A felső tagozatbeli többi tanár közül még Siko Jánosról tudjuk bizonyosan, hogy hazai tanulását Fehérvárott fejezte be. Ennélfogva e tervezet átvételét bizonyosnak mondhatom, jöllehet már az első nyomok is bővebb terjedelműeknek látszanak. Erre utal az a körülmény is, hogy a schola alsóbb fokozata már hat osztályra tagozódott, ellentétben a fehérvári iskolával, ahol az 1630-ban alkotott főiskolai törvények csupán öt alsófokozatot sorolnak fel.⁷⁷⁾ Tehát a kolozsvári kollégiumban időközben végbemehetett átszervezkedés önálló elhatározásra vall. A tervezetnek Kolozsvárt való kibővülése valószínűleg idegen földi minta nyomán hajtatott végre; bár határozott adatom nincsen rája, azonban szerzőségét az 1652-54. években itt működött, különben is ujitó kolozsvári Igaz Kálmán mesterben keresem. E feltevésemet támogatni merem Apáczai beköszöntő beszédének következő magasztaló szavaival is, amelyek 1654. január 11-én Fehérváron hangzottak el: "Ast tu Claudiopolitana (schola) recens extracta nihilne ex vetustis exues exuviis? haud equidem persuadere mihi unquam poteris, vivit enim in te Portsalmius, antiquus noster et nunquam non laudandus praeceptor, vivit Colomannus, vivit et Siko, quos dum vivos sentis, reformata es."⁷⁸⁾

Igy tehát, ha a fentebbi utalásokat összevonjuk és egybevetjük annak az albumnak a bejegyzéseivel, amelyet Apáczai 1657-ben

77) Szabó Károly: A gyula-fehérvári Bethlen-féle főtanoda szervezeti szabályzata. TT. 1879: 803-4. - Koncz József: i. m. 552-4. - Váró Ferenc: Bethlen Gábor kollégiuma. Nagyenyed, 1903. 115-6.

78) Apáczai Cs. János: Oratio de studio sapientiae. 42.

kezdett, a kolozsvári schola alsó fokozatában a következő 6 osztály (classis) nevét állapíthatjuk meg: az első, vagyis a legfelső a rhetorica, a következő második a poetica, a harmadik a syntactica a negyedik az etymologica, az ötödik a rudimenta és a hatodik, vagyis a kezdő, az elementaria. Ezeket az osztályokat elvégzett tanulók csak kellő bizonyosságtétel után juthattak a kollégium felsőbb évfolyamaiba. Megelőzőleg azonban - általános szokás szerint - aláírták az iskola törvényeit, subscribáltak, vagyis diákká léve, kötelezték magukat azoknak megtartására. A felsőbb tagozat a philosophiát és philológiát, amely a gyulafehérvári tanterv szerint együttesen három évi időtartamra terjedt ki, továbbá a theológiát foglalta magában.

Ezek alatt az évek alatt - miként a fehérvári "Schema" mutatja - végigvezették a tanulókat a latin, a görög, a zsidó nyelv tanulmányain, a vallás, a bölcsélet és szónoklat tudományán, de mint Apáczai mondja, mivel az egyházak világi vezetői "a mathesis, physika, astronomia, philologia, ethika, politika és egyéb tudományokról beszédből is alig hallottak valaha, nem is álmodhattak arról, hogy ezen tudományok tanítása behozassék."⁷⁹⁾ Ez azonban általános hiánya volt mindenik tanintézetünknek. Sajnálatos körülmény, hogy adatok nem maradtak fenn a Kolozsvárt tanított egyes tantárgyakról és azok beosztásáról, biztos előképül pedig nem vehetjük sem a fehérvári főiskola, sem a marosvásárhelyi particula törvényeit, mint-hogy mindkét helyen a középfokozat ebben az időben még mindég csupán öt osztályból állott.

Az intézet növendékeiről is mérhetetlenül kevés adatunk maradt fenn. Az Apáczai eljövetele előtti időből a diákok közül bár csak névszerint is alig ismerünk egynehányat. Tudjuk azonban, hogy közöttük minden társadalmi osztály képviselve volt, így a szegénysorsuak közül magát Apáczai Csere Jánost, a jómódu polgárfiuk közül Kolozsvári Igaz Kálmánt, a főrangú származásuak közül pedig, Bethlen Miklóst említem meg. Valószínű, hogy a helybeli kálvinista polgárság fiai is itt szedték magukba mindazt a tudást, amely képessé tette őket arra, hogy megállják a helyüket mind a kereskedelmi, mind az ipari életben, mind pedig a város, sőt nem egy esetben az ország igazgatásában. Azonban a tanítványok zömét, miként

79) Felméri L.: i. h. 25. - Hegedűs I. i. h. 20.

a közelmúltú példák is mutatják, az egyházi férfiak, a székelység, valamint a jobbágyság gyermekei alkották.

4.

Az iskolába bekerült tanulók, a helybeliek egyrészének s a vidéki vagyonosabb nemességnek kivételével, az iskolaépületben nyertek lakást. Itt az ingyen lakáson kívül annak ingyenes fűtését is kapták. Erre találtam példát az 1654.évi számadáskönyv bejegyzésében: "die 17 Febr. Patronus Uraimék eö kegyelmek edgjütt leven, parancsoltak eö kegyelmek, hogy... vetessek... fatt...az scholaban az Deakok szamara tiz szannal",⁸⁰⁾ Az ára 6 magyar forint 93 pénz volt. Ezenkívül élelmezésükről is történt gondoskodás, bárha alig hiszem, hogy az étkeztetés jótéteményében a bennlakó egész diáksereg részesült volna. Ugyanis a tizenkét és fél hónapig perceptoroskodó Bedi András szerint: "Ab Anno 1653 die 23 July Az egesz Mensualis Anniversaria penzeket usque ad p(rae)sentem ultimum diem July (1654) Adtam megh az Deakoknak fl. 39."⁸¹⁾ Ez az összeg 13 hónapra egyenlően elosztva, havonkénti 3 m.frt.-nak, naponként pedig 10 pénznek felel meg. Az összeg csekélysége arra vall, hogy természetbeni ellátásuk is lehettek, de e mellett a fogyasztók száma se volt korlátlan. Erre engednek következtetni a fehérvári iskolának 1630-ban alkotott törvényei is. Ebben ugyanis az alumnusokról szólva, első pontként rendeli el, hogy senki se vétessék fel az alapítványt élvezők közé az iskolai tanács ítélete nélkül. A hetedik pont szerint az oeconomussal (sáfárral) szemben kellő megbecsüléssel viseltessenek. Az oeconomustól pedig megkivánja, hogy az asztalokhoz tíz-tíz személyt ültesse. Reggel 10 órára ebédet, délután 5 órára vacsorát készítessen. Kellő mennyiségű és minőségű italt adjon. Az élelmiszert, az italt és az ebédlőt tisztán tartsa. Végül pedig kövesse a megállapított előírást, hogy mikorra mit főzessen.⁸²⁾

Mindezek az ellátmányok pedig fejedelmi adományozásokban lettek fedezetet. Mindjárt a kolozsvári református egyházközség meg-

80) Bedi és Kobzos i. h. 46. A.

81) I. h. 49. A.

82) Szabó Károly, i. h. 804.

szervezésekor, 1610. december 21-én Nagyszebenben kelt az itteni ekklezsia tulajdonképpeni megteremtőjének, Báthori Gábor fejedelemnek, adománylevele. Ennek értelmében a kolozsvári összes tizedjövodelmek felerészét adta az egyházközségnek, olyan meghagyással, hogy a féldézma és a harmincad $1/3$ része a lelkipásztor (minister Verbi Divini), $1/3$ -a az igazgató, vagy tanító (rector sive moderator ludi), $1/3$ -a pedig az iskola ifjúsága és alapítványosai (juventus et alumni scholae Claudiopolitanae) ellátmányára fordítandó.⁸³⁾ Ennek következtében a természetben kiszolgáltatott dézmajárandság mellett a harmincadjövodelemből kiutalandó összeg 900 magyar forintban állapítottatott meg. Erre bizonyságul szolgál a városi sáfárpolgár 1612. évi elszámolása: "Lukaczy Vramnak az praedicatornak, mjnt hogy Vrunk eo felsege az Harmjnczadnak bizonyos Arendajat, eppen mjnd az kylencz zaz forintot, eo kemenek Conuertalta. Attunk B. V. Tanaczj es Varos akarattjabol eo kemenek ket Vttal. Kylencz zaz forintot kez penzt."⁸⁴⁾ Tehát ennek a tekintélyes összegnek kétharmad részét szánták iskolai célokra. Ilyen formán megnőnek azok a fejlődési lehetőségek, amelyek csak sejtünk, de biztos tudomásunk jóformán semmi sincsen róluk. Éppen ezért nem csodálhatjuk, hogy a szegénysorsu diákokra a rendes ellátmányon kívül egyebekben is lehetett gondja az egyházközségvezetőségének. Ide sorolhatjuk a számadó kvártás 1653. évi december 24-i bejegyzését is: "Ex Commisione Amplissimorum D(omi)norum Inspectorum ecclesiae orthodoxae Claudiopolitanae. Adtam kylencz Deakoknak egj egj czizmara valo penzt, szaz husz penzt tudvan egi czizmára - teszen fl. 10 den. 80."⁸⁵⁾ Megtörténhetik, hogy itt karácsonyi megajándékozásról van szó; Erdélyben ebből az időből való ilyen szokásokról éppen a gyalui fejedelmi birtok területéről van tudomásunk. Itt karácsony tyukját és karácsony zabját említik; Magyarország más területéről is már 1643-ból ismeretes a jobbágyok által megadandó karácson adaja, karácson tyukja és ka-

83) Fejedelmi adománylevelek csoportja a kvári ref. egyházközs. levéltárában.

84) Sáfár. 42.

85) Bedi és Kobzos i. h. 45. A.

rácson zabja.⁸⁶⁾ - Ezekon kívül a patronusok jóvoltából egyszeri-másszori apróbb jövedelem is cseppent a számukra, mégpedig valószínűleg csak az alumnusok (alapítványosok) számára. Ugyancsak a quartas-perceptor jegyezte fel 1653. október 4-én: "Adtam az Deákoknak Váradi Miklós Uram eö kegyelme⁸⁷⁾ akarattjából kik a szüreten⁸⁸⁾ az Templomban jártak énekelni (s e miatt) semmi proven-tusok nem leven - fl. 1." Továbbá 1654. augusztus 1-én "két Deák a buza meresben jelen leven két nap alatt adtam Nap szamot egiknek D. 25. Teszen az ket napi munkajok - fl. 1".⁸⁹⁾ Az iskola diákfőnökének, seniorának, az 1653. évben Apáczai Bálint nevének, pedig évenkénti egyszeri rendes mellékkeresete volt a buza-dézmálásnál teljesített scribaságáért megállapított 3 m.frt. - A temetésekön való csoportos részvételért és kántálásért a keserves háztól kijáró készpénzfizetés, a vidékre való kiszekerezéseknél pedig a toron való részvétel is - hasonlóképpen a diákok jövedelmi forrását képezte. Erre vonatkozó saját adattal nem rendelkezem, azonban utalhatok, mint hasonló példákra a kolozsvári unitárius-schola seniorának számadáskönyveire, ezekben az unitárius diákok által ilyen címen szerzett összegek pontosan el vannak könyvelve, minthogy a felosztás szabályok alapján történt.⁹⁰⁾ De itt, különösen a vagyonosabb polgárok, vagy főrangúak temetésekor feljegyezték, hogy a kálvinista diákokkal együtt vettek részt a gyászszertartásokon. Erre vonatkozó valamivel későbbi példát idézek az unitárius kollégiumi seniorok anyakönyvéből: 1694. május 13-án "Magyarország részei Gubernátorának tks és Ngs Bánffy György urnak fiacskája temettetik, kinek temetési tisztségére mindkét felekezeti diákok megjelentek. Nekünk, noha nem énekeltünk, a nagy-lelkű férfi bőkezűleg adott 40 m.frt. Ebből a senior a maga részét kivévén, a maradék a szász diákokkal egyenlőleg osztott s jutott,

86) Vö. Szabó T. Attila: A kalotaszegi nagybirtokok jobbágysá-gának szolgáltatása és adózása (1640-1690). EM. 1940: 6-7. és ErdTudFüz. 114. sz. 8-9. - Szamota István - Zolnai Gyula: Ma-gyar Oklevél-szótár. 454-5.

87) Váradi Miklós az egyházközség főpatrónusa, vagyis főgondnoka. Ő, mint Bethlen János kancellár apósa, Bethlen Miklós nagy-apja volt.

88) Vagyis a szüret ideje alatt.

89) Bedi és Kobzos i. h. 44. B. és 49. A.

90) Gál Kelemen II. 262.

egynek 1 frt. 26 d."⁹¹⁾ Hasonlóképpen utalást találtam az unitárius és a református diákoknak a temetési szertartásokban közösen való részvételére vonatkozólag egy nagyon sajnálatos esettel kapcsolatosan. Ugyanis Kolozsvár városának törvénykezési jegyzőkönyve szerint 1629-ben egy temetésen való éneklésért kapott javadalmazás felett halállal végződött verekedéssel veszett össze a kis, vagyis a kálvinista schola kántáló diáksága a nagy, vagyis az unitárius iskola énekeseivel.⁹²⁾

Ezekon kívül a diákokra fordított költségekhez számíthatjuk azokat a rendkívüli kiadásokat is, amelyeket egy-egy elhunyt diák temetésére költött az egyházközség. A kiadások nagyságának megítélésére idézem a quártás számadáskönyvéből: 1654. junius 16-án: "egy száz mendicans Scholankban meghalván adtam a Calandosnak sir asasért es temetesert Szabo Istvan altal fl. -"50. Az koporso czinalasert adtam Regeni Asztalos Janosnak penzt Szabo Istvan altal fl. -"50. A harangozonak adtam ugian Szabo Istvan altal fl. -"12".⁹³⁾

Az 1655.április 3-án támadt s a belváros nagy részét elpusztított tűzveszedelem a város lakosságát s közötté a kálvinista tanulófijúságot is nagyon siralmas helyzetbe sodorta, míg az unitárius iskola szerencsésen elkerülte e nagy pusztulást. Tehát az orthodoxus diákoknak az óvári ó-scholaházban levő kamaráikból talán csekély ruhaneműjük és könyveik hátrahagyásával kellett menekülniök. Egy részük hazaszéledt, míg az ittmaradtak nagy nyomorúságán némiképpen enyhíteni akarva, az egyházközség akkori anyagi erejéhez mérten "Dejakoknak Rendeltenek Patronus Uramek bizonyos idejig eben az Romlasban minden napra fl. - den 50.Ezen az ötven penzen küvölis minden hora fl. 3 den. -"⁹⁴⁾E három forintnak föltétlenül azonosnak kell lennie az étkezési pénzzel, míg ezen kívül csak a mondott ötven pénz volt a diákoknak egyetlen biztos készpénz-segítségük; különben ezt bizonyítják Apáczai levelének segedelemkérő szavai, amelyeket az 1658.év végén Barcsai Ákos fejedelemhez intézett:"Itt Kegyelmes Uram rendszerént való jövedelmek a Deákoknak napjában ötven-ötven pénz, mely menyit tehessen

91) Unitárius halottak és temetések. Keresztény Magvető:1887.251.

92) Városi törvénykezési jzkv. 28.

93) Bedi és Kobzos i. h. 48. B.

94) Istvády és Keczely i. h. 26. B.

ötven hatvan Deáknak, Nagyságod kegyelmesen megítélheti."⁹⁵⁾ Bárha a havonkénti 3 frt. étkezési pénzről nem emlékezik meg Apáczai, azonban mégsem tartom valószínűnek, hogy ennek folyósítását akkorra megszüntették volna, minthogy ez az összeg nem rendkívüli segély volt, hanem megállapíthatólag régebbi keletű rendszeres elátmány.

A régebbi fejedelmek által egyházi célokra rendelt tekintélyes jövedelmek sem voltak elégségesek arra nézve, hogy a romlás okozta bajokon sürgősen és gyökeresen segíteni lehetett volna, annál kevésbbé, mivel a scholának magának nem volt az egyházközségtől elválasztott külön vagyona, a fejedelmi adományok következtében befolyó jövedelmek pedig határozott célokra rendeltetvén, azoktól elszakítani éppen akkor nem lehetett, amikor az egész egyházközség egyetemlegesen szenvedte a nagy károkat. A terheket azután leginkább az súlyosbította, hogy az iskolát a maga jövedelméből II. Rákóczi György kezdette építtetni, míg most, amikor a tető alá került és már félig-meddig be is butorozott kollégium légett, fejedelmi segítség híján, az egyházközségnek magának kellett felépíttetnie s újra butoroznia. Minthogy pedig a polgárok közül is kiki a maga saját bajával, romlásával volt elfoglalva, ezért tulajdonképpen nem is lehet csodálkozni azon a köszönyön, amely ellen beköszöntő beszédében Apáczai olyan hevesen kikelt.⁹⁶⁾ Egyedül a fejedelem orvosolhatta volna e sebeket, de II. Rákóczi György kalandos háborúi miatt művelődési célokra többé már nem nyilhatott meg semmiféle fejedelmi pénzforrás.

5.

De zugolódot Apáczai a scholabeli tanárok és tanítók fizetésének csekélysége miatt is. Ez messze elmaradt az azonos képesítésű lelkipásztorok javadalmazása mögött, minthogy - szerinte - "Magyar- és Erdélyországban egyedül a papi szószék ad majd mindenkinek clebát" (tót nyelven kenyeret).⁹⁷⁾ Keserű kifakadásában valóban igaza volt Apáczainak. Az összehasonlítás kedvéért közvetle-

95) ErdProtKözl. 1897: 493.

96) Felméri L. i. h. 25-26. - Hegedűs I. i. h. 21.

97) I. h. 23, illetőleg 18.

nül az Apáczai eljövetele előtti időből idézem a kolozsvári református egyházközség nem is első, hanem második praedicatorának, valamint a schola első rectorának évi fizetési táblázatát. Így tehát Báthai György második pap az 1653/54. és az 1655/56. számadási évben a következő salláriumot kapta: pénzben: szegődség 200 m. frt. - posztóra 27 m. frt. - fára 20 m. frt. - természetben: buza 20 köből, vagyis 160 nagy-véka, - bor 300 veder, vagyis 2.400 ejtel.⁹⁸⁾ Ezzel szemben Igaz Kálmánnak, az iskola első rectorának 1653/54. számadási évi járandósága: pénzben: szegődség 150 m. frt. - fára 10 m. frt. - természetben: buza 12 köből, vagyis 96 nagy-véka, - bor 120 veder, vagyis 960 ejtel.

Az itt felsorolt javadalmazások értékmérőjéül közlöm a nagy égest követő 1655/56. évek buza- és bor-termésének kolozsvári forgalmi értékét. Ezek szerint a buza nagy-vékája 60 pénzért, a bor vedre pedig 48 pénzért kelt el; megjegyzem azt is, hogy az erdélyi fejedelemség megszűnése utáni időben a pénz, vagyis latinul: denarius, hivatalosan fél krajcárban, a magyar forint pedig 50 krajcár értékben váltatott be. (Ezzel szemben a rhénes forint 60 krajcár egységet tartalmazott.)

A természetbeni járandóságot is pénzértékre átszámítva, a lakáson kívül Báthai György lelkipásztor tehát 487 m. frt., míg Igaz Kálmán első mester 275 m. frt. értékű fizetséget kapott az egyházközségtől. De tovább bogozva a tanárok járandóságát, azt látom, hogy az alig harmadik éve tanárkodó Igaz Kálmánéval egyező fizetséget ért el a hivatását egy évtizeddel korábban kezdett Porcsalmi András lector, ámbátor ezt is csak az 1654. év juniusa, vagyis Igaz Kálmán eltávolítása és Sikó János halála óta, minthogy megháromszorozódott munkával egyedüli tanárául maradt az intézetnek. Fizetésének felemelése előtti idejében pénzbeli szegődsége mindössze évi 125 forint volt.

A praeceptoroknak, más néven collaboratoroknak, vagyis a hat alsó osztály tanítóinak, fizetéséről ebből az időből alig-alig van valamelyes támaszpontot nyújtó adatunk. Az 1653. évi egyik collaboratorról, Pávai Jánosról jegyeztetett fel, hogy évnegyeden-

98) Szerző: Erdélyi mértékegységek. (Kéziratban). Különbösen a köbölnek egynyolcad része a véka, hasonlóképpen a vedernek is egynyolcad része az ejtel.

ként 10 forintot kapott,⁹⁹⁾ ami évenkénti 40 frt. fizetésnek felel meg. Az 1655. évi egyik praeseptornak, Bán Gergelynek, évi fizetése pedig 20 frt, de ugyanennek a Bán Gergelynek, aki 1656-ban a rudimenta osztály köztanítója, 25 forint évi salláriumot fizettek ki.¹⁰⁰⁾ Ha tehát tudjuk, hogy a rudimenta praeseptorának 25 frt. volt a fizetése, akkor az ennél is kevesebb 20 forintot már csak a legalsó, az elementaria osztály tanításáért kaphatta. De ha feltételezzük, hogy a magasabb osztályok tanítóinak fizetése mindenik a közvetlenül megelőző osztálybelihez viszonyítva öt-öt forinttal emelkedett, akkor Pávai Jánosnak a 40 forint salláriumot a poetika osztály oktatásáért kellett kapnia.

Valószínűnek tartom, hogy a köztanítók a pénzbeli fizetség mellett természetbeni ellátást is nyertek, bárha erre vonatkozólag ebből az időből semmiféle adatunk nincsen s csupán az ingyenes lakásra utal az a bejegyzés, amely szerint 1653. szeptember 6-án "Pávai János collaboratornak czinalt Asztalos Regeni János egy nyosoliát és egy egjgies szeket."¹⁰¹⁾

Veresmarthi Gáspár püspök és Apáczai Csere János professzor hosszas küzdelmének köszönhető, hogy mind a tanárok, mind pedig a segédtanérok, ha nem is sokkal, de mégis csak jobban díjazott helyzetbe kerültek s ezáltal megszűnt az az áldatlan állapot, hogy a tanárok csekély javadalmazásuk miatt állásukat csupán átmeneti elhelyezkedésnek tekintsék.

A diáktisztségek viseléséről, helyzetükről és működésükről, ebből az időből, semmiféle adat nem maradt fenn. Így éppen csak tudjuk, hogy a diákfőnökség, vagyis a seniorság intézménye itt is megvolt, minthogy 1653-ból ismeretes Apáczai Bálint senior neve,¹⁰²⁾ ellenben sem a contrascribaságnak, sem a többi választott tisztségnek semmi nyomát nem őrizték meg az iratok. Csupán egy jóval korábbi, 1629-ből származó, adatból tudjuk, hogy volt decurio és explorator megjelölésű diáktisztség is.¹⁰³⁾ E tisztségek mibenlétére azonban csak máshonnan találtam magyarázatot. Ugyanis az erdélyi szász iskolák ifjusági főtiszttviselői a praefectus, az ora-

99) Bedi és Kobzos i. h. 46. A.

100) Istvády és Keczely i. h. 27. A.

101-102. Bedi és Kobzos i. h. 44. B.

103) Városi törvénykezési jzkv. 28.

tor, a rex és a senior voltak, mignem minden félév végén választásra kerültek a kisebb tisztviselők közül a decuriók, a secretariusok és az aedilisek. Közülük decurió három volt s kötelességük volt vigyázniok arra, hogy az ifjúság az iskola törvényeit az épületen kívül és belül egyaránt megtartsa, az ellene vétőket pedig az iskolai ítélőszék elé vigyék.¹⁰⁴⁾ Rajtuk kívül voltak még kisebb rendű tisztviselők is, de - úgy látszik - voltak olyanok is, akik a szász iskolák szervezetében nem fordultak elő. Ilyen a kolozsvári református iskolával kapcsolatosan megnevezett explorator. Ennek nevét és kötelességét a marosvásárhelyi particula XVII. század közepe körüli törvényeiben találtam meg. E szerint az explorator kötelessége, hogy 35 jó énekest szemeljen és nevezzen ki. Vigyázzon, azonban, hogy az osztály, melyet magával viszen, úresen ne térjen vissza, hogy a városon nevetés tárgyává ne tegye, különben 20 den. a büntetése.¹⁰⁵⁾ De rajtuk kívül fel kell tételeznünk az oeconomusi (sáfári) nagyobb diáktisztségek meglétét is. Ennek egyik főkötelessége lehetett - miként az előbb már említett adatból megismertük - az alumnusok (alapítványosok) számára létesített mensa-ra (étkezésre) való felügyelet és róla való gondoskodás. - Továbbá azt is gyanitom, hogy a bibliothecariusi (könyvtárosi) tisztség sem hiányozhatott. Ugyanis a kollégium mai nagykönyvtárának anyagában találtam egynehány olyan művet, amelybe XVII. század első felére valló kézírással jegyeztetett be a tulajdonos nevének megjelöléseképpen: "Scholae Orthodoxae Claudiopolitanae". Bárha ezek között csak egyetlenegy, még pedig 1653 évszámos megjelölésre leltem,¹⁰⁶⁾ mégis már e néhány halvány nyom is bizonyítja, az iskolai könyvtár régi eredetét, feltételezve, hogy az 1655. évi tűzvész a kötetek legnagyobb részét megsemmisítette. E mellett bizonyíthat az a körülmény is, hogy Apáczai beköszöntő beszédében semmiféle célzást sem találunk könyvtár-intézményünk hiányára. De ellene sem mondhat Barcsai Ákos fejedelemhez intézett folyamodása, amelyben a részletek között az általa tervezett aka-

104) Borovszky Samu: Az erdélyi szászok iskolái a XVI-XVII. században. Sz. 1888: 563.

105) Koncz József i. h. 77. - Vö. még Thurzó F. i. m. 102, 263.

106) A kvári ref. koll. nagykönyvtárában C. 17. jelzésű kötet.

démiával kapcsolatosan Bibliotheca-intézmény és jól fizetett bibliothecariusi tisztség létesítését is kívánja.¹⁰⁷⁾

Az egyházközség számadó gondnoka szerint 1656. június 11-én "Apáczy Urammal érkeztenek megh Fejervarul".¹⁰⁸⁾ Nagyon fájdalmas körülmény, hogy az iskola talán soha sem volt olyan elárvult helyzetben, mint éppen most, Apáczai megérkezése idejében, pedig nagyon rövid idővel azelőtt még a legnagyobb fejlődési lehetőség előtt állott. A pompás épület, az akkori viszonyokhoz mérten kényelmes, eléggé jól felszerelt iskola, kellő mértékű anyagi támogatás mellett, mind a kiváló tanárok, mind pedig az alumniumot nyert diákok részére a körülményekhez képest tűrhető megélhetést biztosított volna. És ekkor bekövetkezett a szörnyűséges csapás, az 1655. április 3-án támadt, mindent elpusztító tűzveszedelem, majd későbben jöttek II. Rákóczi György kalandos politikai vállalkozásai; emiatt a pénzforrások is bedugultak, sőt nagy nyomorúságot zúdítottak az egész országra.

Ilyen viszonyok között kezdette meg Apáczai áldásos kolozsvári működését. Kétségtelen körülmény, hogy e tanintézetet, se mint trivális iskolát, se mint kollégiumot, nem neki kellett megteremtene, minthogy az ő eljövetele előtt már meg volt szervezve, ellenben reá hárult az a feladat, hogy az épületében és anyagi javaiban teljesen leromlott intézményt ismét talpra állítsa. Ezt a szinte emberfeletti munkát tetézte azzal az igyekezetével, hogy a tanítás tárgyai közé a haladottabb kor tudományait is belevigye. Így a mennyiségtant, a természettudományokat, a földrajzot, a csillagászatot¹⁰⁹⁾ lehet, hogy Erdélyben ő tanította legelőször, vagy legalább is legkorszerűbben. Ez által is nemzeti műveltségünk előbbhaladását igyekezett szolgálni. Az akadémiai címmel pedig, amellyel a kollégiumot megtisztelte, a tanítás anyagának és menetének magasabb színvonalra emelését jelölte meg, ezzel is jelezve eltökélt szándékát, hogy a felső évfolyamokat négy tanulmányi szakra, (facultasra) fejleszti ki.

107) Szabó Károly: Apáczai Cséri János Barcsai Ákos fejedelemhez benyújtott terve a magyar hazában felállítandó első tudományos egyetem ügyében. Pest, 1872, (Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből. III.) 17.

108) Pásztortűz, 1925: 261.

109) EM. 1938: 295.

Dolgozatom megírásában tehát az összegyűjthető anyag megmentésén és valamelyes művelődéstörténeti kép megalkotásán kívül legfőképpen az a szándék vezetett, hogy ezeknek az adatoknak Apáczai itteni működésével való egybevetése után, végtére is hozzá kezd-hessünk annak megállapításához, hogy tulajdonképpen mit is köszön-hetünk Apáczainak, mint a kolozsvári református kollégium újjáal-kotójának s közművelődésünk magasabb színvonalra emelőjének.

Az eddig elmondottakat tehát szükséges tekintetbe vennünk, mert másképpen nem jöhetünk tisztába Apáczai igazi munkásságával, ellenben szükségtelen neki tulajdonitanunk minden olyan intézke-dést, amelyet a helyi adottságok, vagy egyes előfutárok hoztak létre. Ezeket tudva pedig egészen nevetségesnek hangzik az egyik értekezőnek az az állítása, hogy eljövetele előtt a kolozsvári "iskola csupán alsóbb fokú volt 3 tanerővel, Apáczai csakhamar kol-légiummá emelte. - Szerinte - hiteles forrásunk van erre vonatko-zólag, a kolozsvári kollégium amaz albuma, melyet maga Apáczai kez-dett meg, s ebben már az 1656-57. tanévben az eddigi 3 tanerő he-lyett 8 tagból álló tantestülettel találkozunk."¹¹⁰) Ezen az idé-zeten kívül azonban Apáczairól írott más munkákban is helyesbite-nünk kell sok téves feltevést.

Az 1655., 1697. és 1798. évi tűzveszedelmek egykoru írott em-lékeink nagy és jelentőségteljes részét megsemmisítették; ez te-hát az oka, hogy szorgos kutatás mellett is annyira keveset tudunk erről az eredményekben gazdag korszakról.

Az Apáczai-kollégium napvilágra bukkant köveit megszólaltat-va, az itt adott vázlatához még sok mindent fűzhet hozzá a képze-let, amiket más intézetek mintáiból következtetni szabadságunkban áll, leírunk azonban kétségtelen és közvetlen adatok hiányában a tárgyilagosság nem enged meg.

Korábbi változata:

Erdélyi Tudományos Füzetek 166.sz.
1943.

Az Erdélyi Múzeum Egyesület Bölcsé-szet-, Nyelv- és Természettud.Szak-osztályának 1943. márc. 17-i
szakülésén tartott előadás

110) Király István: Apáczai Cseri János művelődéstörténeti jelen-tősége. Marosvásárhely, 1910. 57.

IV.

ADATOK APÁCZAI ÉLETÉHEZ ÉS MŰKÖDÉSÉHEZ

Máig közhelyszámba megy az a fölfogás, amely Apáczeit reménytelenül magános figurának látja és ábrázolja. Egy összefoglaló irodalomtörténeti munka szerint "tudta, hogy otthon egyedül hirdeti majd az ébredést".

A valóságban azonban őt egy hatalmas művelődési fölemelkedés hulláma emelte. E fölemelkedés igazi tragikus hősei azok voltak, akik szivós munkálkodásuk eredményeit nem, vagy alig látták beérni: így a Szenczi Molnárok s talán még Bethlen Gábor is. Bán Imre monográfiája az első olyan munka, amely az előzmények keretébe állítja az életművet, rámutatva arra, hogy "e föllendülésnek személy szerint is haszonélvezői Apáczeiék." /Bán 60./

Az elődöktől megkülönbözteti Apáczeit, hogy ő korfordulón áll abban az értelemben, hogy vallási-társadalmi felfogása és tevékenysége még a merész puritánus reformok gyakorlatiasságára, tudományos meggyőződése pedig félig-meddig már a legkorszerűbb, a felvilágosodást előlegező kartézianus világnézet elveire épült. De ebben sem állott olyan tökéletesen egyedül! Ez még a polgári-gondolkodásu értelmiség egy egész második generációjára jellemző, többek között az utrechti, illetve váradi körre. Őket nem Apáczei ébresztette, hanem együtt ébredtek vele, s együtt indultak ébreszteni.

Továbbá: Descartes tanainak uttörő elsajátításában és terjesztésében, a minden nehézséget és szenvedést vállaló öntudatban Apáczeinek nemcsak itthon - néhány szomszéd országban is voltak társai. Ujabban Szigeti József, kolozsvári magyar irodalomtörténész emelt ki ezek közül olyan erdélyi román és szász kortársakat, mint amilyenek Mihail Halici, vagy Valentin Frank von

Frankenstein voltak. /Vö. Apáczai Csere János válogatott munkái. Bukarest, 1965. ism. Hopp Lajos ItK. 1966. 248./

Mindez nem kisebbitheti Apáczai személyes művének értékét, példás életének heroizmusát. /Bár ide kívánczik egy megjegyzés: voltak társai, akik nem kevesebbet szenvedtek eszményeikért, mint ő, s ráadásul - esetleg "önhibájukon kívül" - a körülrajongott tanár szívmelegítő sikereit sem érték meg./

A lényeg azonban mégiscsak az, hogy nem alaptalanul lett kortársaitól a mi kortársainkig sokak számára eszménykép: a népe jobb, igazabb életéért hadakozó és eléggő pedagógus-író példája. Vannak olyan vonások, amelyek megkülönböztetik őt legjobb kortársaitól is, s kiemelik közülük. Elsősorban és mindenekelőtt tanár. Ugy tűnik, hogy ennek a nemes hivatásnak rendel alá minden egyéb érdeket, szempontot. A puritánus csoportküzdelmek hatásának alig találjuk nyomát nála. Az ő iskolájában bizonyosan nem volt helye az olyan módszereknek, mint a diákság végletes megosztása - kegyesekre és gonoszokra - Tolnai Dalinál. Ezt megint valószínűleg Váradon se csinálták. Ami a gyakorlatot illeti: talán az eredmény a döntő: sikerei voltak, mint tanárnak, átütő és messzeható sikerei.

Emellett tapasztalatait mindig képes volt általánosítani s nemcsak minden tudományok első magyarnyelvű enciklopédiáját hozta létre, hanem gyakorlati munkáján túl pedagógiai írásaival és akadémiai tervezetével, egy "skólacentrikus" kulturprogram leg-tudatosabb képviselőjeként fordult hazáját fojtogató művelődési "hátramaradottság" ellen.

Apácza vallásváltoztatásának időtája

Érdeklődésünket felkeltő módon számol be Bán Imre Brassó város hatalmaskodásáról, amely ezt a nagyon derék és nem egy szellemi értéket adott falu lakosságát különösen II. Rákóczi Györgynek csupán az anyagi és politikai érdekekre tekintő s az emberi jogokkal mit sem törődő eljárása következtében a jobbágyság sorába taszította. A törcsvári vár katonaságát szolgáltató kilenc csángó-falu minden életmegnyilvánulására akkora erővel fektet rá, hogy még egyéni életére is a maga vallását erőszakolta rája.

Bán adatait Molnár Jánosnak a brassai református egyházközség történetéről írott munkájából merítve, azt állapította meg, hogy "1675-ben Apácáról vitték Brassóba magyar papnak Dálnoki Gotthárd Jakabot, aki alatt Apáca lutheránussá tétele - úgy látszik - nagyjából végbement."¹⁾

Azt hiszem, hogy körülbelől igazat kell adnunk Bánnak, jól-lehet bizonyos, hogy a falu lakossága ekkor még mindig nem tudott és hihetőleg nem is akart belétörődni az erőszakolt valláscserébe, s ezért nem lehetetlen, hogy meg is kísérelte a régit felujítani.

Az egykori kolozsvári református kollégium nagykönyvtárában találtam Pathai István: "Az Sacramentvmokrol Közönségessen" c. munkájának 1643. esztendei gyulafehérvári kiadásu egyik példányát. Ennek tulajdonosjelzését a címlapról így olvashatjuk le: "Csernátfalusi M. János". Ismeretes, hogy Csernátfalu is egyike a Brassó tulajdonába került kilenc csángófalunak. E helységben - úgy látszik - a reformátusságnak még mindig sikerült tartania magát, mert hiszen a kolozsvári kollégiumból az 1695. év körüli időben vittek egy Csernátfalusi Simeon nevezetű diákot dési iskolamesterül,²⁾ 1704 táján meg egy Csernátfalusi Márton nevű alumnusa,³⁾

1) Bán Imre: Apácza Csere János. Bp. 1958. 23.

2) Szerző: A dési ref. iskola XVII. és XVIII. szdbeli igazgatói és tanítói. Kolozsvár, 1941. 9.

3) "Nomina studiosorum". 18. (RefKollIt.)

1750-ben pedig Csernátfalusi Péter seniora volt az iskolának.⁴⁾ Tudunk továbbá egy Csernátfalusi Kiss András nevezetű papról, aki 1734-42-ben Sőváraddon, 1743-57-ben Fintaházán, nemkülönben egy Csernátfalusi Péterről, aki 1762-66-ban Bagoson, egy Csernátfalusi Lőrincről, aki a XVIII. század folyamán Mezőfelén, egy Csernátfalusi Jánosról, aki 1770 táján Szilágymegyében pap.⁵⁾ Minthogy a nemességigazolási iratokban Csernátfalusi nevet hiába keresünk, bizonyos, hogy a XVIII. század első felében e néven jelentkezők nagyobb része még közvetlen kiszármazott lehet, ellenben e század második felében élt nemzedékeket már a korábban kivándoroltak utódainak kell tekintenünk.

A fentebb idézett könyvben talált további bejegyzés szerint: "Joh. Cser. A. 1681. die 20. Anno (!) Olasztelkini." Majd tovább: "Apálczáról jöttem Praedikatorsagra Olasztelekre A. 1676 dje 16. Maij Ordinaltattam Fejervarat a generalisban."⁶⁾ Ezután családjára vonatkozó néhány adatot jegyzett fel, közülük az elsőt azért tartom lényegesnek, mivel ebből arról értesülünk, hogy 1677 október 1-én mult ki hat esztendőös elsőszülött leánykája Olaszteleken. Ez tehát azt bizonyítja, hogy már hét esztendeje, vagyis 1671-től volt egyházi szolga s ugyanettől az évtől kezdve házasságban.

Ezeknek az adatoknak a bemutatása után kell megjegyeznünk, hogy e férfinak semmi köze sem lehetett ahhoz a Csernátfalvi P. Mártonhoz, aki az apácai őrtorony felirata szerint 1658-ban ott iskolamester volt, mert hiszen az utóbbi - nevének tanúsága szerint - valószínűleg papfiu,⁷⁾ mignem az előbbinek neve ilyesféle származtatást nem ad tudtunkra, sőt éppen ha ennek az iskolamesternek lett volna fia, abban az esetben a származási név után

3) "Nomina studiosorum". 18. (RefKollLt.)

4) I.h. 37.

5) Névkönyv az erdélyi ev. ref. anyaszentegyház számára. 1905. LXII; 1904. XV; 1876, 8; 1904, XXIX; 1874. 18.

6) Könyvtári jelzése: RMK. 212. sz. volt.

A feljegyzés indokolatlan "Anno" szavát Csernátfalusi tévedésből a hónap megnevezése helyett iktatta a szövegbe.

7) Orbán Balázs: A Székelyföld leírása. Barczaság - Bán Imre: i. m. 10. - Zoványi Jenő: Puritánus mozgalmak és a magyar református egyház. Bp. 1911. 151.

következőleg őt a "deák" (Literati) filiációs névjelölés illette volna meg. Családneve azonban - láttuk - "M" betűvel kezdődött.

Az idézett könyvbejegyzésből megállapítható, hogy Csernátfalusi M. János Apácán egészen 1676-ig mint iskolamester szolgált, minthogy innen a miklósvárszéki Olasztelekre vitetett prédikátornak, s mint ilyent ugyanebben az esztendőben Fehérváron tartott generális synoduson avatták (szentelték) lelkipásztorrá. Egynehány esztendeig azután itt teljesített szolgálatot, ugyanis 1681-ben nevével itt jelölte meg a kollégiumi könyvtárba került könyvét. De ugyanitt jegyezte fel azt is, hogy 1682 április 26-án a bölöni orthodoxa ecclesiába hivatott prédikátorságra, ahonnan azután még 1686 december 11-én is életjelt adott magáról.

Nagyon hihető, hogy Apáca miután már az iskolamester is eltávozott onnan, aligha tudott ellenállani az erőszaknak, jöllehet Krizbának, a másik magára álló csángó falunak talán az egész XVIII. század folyamán is sikerült Brassó állandó nyomását feltartóztatnia.

Meg kell még emlitenem, hogy az itt ismertetett feljegyzéseknek nem ez az első közlése. Köblös Zoltán már 1908-ban idézte, csak hogy úgy látszik, hogy jegyzeteiből kihullhatott az a cédula, amely a feljegyző nevét tartalmazta s ezért közleményét "Ismeretlen feljegyzései" címen jelentette meg a Genealógiai Füzetekben.⁸⁾

8) Köblös Zoltán: Családi följegyzések. II. Ismeretlen följegyzései. (1676-1686). GenFüz. 1908: 103-04.

H o z z á s z ó l á s
Apáczai származásának kérdéséhez

Ezt az évtizedekkel ezelőtt megírt cikket nem szánom Bán Imrének kitűnő felkészültséggel és világos szemlélettel megírt munkájának még csak kiegészítéséül sem, csupán azt óhajtanám nyomatékosabbá tenni, amiről Bánnak bár határozott tudomása van, de mások alig figyelnek arra, hogy a különféle összeírásokban a családnévek használatánál legalább is négy lehetőségre kell tekintettel lennünk:

1. Az elődök keresztnévét (személynevét) családnévként örökölt leszármazási (filiációs) névre;
2. Saját, vagy a közvetlen elődök foglalkozási nevére;
3. Megkülönböztető-, guny, vagy tulajdonságnévre;
4. Származási helytől kölcsönzött vezetéknévre.

Minden embernek megvolt, vagy meglehetett mind a négyféle neve, közülök azonban leggyakrabban csak egyiket, avagy egyiket és valamelyik másikat használta ő maga, vagy a falu népe. Mindezt összevéve, mindennapos eset volt, hogy egy-egy családnév csak egy-két emberöltőig tartott, azután kihalt s csak a család tudatában élt még egy ideig tovább.

Tehát ha a Csere családnévet Apácának Bántól közölt XV-XVI. századbeli lakóinak egyetlen névsorában sem találjuk meg,¹⁾ az még nem jelenti, hogy Apáczai elődei akár ezen, akár pedig más családnéven ne éltek légyen e faluban.

Apáczai élete eseményeinek nyomozása körül kiváló érdemeket szerzett Gyalui Farkas alapvető tanulmányában a többek között elmondja azt a szájhagyományt is, amelyet a nagy tudós szülőfalujá-

1) Bán Imre: Apáczai Csere János. Bp. 1958. 18-20.

nak népétől gyűjtött.²⁾ Ezt a hagyományt azonban kétség nélkül le kell szállítanunk a maga értékére. Tagadjuk ugyanis, hogy jó két és fél évszázadon keresztül bármicsoda reá vonatkozó emléket megőrzött volna a falu akkor, amikor a nép életében sokkal nagyobb események folytak le, mint egy kis gyermeknek iskolába menetele, hiszen előtte is, meg utána is számtalan diák kelt ki e községből, kikből idővel valamilyen értelmiségi foglalkozást betöltő derék férfiú vált, azoknak még a nyomát is maradéktalanul elfújta a szél. Azután az 1658. évi tatárdulás, amely Apáczai professzor testvéreit menekülésre s Kolozsvárt való letelepedésre készítette, továbbá Brassó város hatalmaskodása, amelynek következtében a törcsvári várat szolgáló apácaiak végtére is valóságos jobbágyi sorsra jutottak, már csak ezeknek az eseményeknek is ki kellett verniök a meggyőztört falusiak fejéből - nevezzük úgy, amint otthon ismerhették - Csere Jancsi alakját, mert hiszen fiatalon elhunya, híré-nevét erdélyszerte is csak idők multával tudós férfiak kezdettk a nyomtatott, meg írott emlékekből napvilágra hozni. A falu mai hagyománya pedig csakis arra a körülményre vezethető vissza, hogy ezek a tudós emberek ott is keresték az Apáczai nyomát, ahonnan már réges-régóta kihalt s a tőlük hallott szavakból és kérdésekből kikerekítve, egymás közötti beszélgetés közben születhetett meg az iskolába visszatérő diákok meséje, akik a tanulni vágyó gyermeket magukkal vitték az intézetbe.

A Gyaluitól gyűjtött mendemondához csatolhatjuk Apáczai társadalmi helyzetéről elképzelt mesét is. Ugyanis több újabbkori munka Apáczai Csere Jánost eredetileg is jobbágy-származásúnak állítja.³⁾ Ez a meghatározás lényegileg nem sokat jelentene, ha a legtöbb cikk nem éppen a regényesség kedvéért hangsúlyozná ezt a beállítást, nem tudva azt, hogy voltak gazdag jobbágyok is s voltak szegény szabad emberek is. A tévedés különben Bethlen Miklós önéletrajzában olvasható megemlékezésének értelmezni nem tudásából ered. Pedig Bethlen világosan szól, mondván, hogy "Apáczai János volt Barcza-apáczai szegény, ott minemű szabadsággal élnek, olyan

2) Gyalui Farkas: Apáczai Cseri János életrajzához és műveinek bibliográfiájához tanulmány. EM. 1892. évf.-ból kiny. 5.

3) A többek között Pintér Jenő: Magyar irodalomtörténete. Bp. 1931. III. 171. azt adja tudtunkra, hogy Apáczai Csere János "szegénysorsu jobbágyszülők gyermeke."

ember gyermeke.”⁴⁾ Minthogy pedig a szegénység még nem jelent job-
bágyi sorsot, sőt Bethlen éppen "szabadsággal élő"-nek jelöli meg
Apáczai apját, már ebből is megállapíthatjuk, csak bizonyos szem-
pontból korlátozott egyéni szabadságát, amelyet azután az uralko-
dók erélyessége, vagy erélytelensége Brassó városának, mint a
töröcsvári vár birtokába jutott s ezzel védelmére kötelezett közü-
letnek erőszakosságától megoltalmazott, vagy pedig mentére ha-
gyott. Apáczai apjának erre a jogára pedig ugyancsak Bethlen ut-
tal abban a körülírásban, hogy "ott minemű szabadsággal élnek".
Erre figyelemmel lévén, ha most már elővesszük akár Orbán Balázs:
"A Székelyföld leírása" című nagyszerű munkájának a Barcaságról
írott kötetét, megtaláljuk, hogy ez a korlátozottság főképpen a
töröcsvári vár védelmében teljesítendő katonai szolgálatot jelen-
tette.⁵⁾ Ez a helyzet azután egészen addig az ideig maradt csaknem
változatlanul, amíg ifjabb Rákóczi György fejedelem Töröcsvárat és
minden hozzátartozandóságát a felső-fehérmegyei Hétfalu, Apáczai,
Krizba csángó falvakkal együtt 1651 április 25-én kelt adományle-
velével, illetőleg annak két esztendő múlva történt országgyűlési
kihirdetésével Brassó város örökös tulajdonába nem juttatta.⁶⁾

Az apáczai Cserék tehát szabad emberek voltak, mégpedig csán-
gók, illetőleg a székelyeknek keleti irányban történt hajdani vo-
nulásuk közben a szorosán vett Székelyföldön kívül, vagyis az Ol-
ton innen maradt töredéke valának.

Emellett különben a Bethlen Miklóstól említett "szegény"
sorsra vonatkozó megszorítást sem kell szó szerint vennünk. Tud-
juk ugyanis, hogy ő a gazdag kancellár fia s a vagyonos Váradi
Miklós kalmár unokája volt, s ennél fogva a mértékre öntudatlanul
is nagyobb súlyokat helyezett: mindazt szegénynek tartva, aki
földje szántásánál maga fogta az ekeszarvát. Természetes, hogy a
székelyek s a csángók legnagyobb részének (még a lófőknek s neme-
seknek is) birtoka kicsiny s annak megművelésével együttesen foly-
tatott különféle házi ipar sem tehetette vagyonossá a számos gyer-
mekkel megáldott családokat, szorgalmas gazdáknál azonban a tiszt-

4) Bethlen Miklós életrajza. Pest, 1858. I. 244.

5) Orbán Balázs: A Székelyföld leírása. Pest, 1868-1873. A Bar-
caság.

6) Endes Miklós: Erdély három nemzete és négy vallása autonomiá-
jának története. Bp. 1935. 209.

tességes megélhetésben nem lehetett hiány. Apáczai apja pedig aligha volt a falu utolsó embere, mert aki nemcsak egy, de két kiváló tehetségű és kitartó szorgalmu férfiut adott a közéletnek, az maga is értelmes agyu s netalán valamelyes tanultságu ember lehetett. Sőt János és Tamás testvérekhez számítsuk hozzá, hogy netalán a harmadik testvér előtt sem volt idegen a könyv, mert hiszen az ő négy gyermekének valamelyike lehetett a kolozsvár-környéki kántortanító nemzedékek őse.⁷⁾

Visszatérve az erdélyi székely gazda-családokhoz, azt is meg kell állapítanunk, hogy otthoni soruk bármilyen élhető is volt, különösen a távoli vidéken lakó szülőknek gyermekeik továbbtaníttatására a költség - bizony - nem nagyon tellett. De erre nem is volt nagy szükség, mert a helybeli, vagy valamelyik szomszéd falusi jobb iskolában elvégezve néhány esztendő, az apa bevitte a fiúcskát, vagy pedig alkalmi fuvarral beküldötte Fehérvárra (későbbben Kolozsvárra, vagy Enyedre) s ott - bár eléggé sanyaru helyzetben - mint szolgatanuló, végigkinlódta a hátralevő klasszisokat. Amikor azután ezeket elvégezte, s ha megállotta a helyét, a felsőbb évfolyamokba is felvétetett. Diákká lévén, valamilyen alumniumot is elnyert, sőt a jelesebbje három-négy évi diákoskodása után már osztálytanítóssággal is megbízott. Mikor azután elérkezett az ideje, a legkiválóbbak tudások továbbgyarapítására külső országokbeli akadémiákra bujdostak. Erre most már valóban komolyabb segítségre volt szükségük, amely leggyakrabban nem is maradt el. Apáczairól tudjuk, hogy a fehérvári kollégium költségén járta meg az akadémiákat. A tanulmányi segély Bethlen Gábor végrendeleti nagy hagyományának kamataiból tellett ki. Bizonyosság erre ifjabb Rákóczi Györgynek édesanyjához Gyaluból 1656 január 10-én intézett levele, amely szerint "Apáczaihoz semmi közünk, kegyelmes asszonyom, collegium költségével püspök uram taníttatta."⁸⁾ Ez a kijelentés pedig azt jelenti, hogy a puritánussága miatt nem szívelt Apáczairól neki nem kötelessége gondoskodnia, mivel nem a fejedelem alumnusa, hanem a kollégiumé, gondoskodják tehát róla a püspökök!

7) Szerző: Apáczai Csere, nagyajtai Cserei. (Lásd e köt-ben.)

8) Szilágyi Sándor: A két Rákóczy György fejedelem családi levelezése. Bp. 1875. 493. - Apáczai Csere János: Magyar Encyclopaedia. Győr, 1803. VII. lap.

A Fehér-megyéhez, majd a Barcasághoz tartozott Apáca falu lakossága értelmiség szempontjából maga is törekvő, tanulmánygyó. Ezt példázza az alábbi, bizonyosan nagyon hiányos névsor is, amelyet a XVII. század folyamán innen eredt tanult férfiakról állítottam össze:

1606. Apácza Istvánt a szatmári közzsínt pappá avatta,⁹⁾
 1614. Apácza Miklós tordai református pap;¹⁰⁾
 1624. Apácza Kelemen könyvtári könyvét a kolozsvári ref.kollégium nagykönyvtára őrizte meg.¹¹⁾ Vele bizonyosan azonos az orthodoxa religion való predikátori rendhez tartozó Clemens Apácza, aki a nagyernyei orthodoxus és unitárius egyházi földék szétosztásával 1639-ben többekkel együtt megbízott;¹²⁾ 1648-ban mint erdőszentgyörgyi papot esperesnek választják.¹³⁾
 1627. Apácza P. Ananiás neve papfiu-voltát bizonyítja. Sárospatakon írta alá az iskolai törvényeket.¹⁴⁾ Tatrosy György feljegyzése szerint ennek "az attia apaczay pap vala Beneó János pap" s a pataki kollégiumba Tatrosyt küldötte a városi tanács, hogy "az brassay magjar praedikatorsagra" lehozza az 1628. évben;¹⁵⁾
 1631. Apácza Gergely könyvtári könyvét a kolozsvári ref.koll. őrizte meg;¹⁶⁾
 1633. Apácza Tamás könyvtári könyve ugyanott;¹⁷⁾
 1653. Apácza Bálint a kolozsvári ref. schola seniora.¹⁸⁾ Hihetőleg azonos vele az az Apácza Bálint deák, a fejedelem radnóti számtartója, aki a Kolozsvár városát 1660-ban megsar-

9) Borovszky Samu: Tiszántuli ev.ref. papok. Bp. 1898. 9.

10) Az erdélyi reformált anyaszentegyház névkönyve. 1867-re. 23.

11) Könyvtári jelzése: P. 151. sz.

12) Révai Lajos: Egyháztörténeti adalékok. PrK. 1887: 33.

13) Et. 1944: 162. - Koncz József: A marosvásárhelyi evang. reform. kollégium története. M.-vásárhely, 1896.40.

14) Et. 1943: 121.

15) ItK. 1957: 254.

16) Könyvtári jelzése: M. 157.

17) U.a.

18) A kolozsvári ref. egyházközs. quártásainak 1653/54. évi számadáskönyve. 44/B. lev. (Az ekklezsia lev.tárában.)

- colt Sejdí pasa sancához bizonyos összeggel maga is hozzájárult;¹⁹⁾
1656. Apáczai Tamás fejedelmi íródeák. (Apor lev.tár. SzNM.)
1656. Apáczai András, a belsőszolnok-megyei Giroltnak talán utolsó ref. papja;²⁰⁾
1670. Apáczai Péter, Marosvásárhelyen a schola seniora 1669-1672-ben, könyvtári könyve a kolozsvári ref. kollégiumban volt;²¹⁾
1680. Apáczai János könyvtári könyve ugyanott;²²⁾ valószínűleg ő lehetett Joannes Apáczai Transylvanus, aki 1682-ben Debrecenben írta alá az iskolai törvényeket;²³⁾
1681. Apáczai Tamás. A kolozsvári ref. koll. könyvtárában őrzött könyvben négy soros latin vers alatt "Thomas Apaczay" aláírás olvasható;²⁴⁾
1689. Apáczai János. I. Apafi Mihály utlevelet állittat ki hat fehérvári kollégiumi diák számára, akik Magyarországra Göncre mennek továbbtanulni; köztük van Apáczai János;²⁵⁾ nem lehetetlen, hogy ez az ifjú azonos a Debrecenben subscribált diákkal;
- 1692-1703. Apáczai András iskolamester Székelymosonban;²⁶⁾
1698. Apáczai István az enyedi kollégiumban előadott iskolai dráma egyik szereplője.²⁷⁾
- Végezetül maga
- Apáczai Csere János, a teológiai tudományok doktora, fehérvári iskolamester, kolozsvári professzor, valamint testvér-öccse:
- Apáczai Csere Tamás zemplén-megyei szolgabíró, azután egyike a felsőmagyarországi bujdosóknak, majd Hunyadmegye nő-

19) Jakab: Kolozsvár. II. 676.

20) Szoln.-Dob. vm. monogr. III. 537.

21) Könyvtári jelzése: C. 189. - Koncz im. 110.

22) Könyvtári jelzése: O. 98. sz.

23) Thury Etele: Iskolatörténeti adattár. II. Pápa, 1908. 160.

24) Könyvtári jelzése: IV. 135. sz.

25) SpFüz. 1905: 56.

26) Et. 1944: 159.

27) Sztripszky Hiador: Protestáns Iskolai dráma a XVI.szdból.ItK. 1915: 329.

táriusa, végül török portai követ 1671-ben; naplót is hagyott maga után.²⁸⁾

Ha nem is tartozik e névsorhoz, azért mégis felemlitem azt a hadi célokat szolgálhatott, ma már azonban romladozó állapotban levő Órtorony falába vésett névsort, amely az 1658. esztendőből keltezve, megnevezi Georg(ius) Csere-t is.²⁹⁾ A felsorolt férfiak a két építő kőmivessel, a falu birájával, négy esküdtjével és az iskola rektorával azonosak. Csere György tehát Apáca lakosságának legderekabbb tagjai közé tartozott s nem lehetetlen, hogy Apáczai professzornak közeli atyjafia vala.

Ha Bethlen Miklós feljegyzése annyira határozottan nem tanusítaná Apáczai családjának szabad rendi voltát, már ez a névsor is bizonyítaná, hogy falujuk lakossága eredetileg szabad sorban volt, vagy legalább is a fejedelem s az ország rendei ilyennek tartották, hiszen többek között a professzor öccse sem kényszerült a nemességet adó egyházi pályára menni, sőt előhaladásában sem gátolta semmiféle akadály, mignem a világi pályát választott jobbagy ifju sorsából csak nemességszerzéssel emelkedhetett volna ki, Apáczai Tamásnak azonban, valamint Apáczai Bálintnak sem volt erre szüksége. Ezért tehát fölöslegesnek tartom megismételnem a kiválóan lelkiismeretes Apáczai-kutató Bán Imre által összegyűjtött bizonyítékokat, amelyek Brassó városának a kilenc csángó falu megszerzéséért századokig folytatott szívós küzdelmét tanusítják,³⁰⁾ minthogy Csere János önálló életre történt indulásáig minden elért eredményük is inkább csak papirosforma maradt.

28) Bethlen Miklós i.h. I. 244-45. - Deák Farkas: A bujdosók levéltára. Bp. 1883. 38. TT. 1890: 38-46.

29) Orbán Balázs. i.h. - Bán Imre i.m. 10.

30) Bán Imre i.m. 14-24.

Apáczai Csere, nagyajtai Cserei

Apáczai János életét nyomozva, régóta feltűnt nekem az a körülmény, hogy az Olt jobb és bal partján elterülő s egymástól csupán csak a folyómederrel elválasztott határu két községben egy időben él ez a két, különbözőnek tartott, tulajdonképpen azonban mégis csak azonos nevű család. Bár nagyon jól tudom, hogy a nagyajtai Csereiek fészke a kissé északabbra fekvő Barót községig nyomozható vissza, azonban e csekély térbeli eltolódás mit sem változtat azon a helyzeten, hogy az átáramlás a folyó egyik partjáról a másikra, minden feltűnőbbnek tetsző külső indok nélkül is könnyen megtörténhetett.

Mielőtt e feltevés bebizonyításához fognék, e családok eredeti nevét annál is inkább megállapítandónak tartom, mivel Apáczai professzorról tudjuk, hogy megállapodott férfikorától kezdődőleg Cseri-nek írta magát. Igaz, semmi kétség sem fér hozzá, hogy nevét eredetileg ő is csak Csere alakban használta. Így találjuk a külső országokbeli akadémiai anyakönyvekben, továbbá a Magyar Encyclopaedia címlapja szövegében, valamint ezekkel egyidejű sajátkezű feljegyzéseiben, eleintén még akkor is, amikor könyvtári könyveinek tulajdonjogát jelölendő, birtokos esetben helyezett nevét 1651-ben Johannis Tsere Apatzaei-nek írta. Későbbben azután a családnévét is megkísérelte hajlítani, azonban az alanyesetben Chierius Apacaius nehézkesen hangzó szavakból - a hangtorlódást megszüntetendő - az egyik magánhangzót egyszerűen kiugratta s az így formálódott Chierius Apacius alakot helyezte Johannessel együtt birtokos esetben. Ezért olvashatjuk több könyvén a Johannis Chieri Apacii sajátkezű megjelölést.¹⁾ De egy feltevés szerint ezért tör-

1) Az átvizsgált könyvek mind a kolozsvári református kollégium nagykönyvtárában vannak, ahol külön csoportba gyűjtöttem össze.

ténhetett az is, hogy a genitivusban levő alakból ismerősei és barátai nem tudván kihámozni a helyes nevet, alanyesetben is ezt a Chjeri-vé módosult formát kezdték használni.²⁾ Minthogy pedig előszóval mindég csak az Apáczai névvel illették, későbbi korában - az idegenek példamutatását követve - egy vagy két, tőlünk tudott esetben ő maga is ebben a változatban írta nemcsak birtokos-, hanem alany- vagy más esetben is előforduló teljes nevét.³⁾

Az elmondottakban részleteztünk egy, számunk előtt lefolyt Csere²Cseri névváltozási folyamatot, ez azonban amint keletkezett, Apáczai professzorral együtt éppen olyan hamar ki is halt: nem lévén nevének senki folytatója, aki a fejtörést adó névformálást, talán kegyeletből, avagy megszokásból tovább erőszakolja.

Ezzel szemben vegyük részletesebb taglalás alá a család eredeti Csere nevét. Természetesen azonnal féretehetjük a cser - cserrefával - cserjéssel való rokonhangzás elemzését, minthogy névadó fáról nem is tudnék magyar példát felsorakoztatni.⁴⁾ De nem vehetjük tekintetbe Cserei Mihály krónikáirónk szószármaztatását sem; édesanyja ugyanis hasonlóképpen Cserei-leány, a csikszéki madéfalvi Csereiek közül, akiknek nevét csikrákosi jószáguk Csere nevezetű domboldalától eredeteztette.⁵⁾ Mindezekkel szemben valószínűnek állapítható meg az a körülmény, hogy régi okiratokban az Ajándok-féle ősi személynevekkel együtt a Csere tulajdonnév is előfordul. Személynév-voltát bizonyítja különben éppen a Székelyföldön Marosszéken levő Cserefalva község neve is, amely egykori tulajdonosáról nyerte elnevezését.⁶⁾ Ez a név azután a későbbi időben már inkább csak a jobbágy sorban élők között fordul elő, e-

2) Így írta 1658-ban Enyedi M. János gyalui pap Apáczai nevét dativusban: Johanni Chierj Apacio-nak. (E könyv hasonlóképpen a kollégiumi nagykönyvtárban van.)

3) Többek között az Apáczai-album címlapján ablativusban levő 1656. évi saját kezű aláírásában: a Joh.Chierj Apacio. (Ref. Koll. Lt.)

4) Az ismert Cser családnév sem származtatható a cserifától, sem a cser(j)étől.

5) Nagyajtai Cserei Mihály jegyzőkönyvei. Közli Szádeczky Lajos a Történelmi Tárban.

6) Erre a helynévre dr.Török Pál jogtanácsos hívta fel a figyelmet a következő értékes megjegyzés kíséretében: "Bizonyításodhoz annyit még hozzáfűzhetek, hogy (a Csere névnek) a székelyek között is használatosnak kell lennie. Ennek bizonyíté-

leintén mint melléknév, majd pedig családnévképpen. Így találjuk például a gyalai vártartomány jobbágysai között Türebén 1609-ben Czerre Dorotthiát és Martinus Czerét, ugyanott 1652-ben Czere Bálintot és Czere Jánosnét.⁷⁾ Ebben a Czere-névben azután már csak-ugyan fellelhetjük az eredeti gyökeret, amely a csere, cserél-forgalommal hozható összefüggésbe. Egyelőre azonban talán nem is szükséges mást látnunk benne, mint egy igazi jelentését többé-kevésbé már el is vesztett személynevet. Ezt ugyanis akár születéskor, akár pedig felnőtt korban ragasztották egy olyan személyre, aki az adott esetben névadójává lett egy teljedelmesen szétágazott s utódaiban még ma is élő családnak, mindenképpen helyes magyarázatot találunk, anélkül is, hogy tovább nyomoznánk a névadás körülményei után.

Ez történt az Olt középfolyásának balpartján elterülő Apácza községben.

Ennek tisztázása után feltehetjük a kérdést: bevezető soraimban vajon miképpen mondhattam a Csersei nevet a Cserével azonosnak, vagy - hozzátehetjük - éppen belőle származottnak! Az átváltozás folyamatát, minthogy szemmel csak egy bizonyos irányban lehetséges követnünk, a valószínű kifejlődés megértéséhez szükséges bizonyítékokat is fel kell kutatnunk.

Adatot találtam arra vonatkozólag, hogy a Mária-Terézia-kori rendi igazolások során a főkormányshéz 1770. december 7-én visszaküldötte a marosszéki táblához Antonius Csersei de Apatza pro nunc in Possessione Naznanfalva residens iratait kiegészítés végett;⁸⁾ továbbkeresgélve, 1839-ben a Kolozs megyei Dedrádszéplakon apáczai Csersei Ferencz arendae perceptor-t találtam.⁹⁾ Egy har-

kát látom a marosszéki Cserefalva nevében. Ez nem egyéb, mint Csere faluja. A falu, lak, ház összetételű helységnevek az alapítójuk nevét viselik, de későbbi alapítások azoknál a helységeknek, amelyeket minden más összetétel nélkül alapítójuk nevén hívnak. Erre a falura a legrégebbi adat 1505-ből való nálam. De egészen bizonyos már nevénél fogva, hogy a XIII. sz.-ban már meg kellett lennie. Orbán B. IV., 53. azt írja, hogy nevét onnan nyerte, hogy régen a Nyárad mentén nagy csereerdők voltak. Csak hogy Orbán Balázs szószármaztatása ma már teljesen meghaladott nyelvészkedés."

7) Jakó Zsigmond: A gyalui vártartomány urbáriumai. Kolozsvár, 1944. 96., 426-27., 432.

8) Referada B. V. Bánffy. Catalogus Nobilium Transylvaniae. Anno 1771. (Kéziratkötet a kolozsvári ref. koll. lev. tárában.)

9) A Nemzeti Társalkodó 1839. évfolyamára előfizetők névsorából. (1. az évfolyam végén levő felsorolást!)

madik adat szerint Kolozs megye 1815. évbéli egyik biztosát Apáczai Cserei András-nak hívták,¹⁰⁾ ugyancsak Kolozs megyében Szucsák községben pedig 1777-től 1820-ig Tserei Márton de Apatza nevű férfiú volt a kántortanító. Ennek 92 éves Cserei János nevű apja 1806-ban hasonlóképpen Szucsákban halt meg, leszármazottai pedig Sándor nevű kántortanító után, mint kis- és törpebirtokos földművesek, de a maguk idejében nemesi szabadsággal élő szabad emberek, e mai napig is ugyanebben a községben, ugyanez alatt a név alatt élnek.¹¹⁾ Tehát kétségtelen ennek az Apácáról származott családnak az otthoni Cseré-től eltérő Cserei névhasználat! De hogy itt nem a XVIII. századvég és a XIX. századfolyam önkényeskedéséről van szó, mutatja, hogy a fent megnevezett szucsáki kántor a kolozsvári református kollégiumban tanulván, ott 1774-ben Martinus Cserei néven írta alá az iskolai törvényeket. Kivüle az 1741-ben subscribált Michael Tserei és az 1743-ban törvényeket aláírt Johannes Tserei¹²⁾ hasonlóképpen a szucsákiak közül kerülhetett ki, sőt egy 1754. április 17-én ismét csak Szucsákban tartott tanulkihallgatás többek között egy "nobilis Ladislaus Cserei (Anno - rum) 50" férfiú vallomását foglalja magában.¹³⁾

Ha a szucsáki adatokat összevetjük azzal a szokással, hogy a kollégiumi tanulók subscriptioja - legfennebb egy, ritkább esetben két év eltéréssel - a 16. életévben történt, megállapíthatjuk, hogy a Kolozsvár melletti Szucsákban élt Cserei László 1704, János 1714, Mihály 1725, ifj. János 1727, Márton 1758 és Sándor 1796 körül született. Ilyeténképpen László és idősebb János vagy testvérek, vagy unokatestvérek, tehát előttük még egy vagy két nemzedéknek kellett itt élnie, ha egyetlen beköltözőre akarjuk a családot visszavezetni. Ezek szerint László és netalán János apjának legalábbis 1680 táján kellett meglátnia a napvilágot. Semmiféle írásos bizonyítékom nincsen rá, de úgy sejttem, hogy az itt fel-

10) Nagy Iván: Magyarország családai. III. 133.

11) A szucsáki ref. egyházközség anyakönyvei. (Az egyházközség irodájában.)

12) "Nomina studiosorum" című névrajstrom a kolozsvári ref. koll. törvényeit aláírt diákokról. (A koll. lev.tárában.)

13) A Kolozs- és Kalotaszegi ref. egyházmegye levéltára az 1754. évről. 290. (Az egyházmegyei lev.tárban.)

sorolt szucsáki nemes Csereiek, akik Apáczáról irták magukat, Apáczai professzor öccseinek valamelyikétől származtak. Ugyanis ezek szülőföldjüknek a hatalmaskodó Brassó város földesurasága alá jutása (1651),¹⁴⁾ vagy még inkább az 1658. évi török-tatár-dúlás következtében otthonukból elmenekülni kényszerültek. Maga Apáczai emlékezik meg róluk, mondván, hogy közülük egyik négy gyermekkel nyomorog Kolozsvárott,¹⁵⁾ akiket azután maga támogatott. E testvérek egyike pedig azzal az Apáczai Máté-val lehetett azonos személy, aki az 1660. évben Kolozsvárt a "Longa" városnegyedben, mégpedig "Extra Moenia", vagyis a Magyar utcai hóstátban lakott s 75 denárius adóval rovatott meg.¹⁶⁾ Bár nem döntő fontosságú, vajon a szucsákiak eredetileg akár Apáczai testvéreinek leszármazottai-val, akár pedig az ősi fészekből kiköltözött más rokonaival azonosak-e, mert nevük mindenképpen a Csere családnévből fejlődött teljesen függetlenül a Csere - Cseri alakváltozattól, de függetlenül az Erdély-szerte ekkor már eléggé jól ismert nagyjait a Cserei-formától is. Ugyanis e két családtörzsnek a tőszomszédos otthon ellenére is a XVII-XVIII. században csaknem semmiféle személyes érintkezési lehetősége nem volt, minthogy e családnévet ebben a korban legkönnyebben továbbfejleszthető, szülőfalujukból kirajzó, diákos készütségű tanulók közül a nagyjait és barótiak Udvarhelyen, az apáczaiak pedig Kolozsváron és Enyeden jártak közép- és felsőiskolába.

A Kolozs-megyei példák alapján sikerült bebizonyítanunk, hogy a Csere-Cserei továbbfejlődés kétségtelenül egy és azonos családban fordult elő. Ha azután arra gondolunk, hogy az itt végbement "i"-s továbbképzés tulajdonképpen filiációs megjelölés, mint Andrásfalvi Balázs leszármazói Balázsi, Andrásfalvi Ős utódai Ősi, Héderfáji Barnabás maradékai Barlabási, Patakfalvi Ferenc gyermekei Ferenczi, Szentkirályi Tamás sarjadékai Tamási stb. néven öröközték tovább családjuk nevét,¹⁷⁾ ilyen formán a Csere-őstől eredők neve könnyen képződhetett Cserei-családnévvé.

14) Orbán Balázs: A Székelyföld leírása. Pest, 1868-1873. Barcsaság.

15) Szilágyi Sándor: Vértanúk a magyar történetből. Pest, 1867. 140.

16) Dica. 1660. 23.

17) E példákat dr. Török Pál adattárából idézem.

Ismételjük meg: ezek szerint nemcsak az apáczai, hanem a nagyajtai, illetőleg baróti Csereieknek is bizonyos Csere nevű férfitől, vagy ami még valószínűbb, eredeti fészkekben már Csere néven ismert családtól való leszármazásuk kétségen felül áll. Miért gondolok pedig inkább a más családnévvé alakult Cseré-ből való leszármazásra, arra válaszul a Kolozs-megyében feltalált és szülőföldjükről csak a XVII. század közepén kiszakadt apáczai Csereiek példáját idézem az ősi fészkekben még ma is Csere néven élő törzsszel párhuzamosan. De támogatom néhány másik, pontosan megfelelő példával is, amelyben még az otthonból való kiszakadás körülbelüli idejét is okmányok alapján tudjuk meghatározni.

A gyergyószéki kilyénfalvi Ferencz lőfő rendű család tagjai közül a XVIII. század elején az egyik testvér: Ferencz Mihály leszármazottaival együtt Gyergyóban maradt, de a másik: Ferenczi János átvándorolt az udvarhelyszéki Dobófalvára. Míg az előbbinek minden maradéka Ferencz néven élt tovább, addig az utóbbinak Dobófalváról Székelyudvarhelyre, onnan Kézdivásárhelyre, majd Dálnokra költözött utódai (köztük Ferenczi Ferenc és fia János, mindketten református esperesek) már mindannyian Ferenczi néven élnek.¹⁸⁾

A felsorolt két bizonysgon kívül hivatkozhatunk még csikvacsárcsi Balási Sámuel, Balászi Zsigmond és Balászi József testvérek nevére is, akik mindannyian kirajozva az ősi fészkekből, részint a Torda megyei Komjátszegen, részint pedig a Kolozs megyei Septéren telepedtek le. Ők azután nemességigazolási perüknek 1770/71. évi tárgyalásain bemutatták, hogy mindhárman a Csikvacsárcson élt néhai Balás Jánosnak és Czerjék Juditnak a fiai: a bemutatott 1681., 1687., 1694., 1702., 1704., 1741., 1754. években keltezett okmányok minden elődjüket Balás családnéven nevezték meg. Ugyanerről tanuskodik Csikszék 1658. évi lustrája is, sőt a család otthon maradt törzsének velök egykoru leszármazottai is (például 1753-ban Samuel Balás nobilis de Csik Vatsártsi és 1756-ban csikvacsárcsi Balás Ádám nemes személy, nemes Felcsik-széknék hűtes assessora) mindannyian a változatlan Balás családnéven jelentkeznek. Azt a körülményt pedig, hogy az 1770-ben bemutatkozott utódok nevét nem a referadát készítő báró Bánfi Farkas változtatta Balási-ra, bizonyítja ugyanezeknek az iratoknak egyik, 1770. évi

18) Ferenczi János dálnoki ref. pap, esperes levéltára a SzNM-ban.

bekezdése:Balási Sigismundus de Csik Vacsárcsi in Komjátszeg specificatus, ... (et) ... Josephus Balasi alias Balás producentis Frater Germanus...¹⁹⁾

Mindezekhez csatolva, megemlitem még azt a közismert példát is, hogy az eredethelyükről kiszármazott és azután gróffá lett Andrássy-család származási helye Csikszentkirály: e faluban azután még ma is élnek mint egyszerű harisnyás székelyek, az András meg az André-leszármazottak, akik még mindig megőrizték családi nevük változatlan alakját.

Ez a négy példa magában is arra utalhat, hogy az ujkor folyamán a személynévből az "i" képzővel való bővülés már egészen tudatalatti "filiációs"-megjelölésen alapul. Különösen az előzetesen kialakult vezetékneveknek továbbképzése a szülőhazából való kiszakadás után idegenben mehetett végbe, népi szószármaztatással a helységnévből alakult családnéveket hihetvén kaptafának.

Az elmondottakat összegezzük. Tehát az Apácáról kirajzott Cseré-k, hacsak nem származási helyük nevét vették fel családnévkül (Apáczai János és Tamás), a szokatlannak tetsző névmódosításon (Cseri) kívül, az idegen környezetben mindnyájan a Csere-Cserei névbővülésen mentek át, mignem az odahaza maradtak továbbra is csak a Csere nevezetet használták. Erre például említem a XVII. században (1658-ban) Apácán előforduló Georg(ius) Czere-t,²⁰⁾ valamint a legújabb korban még mindig ugyanott élő leszármazottakat.²¹⁾ Ebből a körülményből, továbbá az idézett Ferencz-Ferenczi-féle példákból az a folyamat is feltételezhető, hogy a változásnak nemcsak a kétségtelen nyomról-nyomra kimutatható esetekben kellett bekövetkeznie, hanem nagy valószínűséggel azoknál is, amelyeknél csupán csak az eredményt látjuk. Vágjunk tehát neki az eddig csak kerülgetett tételnek: könnyen elképzelhető, hogy netalán a XVI. század derekán valamelyik teljes egyéni szabadsággal rendelkező apácai Csere átkelt az Olt jobb partjára, székely testvérei közé vegyülve, egykori kifejezéssel élve; reájuk házasodott. Az a körülmény ugyanis, hogy Apáczai Cs. Tamás, a professzor öccse, iskolai

19) Referada B.V. Bánffi. 1771. - Genealógiai Füzetek. 1911. 17. - Sándor Imre: A csikszentmihályi Sándor család levéltára. Kolozsvár, 1914. 298., 302., 317., 333.

20) Orbán Balázs: i.h.

21) Néhai nagybaconi dr. Baló József budapesti tanítóképződei igazgató 1914. évi szóbeli közlése.

tanulmányainak elvégzése után nem ment egyházi pályára, hanem közhivatalt tölthetett be (szolgabíró, majd portai követ), mutatja, hogy Székelyföldön kívüli Apáczs lakói, mint töröcsvári várhoz tartozó katonák, egyéni szabadsággal és jogokkal élő székelyek voltak, akiket a világi pályára való menetelben akkor még nem korlátozott jobbágyi sors. Így tehát az Olt jobb partjára feltételezetten áttelepedő Csere nem volt szökevény, hanem - új életlehetőségeket találva - mint szabad székely folytathatta tovább életét. Ezen a néhány lépésnyi válaszfalon való átjutás pedig éppen elégséges lehetett, hogy idegen környezetbe kerülve, elveszítse nevének otthoni közismert alakját, s a népi szoképszés azonnal működésbe lépjen.²²⁾

Az elmondottakkal állítsuk szembe azt a körülményt, hogy a baróti és nagyajtai Csereiek messzebb időből eredeztetik családjukat, mintsem az ilyen értelmű vezetéknévesítési folyamat megindulhatott volna, ámde az az oklevél, amely baróti Cserei Balázs Nikápolynál szerzett érdemeiről számol be, hamis. Erre céloz már az egyik közlő, Fejér Ignác is azzal a megjegyzéssel, hogy a nikápolyi csata az oklevél kelténél éppen három esztendővel történt későbbben.²³⁾ Ehhez vegyük hozzá még azt a körülményt is, hogy a székely rendi tagozódást elsősorban az ösöktől örökölt helyzet szabályozta, az egyik rendi fokozatból a másikba való átlépés pedig csak külön feltétel (vagyonosodás) alapján történhetett az erdélyi vajda s a székely ispán tudtával. Így tehát nem tartható valószínűnek, hogy az a család, amelynek állítólagos első ismert őse Zsigmond király életét mentette meg, másika pedig 1566-ban tul a dunai Szigetvár védelmében hős Zrínyi Miklós kapitánysága alatt esett el,²⁴⁾ a XVI-XVII. századfordulóra ismét alacsonyabb rendbe süllyedhetett volna vissza! Ugyanis a Basta császári tábornok rendeletére 1602-ben történt lustráláskor az egész Székelyföldön csupán egyetlen Cserei neve jegyeztetett fel: a Baróton lakó Cserei Lukácsé, ez pedig rendileg csupán szabad székelynek jelöl-

22) Ezért valószínű, hogy a kolozsmegyei apácai Csereiek otthonukból akkor telepedtek ki, amikor szülőföldjük ha már Brassó birtokába is került, de a városi tanács mesterkedései ellenére sem szakítottak még ki Felsőfahér-megyéből s így lakossága még nem jutott jobbágyi sorsra. Tehát mindenképpen a XVII.sz. utolsó évtizede előtt.

23) Szegedinél közölt oklevelet Fejér Ignác megismétli a Codex diplomaticus Hungariae-ben.

24) Cserei Mihály deductioja Apor verses műve és leveleiben. (Bp. 1903.) I. köt. (Közlő: Szádeczky Lajos.)

tetett.²⁵⁾ Ezzel csaknem egyidejűleg Udvarhelyszék 1604.évi lust-
rálásakor Telegdibaconban (a mai Nagybacon nyugati felében) Ko-
lumbán Ferenc százához tartozó, de az összeszámlálásnál távollevő
Cserey Gergely darabontot találjuk.²⁶⁾ Így tehát az a körülmény,
hogy emelkedését csak a tekintélyes Henterekkel való házasság ré-
vén²⁷⁾ elért ág mutat, megérteti velünk, hogy az 1713. évi homá-
gium összeállításakor Baróton még mindig miért volt nemes, lófő,
sőt gyalogos tagja is a családnak.²⁸⁾ Ez a helyzet azután kétke-
dővé tesz a család többi hagyományával szemben is, jöllehet a Ni-
kápólnál szerepeltetett Cserei Balázs költött alakjának kikap-
csolása után még mindég ott marad a szigetvári hősnék: a Cserei
Mihály szerinti Cserei Antal Pál nevű fiának lehetősége. Kétség-
telen ugyan, hogy Zrinyi Miklós Szigeti Veszedelem-ben ilyen so-
rokat olvashatunk:

Nem tarthatja magát lovon Cserei Pál,
Akaratja nélkül az kemény földre száll;
Ibrahim Olaj bég már feje fölött áll,
Könyörgeni kezde sebes Cserei Pál:
"Vitéz ember, ne bánts, mert jó rabod vagyok,
Elég ezüst arany pénzt magamért adok;
Én Zrinyi Miklósnak fő embere vagyok:
Nem sokáig vasat tenálad viselek."
.....
Nevet kegyetlen bég; akkor hozzá vága,
Mikor Pál még többet is szólni akara,
Az éles szablyával gégáját elcsapá,
Életét és szavát egyszersmind szakasztá.²⁹⁾

Mivel azonban az olvasóhoz intézett előszóban maga Zrinyi is
arról világosit fel, hogy "fabulákkal kevertem az históriát", az

25) Székely Oklevéltár. V. k.

26) GenFüz. 1912. 56.

27) Apor Péter i.h. (A közzölt családfán fordul ugyan elő egy Lukács
nevű egyén, de a beosztás szerint ennek korábbi időben kellett
volna élnie.)

28) I.h. II. k.

29) Zrinyi Miklós: Szigeti Veszedelem. III.ének 92-100; IV.ének
18. és V. ének 53. szakasz.

ő munkáját nem tekinthetjük forrás gyanánt. De még ha volt is a szigetvári hős Zrinyinek Cserei Pál nevű hadnagya, a kérdéses pontok e találkozása még nem bizonyíték ennek erdélyi, sőt éppen székely származása mellett. E derék férfiúnak ugyanis sokkal valószínűbb eredetét rejthetné az a kétségtelen körülmény, hogy Szigetvár lakossága között a vár ostroma idején élt egy Mathias Chere és egy Stephanus Chere nevezetű férfiú is.³⁰⁾ Ha tehát akár feltételeznők, akár sem, e Cserei Pálnak Chere Mátyás és István nevezetű egyénekkel való atyafiságát, e pusztá neveket mégsem állíthatjuk bizonyítékkul a baróti Cserei-családból való származás mellé, különösen, hogy az utóbbiak névalakja a filiációs jelzés nélküli egyszerű alapszó: a Chere. "Cserei" névalakkal kapcsolatosan pedig feltételezzük, hogy az erdővidéki (baróti, nagyajtai) Csereiek leszármazási táblázatát összeállítónak talán éppen a Szigeti Vaszedelem adta a gondolatot, hogy családjának homályba vesző multját ismerős eseményekkel világítsa meg, s ezért a Szigetvárnál másfél, sőt két évszázaddal korábban elesett Cserei Pál hadnagyot a család egyik, hasonló nevű tagjával azonosítsa.

Tekintettel arra a körülményre, hogy a baróti Csereiek bebizonyítható emelkedése csupán a XVII. század első felétől mutatható ki, ezért a Csere-családból kikövetkeztetett elszakadást - a nemleges bizonyítékoknak a főtéttel való egybevetése alapján - a messzi távoból talán éppen évszázadokkal is közelebbi időre rövidíthetjük meg.

Kétségtelen: semmiféle arra vonatkozó írásos adatom nincsen, hogy az a bizonyos apácai Csere csakugyan megtette-e azt a néhány lépést az Olt jobb partjára, ellenben a fentebb elmondottak alapján valószínűnek kell tartanunk, hogy a baróti és a nagyajtai Csereieknek se Barót, mégkevésbé Nagyajta nem volt ősi fészük. Ezt tehát ott kell keresnünk, ahol családnevük továbbképzetlen, ősi formájában mégiscsak előfordul.

Az 1602. évi Basta-féle összeírásban az egész Székelyföldön csak a keresztur-széki Alsóboldogasszonyfalvára vonatkozólag találtam írásos adatot, hogy ott szabad székely Cserék és a szomszédos Szentkeresztbetre, hogy ott Csere (Cziere) nevű jobbágyság él-

30) Magyar Történeti Emlékek. Okmánytár. II. k. (Zrinyi M. a szigetvári hős életére vonatkozó levelek és okiratok).

tek.³¹⁾ Ezek a helységek azonban egészen más vásári és közigazgatási központjuk, legfőképpen pedig nagy távolságuk miatt aligha bocsáthattak rajt a miklósvárszéki Barótra, ellenben az egészen közeli távolságban, csupán az Olt folyásától elválasztott felső-fehér-megyei Apácán élő törzsökös Csere-család kínálva kínálja a fentebb vázolt folyamat kiindulópontját, különösen ha tekintetbe vesszük, hogy az Olt jobb partján élő Csereieknek egy-két század elmúltával is még mindig volt birtokbeli kapcsolatuk az Olt bal partjával. Így egy 1675. február 13-án tartott tanuvallatás bizonyosságot tesz nagyajtai Cserei Farkasnak a Felsőfehér megyei Apácán, közvetlenül az Olt folyása mellett levő Kis-Szeg nevezetű földjéről;³²⁾ Cserei Mihály krónikairól pedig a XVIII. század első felében megemlékezik az apácai határban saját tulajdonát képező szántóföldről és szénafürőről.³³⁾ Mindezekhez még hozzákapcsolhatjuk azt a körülményt is, hogy mind az apácai Cserék, mind pedig a baróti és nagyajtai Csereiek is a református vallást követték, holott Barót lakosságának legtekintélyesebb része a hitújítás után is megmaradt katolikusnak.

Feltevéseim ellen támasztható ellenvetésnek jobbra csak arra a sikamlós utra való figyelmeztetést gondolom, amely különösen a személynevekből képzett családneveknél könnyen megcáfолható eredményekre mutathat. Ugyanis csupán csak azonos hangzás alapján nem szabad mindjárt a származás közös voltára gondolnunk, hiszen idők folyamán bármennyire is kihalt a nevek régi értelme, egykor mégiscsak élők, sőt talán az egész magyar nyelvterületen általánosan tudott jelentésűek és használatuak voltak. Ilyenek különösen a naptári szentek nevéből képzett Ábrán, Barta + Bartos, Beke + Bankó, Cintos, Kilin + Kilyén stb. vezetéknevek, de ilyenek régi személyneveink maguk is: Aba(fi), Apa(fi), Bán(fi), Bátor(i), Csa-

31) Székely Oklevéltár. V. 317. (Ez az összeírás a székelyek felsorolásán kívül a jobbágyságok közül csakis a székely portákon lakókra terjed ki; ezért nem lehetetlen, hogy máshol is éltek ilyen nevű jobbágyságok, ami annál is inkább valószínű, mert e név - belső tartalma miatt - nagyon megfelelő volt a csereiképpen kapott jobbágyságok megjelölésére.)

32) A SzNM. lev.tárában.

33) Szádeczky L.: Cserei Mihály jegyzőkönyvéből. TT. 1903: 484.

nád(i), Erdő, Kemény, Meggyes stb. Világos, hogy a magyar nyelvterület különböző pontjain való előfordulásuk nem szükségszerűsége az egyetlen törzsből való kisarjadásnak. Ilyennek kell tartanunk a most tárgyalt Csere>Cserei nevet is. Tehát eleve tiltakoznunk kell az ellen a feltevés ellen, hogy e nevet viselők mindenikét közös őstől szándékoznók eredeteltetni, hiszen egészen bizonyos, hogy sem az 1443-ban Kolozs megyei birtokos álmosdi Cherefyeknek, sem az 1453-ban Kolozsvárt élt Czere Michael és Chere Lucas nevű polgároknak, sem az 1491-ben győmonostori lakós Csere Gergelynek,³⁴⁾ sem az 1754. évben a Kolozs-megyei Bábonban éldegélő öreg Csere Jánosnak,³⁵⁾ sem a türei, sem a gyalai, sem a keresztur-széki Cseréknek, sőt még az 1655-ben lófősitett tusnádi Cserei Péternek, vagy pedig a csikmadéfalvi, csikrákosi Csereieknek³⁶⁾ sem volt semmi vérségi közük az apácai Cserékkel és a nagyajtai Csereiekkkel.

Változata:
(Irodalomtörténeti Közlemények, 1958: 52-57. 1.)

-
- 34) TT. 1382: 525 és Csánki Dezső: Magyarország történelmi földrajza. V. Bp. 1913. 317, 358, 458.
 35) A Kolozs- és Kalotai ref. egyházmegye 1754. évi leltára. 135. (A nagykapusi ref. lelkészi hivatalban.)
 36) Endes Miklós: Csik-, Gyergyó-, Kászonszékek...története. Bp. 1938. 113, 522.

A "Csere" családnév eredete

A kiváló Apáczai kutató Bán Imre nagyon érthetően kifogásolta, hogy egyik korábbi cikkemben¹⁾ nem eléggé támasztottam alá a "Csere" családnévnek a csere, cserél fogalomból történt eredeztetését.²⁾ Valóban igaza van abban, hogy a marosszéki Cserefalva neve egymagában még nem elégséges bizonyíték fenti tétellem igazolására, minthogy a krónikairó nagyajtai Cserei Mihály az édesanyja családjáról: a csikrákosi Csereiekről azt írja, hogy a falu felett van egy "Csere" nevű domboldal, amelytől származtatják a család nevét.³⁾ De ezt az erőltetett néveredeztetést már csak azért is meg kellett kérdőjeleznem, mivel feltűnő jelenség, hogy ez a családnév a régiségben az egész magyarlakta terület legkülönbözőbb szakaszain előbukkan, mignem egyéb térszíni formának képzőnélküli alakjával netalán csak a Bán Imre által említett s emellett eléggé ritka "Erdő", meg "Mező" személynéveket találjuk. Ezzel szemben azt hihetnők, hogy ezekben is netalán az erdőelvi, vagy erdővidéki, illetőleg mezőföldi, vagy mezősegi, avagy valamely más összetételű helynévnek /a törvényszerűségtől valóban eltérőleg/ lemetezett első tagját láthatnók, de még inkább gondolhatnánk arra a változásra, amely úgy következett be, hogy a szentek neve az eddigi személynéveket lassanként egészen kiszorította, vagy a legjobb esetben is családnévvé tolta át. Sőt ha a Csere családnévet most már nem a csere, cserjés köznévtől, hanem a cserfától kísérelnők meg származtatni, ennek pedig az a helyzet mondana ellent, hogy nyelvünkben az élőfának még akkor sincsen személynévadó tulajdonsága, ha az melléknevesített alakban mutatkozik.

1) Szerző: Apáczai Csere, nagyajtai Cserei. ItK. 1958: 52-57. és e kötetben.

2) Bán Imre: Apáczai Csere János. Bp. 1958. 30.

3) Szádeczky Lajos: Cserei Mihály jegyzőkönyvéből. TT. 1903.

nék, ellenben ha az egyesszámban jelentkező élőfa nem csupán egyetlen szál faként, hanem mint valamely térszin jellegzetes tulajdonsága jelentkezik, abban az esetben helynévvé is átalakulhat, mint például Kolozsvárt a Bükk egy egész nagy erdőt, minden hegyével-völgyével, forrásával, menedékházával együtt jelentett; a Nyír /Háromszéken a Rétyi Nyír/ vizes, nyírfás határ rész, a Bodza a Délikárpátok egyik hegyszorosa, Jegenye falu Kolozsmegyében, és a többi, de ezek is csak abban az esetben válhatnak személynévadóvá, ha melléknevesített alakban az onnan való származást, vagy az oda való tartozást jelölik.

A továbbiakban megemlített Ágh név pedig lehetne netalán agg is, vagy méginkább valamelyik nemzetségnek egyik ágától kölcsönzött megnevezés. V.ö. a sepsiszéki 1427, 1508, 1509. évi feljegyzések "Aghaz" genusával,⁴⁾ vagy akár a hajdani Marosszék valamelyik nemének "ág népé"-vel.⁵⁾ A Virágosberek név azután helyesen: /de/ Wyrágusberek; az 1431-ben jelentkezett így nevezett János pedig a Becse-Gergely nemzetségnek virágosberki ágából való s ezért a Nemegyei, Somkereki, Erdélyi, Bethlen, Apafi, Almakereki ágaktól eltérően családja már egy emberöltővel korábbi időtől fogva magát Virágosberkinek nevezte.⁶⁾ Ezekon a példákon kívül Szabó T. Attila felhívta a figyelmemet a XV. s a XVI. században Kolozsvárt jelentkezett "Vadalma" vezetéknevre, ámde ő is felteszi a kérdést, hogy ez vajjon nem a német "Waldapfel"-nek magyarfordítása-e?

Az elmondottak betetőzéseképpen már régóta tartogatok egy eléggé súlyos érvet, minthogy azonban csak emlékezetből idézhettem volna, ezért eddigelé nem akartam vele előállani. Ugyanis a nagyon értékes és kitartó szorgalmu néhai csikmadarasi Bogáts Dénes, aki minden idejét a székely vonatkozású írásos emlékek tanulmányozásának és feldolgozásának szentelte,⁷⁾ a századok előtti székely

4) Szádeczky-Kardos Lajos: A székely nemzet története és alkotmánya. Bp. 1927. 27, 29.

5) Csikszentmihályi Sándor Imre: A székelyek települése. Bp. 1930: 41-54.

6) Turul. 1892: 105, 1897: 25, 1908: 140.

7) Mérhetetlen veszteségünk, hogy egyéb munkái között kb. harmincezer címszót tartalmazott "Háromszéki helynevek" című munkája, amelynek kinyomtatásához szükséges papiros is már a kolozsvári nyomdában várta a kéziratot, 1944-ben talán csaknem teljesen megsemmisült.

családi élettel kapcsolatosan mondotta el, hogy nemcsak az egyszerű családoknál, de a lófőknél, sőt még a primoroknál is szokás volt, hogy a felserdült fiút az apa leggyakrabban valamelyik másik faluba cserecsaládtagul mintegy béresi munkára szolgálatba küldötte, hogy az önállóságához s egyúttal a kötelességtudáshoz is hozzáedződjen. Tehát nagyon könnyen elképzelhető, hogy az ilyen fiukon azután rajta is ragadhatott a "csere" ragadványnév. Ezt az emlékezetben megőrzött érvemet kitűnően megerősíti Nagy Lajosnak az Ethnographia legújabb számában megjelent "Csere gazdalegények" című közleménye, amelyben a biharmegyei zsadányi magyarok fiainak a környékbeli román falubeliekkel csereként történt elszegődéséről tudósít, igaz ugyan, hogy legkorábbi emléket csak az 1870 tájáról tud bemutatni, adatsorozata azonban az első világháborúig tart, mivel a háboru utántól kezdve e szomszédos falvak között már országhatár húzódott.⁸⁾ Legkorábbi emléke azonban - azt hiszem - nem jelenti azt, hogy ez a cserebe adás ne lehetne itt is még korábbi gyökerű, bárha nem tudom, hogy a jobbágyvilágban is szokásos volt-e a nem szabad rendű helységek fiainak ilyesféle csere-vállalkozása? Nagyon érdemes leírásában Nagy Lajos különben arról is beszámol, hogy "ha a zsadányiak egymás közt beszéltek ezekről a román legényekről, a közönséges szolgálalegényektől meg a részes munkásoktól való megkülönböztetés végett "szomszédfiu", "oláhlegény", "szomszédlegény", "zsadánytkedvelő", "falulátó", "csere gazdalegény" néven nevezték őket." Mindehhez tehát csak az kellett volna, hogy valamelyik cserelegény többé mégse menjen vissza szülőfalujába s akkor új otthonában meggyökeresedve, - jól ismerjük a nép névadási menetét - a falusiak a gazdalegény szót kicseréljék a betelepedett legény keresztnévvel, ilyenképpen azután mindjárt meg is történt a "csere" köznévnnek "Csere" vezetéknevvé való válása. A ragadványnevekről különben jól tudjuk, hogy közhasználatban még ma is milyen könnyen válnak családnevekké.

Ugyanez a folyamat különben feltételezhető a már régóta ismert cseregyerekeknél is, akik idegenszóra jöttek, vagy mentek más nemzetiségi vidékre.

Kresz Mária a kalotaszegi nyárszaiakkal kapcsolatosan írja, hogy "a régi világban ritka gyermek volt, aki nem volt szolga. Ki-

8) Ethnographia. 1965: 610-12.

lenc - tizéves korban mentek szolgálni, rendszerint nyárszai gazdához; az idősebbek Hunyadra vagy más közeli faluba szegődtek."9) Ő azonban a csere-intézményről nem tud, tehát ez itt aligha is volt szokásban.

Végezetül hadd említsem meg, hogy a "csere" szót, mint a cserél ige alapszavát, a következő helynevekben is megtaláljuk: az ugocsa megyei Halmiban 1624-ben "Csereh szőlő" és "Cherelt szőlő",¹⁰⁾ a kalotaszegi Zentelkén pedig 1809-ben mint kaszáló és gyümölcsös a "Cserélt Kert".¹¹⁾ Az utóbbi, de más kalotaszegi falu határában is, különböző időkben számtalan "Csere" elnevezésű szántóföldet találunk, ezeket azonban mégsem merem idesorozni, mert hiszen akár irtás után megmivelt cserjések is lehetnének.

Ha az elmondottak vezérgondolatát latba vetjük, könnyen megmagyarázhatjuk még azt is, hogy a XVI. század első feléből fennmaradt jegyzékekben¹²⁾ Apácán miért is nem található egyetlen Cserre nevezetű családfő sem.

9) Néprajzi tanulmányok /A Pázmány Péter Tud.egyetem Néprajzi Intézete Kiadványai. 1.sz. 1949./ 80.

10) Szabó István: Ugocsa megye. Bp. 1937. 369.

11) Szabó T. Attila: Kalotaszeg helynevei. Kolozsvár, 1942. 142.

12) Bán Imre. 18-19.

Miért Csere és miért nem Cseri?

Szilágyi Sándor 1667-ben megjelent értekezésében Apáczai család névét Cséri-nek írta; ezt a névalakot azután a következőképpen indokolja: "Miért Cséri? s nem Csere, mint eddig írták. Csere-nek egyedül az Utrechtben nyomott Encyclopaedia írja; én úgy hiszem sajtóhibával, vagy önkényesen a szerző által könnyebb kimondás kedvéért." Ezek után, az elég tájékozatlanságot eláruló szavak után négy példát idéz, amely Chierj, Chiery, Chieri alakváltozatokról számol be, közülük kettő 1656-ból és 1658-ból magának Apáczainak saját kezű írása. Ezeken kívül ötödiknek egyik hozzá intézett levél Cséri alakját mutatja be.¹⁾ A Szilágyitól ékezetesen olvasott alakzatot átvette Szabó Károly is egy 1872-ben megjelent közleményében,²⁾ de az 1879-ben kiadott Régi Magyar Könyvtár első kötetében már ő is Cseré-t idéz.³⁾ Ma azután már egészen fölösleges cáfolgatnunk, hogy a Csere-alak nem sajtóhiba, s hogy a Cséri olvasat pedig torzítás! Csere nevének törzsökös származására vonatkozólag "apáczai Csere, nagyajtai Cserei" című dolgozatomban már megfeleltem.⁴⁾ Ezért most még csak azt tartom kérdésesnek, hogy mi vajjon inkább a Csere-, avagy a Cseri-alakot használjuk-e az ő megnevezésénél? Néhai Gyalui Farkasnak, akinek az Apáczaira vonatkozó adatokért valóban sokat köszönhetünk, szóban közölt nagyon nyomatékos érvelése az volt, hogy mivel Apáczai életének utolsó éveiben s így tevékenységének javakorában a Cseri alakot írta,

1) Szilágyi Sándor: Vértanuk a magyar történetből. Pest, 1867. 100.

2) Szabó Károly: Apáczai Cséri János Barcsai Ákos fejedelemhez benyújtott terve a magyar hazában felállítandó első tudományos egyetem ügyében. Pest, 1872.

3) RMK. I. 876. és Névmutató.

4) ItK. 1958: 52-57. és e kötetben.

ezért tehát nekünk is őt kell követnünk. E nagyon is megfontolandó véleménnyel szemben legyen szabad azonban ellenvéleményt hangoztatnom.

Jól ismert helyzet, hogy a XVII. században a nevek használatánál nem voltak kötött szabályok, csupán általános szokásként jelentkezik, hogy a keresztnév elé, mint jelzőt, a családnevet, vagy az apa foglalkozásának megjelölését, az elé pedig a születési, avagy annak az állandó tartózkodási helynek a nevét illesztették, ahonnan a nevet cserélő ifju, vagy felnőtt más vidékre elszármazott; a városi polgároknál pedig e helyett leggyakrabban a saját, avagy apja mesteriségének megjelölését tették. A külső országokat járt férfiaknál meglehetősen gyakran a keresztnév előtti családi, avagy származási (filiációs) nevet latinosan, netalán görögös alakúra változtatva, használták, ellenben az olyan névformálás, mint amilyen a Csere>Cseri folyamatban végbement, nem tartozott az éppen mindennapos esetek közé. Ezért tehát semmi szükség, hogy ebben éppen mi kövessük Apáczeit akkor, amikor még a saját rokonsága sem cselekedte meg, hogy családnevét Cseri alakban rögzítse meg. E egészen más volna a helyzet, ha felnőtt korában már egyáltalában nem használta volna családja nevének eredeti alakját s nem éppen ő maga tette volna ismertté a Csere névalakot!

Állításunk helyességének bizonyítására felkutattam Apáczeitnak lehetőleg összes köztudomásra jutott aláírását, valamint az egykoru és közel egyidejű névjelöléseket. Ennek az adattárnak egyenként való részletezése helyett csak az összegezést adom, természetesen figyelmen kívül hagyva az egészen hibás közléseket, mint amilyent például a Pethő Gergely krónikáját kiegészítő Spángár irt "Apátyai" alakban.

A teljes adattárból most már megállapítható, hogy Apáczi nevének sajátkezű és egykoru idegen névirásából 68 emléket sikerült összegyűjtenem, ezekből

I. Származási név (Apáczi) keresztnévvel, vagy anélkül:

A. Magyar nyelven...21,⁵⁾ B. Latin nyelven...16,⁶⁾...Együtt 37.

5) Az 1930-as években a kolozsvári RefKollKvt-ban RMK. 374. sz. kvtári jelzéssel. - A kvári ref. egyházközs. kvártásainak számadáskönyve az 1655/56. évről 5/B, 34/A, 37/A+B. lev. - A kvári ref. ekkla 1664. évi vagyonleltára: 10/A, 29/B. lev. (Az egyházközs. lev.tárában.) - Sáfár, 1653. 40, 1656. 99. -A kvá-

A B. csoportból különösen figyelmünkre méltó a származási-névnek latinositott végződése, mégpedig nominativusban: Apacius - 3; genitivusban: Apacii - 5; dativusban: Apacio - 1 előfordulásban.

Természetes, hogy a latin "-ius" melléknévi képzőt Apáczai nem a család-, hanem szülőfaluja nevéhez kapcsolta, mintegy előnevesítve az eleinte alanyesetben, meg "de" praepositívóban használt megjelölést. De érdeklődésünkre az is számot tarthat, hogy a latinositásnál a hangtorlódást elkerülendő, a szóvég utolsó magánhangzóját egyszerűen kiugratta s ezért nem találunk soha - mint ahogyan várnók Apaczaius, vagy Apaczainus névalakzatot. Meg kell még jegyeznünk, hogy ez a csoport jelentkezik a legnagyobb számmal (37), bizonyítván, hogy a szülőföldjéről elszakadt Apáczait nemcsak ma, hanem a maga idejében is jóformán csak származási néven emlegették.

II. Származási és rövidített családnév (Apáczai Cs.) keresztnévvel:

Helyesen: ...1,⁷⁾ hibásan pedig (mint Apáczai P.) megint csak ...1 esetben örököltetett meg.⁸⁾ Összesen tehát: 2 előfordulás.

III. Származási és eredeti családnév (Apáczai Csere) keresztnévvel:

A. Magyar nyelven...1,⁹⁾ B. Latin nyelven...12,¹⁰⁾ Együtt:...13.

ri szabó céh számadáskönyve. (A volt ENM lev.tárában.)-Bethlen Miklós önéletírása. (Pest, 1858.) I. - EPrK. 1875: 39, 40. - 1879: 492-93. Gyalui Farkas: Apáczai Cseri János életrajzához tanulmány. Kolozsvár, 1892. 11. - RMK. I. 883. - Szilágyi Sándor: A két Rákóczi Gy. fejedelem családi levelezése. Bp. 1875. 47, 499. - Vértanúk a magyar történetből. Pest, 1867. 133-34, 141, 143.

6) RefKollKvt. Q. 90, V. 201, Y. 117. jelzéssel. - Oratio de Studio Sapientiae ajánlásában. RefKollKvt. - III. Coll. Orth. Claudiop. Album. 2. (Uo.) - Bod Péter: Magyar Athenas. Nagyszében, 1766. 11. - Gyalui. 11. - RMK. II. 897. sz. BpestiSzle. 1863. (17.köt.) 494. - ItK. 1891: 433. - TT. 1886: 608, 1893: 171. - Jakó Zsigmond szíves közlése szerint: Udvarhelyi ref.koll. és kolozsvári unit.koll. nagykönyvtárában volt egykor.

7) RMK. III. 1804.

8) RefKollKvt. RMK. 70.kk. jelzéssel és RMK. 2114.

9) RefKollKvt. RMK. 242. sz. jelzéssel és RMK. I. 876.

10) RefKollKvt. D. 134. és A. 96. sz. jelzéssel. - Uo. RMK. 384. sz. jelzéssel. Gyalui. 6-8. DebrProtLap. 1901: 720. - RMK. III. 1756, 1773, 1850. Debreceni ref. nagykönyvtár: E.201 és 202.

A B. csoportba besoroztam öccsének egy névirását is, minthogy ez is eredeti alakban őrizte meg a családi nevet. Meg kell azt is jegyeznünk, hogy e csoportbeliek között egyetlen előfordulás sincsen, amelyben a származási név latinos végződéssel lenne ellátva.

IV. Származási- és latinosított családnév (Cserius Apaczai) keresztnévvel:

Nominativusban...mindössze csak 1 esetben.¹¹⁾

Érdekes jelenségnek tartom, hogy a származási helynévből képzett név nincsen latinosítva, csupán a családnév kapott "-(i)us" végződést s egyuttal az alapszó végső magánhangzóját mintha kiugratta volna s ezzel mintegy alapot szolgáltatott volna a későbbi Cseri névalakra.

V. Származási és továbbképzett családnév (Apáczai Cseri) keresztnévvel:

A. Magyar nyelven csak 2 ilyen családnév-alak fordul elő;¹²⁾

B. Latin nyelven: a) nominativusban:...1,¹³⁾ b) genitivusban:...7¹⁴⁾; c) dativusban: ...4¹⁵⁾

C. Zsidó nyelven (Cséri Apácai)...1¹⁶⁾.

Összesen tehát: 15 esetben.

Az egykori forrásokból összegyűjtött különböző névjelölések rendszerbe való foglalása után annak megállapítása következne, hogy miképpen is jöhetett létre a Csere-Cseri névváltozás! Ezt ugyanis kétféleképpen kísérelhetjük meg megfejtetni. Legkönnyebben arra a lehetőségre gondolhatnánk, hogy Apáczainak bizonyosan nagy és értékes könyvtára lévén, barátai, ismerősei közül sokan kértek tőle kölcsön könyvet. A kötetek mindenikében pedig benne lévén a tulajdonos megnevezése, vagyis személynevének birtokos esetben

11) Gyalui. 6. - Archiv. N.F. XVI.212. - DebrProtLap. 1901:832.

12) EPrK. 1875: 39. - Gyalui. 26.

13) Album Scholae...Claudiop. 28. (RefKoll.)

14) RefKollKvt. A.96.Y. 18.sz. jelzéssel és kéziratkötet az Üveges szekr. 87.sz. jelzéssel. - Gyalui. 6. - Szilágyi:Vértanuk a magyar történetből. Pest, 1867. 148. - Bpesti Szle. - 1863. 494. - RMK. II. 918. - Kolozsvári unit. nagykönyvtár. (Jakó Zs. szíves engedelmével.)

15) Album Scholae.: Cl. - RefKollKvt.: A. 7. kvtári jelzéssel. - Gyalui. 6. - Szilágyi: Vértanuk. 101, 143.

16) Debreceni ref.koll. nagykönyvtára: E/2o2.

való jelölése: (Est) Johannis Chierj Apaczii, ezért azután nem lenne lehetetlen, hogy az itt jelentkezett családnév (Chierj) a IV. csoportban felsorolt példa szerinti nominativusos alaknak (Tserius) genitivusa (Chierij); természetesen, hogy arra is kell gondolnunk, hogy a kellemesebb hangzás kedvéért az alapszó végeő magánhangzóját (az Apáczai - Apacius példájára) már maga Apáczai is kiugratta. Ha tehát ez a folyamat hozta volna létre a "Cseri" névalakot, abban az esetben megállandósulását ott kellene keresnünk, hogy az eredeti családnévet nem ismerők ezt gondolván tulajdonképpen családnévnek, leggyakrabban így is nevezték őt s Apáczai maga is ezért fogadta volna el ezt a névalakzatot.

A most elmondottakban valóban nem volna semmi lehetetlenség, ha a feltételezett torzítás nem a családi, hanem a származási névvel történnék, ugyanis a XVII. században még mindig-ezen volt a hangsúly s ezért az idegenek legtöbbször el is hagyhatták a családnévet, nemhogy az ismeretlen név helyes, avagy helytelen alakján törjék a fejüket! Ezzel szemben e névalakot maga Apáczai alkotásának is tarthatnók. Ugyanis már tárgyaltuk a Csere-Cserei névformálódást, tehát az sem lenne valószínűtlen, hogy itt is annak kellett bekövetkeznie. Kiindulópontul illetéknéppen a legkorábban (1648 szeptember 5-én) jelentkező IV. csoportbeli névalakzatot kellene látnunk, amelyet a főiskolák latin szelleme teremtett meg s bárha Apáczai eleintén még ragaszkodott is az elődöktől örökölt névalakzathoz, utóbb azonban az akadémiákról történt visszatérése és végleges letelepedése után feléledhetett benne is a filiációs alapra visszavezethető névjelzés szokása, csakhogy ő már az 1648-i "Tserius" alakot vehette kiinduló pontul, amelynél az alapszavat befejező magánhangzót már előzőleg kiugratta. E megoldás a következő lehetőséghez is utat mutat.

Ezzel szemben egy sokkal lényegesebb fejlődési lehetőségről sem szabad megfeledkeznünk, mégpedig arról, amelyet a Cserei névnek a Cseréből való származtatásánál már bemutattam, um.Ferancz+i, Balázs+i, András+i, Csere+i alakokban. Bevallom, a "Cseri" név létrejöttének hihetőleg helyes útját Bán Imrének adatokban nagy gazdagságu könyvében találtam meg. Ő ugyanis felsorol egy,előttem eddig ismeretlen adatot, mégpedig Bethlen Gábor 1622 november 5-én Gyulafehérvárott keltezett nemeslevéllel "Benedictus Chieri de Nagy Bölön" nevű férfiut és atyját: Mihályt, valamint testvéreit,

Tamást, Miklóst, Istvánt, meg Györgyöt nemesi rangra emelte.¹⁷⁾ A gyulafehérvári káptalanban átiratban megmaradt oklevél bevezető címe azzal kezdődik, hogy "Literae armales nobillium..Cseri de Apácza a exemptio domus eorum in possessione Nagy Bölön et sede Sepsi existentis ex originalibus coram nobis praesentatis transumptae."¹⁸⁾ Bárha a káptalan valószínűleg csak bemondásra írta a "Cseri" név elé a "de Apácza" származás-megjelölést, még sincsen semmi okunk kételkedni annak helyességében. Ugyanezt erősíti meg a debreceni református nagykönyvtárban őrzött arab-latin nyelvű könyvjegyzése, amellyel Apáczaai saját magát már 1650 után "Jöchānān Cseri Apācāi miṭṭrānsīlvānija"-nak nevezi meg. E héber betűkkel írt kézírásban annál kevésbé lehet tollhiba, mivel - Módis László főigazgató szíves felvilágosítása szerint - a családnév végén levő magánhangzó hosszú "i"-vel íratott. Ilyeténképpen a szucsákiak és mások apáczaai Cserei névével szemben itt már Apáczaai Cseri alakot találunk. A kettő között csupán az a különbség, hogy a szóvégi "i" magánhangzó a magánhangzótorlódást elkerülendő, kiugratta a közvetlenül megelőző "e" hangot.

E folyamat bebizonyítására példákat szeretnék bemutatni. Így a régi magyar könyvek nyomdai jelzéséből jól ismerjük Heltai¹⁹⁾ Gáspár tipográfusnak Helti Gáspár²⁰⁾ névalakját is. Azután az 1612. évi kolozsvár-városi sáfár számadáskönyvében Herepei András,²¹⁾

17) E nemeslevél bizonyosan egy nem egészen megfelelő formula alapján állítottatott ki, ugyanis ha Cseriék megelőzőleg a Székelyföldön szabad székelyek között lakó jobbágyok lettek volna, akkor ennek valamiféle nyomát találnók az oklevélben, főképpen azt nevezve meg, hogy kinek valának jobbágyai. A megnevezettek nem tudván latinul, ezért nekik mindegy volt a nyert oklevél szövege, mert csak az volt a fontos, hogy az óhajtott jogokat teljes egészében megkapják; a kancelláriai irodések pedig nem találván formulát a töröcsvári vár védelmére kötelezett, de szolgálatát időközben elhagyott s Székelyföldre átköltözött katona-rendű egyénnek megnevezési okiratához, tehát neki is valóban mindegy volt, hogy annak szövege a megnevezitendőnek milyen formában biztosítja a nemességet.

18) Bán Imre: Apáczaai Cserei János. Bp. 1958. 33-34. - Kempelen B.: Magyar nemes családok. Bp. 1911. I. 137.

19) Tulajdonképpen Helta(u)i.

20) Így találjuk többek között az 1613. évi városi dica-könyvben (7. l.) "Caspar Helthy h(áza) Tipograph(us)", vagy az egyháziak 1614. esztendei számadáskönyvében (9. l.) "Pulsatum est. filiae Casparis Helthi Notarij". (Klt.)

21) Sáfár. 1612. 114. (U.o.)

az erdőgondviselők regestumában ugyancsak Herepei András²²⁾ nevét a közép-utcai fertály hóstátjában Herepy András h(áza),²³⁾ 1647-ben ugyanott Herepi Andrasné h(áza)²⁴⁾ alakban találjuk. Így látjuk még a Porcshalmán 1617-ben született s 1681-ben elhunyt Porcsalmi András,²⁵⁾ 1695 táján a Makfalváról származott Makfalvi Péter szentsimoni ref. prédikátor nevét.²⁶⁾ Kolozsvár egyik határ részét még ma is Tarcsaházának nevezik, ezt egy 1660. évi okiratban nem tarcsaházai, hanem "tarcsaházi határ"-nak hívják.²⁷⁾ Idézzünk egy helynevet is Kalotaszentkirályról 1719-ből: Magyarókeréke falu nevéből képzett "magyarókeréki ösvény" elnevezését.²⁸⁾

Ezek alapján állíthatjuk, hogy az ősi otthonban keletkezett és használt Cseréből származott Cserei és Cseri egy és azonos szó, azzal a különbséggel, hogy az utóbbiban már érvényesült a magánhangzótörklődés megszüntetésének hangkiugratásos történeti szabálya. Tehát a Bölonbe kiszármazott Cser(e)iek is abból a családból eredtek, amely maga az Apácán maradt Csere. Ezzel szemben a Cséri család származása s nevüknek eredete egészen más lapra tartozik, mert e vezetéknev nem személy-, hanem helységnévből alakult családnévvé.

Tulajdonképpen mindegy lenne, hogy a "holt professzor" élő szellemét melyik választat elé állítjuk, mert, hát, elég azt tudnunk, hogy ha az összegyűjtött 68 előfordulás közül a családnévnek Csere példát szám szerint állítjuk a Cseri alakzattal szemben, azt tapasztaljuk, hogy a professzor nevének ismert adatai közül

Csere	alakban.	13-szor,
Cserius	"	1-szer,
Cseri	"	15-ször

22) Erdőgondviselők. 1612. 127. (U.o.)

23) Dica. 1614: 45. (U.o.)

24) Dica. 1647: 9. (U.o.)

25) Temetési kártája a kvári farkas-utcai templomban.

26) Sárpataki M.: Noé bárkája c. munkájában a szegedi egyetem irodalomtörténeti tanszékének könyvtárában levő példányban levő bejegyzés szerint.

27) Jakab: Kolozsvár. II. 675.

28) Szabó T. Attila: Kalotaszeg helynevei. I. Kolozsvár, 1942, 50.

jelentkezik. Ez az adatsor tehát mintha boldog emlékezetű Gyalui Farkas nézete felé húzná a mérleget, sőt még inkább arra a felére igyekezné billenteni, ha a névirások keletkezésének idejét vesszük tekintetbe. Ugyanis az 1648-esztendőbeli többé-kevésbé közömbös Cserius-tól eltekintve, a Csere alak - a professzor öccsének névirását nem véve számításba - mind 1653, illetőleg 1655 előtti, mígsem a Cseri alak egyetlen kivétellel mind 1656 utáni keletkezésű.

Ezzel a tényleges helyzettel szemben van azonban egy másik, ugyancsak számottevő szempont is és ez az, hogy a maga idejében - Apáczai csakis az eredeti Csere családnévvel lett közismertté! Így találjuk mindjárt az 1650-ben tartott vitatkozását, az 1651 évi doktorrá avatási disputációját, az 1653. évi üdvözlő versét s az 1653., illetőleg 1655. esztendei "Magyar encyclopaediá"-ját. Mindannyija a Csere névvel! Kérdés tehát, volt-e egyáltalában a maga idejében kinyomtatott munkája, amelyen a Cseri nevet használta volna? Feleletünk az, hogy ilyen nem volt, mert az 1654-ben megjelent "Magyar Logicská"-ban csak falujának nevével nevezte meg magát, ugyanigy találjuk az 1658-ban kiadott, de mára már elveszett disputációjában is. Van, igaz, két egyidejű, latin nyelvű nyomtatvány, amely nem a saját tollával írva, Cseri néven említi őt és ez Fogarasi Mátyásnak 1658. esztendei vitatkozása, továbbá az 1660. év első napjaiban előállított temetési kártája. Ezek azonban nem is eléggé közismert nyomdatermékek.

Ilyeténképpen - azt hiszem - nekünk is föltétlenül azt a nevet kell használnunk, mind a közbeszédben, mind a tudományos dolgozatokban mind pedig a könyvészeti művekben, amelyen nevét ő maga tette közismertté s amelyen műveinek szabályszerűen pontos, vagy kivonatolt címjegyzéke is nyilvántartja, minthogy anélkül sem különböztethetünk meg külön címmutató szerinti és külön értekezésbeli névhasználatot.

Nem nagyon fontos, de mégis csak meg kell említenem, hogy Apáczainak eleddig ismert okiratai, illetőleg azok eredeti anyakönyvei is, mint az 1650. évi utrechti, az 1651. évi harderowicumi egyetemi beiratkozási, továbbá az 1651. esztendei házassági anyakönyv mind Csere családnéven számol be róla, egyedül csak a leydai akadémia őrzi a közömbös Cserius alakot. E névhasználat-

nál tehát nem az a fontos, hogy Apáczai a Csere családba született, hanem az, hogy ő maga ezen a néven tette ismertté a nevét, sőt munkáit is ezen a néven jelentette meg.

Az elmondottak ellenére mégsem lenne fölösleges eljárás, ha a könyvek név- és címmutatóinak szerkesztésekor az eredeti család-név feltüntetésével egyidejűleg zárjelben, vagy megjegyzésképpen, sőt külön utalócédulán is rá irányítanók a figyelmet a Cseri név-alakra, mert hiszen életének utolsó négy esztendejét ezen a néven élte le, sőt egyik-másik kézíratos munkáját ("Oratio de Summa Scholarum Necessitate", továbbá "Egy Academia felállításának módja és formája") az utókor az ő későbbben átformált családnevével megjelölve, adta ki (1872-ben, 1876-ban és 1894-ben).

A kolozsvári "kis iskola", ahol Apáczai
tanult

Kolozsvár területén a XVII. század első felében három tanintézet működött, mégpedig az óvári, továbbá a szentpéter-i unitárius, valamint ugyancsak az Óvárban létesített orthodoxus, vagyis kálvinista schola. Ezeknek közbeszédbeli megkülönböztetése annak idejében nem a felekezet szerinti megnevezéssel történt, hanem a két unitárius iskolának egymással való szembeállításakor a belvárosit egyszerűen Schola-nak, gyakran nagyobb iskolá-nak (schola maior), a külvárosit pedig kisebb, vagy külvárosi, avagy szentpéter-i iskolá-nak (schola minor, vel suburbana, vel Sancto Petrina) nevezték.¹⁾ Ezzel szemben az óvári kétféle felekezetbeli iskolának megkülönböztetését egy sajnálatos emberöléssel kapcsolatosan az 1629.évi városi törvénykezési jegyzőkönyv február 7.-i és 20.-i tanuvallomásaiból idézem. Mégpedig:

"Lattam hogy jeovenek az mi mendicansink az nagy Scholabelj mendicansok eleot." Majd "Tudom az mi azt nezi hogy azoknal az kis oskolabelj eot mendiansnal az kik az megh eolt Eczen Janoson es tarsain tamadtanak vala ugyan az kis oskola eleot mind fegyver volt." Azután "jeovenek az nagy Iskolabol oda Deakok s- tiltak, hogy ki ne agyak az migh Biro Uramtol pechyet hoznak, de agj haidu hadnagi leven ot, az szitkozodek s az kis scholaban be kesertette."²⁾

De ugyanigy találjuk az 1647 évi városi sáfárpolgár számadáskönyvében, február 16-án feljegyezve: Fejedelem

"Vrunk el menetele utan hoztak volt Cipo süttető Vrain Cipot Nro 640, de szegensege miat ki nem adhatta[m] mind Jöuő iarok-

1) Gál Kelemen I. 427.

2) Városi törvénykezési jegyzőkönyv az 1629.évből. (Klt.)

[na]k, hane[m] ex Commisione A(mplissimi) S(enatus) kültem az kis Scholaba Nro 66 edgi nagj fel haital. Az hait ert fl.-den 25 - Masod Medanczebe kültem az nagj Scholaba Nro 66 eöreg h felsaital. Az hait ert f.-den.25 (Az fogházba Nro 76) A Szent Peteri Scholaba az Deakok[na]k Nro 45."3)

Tehát az óvári unitárius iskolának Nagy iskola (iskola, schola), a kálvinista tanintézetnek pedig Kis iskola (schola) volt a közhasználatos elnevezése. Az előbbinek épülete azonos az egykori Szent Domokos-rendi szerzeteseknek az óvári Kispiac északkeleti sarkán álló XV. századbéli rendházával, míg az utóbbinak pontos helyét az alábbiakban fogjuk meghatározni.

A kolozsvári református egyházközségnek az 1608 szeptember 29-én ugyanitt tartott országgyűlés végzésével történt megalapítása következtében Báthori Gábor fejedelem 1609 március 20-án, Fehérvárott kelt adománylevelével az új gyülekezetnek ajándékozta az óvári beomlott tetejű puszta templomot. Rövidesen ezután az anyagi támogatásról is gondoskodott, 1610 december 21-én Szébenben kiállított újabb oklevelével a kolozsvári dézmának felét, valamint a harmincadon befolyó jövedelmet az új ekkleziának juttatta, hogy annak egyharmada a papok, más harmada az iskolai tanítók és tanárok, harmadik harmada pedig a tanulók és diákok táplálására fordíttassék. Azonban e rom templom birtokbavétele, valamint, az iskola elhelyezésének kérdése ekkor még mindig nem történhetett meg, mert úgy látszik, hogy az unitáriusság a korábban uralkodott Báthoriaktól és Bastától szenvedett sok méltatlanság és jogtalanság következtében féltve őrizvén Kolozsvárt még eddig sértetlenül maradt épségét, ellene mondott a templomadományozásnak, Báthori pedig bizonyosan nem akarva maga ellen ellenszenvet kelteni e gazdag s emellett hozzá hű városban, ezért a birtokba helyezés ügyét egyelőre nem erőszakolta, hiszen amugyis éppen elég baja volt mind belső, mint külső ellenségeivel, akiknek száma önkényes magatartása miatt rohamosan növekedett. A Serban Radul havasalföldi vajdától Brassó mellett szenvedett csúfos veresége a bécsi udvart Erdély elfoglalására ösztönözte s ezért Forgács Zsigmondot nagyobb számú sereggel Erdélybe indította utba. Az előrenyomuló császáriak előtt az utjukba akadt városok egymás után hódoltak meg.

3) Sáfár 1647. 596. (Klt.)

Igy érkeztek meg Kolozsvár alá is, amely azután 1611 július 25.-én kénytelen volt megnyitni kapuit Forgács, Sennyei és Rákóczi Lajos ostromló serege előtt. Időközben azonban Báthorinak sikerült elpártolt vezérét, Nagy Andrást, magának ismét megnyernie, Bethlen Gábor pedig török segítséget hozott az országba s így a már Szében ostromló Forgács seregét egyesült erővel csufosan szétverték s ezzel egész Erdélyt ismét felszabadították. Kolozsvár is 1611 szeptember 1.-én Nagy András hada előtt meghódolván, a tanács most már egyik követségét a másik után menesztette Szébenbe, hogy a haragvó fejedelmet kiengesztelje. Báthori kegyelmének egyik ára - úgy látszik - a reformátusok ügyének eldöntése volt; ezt az a körülmény bizonyítja, hogy alig jött vissza Szébenből az utolsó követség, rá 16 napra, a fejedelem a templomadományozásról új donációs levelet állíttatott ki, majd két nappal ezután megtörtént a birtokbাহelyezés is. A tél elmúltával, 1612 április 20.-án Kolozsvárt kiadta a templomadományozást magában foglaló harmadik és most már ünnepélyes, diszes oklevelet, ami után következő vasárnapon, vagyis április 22.-én, húsvét első napján, megtörténhetett a templomnak a fejedelem jelenlétében való ünnepélyes átadása is. Ezt követőleg május 12-25.-én tartott szebeni országgyűlés határozatilag is megerősítette az adományozást, minthogy a reformátusoknak ellenmondás nélkül történt a birtokba iktatása. Ennek elhatározása után azonnal, vagyis - amint egy egykorú könyvberegzés bizonyítja - "Anno 1612. 24 die Maij ceperunt Caluinj aedificare seu rursus extruere monasterium, quod confinium tenet Arianicae scholae."⁴⁾

Mindezekből tehát nyilvánvaló, hogy nincsen igaza Török István jeles történészünknek, aki a kolozsvári református kollégium életét Bocskai István idejétől, 1606-tól eredetezteti.

A templom helyreállítási munkálatai - úgy látszik - hosszabb időt vettek igénybe, hiszen Bethlen Farkas történeti munkájából, valamint az unitárius egyházfiak 1600. évi számadáskönyvében feljegyzett adatokból⁵⁾ következtetve, a szentegyház romlásának mér-

4) Szerző: A kolozsvári ref. egyházközség megszervezése. (Kézirat).

5) Bethlen Farkas történeti munkája. IV. köt. - Thorday Máté és néhai Mark Miklós 1600. évi unit. egyházfiak számadása. 39-41. (Klt.)

téke szokatlanul nagy lehetett. Így a harmincad árendájának Báthoritól adományozott összegéből legelőbb is a templomot építhették meg s csak azután gondolhattak a papi lakások és az iskolaépület megszerzésére. A reformátusok építőmunkáját különben még az a körülmény is hátráltathatta, hogy az új fejedelem, Bethlen Gábor, uralkodói székének elfoglalása után az unitáriusok ismét csak tiltakozásukat jelentették be az óvári templomnak más felekezetnek való adományozása miatt.

Kolozsvár adófizetőinek könyvében az 1608. évtől kezdődőleg a Media Intra (Moenia)-ban az Asztalos Péter házában megtaláljuk Lukács papnak, teljesebb nevén Traszki másképpen Maróthi Lukácsnak, a kálvinista egyházközség legelső lelkipásztorának nevét; 1614-től kezdődőleg azonban neve már a Vetus Castrum-ban Nekles Dolman házában lakójaként van bevezetve. Az 1615. december 10.-én összeállított új adókönyv "Consignationes az mely hazakon auagy Szemelielen Adot nem Vehettünk" cím-iratu csoportjában ismét csak a Vetus Castrum-ban Nekles Dolman házában kívül, amelynek most is Lukács pap a lakója s évi 8 fl. lenne az adója, már Junkh Andras házában is megjelölve találjuk, neve után irt Schola magyarázattal adva tudtunkra adómentességét. Az 1616. évben azután már háromra növekedett a kivételezett házak száma, ilyenképpen jelölve meg: "Vetusba Haromsagos Papok harolm] h(ázának adója lenne) f.24/-.⁶⁾

A helyzet tisztázásához tartozik annak a körülménynek a megállapítása, hogy a most megjelölt házak hiába vásároltattak meg, s jutottak a kálvinista egyházközség kétségtelen tulajdonába, még négy évtized múltával is a régi tulajdonosok nevével vannak az adókönyvbe bevezetve. Együttal mindég megjelölték a fizetendő adóösszeget, amelynek elengedése - a város közigazgatásának szabályai szerint - évről évre kérelmezendő lett volna. Megemlítendő még az a helyzet is, hogy annak idején, amikor a házszámozás még ismeretlen volt, az épületek ezzel az előttünk már szokatlan módon való körülírással jelöltettek meg, azt mondván, ha valaki netalán a Kis iskola-után érdeklődött volna, hogy az az Óvárban a Junkh András-féle házban van. Sőt e megjelölés még bonyolódott azal is, hogy ez a ház eredetileg az Endres Pöldneré (Pöldner Andrásé) volt, őróla szállott azután Junkh Andrásra; e jogi viszony

6) Városi Dica-könyvek. (Klt.)

már most a Dica-könyvek egyes évfolyamaiban az adózók egyszerű felsorolásánál is legtöbbször részletezetten neveztetett meg.

Ezek előrebecsátása után hogy ezt a házat mi is megtaláljuk, szükséges a szomszédokat is kinyomoznunk. Erre legelső utmutatóul szolgál az az okirat, amely a teleknek 1614-ben a fejedelem rendeletére történt megvásárlásáról állítottatott ki, megnevezvén Poldner alias Szabó András árváinak az Óvárban levő házat, amelynek szomszédai délről Nemezyártó Mihály, nyugatról, meg északról a mellette húzódó szoros ut.⁷⁾ Még részletesebb utbaigazítást találunk hat, név szerint megnevezett hid-utcai lakósnak a városi tanácshoz 1634 február 9-én intézett panasziratában. Ebben előadatott, "hogy az elmúlt időkben az óvárban, az mi szomszédságinkban kálvinista uraink az mely scholát kezdenék építeni, eleve látván azt, jövőendő időben is, mind magunk személyében s mind maradékinkra minémű nagy nyavalya, veszekedés és bosszuság következnek." Éppen ezért már akkor kívánták, hogy telküket az iskolától elválasztó kőfalat (amely azonos volt az óvári várfallal) javítsák meg: "ruinait, lyukait erős kővel, mészszel, jó temérdeken mind a zsendely aljáig berakják, hogy az tanuló ifjak senki udvarára ne kandalhassanak." Erre vonatkozólag meg is történt a megállapodás. Ehhez a városi tanács kiküldötteinek beleegyezéséből megengedtetett, "hogy az kőfalon feljúl (vagyis a kőfal felett) az héjazaton öreg ablakokat csináljanak, hogy az kamrák (vagyis a lakószobák) köziben világosság szolgáljon bé, mely most is úgy vagyon." Az egyházfiak azonban a romlásokat csak "valami hitván agyaggal és apró kövekkel akkor bétatarozák ugyan imigy-amugy, melyet egynehány nap mulva az pajkos szabásu deákok kibontának és udvarinkra hántak." Ettől kezdve azután minden panaszolkodásuk ellenére is állandóan sok kellemetlenségük és káruk származott s "immár egynehány esztendőttől fogva anynyira megrontották mind az város kőfalát, ... mind magunk és magok között és zsendelyes héjazatit, hogy szabadon udvarunkra járhatnak scholájokból," sőt "az város közönséges tömlöczéből" azon keresztül "vasbékóban veretett foglyok" is megszöknek.⁸⁾

E panasziratból megállapítható, hogy a Kis iskola az óvári

7) Jakab: Kolozsvár. II., 56o.

8) Pakete Mihály: A kolozsvári ev.ref. főtanoda története. Kolozsvár, 1875. 22-24. - Jakab. Okl. II. 291-92.

várfal hid-utca-felőli szakaszára támaszkodék, még pedig úgy látszik, hogy egészen közel a városi tömlöchöz. Ha ezek után az egykori Dica-könyveket fogjuk vallatóra s azok alapján megállapítjuk Kolozsvár helyszínrajzát, azt találjuk, hogy az Óvár keletfelőli kőfalán belül középtűt állott a nyugat-keleti tájolású templom, melyet Báthori Gábor csak az imént adományozott a kálvinistáknak, emellett azután egy nagyon keskeny szoros vezetett az áttört kőfal on a Hid-utcaba; ezt az egykori hivatalos nyelv "Angiportus ad vetus Castrum"-nak,⁹⁾ vagyis Óvárba vezető szorosnak nevezett. Most már ezzel kapcsolatosan vissza kell térnünk az egyszer már említett 1629. évi törvénykezési jegyzőkönyv tanuvallomásaira, idézve Pávai Tamás kálvinista diák szavait: "en akkor explorator voltam, mikor az dologh eset keszteok, utannok jeottem az szorosban-is, de mikoron eleijben alla Paváj, es Chyvernaton Mihali megh vaga az decuriot.¹⁰⁾ ez a ket Inas tavul allott teolletek mint vagy ket kopia hozzanvera az kis Schola feleol való soron."¹¹⁾ Ezekből a szavakból tehát bizonyos, hogy e scholának a szoros északi során levő templommal átellenben, vagyis a délfelőli soron kellett állnia, viszont bejárata nem innenfelől volt, minthogy az exploratornak a verekedő diákoknak "utána kellett jönnie a szorosba"!

A továbbiakra nézve úgy találjuk, hogy erre az Angiportus-ra a kőfallal párhuzamosan egy utcácska torkollott, amelynek hivatalos elnevezése: "Versus Turrin Carceris," vagyis a börtöntorony irányában volt. Tehát ennek északkeleti szegletén kellett állania az Endres Pöldner, azaz a Junkh András-féle teleknek, amely 1615 óta, mint a református egyházközség tulajdona, a Kis oskolát fogadta magába. Ugyanezt állapíthatjuk meg a további adatokból is. Ugyancsak a Dica-könyvek ugyanitt nevezik meg először is Petrus Fils-tich Auricampsor házat, majd utána Schola megjegyzéssel az Endres Pöldner-féle Endres Junkh-házat,¹²⁾ ettől számított negyedik telekűl pedig a Turris Carceris-t nevezik meg, erről az utóbbiról azután a maig megmaradt épületmaradványokból is tudjuk, hogy a nyugat felé könyökben megtört utcának éppen a hajlásában állott.

9) Dica, 1627.

10) Mind az explorator, mind a decurio diáktiszttség volt.

11) 1629. évi törvénykezési jzkv.

12) Dica, 1647.

Filstich Péter aranybeváltó háza tehát éppen a templom szentélyéhez simult s így közte és a schola között huzódott el a Hiđ-utcából a Kis-piacra vezető szoros. Ezt a sikátort, amely a Kornis-utca nevet viseli, a XIX.század folyamán kiszélesítették s ezért a Filstich-féle ház egy részét is lerontották, a megmaradt épületrész falába azonban visszahelyezték a házat jelölő egykoru kőtáblácskát, ennek felirata azután még ma is hirdeti, hogy ez volta DOMVS / CEMENTARIA / ET AVRICVSORIA / 1608.¹³⁾

A szemben levő sarkon állott Kis iskola épületéről, sajnálatos körülményekképpen, jóformán alig tudunk valamit is megállapítani. Annyi mégis bizonyos, hogy kapuja (porta) - amint már előbb mondtuk - a mellékutcácskába nyilott, az épület maga pedig hátra, egészen a kőfalig ért, amit különben az a körülmény is bizonyít, hogy a kamarák közötti folyosót az épület héjjazatán a várfal fölé vágott nagy ablakokkal kellett megvilágítani. Mivel fedele, amely - a panaszirathból következtetve - zsindellyel fedezett, a várfalnál magasabbra ért, bizonyosnak mondhatjuk, hogy e háznak emeletesnek kellett lennie.

Ennyi mindössze, amit magáról az épületről elmondhatunk. Az intézménynek története azután más lapra tartozik, ezért csupán e ház sorsáról van még egynehány elmondandó szavunk.

A Kis iskola épülete mindössze csak négy évtizedig szolgált a rendeltetését. Ugyanis II. Rákóczi György fejedelem néhai édesapja szándékát megvalósítandó, 1651-ben lerakta alapjait a farkasutcai iskolaháznak; ettől kezdve azután megszakítás nélkül folyt tovább az építkezés, de mivel Bethlen Miklós önéletleírásában, 1654-ben arról emlékezik meg, hogy "a mi scholánk az óvári templom mellett volt", ¹⁴⁾ bizonyítja, hogy a farkas-utcai új épület - legalább is berendezésében - még mindég nem volt befejezve, pedig az óvári iskola már nagyon is rossz állapotban volt. Az egyházközség quártása ugyanis számadáskönyvében 1654 május 30-án azt jegyezte fel, hogy "az schola el akart dőlni" s ezért "valami öreg fákkal" meg kellett támogatni. ¹⁵⁾ E romlást nagy mértékben fokozta az 1655.évi április 3-i mérhetetlen nagyságu tűzvész pusztítása, amely

13) Jakab: Kolozsvár. Világosító rajzok, és Balogh Jolán: Pákei Lajos rajzai Kolozsvár építészeti emlékeiről. Kolozsvár, 1947. 30.sz.kép.

14) Bethlen Miklós önéletírása. Pest, 1858. I., 234.

15) Bedj András és Kobzos István ref. quártások Regestuma. 48/A. Az egyházközs.lev.tárában.)

évek hosszú sora alatt is alig pótolható veszteséget okozott a városban szerte mindenkinek. Majdnem az egész belvárossal együtt elégett a farkas-utcai kollégium, az Óvárban pedig a templom is a mellette lévő Kis iskolával együtt. Ilyeténképpen tanítási célokra az már soha többé nem volt használható s a quártás feljegyzése szerint 1655 őszén az "Oh varbeli rossz iskolatt el rontva[n]", faanyagát is más romlások javítására hordatták el az ekklézsia gondviselői.¹⁶⁾ Ugy látszik, azonban, hogy ez az épület bár megszűnt oktatási célokat szolgálni, a teljesen tönkre nem ment épületrészek - utólag netalán ki is javítgatva - még továbbra is fennállottak. Ezt gyaníthatjuk az egyházközség 1664 május 30-án készített leltárkönyvéből, amelyben az ingatlanok között fel van sorolva "az Óvárbéli puszta Templomunk mellett (levő) o Schola ház."¹⁷⁾ Majd az 1670. évi quártások számadáskönyvében találjuk április 30-án feljegyzve: "percipia[ta] m az O vari Puszta Schola háztól ház Bért Brassai Györgytől kétt forintott."¹⁸⁾ A "puszta" megjelölés a mai "rom" jelentésnek felel meg, de példánk azt bizonyítja, hogy alatta "felhagyott" tulajdonságot is érthetünk, hiszen felhagyott iskolaházért még vételezhettek be házbért, de rom-épületért aligha. További sorsáról is maradt fenn még egy adat. E szerint Buday Mihály városi főhadnagy, egyházközségi kurátor, 1672/74. évi számadáskönyvének alábbi bevételi tétele szerint: "Az Ovari hazat mely regeen Schola volt, az Ecclesia tetczeséből attuk el - fl. 100 //-."¹⁹⁾

A felsorakoztatott néhány adat - soványsága ellenére is - világosan megcáfolja Szalárdi krónikájának azt a tájékozatlanságból eredő állítását, hogy a farkas-utcai templom és iskola felépítése után "az ó-várban levő iskola és egyház a szász natiobeli evangekusoknak hagvat(ott)."²⁰⁾

Végezetül hagyjuk iskolánk megjelölésében használt "kis" jelző eredetének megállapítását. Bárha kétségtelen, hogy ez az épület

16) Istvády Bálint és Keczy Gergely quártások Számadó Regestumok. 32/b. és 33/b. (Az egyházközs. lev. tárában).

17) 1664. évi egyházi vagyoneleltárkönyv. 29/b. (U.o.)

18) Hosz Pál és Szathmári János quártások Ratioja. 13/b. (U.o.)

19) Néhai Buday Mihály kurátor Generalis Ratioia 1672/74. évekről. 2/b. (U.o.)

20) Szalárdi. 237.

teológiával egyesített főiskolává bővült s mind a magyar, mind pedig a szász tanuló ifjúságot magába fogadta, - a kor szokása szerint - terjedelmére nézve csak eléggé szűkös s talán az unitárius scholáénál is valóban kisebb férőhelyű volt, mégsem ez a különbség adta a két intézetet megkülönböztető elnevezést. De fokozatbeli különbségért sem nyerhette az egyik a "nagy", a másik pedig a "kis" melléknevet, hiszen kétségtelen körülmény, hogy az unitárius iskola külföldi akadémiaikon tanult tudós tanárok vezetése alatt működő kiváló intézet volt, a reformátusoké pedig egyelőre, mégpedig a szervezkedés ideje alatt, csak itthoni iskolákat végzett rektorok oktatására volt berendezkedve, akik egy-két - három évenkénti tanárkodásuk után külföldi akadémiaikra távoztak tudásuk tökéletesbitése céljából. Így találjuk ezt a legelső tanárral kapcsolatosan is az 1617. évi városi sáfárpolgár számadáskönyvének augusztus 10-i feljegyzésében, tudunkra adván, hogy "az it Valo Trinitarius mestert Embersegh tanolni (a fejedelem) Vrunk Vitebergaben küldyen," két-lovas szekeret adtak alája Bánffihunyadig.²¹⁾ Ezzel szemben 1629-ben itt már feleséges, tehát mindenféle tanulmányait befejezett, állandó állást betöltő igazgatót találunk, aki mellett még lektor is van alkalmazásban.²²⁾ Majd 1631 táján itt tanít a kiváló orvosdoktor és író Csanaki Máté,²³⁾ sőt valószínűleg a nagy tudós Szenczi Molnár Albert is. Később pedig Apáczai előfutárainak mondható Porcsalmai Andrásról, Igaz Kálmánról és Sikó Jánosról vannak adataink.²⁴⁾ Mindezek az indokok tehát megcáfolják, hogy a kálvinista iskolában a "kis" jelző értékbeli fokozatot jelölne, ellenben határozottan állíthatjuk, hogy benne a fiatalabb tulajdonságot kell keresnünk, mint ahogyan ma is használjuk a családon belől a szülővel azonos nevű gyermeknél, mondván az anyát például "nagy Kati"-nak, azonos nevű leányát pe-

21) Sáfár 1617. 64.

22) Az unitárius egyházfiak számadáskönyvében a harangozásokból befolyt jövedelmek között: 1629. II.-23. "Pul(satum)E(st) Consorty Rectoris Scholae Reformatae." és 1629.V.-20. és 21."Pul(satum) e(st) lectorj scholae reformatae." (Klt.)

23) Szerző: Csanaki Máté, a kolozsvári református iskola igazgatója. (Et. 1943: 226-28. és az Adattár I. kötetében.

24) Szerző: Scholabeli állapotok Apáczai Csere János Kolozsvárra jövetele előtt. (Lásd e kötetben: 370-404.)

dig "kis Kati"-nak, vagy az apát "nagy Pistá"-nak, fiát meg "kis Pistá"-nak.

A Kis oskola épületének helyén a XIX. és XX. században a báró Bornemisza-kuria, ma pedig a posta-telefon-központjának kétemeletes új épülete áll.

Meg kell még említenem, hogy ebbe az iskolába nemcsak magyar, hanem szász nemzetiségű tanulók is jártak. Bizonyosság erre, hogy a quártások számadáskönyvükbe azt jegyezték fel, hogy 1654 április 3-án "egy Szász Deák meghalva[n] az scholában, az Hidelvi Calandosnak adtam temetésért és sirásásért", tovább pedig azt említik meg, hogy 1654 május 13-án "az schola portaja mellett levő Szasz Deakok kamaraja"-ban /vagyis lakószobájában/ javításokat végeztettek.²⁵⁾

25) Bedj és Kobzos Regestuma. 46/B, 47/B, 48/B. levél.

Apáczai akadémiákra való utbaindulásának és hazatérésének
időpontja

A tanulásában kiváló Apáczai a marosvásárhelyi schola igazgatására kijelöltetett ugyan, azonban azt nem fogadta el, mivel minél előbb szeretett volna a külső országokba utbaindulni.

II. Rákóczi Györgynek anyjához 1956 január 10-én írott leveléből tudjuk, hogy Apáczait a Bethlen Gábor-féle nagy alapítvány jövedelméből Geleji Katona István püspök küldötte a külső országokbeli akadémiákra: "Apáczaihoz semmi közünk, kegyelmes asszonyom, collegium költségével püspök uram taníttatta."¹⁾ Erről különben maga Apáczai is bizonyosságot tesz a "Magyar Enciklopédia" előszavában, elmondván, hogy "... a főtiszteletű és tudós Geleji István urtól, aki akkoriban az erdélyi egyház püspöke, nekem pedig nagy pártfogóm volt, az egyház költségén felszerelve, magasabb tanulmányok végzése céljából az Egyesült Németalföld híres akadémiáira küldtettem."²⁾

Apáczainak a fehérvári kollégiumból való kibúcsuzásáról és Hollandiába történt utbaindulásáról nem maradt feljegyzés, de a körülbelőleges időpontot mégis csak meg tudjuk határozni. Ugyanis Ilyefalvi Sz. Miklós utrechti hittanhallgatónak 1648 március 13-án tartott vitatkozásából arról értesülünk, hogy Árkosi Benedek, a fehérvári iskolának ekkor már rektora volt, róla pedig tudjuk, hogy Apáczai éppen az ő buzdítására fogott hozzá a zsidó nyelv tanulásához,³⁾ bizonyos tehát, hogy Apáczai e tájban még a fehér-

-
- 1 Szilágyi Sándor: A két Rákóczy György fejedelem családi levelezése. Bp. 1875. 499.
 - 2 Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból. (Szerk.: Bartha János és Klaniczay Tibor.) I. rész. Bp. 1951. 554. (Apáczai Cs. J.: A Magyar Enciklopédia előszava, ford. Bán Imre.)
 - 3 Herepei János: Árkosi Benedek. (E kötetben.)

vári collegium kötelékébe tartozott. A legközelebbi adatunk azonban már a franekerai egyetemen 1648 július 22-én történt beiratkozásáról számol be.⁴⁾ Meddig tartott az útja, illetőleg hazulról mikor bucsuzott el, azt legkönnyebben egy hasonló eseményből állapíthatjuk meg. Nem válogatjuk a kerülő utakra vonatkozó példákat, minthogy a tudományokra szomjas diáknak bizonyosan az volt a szándéka, hogy minél előbb hallgathassa a jeles tudósok előadásait.

Kövendi György kolozsvári magyar sáfárpolgár számadáskönyvébe 1647 június 5-én feljegyezte, hogy "Tott Janos uizen harolml alumnus deakokat S. C. L. B. V. P.⁵⁾ Franciscus Fogarasit, Sinko János, Szabolai Mihalt Varadigh, hatt loual, solui fl. 9."⁶⁾ E három ifju elindulását tudva, könnyen megkaphatjuk Hollandiába való megérkezésüket, illetőleg az egyetemre történt beiratkozásukat. Nevökre Ugyanis Franekerában akadunk legelőször. Az itteni egyetem anyakönyvében 1647 augusztus 3-án találjuk bevezetve Franciscus K. Fogarachy, Joannes P. Siko, Nicolaus (!) Zabolai-t, mindhármójuk neve után irt "Ungarus SS. Theol. Stud. recensitus" megjegyzéssel.⁷⁾ A Kolozsvártól Franekeráig tartó utat ezek szerint 59 nap alatt tették volna meg, igen ám, de amíg Erdélyben a Gregorianus-, addig Hollandiában még mindég a Julianus-féle időszámítást használták, ez pedig ebben az időben tíz napnyi eltérést mutatott. Ilyeténképpen tehát utazásuk 69 napig, ezért a Gyulafehérvártól való elindulástól számítva, kereken 10 hétig tartott.

Az elmondottak következtében, ha Apáczainak 1648 július 22-i franekerai beiratkozását választjuk alapnak, abban az esetben visszafelé haladva, május 24. napját jelölhetnők meg Kolozsvárról való továbbindulásának. Ha ehhez hozzászámítjuk, hogy egykori szeretett tanárának: Porcsalmi Andrásnak meglátogatására s az ujonnan felavatott farkas-utcai templomban a vasárnapi istentiszteleten való részvételre még egy-két napot szánt, hihetőleg május 20 táján bucsusva ki a fehérvári iskolából, indult külső országokba vezető útjára.

4 Hellebrant Árpád: A franekerai egyetemen tanult magyarok. (TT. 1886: 608.)

5 E rövidítés "Salus Conductus Levelükre Biró Vram Parancsára" szövegre oldandó fel.

6 Sáfár. 1647. 531. (Klt.)

7 Hellebrant. i. m.

A fejedelmi nagyobb kancellárián kiállított menetlevelet (salus conductus) hihetőleg még az öreg fejedelem utasítására állították ki. Tartalmában bizonyosan rendeletet adott az erdélyi és felsőmagyarországi postaállomásokként kijelölt községek előljáróságának, hogy az utazó számára ételt, italt, szállást, fuvarat adjon. Ugyanis az 1622 május 1-től 23-ig tartott kolozsvári országgyűlés XX. t. c. kimondja, hogy a salus conductust is jól megolvassák s "ha specificce nem léssen demandálva, senkinek semmit ne adjanak",⁸⁾ a külső országokba induló, vagy onnan jövő diákok azonban - bárki alumnusai lettek legyen - soha sem nélkülözték a legnagyobb gondoskodást.

Kerek öt esztendeig tartott akadémiai tanulmányának ideje alatt a hollandiai Franekera, Leyda, Utrecht s Harderovicum egyetemének előadásait hallgatta és tanulta; vitatkozásokat tartott, sőt megszerezte a teológiai tudományok doktori fokozatát is. A teljes tanulmányi idő letelte előtt, az 1652. év őszén Csulai püspök megküldötte a hazatérő útjára szánt költséget is, minthogy azonban 1651 szeptember 30-án Utrechtben megházasodott,⁹⁾ ifju feleségét bizonyosan nem akarta kitenni a hosszú téli utazás viszontagságainak. Valószínűleg a szülők is féltették messzi idegenbe menendő leányukat, ezért hihetőleg csak az 1653. esztendő tavaszának derekán szánták reá magukat a vizen is, meg szárazon is teendő, hónapokig tartó utazásra. Ennek bizonyosságát leljük magának Apáczaiknak saját szavaiban, amelyet a Magyar Enciklopédia bevezetésében ad tudtunkra: "...főtiszteletű és tudós Csulai György urnak, az erdélyi református egyházak püspökének kitüntető, de éppoly váratlan jóindulatában és bőkezűségében részesültem, aki elegendő uti költséggel ellátva, a hazába való sürgős visszatérésre szólított fel. De engem az őszi időjárás mostohasága és más nem csekély súlyú akadályok arra kényszerítettek, hogy akaratom és kedvem ellenére még az egész telet az idegen vidéken töltsen."¹⁰⁾ Minthogy Apáczaik

8 EOE VIII, 101.

9 Gyalui Farkas: Apáczaik Cseri János életrajzához tanulmány. 8.

10 Szöveggyűjtemény. I. 556.

most már asszonyostól s netalántán kisdéd gyermekkel, valamint meglehetősen mennyiségű podgyással indult hazafelé, ezért itt nem merem az eddigi mértéket alkalmazni, még kevésbé pedig az egy századdal későbbi Bod Péternek 1743 július 24-től november 29-éig Leydatól Enyedig megtett viszontagságos útját¹¹⁾ választani időhatárolóul.

A jeles készületségű teológiai doktort idehaza-már várták. Hihetőleg Medgyesi Pál, a néhai öreg fejedelem udvari papja, a világi jellegű egyházigazgatás szükségességének buzgó hirdetője, Lorántfi Zsuzsánna jóvoltából most már sárospataki pap, válthatott szót az öreg fejedelemasszonnyal a szabadabb szellemi irányzat ifju munkásáról, Lorántfi Zsuzsánna pedig nem kényszerült Apáczai számára fia pártfogását is megszerezni. Ezt állapíthatjuk meg II. Rákóczi Györgynek 1653 augusztus 14-én édesanyjához Radnótról intézett leveléből: "Apáczainak, kegyelmes asszonyom, semmi hírért nem hallottam, irunk felőle Fejérvárra."¹²⁾ Ekkor azonban Apáczaiék még mindég utközben valának, valahol Felsőmagyarország kanyargós útjain kocogtak, elkerülendő az Alföld török uralom alatt levő síkságát.

A hazaérkezett Apáczai neve először Széchi Seres István Kolozsvár-városi sáfárpolgár számadáskönyvében bukkan elő, aki 1653 augusztus 25-én számolt el arról, hogy "Viszi Apalczai Janos Deakot Enyedig Czompo Leorincz 3 loun. mil: 5, teszen - fl. 1 d. 87. Eodem Az portekáját Viszi Fodor Istvan 8 ökrön, teszen fl. 2 d. 50."¹³⁾ Tehát a fejedelem költségére utlevéllel utazó Apáczaiék maguk 3 lovas járművön kocsikáztak, mignem egyetmásaikat 8 ökrös szekér vitte utánuk. Az ökrök nagy száma arra vall, hogy a szekér sok és súlyos terüvel volt megrakva, bár valószínű, hogy butordarabot a messzi Hollandiából nem szállítottak magukkal, de az öltönyök, fehérnemű, asztal- és ágynemű, konyhaedények, étkezéshez szükséges felszerelés kellő mennyisége nem hiányozhatott a fiatal asszony kelengyéjéből; ehhez számítsuk azután hozzá magának Apá-

11 Jancsó Elemér: Felsőcsernátoni Bod Péter önéletírása. Kolozsvár, 1940. 99-104.

12 Szilágyi Sándor: A két Rákóczy. 471.

13 Sáfár. 1653. 40.

czainak a holmiját, s különösen nem egy hordóba csomagolt könyvtárát.

Kolozsvárról tehát hétfői napon indultak tovább a Enyedig öt mérföldnyi utat tettek meg; ott azután megpihenve, váltott járművel és állatokkal vágta neki az onnan már csak jó két mérföldnyi távolságra fekvő Fehérvár felé vezető utnak. Az ökröknek természetesen jóval több időbe került, míg ezt a hét mérföldet megtették, ezért valószínű, hogy az utasok portékájukat el nem hagyták, vagy legalábbis bevárták Enyeden a ott megpihenve, indultak tovább. Erre merem magyarázni azt a több napnyi különbséget, amely a Kolozsvárról való elindulás és a Fehérvárra való megérkezés közt eltelt. Ugyanis Apáczai saját feljegyzései, amelyről Seivert közleményéből szereztünk tudomást, azt örökitették meg, hogy augusztus 29-én szombati napon érkezett meg Fehérvárra, ennek évfordulóját azután mindég megbőjtölte.¹⁴⁾ Igen ám, de ha az időszámítási táblázat alapján figyeljük meg a napok egyezését, akkor azt vesszük észre, hogy augusztus 29-e nem szombati, hanem pénteki nap vala,¹⁵⁾ ezt az eltérést azután semmiképpen sem egyeztetethetjük a Seiverttől közölt adattal, legfennebb feltételezhetjük, hogy Apáczai feljegyzését csak évek múltával vetvén papirosra, a heti napot eltévesztette, magát a bőjtrel megünnepeit évforduló napját azonban semmiképpen sem hibázhatta el.

Apáczai élettörténetének megírásánál annak minden legkisebb fordulópontját is alapos megismerés alá kell vetnünk. Ezért jött létre a fenti számbavétel is, bárha ehhez szükségesnek látom nyomtatékosan megismételnem Szilágyi Sándornak közel száz évvel ezelőtt, vagyis 1867-ben elhangzott kijelentését, hogy "sajnálai lehet, hogy (az Apáczaitól eredő) jegyzetek nem hozatnak napfényre a Seivert irományai közül, ahol azok hihetőleg fellelhetők lesznek."¹⁶⁾ Néhai Gyalui Farkas Apáczainak sok becses emlékét gyűjtötte össze, de a Seivert-féle adatok eredetijét sem neki, sem a legujabban kitűnő munkát végzett Bán Imrének sem sikerült megtalálnia. Ennek ellenére mégis újra meg kellene kezdeni a további nyomozást, minthogy Seivert magukat a feljegyzéseket nem közölte s ezért azok még több olyan adalékot tartalmazhatnak, amelyek Apáczai életének egyes pontjait jobban megvilágítják.

14 Szilágyi Sándor: Vértanuk a magyar történetből. Pest, 1867. 105.

15 Szentpétery Imre: Chronologia. Bp. 1923. I. melléklet.

16 Szilágyi Sándor: Vértanuk. 107.

A p á c z a i K o l o z s v á r r a j ö v e t e l e

A kiváló érdemű Gyalui Farkas Apáczairól írott alapvető tanulmányában a kolozsvári református egyházközség levéltárából előkerült olyan adatot említ, amelynek alapján azt tételezhette fel, hogy Apáczai 1654 június 11-én Kolozsvárra jött netalán a presbiteri egyházigazgatás gondolatának terjesztése céljából.¹⁾ Alólirottának azonban arra a két papirosszeletre, amelynek tartalmából Gyalui a fentebbi következtetést vonta le, a leggondosabb kutatással sem sikerült reá akadnia, de annak időpontját látatlanban is a leghatározottabban kétségbe vonja, illetőleg állítja, hogy a cédulák írójától lejegyzett évszámot talán a nehezen olvasható kézírás miatt, avagy valamilyen esemény hatása alatt tévesztette el maga a közlő Gyalui.

Tulajdonképpen mit is tartalmazhattak azok a papirosszeletek? Csupán annyit, hogy Apáczai a megjelölt napon néhány megnevezett férfiúval Kolozsvárra érkezett. Kik voltak ezek a férfiak, akiknek neve -bizonyosan az alig olvasható írás következtében- a közlésben részben el van torzítva, -egykorú okiratok alapján könnyen életre kelthetjük! Ilyeténképpen:Kanta pap azonos azzal a Kanta Fazekas János Pap-pal, aki az 1655-beli kolozsvári adózók névsorában a külső közép-utcai hóstátban íratott össze,²⁾ s aki ugyanabban az évben a várbeli ekklezsiában is többször teljesített szolgálatot.³⁾ Ezért valószínű,hogy az ispotály református papja. - Kolozs István neve helyesen Kobzos István deák, az egyházközség 1653-55. évi egyik quártása, 1664-ben perceptor s mint ahogyan Bethlen Miklós írja:"gürögül tudós polgár ember",aki a diák Beth-

1) Gyalui Farkas: Apáczai Cseri János életrajzához és műveinek bibliográfiájához. Kolozsvár, 1892. 11.

2) Dica. 1655. 32. Klt.

3) Quártások. 1655/56. RefLt.

len társaságában Baumgarthus Bálinttal, az unitárius iskola jeles tanárával, "maga is erősen disputált, melyben ma is sok jut eszembe".⁴⁾ Fejér Benedek nem más, mint Fejérvári Benedek deák árus ember, városi főbíró s Várad Miklós mellett az ekklezsia egyik főpatrónusa. Timár Bálint az egyházközségnek 1664. évbeli perceptora. Wicza Péter helyesen megnevezve: idősebb Wiczei Péter patricius polgár, akit az 1652. évben az ekklezsia egyik moderatoraként emlitenek. Mátyás deák azonos Brassai Mátyás deákkal, az 1658-59 gazdasági évi egyik dézmaquártással. Szeőőr András a kolozsvári unitárius szászok papjának 1644-ben reformátussá lett testvéröccse, aki áttérésekor a magyar gyülekezethez csatlakozott, különben később királybíró. Almer Márton nevére csak az 1655-56 gazdasági évi számadáskönyvben minden tisztségmegjelölés nélkül akadtam. Végezetül Jenei István az 1641. esztendőből kezdődőleg kolozsvári lelképásztor, majd kolozs-kalotaszegi esperes s a farkas-utcai templom felépítése után továbbra is az óvári szentegyház szolgálatában maradt egyházi férfiú.

A megnevezett férfiak tehát a város közéletében tekintélyes, az egyházközség igazgatásában pedig vezető emberek. - talán Kanta pap kivételével - mindannyian a konzisztorium tagjai s így Apáczaival való érkezésüknek valami egészen más jelentőségének kellett lennie, mint az amugyis püspökös egyházigazgatás hiveivel együttes propagandautnak! Ennek alapján az 1654. évszámot egészen tévesnek kell tartanunk, a helyeset pedig ugyanaz on hónap ugyanazon napjával megkapjuk az egyházközség quártásainak 1655-56. gazdasági évi számadáskönyvében, elszámolván, hogy "Anno 1656 Die 11 Junij Apaczay Urammal érkeztenek megh Fejérvárúl, adtunk Eő kigelmanek Buzat jovendő szolgálatjtara köblött 3, V(ékát)".⁵⁾ Tehát a kiváló tudós és nagyhirű teológiai doktorért méltó küldöttség ment Fehérvárra és hozta a megnevezett napon új állomáshelyére: Kolozsvárra.

Kétségtelenül bizonyos tehát, hogy az 1654. esztendőnek Apácza kolozsvári életében nincsen helye.

Külön kell még hangsúlyoznunk, hogy az 1656. esztendőben a

4) Bethlen Miklós önéletírása. Pest, 1858. I. 235.

5) Quártások. 1655/56. B. lev.

város élén mint főbíró a református magyar Váradi Miklós és mint királybíró az unitárius szász Auner Gábor állott.⁶⁾ Az előbbinek tanultságát és világlátottságát ismerjük, Aunerről is tudjuk, hogy becsületes és értelmes polgárember volt.⁷⁾ Az 1655 április 3-i nagy tűzvész okozta pusztulások helyrehozására a százférfiak testülete bizonyosan a legarravalóbb, erős akaratú és befolyásos férfiakat akarta a város vezetésére állítani s minthogy ebben az évben megint református magyar polgárra került a választás sorja, Váradi Miklós ezért nyerte el újra a főbírói tisztet.

E körülményt hozzákapsolva ahhoz a helyzethez, hogy az egyházközség főkurátora is Váradi maga volt, ezek alapján bátran állithatjuk, hogy Apáczai fogadását is ő rendezte. Minthogy azonban a konzisztórium hivatalos helyisége⁸⁾ éppen akkor épült, az ilyen alkalommal szokásos ténykedés ezért netalán a szomszédos templomban ment végbe.

A méltó fogadtatás tehát jó előjele volt Apáczai kolozsvári működési lehetőségének.⁹⁾

6) Sáfár. 1656. Klt.

7) Jakab Elek: Broser Péter élete és krónikája. KerMagvető. 1895: 96-104.

8) A mai Farkas-utca 23. sz. régi paplak utcafelőli terme.

9) Gyalui fenti adatát Bán Imre is helyesbitette Apáczai Csere János Bp. 1958. c. könyvének 436, 454. lapján.

A s c h o l a m e s t e r h á z

Apáczai kolozsvári szállásai.

Látható emlékjel nélkül az emlékezés csak rövid életű.

Amikor Apáczai kolozsvári lakásának legalább helyét sikerült megállapítanom, már születésének 300 esztendő's évfordulója alkalmával megtörtént a figyelmeztetés, hogy e hely a jeles tudós, szabad szellemű gondolkodó és kiváló nevelő emlékére bár csak egy táblácskával jelöltessék meg. Most, 35 év után, amikor Apáczai rövid élete végének évfordulójához érkezünk el, jó lenne megismételnünk e felhívást.

Az 1655. esztendő április 3-án keletkezett s csaknem az egész belvárost elpusztító, mérhetetlenül romboló tűzvész - Szalárdi krónikája szerint - egyetlen délután ideje alatt 1800 házat hamvasztott el; Nagy Szabó Ferenc memoriáléja pedig arról tudósít, hogy itt csak az Óvárat és onnat felől vagy két utcát kímélt meg.¹⁾ Ezért tehát még egy év multával sem lehetett könnyű feladata Istvándi Bálint és Keczely Gergely egyházközségi quártásoknak, amikor a kolozsvári scholához iskolamesterül rendelt Apáczai Csere János számára lakásról kellett gondoskodniok. Végére azonban ez is sikerült s ha a kibérelt ház nem is volt teljesen ép állapotban, aránylag mégis csak kevés költséggel sikerült rendbe hozatniok. "Szamado Regestomok" erről a tavékenységukről 1656 tavaszán a következő tételekkel számol be:

"Az melj hazatt Magjar Utczaban tiztogjatunk fel Debreczeny Janos haza feljett Apaczay Mester Ura[m]l szamara, arra valo koczegj igj kovetkezik
600 zendjett vitunk Veresmarthi (első pap) Ura[m]l hazatul ennek el viteletul f(i)ze(ttun)k. f - = 6

1) Szalárdi. 288. és Maros-Vásárhelyi Nagy Szabó Ferenc memoriáléja. ETA. I. 160.

300 szazatt²⁾ fel veretük fizetuk az fel vereszettül
 az alcznak. f. - = 35
 1 szeker mazlo agjagtul fize(ttün)k f. - = 15
 2 szeker szemetnek ki viteletul f. - = 16
 80 Tangierokatt Czinaljat be az Töczeres l Tangirtul
 d. 2. f. l = 60
 23 Tangerül fizetem d. 3 Egtül f. - = 69
 4 Nap számara Egj aszsonnak tisztogjatasatül
 meszelestul f. - = 60."³⁾

E felsorolás után szükséges tisztába jönnünk, hogy tulajdonképpen mit is értünk adatsorunknak "Debreczeny Janos haza feljett" megjelölés alatt, minthogy az ékezet hiánya miatt különféle magyarázatra gondolhatunk. Ugyanis a "felett" értelem a folyó felső folyásának irányában való szomszédházat,⁴⁾ vagy tán a felházat, vagyis az emeletet jelentené. Nem lenne lehetetlen a "felét" értelmezés sem, amely a telek hátsó felére épült s lakó számára kiadható külön házra utalna.⁵⁾ Végezetül a számunkra ma egészen szokatlan "félét" szót vehetnők elő, illetőleg annak egykori jelentését is szükséges figyelembe vennünk. Ezt az utóbbi lehetőséget azután meg is kell magyaráznunk. Ugyanis a házszámozásnak a XIX. században történt rendszeresítése előtt az egyes telkek közötti tájékozódás az eredeti tulajdonos megnevezésével történt, miként a többek között az óvári orthodoxa (református) schola épületét még a XVII. század közepén is a századeleji tulajdonos: Endres Junkh nevén sorolja fel a hivatalos összeírás.⁶⁾ Ezt a jelenséget most már kapcsoljuk egy 1726 február 25-én keltezett okirat meghatározásához, amely említi "Kolosvár városában az Óvár kapun belől azon

2) Összesen csak 300-at.

3) "Istvády Bálint es Keczely Gergely Szamado Regestomok, Colosvari Orthodoxa Ecclesianak Dezmabelj Proventussarul Az el mult 1655 Eztendo belj Augnak napjatul ez jelen való 1656 Eztendo-belj Juliusznak napjaigh." 34/A.levél. (Az egyházközség lev.tárában.)

4) Korábbi közleményemben (Pásztortűz 1925, 260-62.) ezt az értelmezést fogadtam el.

5) Egy hasonló kassai példában Kerekes György ("Polgári társadalmunk a XVII. században") ilyen értelembre gondol.

6) Dica. 1647.

házat, mely...is vulgo hivattatik Mátyás-király háza-félének;"ennek az említett Mátyás király háza-félének építésére a tulajdonos Joó Borbála Csegezen eladott porciója árát fordította.⁷⁾ Ezzel az adattal azután megkaptuk a fenti "feljett"-féle megjelölés helyes értelmezését s illetéknéppen bizonyos, hogy a quártások magát Debreczeny János házát bérelték ki Apáczai számára. De hogy ez a ház a várfalon belőli Magyar-utcának melyik telkén állhatott, ma talán lehetetlen is volna megállapítanunk, arra azonban biztosan következtethetünk, hogy az északi, vagy a déli ház sornak dereka táján lenne keresendő. Tudjuk ugyanis, hogy Monostor-utcának csak felső, Magyar-utcának pedig csak alsó feléig nem ért el az előző évi tűzveszedelem lángnyalábja,⁸⁾ Debreczeny háza azonban egy kevéssé mégis csak megrongálódott, teljesen azonban nem ment tönkre, minthogy az épen maradt övezet határán állhatott. Ellenállását főképpen az segíthette elő, hogy építőanyaga föltétlenül kő lehetett, Szalárdi szerint ugyanis ekkor "a fa épületeknek csak a telekjek maradt vala; a kőépületek is sok helyeken a tűznek sebessége miatt nagyon megromladoznának és szakadoznának."⁹⁾

Ennek a kibérelt háznak - úgy látszik - zsindelyezése és üvegezése volt megromolva, s az elhagyatottságtól a szemet gyűlt két szekérnyi mennyiségűre, valamint a becsurgó eső és az olvadó hó leve hagyhatott nyomokat a helyiségek meszelésén és padlózatán.

A ház lakhatóvá tétele után most már az egyes helyiségeket be is butorozták:

"Az mester Ura[ml] szalasara az mit dogjozott az Asztalos

1 feketen festett Asztaljatt	f. l = 25
1 fejeren Aszt(al)jatt	f. l = -
1 fejeren padott	f. - = 50
1 Eöreggh karszekett	f. - = 75
2 kis karszekett egj Egj embe(rne)k va(lót) f. l = -	
1 Festett Agjatt	f. l = 75
1 Fejeren Agjatt	f. - = 60
1 Fejeren kar szek	f. - = 45
2 kis padoczkatt	f. - = 30

7) Jakab: Kolozsvár. Ckl. II. CCLVII.sz.

8) I.h. II. 658-59, és 701-3.

9) Szalárdi. 288.

1 kőn tartott f. 2 = 50.¹⁰⁾

A berendezés tehát mindössze ennyi volt: 1 festett s 1 festetlen puhafaágy, 1 festett s 1 festetlen asztal, 1 festetlen hárta(?) s 2 kis pad, 1 keményfából(?) való nagy és 3 egyszerű karoszkék, valamint 1 könyvtartó, amely - az árából ítélve - nagy téka lehetett. Mindez a mai igényekhez mérten, bizony, édeskevés vala, hiszen a messzi Hollandiából hozott fiatal asszony egy köntöstar-tó s egy fehérneműt, meg háztartási felszerelést tartalmazó ládá-nál aligha hozott több berendezési tárgyat magával. Ehhez járult urának néhány könyves ládája, illetőleg hordaja. E mennyiség igazolásául szolgáljon az a feljegyzés, amelyet Széchi Seres István városi sáfárpolgár 1653 augusztus 25.-én irt hivatalos számadás-könyvébe a külső országokbeli egyetemekről hazaérkező s városun-kon keresztül utazó Apáczaival kapcsolatosan. Ekkor ugyanis

"Viszi Apalczai Janos Deakot Enyedigh Czompo Leorincz 3 louon mil(iariorum) 5 teszen fl. 1 d.87"

"Eodem Az portekajat Viszi Fodor Istuan 8 ökrön,¹¹⁾

teszen fl. 2 d.50"

Természetes, hogy a lovas szekérre az utasok mellé legfennebb csak a féltettebb tartalma láda került, mignem a többi portékát a nyolc ökörtől vont szekér szállította Enyedigh, onnan pedig újabb fuvar a kijelölt állomáshelyre, a fejedelmi székhelyre: Gyulafe-hérvárra. Nagyon lehetséges azután, hogy három esztendeig tartott fehérvári működésének ideje alatt egy és más butordarabot maga is készíttetett, hiszen - mint jól fizetett akadémikus mester - mégis több járandóságot élvezett,¹²⁾ mint kolozsvári professzorkodása idején. Minthogy tehát az ekklézsia által csináltatott ingóságok között még csak pohárszéket, tálast, meg fogast sem találunk, na-gyon valószínű, hogy mindezt már ő hozta magával Fehérvárról. E feltételezésünket különben még az a körülmény is valószínűvé teszi, hogy Fehérvárról való átköltöztetése most már nem egy, de két ö-körszekeret vett igénybe.

10) Istvády - Keczely. 34/B. lev.

11) Sáfár. 1653. 40.

12) Apáczai Cséri János Barcsai Ákos fejedelemhez benyújtott ter-ve. Közli Szabó Károly. Pest, 1872. 10.

A számadáskönyvben felsorolt butorok mind együtt csupán két helyiség berendezését tehették, mégpedig a festett darabok a szobába, a fehérén hagyott festetlenek pedig a konyhába voltak szánva. Ezért hihető, hogy lakásának nem is volt több helyisége.

A butordarabok elkészítésével egyidejűleg

"1 szekér fatis vetetünk az szalasr(a). fl. - = 61
Az melj bortt Vitetünk az Eő kglme szalasara,
nagy munkával kellett az korczolasnak hozza ternj,
fizetünk tulle f. - = .40
Az szeke(re)snek bornak el viteletul f. -- = 16."

Erről a borról azután az jegyeztetett fel:

"Mester Uramnakis adjatanak (a kurátorok) Eő kegelmek jövendő szolgálatára Eő kigelmenek az melj vott az Ászkon 7 Horodo-78 Vedrett tartott."

Ehhez még: "adtünk Eő kigelmenek Buzat jövendő szolgálatjára köblött 3 V = -"13)

Amikorra azután ennyire rendbe jöttek, utba indították a küldöttséget, hogy ünnepélyesen hozzák haza a tudós teológiai doktort.

"Az mikoron Eő kigelmejer mentenek Kassay Pál Ura[m]nak adtünk

utti kolczegere f. 5
Az lo szekeresnek adtju[n]k f. 1 = -"14)

Fehérváron azután elintézve teendőiket, mihamarabb vissza is tértek:

"Anno 1656 Die 11 Juny Apaczay Urammal érkeztenek megh Fejervárról."15) Az érte ment és vele hazatért küldöttség tagjai az egyházközség s egyuttal a város legelőkelőbbjeiből kerültek ki."16)

13) Istvády - Keczely. 34/A., 21/B., 5/B. lev.

14) I.h. 34/B. lev.

15) I.h. 5/B. lev. /1925. esztendei közleményemben sajtóhiba következtében a keltezésben tévesen jun. 17. került./

16) Gyalui Farkas: Apáczai Cseri János életrajzához és műveinek bibliográfiájához tanulmány. Kolozsvár, 1892. 11. /Itt kell megjegyezni, hogy Gyalui értékes könyvének ebbe az adatába az eredeti okiratnak hihetőleg rossz kézírása s netalán a nyomdai szedésnek tévedései miatt az évszám és a nevek közlésébe több elírás csuszott bele./

A régi szokást követve, Apáczai most már átvette hivatalát, a díjlevelet is bizonyosan ekkor kapta kezébe s a helyszínen is megismerkedve a reá várakozó feladattal, másnap feleségéért és egyetmásaiért visszatért Fehérvárra. Személyszállító és teherfuvarozó járművekről ekkor már nem az ekklézsia, hanem a város nagytekintélyű főbirájának: Várad Miklósnak rendeletére, aki egyúttal az egyházközség főpatrónusa is volt, maga a város gondoskodott, hiszen Apáczai ekkorra már nem vendégként, hanem mint Kolozsvár lakója és egyházi férfia indult utba régi otthonába.

Edenburger Ádám sáfárpolgár számadáskönyvébe irt feljegyzése szerint: "1656 junius 12-én Boldis Georg vitte Feieruara Apaczayt

az Mestert Feieruara 4 louan tt. fl. 3 // 50.

Eodem. Mennek Appacay Mester Uramert

Feieruara Buni János 8 Okreon.....tt.fl. 3 // 50.

Istenes Istvan 8 Okreon ... tt. fl. 3// 50."17)

Fehérvárra érkezve, ott bizonyosan már nem sokkalig időzött, hiszen a várostól fizetett fuvarosokat hosszú ideig nem is lehetett visszatartóztatnia s ezért az ökörszekerekre való tekintettel legalább is ötöd-hatod napra új otthonába családotól együtt csakugyan meg is érkezett.

"Hogj megh érkeztek Fejervarul Eö kigelme(ve)l, - írják a quártások - gazdalkodtük 2 napra valóval, 3 Pipett - f. - = 48.- 1 1/2 kenerett - f. - = 90 - 2 Czirkett - f. - = 10 - 16 Ejtet Bortt az Czap szekrűl."18)

E gondoskodás rendszeres szokáson alapult, amit már az is bizonyít, hogy az ellátás felsorolt tételeit a számvizsgáló kurátor "Recte" megjegyzéssel hagyta jóvá.

Apáczai e házban - úgy számítom - két évig lakott. Szállása azonban távol volt a farkas-utcai scholaházától s ezért a bentlakó tanulók felügyeletét és nevelését nem volt lehetősége állandóan figyelemmel kísérnie.

Még őregbik Rákóczi György fejedelem a Lengyelországba küldött Selmeczi János nevű követének 1640 július 29-én Désen adott utasításában emlékezik meg arról, hogy "Kolozsvárott vagyon egy al-

17) Sáfár. 1656. 99.

18) Istvády - Keczely. 34/A. lev. /A csapszék az egyházközség tulajdona volt./

pusztult templom,...holott mi már egy kollégiumot akarunk építtetni, papok s mesterházat."¹⁹⁾ A templomot csakugyan fel is építtette s az egyik papilakot is megszerezte, de mielőtt minden tervét valóra válthatta volna, meghalt az öreg fejedelem. Elhunyt után fia az iskolát, a másik papilakot pedig az egyházközség maga építtette fel. Hihető, hogy a mesterházat, amelynek létesítése bizonyosan a leégett iskolaépület helyrehozásának nagy költségei miatt maradt s talán még sokkal tovább is elmaradt volna, ha az ifjúság nevelésének fontosságára való tekintettel maga Apáczai ki nem sűrgeti. Különbösen is nem sok öröme fűzhetette őt a magyar-utcai házhoz, hiszen itt lakozásának idején jegyezte fel Kovács Máté harangoztatógazda: "1657. 18 Septem. Apaczey Uram gyermekeket hogy eltemetek attam az harangozó legének - tt f. - d. 09."²⁰⁾ Vajjon ez volt-e a Bethlen Miklós önéletírásában említett korán elhunyt gyermek, - adatok hiányában megállapítani nem tudom, de Bethlen megemlékezéséből mégis csak az sejthető, hogy rajta kívül volt egy, az apját talán csak kevés ideig túlélő fia is.

Az egyházközségnek 1664-ben készített vagyonleltárkönyvében, amelyet mint kurátor, Szalárdi János krónikairónk is ellenőrzött, az ingatlanok közé - a többek között - az alábbi tételt jegyezte fel az összeírást végző nyolctagu bizottság: "Vagjon ugyan Farkas utzában Scholánkhöz közel Szakáts István háza fele, melj háznak felét nem régen vöttek Ecclesiának gondviselői Schola Mesterék számára kiben lakot Apáczai Ur[am]."²¹⁾

Ennek a háznak korábbi helyzetéről adataink mindössze csak annyit árulnak el, hogy eredetileg Eötvös Elekme tulajdona, de 1648-ban már Szakaczi István fizette érte az adót.²²⁾ Az egyházközség valószínűleg 1658-ban vásárolta meg s illetéknéppen első lakója éppen Apáczai volt.

Kiséreljük meg e ház helyét a rendelkezésre álló sovány adatok alapján megállapítani.

A fenti idézetből tehát annyi bizonyos, hogy ez a ház a farkas-utcai új iskola közelében volt, vagyis sem mellette, sem pe-

19) EOE. I. 296.

20) A ref. harangoztatógazda számadáskönyve. 11/B. /Az eklezsia lev.tárában./

21) Vagyonleltárkönyv az 1664. évről. 29/B. lev. /U.o./

22) Dica. 1648.

dig vele szemben nem állhatott, minthogy e helyzeteket a leltárkészítők külön megjelölték volna. A scholától keletfelé hasonlóképpen nem lehetett, mert hiszen az egykori iskola a mai kollégium nagykuriájának északkeleti utcavonalán épülvén, keleti tőszomszédja a hatalmas templomépület volt. Ettől még tovább keletre ismét csak nem lehetett, mert fekvését ebben az esetben nem az iskolához, hanem a templomhoz viszonyítva határozták volna meg, mégpedig "a templom mögött" névutós helyhatározással írva körül. Marad tehát egyesegyedül csak az iskolától nyugat felé vonuló házsor. Tudjuk pedig, hogy az Apáczai-kori iskolaépület ebben az irányban pontosan a mai ó-kollégium keleti faláig ért,²³⁾ s minthogy a meseteri lakás nem e mellett, hanem ennek közelében feküdt, tőle nyugatra jókora távolságot vehetünk számításba, amely még a legutóbbi időkig is az egyházközség, illetőleg a kollégium tulajdonában volt.

A kollégiumi nyomda egynehány nyomtatványán az 1760-as években feltűnik egy tájképes fejléc.²⁴⁾ Ezt az erősen barokk-disztiményes fametszetet Páldi Székely István kolozsvári születésű, külső országokbeli egyetemeken tanult tipográfus metszette, aki 1752-től 1769-ig volt itt nyomdavezető.²⁵⁾ Ő, mint e régi schola egykori diákja, bizonyosan ragaszkodását óhajtotta kifejezésre juttatni, amikor a fejléc középpontjában gyermekkorának kedves képét: az ekklezsia cimere fölé a farkas-utcai templomot, tőle balra a paplakot s a haranglábat, jobbra pedig a kollégiumot az előtte levő kuttal, valamint kissé nyugatabbra a házsorba keskeny homlokzatával beleilleszkedő földszintes házat ábrázolta ki. Egészen bizonyosnak mondhatjuk, hogy e ház, amelyet első jelentkezése óta eltelt több, mint száz esztendő alatt még meg is nagyobbíthattak, a kollégiumi tanári lakás: Apáczai egykori szállása volt. Pontos helye a későbbi Kovács Dezső-utca táján, közvetlenül azon innen, avagy azon túl: a mai 12-14. számú kettős telek keleti felében állott,²⁶⁾

23) Szerző: Scholabeli állapotok Apáczai Kolozsvárra jövelete előtt. Kolozsvár, 1943. 1. és 2. kép.

24) Első előfordulását egy 1768. évbeli nyomtatványon találtam meg. /I.h. 11. 13. lap és 3.sz. kép./

25) Szerző: A XVI-XVIII. szdi. kolozsvári nyomdászok iskolai és szakmabeli végzettsége. /MKvSzle. 1963: 178-79./

26) Szerző: Apáczai Csere János kolozsvári lakozásának ismeretlen részletei. Ptfz. 1925: 260-62.

hiszen ennek az utcácskának két és fél évtized előtti átvágásakor magából a telekből is jókora darabot kanyarítottak ki.

Apáczai beköltözve a fáradozásának eredményeképpen létesült állandó iskolamesterházba, itt talán még két esztendőig sem szöhetett tovább "közönséges jó"-ra törekvő terveit. Felemésztődve az emberfeletti küzdelemben s a sok tanulásban, az 1659. év utolsó napjáról ujévre virradólag itt hagyta ezt az árnyékvilágot, amely - Bethlen Miklós szerint - őreá méltatlan volt.²⁷⁾ Temetése is e házból történhetett. Elhunytá után kilenced napra azt jegyezte fel az elhantolást végző szabó céh könyvébe a számadást író céhmester: "Die 9 Jan:1660.Apaczaj Vr[am]l temetessetol attak fl 2 / 50."²⁸⁾

Azután az egymagára maradt, messzi földről ideszakadt "igen gyámoltalan belga feleség": van der Maet Aletta is,²⁹⁾ akiről az utolsó emlékezet 1660 február 20-ról maradt meg a kollégiumnak ajándékozott egyik könyvben,³⁰⁾ nemsokára, talán még az özvegyi év letelte előtt s netalán ugyane házból követte korán elköltözött urat és gyermekét, hiszen a reá nézve idegen világban már amugy sem volt mit keresnie. A ház pedig egy ideig, bizonyosan Tolnai István professzornak 1665 június 26-án történt beköltözéséig, üresen állott, minthogy Porcsalmai András lektornak a Szentegyház-utcában vala lakozása, a nőtlen Csernátoni Pál segédtanár 1661 májusában Bethlen Miklóssal külső országokbeli akadémiákra ment, mignem Vársárhelyi Péter, a fehérvári ifjúság tanára, 1662-ben Enyedre távozott.

(Fásztortűz, 1925.260-2)

és a Román Népköztársaság Akadémiája Kolozsvári Fiókjának Nyelvtudományi Intézete Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények.
1959. 1-4.sz. 73-80.

27) Bethlen Miklós önéletírása. Szalay László kiadása. Pest.1858. I. 253.

28) Szabó céh számadáskönyve. /ENM. lev.tárában./

29) Bethlen Miklós I. 253. és Gyalui Farkas i.m.

30) Szerző: Apáczai Csere János könyvtárának töredéke. MKvSzle: 1959: 79-85. és e kötetben.

Apáczai szamosujvári utja

A páratlan hónapokban gazdálkodó kolozsvári sáfárpolgár 1657 esztendei számadáskönyvében feljegyezte, hogy január 10-én "Erkek az Vrunck papia Eniedy Janos Vra[ml] Feieruarrol, megien vru[ml]k utan Des fele, Eßtöd magaua[ml] leuen". Alább az "Vrunck szekerezési" főcím alatt pedig azt találjuk, hogy 1657 január 10-én "Eniedí Janos Az Ur[u]nk Papia megien Urunck utan az maga szanián" Mármaros irányában Visken át.¹⁾

Történelmünkől ismeretes, hogy II. Rákóczi György a Lengyelország ellen indítandó hadjárat gyülekező helyéül a máramarosi Visk várost és a táborbaszállás időpontjául 1657 január 14-ét tűzte ki.²⁾ Nos, tehát, ha udvari papja január 10-én Visken át indult, ebből a körülményből is bizonyos, hogy a fejedelem már napokkal korábban előre ment. Nagy Szabó Ferenc memoriáléjában meg is mondja, hogy Rákóczi "Mármarosba érkezvén, semmit nem mulatván, hanem maga az hadaknál elébb által mene Lengyelországba, és onnat két nagy fejér aranyos zászlót hozván néki a követek... Ez volt circa 2-m diem january", illetőleg néhány nappal ezután, minthogy a lengyelekhez intézett felhívása 1656 december utolsó napján kelt Kolozsmonostoron.³⁾

Ezt tudva, bizonyosnak mondható, hogy az öt nappal későbbben induló újabb utasnak az udvari pappal semmiképpen sem volt azonos célja. A sáfár számadáskönyvében a "Város szekerezési" (tehát nem a fejedelem, hanem a város terhére történt fuvarozások között) számolta el, hogy 1657 "Die 15 Januarj Adatot Biro ura[ml] (vagyis

1) Sáfár. 1657. 29, 106.

2) Szalárdi 297. - Enyedi István II. Rákóczi György veszedelméről. ETA. IV. 226.

3) ETA. I. 161.

a református Filstich Ferenc) eő kegielme, az eo kegielmek Scolaiabely mesterek ala, egy harom louu Szanat Szamos Vyuárich, Nekkel Imre haro[m] louan volt oda, teszen Sallariums fl.1 den 12//1/2."⁴⁾

Először is azt kell megállapítanunk, hogy ebben az idézetben a "mesterek" meghatározás nem többes szám, hanem a mai köznyelv szerinti "mesterük"-nek felel meg. Ennek utána meg az a leglényegesebb körülmény, hogy ez, a Szamosujvárra utba indult mester senki más, mint maga Apáczai. Szalárditól és Enyedi Istvántól tudjuk, hogy ez az év nagy hideggel és hóval kezdődött, rövidesen erre pedig hatalmas eső és áradás következett, tehát ilyen időben csak olyan törhetetlen elszántságu férfiu kelhetett utra, mint amilyen Apáczai is volt.

Az említett krónikairók azt is emlékezetül hagyták, hogy Rákóczit felesége, fiacskája és a maga helyett hagyott helytartók is elkísérték Viskig, onnan asután visszatérve, Szamosujváron állapodtak meg. Ugyanis - Szalárdi szerint - "ott Szamosujváratt, ahol a fejedelemasszony, ifju fejedelemfiával s a locumtenensekkel (u.m. Rhédei Ferenc, Serédi István és Barcsai Ákos) nagyobb bátorságért lakni rendeltetett vala."⁵⁾

Bizonyos tehát, hogy Apáczai a fejedelemasszony udvarába kopogtatott be. Jövetelének célja csakis a kollégium épületének felépítésére bizonyosan az országos (fiskusi) jövedelmekből való segélykérés lehetett. Tudjuk, hogy Apáczait Csulai püspök jó fél-évvvel ezelőtt helyezte át Kolozsvárra s igazgatói székét 1656 június 11-én foglalta el. Ismeretes az is, hogy itt csak kiégett puszta falakat s emiatt leromlott tanítási és tanulási lehetőségeket, valamint csak Porcsalmitól úgy, ahogy összetartott ifjúságot talált. Tehát elmondhatatlanul nagy tetterőre és kitartásra volt szüksége, hogy mindezt helyre hozhassa. Maga tapasztalta, hogy Rákóczi neki nem volt barátja, tehát mihelyt eltávozott az országból tüstént felhasználva az alkalmat, Apáczai átment a fejedelemasszony s az országot a Rákóczi távollétében kormányzó helytartók segítségét kérendő. Különösen bizhatott a fejedelemasszony-

4) Sáfár. 1657. 233.

5) Szalárdi. 303.

nak a puritánus felfogástól nem idegenkedő udvari papjának: Pápai Páriz Imrének támogatásában, de valószínű, hogy a helytartók mindenike is jóindulattal viseltetett még az öreg fejedelemtől tervbe vett s most a fejlődés elé érkezett új intézmény iránt. Főképpen talán Serédi István, aki különben Kraszna- és Középszolnok-megye főispánja, előbb pedig a szatmári vár főkapitánya vala, lehetett az, akihez Apáczai első sorban is fordulhatott.

Történt azonban, hogy - amiként Kövér Gábor 1657 február 27-én Szamosujvárról keltezve arról tudósította Teleki Mihályt, hogy "Itt uram az emberek valóban kezdenek halni. Serédi uram ő nagysága is némely nap ide jött vala s hirtelen megbetegedvén Kolozsvárra vitette magát s ott meg holt."⁶⁾ A kolozsvári sáfár február 23-i feljegyzése szerint "Seredy Istvan Eo Nag(yság)a számára gazdalkottam" ételt-italt.⁷⁾ Tehát már ekkor itt volt; életét azonban ezután csakhamar be is végezte. Szalárdi adja tudtunkra; "Ezen közben Serej István, portára járó, ottben (t.i. Konstantinápolyban) igen ismeretes, becsületes egyik tanácsur, érdemes, igaz egy hazafia, a locumtenentiában megbetegedvén, die 25. Febr. az élők közül elköltözött vala."⁸⁾ Maga II. Rákóczi György is 1657 március 24-én Lengyelországban keltezett levelében azt írja az édesanyjának, hogy "az szegény Serédi uram halála is káros, ő azért szép időt élt volt már."⁹⁾ De hogy az ő személyét talán nem éppen hiába hozom összefüggésbe Apáczainak kollégiumfejlesztési törekvéseivel, mutatja az egyházközség "Series rerum" című konzistoriális jegyzőkönyvének 1792 szeptember 27-i bejegyzése: e szerint ugyanis "Néhai Kamuthi Kata Aszszony Férjének Serédi István Urnak neve olvastatik ezen harangon, a' ki a' mi Eklesiánknak is igen nagy Patrónussa lévén egyebeket is hagyott ennek számára, 's magának is holt teste az ide való Farkas utcza templomban fekszik."¹⁰⁾

6) Gergely Samu: Teleki Mihály kancellár levelezése. Bp. 1906-1926. I. 48.

7) Sáfár. 1657. 5.

8) Szalárdi. 303.

9) Szilágyi Sándor: Erdély és az északkeleti háború. Bp. 1890. II. 357.

10) "Series rerum" c. jzkv. (A kolozsvári ref. egyházközs. lev.tárában.)

De ha ennek ellenére kétségbe találnók vonni a püspökök egyházigazgatás szükségességét valló helytartók segítő készségét, mégis csak meg kell fontolnunk, hogy mind e három tanácsur az 8-reg fejedelem hűséges embere volt, akik jól tudták, hogy I. Rákóczi György Kolozsvárt egy kiváló szervezetű kollégiumot akart létrehozni. Ők tehát nem a puritánus Apáczaihoz, hanem a Rákóczi-féle kollégium tetterős helyreállítójához viseltettek jóindulattal, bárha nem hiszem, hogy a hadakozásra s Rákóczi vállalkozásának gyors összeroppanására való tekintettel a helytartótanácsnak sikerült volna az országos jövedelemből segílyt nyújtania. Azt se gondolom, hogy az ekklézsia meglévő tőkéit használták volna fel az építkezésre, mert hiszen erre az 1664-ben összeírt vagyonleltárkönyvben - a tőkék felsorolásánál - semmiféle célzást sem találtam, de különben is a Sejdi pasa által 1659-ben kirótt hatalmas sarcban az ekklézsia mintegy 2.000 forintot adott kölcsön a városnak,¹¹⁾ aminél több forgótőkéje már aligha lehetett. Ezért az iskola felépítéséhez és berendezéséhez Apáczainak máshonnan kellett pénzt kerítenie.

Nem tudhatjuk, hogy Serédinek csakugyan volt-e érkezése Apáczai kérésének elegettennie, hiszen az egyházközségnek éppen ezekből az évekből való számadáskönyvei hiányoznak, de abból a körülményből, hogy Bethlen Miklós itt tanulása idejéből már tisztességes tanulószobájáról emlékezik meg s hogy az egész tanulószereg is rövidesen már elhelyezkedést kapott, sőt az épület az 1658-ban elpusztított fehérvári kollégium ifjuságát is már befogadhatta, bizonyosság arra, hogy Apáczai erős akarata összehozta a szükséges anyagi erőket, amelyeket nemcsak Váradi Miklós főpatrónus, Veresmarti Gáspár főpap s Jenei István esperes erkölcsi támogatásának, de - ha nem csalódom - Serédi István anyagi segítségének igénybevételével is sikerült keresztülvinnie, ugyanis II. Rákóczi Györgyre önzése s az ország leromlott helyzete miatt amugy sem támaszkodhatott volna. Igaz ugyan, hogy mindez még nem jelentette az iskola minden romlásának pótlását, hiszen Apáczainak Barcsai fejedelemhez intézett "supplicatio"-ja még mindig panaszkodik az épület

11) Külön címlap nélküli vagyonleltárkönyv. 8/A. lev. (U.o.)

hiányosságairól,¹²⁾ valószínű azonban, hogy az ügy érdekében szükséges csekély túlzást kell látnunk Apáczai szavaiban, mert - hát - a megszerzett pénzforrások alapján a kurátorok néhány esztendő alatt mégis csak helyre tudták hozni a valóban kétségbeejtő pusztulást.

12) Herepei Gergely: Apáczai Jánosnak egy eddig ismeretlen levele Barcsai Akos fejedelemhez. EPrK. 1879: 492-93. /Gyalui Farkas tévedésből 279. lapszámot jelez./

Apáczai betegsége és halála

Talán fölösleges is a lelkiismeretesen értékelő Bán Imre után¹⁾ ennyire hosszasan foglalkoznom Apáczai életetefolyásának részleteivel, ennek ellenére azonban mégis csak közzé teendőknek vélem mintegy félszázad óta gyűjtögetett, jóllehet eleddig csak kis részben megjelentetett cikkeimet. Indokolásul arra hivatkozom, hogy adattáramban itt-ott részletesebben is kitérhetek olyan megállapításokra és indoklásokra, amikkel összefoglaló nagy munkájának terjedelmét ő tovább már nem nyújthatta volna, avagy jeles könyvének anyagát néhol még ki is egészíthetem.

E cikkemben Apáczai halálos betegségére térek ki. Sajnos, erről sincsen semmi bővebb tudósításunk, bárha két egykoru forrás is bizonyítja a bekövetkezett elmulás miértjét. Az egyik a temetésre egylevelesen nyomtatott eulogium egyik példányának az a fele, amely az u. n. titulust foglalja magában. Ez Ötvös Ágoston ajándékából került Szilágyi Sándor tulajdonába, onnan pedig Todoreshku Gyula gyűjteményébe, aki azután az Országos Széchenyi Könyvtárnak hagyományozta.²⁾ E kárta ugyanis azt adja tudtunkra, hogy Apáczai "ob vigilias, et indefessum in re literaria promovenda studium, dum maximum artibus lumen praebet, ipse Phtisis et Hec(ticae) invalescentis vi sensim exha(lavit)." /etc./ Bethlen Miklós önéletírása szerint pedig - tudósítását bizonyosan az eulógium leírásából merítve - "a szörnyű tanulás és az Isten háza és közönséges jó miatt való buzgó szorgalmatoskodás betegíté száraz betegségbe, melyben is semmit nem kedvezvén az erős lélek az erőtelen testnek, ki kellett menni belőle."

1) Bán Imre: Apáczai Csere János. Bp. 1958.

2) Szilágyi Sándor: Vértanúk a magyar történetből. Pest, 1867, 148.
- Akantisz Viktor: Todoreshku Gyula és neje Horváth Aranka régi magyar könyvtára. Bp. 1922. - Bán Imre. 537-38.

Az 1585-ben megjelent Calepinus-szótár szerint Phtisis=Azzu korszék /!/ és Hectika=Mindennapi hideglelés /!/ ³⁾ Hihető tehát, hogy a halál oka az utolsó állapotban /stádiumban/ levő lázas/hideglelés/ aszkor, vagyis szárazbetegség /tüdőbaj/, de hogy a betegség "invalescens" volt s emellett "sensim" lehelte ki lelkét, bizonyítja, hogy a kór lassan, talán hosszú évek alatt fejlődött ki, maga szép csendesen hunyhatott el. Ide illik tehát Bán Imrének Apáczai ama kijelentéséről alkotott feltevése, hogy diák korában két ízben is "szomorú hajótörést szenvedett a tudományokban". Ez ugyanis aligha jelölhet mást, mint a végzetes betegség kezdő szakaszát, de ugyanerre vallhat az is, hogy Glandorpiushoz 1651-ben intézett levelében késlekedését nemcsak idő, de egészség hiányával is mentegette. ⁴⁾ Ehhez még netalán az is hozzáfűzhető, - hogy Hollandiából történt hazaindulását nemcsak kis családja, késülő könyve, hanem betegeskedése is hátráltathatta.

Apáczai természetére nézve aligha volt túlságosan magas, vagy éppen alacsony, minthogy Bethlen Miklós erről föltétlenül említést tett volna, bizonyos azonban, hogy már betegsége miatt is sovány, sőt lassanként egészen szárazzá vált. Némelyik tüdővésztes emberen jellegzetes külső jelenségek mutatkoznak, így halványak, soványak, gyöngye izomzatuk, vékony csontuk, hosszú, keskeny és lapos mellkasuk. De a betegség 1. stádiumából a 2. és a 3.-ba való átmenet rendszeren évekig tart s csak ritkán néhány hónapig vagy hétig /galoppierende Schwindsucht/. Különösen lassu lefolyásuk az erős zsugorodással járó esetek. ⁵⁾

Bethlen fentebb idézett sorai is sejtetik a betegség lassu lefolyását és hosszas elhúzódását, de ez gyanítható Apáczainak abból az állítólagos hitvitájából is, amelyet halála előtt talán másfél hónappal tartott Veres Ferenc kolozsmonostori jezsuita - kolozsvári katolikus pappal. Ha tehát hinni lehet Spangár András kassai jezsuitának hét évtized múltával írt állításának, hogy több mint két óra hosszat tartott utolsó vitatkozásuk alkalmával Apáczai elhallgatott /vagyis legyőzetett/, ez is ellene mondana a "galoppierende"-nek. De ha e képtelen beállítású vitatkozás meg-

3) Melich János: Calepinus-latin-magyar szótára 1585-ből. Bp. 1912. 240, 142.

4) Bán Imre. 103, 137.

5) Schmidt, Friedheim, Lamhoffer, Donat: Orvosi vademecum. Bp. 1914. 33-35.

történetét el is fogadnók, mégis bizonyos, hogy Apáczai elhallgatását betegségéből eredő teljes kimerültsége s talán éppen köhögése, nemkülönben az ezt kiváltó vérömlési rohama idézhette elő. Bárha nem okvetlenül szükséges elhinnünk az ilyenféle, sehol más forrásban elő nem forduló állítás igazságát, amikor éppen eléggé jellemző példát mutathatok be abból az 1691-ben Rómában megjelent könyvből, amely azt állítja, hogy az erdélyi fejedelem Bethlen Gábor /Gabriele Betlm/ nevű unokaöccse egy Baioni Vince nevű kálvinista pappal együtt Rómában az 1625-i szentév-alkalmával a katolikus hitre tért volna át.⁶⁾ Viszont annyi csakugyan bizonyos, hogy Apáczai hallatlan akaraterővel küzdött a kór elernyesztő rombolása ellen, vagy ahogyan ő és barátai gondolhatták: a sok tanulásban kimerült test gyöngeségével szemben. Életének talán éppen utolsó két évében a legtevékenyebb. Akadémiát tervez; Barcsai Ákos fejedelmet buzdítja; tőle s a rövid ideig uralkodott Rhédei Ferenc-től, nemkülönben Lorántfi Zsuzsánnától anyagi támogatást eszközöl ki, s mások segítségét is kéri. A kollégiumot szervezi, építi, privatum collegiumot is létesít, tanít itt is, ott is, vitatkozásokat tartat, pedig iskolai teendői nagyon megszaporodtak, minthogy a Gyulafehérvárról Kolozsvárra menekült diákok is az ő szárnyai alá huzódtak. Ezen kívül rektor-professzori házat vásároltat. Ma a legutolsó cselekedeteként ismerjük, hogy az alsó öt gimnázialis osztály élére 1659 júliusában új preceptorokat állít, valamint ugyanazt ismétli meg 1659 októberében a Classis Rudimentariában, mint-hogy e végzett diákokat jórészen a tatárok által lemészárolt, vagy fogságba hurcolt falusi lelkipásztorok helyébe bocsátotta ki.

Tudjuk tehát, hogy csaknem utolsó lehelletéig fáradhatatlanul cselekvő életét 35 esztendő s korában 1659 Szilveszterén hihetőleg szép csendes elalvással fejezte be s 1660 január 9-én az egyházi vezetők, tanártársai és tanítványai nagy szomorúságára 1660 január 9-én eltemették a Házsongárdi temetőben.⁷⁾

Gyalui Farkas nyomozása eredményeképpen azt is tudjuk, hogy Apáczai 1651 szeptember 30-án vette Utrechtben feleségül van der Maet Aletta hajadont. A férj ekkor 26 éves, a feleség pedig - a

6) Szerző: Hogyan történhetett Bethlen Gábor és Bajoni Vince 1625. évi római zárándoklata? /Kéziratban./

7) A kolozsvári szabó céh exactorainak számadáskönyve. /Az Erdélyi Nemzeti Múzeum levéltárában használtam./

kor szokása szerint - 14-16 esztendőös lehetett, tehát valószínűleg még eléggé kifejeletlen testalkatu, éppen ezért sem ő, sem születendő gyermekeik az Apáczaik sorvasztó korral szemben, valamint a szülőföld éghajlatától eltérő vidéken és környezetben nem bírtak eléggé edzett szervezettel. Ezt bizonyíthatja Kovács Máté egykori református harangoztató gazdának számadáskönyve, amely szerint már 1657 szeptember 18-án Apáczaik gyermekét eltemették.⁸⁾ Továbbá Bethlen Miklós szerint "az Isten...azután az igen gyámoltalan belga feleségét, gyermekét is magához szedte."⁹⁾ Tehát az ekkor már 23-25 éves asszonynak "gyámoltalan" megjelölése itt nemcsak tapasztalatlan, erélytelen, vagy éppen élhetetlen jelentésű, hanem lehet elbetegesedett, talán szintén már évek óta hanyatló egészségű, akit ura gyógyíthatatlan betegségének baktériumai hasonlóképpen menthetetlenül megfertőztek és Apáczaik elhunytá után netalán már nem is sok idő múlva másik, hihetőleg csenevész gyermekével együtt sirba vitték.

Ha ezek után arra az egyházi főhatósági határozatra gondolunk, amely külsőországokat járó diákjainknak megtiltja, hogy idegen feleséget hozzanak magukkal haza,¹⁰⁾ feltételezhetjük, hogy ez nemcsak azért rendeltetett el, mivel olykor egyházi férfiakhoz nem méltó asszonyok is kerülnek be az országba és mételyezhetik meg a hivek erkölcsét, hanem azért is, mivel a kenyérkereső nélkül árván maradott, a hazai nyelvet sem értő özvegynek idegen környezetben, különösen ott föltétlenül szükségét kelle szenvednie, ahol netalán nem voltak megértő, jóindulatu patrónusok. Kétségtelen, hogy az ilyesféle árvaságtól van der Maet Aletta megmenekült.

8) Lásd e kötetben Apáczaik Csere János kolozsvári szállásai című cikket.

9) Bethlen Miklós önéletirása. Pest, 1858. I. 253.

10) E rendelkezést, sajnos, csak emlékezetből idézhetem, mivel egykori feljegyzéseimnek jórésze megsemmisült.

Apáczai Csere János kézírása és ismeretlen munkája

Szabó Károly a Régi Magyar Könyvtárnak magyar nyelvű műveket tartalmazó kötetében felsorol egy 1656-ban Váradon nyomtatott: "Menyország Ki-nyittatott Egygyetlen-egy Szoros Kapuja" címkezdű könyvecskét, amely mindössze 12° nagyságu 20 sztl levél terjedelmű.¹⁾

E könyvnek, amelyet egyetlen példányban Lugossy József őrizett meg, Debrecenben, címlapján az utolsó mondatban arról tudósít, hogy "most ujonnan az egygyűgyűekert ki-bocsáttatott." Tehát e kötetecske legalább is második kiadása lehetett, tartalmilag pedig az egészben csak a különböző hitcikkekre vonatkozó sz. írásbeli helyek kijegyzéséből áll.

A debreceni református nagykönyvtár Brandmyllerus Jakabnak az 1620-22-ben Baselben 8° nagyságban megjelent néhány egybekötött munkáját őrzi, amelynek elülső belső borítólapjára névmegjelölés nélkül, de világosan felismerhetőleg XVII. század közepetáji kézírással Apáczai Csere Jánosnak alábbi című és tartalmu saját kezű bejegyzését találtam:²⁾

"MATTH : VII. XXIII. - MENYORSZÁG KI NYITTATOT EGGYET.-LEN EGY SZOROS KAPUJA. KIN AZ SOK-Hivatalosok közzül igen kevesen mennek bé az-örök életre AVAGY. Az Sok különböző Valla-sokk Valosagos Proba köve. Mellyen Minden.-Papista. Lutheranus, Calvinista, es Armeanus(!) Reli-giojanak, igaz, avagy megh czalo Szép Szin alatt jart Hi-bas voltat, olly tökelletessen megh lathattya, mint ha azt- es regen Inben boldogult Prophetak. Apostolok, es Evan-gelistak Sz. Lelékkel szollo szájokbul elő nyelven-tulajdon. fülejvel hallana."

A fentirt címnek egyetlen vonallal történt aláhuzása után két hasábra osztott szöveget találunk:

1) RMK. I. 915.

2) Könyvtári jelzése: B. 56.

Az Bibliának először Sido Bé.			2 Chro.	35.	12.
tűkbz, annak utanna Görög nyelvē.			x Esdr.	6.	18.
ki adattatot könyvej: a P. A. es E:			x Neh.	8.	1. 2.
altal olly megh irattatot JH igeje, ki					3. 5.
csak egyedül magan, a' K. igaz val-					8.18.
lasznak, es az kegyes életnek megh			Neh.	9.	3.
czalhatatla[n] Regulaja.			x Psal.	119.	105.
Konyv.	Resz.	Vers.	Prov.	30.	5. 6.
Lasd megh:			xxx Esa.	8.	19. 20.
x Ex.	24.	12.	x Esa.	30.	8. 9.
Ex.	31.	18.	Jer.	6.	16.
Ex.	32.	15. 16.	xx Jer.	23.	26. 27.
x Ex.	34.	27. 28. 32.			28.
xx Deut.	4.	2. 8. 9. 10.	Jer.	25.	12. 13.
xxx Deut.	5.	31. 32. 33.	x Jer.	36.	2. 4. 11.
xx Deut.	6.	6. 7. 8. 9. 17.			25.
		20. 24. 25.	Eze.	20.	19.
xx Deut.	12.	28. 32.	Malach.	4.	4.
xx Deut.	17.	11. 18. 19.	Mat.	4.	6. 7. 10.
Deut.	27.	26.			3. 4. 5.
xxx Deut.	31.	11. 12. 13. 24.	Mat.	15.	2. 3. 6.
		25. 26.			9.
xxx Josu.	1.	7. 8.	Mat.	15.	2. 3. 6.
xx 2 Reg.	22	13.			9.
xx 2 Reg.	23.	2. 3. 24.	Mat.	22.	29.
2 Cron.	17.	9.	Mar.	12.	26.
2 Chro.	25.	4.	xxx Luc.	16.	29. 31.
xxx 2 Chro.	34.	14. 21. 30. 31.	xx Luc.	24.	25. 26.
					27. 44.
			xxx Joan.	5.	39.
			xx Joan.	20.	31.
			xxx Act.	17.	10. 11.
			x Act.	26.	22.
			xxx Rom.	15.	4.
			xxx 1 Cor.	4.	5.
			2 Cor.	2.	17.
			xx Gal.	6.	16.
			xx Eph.	2.	20. 21.
x Phil.	3.	15. 16.			
xxx 2.Tim.	3.	15. 16. 17.			
2.Pet.	1.	20. 21.			
xxx Apo.	22.	18. 19.			

Ha már most összehasonlítjuk a RMK-ban felsorolt könyv címét ennek a könyvnek a táblájára írott bejegyzéssel, azt találjuk, hogy a címrát csaknem szószertint egyezik s mindössze csak néhány eltérés található. Mindenek előtt állapítsuk meg Apáczai kéziratának a cím fölé írt lokusát, vagyis "Matth: VII. XXIII." Ez pedig Károlyi Gáspár szerint azt tartalmazza, hogy "soha nem esmértelek titeket, távozzatok el én tőlem álnokságnak cselekedői". Azután egyenként vévén a RMK-ban felsorolt könyv címét a könyvtáblára írott bejegyzéssel, így azt találjuk, hogy a közös címrát csaknem szószertint egyezik s mindössze csak néhány helyen fordul elő eltérés, mégpedig a hetedik szó a kéziratban: "KJN", mignem a nyomtatásban: "Mellyen". A 12.-13. szó: "igen kevesen", ellenben a RMK-ban csak "kevesen"-t találunk. A 22. szó helyén "különböző" szó van, mignem a Lugosy-féle könyvben "féle" kifejezést szedett a nyomdász. A 27. szó "Mellyek", Szabó Károlynál ellenben "A' mellyen" szóra változott. A 30-ik szó után a nyomtatott forrásban még "Ariánus"-t is írt a szerző. A 32-ik szó "es", mignem a RMK-ból ez hiányzik. A 39-42. szavak "szép szín alatt jaro", ellenben az újabbnak tartott forrásban csak "szép színes" jelző van; ez az utóbbi azonban kevésbé felel meg az egykori szólás-mondásnak, miként példa erre Báthori Gábornak 1613 táján keletkezett bucsuztatójában: "Szép szín alatt pogányt ki behozá".³⁾ Mindezekon kívül a kéziratban levő "az" névelő a nyomtatásban "a"-ként fordul elő. Tehát a 69 szóból álló címszövegben aránylag nagyon kevés s amellett - az egyetlen "Arianus" betoldást kivéve - lényeges eltérés nincsen. Ezzel szemben azonban a szövegtartalom egészen más, nemcsak sokkal rövidebb, hanem maguk a lokusok is egészen mások, mint a Lugosy tulajdonában volt könyvben. Ebből a körülményből az következik, hogyha tartalombeli szövegileg megegyeznének, abban az esetben egyik a másiknak másolata lenne, de így ugyanegy szerzőnek két külön tartalmu munkájára, illetőleg munka-kísérletére kell gondolnunk. A majdnem szószertint megegyező címrát, valamint a sokkal rövidebb s emellett különböző tartalom azt bizonyítja, hogy ez volt az első tervezet, amely a "Ménországi ki nyittatott egyetlen egy szoros kapuja" gondolatot formálta ki. Ugyanis képtelenség csak elgondolni is, hogy két különböző szerző egyazon hosszadalmas című, de egészen eltérő rövid szövegű munkát készítsen.

3) Szerző: Báthori Gábor bucsuztatója. /Kézirat./

Minthogy tehát a RMK-beli példány legalább is második kiadásu munka, ezért a most közölt kézirat hihetőleg ugyanazon cím alatt, azonban más tartalmu első megjelentetésű könyvecske volt, amely netalán külön szálló lapon folytatva, akár hosszabb is lehetett. Ilyenképpen a szerző azonosságát már a cím alapján is állítani merem, aki a kézírásból következőleg - ismétlem - csakis Apáczai lehet.

Brandmyllerus munkái külső országokbeli, szokásos mintával nyomott fehér pergament-könyvtáblába vannak bekötve, s minthogy más korábbi tulajdonos neve nincsen e könyvbe beírva, bizonyos, hogy e kötés borítólapjára írt "Valet Tall. 2 den 33" a könyvvásárlás árát jelentette, amennyiért Apáczai Hollandiában szerezte meg a könyvet; bejegyzéseit azonban már valószínűleg itthon tette meg. E sorok hihetőleg a Lugosy könyvtárában megmaradt könyv első kiadásának 1653-56. esztendei fogalmazványa lehetett, amit azután később más tartalomra átdolgozva, netalán már az első kiadásban is úgy jelentetett meg.

De nem hagyható figyelmen kívül, hogy ugyancsak a debreceni református nagykönyvtár tulajdonában van egy XVIII. századeleji, kéziratos füzet, amely címében csaknem az Apáczaival, nemkülönben az RMK-val megegyező címzésű, sőt tartalmilag is fejezetekre osztott bibliai lokus-megjelöléseket tartalmaz, terjedelme azonban az RMK-belivel körülbelül megegyezvén, 8° nagyságu Cl.+22 lapnyi.⁴⁾ Címe szintén csaknem alig mutat eltérést; általában véve azonban inkább a RMK-példánnyal egyezik, de Szabó Károlynál "világos Proba köve"-t találunk, migsem ez az utóbbi kézirat az Apáczaiéval megegyezőleg "valóságos Proba Követ"-t ír. Nemkülönben az Apáczai-kéziratban s a RMK kötetének címlapján "füleivel" szót olvasunk, ezzel szemben a XVIII. századbéli kéziratban "füleikkel" szót használ. Tekintettel arra a körülményre, hogy a debreceni kéziratos füzet címlapja "Anno MDCLVI." évszámmal zárul, bizonyos tehát, hogy ez a kézirat a nyomtatott szöveg előzménye, illetőleg annak másolata volt, minthogy a RMK címlapjának impressuma: "Most ujonnan az egygyuegyuekért kibocsáttatott. Váradon Szenci K. Abrah által. 1656."

4) Könyvtári jelzése: Kézirattár. R. 345.

A XVIII. századbeli kézirat a bibliai lokusokat 72 csoportra osztja. Mindezeket egyenként felsorolnom egészen fölösleges is, ellenben egynehány lényeges tételt szükségesnek látszik kiragadnom, mint példákat:

"A' bünt egjedül az Istennek kell meg vallani."

"A purgatorium és a Pápa Indulgentiái vagj büntetéseknek meg engedési ellen."

"A Szenteket az egekben, és az Angjalokat nem kell imádni."

"Az Uj Testamentum béli áldozatok a könyörgés, háláadás, Szent élet, és nem a Missa."

"Egjedül a Christus közben járó és esedező az egekben."

"A látható Anyá Szent egj ház vétkezhetik."

"A Pápa és a gyülekezet vétkezhetnek."

"Péter nem vólt a több Apostoloknak Fejedelme."

"A Romai Pápa az Anti-Christus."

E fejezetcimek bizonyítják e művecskének katolikusellenes, tehát protestáns-voltát. Tovább idézve:

"Az egj meg oszolhatatlan Isteni természetben több személyek vadenak."

"A Christus természeti szerint igaz Isten."

"A Szent Lélek szinte ugj mint az Atya és a' Fiu igaz Isten."

E tételek tanusítják a szerző trinitáriusságát. Majd:

"A kenyérnek és bornak Christus' testévé és vérévé való létel ellen."

"Egyedül hittel eszük és iszunk a Christusnak testét s' vérét."

"A Christusnak teste azon egj időben sok helyeken nincsen."

Az utóbbi fejezetek nemcsak a katolikusokat, hanem némi részben a lutheránokat is támadja. Bizonyos tehát, hogy e könyvecske írója csakis kálvinista lehetett. Ha e tételeket azután még tovább elemezzük, részben elrejtve, más lényeges jellemvonásra is reábukkanunk. Így olvasható, hogy

"A Királyokra és Fejedelmekre tartozik az Ecclesiának gond viselése." /Alattuk természetesen a törvényes és igazságos uralkodókat értette, tehát ezért kívánhatja a legfőbb patrónátusság megmaradását, ellenben a következő idézetben határozottan kijelenti:/ "Püspököknek és egjéb Tanitoknak tisztetek hogj az Ecclesiát tanítsák es nem az uralkodás." /A tanítók alatt mindég csak a papokat kell érteni!/"

"A köz népnek nyelvén, a melyet ő tud,,kell a Szent Írásnak hirdetetni." /Ez alatt nemcsak a latin nyelvű prédikációk mellőzését kell értenünk, hanem ide kell soroznunk az egyház igazgatása alá tartozó iskolai oktatást is./

E tételéből tehát az tűnik ki, hogy a szerző nemcsak református, de éppen puritánus volt s minthogy dogmái többé-kevésbé mérsékeltek, minden habozás nélkül reá mutathatunk Apáczaire, mint e munkácska szerzőjére. Ehhez csatoljuk az előbb már említett körülményt, hogy két különböző szerző egy és ugyanazon, hosszú mondatokból összetett címzést még abban az esetben sem alkothatott, ha a megjelölt szöveg tartalmilag különböznék is.

E könyvvel kapcsolatosan még arra a nagyon fontos jelenségre is fel kell figyelnünk, hogy Apáczainak Fogarasi Mátyás nevű tanítványa által közvetített tételeit ⁵⁾ e kéziratban is megtaláljuk, így a többek között:

Meny Ország: Az Ujjá születetlen embernek nincsen szabad akaratya a' lelkiekben.

Fogarasi: Van-e az embereknek a véték állapotjában szabad akaratjuk a szellemi dolgoknak isten törvényével egyezőleg való cselekvésére? /Negative./

Meny Ország: A Szent Lélek szinte ugj mint az Atya és a' Fiu igaz Isten.

Fogarasi: A Szentlélek igaz isten és isteni személy-e? /Affirmative./

Meny Ország: A Christus természeti szerint igaz Isten.

Fogarasi: A Krisztus igaz isten és így az Atyával egyenlő- és egy állományu-e? /Affirmative./

Meny Ország: A kenyérnek és bornak Christus' testévé és vérévé való létel ellen.

Fogarasi: Az urvacsorában Krisztus testét és vérét eszik és isszák a hívők? /Negative./

Meny Ország: Az emberi érdem ellen.

Egyedül a Christus közben járo és esedező az egekben.

Fogarasi: Vajjon a kegyesek jó cselekedetei érdemül szolgálnak-e másoknak az örök élet elnyerésére? /Negative./

Ezeknél talán még jellemzőbb Fogarasinak valószínűleg 1658-

5) A Fogarasi által elmondott tételeket Koncz József: A marosvásárhelyi ev. ref. kollégium története /M.-Vásárhely, 1896./ 90.lapjáról idézem.

ban tartott "Disputatio de mente humana" címet viselő vitatkozásában az a tétel, amelyre Bán Imre különösen is felhívja a figyelmünket, hogy a fejedelemnek joga van az isteni törvény helyes megtartása céljából az egyháznak nemcsak igazgatási, de liturgiai ügyeiben való kormányzására is.⁶⁾

Ezt a tételt a debreceni kézirat röviden így foglalja össze: "A Királyokra és Fejedelmekre tartozik az Ecclesiának gond viselése."

Bán Imre a Brandmyllerus könyvében talált kéziratot nagy valószínűséggel onnan eredezteti, hogy - Seivert szerint - Apáczai 1653 karácsonya előtt nyilvános vitatkozást tartott "wider die Gottesleugner, Heiden, Türken, Juden, Römisch-katholischen, Lutheraner, Sozinianer, Arminianer und Widertäufer."⁷⁾ Bán Imre helyes észrevétele - azt hiszem - minden további latolgatás helyett elfogadható s ezért ha e vitatkozás kidolgozásának végleges formájának első kiadása el is veszett, most azonban előkerült annak első tervezete, végleges formájának második kiadását pedig a FMK-ban s a Lugosy-féle debreceni kéziratban kell látnunk.

Ami már most Apáczai e munkáscájának címét illeti, annak gondolatát - a kézirat címe fölé irt jelíggel együtt - Máté evangéliumának VII. részéből merítettnek állapíthatjuk meg; ennek ugyanis 13-15. verse így szól:

"Menjetek-bé az Örök életre a szoros kapun, mert tágas kapu az és széles ut, a melly veszedelemre viszen, és sokan vagynak, kik azon járnak.

Mert szoros kapu és keskeny ut, a melly viszen az életre és kevesen vagynak azok, a kik azt megtalálják.

Őrizétek magatokat a hamis Prófétáktól, kik hozzátok jönnek juhoknak ruhájokban, de belől ragadozó farkasok."⁸⁾

E Brandmyller-féle könyvvel kapcsolatosan még arra a lényeges jelenségre is fel kell figyelnünk, hogy az Apáczai utáni könyvtulajdonos nevét a címlap aljára ilyenképpen jegyezte fel: "Ex lib-

6) Bán Imre: Apáczai Csere János. Bp. 1958. 486.

7) Bán Imre: Apáczai Csere János. 419. - Bán Imre: Megjegyzés He-repei Jánosnak Apáczai Ismeretlen műveiről szóló közleményeihez. ItK. 1964: 453.

8) A Szent Bibliának Újj Testamentumi része. Ultrajaktomban 1794-ben. 6.

ris Georgii Martonfalvi ab A. 1664." E kiváló férfiú Apáczainak mindenben lelki és módszerbeli követője, e könyvet a netalántán még életben levő özvegyétől vásárolta. E könyv pedig nemcsak az egyező tanulmányokért, hanem az előző tulajdonos személyéért magáért is becses volt előtte, hiszen Apáczait őszintén tisztelő barátja volt, de máskülönben is mindketten délkeleti Erdély szülöttei lévén, Mártonfalvi netalán oskolatársa is lehetett a tiz esztendővel idősebb Apáczainak.

A további tulajdonos: "Steph. Huszti" azonos lehet azzal a diákkal, aki 1682-től 1686-ig Debrecenben, attól kezdve pedig Kolozsvárt tanult s nevét az utóbbi város kollégiuma tógátusainak névsorában úgy találjuk bevezetve: "Stephanus Huszti satisfecit: academias revisit."⁹⁾ Tulajdonába Mártonfalvinak 1681 április 23-án történt elhunytja után juthatott. E könyv megszerzésekor a majdan kiváló debreceni orvos és kollégiumi tanár¹⁰⁾ még csak itthon tanuló diák volt.¹¹⁾

A "Meny Ország...Kapuja"-nak kinyomtatott példánya, amelynek mai hollétét nem tudhatom, 1672-ben Kolozsvárt újra prelum alá került 12°-nyi 11 sztl levelen, de ennek megmaradt példányaait is csak nehezen hozzáférhető helyen őrzik.¹²⁾ Ezek közül a kiadások közül valószínűleg az 1656. évi, avagy a még korábbi megjelentetésű elveszett kiadás megvolt Bornemisza Anna fejedelemasszony radnóti könyvtárában is. Az 1671 július 1-i számbavételnél így találtam feljegyezve: "David Parityaja Sarga quantitasban van, melynek az vegiben meny Orszagnak ki nyittatott Szoros kapuja." "Ugyan effele szoros kapu kettő." Ezeket az utóbbi példányokat azonban az 1675. esztendei számbavételkor már nem említik.¹³⁾ Bizonyosan elajándékozta a fejedelemasszony. Így tehát a korábbira s nem a későbbi kiadásra kell gondolnunk, mert az 12°-nyi, migsem a hoz-

9) Nomina studiosorum collegii Claudiaci. 13. /A kolozsvári akadémiai levéltárban./

10) Ezt bizonyítja Bán Imre szíves figyelmeztetése is. ItK. 1964: 483.

11) M. Zemplén Jolán: A magyarországi fizika története 1711-ig. Bp. 1961. 207-08. - Mátrai László: Régi magyar filozófusok XV-XVII. század. Bp. 1961. 167-180., 220-21.

12) RMK. I. 1130.

13) Szerző: Könyvészeti tanulmányok. Kolozsvár, 1942. 50.

zája kötött "Dávid Parityájá"-nak csak az 1661. évi nyomtatványa volt ugyanilyen méretű, ellenben az 1658. esztendei kiadása 8° nagyságú.¹⁴⁾ Lehetséges azonban az is, hogy a radnóti könyvtár az elveszett első kiadást őrizte.

A fejedelemasszony ugyane könyvjegyzékének végéfelé azt jegyezte fel, hogy "1676. 20 Febr. Segesuart ezeket az Könyveket vottam...Negj(,) mennyorszagnak szoros kapuiat vagy proba kövit."¹⁵⁾ Ugy látszik, hogy ez a könyvecske eléggé közkedvelt volt.

Változata: ItK. 1964:479-82.

14) RMK. I. 930. és 975.

15) Szerző i.m. 54.

Apáczai Csere János nyelvtanulásának nyomai

I.

A debreceni református nagykönyvtárban őrzik "Dictionarium Latino-Arabicum Davidis Regis... Labore et diligentia Joannis Baptistae Dvval Regij Linguarum Orientalium Interpretis. Parisi, 1632." című munkának egy példányát. Ehhez hozzá van kötve: "Liber Psalmorum Davidis Regis, Et Prophetarum Ex Arabico Idiomate in Latinum translatus ... A Gabriele Sionita Edeniensi, et Victorio Scialae Accurensi Maronitis Monte Libano, Philosophiae, et Sacrae Theologiae professoribus. Romae, 1614."¹⁾

E kötet belső borítólappján kézírással beírva: "Const...tal. 2. stűf. 25.", a hátsó belső borítólapon feljegyezve: "Const...tal" /Egy-két szó kiszakítva./ Utána saját kézzel beírva: "Johannis Tsere Apatzaini Ao. 1650 Ap. 18. Trajecti."²⁾

Majd a hátsó B. őrlapon található szöveg, amelyben Apáczai szép, tiszta, de nagyon elaprózott írására ismerhetünk: "Psalmi, quos ex Latino Arabice exposui, tecta columna Arabica, sunt: 116. 133. 132, 1. 150. 151. 99³⁾ 6. 130. 129. 3. 12. 14. 122. 127. 126. 119. 120. 123. 124. dum vero a capite ad calcem."

E versek első szakaszának Károlyi Gáspártól magyarra fordított szövege a következőképpen hangzik:

116. zsoltár: "Szeretem az Urat, mert meghallgatja az én szómat és az én imádságomat."

1) Könyvtári jelzése: E. 202.

2) Apáczai e könyvvásárlását időrendben megelőzi az 1650. évi március 23-án és 27-én ugyancsak Utrechtben Voetius Ghibertus irányítása alatt "Dispytatio Theologica, Continens Introductionem ad Philologiam Sacram" című vitatkozása /RMK.III. 1756./

3) Tévedésből eredetileg 199 volt írva, de egyidejűleg maga Apáczai az "1" számot utólag áthúzta.

132. zsoltár: "Emlékezzél meg, óh Uram, Dávidról, és minden ő nyomorúságáról."

133. zsoltár: "Ime, mely igen jó és mely gyönyörűséges dolog az atyafiaknak egyességben való lakások."

1. zsoltár: "Boldog ember az, aki a hitetleneknek tanácsokon nem jár, és a bűnösöknek utjokon nem áll, és a csufolóknak székeiben nem ül."

150. zsoltár: "Hallélu-Jah! Dicsérjétek az erős Istent az ő szentséges lakhelyében; dicsérjétek őtet az ő kiterjesztett erejéről."

151. ?

99. zsoltár: "Uralkodik az Ur, akár mint dühösködjének a népek, a Kérubimokon ül, akár mint tétovázzon a föld."

6. zsoltár: Dávidnak zsoltára, az Éneklőmesternek adatott a nyolchuru Neginóthra."

130. zsoltár: "A mélységből kiáltok óh Uram!"

129. zsoltár: "Gyakorta nyomorgattak engemet az én ifjúságomtól fogva, mondja most az Izráel."

3. zsoltár: "Miért dühösködnék a Pogányok, és a népek gondolnak hiábavalókat?"

12. zsoltár: "Dávid zsoltára adatott az Éneklőmesternek a seminthre."

14. zsoltár: "Azt mondja a balgatag az ő szívében: Nincsen Isten. Megvesztek, utálatosakká lettek igyekezetekben, nincsen a ki jót cselekedjék."

122. zsoltár: "Örvendezek, mikor nékem azt mondják: Menjünk el az Ur házába."

127. zsoltár: "Ha az Ur nem építi a házat, hiába fáradnak a kik azt építik: ha az Ur nem őrzi a várost, hiába vigyáznak az őrizők."

126. zsoltár: "Mikor az Ur visszahozná a Sionnak foglyait, olyanok valának, mint a kik álmodoznak."

119. zsoltár: "Boldogok, a kik az ő utjokban ártatlanok, a kik járnak az Urnak törvényében."

120. zsoltár: "Az én nyomorúságomban az Urhoz kiálték; és meghallgata engemet."

123. zsoltár: "Te hozzád emelem az én szemeimet, ki lakozol menyekben."

124. zsoltár: "Ha az Ur nem volt volna mi velünk, mondja most az Izrael."

A fent idézett két sor után iratott:

"Lunae	Mane	1 - 19.	Vespera	19 - 34
Martis	Mane	34 - 45	Vespera	45 - 61
Mercurii	Mane	61 - 74	Vespera	74 - 84
Jouis	Mane	84 - 99	Vespera	99 - 108
Veneris	Mane	108 - 119	Vsr 105 Vesp.	119 105 - 139
Saturni	Mane	139 - 151	Vesp. + 151 us = (?)	

que ad Indicem Psalmoru[m]."

Tehát hétfőn reggel 1-13, este pedig 19-34. zsoltár és így tovább mondandó el, avagy fordítandó le. Nagy a gyanum, hogy bárha nem Apáczai jegyezte fel a heti zsoltárjegyzéket, mégis netalán az ő előírása volt ez, amit másvalaki őutána csak ide másolt le valamely szálló lapról, sőt ezeket is hasonlóképpen arab nyelvre fordította le.

A hátulsó második őrlapon dr.Módis László teológiai professzor, kollégiumi és könyvtári főigazgató olvasása szerint azt a héber nyelvű felíratot találjuk, hogy

J â c â J ô c h ä n ä n C s ë r í A p â c â í M i t t r ä n -
s i l v â n ý j â h a c c â í r o h ê b v e t ä l m í d l â -
s ō n h ä q q ô d ë s v e ä c h ä r ý j j ô t l e s ô n ô t .
h a q q ä d m ô n ý j j ô t b ' l b

E szöveg magyarra fordítva, azt jelenti, hogy "Kijött Apácai Cseri János a parányi Transilvániából, aki szereti és tanulja a szent nyelvet és más keleti nyelveket Lugdunum Batavorumban."

Módis főigazgató szíves fordítása szerint, bárha az utolsó sorban foglalt értelmezés lehetne még "szíve szerint" feloldású is, ezzel szemben sokkal valószínűbbnek tartható, hogy benne Leyda egyetemi városnak a rövidítését kell keresnünk.⁴⁾Ezért tehát sokkal hihetőbb, hogy Apáczai e könyvet 1648 szeptember 5-én történt egyetemi beiratkozása⁵⁾ után vásárolta, amikor már nagyobb felké-

4) Itt mondom köszönetet dr.Módis László főigazgató urnak, hogy legnagyobb készséggel engedte meg a könyvtárban való kutatást s hogy a héber szöveget kiolvasni és le is fordítva, felhasználás végett rendelkezésemre bocsátani szíveskedett.

5) Archiv für Siebenb. Landeskunde. N.F. XVI. 212.

szültséggel folytatta tovább a héber nyelv tanulását, amire még Árkosi Benedek gyulafehérvári tanártól nyert ösztönzést.⁶⁾

Együttal azt is hangsúlyoznunk kell, hogy az itt talált héber feljegyzés a legelső, amely Apáczai családi nevét "Cseri" alakban említi. Meg kell jegyeznünk, hogy ebben Apáczai tollhibájáról nem lehet szó, mivel Módis főigazgató felvilágosítása szerint, a második magánhangzó hosszú "i"-vel van írva.

Ugyane könyv hátsó belső borítólapján még három sornyi héber szöveget jegyzett fel Apáczai:

J Ą h v ě ' e l ô h ĩ m h ű b ā r ā ' ě t h ā s s ā m ā j ĩ m

vagyis a tudós Módis László szíves fordítása szerint magyarul:

"Jahve az Isten, Ő teremtette az eget."

Apáczai remek szépen rajzolt írással rőtta fel mindkét héber szöveget. Ez is bizonyítja, hogy gondnal és odaadással foglalkozott e nyelvvel.

A legelől idézett feljegyzésből látható, hogy Apáczai legalább 20 zsoltárt latin nyelvből arabra ültetett vissza s azt arab írással írhatta le, amely azonban nem maradt reánk. Ez tehát egy eddig ismeretlen írásocskája volna, amelyet - mint mondtam - nagyon valószínűleg tovább is folytatott, lefordítva az összes zsoltárokat.

Ez az elveszett fordítás, még ha főiskolai gyakorlatnak is tartjuk,⁷⁾ ezután felkutatandó írásocska, bizonyítván Apáczai szorgalmát és nyelvtudását, amiről Bethlen Miklós úgy emlékezik meg, hogy "nemcsak titularis, hanem valósággal ugyan doctus doctor volt, a zsidó és ahhoz tartozó chaldeica, syriaca és a görög nyelvben csudálatosan nagy perfectióra ment volt."⁸⁾

Változata: ItK. 1964. 478.

II.

Apáczai Csere János a Magyar Encyclopaedia előszavában a többek között arról számol be, hogy Geleji püspöktől külső országokbeli akadémiákra küldetvén, ott "Az alaposabb és magasabbrendű

6) Szerző: Árkosi Mihály Benedek. (E kötetben).

7) Ezt bizonyítja Bán Imre szíves figyelemztetése. ItK. 1964: 483., valamint a kéziratomban eszközölt helyesbítése.

8) Bethlen Miklós Önéletírása. Bp. 1955. I. 161.

hittudomány oltárán áldozni készülvén, a héber nyelv tanulmányozását vettem elő. Ezt még a tudós Árkosi Benedek ur javallatára kezdettem volt meg,⁹⁾ de a néma mesterek vezetésével egyedül is-tentől segítve /senki sem volt ugyanis abban az időben a fehérvári kollégiumban, aki e szent nyelvet tanította vagy tanulta volna."/10)

E sorokból megállapítható, hogy hazájában csak könyvből tanulgatott, ezzel szemben hihető, hogy a külsőországokbeli egyetemi előadások voltak tanulásának lehetőségei, ami azonban tudvalevőleg csak a nyelvtan és a könyvolvasás elsajátítására készíthette elő a szorgalmas diákot, de a nyelvhasználat igazi szellemébe csak hosszas és anyanyelvű szakértővel való állandó gyakorlás útján mélyülhetett volna el, erre azonban talán nem is törekedett, hiszen neki nem is volt célja héber nyelvű könyvek írása, hanem csak a biblikus szövegeknek eredetiben való tanulmányozhatása. Tekintettel tehát arra a körülményre, hogy Apáczai Hollandiában a héberen kívül más keleti nyelveket, továbbá görögöt, valamint számos elméleti tantárgyat sajátított el, egyáltalában nem lehetett alkalma a nyelvek szellemébe tökéletesen behatolnia.¹¹⁾

A debreceni református nagykönyvtárban Apáczainak néhány olyan könyvére találtam, amelyet saját kezű bejegyzéseivel tette számunkra megbecsülhetetlen értékűvé. E könyvekre, amelyeket az It. K. 1964. évi 4. számában ismertettem, szükséges azért is újra visszatérnem, mivel ottani közleményemben - bevallom, hogy az én elnézésemből - a latin nyelv betűire átírt héber szövegbe hibák csusztak be.¹²⁾ Emiatt azután a héber nyelv tudós szakembereinek

9) Árkosi Mihály Benedek 1647-1650-ben volt a fehérvári kollégium akadémikus mestere./H.J.-nak Árkosiról írott cikke e kötetben./

10) Bán Imre fordítása a Barta-Klaniczay: Szöveggyűjtemény. I.554.

11) Tapasztalt példára hivatkozva, megemlítem egy szász nemzetiségű kiváló barátomat, mint aki az egyetemen főtantárgyából: a magyar nyelv- és irodalomból mindég kitűnően kolokvált és vizsgázott, doktori értekezésére azonban Dézsi Lajos professzornak az volt a megjegyzése, hogy sok a magyartalanság benne.

12) Ennek magyarázatául szolgáljon, hogy a hasáblevonat átnézésekor hosszabb időre távol lévén otthonomtól, tartózkodási helyemre Módis László becses jegyzeteit s a saját eredeti kéziratomat nem vittem magammal, nem számítván cikkem időközi megjelenésére.

adtam gondot a szöveg helyes értelmezésében és Apáczai nyelvtudásának mértékében.¹³⁾

A Debrecenben talált könyvek egyike Duval Jánosnak 1632-ben Párisban megjelent "Dictionarium Latino-Arabicum" c. könyve.¹⁴⁾ Ennek hátsó belső borítólapján a többek között azt találtam bejegyezve: "Johannis Tsere Apatzaini Ao 1650 Ap. 18. Trajecti". E sorokban az alább elmondandók miatt jól megjegyzendő a családnév Csere /Tsere/ alakja. Ezzel szemben a hátsó második őrlapon héber betűkkel írt szövegben "Jôhăănă Csêrî Apăcâi" saját magamegnevezése olvasható. Ezt figyelembe véve, a leghatározottabban kijelenthetem, hogy Apáczai egy és ugyanazon időben semmiképpen sem írhatta családnévét két különböző alakban, ezt pedig annak tudatában állithatom, mert tekintetbe veszem az "i" végződésű családnév fejlődési menetét. Minthogy pedig egyik régebbi dolgozatomban Apáczai összes magamegnevezését táblázatba foglalva, már megállapítottam, hogy kb. 1653 -ig mindéig csak a "Csere" s csak külső országokból történt hazatérése után használta a "Cseri" névalakot.¹⁵⁾ Ebből azután önként következik, hogy a Debrecenben talált héber szövegű bejegyzése semmiképpen sem lehet egyidejű az 1650. évi könyvvásárlás időpontjával, sőt csakis 1653 után már hazájában rajzolta be könyvtárának e kötetébe. Ha tehát tekintetbe veszem a jeles Scheiber Sándor megállapítását Apáczai héber nyelvi tudásával kapcsolatosan, ki kell mondanom, hogy a hasonlóképpen kiváló hebreista Eisler Mátyás jóindulatu véleménye ellenére sem sajátította el tökéletesen a héber nyelvet.

Emellett azután - bár magam egyáltalában nem értek a héber nyelvhez - mégis azt hiszem, hogy Módis László indokaival abban is föltétlenül egyet kell értenem, hogy a szöveg utolsó betűi csakis egy helynévnek rövidítési jellel is megjelölt rövidítése s ezért a mondatban is jó helyet foglalnak el. Ugyanis a bejegyzés szerint Apáczai kijött Erdélyből s ezért azt is meg kellett neveznie, hogy ugyan hová? vagyis oda, ahol kedvvel tanulja a szent nyelvet és más keleti nyelveket.

13) Scheiber Sándor: Apáczai Csere János héber bejegyzése. It. K. 1965: 86. és Módis László válasza. MKvSzle. 1966: 39.

14) Könyvtári jelzése: E. 202.

15) Szerző: Apáczai Csere - Apáczai Cseri. E kötetben.

Tudjuk, hogy Apáczai először Franekerában iratkozott be az egyetemre, ahol ekkor Coccejus János, a kor egyik legkiválóbb hebreistája tanított,¹⁶⁾ Apáczai azonban itt még aligha foghatott hozzá e nyelv tanulásához, hanem csak ismerkedhetett az egyetemi élettel és szokásokkal s ezen kívül az Amesius hagyatékaképpen itt élő puritánus szellemmel, ellenben a nyelvek tanulására még nem fordíthatott időt. Erre mutat az a helyzet, hogy mintegy hat hét múlva már eltávozván a városból, a nemkülönben jeles tanárokkal ékes Leydában iratkozott be az egyetemre. Itt Erpenius és Golius voltak a keleti nyelvek professzorai,¹⁷⁾ akiknek hihetőleg szorgalmas tanítványa volt. Mindezeket a körülményeket latolgatva, merem hinni, hogy Apáczai héber nyelvű bejegyzésének végén levő rövidítést inkább Lugdunum Batavorum-ra kell feloldani, megjelölván, hogy komolyan csak itt kezdett hozzá a héber nyelv tanulásához. Erre azután nemcsak a Módis László által meglátott rövidítési jel lehet bizonyíték, hanem az a helyzet is, hogy ez a két szó a felirat legvégén egymagában külön kiemelt sort alkot, holott ez akár a megelőző sorvégén is jól elférhetett volna, mint ahogyan ezt Módis is világosan megindokolja.

Ugyane könyv hátsó belső borítólapjára ugyancsak héber szöveggel írta fel Apáczai: "Jahve az Isten, Ő teremtette az eget."

A lényeg tehát az, hogy - amint már mondtam - Apáczai mindkét héber szöveget nyelvtanulásának befejezése után, már hazatérte után jegyezte be a könyvbe.

- .0. -

Apáczainak egy másik kötetében, amely Erpenius Tamásnak, 1625-ben Lugdunum Batavorumban megjelent "Psalmi Davidis Regis et Prophetarum Lingva Syriaca" /etc./ c. munkáját tartalmazza,¹⁸⁾ a hátsó őrlapon "Joh. Tsere Apatz Trajecti Ao 1650 Martii 21" bejegyzést találtam. Apáczai könyvtárának e darabja azt bizonyítja, hogy tulajdonosa a sziriai nyelvet is tanulta s netalán éppen a most felsorolt könyvek 1650-ben Utrechtben történt megvásárlása vall arra, hogy végül is ekkor és itt kezdett az arab s a szir nyelveknek tüzetesebb tanulásához.

Változata: MKSzele. 1966: 40-43.

16) Bán Imre: Apáczai Csere János. Bp. 1958. 94.

17) I.h. 95-96.

18) Könyvtári jelzése: E. 201.

Apáczai Csere János könyvtárának töredéke

Az elmúlt századokból vajmi kevés könyvgyűjtőt tarthatunk nyilván, pedig mindenik, iskolát járt ifjunak kellett kisebb-nagyobb könyvtárának lennie. Különösen igaz ez az állítás a külföldi akadémiákra bujdosott diákokkal kapcsolatosan. Anyagi javaik szerint közülük nem egy százakat is költött könyvvásárlásra. Ha a külföldi egyetemek tanulóinak névsorából kiirjuk a magyarországi és erdélyi tanulók nevét, e számtalan névvel együtt ugyanannyi magán-könyvtár egykori meglételéről lehetne megemlékeznünk, csak-hogy e gyűjtemények sorsa kérszéletű: élete rendes körülmények között a gyűjtő halálával meg is szűnt. Azután szétkallódott; legjobb esetben egy-egy közkönyvtárban találhatjuk meg a pusztulást elkerült egyik-másik kötetet.

A hollandiai egyetemeken tanult Apáczai Csere Jánosról tudjuk, hogy ő sem lehetett valami bőséges anyagi javakkal megáldva, hiszen - II. Rákóczi György fejedelemnek édesanyjához 1656 január 10-én írott levele szerint - "Apáczaihoz semmi közünk, kegyelmes asszonyom, collegium költségével püspök uram taníttatta",¹⁾ és még az ismeretekre szomjas, jeles tudományu teológiai doktor hihetõleg minden pénzecskéjét könyvvásárlásra fordította. Így azután, amikor 1653 augusztus 25-én hazaérkezvén, - széchi Seres István sáfárpolgár számadáskönyve szerint - Kolozsvárról "viszi Apalcza i Janos Deakot Enyedigh Czompo Leorincz 3 louon mil(liaria) 5. tesszen fl. 1. den. 87. Eodem Az portekajat Viszi Fodor Istuan 8 ökrön, tesszen fl. 2.den. 50."²⁾ e portékák között bizonyosan nem egy

1 Szilágyi Sándor: A két Rákóczy György fejedelem családi levelezése. Pest. 1875. 499.

2 Sáfár 1653: 40. (Klt.)

hordó könyvvél is meg volt rakódva. Apáczai ugyanis bár feleségestől érkezett, a messzi földről részben hajón, részben pedig szekérművel utazva, feltételezhetőleg mégis csak a legszükségesebb egyetmást hozta magával, tehát butorféjét éppen semmit. Ezt bizonyítja az a körülmény is, hogy Kolozsvárra 1656 június 11-én történt visszatértükkor, az egyházközség pénzén csináltatott butorokkal berendezett ház várta az itteni iskolához rendelt új scholamestert.³⁾

Az ekkor készült berendezési tárgyak között volt "1 kön tartó" is, amelyet 2 forint 50 pénzért készített az asztalos.⁴⁾ Ennek a könyvtartónak, vagyis bibliothecának polcain állott köteteket szeretnők megismerni, sajnálatos körülmény azonban, hogy csak nagyon kis töredékéről lehetséges beszámolnom.

Apáczai könyvtárának köteteiül legelőbb is azokat a műveket sorolom fel, amelyeket az egykorú bejegyzések alapján az ő kétségtelen tulajdonául állapíthattam meg. Hihető, hogy könyveinek legtöbb darabja ahhoz az intézethez került, amelynek maga is tanára volt s amelyért minden fáradozását, egészségét s így életét is feláldozta. E könyvek számát azután az évszázadok folyama alatt bekövetkezett elkallódás fogyasztotta meg.

I. A kolozsvári református kollégium nagykönyvtárában a teljes könyvvállomány átkutatása alkalmával került elő az alábbi néhány kötet:

1. Alcmarianus. *Adr. Meti Alcmariani Arithmeticae Libri Duo: Et Geometriae Libri VI.* - Lygdvni Batavorvm, 1650.

Valószínű, hogy Apáczai ennek a könyvnek az alapján tanította a nagyobb számtant, amely - Bethlen Miklós szerint - azelőtt "a magyar nemzetségben hirrel sem hallatott az arithmetikának négy első speciesén kívül."⁵⁾

3 Herepei János: Apáczai Csere János kolozsvári lakozásának ismeretlen részletei. *Páosztörtüz*, 1925: 260-62.

4 Istvándy Balint és Kecely Gergely református quartások 1655/56. évi Szamado Regestomok. 34/B. levél. (RefLt.)

5 Bethlen Miklós Önéletirása. Pest, 1858. II. 231. lapjáról idézi Szilágyi Sándor: *Vértanúk a magyar történetből*. Pest, 1867. 107.

Apáczai saját tulajdonának megállapításához idézem a címlapra írt egykori feljegyzést:

"Andr. P. Portsalmi - post mortem Joh. Apaczii."

E könyv tehát Apáczairól Porcsalmira s Porcsalminak 1681 május 19-én történt halála után - bizonyosan mint hagyaték - jutott a kollégium tulajdonába.

2. Althusius. Johan. Althusii U. J. D. Politica. - Herborn, 1625.

Althusius János (1557-1638) herborni tanár, majd emdeni városi ügyész művelben a népfenség elvének szószólója; küzdött a boszorkányperek ellen is.⁶⁾

E kötet előző őrlevelének A. lapjára kézirással a következő sorok vannak feljegyezve:

"Charissimus librorum Stephani Katona Geleini⁷⁾ Anno 1653
Franequerae Frisorum - Imó Sum ex Libris - Matthiae Varadinj,
mpria - Anno Dni 1658. Claud."

Ugyanannak B. lapján az alábbi kézirást találtam:

"Sum ex libris M. Varadj - Ao 1659. Claudiopolj mpria - Qui pro Justino historico, Curtio et Sallustio cessit Joh. Apacio Claudiop. ao 1659 Maji 1. - ex donatione Praeceptoris sui Pauli Tsernatoni post - mortem D. Apaczai. fl. - Valentini K Istvandi et amicorum ejus. - Anno 1661 die..."

A címlapon sajátkezű névaláírással:

"Joh. Apacii - Theol. Doct. et Prof."

E kötet azonos azzal a példánnyal, amelyről 1658 december 27-én ifjabb Geleji Katona Istvánhoz, régi barátjához intézett levelében maga Apáczai beszámol. Ugyanis Geleji "szerelmes gyermeke halálából, sok kárvallásából és mostani szomorúságából származott szomorú állapotjában" szorult anyagi helyzetén valamennyire enyhítendő, könyvtárának, vagy legalábbis egy részének eladására határozta el magát. E szerint Eutropiust maga Apáczai vette meg olyan áron, amilyennél többet nem is lehetne kapni, azonban most ajándékképpen visszaküldi. "A Socratest Tsernatoni uram vette meg, ité-

6 Dézsi Lajos: Világirodalmi Lexikon. [Bp. 1931.] I. 93.

7 Ifj. Geleji Katona István teljes neve utólag kihuzva.

lem egy forinton. Az Althusius egy deáknál vagyon, többet nem tudok".⁸⁾ Emellett azonban még egy másik eladásról is van tudomásunk, ugyanis a kollégium Apáczai-albumában levő feljegyzés szerint: ugyancsak 1658-ban "Generosus et Amplissimus D.Nicolaus Váradi emit Globum Coelestem ac Terrestrem cum Institutione Astronomica de Usu Globorum Gvil. Blaev.(Tallero) Imper(iale) 12." Ez az ég- és földgömb, a hozzátartozó utasítással együtt hasonlóképpen Geleji tulajdona volt, amelyet - a ma is meglévő Institutio kötési táblájára nyomott super-exlibris szerint - 1652-ben Utrechtben vásárolhatott.⁹⁾ Bizonyosnak tarthatjuk, hogy ezeknek az instrumentumoknak megszerzésére Apáczai beszélt a gazdag Váradi Miklósnak, Bethlen Miklós nagypapjának.

A megelőző idézetből tehát megállapíthattuk, hogy Geleji könyvtárának darabjai közül Althusiust egy Váradi Mátyás nevű kolozsvári diák vásárolta meg, Apáczai azután 1659 május 1-én övele cserélte el három latin auctorral. Majd az ő halála után Csernátoni Pál kollégiumi lektor tulajdonába jutott. Ugyanez a Csernátoni, mint az ifju Bethlen Miklós nevelője, 1661 májusában tanítványával együtt külföldi akadémiákra utba indult.¹⁰⁾ Ugyane tájban kellett e könyvnek is újra gazdát cserélnie. Bethlen Miklós külföldi tanulása közben megemlékezik egy Istvándi István nevű ifjuról, akinek atyja Istvándi Bálint. Ez "Kolozsvárott igen gazdag első református ember, és e veszett tékozló fiu egyetlen egye volt, és az atyám(ért) s az én hiremért adta volt inasnak hozzá-m."¹¹⁾ Lehetséges, hogy Bethlen Istvándi keresztnévében tévedett, hiszen így mosódhatott el emlékezetében többek között a schola egyik tanárának, Sikó Jánosnak is keresztnéve Mihállyá.

A kollégium könyvtárában találtam egy másik könyvet is, amely Istvándi Bálint adományából 1668-ban került a kollégium tulajdonába.¹²⁾ Valószínű, hogy Althusius is ezzel együtt jutott az "alma mater" bibliothecájába.

8) Szilágyi S.: Vértanuk. 141.

9) Szerző: Néhány adat gróf Bethlen Miklós tanuló-éveiből. EM. 1938: 295-96, és e kötetben.

10) Bethlen Miklós Önéletírása. I. 271.

11) I.h. I. 335-36.

12) A kollégiumi könyvtár K. 10. jelzésű kötete.

3.Apáczai. Disputatio Theologica Continens Introductionem Ad Philologiam Sacram,... Ventilandum Proponit, Johannes Tsere Apatza Transylvanus. - Ultrajecti, 1650.¹³⁾

A címlapra írt kézírással:

"Johannis Apacii, post mortem ejus Andreae Portsalmi."

E füzet tehát a szerző saját példánya volt, amely - halála után - egykori tanára, majd tanártársa tulajdonába jutott, majd Porcsalminak 1681 május 19-én történt elhunytá után szállhatott a kollégiumi könyvtárra.

4.Calepinus. Ambrosius Calepinus Passeratii, Sive Lingvarum Novem...Dictionarium. - Lvgdvni Batavorvm, a XVII. sz. közepe táján (?).

Calepinus e kötete kilenc nyelvű lévén, nem tartozott a szavak magyar jelentésével is bővített kiadás-sorozathoz.

Az előlő belső borítólapon levő bejegyzés szerint:

"Constat tal. imp. 2. stif. 20 Johannis Tsere Apatzaei. Lejdae. 1651 Maj: 24."

A címlapon ugyancsak sajátkezü névmegjelöléssel:

"Andr. P.Portal Lectoris. Ministr. R. Claudiop."

E szótárt tehát Apáczai még külföldi bujdosása idején, 1651. május 24-én Leydaban vásárolta. Ára 2 császári tallér és 20 stüiver volt. E bejegyzés új részletet tár fel Apáczai külföldi tartózkodása idejéből. Ugyanis a harderowyki akadémia anyakönyve azt bizonyítja, hogy Apáczai - Utrechtből átjőve - 1651 április 3-án itt iratkozott be továbbtanulás céljából.¹⁴⁾ Majd április 22-én ugyanitt tartotta teológiai doktorátusi vitatkozását.¹⁵⁾ E két adat alapján úgy tudtuk, hogy 1653 nyarán való hazatéréséig állandóan e városka egyetemén tartózkodott, amde - amiként a fenti saját kezű írása tanúsítja - egy hónappal doktorrá való avatása után már Leydaban vásárolt könyvet, ennek pedig azt kell jelentenie, hogy 1648-49.évi leydai tartózkodása után ismét csak vissza-

13 RMK. III. 1756.

14 Zoványi Jenő: A harderowyki egyetem magyarországi hallgatói. ItK. 1891: 433.

15 RMK. III. 1773.

tért e jeles akadémiára, ahol azután netalán egészen 1651 szeptember 30-án Utrechtben tartott esküvéje tájáig¹⁶⁾ hallgatta tovább az itteni kiváló professzorok előadásait.

Apáczai e könyvének sorsára vonatkozólag a következő megállapításokat tehetjük. Porcsalmi Pap András 1642-től 1667-ig volt a kolozsvári schola lectora, miközben Apáczainak, mint diáknak, tanára, az 1656-59. években pedig tanártársa. Annak ellenére, hogy külföldi akadémiákon soha sem járt s csak a fehérvári academicum collegiumot végezte, kiváló képességeiért a kolozsvári egyházközség 1667-ben második papjául választotta, majd Kovásznai Péter püspök halálával megürült főpapi tisztségbe lépve elő, egyúttal a kolozs-kalotai esperességet is elnyerte. Képzett, okos fő volt, aki egész életén keresztül gyarapította könyvtárát, így váltotta magához Apáczai halála után könyvtárának tekintélyes anyagát is. Az 1681. esztendőben, mint pap, nyugalomba vonult, nyugalmi idejét azonban nem sokáig élvezte, mert május 19-én már meg is halt.¹⁷⁾ Könyvtárát - úgy látszik - a kollégiumnak hagyományozta. Ekkor juthatott ez a kötet is egykori scholájának nagykönyvtárába.

5. Farkas. Problemata Aliquot Ad Politiam Ecclesiaticam De Scholis. Quae...proponit Jacobus Farkas, Alistalinus Pannonio-Ungarus. - Ultrajecti, 1652.¹⁸⁾

A címlapra irt kézírással:

"Apáczai Jano..." A következő néhány betűt a könyv bekötésekor a könyvkötő vágta le. Kiegészítése: ...sé, vagy ...snak lehetett. Ugyanis e név egykoru, de nem Apáczai kezeirása, hanem e füzet a szerzőtől relajánlott tiszteletpéldány lévén, bizonyosan ő írta reá a megtisztelt barát nevét.

6. Galenus. ΓΑΛΗΝΟΥ. A. Galeni Librorum Pars Prima. - Venetiis, 1525.

A címlapra irt kézírással:

"Emericus Sulyok Collegij Sociis Jesv Claudiop. 1604."¹⁹⁾

16 Gyalui Farkas: Apáczai Cseri János életrajzához és műveinek bibliográfiájához. Kolozsvár, 1892. 8.

17 Temetési kártája a kolozsvári-farkas-utcai templomban.

18 RMK. III. 1814.

19 Ez a sor ki van húzva.

Dono dedit rñdus c^l clarissimus D. Johannes M. Enyedi, v. D. in Eccl. Gyaluiensi Minister etc. Jo- hanni Chierj Apacio Theol. Doctori et Profess. Ao 1658 Nov. 9. Claudiopoli Ejusdem Relic- ta dono dedit Scholae Claud. Reformat. Anno D. 1660. die 20 Febr.

E bejegyzést Apáczairól írott tanulmányában Szilágyi Sándor is idézte,²⁰⁾ a kiváló tudós közlésébe azonban sok hiba csuszott bele.

Az idézetből megállapíthatólag tehát e munkát, amely egykor a jezsuiták kolozsvári nevezetes kollégiumáé volt, Enyedi M. Já- nos gyalui református pap 1658 november 9-én Kolozsvárt ajándé- kozta Apáczai Csere János teológiai doktornak és professzornak. Az ő halála után, bizonyosan végakarata következtében, özvegye már 1660 február 20-án a kollégiumnak adományozta.

7. Junius, Franciscus: ΠΡΟΤΟΚΤΙΣΙΑ, Seu Creationis...Historia. Basel (?), 1589.

A címlapra írt sajátkezű irással:

"Joh. Apacii emptus Oct. 25 1658. Claud."

utána folytatólagosan, de más kezeirásával:

"post Scholae Orthod. Claudiopolit."

E bejegyzés is bizonyítja, hogy Apáczai hazatérése után sem szűnt meg könyvtárát újabb és újabb könyvvásárlásokkal gyara- pitani. Hihető, hogy e kötetet is a Gyaluból bemenekült Enyedi Já- nostól vásárolta, minthogy az idézettekén kívül semmi több tulaj- donos-megjelölés sincsen e könyvben, tehát az elsődleges tulajdo- nosnak is elsődleges vásárlása volt. Ugyanez a kijelentésünk bi- zonyíték emellett is, hogy e mű is közvetlenül Apáczai halála után kerülhetett a kollégium tulajdonába.

8. Keppler. Joannis Keppleri Harmonices Mundi Libri V. - Linz, 1619.

Keppler e munkájában a bolygók periódusai és a távolságok közti összefüggést fejtegeti. Ez a kiadás különben e műnek első megjelentetése.²¹⁾ Bethlen Miklós Apáczai tanítási módszeréről

20 Szilágyi S.: Vértanuk. 101.

21 Dézsi Lajos: Világirodalmi Lexikon. II. [Bp. 1932.] 1023.

szólva, adja tudtunkra, hogy "fogja a Virgilius Georgicáját, azt kezdi fordíttatni magyarra a poétákkal, és annak alkalmatosságával physikát, astronomiát, geographiát kezd tanítani, úgy hogy egyszer azt az ő Georgicáját írni s tanulni kezdik a theologiára s philosophiára járók is."²²⁾ Keppler e műve is bizonyítja, hogy Apáczai tanításának anyagához való ismereteket közvetlenül az alapvető munkákból merítette, így tehát tanítványainak tartott magyarázata is alaposabb, és közvetlenebb s a kor színvonalán állóbb lehetett az egykori tanítók módszerénél, amely rendszerint rég elavult munkák szövegének elismételgetésében merült ki.

E könyv címlapján három külön névalírást találunk:

"Ex Libris - Blasii Kamuthj Joh Chierj Apacii Andr. Porcsalmi 1660."

E nevek elseje szentlászlai Kamuthi Balázs doboka-megyei főispán, fejedelmi tanácsos személyét jelöli, aki 1628-ban Drágon halt meg, felesége Zeller Ferenc kolozsvári kereskedő Angaleta nevű leánya volt.²³⁾ Kolozsvári rokonságuk révén kerülhetett a könyv Apáczai tulajdonába, az ő halála után pedig közvetlenül jutott Porcsalmi könyvtárába. Hihető, hogy a fiatalon özvegyen és valóban árván maradt van der Maet Aletta urának korai halála miatt teljesen pénz nélkül szűkölködve, szép könyvtárak köteteinek eladásából kísérelt meg egynehány forintot összeszedgetni. Így tehát e mű is vásárlás útján kerülhetett Porcsalmihoz, az ő könyvtárából azután 1681 évben történt halála után szállott a kollégiumra.

9. Zvingerus, Teodor : Methodus Rustica Catonis Atq. Varronis (Basel, é.n.).

Ez a munka M. Porcius Cato: De agricultura és M. Terentius Varro: Rerum rusticarum Libri III. művében kifejtett módszer alapján tárgyalja a földművelést.

E könyv címlapján is három különböző névalírást látunk:

"Joh. Chierj Apacii Mich, Ascanjj Est Thomae Chjere de Apacza.

Az időbeli sorrend föltétlenül Ascaniussal, a korábbi gyula-

22 Szilágyi S.: Vértanúk. 107.

23 GenFüz. 1911: 107-08.

fehértvári scholabeli tanárral, majd orvosdoktorral kezdődik. Második tulajdonos a mi Apáczaink; az ő tulajdonába való jutás módját megállapítanom nem sikerült. Tőle azután netalán még életében a világi pályára menendő Tamás nevű testvéröccséhez került. E Tamásról mint iskolatársáról, Bethlen Miklós is megemlékezik, megmondva azt is, hogy Hunyad megyében telepedvén le, végül is szép állapotra ment.²⁴⁾ Hogyan jutott azután ez a könyv vissza Kolozsvárra, a bejegyzésekből megállapítanom nem sikerült. Lehetséges, hogy Tamásnak csak iskolai használatra kellett, majd az iskolából való kibocsúzása után megint csak bátyjánál hagyta.

A kolozsvári református kollégium nagykönyvtárában mindössze csak kilenc olyan könyv van, amelynek bejegyzései kétségtelenül bizonyítják, hogy egykor Apáczai saját tulajdonát képezték.

II. Ezeken kívül azonban tudomásom van róla, hogy a marosvásárhelyi református kollégium könyvtárában is van néhány olyan kötet, amelynek feljegyzései Apáczai tulajdon kezétől erednek. 1914-ben készített saját jegyzeteim elveszésén, Szabó Sámuel tanulmányából idézem az alábbi könyvcímeket:²⁵⁾

1. Herodoti libri novem. - Basileae, 1557.

A címlapra írott kézírással:

"Clarissimo Stephano Gelei donat Joh. Apacius 1655. 26. Jul. Albae Juliae."

E könyvet tehát, mint a fehértvári kollégium egyik rektora, 1655-ben ajándékozta barátjának, külföldi tanuló társának, ifjabb Geleji Katona Istvánnak.

2. Chronicon Carionis, - Witebergae, Anno 1572.

A címlapon sajátkezű aláírásokkal:

"Ex libris D. Joh. Apacii 1659. A. 1660. Factus Thomae Apaczaj, cujus Lux et Salus Jehova."

E kötetről egészen bizonyosan megállapítható, hogy Apáczai professzor halála után került öccse birtokába. Ezt bizonyítja a saját neve elé írott 1660. évszám.

24 Bethlen Miklós. I. 244.

25 F. Szabó Sámuel: Apáczai Csere János Magyar Logikája 1656-ból. Budapesti Szemle. 1863: 17. köt. 494.

3. A harmadik könyv címére vonatkozólag a közlőnek nem lévén feljegyzése, ezért csupán a tulajdonos megjelöléséről számol be, de ezt is csak emlékezetből teszi.

A közlő szerint a címlapon a következő kéziratot találta:

"Est Joh. Cherj Apacius." (?)

Későbbben e név kihuzatott s felébe Pósa-házi írta a sajátját Apáczaitól a Pósa-házi professzorig megtett ut egyelőre ismeretlen.

III. Csupán emlékeztetőül írom ide a következő sorokat. Ugyanis Koncz József tanárnak Gyalui Farkassal közölt adata szerint: "a marosvásárhelyi Teleki-könyvtárnak egyik könyvében, mely Apáczaié volt, 1658. évszámmal "Chieri" (családnév-alak) van írva,"²⁶⁾ a könyv címről azonban nem tudósít.

IV. Apáczainak saját közléséből még egynehány, tulajdonát képezett más könyvről is van tudomásunk, ezeknek azonban további sorsa ismeretlen.

1. Kolozsvárról 1658 december 27-én ifjabb Geleji Katona Istvánhoz intézett levelében írta:

"Az Eutropiust ajándékon megküldöm Keglmédnek ezen embertől, noha a mennyit én érette adtam, csak hogy a keglmedé volt, el nem adhatnók annál fellyebb."²⁷⁾

E sorok magyarázatául szolgáljon, - amint már előbb is szó volt róla - Geleji nagy szükségbe kerülván, könyvei közül Apáczai egyet kiválasztott s barátjára való tekintettel a legmagasabb áron megvásárolta, tehát egy rövidke ideig saját tulajdonát képezett könyvei közé sorozta, most azonban ajándékképpen mégis csak visszaszármaztatja Gelejinek. E munka különben Flavius Eutropius Breviarium ab urbe condita című művének valamelyik XVI., vagy XVII. századbéli kiadása volt.²⁸⁾

A kolozsvári református kollégium könyvtárából előbb már bemutatott Althusius: Politica című munkáját 1659 május 1-én csere útján szerezte meg. Érette Váradi Mátyás deáknak Justinus historicust, Curtiust és Sallustiust adta oda. E könyvek tehát:

2. Quintus Curtius Rufus: De rebus gestis Alexandri Magni.

26 Gyalui Farkas. 6.

27 Szilágyi S.: Vértanúk. 141.

28 Dézsi Lajos: Világirodalmi Lexikon. II. [Bp. 1932.] 634.

3. Justinus historicus kivonatolásában Trogus Pompeius: *Historiae Philippicae*.

4. C. Sallustius Crispus: *Bellum Catilinae*, vagy *De bello Jugurthino* ókori szerzők XVI-XVII. századbeli kiadásu munkái voltak.

V. Jakó Zsigmond egyetemi tanár szíves közléséből tudom, hogy a székhelyudvarhelyi református kollégium könyvtárában reáakadt vdt Piscator ótestamentumi kommentárjainak Herbornban 1646-ban megjelent ivrét nagyságu példányára, amelynek bejegyzése szerint: "Clar. ac Rdo D. Joh. Tsaholci Pastori Ecclae Orth. Claud. fidelis- so mittit Joh. Apatzai." E könyv azután a többi bejegyzés szerint: "Steph. Csengeri 1660. 20 Jan." tulajdonába került.²⁹⁾ Nagyváradí Csengeri Képiró István, Sellyei Balogh István huszti pap, majd Rákóczi fejedelem udvari papjának veje, kolozsvári prédikátor, röviddel ezután Barcsai fejedelem udvari papja, végül pedig enyedi lelkipásztor és esperes volt. E kötet további vándorlásának útját követni nem tudom. A bejegyzések szerinti utolsó tulajdonos: "Gregorii Boda 1742."

VI. Apáczainak a maga könyvtárába is besorozott 1650. évi saját Disputatioja is bizonyíték, hogy bibliotékájában a többi nyomtatott munkája is³⁰⁾ helyet kapott s bárha kéziratban levő művei³¹⁾ inkább íróasztalán szorították a helyet, azokat is ide kell soroznunk. Hasonlóképpen tulajdonában kellett lenniök azoknak a vitatkozásoknak is, amelyeknek egyikét tanulótársa, másikat tanítványa neki is ajánlotta, a harmadiknak szerzőjét pedig maga is verssel üdvözölte.³²⁾

29 Sz-udvarhelyi Koll. 2. sz. polc. (Itt mondok őszinte köszönetet Jakó Zsigmond professzornak gyűjtésének szíves rendelkezésemre való bocsátásáért.)

30 RMK. I. 876., 883. II. 785., 897., 918. III. 1773., 1941. sz. és Szilágyi S.; Vértanuk. 108.

31 Gyalui Farkas: Apáczai Cseri János. - Szinnyei József: Magyar írók élete és művei. - Pintér Jenő: A magyar irodalom története. - Fekete Mihály: A kolozsvári ev. ref. főtanoda régibb és legújabb története. Kolozsvár, 1875. 33.

32 RMK. II. 918. III. 1850., 2114. sz. - Bán Imre: Apáczai Cs. János.

Aki annyira szerette a könyvet, mint szerette Apáczai s aki rövid életideje alatt olyan sokat forgatta azok lapjait, sőt maga is hatalmas betűmennyiséget rótt papirosra, lehetetlen, hogy ne gyűjtött volna gazdag és színvonalas könyvtárat magának. A gyűjtemények szomorú sorsa azonban a legjobb esetben a vándorlás. Különösen áll ez a magángyűjteményekre nézve. Minden ilyen könyvtár, sőt muzeumi gyűjtemény is nagy úgyszeretetnek, buzgóságnak köszönheti létrejöttét, de meghalván a gyűjtő, utána rövidesen megindul a kallódás. - Ugyanigy Apáczai könyvtárának kötetei közül a leggondosabb nyomozással is csak alig néhány darabot mutathattam be, lehetséges azonban, hogy egyes régebbi eredetű közgyűjteményekben, így az Erdélyi Muzeumban is kerülnek majd elő újabb kötetek is, bárha az eredeti állapotot többé már soha sem fogjuk tudni még megközelítőleg sem felidézni.

Amikor az 1933-34. években a kolozsvári református kollégiumi nagykönyvtár köteteit egyenként végiglapoztam s a megállapíthatólag Apáczai tulajdonát képezett könyveket egy csoportba gyűjtöttem össze, feldolgozásukat és közlésüket csak a többi erdélyi könyvtár anyagának tüzetes átkutatása utáni időre halasztottam, ámde ezzel kapcsolatos minden lehetőségem elmúlt s ezért most, Apáczai halálának 300.-ik évfordulóján is csak egészen sovány és száraz adatokkal járulhatok emlékének felujításához.

/Megjelent:

MKvSzle, 1959: 79-85./

Apáczai könyvtárának további nyomai

I. Koncz Józsefnek a marosvásárhelyi református kollégiumról írott közléséből tudjuk, hogy 1689-ben az iskola saját költségén szereztetett be: "Virgilius minden költeménye; Ovidius metamorphosisa; Horatius, Virgilius Georgiconja, fordítás Apáczai Jánostól, kéziratban; Ramus Péter arithmetica és grammatica; Cicero kötelelességekről írt művének magyarázatja magyarul Apáczaitól, Ramussal egybekötve."¹⁾ Koncz ezt a könyvsorozatot a Csulai György püspök által adományozott iskolai anyakönyvből idézi. Kis-Éri rektor azonban 1707-ben már azt jegyezte meg, hogy a könyvtárnak az ő idejéig leltározott kötetei közül "igen sok elveszett ...részt azok hanyagsága miatt, kiknek az iskola törvényei értelmében gondoskodnia kellett volna azokról; részt a mostoha idők miatt." Koncz ezek után megjegyzi, hogy 1884-ben "a régi iskola könyvei közül /már csak/ 50 van jelenleg a tanoda könyvtárában, melyeknek azonosságát határozottan ki lehet mutatni; a többi vagy kicseréltetett, illetőleg eladatott, vagy elszakadott és elvesztett."²⁾ Így történnhetett a fenti idézetben Apáczai névvel megjelölt művekkel is.

A Csulai-féle anyakönyv sorai határozottan nem utalnak rá, hogy Vergilius és Ovidius művei vajjon Apáczai tulajdonai voltak-e? Mégis lehetséges, hogy csakugyan az ő könyvtárából szóródtak szét, bárha Koncz közleményében a központosítás pontosvesszőt tesz az első és a második könyv után; erre azonban mégsem lehetünk különös tekintettel, mivel Bán Imre nagy alaposssággal megírt munkájában kiemelten hangsúlyozza, hogy Apáczai Ovidius és Vergilius műveiből sokszor idéz, sőt hivatkozik Seivertre is, mint aki "ha-

1) Koncz József: A marosvásárhelyi ev. ref. régi iskola ismertetése 1557-1718-ig. Marosvásárhely, 1884. 107.

2) I.h. 107-08.

tározottan állítja, hogy logikát, retorikát, görög és héber nyelvet tanított s Vergilius Georgicáját, valamint Cicero De officiisét magyarázta az ifjúságnak."³⁾

Tehát a Koncz idézetéből kihámozva, feltételezhetőleg Apáczai könyvtárának kötetei voltak:

a, Virgilius minden költeménye /?/

b, Ovidius: Metamorphoseon libri XV /?/

c, Virgilius: Georgica-jának Apáczaitól magától való magyar fordítása./Kéziratban./ - Ez és a következő művek már egészen bizonyosan az ő tulajdonai voltak.

d, Cicero: De officiis-ének ugyancsak Apáczaitól készített magyarázata. /Kéziratban./⁴⁾ Ehhez hozzá volt kötve:

e, az Aristoteles ellenes vértanu Ramus Péter arithmetica-jának és

f, grammaticá-jának bizonyosan nyomtatott példánya.

II. Jakó Zsigmond professzor szíves közléséből tudom, hogy Kelemen Lajos főigazgató a kolozsvári unitárius kollégium könyvtárában is talált Apáczai tulajdonából eredő könyvet, mégpedig:

a, Dávid Ferencnek 1567-ben Gyulafehérvárott nyomtatott "De Falsa Et Vera Vnivs Dei Patris, Filii, Et Spiritvs Sancti Cognitione, Libri Dvo."⁵⁾ Ennek címlapjára írott tulajdonosmegjelöléstörédék: "Andr"...Porcsalmi lektor nevét bizonyítja.⁶⁾ Középen saját kezű bejegyzéssel: "Sum Johannis Chierj Apacii Ex donatione Clarissimi Andreae Portsalmi Collegae ejus verecundi Ao.1657 Jul. 21." A címlap alján XVII. századbéli kéz nevezi meg: "Stephanus Erdeödy mpra"-t, aki hihetőleg azonos azzal az Erdődi V. István enyedi kollégiumi diákkal, akit 1703-ban vittek a marosvásárhelyi schola rektorának, onnan pedig Szeredaszentannára lelkipásztornak. Ugyancsak a címlapon olvassuk: "Sigismundus Sz. Mártoni, possidet ab A. 1713. Constat den. 38. mpra.", végül XIX. századbéli bélyegző nevezi meg a tudós "Nagy Ajtai Kovács István"-t.

E könyvet Apáczai Kolozsvárra történt jövétele után egy esztendő múlva kapta ajándékba.

3) Bán Imre: Apáczai Csere János. Bp. 1958. 287-89, 420, 532.

4) E munkákat i.h. Bán Imre is felsorolja.

5) RMK. II. 106.

6) A név többi részét a könyv javítása közben leragasztották.

b, Az előbbivel azonos helyen őrzik Werbőczinek 1632-ben, Bártfán deák és magyar nyelven nyomtatott "Decretum Latino-Hungaricum, sive Tripartitum"⁷⁾ című művét. Ennek címlapján Apáczai Öccsének ismert kezeirásával található: "Est Thome Apaczaj"; ezután XIX. századeleji kézzel "Francisci Gedő".

Ez a könyv tulajdonképpen nem tartozik a sorozathoz, mivel erre Apáczai professzornak nem volt szüksége, hanem csakis Tamás nevű öccse szerezhette, minthogy ő világi /jogászi/ pályát töltött be.

III. A debreceni református kollégium nagykönyvtárában is találtam egynehány olyan munkát, amely valamikor Apáczainak kétségtelen tulajdona volt.

a, E nagyszerű gyűjtemény egyik kötetének kézzel írott bejegyzése bárha a bejegyző nevét nem örökitette meg, de benne azonnal felismerhető Apáczainak jól olvasható, szép betűket rovó kezevonása. Jóllehet már negyed százada is elmúlt, hogy utoljára láttam saját kézírását, megelőzőleg azonban sok éven át gyűjtöttem az Apáczáival kapcsolatos emlékeket, ennek következtében tehát fenti megállapításomhoz kétség sem férhet, amit különben a kiváló Apáczai-kutató Bán Imre is megerősített. Állításcsamt támogatja még az a körülmény is, hogy a címlap aljára a következő könyvtulajdonos neve van feljegyezve: "Ex Libris Georgii Martonfalvi ab A. 1664."⁸⁾

Ez, az egykori pergament-kötésbe kötött gyűjtélékes kötet az alábbi három művet tartalmazza:

1. Brandmyllerus, Jacobus: Analysis Typica Omnium. N.T. Epistolarum Apostolicarum. - Basileae, 1622.

2. Brandmyllerus, Jacobus: Analysis Methodica Typica Evangeliorum Dominicalium Et Festalium. - Basileae, 1620.

3. Series Locorum Communium Theologicorum. - Basileae, 1620. /I. és II.rész./⁹⁾

b, Ugyancsak egykoru pergament kötésbe kötve találtam másik

7) RMK.I. 605. A fenti két könyv adatait Jakó professzor sziveskedett velem közölni és rendelkezésemre bocsátani.

8) Lásd "Apáczai Csere János kézírása és ismeretlen munkája" című cikkemet. (E kötetben.)

9) Könyvtári jelzése: B. 56.

két művet is. E könyv elülső borítólapján az egykori tulajdonos feljegyezte: "Johannis Tsere Apatzaini Ao. 1650 Ap.18. Trajecti", mignem a hátulsó második őrlapon héber betűkkel: "Jôchānān Cserî Apâcâi mittrānsilvānijā" nevét örökitette meg.¹⁰⁾ E művek tehát:

1, Dictionarivm Latino-Arabievm Davidis Regis ... Labore et diligentia Joannis Baptistae Duval Regij Linguarum Orientalium Interpretis. Parisi, 1632.

2, Liber Psalmorum Davidis Regis, Et Prophetarum Ex Arabico Idioma in Latinum translatus ... A Gabriele Sionita Edeniensi, et Victorio Scialae Accurensi Maronitis Monte Libano, Philosophiae, et Sacrae Theologiae professoribus. Romae, 1614.¹¹⁾

c, Ugyane könyvtárban maradt meg egy másik, pergament-kötésű könyve:

1, Psalmi Davidis Regis et Prophetarum Lingua Syriaca ... a ... Thoma Erpenio ... Lugduni Batavorum, 1625.¹²⁾

E kötet hátsó őrlapjára tintával írott feljegyzés örökitette meg, hogy "Const. tal. 2. st. 10.", ez alatt "Joh.Tsere Apatz /!/ - Trajecti Ao 1650. - Martii 21."

Apáczai gazdag könyvtárának e nagymérvű szétszóródása arra figyelmeztet, hogy más gyűjteményekben sem lenne hiábavaló tovább folytatni a kutatást.

M.KvSzle, 1964: 53-55.

10) A héber szöveget dr. Módos László kollégiumi és könyvtári főigazgató sziveskedett kiolvasni és lefordítani. - E könyv leírását lásd "Apáczai Csere János nyelvtanulásának nyomai" c. cikkemben. (E kötetben.)

11) Könyvtári jelzése: E. 202.

12) Könyvtári jelzése: E. 201.

A praeceptorok fizetése

Török István a kolozsvári református kollégium történetéről írott értékes munkájában Apáczairól azt állapította meg: "Ő eszközlte ki, hogy a fejedelem beleegyezésével 220 forintot (440 koronát) fordítsanak a curátorok a tanítók javadalmazására."

Kétségtelen, hogy kolozsvári beköszöntő beszédében Apáczai méltatlankodva emlékezett meg mind a tanárok, mind pedig a tanítók fizetésének csekélységéről¹⁾ s ezért bizonyosnak is tarthatjuk, hogy minden lehetőit elkövetett nemcsak a tanulók, hanem a tanítók anyagi helyzetének javítása érdekében. Szava valószínűleg Veresmarti Gáspár kolozsvári elsőpapon s netalán Váradi Miklós főpatrónuson keresztül még a fejedelemhez is eljutott. Ezt a körülményt erősíti meg az éppen Török Istvántól megtalált papirosszelet, amelynek felirata szerint: "An(no) 1657. die 21. Martij. Curator uraink a mennyire az ecclesiának mostani fogyatkozása engedi, Urunk kegyelmes resolutiójához is akarván ő kegyelmek magokat accomodalni, rendeltenek az jövőendő hat classicus praeceptoroknak flo. 220. Irtam ezeket a curator uraim akarattyokból. Veresmarthi Gáspár."²⁾ Tehát bizonyos, hogy a gimnáziumi hat osztály tanítóinak javadalmazására az 1657-58. iskolai évtől kezdődőleg folyósították a 220 -magyar forint szegődséget. Ebből a Rhetorica osztály praeceptorának 50 forint s ugyanőneki még külön 5 forint a klasszisok tanvezetéséért; a Poetica osztály tanítójának 45 forint, a Syntaxistákénak 40 forint, az Etymologia osztály tanítójának 35 forint, a Rudimentariusokénak 25 forint s végül az Elementaristákénak 20 forint volt a járandósága.³⁾ Ezt tudva, mindjárt meg is

1) Apáczai Cs. János: Oratio de summa scholarum necessitate. (1894. évi kiadás). 23.

2) EPrL. 1906. 308.

3) Apáczai-Album. /A kollégium levéltárában./

kell állapítanunk: egészen bizonyos, hogy a praeceptorok járandóságát Apáczai tulajdonképpen másképpen óhajtotta volna rendezni. Tervszerűen nagyon valószínűleg egyetértett vele Veresmarti Gáspár elsőpap is. Ismeretes ugyanis Apáczainak egy keltezés nélküli folyamodása Barcsai fejedelemhez, ebben a kollégiumnak eléggé sűrű helyzetét vázolja, különösen hangsúlyozza az osztálytanítók szegényes javadalmazását, megemlítvén, hogy a két felsőosztály oktatójának szegődségét legalább 60-60, a két középső osztályosét 50-50 s a két alsó osztálybeliét pedig 40-40 forintba óhajtaná kiegészíttetni.⁴⁾ Ez azután mindössze csak 300 forintot tenna ki, aminek összege tehát csak 80 forinttal mulná felül az 1657 március 21-én meghatározott fizetséget.

Apáczai kérését Veresmarti 1659 január 20-án megtett útja alkalmával vihette magával a Désen tartózkodó Barcsaihoz, aki erre január 27-én adománylevelet állíttatott ki a kolozsvári református eklezsia részére évenként kiszolgáltatandó 1600 darab kő-sóról, illetőleg annak megváltásaképpen ugyanannyi forintnyi összszegről. Erről pedig a fejedelmi rendelkezés úgy szólt, hogy 100 forint az iskola rector primariusáé fizetésének pótlására, 200 forint tíz tanuló ifjú segélyezésére fordítandó, míg nem az összeg többi része a kurátorok rendelkezése szerint használandó fel.⁵⁾ Az ország közállapotának mind jobban fokozódó súlyos zavaraira való tekintettel bizonyos, hogy ez az adomány először már csak Apafi idejében folyósíttatott, amikor azután Apáczai már nem élt s mivel a donációnális levélben külön nem volt kikötve a praeceptorok javadalmazása, ezért a mérhetetlen csapásokkal terhelt időkben az már többé szóba sem is került.

Megismételjük, hogy valóban nem ez volt az az összeg, amit Apáczai kieszközölni óhajtott, hiszen ez a javadalmazás nem sokkal volt nagyobb a megelőző években kifizetett járandóságoknál, mégis e csekély eredmény is csak az ő szorgalmazásának köszönhető, de hogy többet nem tudott elérni, tekintetbe kell vennünk, hogy a

4) Apáczai Jánosnak egy eddig ismeretlen levele Barcsai Ákos fejedelemhez. Közli: Herepei Gergely. EPrK.1879:492. és nem 279., mint ahogyan Gyalui Farkas - elnézésből - tévesen jelzi!

5) A kolozsvári ev. ref. főtanoda... értesítője az 1874/5 tanodai évről. 98.

kurátorok szűkmarkuságát Apáczai kolozsvári tartózkodása idejében - bizony - nagyon súlyos terhek irányították, amelyeket az egész országon belül Kolozsvár városa is kiváltképpen megszenvedett.

Az 1655 április 3-i hatalmas tűzvész majdnem az egész belvárost elpusztította; a református ekklezsia épületei közül éppen csak az óvári szász imaház került el a romlást, viszont a régi, meg az alig felépült új iskolának csak kiégett falai meredtek az égnek. A régít már csak úgy, ahogy lehetett erősítgetni, falait gerendákkal támogatni, az újból azonban meg kellett menteni, ami menthető: kőmives, ács, asztalos munkával felépíteni és berendezni a romokat! Sok pénzbe került mindez, de Apáczai nem nyugodott, amíg a helyreállítást keresztül nem vitte. Ezért az egyházközségnek ekkor már nem nagyon volt módjában az újabb áldozathozatal, II. Rákóczi Györgytől pedig a további támogatás csak azért sem volt várható, mivel az 1657. év eleji lengyelországi kaland az államkincstár minden jövedelmét felemésztette. Majd a török- és a tatár-zsarolások, fosztogatások csaknem koldussá tették az egész országot, az iparcikkektől, üzleti áruktól s a föld termésétől is megfosztva az amugyis megfogyatkozott számu lakosságot. Továbbá a Lorántfi Zsuzsánnától nyert alapítvány tőkéje Apáczai idejében nem volt kamatozóképes, Barcsai 1659. évi nagy adománya: a sóaknákról rendelt évenkénti összesen 1600 forint - ismétlem - első ízben valószínűleg már csak Apafi idejében folyósítottatott, az egyházközség egyéb tőkéi pedig Szejdi Achmet pasa sancába adattak.

Apáczainak Kolozsvárra történt jövétele előtti időből az osztálytanítók járandóságáról rendszeres feljegyzés nincsen s ezért csupán egynehány támaszponttal rendelkezem. Így tudom Fávai János kollaborátorról, hogy tanítói működéséért az 1653. esztendőben évnegyedenként 10 forintot kapott, ami azután egész évre 40 forint összegnek felel meg. Hasonlóképpen van adatunk Bán Gergely osztálytanítónak 1655. évi 20 forintnyi járandóságáról, mignem ugyanővele a rudimenta osztály tanítására az 1656. esztendőre 25 forintban szegődtek meg. Ha tehát a rudimenta tanítására 25 forintot szánt az ekklezsia, abban az esetben az ennél is kevesebb, megelőző iskolai évi 20 forintot már csak a legalsó, vagyis az elementaria osztály oktatásáért kaphatta. Ilyenképpen ha ezt az öt forintnyi különbözetet állítjuk be váltószámképpen, feltételezve, hogy a magasabb osztályok tanítói közül mindeniknek a szegődsége

a közvetlenül megelőző osztálybelihez mérve öt forinttal emelkedett, abban az esetben a Pávai Jánosnak kifizetett 40 forintnyi sallarimot a Classis Poetica oktatásáért kellett kapnia.⁶⁾ Így tehát az osztálytanítók évenkénti összes járandósága 195 forint vala, ami csupán csak 25 forintnyi különbözet a Veresmartitól feljegyzett 220 forinthez mérve.

Erre a praeceptorok javadalmazására 1657-ben megállapított összegnek felosztására vonatkozólag bemutatunk egy későbbi, vagyis 1669/70. és 1682/83. gazdasági évben kiegyenlített szegődséglistát. Eszerint ugyanis

az oratoria (rhetorica) praeceptora	50	frt.
a poëtica osztály	" 40 "
a syntactica osztály	" 36 "
a grammatica (etimologica)	" 32 "
a rudimenta osztály	" 28 "
a parvisták (elementáristák)	"	<u>. 24 "7)</u>

Összesen tehát: 210 frt.

összeget kapott.

Nemkülönben "Anno 1683 die 5 et 6 december Kolosváratt egyben gyűlt reformáta religion levő külső és belső rendből álló méltóságos és tiszteletes synedriumtól... az kolosvári ekklézsia és schola igazgatásának, jövedelmeinek és fogyatkozásának megvizsgálására kirendelt kurátorok", ugymint Bethlen Miklós, Macskási Boldizsár, Keresztesi Sámuel, Sz. Jóbi János, Debreceni Mihály, Maróthi Mihály, Eperjesi Mihály (évenkénti rendes kiadásnak) hasonlóképpen állapították meg: az klassis preceptoroknak 210 frt.⁸⁾ szegődséget. A különbözetet tevő 10 forintnyi összegekről biztos számot adni nem tudok, mert hiszen a most bemutatott évek számadáskönyvei minden kiadást pontosan elkönyveltek, mignem a korábbi időben nemcsak a quártások, hanem a főpátrónus is fizetgetett a saját rendelkezésére állott összegekből. Lehetséges, hogy a különbözeti 10 frt a hat alsó osztály (classis) tanvezetőjének volt a pótdija, de erre vonatkozólag írásbeli biztos adatot nem találtam.

6) Herepei J.: Scholabeli állapotok. /Lásd e kötetben: 370. /

7) Quártások 1669/70. 15/B. és 1682/83. 23/B, 24/A. és B. levél. (Az ekklézsia lev.tárában.)

8) EPrK. 1874: 53.

Ez a 210 forintnyi összeg azután hosszú időn keresztül továbbra is magja maradt a praeceptorok járandóságának. Így látjuk több évtized múlva, a Habsburgok uralmával bekövetkezett megdrágult világban is, hogy 1718 március 12-én egy kántorra, vagyis évnegyedre 53 forint 75 denáriust fizettek ki,⁹⁾ ez azután évenkénti 215 frt javadalmazásnak felelt meg. Ebből az összegből azután az öt forint az egykori minta szerinti tanvezetői pótdíj lehetett.

Szükséges volt Török Istvánnak nem éppen kifogástalan megállapítását már csak azért is jobban átfésülnünk, mert hiszen eddig több olyan helyzetet tulajdonítottunk Apáczai teremő erejének, amelynek megvalósulása nem mindég az ő tette, viszont más, lényeges munkálkodását nem egyszer elsikkadni hagytuk. A most tárgyalt jelenségnél is tekintettel kellett lennünk arra a körülményre, hogy osztálytanítók Apáczai eljövetele előtt is voltak s azoknak munkáját mindenképpen jutalmazni is kellett, tehát ezért volt szükségünk e kiindulópontot megkeresnünk, kétségtelenül megállapítva e szegődség összegének rendezését, valamint a rendezés módját, vagyis Apáczai szerepét.

Török István következtetésével kapcsolatosan még ki kell térnünk, egy, alapjában véve nem lényeges tollhibájára is, amely azonban könnyen tévedésre adhat okot. Ugyanis ő a praeceptorok 220 forintnyi összjárandóságát 440 korona értékre oldotta fel. Tudnunk kell azonban, hogy a forint alatt is magyar forintot kell érteni, a magyar forint pedig 100 denárius (magyarul: pénz) egységre tagozódott. Az 1695. évi hivatalos pénzátszámítás szerint a magyar dénár fél császári krajcár értéknek állapított meg.¹⁰⁾ Egy magyar forint tehát egyenlő volt 50 krajcárral, vagyis - mondjuk - egy koronával s ezért a 220 forint összeg elméletileg csakis 220 koronára értékelhető át. Természetes, hogy az 1656-59-es áraknak, a valóságban ez az összeg nem felel meg, mert a helyes érték megállapításához az egykori buzaárakat kellene összevetnünk a Török István-kori (1906 év körüli) buzaárakkal. Adatunk van rája, hogy az 1655/56 gazdasági évek buzatermésének a kolozsvári forgalmi ér-

9) Az egyházköztség "Rationarium" című számadáskönyve. (Az ekklesia lev. tárában.)

10) Jakab: Kolozsvár. III. 14.

téke szerinti ára vékánként 60 denárius volt,¹¹⁾ tehát 220 magyar forinton 45 köből és 7 véka, vagyis 367 véka búzát lehetett volna vásárolni. Ha már most ezt a mennyiséget megszoroznók az 1906. évi buzaárakkal, megkapnók a 250 év előtti pénzösszegnek megfelelő értéket.¹²⁾ Az átszámításnál természetesen azt is figyelembe kell vennünk, hogy a buza mázsája egykor nem száz kilónyi, hanem száz fontnyi súlyu, a kolozsvári véka pedig 23 liter körüli mennyiségnek felelne meg.

11) Quártások 1655/56. (Az ekklézsia lev.tárában.)

12) Az összeg átszámítását magam nem tudom elvégezni, mivel nincsen lehetőségem a jelen századeleji erdélyi buzaárakat megállapítanom.

Lorántffi Zsuzsánna alapítványának sorsa

Apáczai Kolozsvárra jövetelétől kezdve állandóan azon fáradozott, hogy a szegény sorsu diákok tanulási lehetőségét minél jobban megkönnyítse, s illetéknéppen minél több tanítványt gyűjtve maga köré, a közmiveltség terjedését elősegítse.

Több forrásból is ismerjük Lorántffi Zsuzsánna özvegy fejedelemasszonyhoz, egyháza fáradhatatlan jóltevőjéhez intézett folyamodásait, a reá kapott feleleteket s az adományleveleket, az eredeti iratokat azonban, amelyek a kolozsvári református kollégium nagykönyvtárában őriztettek s egy fél évszázaddal ezelőtt még megvalának, minden zege-zugát átkutatva, sem sikerült megtalálnom, pedig mint levéltárosnak minden irat s minden könyv megfordult a kezemben.

Apáczai alig érkezett meg Kolozsvárra, néhány hónap múlva először bizonyosan előszóval terjesztette elő kérését, majd írásba foglalta, hogy "méltóztassék Fejedelmi kegyelmességéből szegény Scholánk előmenetelére valami beneficiumot rendelni." E folyamodására a fejedelemasszony 1657 április 23-i kelettel Kolozsmonostorról azt a rendelkezést írta reá: "Imár megh Izentük volt Barcsaj uram által, hogy mondja megh Püspök Uramnak, hogy Rendeltünk ahhoz az oscolához ezer forintot. Az Bársony árából, a fejérvárj Privatus diakkoknak ezer forintot rendeltünk. Azon kívül a többit azt is ide rendeltük az kolosvári oscolához."¹⁾

Közben bekövetkezvén II. Rákóczi György lengyelországi kudarca, a veszteség súlyossága mellett a tatárarabságba került seereg egyes tagjainak kiváltása miatt az ország lakosságára neheze-

1) Szilágyi Sándor: Vértanuk a magyar történetből. Pest, 1867. 132-33. - A kolozsvári ev. ref. főtanoda...értesítő(je) az 1874/5. tanodai évről. 91-92. és EPrK. 1875: 39.

dő nagy teher az arra illetékesek figyelmét is elvonta a kolozsvári iskola fejlesztésének szükségességéről. Apáczai azonban mihelyt az országos fájdalom kissé csillapodott, újra Lorántffi Zsuzsánna elé járulhatott, kérve az adományozás foganatositását. Erre azután 1658 augusztus 10-én Sárospatakon kelt adománylevelében csakugyan írásba is foglaltatta, hogy..."megtekintvén a kolozsvári orthodoxum Collegiumnak mostani szép állapottal való indulatját s nevedését, azokon az rendes és épületes utakon, mellyeket mostani becsülletes mester Apáczai János uram abban bevitt és vött; conferáltunk annak promotiojára, nevezet szerint a szeginb szerű, jó indulatu s serényen tanuló alumnusoknak táplálásokra Ezer magyar forintokat, jure perpetuo."²⁾

Ennek az adománylevelének a megírása után nem egészen négy hét multával, vagyis szeptember 5. és 6-án a tatár felégette Fehérvárat és benne a kollégiumot is, néhány nappal ezután pedig, szeptember 10-től 14-ig Kolozsvárt zárolta körül, sarcolta meg és égette fel a külvárosokat.³⁾ Ezért most már még nagyobb szükség állott elő, a tanuló ifjúság támogatása még égetőbb kérdéssé vált.

Apáczainak 1658 november 29-én írott és a fejedelemasszony kezébe december 20-án érkezett levele nem maradt reánk, de sejtjük, hogy ebben ismét sürgeti az adomány összegének kifizetését, sőt - a rendkívülien nehéz viszonyokra való tekintettel - annak növelését kérte. Lorántffi Zsuzsánna erre azonnal küldhette is a rendeletet a fogarasi váruadalomba, hogy az adomány összegét sürgősen fizessék ki a kolozsvári ekklézsia megbizottjának. Ennek a rendeletnek végtére is meglett a foganatja. Ugyanis a Fogarasra leutazott Csepreghi Turkovich Mihály kolozsvári kalmár és ekklézsiai kurátor hiánytalanul kezébe kapta a vártartomány jövedelméből a kollégium alumnus diákjai számára juttatott ezer forintot.

Az özvegy fejedelemasszony 1659 január 10-én Sárospatakról, válaszolt Apáczai kérő soraira. Eszerint leveléből "értjük: hogy az ennek előtte ígért s mostanság Fogarasból megadott ezer forintok felől való reménységében, és ez mostani állapotokhoz képest annak beteljesítésében ambigálván, kegyelmetek nem vélte valamit

2) Szilágyi. 133. Értesítő. 92. - EPrK. 1875: 40.

3) Szalárdi 391. - Enyedi István II. Rákóczi György veszedelméről. (ETA. IV. 273.) - Jakab: Kolozsvár. II. 664.

effectualnának, mind addig is, míg a dolgok különben nem fordulnának: Kit mű tudván mely Istennek dicsőségére rendeltünk légyen, s igyekeztven az serényen tanuló jó reménységű ifjaknak az iránt is használnunk. ...Azonban penig az Alumnusok tartatásában mind az 1000 forintok s - mind a mostan deputalt restantia bársony árra interesséből, azon modalitással a mint Kegyelmetek jobbnak itéli cselekedjék;...ahhoz képest Patens levelet is nem egyébért adtunk, hanem hogy ha vicissitudok lennének is, az lenne pro testimonio. A mi nézi végre az fejevári privatusoknak conferalt ezer forint bársony árrát (kiről nem tudjuk Donatiót adtunk volt-e? vagy nem) jóllehet örökösen nem adhatjuk oda, mind azáltal megirtuk Püspök uramnak, ő kegyelme adja oda a kolozsvári Collegiumnak; interessét annak is fordítsák jó tanuló hasznos ifjaknak és épüljön addig az, míg a Fejevári helyre áll; hiszen ha szintén Enyeden akar is ő Kegyelme bizonyos számu Alumnusokat állatni, van azoknak külön proventusok s nem is azoknak conferáltatott a megemlitett ezer forint."4)

Ez a pátens levél azután mellékelve volt az Apáczaihoz intézett sorokhoz. Keltezése a kísérő levélnél egy nappal korábbi időből való: "megtekintvén egyszersmind Tekintetes Apáczai János uramnak a kolozsvári református Collegiumban való hasznos és épületes forgolódását, üdvözült Urunk és fiunk temetésére való bársony árrából Fejevári Privatusoknak tollunk deputalt ezer forinton feljül valami megmaradt: mind az megirt kolozsvári Collegiumhoz conferáltuk; az azon móddal és ususra, mint az elmúlt napokban Fogarasi várunkból adatott ezer forintot, úgy hogy mint annak, ennek is interesséből a szerint jó indulatu Alumnusok tartassanak."5) Erre az adománylevél külsejére állítólag Apáczai kezeirésével fel volt jegyezve: "Literae Donacionales Susannae Lorantfi Principissae de flor. 1000; 1659. 9. Jan."

Ugyanekkor Váradi Miklós árus emberhez, a kolozsvári egyházközség főpatronusához is érkezett tudósítás. Ebben az öreg fejedelemasszony arról világosítja fel, hogy... "Üdvözült ur s fiunk temetésébe való bársony áraban deputálván ezer forintot ennek előtte a fejevári privatusoknak adatni, kit mint vött fel Csulai u-

4) Szilágyi. 141. Értesítő. 93.

5) Szilágyi. 143. Értesítő. 94.

ram, nem tudjuk, hasonlóképpen ifju Zákány Andrásné asszonyom is mit adott abba, 8 kegyelme keziben; hanem megírtuk püspök urnak, azt az ezer forintot kitöltvén, valami azon felül megmarad, confráltuk a kolozsvári református collegiumnak a minap Fogarasból adatott ezer forinthez. Kegyed(?) is azért így értvén abbeli kegyelmességünket, a mely bársonyt kiosztván még kegyelmed írása szerént egy jut eszünkben ad minimum hatszáz forintra felmenne, azt is adja azon Collegium számára, hogy annak interesén is, mint az ezer forinton, a szerént mint Apáczai János uram már elkezdte, tartassanak jó indulatu tanuló alumnusok."6)

Szükségesnek tartottam ennek az iratváltásnak lényeges részét szósz szerint idéznem, minthogy így is eléggé zavaros képet nyernünk, éppen ezért nem is csodálhatjuk, ha Lorántffy Zsuzsánna alapítványának összegét Szilágyi Sándor 1000 forintban,7) mignem Szabó Sámuel 2000 forintban állapította meg.8)

A helyes végösszeg meghatározása céljából mindenek előtt számitáson kívül kell hagynunk a fehérvári papoknak segédkező (privátus) diákoknak a bársony árából hagyott ezer forintot, minthogy azt Csulai püspök semmi körülmények között sem hozhatta át a kolozsvári egyházközség kezelésébe. Ugyanis a hajdani közvagyonkezelés nem tűrte az élére rakott garasokat, hanem vagy a befektetést, vagy pedig a kamatra való kiadást kívánta meg. Már most, ha Csulainak még idejében, vagyis a török-tatár pusztítás előtt sikerült felvennie ezt a fehérvári kollégiumhoz deputált összeget, abban az esetben kamatozó tőkeként mindjárt el is kellett helyeznie, sőt ugyanez a helyzet következhetett be, ha későbbben jutott a bársony-árához, a kiadott tőkéhez azután - jól tudjuk - soha sem volt könnyű ismét hozzájutni. Valószínű tehát, ez az ezer forint a mind jobban zavarosodó időkben az adósok kezén elveszett.

Nos, tehát a kolozsvári kollégiummal kapcsolatosan az válik bizonyossá, hogy az alumnusai tartására ajándékozott ezer forinthez az ekklézsia az uradalmi tisztviselők sok huzavonája miatt csak is az 1659-i ujévre jutott hozzá. Érdekes helyzetképpen kell megállapítanunk, hogy az 1659 január 9-én kelt második donációs levél

6) Szilágyi. 143.

7) Szilágyi. 141.

8) Értesítő. 95.

is tulajdonképpen ugyanennek az összegnek az adományozását ismétli meg, de ehhez még hozzá rendeli a bársony árából még ezután begyűlendő összegeket is. Igaz, hogy a Váradi Miklóshoz intézett levél eszébe juttat valami hatszáz forint körüli összeget is, amely hasonlóképpen a kolozsvári kollégiumnak lenne kiadandó. De mindez aligha történt meg, mert hiszen az ezer forint átvétele után két és fél hónapra (1659 március 18-án) az idős Váradi Miklós már eltávozott az élők sorából, egy esztendőre pedig (1659 december 31-én) meghalt maga Apáczai is, majd két és fél hónappal ezután (1660 március 18-án) az öreg fejedelemasszony hunyta le a szemét. Tehát nem valószínű, hogy akadt volna másvalaki, ki e bársony még be nem gyűlt árát tovább sűrgesse; de ha még lett is volna, aki erre gondoljon, az országra szakadt szörnyűségesen nagy csapások megakadályozták volna a tartozások behajtását. Kérdés különben az is, hogy az adósokról készült-e valamelyes jegyzék? Ezért azután egészen valószínű, hogy Szilágyi Sándornak van igaza, amikor Lorántffi Zsuzsánna mintegy 1.600, illetőleg 2.600 forintnyi alapítványának befolyt összegét ezer forintban határozza meg. Ámde a valószínűség ellenére még mindig találunk olyan jelenséget, amely feltevésünket megingatni látszik. Ugyanis az Apáczaitól készített albumban azt az öt esztendő múlva keletkezett feljegyzést találjuk: "Anno Dni Millesimo sexcentesimo sexagesimo quarto, mense novembri ex legat. 1000 flor. Illsmae Susannae Lorántfi, conjug. relict. Georgii Rakoci senioris, Princip. Transylv. etc. in aeternum clebrand. communi consensu erectum est Pistorium in platea Király ad vicum, quo itur in plateam Közép-utcza dictam,"⁹⁾ e sorokból az következne, hogy az alapítvány összegét nem adták ki kamatozásra, hogy az érte járandó ekkor szokásos 10 százalékos kamatból öt alumnus nyerjen támogatást, hanem felépítették belőle a Király-utcai sütőházat, amelyben ettől kezdve a diákok között naponként kiosztott cipót sütöttek. Ezzel szemben, bárha kétségtelen e sütőháznak az 1660-64. közti években történt felépítése, mégis más adat azt tanúsítja, hogy az adományozott ezer forintot ténylegesen mégsem használhatták fel erre a célra.

Az egyházközség 1664 május 30-án összeírt vagyonleltárkönyve Váradi Miklós főpátrónus halála utáni vagyoni helyzetet tartalma-

9) I. h.

za, hozzáfűzve a következő öt esztendő változásait. Az adatok összeállítását nyolc tekintélyes konzisztoriumi tag végezte el, az 1664. és 65. évi pótlásokat pedig négyes bizottság írta hozzá, közöttük a tollvivő Szalárdi János, az egykori fejedelmi titkár, levéltáros, káptalan, krónikairó és ekkleziiai kurátor volt. Ebben az összeírásban az alábbi feljegyzéseket találjuk:

"Csepregi Mihály Ur[am] adossága.

Anno 1659. die 1 January. Az melj ezer forintot Idvezült Kgl's Aszszonjunk Öregbik Rákotzi Geörgjné Apátzai János Ur[am] intercessiojára Scholankbéli alumnusok tartására adot volt, hogj annak interesse esztendőnként fordítatnek azok számára, Csepregi Mihály Ur[am] menván az pénzért Fogarasban, abból tartot ő kglme magának fl. 500 //

Meljnek 1661 esztendőbeli julius napjaigh valo interessenek egj részét meg fizette, maradot méghis hátra azon esztendőbeli interesben fl. 25 //

1662, 1663. 1664. esztendeigh valo interesse hat-ra vagjon. Az interesse mind edgjüt teszen fl. 175 //

Az Capitális Summával azért egjben számlálván teszen mind edgjütt az mivel ő Kglme ados az Scholá-hoz fl. 675 //

Néhai Majtényi Andrásne legált volt azon Oskola számára száz Magyar forintokat, mely is szállot Czep-regi Mihály Ur[am]ra, mellyel ados fl. 100 //

Hajdu Geörgj Ur[am] adossága.

Anno 1660 20 Marty Megh emlitet Idvezült Feje-delem Aszszonjtul, Scholánk számára deputált 1000 forintnak a' maradékját ugjmint fl. 500 // -

Hajdu Geörgj Ur[am] vette kezekhez, meljre adott zálogba ő Kglme, Aranj és ezüst marhákot, egj né-hánj forint érő kalmár marhával edgjütt, kik mi-néművek legjenek az obligatoriájában meg vadnak írva.¹⁰⁾

Anno 1662 es 1663 béli interesseval ados ő Kglme, melj teszen fl. 100 // -

10) Hajdu György 1661. esztendei elsőquártás adósságának részle-tesebb leírását találjuk meg Hunyadi István másodquártásnak a kollégium levéltárában volt bizonyáglevelében. Eszerint:

1664 esztendőbeli interesseis ugymint. fl. 50 // -
hátravagjon. Anno 1661. Bánjárul hozott ő kglme haza
fl. 300. interes pénzt, ebből is maradt ő kglménél fl. 11//20
Meljnek az többi akkori Quártás Budaj Mihály Ur[na]k
adminisztrálta.

Ugjan Budai Mihálj Ur[na]l tolt percipiált ismét fl. 22//39.

Szentzi Ábrahám Ur[na]l tolt percipiált haran-
gok jövedelmiből fl. 45 //

Kováts Máthétul Ecclesiánk számára legált mar-
hákból is vött magának egj mentét p(ro) fl. 28 // -

Summa ezekből ados ő Kglme fl. 756 // 59.

De mivel 1660 esztendőbeli Dézmásságában köl-
tőt volt Ecclesiánk szükségére maga Penzeből nyoltz-
van kilentz forintot harmintz kilentz Penzt, ezt a-
zért subducálván Ecclesiánkhoz való adosságából,
marad meghis ados Ecclesiánk[na]k fl. 667 // 20.

Emellé utólagosan csatolt oldaljegyzet, amelyben Szalárdi ke-
zeirására ismerhetünk: "1665. die 30. Martij Hajdu György U.
Vejje Poponacz Gergely Uram meg fizette az Capitalis Summat; az
Interessre az Ecclesia elegendte neki; Schola süteő házára építésére
keöltette az pénzt." 11)

Tehát e sorok is azt bizonyítják, hogy a fejedelemszöny a-
dományából csak egyszer ezer forint jutott a kolozsvári egyházköz-
-ség

"Laus Deo semper. In anno 1660. die 20. martii: Az mely ezer
forintokat őregbik kegyelmes aszszonyunk ő Nagysága adott az
kolozsvári orthodoxum collegiumban lévő ifjaknak tápláltatá-
sokra. Hogy annak interesséből sustentáltassanak: annak az e-
zer forintnak az ötszázát Kolosvárat lakó Nemzetes Hajdu György
uram vévén magához az feljúl megirt napon tali conditio-
ne, hogy az meddig az ecclesia ő kegyelménél akarja hagyni,
tehát annuatim tartozzék interessében adni flor. 50. Az mely
pénzekért ő kegyelme zálogba adott ezüst és arany marhákat,
ugymint: öt köves pártá övek, nyomnak girát 11. nehezék 10,
item négy mugil pohárok; item egy fedetlen kupa; item két ud-
vari pohár egy aprotlékkal együtt, nyomnak girát 31; item tiz
arany gyűrűk, aestimáltuk pro flor. 100; item egy aranyos ku-
pa valami gombokkal együtt gira 3, nehezék 14; item valami
hitván hulladék ezüst, nyom girát 1, nehezék 12; item 40 fo-
rint árba bécsi marhákat. Hunyadi István m. p." (Ertesítő.
103.)

11) Vagyonleltárkönyv. 10/A.-B. lev. (Az ekklezsia lev. tárában.)

tulajdonába. De azt is tudjuk, hogy annak egyik felét Csepreghi Mihály, a másikat pedig Hajdu György vette 10 százalékos kamatfizetés kötelezettsége melletti kölcsönbe, a kamatokat azonban egyikük sem térítette meg. Igaz ugyan, hogy közülük az egyiknek veje a tartozás tőkáját 1665 március 30-án megfizette, de ez már a schola sütőházának felépítése után történt, amit az is bizonyít, hogy a kamatok és Hajdu uram egyéb tartozásai - a kurátorok határozatából - a sütőház felépítésekor tett költségei miatt engedtek el.

Hasonlóképpen tapasztaljuk, hogy a Csepreghi adóssága sem folyt be idejére. A nehéz terhek súlyától, amely - úgy látszik - a következő két-három éven belül még csak növekedett, Csepreghi másképpen nem tudott szabadulni, minthogy ajtoni részjóságát, amelyet Apafi Mihály fejedelemtől a hozzá és a hazához való érdemeiért 1665 október 15-én Gyulafehérvárott kelt adománylevelével kapta adományképpen, addig amíg maga, vagy utódai tartozásukat kifizethetik, 1666 szeptember 9-én kiállított kötelezvényével 2213. forintban az egyházközségnek elzálogosította. Csepreghi az 1667 esztendő végefelé, vagy a következő legelején elhunytván, 1668 február 20-án keltezett okiratban özvegye és Sámuel nevű fia két kiskoru öccsük nevében is apjuk kötelezvényét magukra nézve is kötelező erejűnek ismerte el,¹²⁾ sőt a fejedelmi hozzájárulással a következő hónap 15-én az egész ajtoni birtokot véglegesen eladta az egyházközségnek. Ez azután egészen 1869 október 14-ig az ekklezsia és a kollégium közös tulajdona maradt, ekkor azonban a két testület között megtörténvén az ingatlanok feletti osztozás, Ajton a kollégium tulajdonába jutott.¹³⁾

A helyzetnek illetéknéppen való tisztázása után jogosan vetődhetik fel a kérdés: mégis hogyan történhetett, hogy az Apáczai-album a király-utcai sütőház építésének fedezetéül a Lorántffy Zsuzsánna-féle alapítványt nevezi meg? Más feleletet nem tudok adni, minthogy itt tulajdonképpen alapítványi összegek szándékos felcseréléséről van szó. E cselekedetet pedig senki másnak nem tulajdoníthatjuk, mint az Apáczai törekvéseit megértéssel támogató

12) Eredeti okiratok (az egyházközség lev.tárában.)

13) Török István: A kolozsvári ev.ref.coll. története. Kolozsvár, 1905. III. 338.

Veresmarti Gáspár kolozsvári elsőpap és erdélyi püspöknek. Ő még az öreg Rákóczi fejedelem és megértő lelkiületű felesége korának "jó világá"-ból maradván itt e szomorú korszakra, emléküket nagy kegyelettel őrizgette. Ezért hogy az öreg fejedelemasszony neve a kollégium multjában is fennmaradjon, hihetõleg a kolozsi, a tordai, a széki és a dézsaknai sóaknákról Barcsai Ákos fejedelemtõl rendelt egyenként évi 400-400 forintnyi adományát használhatta fel az építkezés kiadásainak fedezetéül, mert hiszen Barcsai ezt az összeget amugyis a kollégium s az ekklézsia rendes kiadásainak s további alumnusok tartásának fedezetére¹⁴⁾ és nem gyümölcsöztetendõ tõkének rendelte.

Lorántffi Zsuzsánna sok viszontagságon átment adománya bárha nem is Apáczai szándéka és a fejedelemasszony rendelkezése szerint használtatott fel, de az Erdélyre reá szakadt nagy csapások közepette nyomtalanul azért éppen nem enyészett el, sõt ha az évszázadok folyama alatt feledésbe is ment az alapítványt életre hívó s az alapítványt tevõ derék szellemek nemes szándéka, mégis csak e sütõházban sütötték a XVII. század második felében s az egész XVIII. század folyamán a kollégiumi bennlakó tanulók számára az ingyen cípõt, amely sok szegény ifjunak - bizony - legfõbb tápláléka volt, lehetõvé téve emberré s a társadalom hasznos tagjává való válásukat.

14) Értesítõ. 98.

V.

ESZMETÁRSOK - ELLENFELEK - TANITVÁNYOK

Nem ebben a fejezetben ismerkedünk meg a legfontosabb eszmétársakkal. Ott vannak ők a váradi tanárok, partiumi lelkészek sorában /Tarpai, Enyedi, Nagyari és mások/, de méginkább a kolozsvári, fehérvári elődök meg munkatársak közt /Mogyorósi, Porcsalmi, Gidófalvi, Igaz, Sikó/. Az alábbi cikkek egyikében másikában éppen negatív adatot kapunk. Így Kézdivásárhelyi Péterről látszólag csak azt tudjuk meg az új adatokból, hogy nem dolgozhatott együtt a kolozsvári iskola élén Apáczaival, mint ahogyan azt eddig a szakirodalom számontartotta /Vö. Bán 507./ Kiderül, hogy 1660-ig egyfolytában Barcsai fejedelem udvari papja volt. Ez azonban nemcsak negatívum! Hiszen így majdnem bizonyosak lehetünk abban, hogy Kézdivásárhelyi mindvégig fontos szerepet játszott a magyar puritánus mozgalom történetének egyik legjelentősebb fordulátában: a Barcsai-féle politikai párttal kötött szövetségben. - S nem lehet fölösleges a legapróbb adat sem, amit Apáczai életének két legnagyobb konfliktusáról megtudhatunk /Basirius, Batai/.

A tanítványok sorát lehető teljességre törekedve igyekeznek megállapítani az "Apáczai közvetlen tanítványai Kolozsvárt" című cikk; azután az egyes Apáczai-követőkre vonatkozó írásokat az egyszerűség kedvéért abc-rendben adjuk.

Föltűnő, hogy a különböző rendű és rangú tanítványok közt aránylag milyen sokat működtek később világi pályákon. Pár évtizeddel korábban alig akadt még olyan iskolázott magyar, aki első sorban a tanítás vagy a gyógyítás nehéz és hálátlan feladatát vállalta volna egy életre. Az Apáczai-tanítványok sorában már nagyobb számban találunk ilyen bátor elhivatottakat.

Ennek persze mélyreható gazdasági-társadalmi okai vannak. De: ha előfordult valaha hazai művelődésünk történetében, hogy lé-

nyeges, már szinte statisztikailag is konstatálható fordulat létrejöttét egy nagy egyéniség céltudatos munkája is jelentősen befolyásolta, - akkor a XVII. század utolsó harmadában ez történt.

Egy földult és kifosztott, belülről is bomlásnak indult országban - az agonizáló Erdélyben és maradék Részeiben- az addigra éppen csak fölserdült, zsenge kulturális organizmus képes magát megőrizni, s utolsó lendülettel a fejlődés egy magasabb fokára jut: kiváló szakemberei teremnek, köztük a "világsszínvonalat" is elérők, mint Tótfalusi. Egyéni sorsuk keserves, vagy éppen tragikus, de a nekik megadott történelmi pillanatban képesek egy sor hasznos mesterséget és tudományt emancipálni: önálló, nemes hivatásként - hazájukban először meggyökereztetni.

Csoda ebben a csodában, hogy majd mindőjük mögött ott látjuk az évekkel azelőtt elhunyt és csak pár esztendeig működött Apáczai árnyékát. Sokan - így a legnagyobbak: Pápai Páriz Ferenc, - Bethlen Miklós - közvetlenül vallottak erről az életreszóló indításról. Mások megnevezetlenül építették be a mester eszméit életük munkájába, vagy pl. még az általa teremtetten műnyelvet is átvették.

A kötetünkben is szereplő kiváló váradi, majd debreceni tanár, Martonfalvi György mindkettőt megteszi: vall is eszményképéről s be is építi enciklopédiájának részleteit, kifejezéseit a maga népszerű magyaryelvű tudományos munkájába. /Id. Révész tanulmányát, idézi Bán 320-322, 543-545/.

Ezzel visszakerültünk az I. fejezethez; Apáczai közvetlen köre és a váradi - debreceni puritánus-karteziánus központ eleven, kölcsönös kapcsolatának egy újabb bizonyítékát láttuk. De egyuttal, tul is jutottunk így a kötet tárgyát képező időszak határain.

Az V. fejezet, s egyuttal egész kötetünk utolsó cikke már Apafi korába vezet el bennünket, amikor egy eddig egyébként nem teljesen ismeretlen adatot elemez. Eszerint Erdély püspöke, - aki azonban tizenöt évvel azelőtt még börtönt is szenvedett a váradiak körében végzett ujitó tevékenységéért - szinte ugyanazokkal a szavakkal szól "egy akadémia erigálásáért", mint halála előtt néhány hónappal Apáczai.

C r i s p i n u s J á n o s
és Apáczai fehérvári mestertársai

Apáczai Barcsai Ákos fejedelemhez benyújtott akadémiai tervezetében arról értesít, hogy Fehérvárt még az utolsó időkben is "az négy Academicus mesteré 1000 forint, buza 114 köböl, bor 800 veder, disznó 12, bárány 60, e felett rajméz (a borsót, lencsét nem adták mostanában meg), a fára mindenestül fogva 64 forint" volt az együttes járandóság.¹⁾ Az anyagi javakkal való bőséges ellátás tanusítja, hogy nemcsak a professzorok, hanem a kollégium trivális tagozatához kirendelt négy akadémikus mester is - Bethlen és Rákóczi gondoskodása következtében - kellő megbecsülésben részesült, jöllehet a behozott idegen professzorok - Apáczai méltó panasza szerint - "minden felsőbb dolgoknak és tudományoknak tanítását csak magoknak tulajdonították, az mellettek való tudós magyar fiakat pedig...az Grammatica, Rhetorica, Poetica tanításra nyomták őket alá, hogy meg ne tetszhetnék tudományok, hanem csak ő magok dicsértetnének mindenektől."²⁾

Bizonyos tehát, hogy a fehérvári iskola tanácsa, amelynek tulajdonképpen a püspök volt az elnöke, ellenben irányítói és szabályainak alkotói az idegen eredetű professzorok valának, ezért a tervezeten mit sem mert változtatni sem a püspök, sem a fejedelem, mert a Bethlen Gábor-kori példákön okulva, attól tartottak, hogy itt hagyják vállalt feladatukat, mert hiszen a féligmeddig ide gyökerezett Bisterfeld is, miután egészen magára maradt a professzorok közül, nem egyszer készülődött a hazájába való visszaköltözésre.

1) Szabó Károly: Apáczai Cséri János Barcsai Ákos fejedelemhez benyújtott terve a Magyar hazában felállítandó első tudományos egyetem ügyében. Pest, 1872. 10.

2) I.h. 13.

Tehát hiába jöttek haza valóban tudományosan képzett, kiváló diákjaink, mindenik csak akadémikus mesteri és rektori állást nyerhetett el, holott közülök nem egy a teológiai doktori fokozatot is megszerezte, mint például a váradi iskolánál szolgált Tofaeus Mihály, a debreceninél tanított Komáromi Csipkés György, a fehérvárihoz rendelt Apáczai Csere János s mások. Ezen a helyzeten akart Geleji és Rákóczi segíteni, amikor a négy akadémikus mesternek a Bethlen Gábor-kori összesen 450 forintnyi szegődségét³⁾ olyan nagyra növelte, hogy egész Erdélyben és a kapcsolt részeken is alig akadt egy-egy olyan városi elsőpap, akinek jövedelme megközelítette, vagy éppen felülhaladta volna a fehérvári akadémikus mesterek járandóságát.

Amikor Csulai püspök Apáczait az 1652. esztendőnek netalán még az őszén hazahívta Hollandiából és utiköltséget is küldött neki, nagyon valószínűleg a fehérvári első rektori állást tartogatta számára; ezt ugyanis abból a körülményből is sejthetjük, hogy Apáczai Utrechtben rövidesen ezután sajtó alá adott "Magyar Encyclopaedia" című munkáját Csulainak, Bisterfeldnek és magának a fehérvári iskolának ajánlotta.⁴⁾ Csakhogy Csulai hívó levele ellenére Apáczai késett, mert már felesége s gyermeke is volt, akikkel nem mert neki indulni sem az ősznek, sem a télnek, sem a kora-tavasznak, a trivális iskola utolsó évfolyamába készülő gyermekek pedig nem maradhattak vezető és oktató nélkül. Ezért ezt az állást mindenképpen be kellett tölteni.

1. Crispinus János, rector classis logicae.

Schaser György János a kolozsvári evangélikus egyházközség feléledéséről írott munkájában a többek között arról számol be, hogy idősebb Graffius Gáspár kolozsvári szász elsőpap mellett 1652-ig Crispin János volt a prédikátor (másodpap). Erről azután ezt állítja Schaser, hogy idióta volt.⁵⁾

3) Radvánszky Béla: Bethlen Gábor fejedelem udvartartása. Bp. 1888. 231.

4) RMK. I. 876.

5) Schaser, Joh. Georg: Das Wiederaufleben der evang. luther. Kirche zu Klausenburg. Archiv. IV. köt. - 1845. - 68.

A továbbiak szempontjából szükséges felvetnünk a kérdést, hogy ki ez a Crispinus és vajjon csakugyan idióta volt-e? Igaz, nem tudjuk biztosan, hogy a jó száz évvel ezelőtti időben, amikor Schaser tanulmányát írta, e megjelölés alatt vajjon a mai hülye, bárgyu, buta, avagy a klasszikus latinság tudatlan, avatatlan, hozzá nem értő fogalmát kell-e keresnünk? Mi azt hisszük, hogy akár melyik értelmezést is választjuk, itt mindenképpen felekezeti elfogultsággal találkoztunk, mert azt a férfiut, akit későbbben éppen a fehérvári iskolának Bisterfeld idejébeli első rektoraként találjuk, mégsem lehet korlátolt értelműséggel, tudatlansággal megvádolni! Nagyon valószínű, hogy a szebeni szászóság a kolozsvári szász unitáriusok között a meghasonlást azért idézte elő, hogy őket az evangélikus egyházba térítendő, a szász egységet hozhassa létre, csak hogy a korán elhunyt Gitschner Ádám után első papként következett Graffius Gáspár már őszinte hirdetője volt a kálvini tanoknak, s másodpapjai közül is Szenczi Molnár János, az ő halála után pedig Crispinus János hasonlóképpen e hitvallásnak volt a híve, sőt e két utóbbi még a puritánus elveket is elfogadta.

A rövid életű Crispinusra szakmunkáink első adataként egy külsőországbeli vitatkozás ajánlásában akadunk rája. Ugyanis Szoboszlai Miklós teológus 1645-ben Franekerában tartott disputációját két professzorán kívül hét hittanhallgató barátjának ajánlotta, az utóbbiak között volt Crispinus János is.⁶⁾ Tehát ő is a kiűnő hollandiai egyetemeknek volt a tanítványa.

Következő forrásunkul egy saját tulajdonát képezett könyv bejegyzését idézhetem. Eszerint ugyanis: "Constat Stif. 14. Londini Pro Johanne Crispino A. 1646."⁷⁾ Tehát Angliában is megfordult, sőt talán az egyetemi tanulmányainak egy részét is ott fejezte be s a becsmérő "idióta" kifejezést a más vallású értekező talán arra értette, hogy Crispinus a puritánusok hazájában elsajátított szabadabb szellemű elvektől sem idegenkedett.

Időrendben ezután a kolozsvári sáfárpolgár számadáskönyvében találtam feljegyezve, hogy "1647. Die 18. Novem. B. U. P. (=Biró Uram Parancsára) attam Crispinus nevű Német Deák ember alá, mivel

6) RMK. III. 1652.

7) A kolozsvári ref. koll. nagykönyvtárában D. 225. számmal volt megjelölve.

lő szekeret nem találtunk hertelen, attam Enyedig hat ökrű szeke-
ret."⁸⁾ Tehát ekkor tért vissza Hollandiából s nagyon hihető, hogy
jelentkezése után Geleji püspök a kolozsvári szász református egy-
házközséghez rendelte szolgálattételre, minthogy ennek második
papja: Szenczi Molnár János 1646 július 28-án pestisben elhunyt.⁹⁾
Crispinus ekkor - úgy látszik - elfoglalta kolozsvári állását, bár-
ha itteni működéséről semmi adatom nincsen. Kolozsvári tisztségé-
ben követő utódjáról: Jacobus Merkelius-ról, "az új szász pap"-ról
először 1653 április 24-én van feljegyzésünk, de nem is sokkal ez-
előtt jöhetett ide, minthogy 1653 november 4-e táján avatták pap-
pá a nagyenyedi generalis synoduson.¹⁰⁾ Hihető tehát, hogy az 1647
novemberében Erdélybe visszatért Crispinus ettől az időtől kezdve
megszakítás nélkül lelkipásztoroskodott Kolozsvárt, egészen 1652-
ig. Talán akkor, amikor Váradi Miklós a magyar főpátrónus 1649-ben
nagy takarítást végzett egyházközségének puritánus papjai között,
Crispinus nem tartozván az ő pártfogása alá, netalán ezért nem
történt semmi bántódása. Azonban már itt volt kolozsvári Igaz Kál-
mán, a schola főrektora, a presbiteriánizmus meggyőződéses hive,
akit befolyásos kolozsvári atyafiságának még másfél esztendeig
sikerült megvédelmeznie, Crispinus azonban tapasztalhatta a puri-
tánusoknak itteni kilátástalan helyzetét, más elhelyezkedést ke-
resve, fogadhatta el a késedelmeskedő Apáczai helyett a fehérvári
kollégium gimnáziumi tagozatának első rektori állását. Erre hihe-
tőleg egykori tanára: Bisterfeld ajánlotta, aki hasonlóképpen ang-
liai tanultsága miatt maga sem idegenkedett a Medgyesiék - Tolna-
iék által magyar földre plántált új eszméktől. Ennek következté-
ben a püspök ki is rendelte Crispinust ebbe, a kolozsvári másod-
papságnál jóval jövedelmezőbb és jelentőségtelesebb állásba.

Ezután 1655 január 6-ról van róla újabb emlékünks. Ugyanis a
halála közeledtét érző Bisterfeld e napon mondotta tollba végren-
delését s ennek tanujaként való aláírók között első helyen olvas-

8) Sáfár 1647. 237.

9) Sirköve a kolozsvári házsongárdi temetőből mintegy 40 évvel
ezelőtt tűnt el.

10) Bedj András és Kobzos István ref. quártások számadáskönyve az
1653/54. gazdasági évről. 31/A.; 41/B. lev. (Az ekklezsia le-
véltárában.)

suk Crispinus János gyulafehérvári kollégiumi rektor nevét.¹¹⁾ Nem egészen másfél hónappal ezután, 1655 február 18-án, a Gyaluban tartózkodó II. Rákóczi György arról tudósította édesanyját, hogy "szomoruan írhatjuk nagyságodnak, az szegény Bisterfeldius uram tegnapelőtti világi nyomorult élettől elvált, kinek halála bizony nagy kár; azt mindnyájunknak meg kell költenünk."¹²⁾ Nagyon hihető, hogy az egyetlen professzor elhunytá után a kollégium vezetését s a teológia tanítását a püspök ideiglenesen Crispinusnak, mint a logika osztály igazgatójának, kezébe tette le. Ezt a feladatot azonban nem sokáig tölthette be, mert hiszen Bod Péternél feljegyezve megtaláljuk még ugyanebben az évben 39 éves korában elhunyt és a gyulafehérvári templomban eltemetett Crispinusnak, sirversét. E latin nyelven írt vers fejrovatában Bod azt kivonatolta: "Epitaphium"

"Johannis Crispini Moravi Olomucensis Philosophi ac Theologi Doctissimi, Collegii Albani Rectoris, obiit An. MDCLV. Aetatis suae. XXXIX. In Templo Albano."¹³⁾

Ezek után ha összegezzük e sorokat az előbb talált szörványos adatokkal, azt állapíthatjuk meg, hogy Crispinus János morvaországi eredetű s hihetőleg német nemzetségű volt, születési helye és ideje pedig Ólműc 1616. Bizonyosan a harminc éves háború valamelyik hulláma sodorta ide, talán még gyermek, vagy növendék ifjú korában, hiszen számtalan menekült protestáns papot is találunk, különösen I. Rákóczi udvarában megfordulni, akiket Cseh-Morvaországból üldöztek el a császári közegek.

A Crispinussal kapcsolatba hozott "Philosophus ac Theologus Doctissimus" jelző határozott cáfolata annak, hogy ő a legcsekélyebb mértékben is idióta lett volna, mint ahogyan Schaser állítja róla.

Hihető, hogy a döghalál vitte ennyire korán a sirba, hiszen e borzalmas betegség 1654-től kezdődőleg az 1655. esztendőre is átjött.

Szakmutatóink semmiféle munkáját nem ismerik, ami tulajdon-

11) Zimmermann Ferenc: Bisterfeld végrendelete. TT. 1893: 171.

12) Szilágyi Sándor: A két Rákóczy György fejedelem családi levelezése. Bp. 1875. 489.

13) Bod Péter: Hungarvs Tymbavles continvats. Nagyenyed, 1766. 82.

képpen nem is csodálandó, hiszen mint "Moravus"-t nálunk amugysem tartotta senki nyilván, pedig - hát - magyar feladatokat szolgált! Mi is csak egyetlen, 1644-ben külső országokban tartott vitatkozásáról számolhatunk be, amely nyomtatásban "Joh. Crispinus O. Moravus" név alatt jelent meg. Disputációját a többek között Bisterfeld professzornak, mint egykori tanárának, is ajánlotta.¹⁴⁾ E körülményből tehát bizonyos, hogy csakugyan Gyulafehérváron tanult.

A fehérvári nagytemplomnak valószínűleg abba a sirboltjába helyezték pihenőre, amelyben Geleji püspök, Alsted és Bisterfeld professzorok, Kereszturi Pál és későbbben Pápai Páriz Imre udvari papok is eltemették.¹⁵⁾

2. (Nevét nem ismerjük), rector classis eloquentiae.

Mire Apáczai János 1653 augusztus 28 táján Hollandiából hazaérkezett, mind a logica, mind az eloquentia osztály rektori állása már be volt töltve, igaz, hogy az utóbbi mesternek személyét, sőt nevét sem ismerjük, mivel Bisterfeld végrendeletének megírásakor nem volt jelen. Ilyeténképpen

3. Apáczai Csere Jánossal a classis poetica rektori állását töltötték be. Figyeljünk csak jól rája, hogy ez az intézkedés nem volt megalázás, vagy lebecsülés s éppen ezért ő maga is jól tudta, hogy "a német gallér" miatt mást nem is várhatott, tehát aligha lehet igaz, hogy őt Hollandiában egyetemi tanári állással kínálták volna meg, hiszen az Encyclopaedia megjelenéséig számottevő munkája nem is hagyta el a sajtót, sőt e könyvét sem írta az egykori világnyelven, vagyis latinul, hanem magyarul. Ennek ellenére ha neki mégis csak állást ajánlottak volna föl, azt legalább is átmeneti időre elfogadta volna abban az esetben, ha mellőzést látott volna az akadémikus mesteri tanszékből.

Apáczai akkor jutott igazi feladatához, amikor az I. Rákóczi Györgytől kollégiummá fejleszteni szándékolta kolozsvári iskola igazgatására rendeltetett. Ez az áthelyezés - természetesen - nem

14) A ref.koll. könyvtárában RMK. 508/d. könyvtári jelzéssel volt elhelyezve.

15) Koncz József: Pápai Páriz Ferenc naplója 1649-1691. ItK.1892: 388.

jelent sem rangfosztást, sem kisebbitést, bárha itteni jövedelme csekélyebb volt eddigi javadalmazásánál, mégis mivel Kolozsvárt nem a discipulusok, hanem a studiosusok oktatása és az egész kollegiumnak önálló igazgatása vált feladatává, egészen bizonyos, hogy új állásába történt kirendelése mégis csak előléptetés volt számára. Igaz, hogy az egykori egyházi férfiaknak is szükségük volt a feladatuk teljesítéséért meghatározott járandóságra, azonban a szegődség hajdanta soha sem fokozta becsvágyukat, hiszen sokszor tapasztalható, hogy kiváló lelkipásztorok nagyobb jövedelmű egyházközséget könnyen cseréltek fel szegényebb állomáshelylyel. Éppen ezért tökéletesen igaza van Bán Imrének, mint aki mind Apáczeit, mind korát kifogástalanul ismeri, hogy "a fejedelmi udvar nem szánta lefokozásnak Apáczeit az alsóbb rendű kolozsvári iskolához való áthelyezését s Apáczi sem érezte annak."¹⁶⁾ E kijelentés a világért sem akarta menteni a haladó szellemi áramlatoktól irtózó s emellett hazáját csaknem a végső romlásba sodró II. Rákóczi György egyéniségét, ellenben őt eleintén még kötötték Bethlen Gábor és öregbik Rákóczi György országfejlesztő tervei, Tasnádi Veres Mihálynak, Keserői Dayka Jánosnak, Geleji Katona Istvánnak, bár a régi hittételekhez és formákhoz mereven ragaszkodó, ezzel szemben azonban a közmiveltség fokozására törekvő rendtartása, azután a nemrégiben elhunyt Bisterfeld tekintélye, Kereszturi Pál okos tanácsa, s nem utolsósorban Lorántffy Zsuzsanna határozott kívánsága.

Nem lehetetlen, bárha egészen mellékes, hogy a fejedelem Apáczeit a Marosba való hányatással, vagy a toronyból való levettetéssel megfenyegette-e, vagy sem, mert hiszen amugysem tette volna meg, meg azután alig egy esztendő múlva, 1656 augusztus 26-án Kolozsvárt keltezett levelében Nagyari és Kovásznai presbiteriánus nézetű váradi papoknak azt helyezte kilátásba: "bizony szókkal írjuk, mások példájára is megbüntetünk benneteket".¹⁷⁾ Apor Pétertől is tudjuk, hogy a "bizony" szót csak ritka ember mondotta, mert nehéz esküvés volt.¹⁸⁾ De e súlyos szó ellenére sem történt semmi komoly bajuk, mert megvédte őket jó szellemük: az özvegy

16) Bán Imre: Apáczi Csere János. Bp. 1958. 453.

17) Koncz József: Egyháztörténeti Adalékok. PrK. 1891: 5.

18) Apor Péter: Metamorphosis Transylvaniae. XII. cikkely.

fejedelemsasszony. II. Rákóczi György az őt megelőző két uralkodó terveit akarta követni, csak hogy e hirtelen haragu és önfejű emberből hiányzott Bethlen állambölcsessége, és öreg Rákóczi megfontoltsága. Nagy dolgokban azért követett el helyrehozhatatlan hibákat, kisebb jelentőségűekben azonban, lecsillapulva, nemegyszer visszatért példaképeinek utmutatásához.

Azt hiszem, szükséges volt az elmondottakról képet adni, hadd figyelhessük meg belőle a fehérvári akadémikus mestereknek az egyházi közintézményeknél elfoglalt helyzetüket.

4. Bihari Ferenc. Bisterfeld végrendeletének szerkesztésekor: 1655 január 6-án - Bán Imre nagyon helyes elgondolása szerint - a classis syntacticae akadémikus mestere volt.¹⁹⁾ Tehát neki még Apáczaínál is későbbben kellett idegen országokból haza érkeznie. Itt tehát nem lehet arról szó, hogy jobban pártfogolt diák kapta a jobb és méltóbb állást, mert elég volt az, hogy valakiről az értesülés jóigyekezetet és tudást bizonyítson, nem számított az az egyetemi fokozat, amelyről a hazatérő diák oklevelet hozott a tarsolyában. Legfennebb az képezhette megfontolás tárgyát, hogy a gyengébb képességű diákokat nem anyaoskolákhoz, hanem partikulákhoz osszák be. Nem volt tehát és annál kevésbé is lehetett szó kedvezményről, minthogy Apáczai magának a kollégiumnak volt az alumnusa és ezért először is őt kellett támogatniok.

Bihari Ferenc személyét biztosan megtalálni nem tudom. Franekerában 1642 július 20-án és 1647 március 27-én látunk a teológiai karra beiratkozott ilyen nevű diákot.²⁰⁾ 1644-ből ismeretes egy Bihari Ferenc által tartott teológiai vitatkozás.²¹⁾ Majd Leydában az 1645. szeptember 13-án beiratkozott Behari Ferenc nevezetű 27 esztendőös papjelöltet találjuk és 1647 február 22-én ugyanitt Bihari Ferenc hasonlóképpen 27 éves teológus vétette fel magát a hallgatók közé.²²⁾ Személyük azonosságában azért merünk kételkedni, mert a tulságosan hosszú idejű egyetemi tanulást a fehérvári rektoroskodás idejével összevetve, 1655-ben eléggé idős: 35

19) Bán Imre: i.m. 395.

20) TT. 1885: 606-7.

21) RMK. III. 1621.

22) Archiv, N. F. XVI. 211.

és 37 esztendőös korának kellene őt feltételeznünk. Ennél sokkal valószínűbb, hogy az 1642-től 47-ig jelentkezett ifju azzal a "Franciscus Bihari p. t. Rect. Collegii Alb. et Poeticae facult. Magister Ordinarius"-sal azonos, aki Csaholczi Past. János mestertársával együtt "Index Vocabulorum" című munkájukat kiadta.²³⁾

Az 1649-évben született Pápai Páriz Ferenc naplójában azt jegyezte fel, hogy a fehérvári gymnasium academicumban az ő gyermekkorában

1. Franciscus Bihari Logicae,
2. David Sz. Györgyi Eloquentiae,
3. Gasparus Posgai Poeticae,
4. Franciscus Varadi Sintaxeos professzores való-

nak.²⁴⁾ Ezek szerint a rektoroknak (és nem professzoroknak!) abban az időben kellett Fehérváron tanítani, amikor Crispinus 1655-ben már meghalt, Apáczai pedig 1656 derekán Kolozsvárra távozott, ellenben az egykori sintaxis osztály mestere: Bihari Ferenc, rendre előrehaladva, most már ő volt a Classis Logicae rektora. Az időpont tehát az 1657. év lehetett, minthogy az eloquentia osztály mesterével kapcsolatosan a leydai akadémia anyakönyvében az van feljegyezve, hogy 1657 május 17-én "David Szentgyörgyi Transylvanus. (Annorum) 27., T(theologiae studiosus)."²⁵⁾ Az alacsonyabb osztályok mestereinek Szentgyörgyinél föltétlenül későbbben kellett hazatérniök. Valószínűleg ők voltak az 1658. évi tatárpusztítás ideje előtti rektorok is.

Amint már szólottunk róla, bizonyos, hogy a fehérvári iskola mestereiül mindég a legkiválóbb diákokat választotta ki a püspök. Apáczairól mindannyian tudjuk, hogy ki volt, Szentgyörgyi Dávidról is ismeretes, hogy 1667-ig dévai pap és esperes, 1668 körül pedig a székelyudvarhelyi papságra és esperességre vitetett.²⁶⁾ Tehát az ő kiválóságuk is bizonyosság amellet, hogy Crispinus János sem lehetett ennek az iskolának méltatlan tanára.

23) RMK. I. 792.

24) Koncz József: Pápai P. Ferenc naplója. ItK. 1892: 388.

25) Archiv. N.F. XVI. 213.

26) Benkő József: Transsilvania Specialis c. kiadatlan művének Hunyad vm-re vonatkozó része. Hunyadvármegye Történelmi és Régészeti Társulat évkönyve. 1901: 119. - Koncz József: A m. vásárhelyi ev.ref. koll. története. Marosvásárhely, 1896. 45.

Illyefalvi Szász Miklós

Nevét legteljesebben a németalföldi Deventer athanaeumának anyakönyve őrizte meg. E szerint "Nicolaus Szász Illye-falvi Ungarus" 1646 július 31-én vétetett fel az intézetbe.¹⁾ Életkorát, a hollandiai leydai akadémia hallgatóinak névsorában találjuk meg, 1647 szeptember 3-án 25 esztendősnak jelölve meg,²⁾ ennél fogva tehát 1622-ben születhetett a nevében meghatározott háromszéki Illyefalván.

Iskolai tanulását bizonyosan szülővároskájának nem csekély jelentőségű partikulájában kezdette el, míg a felső évfolyamokra Gyulafehérvárra iratkozott be. Erre következtethetünk abból a körülményből, hogy 1648 március 13-án Utrechtben tartott előadását egytől-egyig mind fehérvári egyházi férfiaknak, ugymint Geleji K. István püspöknek, Bisterfeld János Henrik professzornak, Csulai György és Kereszturi Pál udvari papoknak, Árkosi Benedek, Veres-egyházi János és Csaholczi János iskolaigazgatóknak ajánlotta.³⁾

Hazai tanulásának befejezése után külső országokbeli bujdosásra határozta el magát. Utba indulása hihetőleg az 1646. év közepefelé történt. Nevét Deventer után most már a franekerai akadémia tanulói között 1647 július 17-én találjuk.⁴⁾ Itt azonban jóformán meg sem melegedett, hanem neve az itteni beiratkozástól számított negyvennyolcadik napra, vagyis már szeptember 3-án a leydai egyetem anyakönyvébe iratott be.⁵⁾ Még ugyanebben az esz-

1) Sz. 1937: 506-8.

2) Archiv des Vereines für siebenb. Landeskunde. N. F. XVI. 212.

3) RMK. III. 1712.

4) TT. 1886: 607.

5) Archiv. N. F. XVI. 212.

tendőben Utrecht akadémiajára ment át,⁶⁾ ahol mintegy kilenc hónapig hallgatta az előadásokat. Itt tartotta meg Voetius Gisbertus teológiai professzor elnöklése alatt egyetlen reánk maradt előadását, amely "Qvaestio An Sedes Romana comparabilis sit cum politis Reformatis" címen az 1648. esztendőben 16 levélnyi terjedelemben nyomtatásban is megjelent.⁷⁾

Illyefalvi külföldi tanulása három esztendeig tartott. Hazatérésre 1648 őszén határozta el magát. A kolozsvár-városi sáfárpolgár 1648. évi számadáskönyvébe jegyezte fel: október 28-án "Erk(ezé)k Illyefalvi Miklos Academicus onnan fellywl"(s Enyeden keresztül megy tovább Fehérvárra).⁸⁾ A püspöknél való jelentkezésekor hová rendeltetett szolgálattételre, arra vonatkozólag nincsen semmi határozott adatom, csupán annyi bizonyos, hogy szülőfalujába nem került vissza, mert egy 1649 július 9-i keltezésű megjelölés szerint itt Sikó István a lelkipásztor, aki egyuttal sepsi székí esperes is volt,⁹⁾ ellenben nem lehetetlen, hogy azonos az a keresztnévvel meg nem nevezett Illyefalvi (sepsi-)szentgyörgyi pappal, aki vargyasi Daniel Péternek egy Elzevir-kiadásu "Respblica et Statvs Regni Hungariae" kötetecskét ajándékozott. ("Est Petri D(anie)l de Vargyas Donatu[m] a Clariss[im]o D[omi]no Illyefalvi Concionatore p.t. Szentgyörgyiensi etc.etc.etc.mp.")¹⁰⁾

Mindazok a fehérvári rektorok: Árkosi, Veresegyházi, Csaholczi, akiknek utrechti vitatkozását ajánlotta, a puritánus vallási felfogás követői voltak, éppen ezért hihető, hogy ő maga is a haladó szellemű gondolkodók közé tartozott. Ez bizonyítja, hogy ezt a nézetet vallókat nem csupán a nagy városok igehirdetői között kell keresnünk.

6) PrK. 1885: 213. - Segesváry Lajos: Magyar református ifjak az utrechti egyetemen. Debrecen, 1935.

7) RMK. III. 1712.

8) Sáfár: 1648. 289.

9) RMK. III. 1730. - Geleji Katona István: Praeconii Evangelici. Tomus Secundus. Gy.-fehérvár, 1640. (Üdvözlő vers).

10) A SzNM könyvtárában volt.

Gidófalvi Cs. István

Gidófalvi István teljesebb nevének csupán kezdőbetűjét árulja el egy 1650-ben Franekerában megjelent vitatkozásának címlapja, megnevezvén őt "Stephanus Ts.Gidofalvi Ungarus Transylvanus"-nak.¹⁾ A családnév azonosítására tehát csak a lehetőség kockáztatható meg, gondolván a háromszéki Gidófalván élt Csulak családra, mint melynek a XVII. század közepén már amúgy is két lelkipásztor tagja volt, de tekintettel kell lenni a Csiszérekre is, e családnak ugyanis egyik fia 1635-ben scholamester vala,²⁾ utódai közül pedig a XVIII. század második felében nem egy sepsi széki pap hagyott emléket maga után.³⁾

Gidófalvi István életkorára vonatkozólag a hollandiai Leyda város akadémiajának anyakönyve szolgáltat adatot, bizonyítván, hogy 1653 augusztus 27-én történt beiratkozásakor 29 esztendősnak jelentette magát.⁴⁾ Tehát 1624-ben kellett születnie. Hazai tanulmányait bizonyosan Fehérvárt végezte; ez nemcsak abból következtethető, hogy a háromszéki diákok a XVII. század első felében leginkább e jeles iskolába mentek tanulni, hanem az a körülmény is utmutatásul szolgálhat, hogy az elől említett vitatkozást Geleji Katona István erdélyi református superintendensnek és a gyulafehérvári egyház előljárójának ajánlotta, már pedig ismeretes, hogy a külső országokban tanuló deákok munkácskáikkal leggyakrabban olyan egyéneket szokták megtisztelni, akik tanulmányaik elvégzéséhez szükséges anyagiakban támogatták. Feltételezhető, hogy Gidófal-

1) RMK. III. 1745.

2) Háromszék 1635. évi lustrakönyve. (A SzNM-ban használtam.)

3) A SzNM kéziratárának 34. sz. kéziratos könyve.

4) Archiv N. F. XVI. 213.

vi a fehérvári kollégium alumniumát nyervén el, indult idegen országokbeli bujdosásra.

Nagyon valószínűleg iskolai és egyuttal utitársa is lehetett az 1648. év késő tavaszán bujdosásnak indult Apáczai Csere Jánosnak. Ezt az a körülmény bizonyítja, hogy első állomáshelyükre: a hollandiai Franekerába megérkezve, "Stephanus Gidofalvi Transylvanus" és "Joannes Apatzai Ungarus Transylvanus" 1648. július 22-én egyszerre iratkoztak be az egyetem teológiai karára.⁵⁾

Külföldön való tartózkodására vonatkozó egyéb adatunk "De Theologia et Religione" c., nyomtatásban is megjelent vitatkozása, amelyet Cloppenburg professzor elnöklete alatt az 1650. esztendőben ugyancsak a franekerai akadémián tartott.⁶⁾ Ez azonban - Köblös Zoltán megállapítása szerint - csak egyik része a két külön disputációból álló "Praecognitorum Theologiae Christianae Disputatio" című dolgozatának, amely Cloppenburg: "Exercitationes" című értekezésgyűjteményében önálló címlap nélkül 1653-ban Franekerában jelent meg.⁷⁾ Ezen kívül még egy "de Baptismo" tárgyú vitatkozásáról maradt fenn nyomtatvány. Ezt Arnoldus professzor "Henrici Echardi Lutherani Scopae dissolutae" értekezésgyűjteményében az 1654. esztendőben Franekerában adta ki.⁸⁾ Miként az előzőnél látható, a gyűjteményes munka a vitatkozás megtartása után három esztendő múltával jelent meg, azonképpen valószínű, hogy a második disputációt tartalmazó kötethez is körülbelül ugyanennyi időre volt szükség, mignem a könyv terjedelméhez elégséges anyag összegyűlt.

Franekerában való tanulását Gidófalvi az 1653. év nyarán megszakítva, Leydába vándorolt át, ahol augusztus 27-én iratkozott be az akadémia teológiai karára: "Stephanus Gedophalvi Transilvani Hung. (Annorum) 29, T(haeologiae studiosus)" adatokkal.⁹⁾ Meddig maradt itt, tartott-e újabb vitatkozást s azután mikor tért haza? Erre vonatkozó biztos adatokkal egyelőre nincsen módomban felelnem. De még ha a szokottabb öt esztendőt is egészen künn töltötte

5) TT. 1886: 608.

6) RMK. III. 1745.

7) EM. 1906: 43-44.

8) RMK. III. 1879.

9) Archiv N. F. XVI. 213.

légyen, akkor is 1655 táján már haza kellett térnie. Ugy látszik, hogy elhelyezkedését nem kereste Erdélyben. Ugyanis adat van reá-ja, hogy dézmáját, mint abaujszántói lelkipásztor az 1662. év augusztus 25. napján nyugtatványozta.¹⁰⁾ Nehány esztendővel ezután Mezőlaki P. János 1666 márciusában Franekerában tartott vitatkozását a többek között Gidófalvi István szántai papnak ajánlotta.¹¹⁾

Vajjon mi lehet a magyarázata, hogy ez az erdélyi származású és erdélyi neveltetésű ifju nem szűkebb hazájában, hanem attól jó távol: Abauj megyében keresett magának letelepedésre állást? Nem tudok más magyarázatot találni, minthogy teljesebb nevében a "Ts." családnévrövidítés mégiscsak a Csulak nevet tartalmazza s így unokaöccse volt a presbiteriánus felfogás miatt Kolozsvárról eltávolított Gidófalvi Csulak Jánosnak. Tehát nagybátyjának keserves sorsa intő jelként állt előtte, hiszen még élt az erősen orthodox felfogású Csulai György püspök s a puritánusokat nem kedvelő II. Rákóczi György fejedelem, ezért azután úgy gondolhatta, hogy neki sem lehet keresete szűkebb hazájában s inkább oda húzódott az özvegy fejedelemasszony védelme alá tartozó középső Felvidékhez, ahol egy-egy Medgyesi Pál és Tolnai János eléggé gátlás nélkül hirdethette a puritánizmus szerinti szellemi felszabadulást.

Gidófalvi - tudtommal - semmiféle vezérszerepet nem vitt, sőt nem is vihetett, mert a megértő patróna: Lorántfi Zsuzsánna rövidesen ezután, 1660-ban elhunyt s az özvegyé lett ifju fejedelemasszony és környezete most már nemcsak a puritánusoknak, hanem minden protestánsnak élet- és működési lehetősége elé gátat igyekezett vetni.

10) Zoványi Jenő: Protestáns lelkeszek nyugtatványai. Magyar Protestáns Egyháztörténeti adattár. XIII. 8.

11) RMK. III. 2326.

Ifjabb Geleji Katona István könyvtárának néhány kötete

Apáczai könyvtárának töredékéről írott cikkből¹⁾ már észrevehettük, hogy barátja s külső országokbeli bujdosótársa: ifjabb Geleji Katona István, a későbbi székelyudvarhelyi pap és esperes, akadémiai tanulása közben valóban nagyon értékes könyvtárat szerzett össze. Ő, aki az alumniumon kívül apjától: Geleji K. Gáspártól, a tekintélyes borsód-vidéki esperestől s nagybátyjától: Geleji K. István püspöktől is hihetőleg nem csekély támogatásban részesült, ezért is nem sajnálhatta a pénzt a legértékesebb művek megszerzésétől. Lehetséges, hogy sógora, az akkori haladó szellem egyik legkiválóbb hazai képviselője: Tolnai Dali János is irányította könyvtárgyarapításában.

Gyűjteményének gazdagságát mi sem jellemzi jobban, minthogy megvásárolta a jeles amsterdami cég: Blaev kiadásában készült égés földgömböt a hozzá való utasítással együtt, amelyet azután - 1658-ban történt nagy nyomoruságba jutása után - könyvtárának tekintélyes részével együtt áruba bocsátani kényszerült. E glóbusokat Váradi Miklós főkurátor, Bethlen Miklós nagyapja, eléggé olcsó áron: 12 birodalmi tallérért vásárolta meg a kolozsvári kolégium számára.

Könyvtárának egyes darabjai közül az alig nélkülözhető Socratest és Eutropiust, valamint a haladó szellemű Althusius Arithmeticaját ismerjük. Ezeken kívül a kolozsvári református kollégiumban még négy könyvét találtam, amely az 1658. évi árverés alkalmával cserélhetett gazdát. E köteteknek azonban (közel három évtizeddel ezelőtt) az egyszerűség kedvéért a cím helyett csak könyvtári jelzését jegyeztem le, minthogy pedig ma már más helyrajzi számmal vannak ellátva, tehát lehetetlen azokra reá akad-

1) Lásd Apáczai Csere János könyvtárának töredéke című cikkemet.

nom.²⁾ Ezek közül azonban az egyiknek bejegyzése érdeklődésünket mindenképpen felkeltheti. E szerint ugyanis e könyv kötetstáblájára szuperexlibrisként S - K - G - 1652 névjelölést, a címlapon pedig tulajdonosmegnevezésként: "Est Stephani Katona Gelei An. 1652. Franekera Frisorum" szavakat találjuk. Valamivel későbbi bejegyzésként azt adja tudtunkra, hogy ezt a könyvet 1655 január 16-án ugyancsak Geleji "Magnovardia ad Chrysium"-ban B. Jenei Mihály ifjunak ajándékozta.³⁾

Ennek az ajándékozásnak a ténye azért kell meggondolkoztasson, hogy a külső országokból hazatért Geleji Katona István 1655 január 16-án ugyan mit is kereshetett Nagyváradon? s egy 1652-ben Franekerában vásárolt és köttetett könyvet miért is ajándékozott, egy szülőföldjétől és iskoláitól is távoli eredetű Borosjenei Mihály nevezetű ifjunak? De arra is tekintettel kell lennünk, hogy ezt a könyvet Váradra ugyan miért is vitte magával?

Minde jelek arra vallanak, hogy a megnevezett ifju netalán tanítványa vala s az ajándékba adott könyvvvel valamilyen alkalommal jutalmazta. Tehát ha ez a feltevés megfelelne a valóságnak, azt jelentené, hogy az idegen országokból hazatért, akadémiákat végzett diákot gyakorló évre a váradi jeles kollégiumba osztotta be a püspök a felső évfolyamokban tanító mesterül s illetéknéppen mind Geleji, mind a váradi Rákóczi-kollégium életében egy csekély üreg jeles ifjuval ismét betöltést nyert volna!

Nagy veszteség sujtotta e jeles képzettségű ifju papot, hogy a tatár pusztítás és családi csapásai miatt bekövetkezett nagy szükségében gazdag és színvonalas könyvtárát 1658-ban el kellett vesztegetnie.⁴⁾ Ezen kívül a székelyudvarhelyi lelkipásztorsággal és esperességgel járó sok teendője is megakadályozta, hogy a külsőországokban folytatott sokoldalú tanulmányait, amelyeket a teológia, metafizika, politika tárgykörből választott vitatkozásai is bizonyítanak,⁵⁾ itthon is maradandóan gyümölcsöztethesse.

2) L. 22, P. 161, VII. 89. és RMK. szekrény 4.polc. 266.

3) P. 161. sz. könyvtári jelzéssel.

4) Szilágyi Sándor: Vértanúk a magyar történetből. 138-141.

5) RMK. III. 1785, 1786, 1834, 1835.

Ki volt az Apáczainak könyvet ajándékozó
Enyedi M. János?

A kolozsvári református kollégium nagykönyvtárában megőrzött 1525. esztendei velencei kiadású Galenus előzéklapjára irt bejegyzés szerint: "Dono dedit rñdus et clarissimus D. Johannes M. Enyedi V. D. in Eccl. Gyaluiensi Minister etc. Jo- hanni Chieri Apacio. Theol. Doctori et Profess. - A^o 1658 Nov. 9. Claudiopoli."¹⁾

Zoványi Jenő Enyedi János címszó alatt bár mit sem tud e lelkipásztor gyalui szolgálatáról, külső országokbeli tanulásáról azonban megemlékezik, ugyanis Apáczáival azonegy évben: 1649-ben iratkozott be Utrechtben, majd a franekerei egyetem anyakönyvében - másfél évvel Apáczainak innen történt eltávozása után - van bevezetve: 1650 március 7-én "Johannes Monar Enjedi Ungarus Theol(o-giae) Stud(iosus)",²⁾ majd hat évvel ezután iratkozott be a 24 esztendőes Enyedi János 1657 szeptember 17-én a leydai egyetem teológiai karára.³⁾ A franekerei és a leydai diák azonban két külön-személy lehetett, mivel alig tételezhető fel, hogy egy 17 esztendőes ifju - a kor szokása ellenére - már egyetemi hallgató lett volna, de különben is e nagy időköz se egyetemi beiratkozásokkal, se vitatkozások tartásával nem lehet áthidalni. Ennélfogva - a családnév kezdőbetűjéből kiindulva - a leydai diákot figyelmen kívül hagyandónak tartom.

1) E bejegyzést már Szilágyi Sándor is közölte Vértanuk a magyar történetből (Pest, 1867) c. művének 101. lapja jegyzetében. I-dézete azonban pontatlan.

2) Segesváry Lajos: Magyar ref.ifjak az utrechti egyetemen. Debrecen, 1935, 16. - TT. 1886: 608.

3) Archiv N. F. XVI. 213.

Tehát ez az Enyedi Molnár János franekerai teológus Apáczai idejében járt a külső országokbeli akadémiákon, s az is bizonyos, hogy már odakünn kötöttek ismeretséget, de hazatértük után amig Apáczai Fehérvárra rendeltetett mesternek, addig ő Gyaluban kapott elhelyezkedést. Kétségtelen, hogy Gyalu nem tartozott az utolsó egyházközségek közé, hiszen mint egy fejedelmi vártartomány központjában levő gyülekezet, maga is az itt gyakran időző fejedelem pártfogása alatt állott. Amikor azután Apáczai Fehérvárról eltávolítván, Kolozsvárra helyeztetett, a régi ismeretséget feluljítva, Enyedi könyvvel is megajándékozta a tudós professzort és teológiai doktort.

Az ajándékkul adott könyv az egykori kolozsvári jezsuita kollégium széthurcolt könyvtárának egyik kötete vala, amit a könyv egy másik, tintával kihuzott bejegyzése bizonyít: "Collegij Soctis Jesv. Claudiop. 1604."⁴⁾ Ez bizonyítja, hogy a fosztogató csőcselék nemcsak a városból, hanem a környékről is sereglett össze. Egy fél évszázad multával hihetőleg Gyaluban akadt reája Enyedi. M. János.

Ennek, a bizonyosan érdemes lelkipásztornak gyalui szolgálata Erdély multjának legválságosabb idejére esik. II. Rákóczi Györgynek Fenes - Lóna közötti csatavesztése után a győztes Szejdi Achmet feldulta Gyalut, mint a Váradra menekült fejedelem megerősített várát. Maga a városka s vele együtt a templom is leégett, sőt valószínűleg a lelkipásztor is hajléktalanná lett s ezért hihetőleg el is távozott innen. Így nem lehetetlen, hogy az Apafi Mihályt fejedelemmé tevő Kucsuk basa táborában 1661 őszén jelen volt Enyedi János, Apafi udvari papja, akit a török vezér a fogarasi vár őrségéhez követül küldött a várnak az új fejedelem parancsára történendő megadására,⁵⁾ egy és ugyanaz a személy ezzel az azonos nevű gyalui pappal.

A Gyaluból történő eltávozást tehát az 1660. évi pusztítás válthatta ki. Korábbi időre, vagyis a silistriai basának és Mem-

4) A kolozsvári református kollégium nagykönyvtárában használtam. Az Apáczai tulajdonát képezett többi könyvvel együtt a RMK.4. sz. jelzetű szekrényben helyeztem el.

5) Bethlen János: Rerum Transsylvanicarum Libri Quator. (Erdély öröksége. Bp. 1942, V.229.)

het Gyhrya tatár chámnak Kolozsvár körülzárolására és külvárosainak elpusztítása idejére nem tudtam visszavezetni, minthogy ez az 1658 szeptember 10-14-e közötti időben,⁶⁾ a könyvajándékozás pedig két hónappal ezután: november 9-én történt, amikor Enyedi még mindig gyalui lelkipásztornak írta magát.

Enyedi teljes nevében levő s a családnevet rejtő "M" betű feloldására még egy másik adat is van. Ugyanis Szebenben a Szeneci Kertész Ábrahám nyomádjában 1665-ben megjelent egy, Az Isten igeretinek felnyitott Arany Banyaja című 130 lapnyi terjedelmű 12° nagyságú könyv; ennek szerzője, illetőleg idegen nyelvből való fordítója magát Enyedi Molnar Janos, V. Hunyadi Magyar Egyhazi egyigü Szolga-nak nevezi.⁷⁾ Bod Péter szerint "Enyedi szemlélteti ebben (a könyvben) az Istenfélő embernek sok világi bajait, és az Isten vigasztalásának fundamentumit mind ezekben."⁸⁾

Visszatérve Zoványi cikkeihez, nála az található, hogy a Hollandiából hazatért ifju mindjárt Alvincre rendeltetett volna lelkipásztornak, 1665-ben pedig Vajdahunyadon volt magyar pap.⁹⁾ Ezzel szemben a gyalui papságból történt eltávozás s a fogarasi követ-ségjárás így is jól összeegyeztethető az alvinci, azután meg a vajdahunyadi papsággal.

Sőt az sem lehetetlen, hogy az az "Eniedi János az Vr[un]k Papis", aki 1657 január 10-én a lengyelországi hadjáratra induló Rákóczi után Visk felé siet, a fejedelmi uradalmi vártartományhoz tartozott Gyalu papjával azonos személy.¹⁰⁾

6) ETA. IV. 273-74. - Jakab: Kolozsvár. II. 664.

7) RMK. I. 1027.

8) B.K.P.: Gróf Bethlen Kata magyar könyvtárának lajstroma. EM: 1912: 168.

9) Zoványi cikkei.

10) Lásd e kötetben a Pápai Páriz Imréről írott cikket.

Kézdivásárhelyi Péternek tanárként való kirendelése

Fekete Mihály a kolozsvári református kollégium történetéről írott tanulmányában arról számol be, hogy Gyulafehérvárnak a tá-
tároktól 1658-ban történt feldulása után "a tanítói terhek elhor-
dozására (Kolozsvárt) új erőről kelle gondoskodni s így rendelék
ide tanáruul még 1659-ben Barcsai Ákos fejedelem udvari papját, Vá-
sárhelyi Pétert a gy.-fehérvári ifjúság mellé, mely némileg külön
testületet képezve, öt évig szállásolt a kolozsvári tanoda falai
közé, a számukra külön választott tanár s tanáraink közös vezér-
lete alatt."¹⁾

A kitűnő Fekete Mihály feltevését mások s közöttük legujab-
ban a nagyon érdemes Bán Imre is átvette,²⁾ pedig látni fogjuk,
hogy Vásárhelyi - amíg Apáczai élt - egész idő alatt Barcsai ud-
varában az udvari papi tisztelet töltötte be.

Hihetőleg a fehérvári kollégiumban végezte be hazai tanulá-
sát. Külsőországokba bujdosva, ott 1648-ban Utrechtben találjuk
majd 1650 május 22-én mint "Petrus Wasarhely Transylvanus Theol(o-
giae) Stud(iosus)" néven iratkozott be a franekerai egyetemre.³⁾
A következő esztendő március 10-én "Petrus Wasarhelyi Transylva-
nus, (Annorum) 25, T(heologiae studiosus)" adatokat mondott tollba
a leydai egyetem anyakönyvébe.⁴⁾ Részben az 1652. esztendőt is itt
töltötte. Ugyanis "Pavlvs Kalmar Dioszegi Ungarus" ebben az évben
junius 5-én Leydában tartott filozófiai tárgy vitatkozását a töb-
bek között barátainak: Apáczai P.(?) János hittudornak, Tarpai S.

1) Fekete Mihály: A kolozsvári ev. ref. főtanoda története. Ko-
lozsvár, 1876. 34.

2) Bán Imre: Apáczai Csere János. Bp. 1958. 507.

3) TT. 1886. 608.

4) Archiv N.F. XVI. 212.

Andrásnak és K. Vásárhelyi Péter hittanhallgatóknak ajánlotta.⁵⁾ Meg kell jegyeznünk, hogy mindnyájan puritánus felfogást követők valának.

Az Angliában tanult diákok számbavételénél Trócsányi Berta úgy sorolja fel, hogy az 1666. évben elhunyt Vásárhelyi K. Péter 1660 táján járt Angliában,⁶⁾ azonban az itt említett évszám föltétlenül téves, mert hiszen már korábban hazajött külsőországokbeli bujdosásából.

Koncz József a marosvásárhelyi ref.iskolánál 1652 április 4-től 1653 november 26-ig terjedő időben egy K.Vásárhelyi Péter nevű rektort nevez meg, aki nagy valószínűséggel azonos a most bemutatandó férfiuval.⁷⁾

Megállapítani nem tudom, hogy Barcsai mikor is választotta udvari papjául. Hihető azonban, hogy fejedelemmé létele után rendeltette maga mellé, mert hiszen Csengeri István kolozsvári papot is ekkor vette udvarába.

Az idegenföldi adatokból meghatározható, hogy származási neve: "Kézdivásárhelyi", születési éve pedig az 1626.esztendő lehetett. Ilyenképpen tehát csak egy évvel volt fiatalabb Apáczainál, s bujdosásuk közben nem egyszer össze is hozhatta a sors őket, amit az 1652. évi vitatkozás ajánlása is bizonyít.

Ismeretes, hogy a puritánok ellene voltak a nem-zsoltár eredetű egyházi éneklésnek s ezért a passzióéneklést is eltörölték tartották. Kereszturi Demeter naplójából tudjuk, hogy Barcsai fejedelem ebédlőtermében 1660 március 26-án tartott nagypénteki istentiszteleten megjelent világiak között vitatkozás támadt a passzió megtartása, vagy meg nem tartása miatt. A döntést az udvari pap: Vásárhelyi Péter azzal vitte dülőre, hogy egyszerűen mellőztette annak eléneklését.⁸⁾

Négy hónap múlva megint találkozunk vele. A kolozsvári sáfpolgár 1660. évi számadáskönyvében találtam feljegyezve, hogy au-

5) RMK. III. 1804.

6) Trócsányi Berta: Magyar ref. theológusok Angliában. Debrecen, 1944.

7) Koncz József: A marosvásárhelyi ev.ref. régi iskola ismertetése. 1557-1718-ig. M.vásárhelyt, 1884. 43.

8) Zoványi Jenő: Puritánus mozgalmak. Bp. 1911. 365.

gusztus 28-án "Erkezek Urunk eo Naga Uduari Papia Vásárhely Ura[m], akar mennyi Várad alá, az őcse Vele levin."⁹⁾ Ugy látszik, hogy küldetésben ment volna, mert hiszen nem tudhatta, hogy a vár védői ugyanezen a napon tüzték ki a fehér zászlót. Most már azután 29-én, 30-án és 31-én is itt van. A sáfár azt is feljegyezte, hogy ekkor Kézdi-Vásárhelyi Péternek az őcse is vele volt. Azt gondolom, hogy ez sem lehetett utolsó személy, mert különben a sáfár nem emlékezett volna meg róla. Nagy a gyanúm, hogy azonos azzal a Kézdi-Vásárhelyi Istvánnal, aki Apáczai idejében 1658 május 20-tól kezdődőleg hét és fél hónapig a kolozsvári református kollégiumban a Classis Elementaria-nak volt a praeceptor.¹⁰⁾

Szeptember 1. napján fontos hirt jegyzett fel a sáfár. Ugyanis "Erkezek Varadrol Szőverdi Josa Urunk etek fogola.czimer nal-la, megyen Locumtenens (Barcsai Gáspár) Uramhoz Bonczidahoz levelekkel, ez hozot Varad meg vetale felől elseoben bizonios hirt." Ugyancsak a sáfár jegyezte fel, hogy nemkülönben ezen a napon "Barcsai Gaspar Uram küldven be Apahidarol Biro Uramhoz Szilagyi Janos nevű szolgálait egy p[rae]dikatorert." Ez a prédikátor pedig aligha volt más, mint éppen Vásárhelyi Péter, aki a szomszédos Apahidáról visszatérve, most azután már nem tehetett mást, mint fejedelmi urához visszamenjen Szebenbe: szeptember 2-án "Vasarhelyi Uram[nak] az Praedikator[nak] attam alaia egy barna lovat, varoset megye[n] Szebenbe."¹¹⁾

Ebben az esztendőben még egy másik feljegyzést is találtam róla: október 1-én "Urunk eo Naga Papiat Vásárhely Uramat kelletek Radnótig vitetnem."¹²⁾ Tehát nagyon valószínű, hogy az egész 1660. esztendő folyamán is Barcsai szolgálatában állott s talán Veresmarti püspök közvetlen sürgetésére az 1661. év elejére rendeltetett a kolozsvári kollégiumhoz a fehérvári diákok igazgatására és oktatására. Itt tanított azután az egykori fehérvári kollégiumnak különválásáig, illetőleg diákságának Enyedre történt leköltöztetéséig.

9) Sáfár. 1660. 75, 77.

10) Lásd: K.-Vásárhelyi István c.cikkemet!

11) Sáfár. 1660. 112, 237.

12) Sáfár. 1660. 125.

A kolozsvári református kollégium Vásárhelyinek egy olyan könyvét őrizte meg, amelyet külsőországokbeli tanulása idején 1650-ben Utrechtben vásárolt. A kötetbe írt bejegyzés szerint: "Petri K. Vásárhelyi A. 1650. Rheno Trajecti. - Post ejus obitum P. Tsernatoni 1668. Enyedij Transylv. - Ex libris Melchioris Benedek."¹³⁾ Szathmári Baka Péter temetési beszéde, amelyet "most lelkében meg-dicsőült Vasarhelyi Peternek, hidegedet teste el-takarításának alkalmatosságával" 1666 május 16-án Enyeden mondott el, e kitűnő férfiú életének korai végét jelzi.¹⁴⁾ Így bizonyos, hogy könyvtárának előbb említett kötete K. Vásárhelyinek elhunytá után két esztendő múlva került tanártársának: Csernátóni Pálnak birtokába. Majd a következő tulajdonos Benedek Menyhért, aki 1737-ben a kolozsvári református kollégium alumnusa és a poetika osztály praeceptora volt.¹⁵⁾ Valószínű, hogy kibucszúzásakor ő adományozta "alma-mater"-ének, követve a hagyományos szokást.

13) Q. 224. sz. könyvtári jelzése volt.

14) RMK. I. 1045.

15) "Nomina studiosorum collegii Claudiaci". 30. (A kollégium levéltára őrizte.)

I. Rákóczi Ferenc Duconius nevű preceptora

Haydu György Kolozsvár városi sáfárpolgár 1660.évi számadáskönyvébe jegyezte fel, hogy

február 16-án "Erkezenek az Iffiu Urunk praeceptorával igen betegen az Varosra Duconius Urammal Dálnoki Ur[amnak] Curalasnak okaert."¹⁾

Duconiust tehát Kolozsvárra hozták gyógykezelés végett Dálnoki uramhoz, akinek Dálnoki Nagy Lőrincel, az unitárius nagy schola lektorával kell azonosnak lennie; ő ugyanis az 1635-38. években tanult az orvosi fakultásáról is nevezetes páduai egyetemen.²⁾

Ugy látszik azonban, hogy Dálnoki fáradozása hiábavaló volt, merthogy a sáfár négy nap múlva, vagyis február 20-án már azt írta a számadáskönyvébe, hogy

"El niugovan az Urban Duconius Ur[am]".

21-én említi "az Duconius teste mellett levo 2 legenj-"t, 22-én pedig "Az Duconi[us] testenek el takaritasara ide jeot aszoniunk inassinak gazdalkottam" étellel és itallal hat személyre. Ezek azután még 25-én is itt vannak.³⁾

Ezt a Duconius nevű házi tanítót - úgy látszik - a Bátorban tartózkodó fejedelemasszony kéllően megbecsülte, mert hiszen gyógyítás végett a jeles orvos Dálnokihoz küldötte, gondozásra és temetésére pedig hat inasát rendelte Kolozsvárra.

Erről a korán elhunyt ifjuról név szerint többet sem találtam, de minthogy a kis Rákóczi Ferenc korábbi preceptorának: a jeles Jászberényi Pálnak körülbelül 1656 márciusában már meg kellett válnia megbízatásától, hiszen júliusban már az utrechti

1) Sáfár. 1660. 18.

2) Gál Kelemen: A kolozsvári unitárius kollégium története. Kolozsvár, 1935. II. 520.

3) Sáfár. 1660. 20-23.

egyetemre iratkozott be,⁴⁾ éppen ezért feltételezhető, hogy Duconius-sal azonosnak kell lennie annak az ifjunak, akiről a kolozsvári sáfár 1657 március 26-án így emlékezik meg: "Iffiu Urunk preceptorat viszi Monostorrol Gialuban Jonas Andras 6 lova." Ugyanis Báthori Zsófiának fiával együtt már ott kellett tartózkodnia, mivelhogy ugyanazon a napon "Monostorrol Aszoniunk Papiat /is/ viszi ket lovan Gialuban Novak Istvan 3 lova."⁵⁾

E Duconius kilétét tovább nyomozva, eredetét azokban a felvidéki családokban merném feltalálni, amelyekhez az a mossóci Duchon Florián is tartozott, aki verssel üdvözölte Liptói Mokosini Lénártnak 1599-ben Wittenbergben megjelent teológiai tárgyu művét,⁶⁾ viszont ő maga, mint németlipcsei evangélikus pap és liptói alesperes 1628-ban Bártfán adott ki egy latin nyelvű kisebb munkát.⁷⁾

Egy másik adatunk, amely hasonlóképpen e családokhoz irányít, Teleki Mihály kővári főkapitány, fejedelmi belső tanácsos postálkodásáról vezetett udvari jegyzőkönyvből bukkan elő, vagyis 1676. január 21-én "Jött két bujdoso Praedikator."

január 27-én "Az Ur eő kglme fogot fel egy Dukuneus nevű Papot. Lutheranust."

március 18-án "Attak Dukuneus neuű Toth Praedikator Ur[nak] penzt fh. 10 //",

április 11-én pedig arról értesülünk, hogy számára Apafi Mihály fejedelem s a fejedelemasszony évi konvenciót rendelt.⁸⁾

A felsorakoztatott 1599, 1628. és 1676. esztendőbeli forrásokból ha egyebet nem is, azt azonban megtudhatjuk, hogy a Duchon vagy Dukonius-családbbeliek evangélikusok és szlovákok voltak. Ezért nem volna lehetetlen, hogy az 1660. év elején Kolozsvárt elhunyt preceptor is ugyanilyen vallásu és nemzetiségű volt. De szegyet űthet a fejünkben az is, hogy II. Rákóczi György és Báthori Zsófia kis fiuk: a választott fejedelem mellé továbbra is miért nem fogadott református vallásu papjelöltet?

4) Szerző: Adatok Angliában járt diákokról és egyéb angol emlékek.

5) Sáfár. 1657. 109, 110.

6) RMK. III. 938.

7) RMK. II. 450.

8) A SzNM kéziratárában volt.- Adattár. I, 357.

Talán nem vetem el nagyon messzire a sulykot, ha arra gondolkok, hogy Rákóczi már a lengyelországi hadjáratára készülődvén, arról álmodozott, hogy előbb ő maga, utána pedig a fia nyerendi el a lengyel királyi trónust. Ezt az álomlátást hihetőleg a feleségén keresztül annak anyja, Zakreska Anna is fűthette. Ezért akarthatta tehát, hogy a fia már gyermekkorában megtanulja álmodott királyságának, vagy legalább is valamelyik északi szláv népnek a nyelvét. Ugyanis közvetlen lengyel preceptort nem szerződthetett, mivel a lengyelek katolikusok lévén, ezért az ország megbotránkoztatására mégsem részesíthette fiát katolikus nevelésben! Igaz, ugyan, hogy Rákóczinak a lengyel korona utáni vágyakozásának - 1657 évi csufos veresége miatt - össze kellett volna omlania, ámde ki tudja! Mint ahogyan görcsösen ragaszkodott Erdély fejedelmi székhéhez, éppen úgy még mindég táplálhatta magában a reményt, hogy megalázott büszkesége egyszer mégis csak kiköszörül a csorbát. Tehát még 1660-ban is ezért tarthatta fia mellett a különben is bizonyosan jeles készülségű Duconius preceptort.

Az elmondott elmefuttatás - természetesen - nem bebizonyított valóság. Ugyanis Keserű Bálint felhívta a figyelmemet, hogy a "Duchon" név nemcsak a szlovákoknál, hanem a cseh-morvákknál sem ritkaság, éppen ezért az előbbtől eltérő másik, sőt talán még valószínűbb feltevés is bátran megkockáztatható, az ugyanis, hogy ez az elhunyt preceptor cseh-morva eredetű huszita volt. Tudjuk, hogy a Magyarországra menekült huszita ifjakat öregbik Rákóczi György tanulás céljából jobbára Sárospatakra irányította.⁹⁾ Ha tehát ezt a feltevésünket fogadjuk el, abban az esetben Duconius Sárospatakon tanítványa lehetett Comeniusnak, a kiváló tudósnak és nevelőnek, ellenben mestere eltávoztása után továbbra mégis csak itt maradt, minthogy az idegen származású ifjak a pataki udvartól a hazai alumnusoknál bővebb ösztöndíjat élvezve, gondtalanabbul folytathatták tanulmányaikat. Ebben az esetben tehát aligha lehetett a kiváló professzornak méltatlan tanítványa, mert máskülönben nem is választották volna a fejedelem fia mellé házi tanítóul. S mint huszita a reformátusság puritánus árnyalatától hitében nem is sokban különbözött,¹⁰⁾ és ezért akár az öreg fejedelemasszony is nyugodtan ajánlhatta az unokája mellé preceptorul.

9) Adattár I. 539-43.

10) I.h. 542.

A most bemutatott ifjut - azt hiszem - könyvünk jogosan sorolja Apáczai feltételezhető kor- és munkatársai közé, mert hiszen ha Apáczai nem is volt a fejedelem fiának nevelője, azonban 1654-ben megjelentetett "Magyar Logicatska mellyet a kitsindedek számára irt" c. művecskéjét Ferenc hercegnek ajánlotta,¹¹⁾ s ilyen formán nevelői munkában jogosan elődjének tartható az Angliába bujdosott kitűnő Jászberényinek, valamint az őt követő Duconiusnak is.

Ez az utóbbi ifju Apáczait már jó másfél hónap múlva követte a sirba s ezért az angol trónt elfoglaló II. Károly király által hazahívott Basirius Geleji K. Istvánhoz intézett levele szerint, - addig mégsem akart végleg eltávozni, amíg a saját ügyeit el nem intézi s a gyermek Rákóczi Ferenc részére új nevelőről nem történik gondoskodás.¹²⁾ Ámde mind Lorántfi Zsuzsánna, mint II. Rákóczi György 1660 tavaszán elhunyt, Báthori Zsófia meg Sárospatakra költözvén, visszatért a katolikus hitre, fiát pedig a jezsuiták kezére bízta s ezért a gyermek többé már aligha részesült abban a haladóbb szellemű oktatásban, amelyet Apáczai, Jászberényi s mint a feltételezhető Comenius- és Tolnai Dali-tanítvány: Duconius hozott számára.

11) RMK. I. 883.

12) Szilágyi Sándor: Vértanúk a magyar történetből. 149.

Részlet az 1658. évi tatár betöréskori helyzetképből.

Basirius Izsák

Az öreg Rákóczi György már tisztában volt azzal, hogy idősebb fia nem fogja eléggé bölcs mérséklettel irányítani országa sorsát; különösen féltette a rossz tanácsadók befolyásától.¹⁾ Nagyon hihető, hogy végakarátának írásba foglalásakor igyekezett volna valamennyire is megkötni a kezét, de halálos ágyában elmult azelőtt, mielőtt minden mondandóját Csulai püspöknek lediktálhatta volna. Igaz, hogy azok a tanácsadók, akikről leginkább féltette fiát, úgy mint Boros Jánostól és Huszár Mátyástól, már a lengyelországi kaland elindítása előtt elhunytak, de az önfejű, nagyravágyó és a kellő megfontoltságot nélkülöző II. Rákóczi György mellől így sem hiányoztak a hizelgők, akik a mérséklés helyett az abszolutisztikus uralkodók udvaroncait utánozván, még inkább belehajszolták a romlásba. Így gondolok a többek között az antipuritánus Basirius Izsákra is, aki a fejedelem 1655. évi havasalföldi győzelmét a fehérvári egyetem nevében /Nomine Universitatis Albensis/ "Congratulatio Publica Victoriae Cedro Dignae" címet viselő kiadványában Erdélyben eddigelé szokatlan hizelgéssel magasztalta.²⁾ Ez azonban csak olaj volt a már javában égő tűzre, amelyet talán még Drabitiusz exul morva prédikátornak a Rákóczi-házra vonatkozó jóvendölése, amelynek még Comenius is felült, gyújtotta lángra. De - Szalárdi szerint - ezen kívül is "ifju, hizelgő, tudatlan emberek, magok gratiajokat, kedvességeket vadászó udvari hősök", közöttük Sebesy Miklós korábbi portai követ is,³⁾ aki az ország romlásának

1) Kemény János Önéletírása. Bp. 1959. 327-28.

2) RMK. II. 825. - Szalárdi János Siralmas magyar krónikája. Pest, 1853. 287-88.

3) Szalárdi. 292.

bekövetkezésekor mégis csak elhagyta Rákóczi, segítették megérlelődni a fejedelemnek régi gyökerű nagyravágyását.

Hiába következett be a lengyelországi szörnyűséges kudarc s az ország színe-javának rabságba jutása, mindebből Rákóczi egyáltalában nem szűrte le a tanulságot, mert ha közben át is kellett volna adnia a hatalmat előbb Rhédei Ferencnek, majd Barcsai Ákosnak, ő továbbálmodva álmoképeit, különösen Gyulai Ferenc váradi várkapitánynak bujtogatására, valamint Rákóczinak a török felett Lippa melletti győzelméért egekig való magasztaltatására, elbizakodottságában nem akart határt ismerni. Pedig a "fényes porta" már több ízben is intette az országot Rákóczinak a fejedelemségből való letételére, de látván a rendek erélytelen kiutkeresését, Musztafa pasa fővezér, maga rendelte el mind az európai, mind az ázsiai hadak felülését s a tatár khánhoz is elküldötte izenetét.

Amikor már mind fenyegetőbbé vált a helyzet, az 1657 október 26-i országgyűlés határozatának felújításaként, a Fehérvárra összehívott rendek 1658 augusztus 3-án azt határozták, hogy ismét felszólítják Rákóczit a fejedelemségről való lemondásra.⁴⁾ A kolozsvári sáfárpolgár számadáskönyvében augusztus 5-én azt jegyezte fel, hogy "Bethlen Janos Vram erkezek Fejervarrol az giülesbol Czulai Püspeök Vr[am]ual, Nemes Janos, es Beszterczei Janos Deak Vramekkel, expedialtatua[n]l eö kegielmek az Nemes Orszagtól Rakoczi Vru[n]k eö N(agysá)gahoz Tasnadra", ahonnan azután 12-én érkeztek vissza.⁵⁾ Ezalatt azonban a tatárok Moldva felől már a Kárpátokhoz érkezve, bebecsaptak az ország széleire, s majd a Bodzai szoroson át előrenyomulva, a háromszéki Szépmezőn a Feketeügy mentén mindenütt raboltak, gyilkoltak és égettek. Sepsiszentgyörgyön azok közül, akik idejében nem menekülhettek el a Hargita rengetegeibe, a vártemplom várfalai között kerestek menedéket, ámde ide is behatolva, a védtelen emberek közül mintegy 500-at legyilkoltak, 900-at pedig rabságba hurcoltak.⁶⁾ Ezután Brassónak fordultak s e gazdag várost erősen megsarcolták, nemkülönben az egész Barcaságot elpusztították. Mindenüket hátrahagyva, ekkor menekülhettek Kolozs-

4) EOE. XI. 281.

5) Sáfár. 1658. 121.

6) Cs. Bogáts Dénes: Szemerja község és ref. egyházának története. Sepsiszentgyörgy, 1943. 10.

várra Apáczai testvérei, otthonukat ugyanis augusztus 21-én égették fel a tatárok.⁷⁾ Így most már nyitva állott az út az egész erdélyi medencébe. Erre azután mindenki, aki csak tehetett, innen is ész nélkül menekült. 1658 augusztus 24-i kelettel azt jegyezte fel a kolozsvári sáfár, hogy "Kebuer Gabor Vra[m] érkezék Fejervárról Basirius Vram[ul]al együtt" a fejedelem pénzét viteti egy szekéren Székelyhídra.⁸⁾ Basirius - úgy látszik - Rákóczi közelében igyekezett meghuzódni, noha augusztus 12-én Fehérvárról keltezett levelében még arról tudósította a fejedelmet, hogy az ottani lakosok hihetetlen páni félelemmel néznek a bekövetkezendők elé s emiatt a város is kihalt, sőt sokan s így a papok és a tanárok is elszéledtek, csupán csak 6 van ott az általa felfegyverzett 35 deákkal, jóllehet maga is készül Szebenbe bezárkózni.⁹⁾

A tatár most már Szeben megsarcolása után a Maros felső folyásának mentét pusztítva, Fehérvárnak, mint a fejedelem székhelyének feldulásában tobzódva, tette tönkre e gazdag várossal együtt kulturánk legbecsesebb értékeit. Majd Marosvásárhelyet, Enyedet, Tordát s velük együtt a környező védtelen falvak népét, csaknem pótolhatatlanul elpusztította. Kolozsvár környékét, sőt a hóstátokat is felégette s a határokat összetapodta, a belváros is csak hatalmas sarc árán menekült meg. De már a török fővezér is megelégtelte a khán fékevesztettségét, bizonyosan attól is tartva, hogy az ország teljes elsorvasztása esetében még az évi adót, nemhogy a különféle sarcokat sem lehetséges majd felhajtani rajta, elrendelte a hordáknak Erdélyből való kivonását.

A tatárság kivezető útja részben Kalotaszegen, részben pedig a Szilágyságon a Meszesen át, valamint Kővár alatt, Tasnádon s Érmelléken keresztül Biharnak tartott.¹⁰⁾ Természetes tehát, hogy Rákóczi és környezete sem maradhatott se Tasnádon, se Székelyhídon, hanem ki kellett térnie az összetalálkozás elől.

A közvetlen veszély elmulta után Basirius csak kevés időre tért vissza Fehérvárra. Nem is volt ott mit keresnie. Miként Csü-

7) Bán Imre: Apáczai Csere János. Bp. 1958. 488.

8) Sáfár. 1658. 122.

9) Szilágyi Sándor: Vértanúk a magyar történetből. Pest, 1867. 136-37.

10) Enyedi István: II. Rákóczi György veszedelméről. ETA. IV. 274.

lai püspök 1658 november 26-án Kolozsvárról keltezett levelében jelentette a Váradon tartzkodó Rákóczinak, hogy "a nagyságod 9-én irt levelét 13 praesentis Vettem Fehérvárott;.../csak/ most mentem volt Fejérvár iszonyu romlásának látására, hogy az scholára s ecclesiára valami gondot viselnék, de a mint látom, az várral együtt mind collegium, mind ecclesia odavagyon, nincs reménység egyiknek is felállítása felől, immár mindnyájan csak bizonytalan állapottal vagyunk, ki egyfelé, ki másfelé vonta magát."¹¹⁾

Basirius - úgy tetszik - hűségesen kitartott Rákóczi mellett, akit hihetőleg Ecsedre, vagy talán még inkább Bátorba történt visszahúzódásában is követett, sőt az sem lehetetlen, hogy a tatárok kivonulása után Váradon is megfordult, minthogy ott Rákóczi leg-hűségesebb embere: Gyulai Ferenc volt a várkapitány,¹²⁾ s emellett néhány más megbízható embere is, akik közül különösen jellemző példaképpen hivatkozhatom az ifju Teleki Mihály országos postamesterre, akit éppen édesanyja: Bornemisza Anna Teleki János borosjenei várkapitány özvegye 1658 szeptember 29-én keltezett levelében figyelmeztetett az eskü szentségére, intve, hogy Rákóczi fejedelmet el ne hagyja.¹³⁾ Basirius azonban itt a puritánus papok és iskolamesterek között aligha érezte volna jól magát, sőt Sárospatakon is az öreg fejedelemasszony udvarának szelleme sem lehetett kecsegtető számára, sőt - Bethlen Miklós szerint - a Basirius által a fehérvári kollégiumban tartatni szokott haszontalan disputációk miatt éppen a pataki scholabeliek "cum sale et pipere megféleltek" volt neki. Mindezekre felfigyelve tehát, aligha történhetett meg, hogy Rákóczit továbbkövette volna anélkül is kapkodással irányított útjaiban. Majd december 13-án Székelyhidon keltezett levele szerint Rákóczi számára külföldi támogatást kísérelt meg szerezni,¹⁴⁾ de meddő kísérlete után nem lehetetlen, hogy Rhédeinek rövid ideig tartott fejedelemsége után Basirius is a török-tatárjárástól távol fekvő Huszt várába húzódott vissza.

11) Szilágyi Sándor: Egyháztörténelmi adatok. (Erd.Prot.Közl.1880: 344-345.)

12) Balás Margit: A váradi kapitányság története. N.-Várad, 1917, 26-30.

13) Gergely Sámuel: Teleki Mihály levelezése. I. 272, 274, 337, 376.

14) Szilágyi Sándor: Vértanuk. 147.

Itt azután a vagyonos főúr udvarában a mindennapi ellátásban alig-ha szenvedett szükségét. Nem hihető ugyan, hogy azt az érthetetlenül nagyra szabott fehérvári járandóságát, amely az Alstadiusénak éppen kétszerese, a Keserői Dajka, valamint Geleji Katona püspökének mintegy ötszöröse volt, annak idejében ahogy megkapta, mind el is költötte volna. Éppen ezért majdnem megfejthetetlen, hogy vállalt feladatának - a fejedelem részéről ért ilyen nagy értékelése mellett - ő mégsem érezte kötelességének a Kolozsvárra összeverődött fehérvári tanítványainak oktatását ismét kezébe venni. Lehetséges ugyan, hogy bántotta, hogy ott a néhány esztendővel korábban vele, illetőleg nézeteivel nyíltan szembehe-lyezkedett fiatal iskolamesterrel legfennebb is egyenlő rangu tisztséget töltösn be, kiváltképpen, hogy az időközben fejedelem-mé választott Barcsai Ákos, valamint kancellárja /Bethlen János/, éppen pártfogója volt Apáczainak.

Rákóczi eleste után Basirius 1660 október 22-én Husztról kel-tezve, levelet intézett Csulai püspökhöz, kérve, hogy elmaradt javainak megküldésével segítse őt, hogy visszatérhessen Angliá-ba.¹⁵⁾ 1661 március 24-én még mindég Huszton van, minthogy ezen a napon a nagytekintélyű Dadai János kükküllővári paphoz és esperes-hez intézett levelében panaszkodott járandóságainak elmaradása mi-att.¹⁶⁾ Dadai ugyanis ekkor az elhunyt Csulai helyett átmenetileg az egyházkerület ügyeit is intézhette, ezt azután abból is gya-níthatjuk, hogy Basirius annak a reményének is hangot adott, hogy a püspökséget Dadai fogja elnyerni.

Basirius Bethlen Jánosnak 1659-ben valószínűleg Kolozsvárt kiadott "Innocentia Transylvaniae" című röpiratára,¹⁷⁾ még ugyan-ebben az esztendőben védíratot szerkesztett,¹⁸⁾ noha a fejedelem-hez 1658 augusztus 12-én intézett levelében azt írta, hogy semmi-képpen sem akar a politikába elegyedni, minthogy ez kívül esik iskolai feladatkörén, amelyet örömmel teljesítene, de az államtü-gyekben való részvételtől fél:nehogy veszedelmet hozzon reája.¹⁹⁾

15) Thury Etele: Iskolatörténeti Adattár. I. 37.

16) Bod Péter: Historia Hung. Eccl. II. 451.

17) RMK. II. 929.

18) TT. 1888: 508. /Hivatkozik reá Thury is. I. 37./

19) Szilágyi Sándor: Vértanúk. 137.

Miután Rákóczi a szászfenesi harcban szerzett sebeibe 1660 június 8-ára virradólag Váradon belehalt,²⁰⁾ Basiriusnak már semmi sem maradt, ami itten tartsa, s ezért még 1661-ben visszatért Angliába, ahol a restaurált Stuart-háztól minden régi méltóságát visszanyerte. Bárha Erdélynek semmi hasznára, sőt közvetve kárára is volt, ezért nagyon szigorúan mégse ítélkezhetünk felette, mert ha életének voltak erősen napfényes időszakai is, azokat mégis csak a bizonytalanba történt menekülései váltották fel. Mint francia származású, egyelőre a hollandiai és angliai egyetemeken talált menedéket; véglegesen azután Angliában telepedvén le, ahol jeles szónoki képességeiért I. Károly király udvari papjává tette. Itt kitüntető elbánásban részesülvén, föltétlen hívévé vált a haladó szellemmel élbe került uralkodónak s ezért annak 1649 január 30-án történt kivégzése után jónak látta elbujdosni. Barcsai Ákos, mint portai követ, 1654-ben így akadt reája Konstantinápolyban s az ő ajánlatára hívta meg Rákóczi a fehérvári kollégiumhoz. Legfőképpen Bethlen Miklós leírásából ismerjük tudását és jellemét. Kétségtelen, hogy bár lelkiismeretes tanár volt, de hosszú időt töltvén az egyházi szolgálatban, távol a tudományoktól és az oktatási pályától, tudásában, valamint nevelői rendszerében nagyon elmaradt az 1655 február 16-án elhunyt Bisterfeld professzor, valamint a Kolozsvárra kirendelt fiatal akadémikus mester Apáczai mögött. Mindettől, nemkülönben hiúságától és világnézetétől eltekintve azonban - Bethlen Miklós szerint - "jámbor, mértékletes, józan életű ember, tisztességes magaviseelő, affabilis, jó conversativus, kegyes és eloquens ember volt, latinus is jó, kivált a szónoklásban promptus, tersus, cum pronunciatione gallica."²¹⁾

A Kolozsvár városi sáfárok számadáskönyvében Basiriusra vonatkozó legkorábbi adatot 1657 szeptember 17-én találtam: "Erkezek az fejervarj Professor, az Vrunck hat loua[n] Szekeren Colosvara."²²⁾ Jövetelének célja nincsen feljegyezve, de tudjuk, hogy Rákóczi Szamosujváron létében megbetegedett, s ezért a Désre szeptember 3-ra hirdetett országgyűlést is ugyanott tartatta meg. Ennek időtartama egy hét volt.²³⁾ Mivel pedig a fejedelem - Szalárdi. 511.

21) Bethlen Miklós önéletírása. Bp. 1955. I.

22) Sáfár. 1657. 87.

23) Szalárdi. 331-32. - Enyedi /ETA. IV. 240, 252-53./

lárdsi szerint - ekkor ágyban fekvő beteg volt, nagyon hihető tehát, hogy Basirius szeptember 17. táján önála járt. Ezért is érdekes lenne azt is tudni, hogy Kolozsváron keresztül jövő-menő időzése alatt az itteni lelkipásztorokkal, de különösképpen Apáczai-val való találkozása miképpen folyt le!

Basirius magyar vonatkozásban legnevezetesebb kulturális emléke az a félig kész nyomtatásban fennmaradt "Schema primum generale Sive forma studiorum Albensium Pro hoc Anni Domini M.DC.LVII," amelyet 112 kis 8° lapnyi terjedelemben nyomtatta ki, valószínűleg mint legutolsó kiadványát, Brassai Major Márton, a fejedelem és az iskola tipográfusa. Ennek egyetlen megmaradt példányát, amely épen Basirius tulajdona volt, Oxfordban a Bodleian-könyvtárban a nagy ritkaságok között őrzik.²⁴⁾

Basirius - legalább is ifjabb Geleji Katona Istvánhoz intézett levele szerint - tulajdonképpen addig nem akart eltávozni Magyarországról, amíg Rákóczi Ferenc számára nevelőről nem történik gondoskodás.²⁵⁾ Kétségtelenül jó szándéka megvalósult-e? nem tudhatom, de az már bizonyos, hogy Báthori Zsófia a maga belátása szerint 1661 nyarán már amugyis megmásithatatlanul elintézte e nem csekély jelentőségű feladatot.

24) Koncz József: A marosvásárhelyi ev.ref.kollégium története. M.-Vásárhely, 1896. 560-61. és Váró Ferenc: Bethlen Gábor kollégiuma. N.-enyed. 1903. 46-47.

25) Szilágyi Sándor: Vértanúk.149.

B á t a i B . G y ö r g y

Bod Péter a Magyar Athenas-ban azt írja, hogy "Bátai B. György tanult Franekerában 1652-ik eszt, hol Kloppenburgius János alatt Krisztus istenségéről disputált Smáltzius ellen. (De divinitate Jesu Cristi.) Erdélybe jövéen a kolosvári oskolába tétetett (a mint akkor hívták) rektornak."¹⁾ Az idézetben előforduló évszám föltétlenül téves, minthogy a hollandiai Franequera akadémiájára való beiratkozása - a diákok anyakönyve szerint - nyolc évvel korábban, vagyis 1644 október 18-án történt,^{1a)} migsem az 1652. évszáma Cloppenburg professzor vezetése alatt tartott vitatkozások együttes kiadásának időpontját jelezheti. 1645 augusztus 26-án a deventeri Athenaeumba iratkozott be.²⁾

Külső országokbeli tanulásának többi állomásáról az egyetemek diákjainak kinyomtatott névsorai nem nyújtanak felvilágosítást, ellenben a kolozsvári református kollégium nagykönyvtára megőrizte Bátai könyvtárának egyik darabját, amelybe saját kezűleg írta bele, hogy "Est Georgii Bataj. Aō 1647. Leydae."³⁾ Ez az adat tehát nemcsak azért méltó figyelmünkre, mert megtudjuk belőle, hogy Leydában is megfordult, hanem azt is bizonyítja, hogy 1647-ben még mindég külső országokban tartózkodott.

Bujdosásából való hazatérése az 1647. év derekán, vagy talán a következő esztendő folyamán történt. Utját nem a török uralom alatt levő szülőföldjére: a Duna-jobbparti Tolna-Baranyába irányította, hanem Erdélybe jött, ahol Geleji Katona István püspök a kolozsvári kollégiumhoz rendelte akadémikus mesterül. Reája vonatkozó itthoni adatunk 1649-ből való. Ugyanis Gidófalvi János kolozs-

1) Bod Péter: Magyar Athenas. Nagyszeben, 1766. 29.

1a) TT. 1886: 606.

2) Zoványi cikkei.

3) Könyvtári jelzése: Q.46.sz.

vári református pap 1649 június 1-én keltezett levelében a többek között arról tudósítja Medgyesi Pál fejedelmi udvari prédikátort, hogy "történék ez is mostani vasárnap (vagyis május 27-én), hogy Batai uram felállván concionálni, az explicáció közben alkalmatlanul digrediálván, hoza elől némely rut haeresiseket, a mely könyvet Horners irt az angliai állapotról, abból bizonyos chartára notálván, ejte ily szót, hogy itt tanítják most Angliában és így hozták mostan be mi közinkben."⁴⁾ Ezzel ugyanis Gidófalvira célozott. Majd december 9-én Medgyesi Pál Ecsedről kelt levelében írta Rákóczi Zsigmond hercegnek, hogy "az szegény Tsaholczi uramot is..ugyan kitudták Kolosvárrul, s ama botránkoztató Apostatát Bathai Györgyöt akarták polczra ültetni, ha isten le nem vetette eddig itt."⁵⁾ A helyzet megértéséhez szükséges tudnunk, hogy a presbitéri egyházigazgatás szükségességét hirdető Gidófalvi, Csaholczi, sőt Tótfalusi papokat Váradi Miklós itteni főpátrónus - Geleji püspök segítségével - eltávolította Kolozsvárról, ellenben a hollandiai akadémiaírókról maga is presbitéri felfogással hazatért Batai György - színét változtatva s most már a kizárólagos püspöki igazgatást hirdetve - úgy látszik, elnyerte az illetékesek tetszését. Éppen ezért tövidesen ezután meg is történhetett helybeli pappá való ordinálása.

Csaholczi utódául Veresmarti Gáspár eddigi marosvásárhelyi lelkipásztor - esperest hozták Kolozsvárra elsőpapnak, Gidófalvi eltávolítása után pedig helyébe Batai Györgyöt tették meg második papnak. Az adatsorozatban mutatkozó nagy hiányosságok miatt neve Bedj András és Kobzos István egyházközségi quártások 1653 július 23 - 1654 augusztus 4-i gazdasági évi számadáskönyvében jelentkezik először ilyen formán, mint "Bathaj György Secundarius magyar praedikator",⁶⁾ továbbá Istvándy Bálint és Keczely Gergely 1655 augusztus - 1656 júliusig terjedő gazdasági évről készített Számadó Regestumokban mint "Batay György Uram az Magyar Secundarius Pastor".⁷⁾ Ezekből az évekből tudjuk járandóságait is, mégpedig

4) EPrK. 1874: 172.

5) I.h. 1876: 321.

6) Regestum Seu Ratio az 1653/54. évre. 5/B. lev. /Az egyházközség lev.tárában.)

7) Számadó Regestumok az 1655/56.gazdasági évre. 3/B. lev.(U.o.)

pénzben: évi szegődség 200 m. frt. - posztóra 27.m.frt. - fára 20 m.frt. - természetben: buza 20 köből, - bor 300 veder. Mindez azután az egykori pénzértékre átszámítva, összesen 487 m. frt-nak felelt meg. Még ehhez járultak az esetleges stólapénzek; így tudjuk a többek között, hogy özvegy Szakállosi Jánosné elhalálozván, minden javát az ekklezsiának hagyományozta s ezért a temetésről is a quártások gondoskodtak, ezek számadáskönyvében találjuk a következő tételt: "Anno Dominj 1653 dje 4 Decembr[is] Adtam Bathaj Uram[na]k Anno et die in p[rae]lmissis az Szakallosine teste felet valo p[rae]ldicalasert az Varadi Szöcz Istvan legalt tallerabol Tall: 1. No. - fl. 1// 80."⁸⁾

Az egyházközségtől természetbeni lakást is kapott; a quártások 1655. évi egyik számadási tétele szerinti javításokkal kapcsolatosan említik "Batahaj(!) Ura[ml] szalasa(t) avagy Ecclesia haza"-t;⁹⁾ ennek helyét az 1656. évi adófizetők könyvében találjuk meg mint "Media Intra (sc. Moenia) Szentegyhaz utcza...Ecc[lesi]astica) Persona Batay Georgy (dikája=) 1/8."¹⁰⁾

Különben - úgy látszik - szorgalmas és törekvő lelkipásztor volt, mutatják azok az egyházi beszédei, amelyeket az 1665-66 években a Szebenbe költözött váradi nyomdában világgá bocsátott. Ezen kívül Csulai püspöktől is kedvelt egyén, ezt abból is tudjuk, hogy már kezdő pap korában is helye volt a generális zsinatokon. Így látjuk, hogy a quártás 1654 junius 19-én 3 forintot fizetett a mérai prédikátornak "az it valo szolgalttiert, mivel eö kglmek B(ecsületes) Praedicatorink az gyülesben voltanak."¹¹⁾ 1655-ben ugyancsak a mérai papnak, "mivel it benis az Ecclesianak szolgialt gabonát, nemkülönben "Kanta (spotálybeli) papnak (25 veder bort)it ben az Ecclesiaban valo szolgalttjertt" adtak.¹²⁾ Ugyanis paptársai: Jenei G. István esperes és Veresmarti Gáspár elsőpap anélkül is tagja volt a generálisnak. De egyebekből is tapasztalhatjuk személyének Csulai előtti rokonszenves voltát. Így már "1651 Die 12 Octob(ris) Batay Vram Akarua[n] menni Feieruarra Puspeók Vramhoz, -

8) 1653/54. évi Regestum. 39/A. lev.

9) 1655/56. évi Regestumok. 33/A. lev.

10) Városi adókönyvek. 1656. 52. és 272., 1657. 9. (Klt.)

11) Quártások 1653/54. 48/B. lev.

12) I.h. 1655/56. 4/B, 8/A. lev.

B(író) V(ám) Eő kigielme paranycziolattiabol Adtam az eő kigielme kutsia Eleyben hatt louat Feieruarigh". Majd 1653 szeptember 4-én "Kisiri Battay Giorgy Ura[m] az Feieruari Púspeket Thordaigh milliaria 2."Végezetül 1656-ban azt jegyzi fel a városi sáfárpolgár, hogy "Die 12 Juny Nouak Istua[n] masod magauaal vitte Batay Georgy Uramot Szakmara, Varadra 7 loua[n]".¹³⁾ Valószínű, hogy mindhárom utazásnak köze volt a presbiteriánus egyházi férfiak ellen intézett támadásokhoz. Előbb Igaz Kálmán főskolamester személye ellen, azután meg az 1656. esztendei adat élesen reávilágít egy másik, hasonlóképpen érdekes eseményre. Megfejtését Nagyar Benedek és Kovásznai Péter váradi papoknak, a presbiteri egyházigazgatás hiveinek, fogságukból Lorántfi Zsuzsánna közbenjárására történt kiszabadulásuk után 1656 július 11-én Szatmár várában adott kötelezvényei adják. Ezekben ugyanis fogadniok kellett, hogy az ekklezsiának "usu roboraltatott canoni, praxissi és ritusai ellen magamat nem opponálom, azok ellen refractarius nem leszek". E kötelezvények bevezető soraiban még megemlítik, hogy "a Tiszán innen levő Magyarországi rendeknek mostani generalis gyűlésekben, mely celebraltatott in anno praesenti die 18. junii Szathmártt, az holott a Tiszán tul való egyházi rendek is és a szerint az erdélyi ecclesiáknak is consensusok per artes legales jelen voltak és mindezeknek közönséges végzésekből és fen megirt excessusimért külső magistratus hatalma, keze és büntetése alá adjudicaltattam és adattam és arestomba is tetettem".¹⁴⁾ Ugy látszik, hogy Batai maga és a kolozsvári sáfártól meg nem nevezett utitársa képviselték az erdélyi papság, vagy talán helyesebben szólva: Csulai püspök szavazatát Nagyar és Kovásznai felett hozandó ítéletben. Tekintettel pedig arra a helyzetre, hogy megegyező hozzájárulással történt e kiváló egyházi férfiak elítéltetése és világi hatóság általi árestáltatása, bizonyos, hogy Batai is hajthatatlan ellenzője volt az egyházkormányzásban való újításnak. Ez a kíváncsi a különböző vallási nézetek surlódása között a maga idejében főképpen azért esik súlyosabban a latba, mert a haladás eszméjét szolgáló, megfontoltan komoly Medgyesi Pál Batait "megbotránkoztató apostata"-nak bélyegezte meg.

13) Sáfár. 1651. 281, 1653. 233, 251, 1656. 99.

14) PrK. 1891: 6.

Rövidesen azonban változtak az idők s velők együtt változott a kül- és belpolitikai helyzet is. II. Rákóczi György a szerencsétlen lengyelországi kalanddal eljátszotta Erdély sorsát is. A török nem akarván többé fejedelempéppen elismerni, helyébe Barcsai Ákost választatta meg uralkodóul. Őröla ismeretes, hogy az angliai szellemű egyházigazgatási irányzatot támogatta, udvari papja: Csengeri Képiró István pedig megelőzőleg éppen Kolozsvárott lelkipásztorkodott, továbbá Veresmarti Gáspár elsőpap nem egyszer fordult Barcsaihoz egyházának segítsége érdekében. Rajtuk kívül itt volt még a becsületes és igazságos Jenai István esperes is, de itt tanított és itt alkotott, mint a kollégium újjá teremtője, Apáczai Csere János professzor is, akit még a "politikus püspök" Váradi Miklós főpátrónus, a presbitérium korábbi kemény ellensége is - dédelgett unokáján: Bethlen Miklóson keresztül - megkedvelt és támogatott.

Bátai azonban a változott körülményekből nem okult. Összeférhetetlen természetével Apáczait is kikezdette. Lehetséges ugyan, hogy a támadást nem egyenesen ő kezdte, de Apáczai már megelőzőleg is ismerhette Batai jellemét s ezért amikor 1656 november 20-án megtartotta itteni beköszöntő beszédét: "Oratio de summa scholarum necessitate earumque inter Hungaros barbariei Causis" tárgyköréről értekezve, abban azokat a papokat is erősen ostromozta, akik a tanítással foglalkozókat lenézve, alacsonyabb rendűeknek tartják maguknál.¹⁵⁾ Minthogy e csoportba tartozott Batai is, hihetőleg találva is érezte magát. Éppen ezért el is képzelhető, hogy mennyi kellemetlenséget igyekezett szerezni Apáczainak s mindez munkálkodásában mennyire gátolta őt! Igaz ugyan, hogy Batai vele szemben tanusított viselkedésére csak egyszer, mégpedig Apáczainak barátjához: ifjabb Geleji Katona István székelyudvarhelyi pap és espereshez 1658 december 27-én keltezett levelében találunk említést: "Bántódásom is nagy vagyon a miá' a kevély Báthai miá'. Tellyességgel azon vagyon, mint kevés böcsületecskémben megkárosíthasson. Vasárnap a titulusért erősen ki praedicála. A deákok fogják fel ügyemet. Valóban ők is feladták néki a vizes inget, és még hátra is van valami. Ezekről másszor."¹⁶⁾ Szeretnők tudni a diá-

15) Apáczai beköszöntő beszéde a kollégium u.n. Apáczai albumában sajátkezűleg bejegyezve. Nyomtatásban kiadta: Felméri Lajos, Kolozsvár, 1894., magyar fordításban pedig Hegedűs István a kolozsvári ref. főtanoda 1876. évi értesítőjében.

16) Szilágyi Sándor: Vértanúk a magyar történetből. Pest, 1867. 124, 139.

kok eljárását, amellyel szeretett professzorukat megvédelmezték, de Apáczai másszori levele, ha meg is íródott, nem maradt reánk.

Ugy látszik, a vesztes mégis csak Batai, aki most már egészen magára maradt a maga merev felfogásával és összeférhetetlen természetével, hiszen 1659 március 18-án még a megvénhedt, bár öreg-ségére megszelidült Váradi Miklós is kiszólltatott ebből az árnyékvilágból¹⁷⁾ s ilyenképpen Batainak itt már semmi további keresnivalója sem lehetne, különösen, hogy azt is meg kellett érnie, hogy Barcsai fejedelem jóvoltából Apáczai pénzbeli javadalmazása ötven forinttal felül is multa az ő fizetését. Batai háta megett most már Csulai püspök sem állott, ő, aki különben Barcsai fejedelemnek unokaöccse vala, Fehérvár elpusztulása után - Bod Péter szerint - "helyből helybe bujdosván, 's keresvén a' megmaradásra bátorságos menedék helyet",¹⁸⁾ ezért Batai végtére is távozásra szánta el magát. Tehát ez a magyarázata annak az érthetetlennek látszó jelenségnek, hogy Erdély legnagyobb egyházközségének lelkipásztorságát miért is cserélte fel egy sokkal kevésbé rangadó gyülekezet papságával! Ő ugyanis a tiszántúli püspöki kerületbe ment át, minthogy Tótfalusi P. István szilágy-szolnoki esperesnek Husztra történt távozásával megürült a zilahi papi állomás, ezért a hívek s püspökök megagyezett akaratából oda ordináltatta magát. Ennek az egyházközségnek a története azonban még hozzávetőlegesen sem ismeri Tótfalusi eltávozásának idejét és Batai ottani szolgálatának kezdetét,¹⁹⁾ de szerencsére a Kolozsvár-városi számadások nyelvek biztos adatokat őriztek meg számunkra.

Igy találjuk: "Az tavaly 1659. évről hatra maradot ado restantiaikrol Matthias Croner et Stephanus Bagyonj Adószedők[n]ek szamado Regestrumok"-ban a Media-fertályban "Bataj Georgy h(áza); (dikája) 1/8 leue[n] tesze[n] adaia f.3. Negyedik Ado felvetes utan ment el eő kglme az varosrol, itt letekor eő kglme[n]ek negy Ado teszen - fl.1." ²⁰⁾ Ennél azután még pontosabb időhatározást jegyzett fel a városi sáfárpolgár. Szerinte 1659. április 25-én "B(i-

17) 1664. évi vagyonleltárkönyv. 2/A. lev. (Az ekklezsia levéltárában.)

18) Bod Péter: Szmirnai Szent Polikárpus. Nagyenyed, 1766. 94.

19) Névkönyv az erdélyi ev. ref. anyaszentegyház számára. 1881. 58. Prot. Egyh. és Isk. Lap. 1847: 1418. hasáb.

20) Dika. 1659. 16.

ró) U(ram) P(arancsára) Báttai Georgy Ur[am]a t vitte el Zilahra Fekete István hat loulal tt fl. 3 dan. 75."²¹⁾

Báttai itt várta ki a zivataros idők megcsendesedését s azután a világ forgatagából félrebb eső Zilahon most már reá érvén, összeszedegette kézíratait s kinyomtatás végett leküldötte Szebenbe, a töröktől elfoglalt Váradról oda telepedett Szenczi Kertész Ábrahámtól kezelt tipográfiába. Első munkája, amely 8°-ú 44 lapnyi terjedelemben 1665-ben jelent meg: "Az Isten kegyelmében levő ember idvesseges életének bizonyos s' megcsalhatatlan jegyekből való megismeréséről. Mellyet elsőben Colosvari praedikatorságában a' Reformata Ecclesiában praedikállott." Ehhez folytatólagos lapszámzással nyomtatott 19 lapon: "Az Istenfélő Ember könyörgesere való Valasz-tétel... Mellyeket A' szomorú változó időkben Zilahon, bizonyos alkalmatosságokkal predikállott." Azután 1666-ban ugyancsak Szebenben 8° 292 lapnyi terjedelemben adta ki "Lydius S. Scripturae Lapis, Lelki Probakö avagy Az Örök életre el-választatott, idves-ségét bizonyossan várható embernek, a' Sz. Írásból szedegettetett meg-csalhatatlan jegyei,... Mellyeket a' Colosvári Reformata Ecclesiában bizonyos alkalmatosságokkal praedikállott." Végezetül ugyanabban az esztendőben, ugyanakkora méretben s 190 lapnyi tartalommal jelent meg "Meta Electorum, Valasztottak Targyja. Melyre minden buzgó lelkű és idves-ségét kívánó embernek tellyes életének folyásában szükségképpen kell czélozni."²²⁾ Erről az utóbbiról Bod Péter ugy emlékezik meg, hogy "válogatott matériákról írott szép könyv."²³⁾ A két utóbbi munkát Bornemisza Anna fejedelemasszony radnóti könyvtárának jegyzékében is megtaláljuk.²⁴⁾

Zilahi csendes visszavonultságában azonban mégis meg kellett érnie, hogy azoknak nagyobb része, akiknek sorsának folyásába ő is beleszóllott, ha megkésve is, de mégis csak elégtételt nyertek. Így Igaz Kálmán udvarhelyi esperessé s generális nótáriussá, Magyar Benedek kolozsvári pappá és éppen Báttai utódává, Kovásznai Péter ugyancsak kolozsvári lelkipásztorrá és püspökké lett, miután

21) Sáfár. 1659. 177.

22) RMK. I. 1025, 1026, 1040, 1041.

23) Bod Péter: Magyar Athenas. 29.

24) Szerző: Könyvészeti tanulmányok. 49.

a kizárólagosan püspökös és a presbíteri egyházigazgatási rendszerek közötti ellentétek az idők viharában egészen rövid idő alatt lecsiszolódtak.

Bátai Zilahon tizenhárom esztendeig szolgálta egyházát, mint-hogy 1672-ben elköltözött az élők sorából.²⁵⁾

Bátai B. György családi körülményeiről is maradt fenn néhány adat. Így jegyezte fel az 1649. évi kolozsvári sáfár: február 7-én "Az Orthodoxa Ecclesiaba[n] levő Mester Ura[m] Lakodalmat Celebralva[n], Kaiantaj Janos Viszj Ezt Loaua[n] Nagy Almasra, fizettem nékie fl. 1 den. 87. Azo[n] szűkségre ment Szekely Andrasis hatt Loaua[n]. Fizettem nekie fl. 2 den. 25." Nemkülönb "A^o 1649 die 9 February Ex Commissione Amplissimj Senatus Adtanak Ado szedő Uramek az Orthodoxa Religio[n] leuő Schola Mester Batai Uramnak Menyegzői Lakodalmakor ajándékban ket Tallert, melly teszen - fl. 3 den. 60."²⁶⁾ Batainé leánykori nevét is ismerjük. Ugyanis egyetlen életben maradt gyermeke, aki a keresztségben hasonlóképpen György nevet kapott, mint kolozsvári pap és kolozs-kalotai egyházmegyei nótárius, 1698 szeptember 11-én elhalálozván, temetésére az egyházközség egylevelesen nyomtatott kártát készíttetett a Tótfalusi Kis Miklós nyomdájában. Ez az egyetlen példányban megmaradt kárta azután az elhunyt életrajzi adatait is tartalmazza; belőle tudjuk meg, hogy anyját: nemes Mara Erzsébetet - első férje halála után - talán már 1673-ban a Váradról menekült nemes Polyik János, a kolozsvári vár alkapitánya, fizetőmester és az egyházközség kurátora vette feleségül. E derék férfiu mostoha fiát nagy gonddal tanníttatta.²⁷⁾ Őmaga bár nem érte meg, hogy neveltje mint kész pap öltse magára a palástot, minthogy 1689 december 14-én Kolozsvárt elhunyt,²⁸⁾ felesége azonban két évvel túlélte urát, ugyanis 1691 szeptember 10-én temették el.²⁹⁾ Fiának pappá avatásán kívül megérte még nemes Zalányi Máriával való házasságra lépését is ugyancsak 1691-ben. Különböző idősebb Batai Györgynek - fián kívül-

25) Névkönyv. 1881. 58.

26) Sáfár. 1649. 308, 331.

27) Ifj. Batai György temetési kártája. (A kolozsvári farkas-utcai templomban.)

28) Sándor Imre: Kolozsvár czimeres emlékei. Kolozsvár, 1920. 57.

29) A kolozsvári szabó céh számadáskönyve. (ENMLt. Használatát Kelemen Lajos főigazgatónak köszönhetem.)

még csak egy másik gyermekéről van tudomásunk. Ez 1655 augusztus 8-án hunyt el Kolozsvárt, kicsi korában.³⁰⁾

Ifjabb Bártai B. Györgynek egy Erzsébet s egy György nevű árvája maradt. A fiuról mindössze csak annyit tudok, hogy az 1716. év december 7-én Kolozsvárt elhunyt Boros-Jenei Anna Bogdányi Mihály máramarosszigeti pap özvegyének temetésére nyomtatott kártára, mint kollégiumi alumnus diák, többek között ő is verset szerzett.³¹⁾

30) Kovács Máté ref.harangoztatógazda számadáskönyve. (Az egyház-község levéltárában.)

31) E kártát a kollégiumi nagykönyvtár őrizte.

Apácjai közvetlen tanítványai Kolozsvárt

Az alábbiakban azokat a közvetlen tanítványokat sorolom fel, akikről biztos tudomásom van, vagy akiket ilyeneknek ítélünk. Természetesen azokat is ide kell soroznom, akiket ő tett meg az egyes klasszisok kollaboratorainak (praeceptorainak), vagy akiket mint ilyeneket már itt talált, minthogy ezek - mint öregdiákok - nem voltak mentesek az előadások látogatása s a vitatkozásokban respondentként való részvétel alól.

1. Az Apácjai jövetelét közvetlenül megelőző időben itt találjuk:

1. "Pavaj Janos Collaboratornak czinalt Asztalos Regeni Janos egy nyosoliat es egy egjegies szeket." 1653 szept. 6-án.

Ugyanő egy kántorra, vagyis évnegyedre 10 frt szegődséget kapott 1654 márc. 3-án.¹⁾

2. "Apaczaj Balint senior, ki az buza Dezman scriba volt." 1653 okt. 20-án.²⁾

3. "Andreas Doboli kamaraja az scholaban" és

4. "Papoczi kamaraja a scholaban." 1654 máj. 13-án.³⁾

E két utóbbi diák valamilyen diáktisztséget betöltő studiosus (collaborator, senior vagy contrascriba) lehetett.

5. "Egik Calasis Preceptornak Ugi mintt Ban Gergeljnek erre az Eztendore Paranczoltak Patronus Uramek hogi fizessunk fl. 20." 1655.

"Szegotek megh Ban Gergely Uramal hogi egik Calasist tanitcza. Ugy mintt Rudimentatt. Salariuma teszen fl. 25."

1) Bedj Andras és Kobzos Istvan quártások 1653. jul. 23 - 1654. aug. 4. "Regestum Seu Ratio"-ja. 44/B., 45/A., 46/A. lev. (Ref. Ekk. Lev. tára.)

2) I. h. 44/B.

3) I. h. 47/B.

1656 febr.20.⁴⁾

6."Istvándi (Bálint ref. kurátor) Ur[am] csináltatott az fi-
aynak az scholához 3 három nuzolyat, megenten egy kar sze-
ket fl. 2. den. 15." 1654 dec. 12-én.⁵⁾

Régéni Asztalos János e butordarabokat tehát a kolozsvári va-
gyonos polgár, egyházi kurátor három fia számára készítette, hi-
hetőleg a most felépített farkas-utcai iskola valamelyik kamarájá-
ba. Bizonyos, hogy e fiuk a másfél év múlva Kolozsvárra rendelt
Apáczai idejében is itt tanultak, jóllehet Bethlen Miklós azt ir-
ja, hogy 1661-65. esztendőbeli külsőországokbeli útjára az atyja
s az ő tekintetiért Istvándi Bálint vele küldötte szolgának (uti-
társ-inasnak) István nevű haszontalan fiát, aki különben egyetlen-
egye volt. E sorokból tehát azt sejthetnők, hogy két fia időközben
elhunyt s csak István maradt életben, amde Apáczainak egyik könyv-
tári könyvében találtam bejegyezve, hogy az ő halála utáni tulaj-
donos: "Valentini K.Istvándi et amicor[um] ejus.Anno 1661 die."⁶⁾
Minthogy pedig e bejegyzés Istvándi K. Bálintnak deák-mivoltára
világít rája, bizonyos, hogy legalább ekkor ő is még élt s hogy
Apáczainak ő is tanítványa volt. István nevű testvére, hacsak Beth-
len össze nem tévesztette keresztnévüket, hasonlóképpen végigjár-
hatta legalább is a triviális osztályokat.

Az eddig felsorolt nyolc ifju közül Apáczai professzor egye-
dül talán csak Apáczai Bálintot aligha érte itt, minthogy 1660-ban
már a fejedelem radnóti számtartója volt.⁷⁾

II. Apáczai jövetele után számba vehető diákok:

Az Apáczai-alumban a professzor által alkalmazott következő
praeceptorok neve található. E diákokat Apáczai - természetesen -
a legjelesebb tanítványok közül válogatta ki.⁸⁾

1."Paulus Tsernatoni Eloquentiae in dicto collegio Lector
paedagogiarcha, scholasticus senatus scriba."

4) Istvándi Bálint és Keczely Gergely quártások "Szamado Regesto-
mok" az 1655 aug. - 1656 jul. évről. 27/A. (U.o.)

5) Régéni Asztalos János jegyzőkönyve. 67/A, 74/B. (Használtam az
ENM. lev.tárában.)

6) Ref.koll. kvtárában V. 201. sz. jelzéssel.

7) Lásd előbb az Apáczai származásáról írott cikkemet.

8) Apáczai-album a kollégium őrizetében 36.lap. Közülte még Fe-
kete Mihály: A kolozsvári ev.ref. főtanoda története. Kolozs-
vár, 1876. 31-32. és Török István: A kolozsvári ev.ref.colle-
gium története. Kolozsvár, 1906.

Egy következő lapon a "Praeceptorum Classicorum Nomina" cím alatt felsoroltak között találjuk "Paulus Tsernatoni praeceptor Rhetorices" nevét, Miként a hollandiai leydei akadémiára 1663 március 24-én és 1666 november 9-én történt beiratkozáskor bediktált életkorából⁹⁾ megállapíthatjuk, hogy 1633-ban született, tehát Apáczinál 8 évvel lévén fiatalabb, ezért hihető, hogy még Fehérvárról jött át az új professzorral. Családi nevét "R" betűrövidítéssel jelezte,¹⁰⁾ amely betűt ha fel akarjuk oldani, csakis a "Rákosi" vezetéknevet találjuk. Ugyanis Kézdiszék 1659. évi lustrájában ilyen betűvel kezdődő névvel Alsócsernátonban csak Rákosi Györggyel, Felsőcsernátonban pedig csak Rákosi Lőrincsel, Demeterrel és a beteg Miklóssal találkozunk. 1691-ben ugyancsak a Rákosi név fordul elő.¹¹⁾ E helységnévből alakított vezetéknev bizonyítja, hogy családjuk máshonnan, mégpedig a ma is jórésztben református Felsőrákosról származhatott be először hihetőleg Felsőcsernátonba.

2. "Gothofredus Kedob Palatinus praec. Poesios." 1657-ben külsőországokbeli, pfalzi származású diák, aki valószínűleg annak a három ifjunak egyikével azonos, akit a fejedelem 1651 október 4-én hozatott be a fehérvári kollégiumba.¹²⁾ Nevén kívül még csak az az egy magyarországi emléke maradt fenn, hogy Fogarasi Mátyás teológustársának Apáczai irányítása mellett tartott filozófiai tárgyú vitatkozását eléggé elcsépeelt szólásokkal teletömött verssel üdvözölte.¹³⁾

3. "Johannes Pavai praecept. syntaxeos." 1657-ben.

Nagyon valószínűleg azonos a már 1653-54-ben is itt praepetoroskodott¹⁴⁾ egyező nevű deákkal.

4. "Zacharias Karatsonfalvi praec. etymologiae" 1657-ben.

9) Archiv N. F. XVI. 215.

10) Bod Péter: Historia Hungarorum Ecclesiastica. Leyda. 1889. III. 420.

11) GenFüz. 1910: 83-84., 1911. 77-78, 128.

12) Lásd előbb a Magyarországi iskolákban tanult külföldi diákok c. cikkemet. (Adattár, I. 589.)

13) RMK. II. 918. és Bán Imre: Apáczai Csere János. Bp. 1958. 477, 487.

14) Lásd előbb a Scholabeli állapotok Apáczai Kolozsvárra jövele előtt c. cikkemet.

Ugyanő 1658 május 20-án már "praec. poetices". Azután az 1660 január 9-én eltemetett Apáczai eulogiúrára emlékverset szerzett.¹⁵⁾

5. "Gregorius Varadi et successor eius

6. Michael Dallyai praeceptores rudimentarii" 1657-ben.

7. "Andreas Szanki praeceptor elementarius" 1657-ben.

8. "Matthias Malaczka praec. syntaxeos" 1658 máj. 20-tól.

9. "Andreas Abafai praec. etymologiae" 1658 máj. 20-tól.¹⁶⁾

10. "Martinus Nimethi, qui successerat

11. Johanni Lindani praec. rudimentarius" 1658 máj. 20-tól.¹⁷⁾

Neve után ítélve, Lindanus is külsőországbeli származásu lehetett.

12. "Stephanus K. Vásárhelyi praec. element." 1658 máj. 20-tól.¹⁸⁾

13. "Franciscus Dallyai poeseos praeceptor" 1658 dec. 31-től.

14. "Matthias Fogarasi syntaxeos praeceptor"¹⁹⁾ 1658 dec. 31-től.

15. "Johannes Szattmári etymologistar[um] praeceptor" 1658 dec. 31-től.

16. "Petrus Vinczi rudimentistar[um] praeceptor. 1658 dec. 31-től. 1659 júliusától pedig "Petrus Alvinczi" néven "etymolog(iae) (Praeceptor)".²⁰⁾

17. "Johannes Szentgyörgyi elementistar[um] praeceptor." 1658. dec. 31-től.

18. "Georgius Szentgyörgyi poeseos (praeceptor)" 1659-jul.-tól.²¹⁾

19. "Joannes Köpeczi syntaxeos" (praeceptor) 1659 jul.-tól.

A leydai egyetemre 1665 augusztus 11-én történt beiratkozásakor magát 26 esztendősnak vallotta.²²⁾ Apja: Ajtai János 1648 táján még köpeczi, 1668-ban pedig középjaitai pap és esperes.²³⁾ Bethlen Miklós önéletrajza szerint neki 1658-59-ben tanuló társa

15) MKvSzle. 1930: 309.

16) Lásd alább Abafai P. András c. cikkemet.

17) Lásd előbb a Magyarországi iskolákban tanult külföldi ifjak c. cikkemet. (Adattár, I. 541.)

18) Lásd utóbb K.-Vásárhelyi István c. cikkemet.

19) Lásd utóbb Fogarasi Mátyás c. cikkemet.

20) Lásd utóbb Alvinczi Péter ítélőmester c. cikkemet.

21) Lásd utóbb Szentgyörgyi Beke György c. cikkemet.

22) Archiv N. F. XVI. 214.

23) MKvSzle. 1930: 146. és RMK. III. 2433.

volt s szerinte "derék medicinae doctor, Apafi fejedelem udvari medicusa" lett. Különben 1668 július 16-án avatták Leydában orvos-doktorrá.²⁴⁾

20. "Andreas Havadi²⁵⁾ rudiment(ariae praeceptor)" 1659 jul.-tól.

21. "Georgius Szentersebethi element(ariae praeceptor)" 1659-jul.-tól. Apáczai temetési kártájára emlékverset szerzett.²⁶⁾

22. "Matthias Sóváradí rudimentaristar[um] (praeceptor)" 1659 okt.-tól.²⁷⁾

23. Uzoni Sz. Balázs senior; említik 1658 és 1660 febr. 23-án.²⁸⁾

24. Gidófalvi Péter 1660 január 9-én elhunyt Apáczai temetési kártájára latin nyelvű bucsúverset szerzett.²⁹⁾ 1668-ban a kollégium seniora volt. A "Nomina studiosorum"-ban a neve után irt megjegyzés szerint: "ductus ad pastorem Czageinum."³⁰⁾

25. Besztercebányai Mihály Apáczai temetési kártájára latin nyelvű bucsúverset irt.³¹⁾

26. Macskási Boldizsárt és

27. Vadas Gábort, valószínűleg mint főemberek gyermekeit, Bethlen Miklós kolozsvári tanuló társaiként s Apáczai tanítványaiként említi.³²⁾

28. Apáczai Tamást, a professzor öccsét, Bethlen Miklós hasonlóképpen tanuló társául nevezi meg.³³⁾

29. Bethlen Miklós 1658-59-ben³⁴⁾ és

30. Bethlen Pál, a Miklós öccse.

24) Bethlen Miklós önéletírása. Pest, 1658. I. 249. és RMK. III. 2433.

25) Fekete Mihály Szarvadi-nak olvasta.

26) MKvSzle. 1930:309. Nevét itt Georgius Sz. Örssebethi-nek nyomtat-ták ki.

27) Lásd alább Váradi Mátyás c. cikkemet.

28) Lásd alább Uzoni Sz. Balázs c. cikkemet.

29) MKvSzle. 1930:309.

30) Nomina studiosorum studii Claudiaci. I. (A koll. lev. tárában.)

31) MKvSzle. 1930:309.

32) Bethlen Miklós önéletírása. Bp. 1955. 103.

33) Bethlen Miklós i. h. és Bán Imre: Apáczai Csere János. Bp. 1958. 34, 35, 37, 507.

34) Szerző: Nehány adat Bethlen Miklós tanuló-éveiből. (Lásd: alább)

31.A kolozsvári református kollégium nagykönyvtárának egyik kötetébe irt bejegyzés szerint: "1662. Thomas Szent Györgii moribundus legavit Scholae Reform. Claudiopol."³⁵⁾

Ez, az Apáczai elhunytja után két esztendővel meghalt diák is egészen bizonyosan Apáczai-tanítvány volt.

32.Tudjuk, hogy az iskolák két első diáktiztségére mindig az intézet legidősebb tanulói közül választott az ifjuság, ezért ha Gidófalvi Péter, a kollégiumnak 1668. esztendei seniora, Apáczai tanítvány volt, nagyon hihető, hogy az ugyanekkori *contrascriba*: K. Vásárhelyi Pál is még itt érte Apáczait. Ő - a diákok névsora szerint - a kollégiumból történt eltávoztása után "*ductus ad rectoratum Felső Banyainum*."³⁶⁾

A kolozsvári kollégiumi diákok legrégebbiről megmaradt névsora az 1668-esztendőben kezdődik. Sajnálatos körülmény, hogy évszám-
mos beosztás nincsen benne s ezért csak egyéb adatokból kísérelhető meg az évek szerinti beosztás. De azt sem tudjuk megállapítani, hogy mikor léptek a kollégium kötelékébe s mikor távoztak el onnan, azonban az első 20-25 ifjuról feltételezhető, hogy ha nem is, mint subscribált diákok, de legalábbis mint classisták már Apáczai idejében is e kollégium küszöbét koptatták, mint ahogyan Pápai Páriz Ferenc is feljegyezte naplójában, hogy az 1658. esztendőben "*Parentes quoque mei non dispari fato acti, ut sibi suisque consulant, Claudiopolim se conferunt, ubi hoc adhuc bono felix, ut gymnasium Albensi amisso, gymnasium non minus florens rectoribus literario mire devotis, Johanne Csere Apacio ss.Theol. D. et P.P. Andrea Forcsalmi communi quasi olim Transilvaniae praeceptore, et pedagogiarcha Paulo Csernatoni, offerendum. Etymologicam classem saluto, et egregie proficio praeceptore publico et privato Andrea Abafai, annum integrum*."³⁷⁾

35) Könyvtári jelzése: P. 192.

36) *Nomina studiosorum*. 1.

37) Koncz József: Pápai Páriz Ferenc naplója 1649-1691. ItK.1892: 389.

Abafái P. András

Abafái P. András nevében a "P" betű nagyon valószínűleg papfiui jelentésű s ezért alig férhet kétség hozzája, hogy a maros-széki Abafáján született, ahol apja ugyanakkor töltötte be a prédikátori tisztséget.

Mindössze csak néhány eléggé szűkszavu adatunk maradt fenn róla s különben nem is szentelnénk számára külön cikkecskét, ha nem lett volna Apáczaainak derék tanítványa, Pápai Páriz Ferencnek pedig érdemes tanítója.

Lehetséges, hogy akkor, amikor Apáczaai Gyulafehérvárról Kolozsvárra rendeltetett, több tanuló társával együtt ő is ide jött át. Bizonyosan jótanuló, derék ifju, akit - a kolozsvári református kollégiumban őrzött u.n. Apáczaai-album szerint - Apáczaai méltónak talált arra, hogy huszadik évének betöltése után, 1658 május 20-tól kezdődőleg a felülről számított negyedik osztály: a Classis Etymologicae (seu Grammatistarum) praeceptorátját reá bizza. Esztendői járandósága 35 forint, amit bizonyosan magántanítványok privátadíjával pótolta meg. Az osztálytanítóságot azonban csak jó hét hónapig töltötte be, mivel ugyanennek az esztendőnek december utolsó napjától kezdve már Szattmári Jánost találjuk utódául.¹⁾

Pápai Páriz Ferenc naplójában tanulmányairól beszámolva, elmondja, hogy dési, majd fehérvári iskoláztatása után apja 1658-ban az Apáczaai igazgatása alatt levő kolozsvári gimnáziumba adta be tanulásra. Itt "Etymologicam classem saluto, et egregie proficio praeceptore publico et privato Andrea Abafai, annum integrum."²⁾ Pápai Páriz dicsérete eléggé bizonyítja, hogy Apáczaai jól

1) Apáczaai-album. 35. (A kolozsvári ref.koll.-ban használtam.) - Fekete Mihály: A kolozsvári ev. ref.főtanoda története. Kolozsvár, 1876.

2) Koncz József: Pápai Páriz Ferenc naplója. ItK. 1892: 389.

ismerve tanítványait, megválogatta, hogy kire bizza a gyermekesreg tanítását.

Az 1659. esztendő utolsó napján elhunyt a kiváló professzor s a következő év január 9-én történt temetésére az őt igazán meggyászoló kollégium kártát nyomatott, amelyen a tanítványaitól írott latin nyelvű versek között ott találjuk az Abafátiét is. E versekről azután Bán Imre úgy nyilatkozik, hogy "az egész gyűjtemény - bármennyi is benne a szokványos retorika - Apáczai egyéniségének sugalló erejéről és környezetének őszinte megrendüléséről tanuskodik."³⁾

Abafái kolozsvári életéről még csak egyetlen adatom van, ugyanis egyik könyve a mai napig megmaradt, ez azonban legfennebb csak azt bizonyítja, hogy Apáczai elhunytá után még egynehány hónapig a kollégium kötelékében visszamaradt.

E könyvét a kolozsvári református kollégium nagykönyvtára őrizte meg. Tulajdonosai a bejegyzések sorrendje szerint az alábbiak valának:

"Est Petri Apaczaei empt. flor.-- den. 7. An: 1670 10 Majj. Agropoli."

"Est Johannis P. Rozgoni."

"Ao 1658 10. Maji And. P. Abafaj Claudiopoli."⁴⁾

A könyvtulajdonosoknak ezt a sorrendjét azonban meg kell fordítanunk, elsőnek Abafáit jelölve meg, mint aki valószínűleg már kijelölt praeceptorként szerezte meg talán tanításbeli vezérkönyvéül. A második tulajdonos Rozgoni P. János, székelyudvarhelyi rector scholae, majd kolozsi, fogarasi, széki, végül pedig kolozsvári pap, aki tanulását a kolozsvári kollégiumban folytatta s itt 1669-70. esztendőben senior, valamint a poeták classicus praeceptora volt.⁵⁾ Ő tehát az 1660-ik év közepetáján szerezhette meg Abafáitól, mert - hát - a könyv 1670 május 10-én már Marosvásárhelyen van Apáczai Péter tulajdonában.

Iskoláztatását Abafái Kolozsvárt befejezve, 1661 május 11-én a marosvásárhelyi particula rektori tisztségére vitetett, va-

3) Bán Imre: Apáczai Csere János. 539. Bp. 1958. - MKvSzle.1930: 309.

4) Könyvtári jelzése: C. 189.

5) Nomina studiosorum collegii Claudiaci. 2. (A kollégium lev.tárában őriztem.) - Hosz Pál, meg Szathmári János ref.quártások számadáskönyve 1669.jul.14.-1670.jul.31.-i gazdasági évről. 15/B.lev.(Az egyházközösség lev.tárában.)

gyis visszahozatott abba az intézetbe, amelyben 1653-ban contra-scriba vala s ahonnan bizonyosan fehérvári diákságra, onnan pedig Kolozsvárra jött át.

Élete folyása nagyon kurtára szabott, mert már 1661 szeptember 18-án elhunyt Marosvásárhelyen.⁶⁾ Valószínűleg az akkor nem csekély mértékben dühöngött pestis⁷⁾ oltotta ki életét.

6) Koncz József: A marosvásárhelyi evang.reform. kollégium története. M.-vásárhely, 1896. 46.

7) Herepei J.: A kolozsvári házsongárdi temető régi sírkövei. /Kéziratban./

Alvinczi Péter ítélőmester

Apáczai tanítványainak sorát a maga teljes egészében nem tudjuk összeállítani, pedig csak ennek alapján lehetne összegezni azt az eredményt, amelyet e kiváló tudós és nevelő fehérvári megkolozsvári rövid működése ellenére is a magyar közélet szellemi fejlődése terén elért. Így csak egy-egy véletlen adat felbukkanása ad irányt arra vonatkozólag, hogy mindezt hol is kereshetnők.

A kolozsvári református kollégium nagykönyvtára megőrzött egy könyvtáblából kiáztatott eulogium-töredéket, amely Alvinczi Péter ítélőmesternek 1702 január 20-án Borberekén történt temetési alkalmatosságára készült.¹⁾ E töredékben csak a "titulus"-rész maradt meg az életrajzi adatok egy csekély részével, a többi szöveget ugyanis a könyvkötő kése lemetszette.

Szakt munkáink legnagyobb része Alvinczit az azonos nevű kassai magyar pap fiával, vagy feltételezett unokájával akarja azonosítani, jóllehet Köblös Zoltán már megállapította, hogy minden ilyenféle kísérlet tévedés.²⁾ A kárta-töredéken sem maradt fenn semmi nyom, amely eredetét Kassára vezethette volna. Mi is azt állítjuk, hogy a két Alvinczinek még talán rokonsági köze sem lehetett egymáshoz, legvilágosabb bizonyíték erre az ítélőmesternek 1699 nov. 25-én Gálfalván megírt végrendeletének az a mondata, amelyben bevezetésképpen elmondja, hogy "engemet az én Istenem alacsony emberből felvevén, az életnek és az embereken forogható viszontagságoknak árjai között is, hatalmas és bölcs gondviselésével tartott, és mind külső, mind belső áldásaival bővelkedtetvén, tiszt-

1) Ma Kolozsvárt a Román Akadémia ref. kollégiumbeli gyűjteményében.

2) Köblös Zoltán: Adatok a borbereki Alvinczi család történetéhez. GenFüz. 1908: 44-49.

tességes rendben és hivatalokban is viselt."³⁾ Bizonyos, tehát, hogy eszének és tudásának felhasználásával maga küzdötte fel magát az ország első tisztségviselői közé.

A kártatöredékből megtudjuk, hogy a gimnáziumi osztályokat a fehértvári kollégiumban végezte, s valószínűleg akkor, amikor a felső évfolyamokba való átlépés ideje elkövetkezett, hihetőleg nem akarván az ifjúságtól nem nagyon kedvelt s a mély tudományokban amugysem bővelkedő, sőt megrögzött maradi felfogású Basirius professzor tanítványaként elmerülni a scholasticus megkötöttségbe, társaival együtt átjött az 1656-ban Kolozsvárra rendelt Apáczai mellett való továbbtanulásra. Itt azután mindenkivel szemben tanusított megnyerő modora miatt nem egy szülő kívánta gyermekeinek magántanítását rá bízni, ami azután anyagi helyzetének is könnyebbítésére szolgálhatott.

Az Apáczaitól megkezdett s ezért közönségesen róla elnevezett album szerint professzora Vinczi Pétert 1658 december végétől a rudimentaristák, majd mint Alvinczi Pétert 1659 júliusától kezdődőleg a Classis Etymologica, vagyis a felülről számított negyedik osztály praeceptoróságával bízta meg.⁴⁾ Ezzel az évszámmal most már eldőlt születési idejének kétségessege, beigazolódván Inczédi József nevű sógorának az az állítása, hogy 1701 február 26-án történt elhunytakor 62 esztendő volt, jóllehet egy tanuvallatás adata 1643-ban születettnek állítja,⁵⁾ pedig -hát- ekkor nem születhetett, minthogy az iskolában 20 évnél ifjabb diák nem bízathatott volna meg osztálytanítósággal.

Bethlen Gábor fejedelem az 1624 június 23-i országgyűlés VI. törvénycikkében kimondatta, hogy "az patronusoknak, kik az praedicatori rendet iniuriákkal illetik, és az kik jobbágyok fiait az tanuságtul megfogják," büntetésük legyen 1000 forint. Ezt a végzést azután I. Rákóczi György 1635 május 13-i, ugyancsak Fehértvárott tartott országgyűlés II. pontjában megerősítette: "Az job -

3) I.h. 47. és ItK. 1899: 539.

4) Apáczai-album. (A kollégium tulajdonában volt.)

5) Köblös. 45.

bágy emberek fiainak scholában taníthatások felől az előbbi articulusok renováltatnak."6)

Az egyházi pályát választott férfiak és utódaik szabadságát, nemcsak a Bethlentől adományozott nemesítés általános érvénye, hanem a hivatás tekintélye is megvédelmezte, ellenben a világi élet-hivatásra készülő ifjak méltán tarthattak attól, hogy egykori földesuraik saját birtokuk tisztartóságára kívánják vissza őket, vagy leszármazottaikat.

A most elmondottakból meggyőződhetünk, hogy Alvinczi már diákkorában világi pályára készült, ugyanis Barcsai fejedelemtől megnevesítését kérve, azt 1659 augusztus 5-én Gyulafehérváron kiállított nemeslevéllel valóban meg is nyerte. Ezt azután 1666 november 5-én, valamint 1686 április 18-án Apafi Mihály is megerősítette. Az egykori királyi főkörmányszék iratai alapján Szilágyi Sándor közli, hogy Barcsai az előbbirt keltezésű adománylevéllel Alvinczi, másképpen Alvinci Pap Péternek két belső örökségét is megnevesítette, az adott címer tartalma pedig: kék mezőben zöld dombon álló daru szájában író tollat, lábában pedig kardot tart.⁷⁾ De Alvinczi szokott pecsétjének képe is, amely lényegében megegyezik az adományozott címerrel, feltevésünk mellett bizonyít. A személyazonosságot a pecsét körirata bizonyítja, amely szerint:

. PET : ALV : DE . BORBER .

vagyis "Petrus Alvinczi de Borberek". E köriraton belül azután barokkos keretelésű ovális paizsban hármasként álló daru felemelt jobblábjában író tollat tart; feje felett kis korona lebeg.⁸⁾ E pecsét képét beszélő címernek fogadva el, határozott reámutatást találunk a választott, vagy választandó hivatalnok életpályára. Ugyanerről győz meg léczfalvi Gyárfás István deák sepsiszéki jegyzőnek s általa fiának: Pálnak, a fejedelmi nagyobb kancellária íródeákjának Báthori Gábertől 1609 október 8-án, valamint Keresztési Mihálynak Bethlen Gábertől 1627 január 15-én adományozott - bizonyos mellékrészletektől eltekintve - hasonló tartalmu címere is.⁹⁾

6) EOGyE. VIII. 236. és IX. 415.

7) Szilágyi Sándor: Rajzok és tanulmányok. Bp. 1875. II. 213.

8) Köblös. 86-87.

9) Sándor Imre: Czimerlevelek. I. Kolozsvár, 1910. 55. és 130.sz.

Bizonyos tehát, hogy Alvinczi Apáczai tudtával, sőt talán éppen az ő előkészítésével indult neki a tisztviselői pályának, de hogy mikor bucsuzott ki a kollégiumból, arra vonatkozólag nincsen adatom. Annyi bizonyos, hogy mestere halálát itt érte, sőt netalán a kollégium falai között várta meg, amíg a háborus idők kissé lecsillapultak s azután hihetőleg a fejedelmi nagykancelláriához, Bethlen János kancellár keze alá került íródeáknak. Nem valószínű, hogy külső országokban járt volna, minthogy nevére egyik akadémia tanulóinak névsorában sem találtam reája.

Hivatali előhaladását - a kellő adatok összegyűjtetlensége miatt - pontról-pontra nem tudjuk követni, annyi azonban bizonyos, hogy már meglehetősen korán, vagyis 1673-ban az összes fejedelmi birtokok és kincstári jövedelmek főfelügyelője, országos dézma-bérlő és fejedelmi táblabíró. 1681-ben az egyik ítélőmesteri hivatalt nyerte el.

A török hatalom letörése és I. Apafi Mihály halála után Lipót császár és király egész Erdélyre kiterjesztve hatalmát, a rendek az 1691. januári fogarasi országgyűlésen letették a hódolati esküt, erre azután Lipót messze menő ígéretekkel biztosította az ország eddigi jogait. A következő évben a megöletett Bánffi Dénes György nevű fiának kormányzóvá (gubernátorrá) való kinevezése után megalakult a főkormányzótanács (gubernium). A felterjesztésre kinevezett tanácsurak egyikévé Alvinczi Péter személye hagyatott jóvá.

A jogok biztosításáról kiadott uralkodói diploma azonban nem elégitette ki sem a katolikusokat, sem a szászokat, ezért az udvar utasította az erdélyieket, hogy egyezzenek meg egymással. A létrejött új megállapodásokat Alvinczi öntötte formába s vitte fel Bécsbe. Bizonyos módosítások után 1693 májusában ezeket erősítette meg a király s a jóváhagyott okiratokat Alvinczi hozta haza. Ezeket nevezi a történetírás "Resolutio Alvinciana"-nak.¹⁰⁾ Tehát ezek lettek volna az erdélyi jog és szabadság alapjai, ha az udvar még ezeken is számtalan rést nem ütött volna, de ennek ellenére is mindég a "Resolutio Alvinciana" alapjára támaszkodva, kisérelték meg a rendek az igazságkeresést.

10) Endes Miklós: Erdély három nemzete és négy vallása autonómiájának története. Bp. 1935. 269-73.

E diploma tüzetes ismertetését és méltatását legidősebb Szász Károly, a mult századbeli Erdély első felében élt legkiválóbb jogászunk és ellenzéki szónokunk "Sylloge tractatum" című latin nyelven írott munkájában hagyta reánk,¹¹⁾ emléket állítva benne Alvinczi Péter jeles személyének is.

1693 szeptemberében Bethlen Miklós főkancellár mellé Alvinczit választották meg alkancellárrá, minthogy azonban az uralkodó azt kívánta, hogy az erdélyi ügyeknek ez az előadója állandóan Bécsben tartózkodjék, a megejtett új választás Kálnoki Sámuelt állította e pozícióra.¹²⁾

Kétségtelen, hogy Alvinczit tehetsége és az ennek érvényesítésére kifejlesztett agyműködése vitte mind előbbre, s bár képességeit nem a földhöz ragadt nép, hanem az egész haza jogainak érvényesítése érdekében fejtette ki, ezért mégis bátran mondhatjuk, hogy apáczáinak ő sem volt méltatlan tanítványa.

Alvinczi Péter 1701 február 26-án halt meg Borberekén 62 éves korában. Temetését csak egy esztendő múlva, 1702 január 20-án rendezték meg,¹³⁾ ekkorra készült a csak romjaiban megmaradt eulógium is.

Unokája, családjának utolsó sarja, Alvinczi József táborszer-nagy volt, aki a Napoleon ellen vívott csatákban - bizony - kétszer is nagy vereséget szenvedett, emiatt azután hazahivatva, Magyarország főhadikormányzójának s tábornagynak neveztetett ki. Katonáival¹⁴⁾ s a szűkölködő szegénységgel - az egykori hiradások szerint - emberségesen bánt.

11) Szász Károly: Sylloge tractatum. Claudiopoli, 1833.

12) Biró Vencel: Altorjai Gróf Apor István és kora. Kolozsvár, 1935. 180-9.

13) Köblös. 49.

14) V.ö. "Kend-e az az Alvinczi?" továbbá Alvinczi, Mantovánál c. anekdotákkal. (Mindkettő Tóth Béla: Magyar Anekdota-kincsében is megvan.)

Hány Apáczai Tamást ismerünk?

Bán Imrének az ItK. 1961. évfolyamában megjelent érdekes adatai eszembe juttatják, hogy - mivel az Apáczai Tamás név a XVII. század folyamán más és más időben újra jelentkezik - a szorványos adatok ellenére is megkíséرتsem kikeresni, hogy közülük ugyan melyik vonatkozhatik Apáczai Csere János professzor testvéröccsére?

A legkorábbi adatot harminc évvel ezelőtt a kolozsvári református kollégium nagykönyvtárában könyvbejegyzésképpen találtam. Eszerint: "Sum Thomae Apaczai 1633. Val(et) d. 45. - Gregorij Apaczaj Emptus dr. 45. Anno 1631."¹⁾

E két ifju hihetőleg iskolai tanulók, akik azonban nem lehetnek testvérek, hanem csak ugyanazon falubeliek, minthogy e tankönyvüket egyik a másiktól is 45 pénzért vásárolta meg. Tekintettel arra a körülményre, hogy a scholának felsőbb évfolyamaiba járhattak, ezért az itt jelentkező Apáczai Tamás 1610-15 esztendőkhely valamelyikében születhetett. Ilyeténképpen tehát ő nem lehetett a professzor öccse.

Egy más adatot Bán Imre nevez meg egy 1656-beli konskripcióra hivatkozással. Ebben "Thomas Apatzai" fejedelmi kancellista sajátkezű aláírása jelentkezik, neve mellett címeres pecsétgyűrű lenyomatával.²⁾

Ugyanennek az Apáczai Tamásnak személyére egy másik okiratban alólirott is reátalált az altorjai Apor-család levéltárában. Ugyanis II. Rákóczi György 1656 szeptember 18-án Gyulafehérvárott keltezett parancslevelében elrendeli kancelláriai íródeákjainak, valamint Kolozs vármegye tisztségének, hogy Csulai György püspö-

1) Könyvtári jelzése: M.157. /Ma hihetőleg az Akadémia kolozsvári könyvtárában./

2) Bán Imre: Apáczai Tamás kölcsön-ügye. ItK. 1961. 322-23.

köt és feleségét Tisza Erzsébetet iktassák be kolozsvári Policzianai György görögtől 1.740 mforintért zálogba vett fejedri birtokába. A nagykancellária név szerint felsorolt íródeákjainak egyike: Apáczai Tamás.³⁾

Nem lehetetlen, hogy ez az íródeák azonos az 1633-ban könyvet vásároló iskolai tanulóval, aki 1656-ban 41-46 éves lehetett. Ámde a lehetőség még nem bizonyított valóság, mint ahogyan Bán Imre is egymásután közölt adatai kapcsán sem állítja ezt, hanem csak a lehetőségét adja annak a körülménynek, hogy a professzor Tamás nevű öccsének életkora ha látszólag talán nem is egyeznék a fejedelmi kancelláriai íródeákéval, a lehetőség azonban mégsem vethető el. Ámde ha Bethlen Miklós önéletleírását vesszük figyelembe, abból azt tudjuk meg, hogy a professzor öccse neki tanuló-társa volt.⁴⁾ Ez pedig csakis Kolozsvárt történhetett, vagyis attól az időponttól kezdve, amikor az 1658-esztendő elején "Kolozsvárra menénk, és ott mindkettőnket az öccsémel együtt Várad Miklós gondviselése alatt a scholában Apáczai János keze alá adának." Ennek megtörténte előtt a kancellista Apáczai Tamást mintegy két esztendővel korábban már fejedelmi szolgálatban találjuk. Igaz, megtörténhetett volna, hogy amikor Apáczai Jánost kolozsvári professzorságra rendelte a püspök, ő is otthagyva a külső szolgálatot, továbbtanulás céljából visszatért volna a bátyja mellé. Ezzel szemben azonban, ha őt csakugyan ennyire fűtötte volna a tanulás vágya, bizonynyal külsőországokbeli akadémiákra is törekedett volna; ez pedig tudjuk nem történt meg, amit nemcsak az bizonyít, hogy az idegen országba bujdosó diákok között nevére seholsem akadtam reája, hanem az is, hogy amikor Bethlen Miklós megemlékezik róla, nemcsak azt említette volna meg, hogy a bátyjával együtt "mindketten tudományok által szép állapotra mentenek. Tamás tanuló társam, azután Zemplénben, onnét beszorulván a vallásüldözés miatt, Runyad megyei nótárius."⁵⁾ Tehát nem említi iskolatársának sem külső-országbeli tanulását, sem nem szól korábbi kancelláriai íródeák-ságáról sem, s ezért azt vélem, hogy a Bethlentől nem említett ál-

3) Apor-levéltár: A.fasc.III. nr. 146. /Annak idejében a Sz.N.M. levéltárában jegyeztem ki./

4) Bethlen Miklós önéletleírása. Bp. 1955. I. 160.

5) I.h. és Bán Imre: Apáczai Csere János. Bp. 1958. 34.

lomáshelyeken sincsen is miért keressük, jóllehet mégis csak van egy pont, amely az azonosításra ösztönözhetne. Ugyanis a Bán Imre által említett 1656. esztendőbeli oklevélen Apáczai Tamás aláírását megerősítő gyűrűs pecsét elmosódó lenyomatában Sebestyén József, néhai igen jeles heraldikusunk elmosódó madárfejet vélt felismerni, nemkülönben a Bán Imre által Sárospatakon talált oklevélen az Apáczai professzor öccsének 1670 április 4-én Olaszlisztkán kiállított kötelezvényén az aláírás melletti gyűrűs pecsétlenyomaton "világosan kivehető egy álló madár alakja."⁶⁾ Természetes, hogy az azonosítás melletti döntő bizonyíték az lenne, ha mindkét pecsét képének alakját, méreteit s keretelésének vonalvezetését össze lehetne hasonlítani, mert hiszen a minden további nélküli madárkép annál kevésbé döntheti el a lenyomatok egyezését, mivel hogy tudjuk, hogy cimereink, jelvényeink, jelképeink /szimbólumaink/ legnagyobb része beszélő alakzatot tartalmaz, amelyet még a fejedelmi adományozásnál is leginkább a megajándékozott maga választ ki a rendelkezés alatt állott közhasználatos minták közül. Így a scribák, nótáriusok s más, tollat forgató íróasztal melletti hivatalnokok jelképe rendszeren a felemelt jobblábában íróludtollat tartó fehér hattyu, míg a cselekvési hatalommal rendelkező tisztségviselőké /így a szolgabíráké is!/ felemelt jobblábával drágakövet tartó őrdaru, mint az éberség szimbóluma. Tehát az elmosódó pecsétkép alakzatának bizonytalan körvonalai nem adhatnak kellő felvilágosítást.

Apáczai János Tamás nevű öccséről tudjuk, hogy Zemplén megyében szolgabíró, azután a felsőmagyarországi bujdosókkal együtt maga is Erdélybe menekül, itt a sorstársai mozgalmaiban is részt vesz, bárha Hunyadban már vármegyei nótáriussá választják. Csakhamar, vagyis 1671-ben a bujdosóknak török portai követe,⁷⁾ aki különben naplót is hagyott maga után. Könyvtárából három könyvét ismerjük: egyik még diák korából való, másik közvetlenül bátyja halála után került tulajdonába, a harmadikat: Werbőczy Tripartitumának kétnyelvű kiadását bizonyosan maga szerezte meg, minthogy erre hivatása gyakorlásában szüksége is volt.⁸⁾

6) ItK. 1961:323.

7) Deák Farkas: A bujdosók levéltára. 38. és Szilágyi Sándor: Vértanúk a magyar történetből. Pest, 1867. 202.

8) MKvSzle. 1959. 83-84., 1964: 54.

Végezetül még egy, s azt gondolhatnók, hogy netalán mégsem újabb Apáczai Tamásra vonatkozó adatot leltem. Ugyanis az egykori kolozsvári református kollégium nagykönyvtára "Danielis Senneri, D. et Medicinae in Academia Wittenbergensi Professoris publici, Practicae Medicinae Liber Secundus" című s Lugdunumban, 1630-ban kiadott munkájának egy példányát őrizte meg. Ennek elülső belső borítólapján négy soros latin vers alatti "A. 1681. 23. Jul. Thomas Apaczay" kézírás bizonyítja a könyvtulajdonos kilétét. A hátulsó őrlapon levő bejegyzés: "Successit P. Divini."⁹⁾ Nem lehetetlen, hogy ez az Apáczay Tamás azonos a professzor öccsével, amely viszonyra egy, bárha eléggé csekély értékű kiindulópont alapján kísérelek meg egyezést keresni. Ugyanis megállapítható, hogy az Erdélyben élt Apáczaiak -az ottani szokás szerint- nevüket mindég "i"-vel, vagy pedig "j"-vel végződőleg írták, ellenben a Bán Imréől közölt kötelezvény aláírásában -magyarországi szokás szerint- helyette "y"-t találunk. Ugy látszik, hogy a professzor öccse zempléni hivataloskodása idején átvette az ottani írásmódot. Ez a körülmény tehát arra figyelmeztethet, hogy az 1681. esztendőbeli könyvbejegyzést is ugyanőneki tulajdoníthatjuk, mert hiszen ő ekkor még mindég életben volt. Ugyanis Bán Imre nagyon lényeges megállapítása szerint Apáczai Csere Tamás netalán jóval az 1686 év után utódok hátrahagyása nélkül hunyt el Gyulafehérváron.¹⁰⁾ Magának e könyvnek vándorutja pedig ugyancsak az Erdélybe visszatért derék férfiúra utalhat, mivel-hogy az utána következő könyvtulajdonos Divini Pál a kolozsvári református kollégiumnak volt a diákja s itt 1694-ben a contra-scribai diáktisztséget is elnyerte.¹¹⁾ Majd 1696-ban a marburgi egyetemen találjuk,¹²⁾ 1697 január 20-tól pedig a kolozsvári református szászok papja.¹³⁾ 1710-ben pestisben meghalván, július 29-én temették el.¹⁴⁾ E könyv tehát hihetőleg az 1690-es évek valamelyikében került a Divinyi tulajdonába.

9) Könyvtári jelzése: IV. 135. volt.

10) ItK. 1961: 322.

11) Nomina studiosorum collegii Claudiaci. 14. /A kollégium levéltárában használtam./

12) Sz. 1888: 467.

13) Series rerum c. jegyzőkönyv. 50. /A ref. ekklezsia levéltárában./

14) A szabó céh számadáskönyve. /Az ENM-ban használtam./

E cikk tehát tulajdonképpen nem oldja meg a címben feltett kérdést, minthogy biztosan csak két külön személyt állít elénk, ezért a bemutatott adatokat is közöttük szétoszthatóknak tételezi fel.

Néhány adat Bethlen Miklós tanuló-éveiből

Bethlen Miklós önéletírásában¹⁾ igen sok megbecsülhetetlenül jelentős feljegyzést találunk a XVII. század közepetájának iskoláztatására vonatkozólag. Az alábbi néhány lap mintegy kiegészítő pótlékkul akar szolgálni e becses adattárhoz.

Bethlen Miklós részletesen elmondja Kereszturi Pál fejérvári prédikátor és tanár tanítási módszerét. Elbeszélésében megemlíti azt is, hogy "sokszor bántam s ma is bánom, hogy amig Németországban jártam, gyermeki könyveim, írásaim Kolozsvárott elvesztenek, hadd tudnám közönséges jóért kiadni azt a Kereszturi Pál methodusát, a melyet úgy is a mennyire lehet, letészek, talán leszzen valaha valaki követője s felvétetője"...²⁾

Az említett könyvek és írások, úgy látszik, csakugyan mind elvesztek, - azonban a kolozsvári református kollégium nagykönyvtárában mégis van egy feljegyzés, amely valamennyire pótolja ezt a veszteséget. E néhány sornyi feljegyzést pedig Bethlen nagyapja, Várad Miklós írta be Rotterdami Erasmus: "Apophtegmatum Libri Octo" c.1525-ben Bazelben megjelent könyvének abba a példányába, amelyet sajátkezű feljegyzése szerint³⁾ "Dat Graphius⁴⁾ Generoso⁵⁾

1) Magy.Tört.Emlékek. I-II.köt. Pest, 1858. Kiadta Szalay László.

2) I. 217.

3) Cím lap alján. - Könyvtári jelzése: A.116:

4) Grafius Gáspár kolozsvári ref. szászok főpapja. +1658.jan. - Tem.13-án. (Kovács Máté ref. harangoztató gazda számadáskönyve 30.l. a Reflt-ban és a szabó céh számvevőinek ratioja az EME lev.tárában.)

5) Bethlen szerint (146): "A nagyatyám noha mind nagytól kicsinytől Generosus titulussal illetetett, de magát kolozsvári városi embernek tartotta és kereskedő ember volt." Iskolázott voltát pedig nemcsak a közéletben vitt jelentős szerepe, de éppen ez, az általa becsben megőrzött értékes könyv is bizonyítja.

do Varadi Nicolao - Ao DEI-Hominis 1638 - 7.Iduum Ianuarjar[um]"⁶⁾
E könyvben olvasható gyakorlott kézre valló, szép betűkkel írt
további bejegyzés szerint:

"Anno Dni: 1652 die 9 July Az minemű - keőniueket vettem
Feieruart az én kedues - Vnokamnak Bethlen Miklosnak fel írá-
sa - Igi keővetkezik.

Philippum Candrarium in quarto maiori
Epistolae obs[clurorum Virorum in quarto maiori,
Iusti Ricki Gardensis Delgae Prunitiae - Epistolicae ad Ita-
los et Belgas in quarto mediocri etc.

Historicus Quintus Curtius rufus, in Octauo,
Thesaurus Phrasium Poeticar[um]: in Octauo,
Psalmi Daudidis Metro Rytmici ad Ambrosy - Lobwasseri
melodias concinnati in Octauo,

Marci Tullii Ciceronis Epistolae Familiares Octauo,
Terentius Christianus in quarto mediocri - "7)

Bethlen önéle tirása szerint pedig "in anno 1652 Fehérvárra
vittek Kereszturi keze alá."⁸⁾ Tehát Váradi a fehérvári tanulásnak
mindjárt az elején, mégpedig valószínűleg Kereszturi kívánságára
szerezte meg unokája számára a fenti nyolc könyvet.

Jóllehet egyik-másik művet azonosítani nem tudjuk, a többiek
alapján azonban mégis megállapítható, hogy a Bethlen által emle-
getett gyakori stilus-gyakorlás szempontjából⁹⁾ alkalmas lehetett
a második és harmadik sorban említett könyv, valamint Ciceronak
családjához intézett levelei. A versszerzés gyakorlására szánt
"thesaurus poeticus" pedig¹⁰⁾ éppen a fenti ötödik könyvnek kel-
lett lennie. Klasszikus szerzőul azután Cicero előbb említett le-
velein kívül a könnyen olvasható Curtius Rufus történetirót talál-
juk, míg a nyolcadik könyv szerzője (Terentius Christianus) már
bizonyosan a szent vigjátékokká átdolgozó Schonaeus Cornelius le-

6) Vagyis január 7-én.

7) Elűlső őrlap B. levelére feljegyezve. Vö. Koncz József: A m.-
vásárhelyi ev. ref. coll. tört. M.-vásárhely, 1896. 47, 569.

8) I. 215. (Bethlen önéle tirása).

9) Uo. 221-223.

10) Uo. 223.

hetett. És végül a Lobwasser-féle latinnyelvű zsoltárfordítások könyve dallamaival együtt az egyházi ének tanulásának célját szolgálta. E tankönyvek különben az itthoni református scholákban mindenütt használatosak lehettek, miként ezt a kolozsvári kollégiumi praeceptorból marosvásárhelyi rektorságra vitt Fogarasi Mátyás tanrendszere bizonyítja.

Bethlen egyfolytában 1653-ig tanult Kereszturinál, azután pedig "anno 1654 engem Kereszturi Páltól, nem tudom mi okon, Kolozsvárra vittek volt, ott akkor a mi scholánk az óvári templom mellett volt; egy Sikó Mihály akademikus, és egy hon tanult, de igen tudós és jámbor, istenfélő, Porthalmi András nevű mesterek valának benne akik engemet tanítának egy kevéssé, de csak ismét hamar visszavivének Kereszturi Pálhoz." ¹¹⁾

Mindenek előtt meg kell állapítanunk, hogy a tanárok személyazonosságában téved Bethlen. Kifelejtí ugyanis Kolozsvári Igaz Kálmánt, az iskolának 1652-től alkalmazott jeles készségszerű igazgatóját, Apáczai előfutárát, akit presbiteriánus elvei miatt 1654 tavaszán kétségtelenül éppen Bethlen nagyapja távolíttatott el az intézettől. ¹²⁾ Azután hibásan nevezi bölöni Sikó János akademikus mestert Mihály keresztnévvel. De egyáltalában tévesen emlékszik arra is, hogy Sikó őt tanította. Ez ugyanis csak akkor történhetett volna meg, ha Bethlen egy évvel korábban került volna a kolozsvári mesterek keze alá. Tudniillik, Bedi András és Kobzos István quártások 1653. augusztus 5-én azt jegyezték fel számadáskönyvükbe, hogy "Siko János Uram halálos betegségben leuen." Betegággyából pedig többet fel sem kelt, hanem hosszas szenvedés után "Anno 1654 dje 28 Febr: Siko Janos Uramat Schola Mesterünket Isten eo felsége ez uilagból ki szolítuan", benne egyik legkiválóbban képzett tanárát veszítette el az iskola. ¹³⁾ Végül a harmadik tanár, Porcsalmi András, ¹⁴⁾ ki - bár idősebb volt két társánál - mégis mivel külföldön soha sem járt s csak a fejevári akadémiát végez-

11) Uo. 234-235.

12) Szerző: Kolozsvári Igaz Kálmán ref. kollégiumi tanár. (Erd. Ir. Szle. 1925: 141-144, és 173-177.) és e kötetben.

13) Szerző: Sikó János kolozsvári iskolamester. EM. 1942: 132-36. és e kötetben.

14) Az önéletírásban - valószínűleg a kiadó téves olvasása folytán - Porthalminak írva.

te el, - mellettük az iskolának csak lektora vala.¹⁵⁾ Közülük tehát egyedül csak Sikó nem taníthatta Bethlent, sőt Igaz Kálmán is két-három hónapnál tovább aligha lehetett oktatója.

Valószínűnek látjuk, hogy Bethlen kolozsvári tanulása azért tartott olyan rövid ideig, mivel nagyapja, a rendíthetetlenül püspökös felfogású Váradi Miklós, attól félt, hogy a mótelyezőnek vélt ujitó eszméket a tehetséges fiatal gyerek Igaz Kálmán igazgatótól el találja sajátítani.

Feljegyzése szerint: ekkori ittartózkodásakor "disputáltam volt Bongardussal,¹⁶⁾ mint odafel említettem, meg egy Kobzos István nevű deákkal; görögül tudós polgár embert küldött vala az apám el velem, aki maga is erősen disputált, melyben ma is sok jut eszembe."¹⁷⁾ Ezt a nem egészen világos helyet azonban úgy kell magyaráznunk, hogy az a "görögül tudós polgár ember" Kobzos István deák volt. Ez a tekintélyes városi polgár, aki éppen ebben az esztendőben a református egyházközségnek quártása, ekkor már nem volt ifjuember, minthogy a 49. életévét töltötte.¹⁸⁾ Jó példát mutat azonban a mesterséget űző városi polgárságunk tanultságára nézve.

Az iskola pedig, amelybe Bethlen akkor járt, az Óvárban, a templom déli oldalán, a találkozó két sátor délkeleti sarkán, a várfalhoz ragasztva állott. Ez még mindég az az épület volt, amely Bethlen Gábor idejében, 1614-ben vásároltatott meg, Crestel Beeren, illetőleg Endres Poldner szász polgároktól.¹⁹⁾ Ez azonban az iskolának való átalakítástól eltelt negyven esztendő alatt annyira romladozóvá vált, hogy éppen a Bethlen itt-járta idejében azt jegyezték fel róla, hogy "el akart dőlni", amiért is meg kellett támogatniok.²⁰⁾

15) Szerző: Scholabeli állapotok Apáczai Kolozsvárra jövelete elött. Erd.Tud.Füz. 166.sz. (Lásd e köt.-ben is.)

16) Baumgarthus Bálint 1648-61-ig és 664-58-ig a kolozsvári unitárius iskola rektora. (Gál Kalemén II. 400-2.)

17) Önéletírás. I. 235.

18) Szerző: Családtörténeti táblázatok. (Kéziratban.)

19) Szerző: A kolozsvári ref. egyházközség megszervezése és az óvári magyar ref. templom. (Kéziratban.)

20) Lásd a 15.sz. jegyzetet.

Ezalatt azonban a Farkas-utcai templom délnyugati tövében lassu menetben, de mégis csak folyt az új schola-ház építése a kiváló Serena Ágoston olasz mérnök tervei alapján. Csakhogy az épületet, amelyen az asztalosmunka is már a befejezéséhez közeledett, az 1655. évi április hó 3. napján kerekedett hatalmas tűzvész gyökeresen felégette, úgy hogy ismét csak évek teltek el, amíg az iskolaházat végre is használható állapotba lehetett hozni.²¹⁾

Első itt-léte után néhány év múlva Bethlent újra csak visszahozták tanulni Kolozsvárra.

E közben azonban meghalt Kereszturi s a lengyelországi hadjárat, amelyben Bethlen János is résztvett, megzavarta az ifjú tanulását. De az 1658. év elején ismét "Kolozsvárra menénk, és ott mindkettőnket az öcsémmel együtt, Váradi Miklós gondviselése alatt a scholában Apáczai János keze alá adának."²²⁾ Váradi ugyan, miután feleségét 1655 április 14-én eltemette,²³⁾ egyedül maradt, azonban a Bethlen-fiúk szállása mégis az ő lakóházában lehetett. Ez a ház pedig a várfalon belüli Középtizedhez tartozó Király-utcában,²⁴⁾ tehát az iskolával szomszédos utcában állott.

De "az új farkas-utcai collegiumban nappali tanulószállásul a kapu felett való házat rendelték, melyben a senior Uzoni Balázs lakott."²⁵⁾ Ekkorra tehát az iskolaház újra való felépítését Apáczai már jó részben kisűrgette,²⁶⁾ és így annak egyes tantermei és lakószobái az 1658. évre már használható állapotba jutottak. Az intézet középpontjában volt a diákság parancsnokának a szobája, ahol - a fenti idézetet tovább magyarázva - valószínűleg magának a szeniornak a felügyelete alatt tanulhatott Bethlen Miklós Pál nevű öccsével együtt. Azonban mégis tévedést látunk abban, hogy Uzoni már az 1658. év elején is diákfőnök lett volna. Ugyanis en-

21) Szerző: Néhány adat Serena Ágoston építkezéseihez. (Kéziratban.)

22) Önéletírás. I. 244.

23) Kovács Máté ref. harangoztató gazda számadáskönyve. 4.1. (Ref. Lt.) A temetés napját a szabó céh számadása (ENM lev.tárában) ápr. 23-i nappal említi.

24) Dica. (Klt.)

25) Lásd a 22. sz. jegyzetet.

26) Szerző: Apáczai Csere János kolozsvári lakozásának ismeretlen részletei. (Páztörtézt, 1925: 260-262.)

nek ellene mond az a körülmény, hogy a szeniorok amugyis az iskola legidősebb diákjaiból kerültek ki, akik e tisztségükben egy évnél tovább nem is maradhattak. Minthogy pedig tanításokból és diákfőnöki járandóságokból már elégséges pénzt összekuporgathattak, közel harmincéves korukban végre is vagy neki indultak a külföldi akadémiákra vezető utnak, vagy pedig a kevésbé törekvők valahol a hazában állást vállaltak. Erre való tekintettel pedig a Kolozsvár városi törvénykezési jegyzőkönyv szerint egy bizonyos peresügyben "1660 die 23 Febr. Honorabiles Andreas Porcz-Almi, Paulus Czernatoni Lectores et Basilius Vzony reformatae Scholae Claudiopolitanae Senior nominibus et in Personis totius Cetus Vniversorum Studiosorum ibidem studentium" megjelentek a bírák előtt.²⁷⁾ Ezek alapján tehát nem tartható valószínűnek, hogy Uzoni e tisztségét több, mint két éven át viselte volna.

Bethlen Miklós - mint maga mondja - Uzonit 1667 után a bethlenszentmiklósi református egyházközség legelső papjául vitte.²⁸⁾

Kolozsvári tanulótársaiul említi még Apáczai Tamást, a professzor testvéröccsét, akiről többek között azt is megjegyzi, hogy "igen szép író volt". Ezt a kijelentését mind fogalmazásbeli, mind pedig szépirásbeli képességére is érthetjük, ugyanis ezt valóban meg is állapíthatjuk a kolozsvári református kollégium nagykönyvtára tulajdonában volt Zvinger T.: "Methodus Rustica Catonis atq. Varronis" c. könyvének bejegyzéséből. Ez a mű ugyanis előbb "Joh. Chierj. Apacii" megjelöléssel a professzor birtokában volt; ő adta azután öccsének iskolai tankönyvül. Az új birtokos tulajdonjogát "Est Thomae Chijere de Apacza"²⁹⁾ bejegyzéssel örököltette meg. E kézvonások alapján valóban el kell ismernünk, hogy nemcsak a professzornak, de az öccsének is igen szép írása volt.

Ugyancsak tanulótársául említi "Köpeczi Jánost, ki azután derék medicinae doctor, Apafi fejedelem udvari medicusa," valamint "Szentgyörgyi Györgyöt, ki tehologiae doctor és jó praedicator

27) Város törvénykezési jegyzőkönyv. 221. l. (Klt.)

28) Önéletírás. I. 377.

29) Bárha nem egészen világos, de valószínűbb a "Csere"-olvasás, mert ha csakugyan Cseri-t akart volna írni, akkor nemcsak az első, még inkább azonban a szövegi "i"-t is "j" betűvel kellett volna jelölnie.

lett."³⁰⁾ Ezekről, scholabeli diákkorukból, Apáczai János sajátkezű feljegyzései alapján, mindössze csak azt sikerült megállapítanom, hogy 1659. július hónapjában Köpeczi a syntactica, Szentgyörgyi pedig a poetica classis köztanítójának (praeceptorának) tétetett meg.³¹⁾

Mint hogy a számtant s a természettudományokat az akkori színvonalnak megfelelően először Apáczai kezdette tanítani Erdélyben, - Bethlen feljegyzése szerint - emiatt "nagy baja volt a szegény Apáczainak ez is: hogy mathematicum instrumentumokra szert nem tehettünk; két globust ugyan szépet vőn a nagyatyám énszámomra, melyek még ma is megvagnak, abból a geographia és astronomiában is belé nyalintata engem Apáczai".³²⁾

Ezek az "instrumentumok" ma már nincsenek meg. Reájuk vonatkozólag azonban az Apáczai-albumban találunk valamelyes feljegyzést: "Generosus et Amplissimus D. Nicolaus Váradi emit Globum Coelestem ac Terrestrem cum Institutione Astronomica de Usu Globorum Gvil. Blaeu. Imper.12."³³⁾ Ezenkívül a kollégium nagykönyvtárának beosztatlan és másodpéldány könyvei közül előkerült teljesen ép állapotban maga az "Institutio". Ennek pontosabb címe: "Gvilielmi Blaeu - Institutio - Astronomica - De usu Globorum et Sphaerarum - Caelestium ac Terrestrium: - (etc.) - Amstelodami, Apud Joannem Blaeu. - MDCLII"³⁴⁾ A könyv pergament-kötésén kívül S K G - 1652 tulajdonos-megjelölés van u.n.szuperexlibrisként bepréselve. Ez pedig ifjabb Geleji Katona Istvánnak, az azonos nevű püspök unokaöccsének, nevét rejti magában, aki a megjelölt évben valóban künn tanult külföldön. Ugyanis az 1651. évben egyszerre iratkozott be Apáczai Csere Jánossal az utrechti egyetemre.³⁵⁾ Ennélfogva bizonyosan Apáczai volt az, aki felhívta a Váradi figyelmét a Geleji Katona István tulajdonában levő ég- és föld-

30) Önéletírás. I. 249.

31) Apáczai album. 36.1. (Klvári ref. egyházker.tulajdonában.)

32) Önéletírás. I. 251.

33) Apáczai: "Ill. Coll. Orthod. Claudiop. Album." IV.levelén.
(Ref. Egyházker.)

34) 8° - Cl. + 7 sztl. lev. + 1 - 246.1.

35) Verzeichnis der Studenten aus Ungarn u. Siebenbürgen an der Universität Utrecht. (Archiv des Vereines für siebenbürgische Landeskunde. XXII. köt. 81.1.) - Birta J.: Hollandia és Magyarország. (Debr.Prot.Lap. 1901: 720.)

gömbre, s így vásárolta meg azokat az iskola számára 12 császári talléron. E könyv címlapjára pedig feljegyeztetett: "In usum illustri Coll. Claud. Reformatorum - emptus ab ampliss et Generosissimo viro Dno - Nicolao Varadi - una cum u- - troq[ue] globo, tall. 12 - eo 1658." Ekkor, vagy még korábban számvető táblát is szerzett számára a nagyapja.

Egyfolytában megint fölötte rövid ideig tartott Bethlen Miklós itteni tanulása, mivel a tatárbetörés elrémitő hatása alatt, Bethlen János 1658. júniusában mindkét fiát Segesvár biztos falai közé küldötte. S csak "anno 1659 januariusban visszavén az atyám a nagyatyám és Apáczai János keze alá Kolosvárra."³⁶⁾ Azonban alig jöttek vissza, "ezalatt meghala a nagyatyám, Váradi Miklós, és az atyám s anyám odajöven, eltemették, és engem s az öcsémet ott a háznál hagyának".³⁷⁾ Ennek az idézetnek a pontos ideje az alábbi adatok alapján állapítható meg:

Az egyházközségnek az 1664. évben felvett leltárkönyve szerint "boldogh emlékezetű Varadi Miklos Vr(a)m[at]... I(ste)n ő k(e)g(ye)lmet ez vilagbul Anno 1659, die 18 Marty ki szolitiván"³⁸⁾ tovább pedig Kobzos István magyar nációbeli városi sáfárpolgár, számadáskönyvébe azt jegyezte fel, hogy "Die 22 Marty Az rez Tablara, melliet az Varadi Miklós Uram koporsojaban töttenek, vettem 2 singh török sinort fl - d. 16."³⁹⁾ Valószínű tehát, hogy a halálózást követő ötöd napon volt a koporsóbatétel szertartása, amikor a rövid életrajzot magában foglaló réztáblácskát is a halott nyakába akasztották. Azonban, ugyancsak Kobzos feljegyzése szerint, csak e hónap végefelé, vagyis "Die 29 Marty Bethlen Janos Uram ide iöuen Colosvarra az Varadi Miklos Ur(a)m temettesere B(iró) U(ram) H(agyásából) gazd(álkodtam) eo k(e)g(ye)lmenek:

Czipot No 16, nyolcz volt egi poturas bene, az
töbi egi penzes fl - d. 32
ket sal hust Lib. 30. fl - d. 60
Egi öregh oldal diszno hus peczeniet. . . . fl - d. 30
Egi io kouer ludat. fl - d. 30
Ket tiukot p(er) d(enarios) 18 eggjet-. . . fl.- d. 36

36) Önéletrírás. I. 249-250.

37) U.o. 251.

38) Cimirat nélküli vagyonleltárkönyv 2. A. levelén. (Ref.Lt.)

39) Sáfár. 1659. 117. 1. (Klt.) - és Szerző: Temetési szokások. Et. 1959: 197-202.1.

Bort Just. 5 p.d. 20 eitelt fl 1 d. --
Egi köből zabot p.d. 15 vekajat fl 1 d. 20."40)

Ebből az egy napra szánt étel-italból és lóabrákból megállapítható, hogy Bethlen János és felesége nagyobb kísérettel érkezett ide, ámbátor a temetés csak jóval későbbben ment végbe. Éppen ezért nem is tartjuk valószínűnek, hogy az addig eltelt egész időt a városban töltötték volna.

Az egyházközség harangoztató gazdája számadáskönyvébe feljegyezte volt, hogy 1659 "11 Aprilis Varady Miklos Ur(a)m hogy megholt, harangoztattam tiz ut(t)al, attam az harangozok(na)k fl. - d. 90"⁴¹⁾ Mig a szabó céh, amelyre reábizatott az eltakarítás megajtése, április 23-án vezette be számadásai közé, hogy "Varadi Miklos Vr[am] temetessetol attak fl 2 // 50."⁴²⁾ A temetés az időközben megnehezedett járása ellenére is nagy ceremóniájú lehetett. Hiszen Váradi, a gazdag kalmár, a kolozsvári egyházközségnek hosszú időn keresztül mindenható főjóltevője (főpatronusa) volt, a város közigazgatásában pedig 1641-től kezdődőleg többször viselt fő- és királybírói tiszteletet. A temetési nagy előkészületeket bizonyítja az is, hogy a helybeli egyházközség harmadik lelkipásztora Bártai B. György, akit a zilahi hívek hívtak meg első papjokul, elköltöztetésével éppen csak az elhantolás napját várta meg. Talán neki is jutott szerep a temetés alkalmával s csak annak elvégzésével, április 25-én utazott el új állomáshelyére.⁴³⁾

A Váradi halála után maradt javak számbavétele és elosztása valószínűleg még többször szólította Kolozsvárra Bethlen Jánost, jóllehet országos dolgai ekkorra már szerfelett megsokasodtak, mint hogy az 1659. május 24.-június 16.-i szászsebesi országgyűlés reáruházta a nagy felelősséggel járó kancellári tisztséget.⁴⁴⁾ Ő intézkedett Váradi végakaratának teljesülése iránt is. A ma még ismeretlen végrendeletben ugyanis nem felejtkezett meg Váradi az általa irányított egyházközségről sem. Erre utal az 1664. évi lel-

40) U.o. a 19. lapon.

41) Kovács Máté Regestoma 38. 1. (RefLt.)

42) Szabó céh számvevőinek Ratioja. (ENMLt.)

43) Szerző adatgyűjteménye klvári ref. papokra vonatkozólag.

44) EOE. XII. 281-299.

tárkönyv alábbi bejegyzése:... "találtuk az Ecclesia ládájában Várad Miklós Ur[na]k egj jedzését, meljnek continentiája ez, hogy az Eccl(e)sia ládájából vet volna ki ő kglme egj uttal fl. 600, más uttal 141 forintot 91 Pénzt... De mivel régi dolog, nem tudhattuk, ha annak utánna tötte é vissza ő kglme a pénzt az Ecclesia ládájában, írását peniglen csak feletsegeben találta ott hadni; holott Ecclsiánk[na]k Testamentumában legált 500 forintot, melljet megis adtanak az Ecclsiának."⁴⁵⁾

Nagyapjuk halála után már nem sokáig maradt sem Bethlen Miklós, sem pedig az őccse szeretett tanáruk keze alatt. Ugyanis II. Rákóczi György 1659. augusztusában hadsereggel jött be Barcsai ellen, aki azonban nem rendelkezvén kellő fegyveres erővel, a temesvári pasa védelme alá menekült. Követte őt Bethlen János kancellár is, miután családját ismét csak Segesvár falai között helyezte biztonságba.⁴⁶⁾ Rákóczit ezután az 1660. május 22-én Szászfehes mellett vívott csatában megverte Sejdi Achmet budai pasa s ezzel Erdély északi része újra felszabadult Barcsai számára. Ekkorra azonban Apáczai már halott volt. 1660 január elsejére fordulólaga hagyta itt e küzdelemteljes életet. S miként maga Bethlen mondja: "Apáczait azután nem láttam, mert az Isten ebből az ostoba háládatlan magyar világból, mely ő reá méltatlan volt, kivette."⁴⁷⁾ A hálás tanítvány illetétképpen még a január 9-én végbement temetési szertartásokon⁴⁸⁾ sem vehetett részt.

Ennek következtében be is fejeződött Bethlen Miklósnak összev éve is nagyon rövid ideig tartott itthoni iskoláztatása, amelyet az évek óta tartó háborús viszonyok hullámlása miatt amugy sem lehetett volna nyugodtan tovább folytatni. Éppen ezért Bethlen János 1661 májusában Csernátoni Pálnak, Apáczai vezetése alatt tanított lektornak, kíséretében külső országokbeli egyetemeken való továbbtanulás céljából Heidelbergbe utba indította.

Végezetül még hadd álljon itt egy adat, amely ugyan nem Bethlen Miklóstra vonatkozik, hanem az ő kisebb őccse, Sámuel, a később-

45) Vagyontárkönyv. II. B. lev.

46) Önéletírás. I. 251. - Lukinich I.: A bethleni gróf Bethlen család története. Bp. 1927. 279.

47) Önéletírás. I. 253.

48) Szabó céh exactorainak számadáskönyve. (ENMLt.)

bi kuküllővári főispán, marosszéki főkapitány, táblai úlnök⁴⁹⁾ iskoláztatásával van összefüggésben. Ugyanis a Székely Nemzeti Múzeum könyvtárában volt egy 1668. évi brunsvigai kiadású Horatius-versei könyv; ebben azután a következő kéziratos bejegyzést olvashattuk: "Spectabili ac Generoso Samueli Bethlen Discipulo p.t. charissimo offert Michael Vizaknaj mp. 1677. 11 F-br."⁵⁰⁾ Valószínűnek tartom, hogy Vizaknai Mihály az enyedi kollégiumnak volt a tanítványa, ennél fogva a 13. évében járó Bethlen Sámuel is ott tanulhatott.

Erdélyi Múzeum, 1938:291-98.

49) Lukinich i.m. 504.

50) Külföldi kiadású könyvek csoportjában 250/1668. sorszám alatt elhelyezve.

F o g a r a s i M á t y á s

Ha a kolozsvári református kollégium törvényeit aláírt diákoknak (studiosusoknak) az 1668. esztendővel kezdődő névsorát végiglapozzuk, számtalan Fogarasi nevű és megállapíthatólag odaválósi származású ifju nevére találunk.¹⁾ Fogarasi Mátyás is ebben az intézetben tanult, csak hogy a névsort az ő szárnyrakelését követő egy évtized múlva kezdték feljegyezni, ezért tehát az ő nevét abban hiába keressük.

Ugyancsak a kollégium levéltárában találtam egy naplószerű feljegyzéseket tartalmazó könyvet, amely bárha Fogarasi itteni tanulása után kerek egy század multával iratott, mégis - minthogy a diákélet ez alatt az idő alatt aligha változott - nem tartom fölöslegesnek ennek a Tűri Jób névre hallgató kismemes ifjunak feljegyzéseiből kollégiumi életének kezdő éveire vonatkozó sorokat idéznem. Hiszen ez az intézet maga az Apáczai kollégiuma volt, a kamarák (lakószobák) is ugyanazok s a régóta porrá vált professzor szelleme is mintha-mintha még tovább élt volna az ekkori tanárok jóindulatában: "Mikor leg elsőb[en] a' Kolosvári Coll(egium)b[an] jöttem insinualni magamat, Szilágyi Rector Fogarasi Praeceptorommal jöttem 1765-b[en] Juliusb[an], érkezünk ide 10 orakor, szállottunk meg belső Magyar utzáb[an] Teleki László nevű ötves emberhez.

A' tájb[an] acquirálta nékem a' Pátrónusomat. Maxai nevezetű Déákkal szoltottam leg elsőb[en], adosa is volt a Praeceptoromnak. Ebéden voltunk Huszti György Ur[am] első Profes(sornál). Insinuált Tsomos (Mihály jogi professzor) Uram[na]k.

1) Nomina studiosorum collegii Claudiaci ab Anno Domini MDCLXVIII. Az eredeti példány nincs meg, a ma meglevő másolat 1764 legelejére készült el.

A' mig dolgait vegezte Kolosvárt, engemet ki vit B. Inczedi Sámuel Urhoz az öröghez.²⁾ Vissza jöttünk 20-ma Julii.

Mikor asztán 1765-ikb[en] publice a' Fogarasi Pártikulab[an] valedicáltam 's Kolos(vári) Colle(gium)b[an] jöttem, szekeresem volt egy báránykúti Szász, fizetet az Apám én érettem 4 vonas for(intot),³⁾ harmad magammal jöttem, ugymint ket Pullussal, egy Mátsinai és Mondrai nevezetűvel, azok is akkor jöttek a' Jésuiták-hoz.

Enyedi Latzi járt el a' dolgaimb[an], a' mellyért az Isten áldja meg.⁴⁾

Mikor bé jöttem a' Collégiumb[an], Herborna nevű kamaráb[an] mentem Enyedihez, ot voltam, mig Censurát adtam, most Tirus[nak] hívják azt a kamarát.

Censorim volta[nak] Dombi, Batzo, Járai, Simon Uraimék,⁵⁾ adtam Censurát a' Logicabol és pediglen a' Classisokból, nem kívántak egyebekből.

Subscription eset 27-mo Januarij 1766-dikb[an].

A' mig Locust adtak, Dombi Ur(amnál) háltam, vacuus locus lévén.

Azután tsak hamar locust adtak, Thébé nevezetű kamarát, voltak benne Concame(ráriusaim:) Praetor Almasi, Marosi, Orbán, Én Szentgyörgy napig voltam abba[n], ot acquiráltam az Alumnumot is. Veszedelmes volt az ot való lakásom.

Onnan mentem Amstelodamb[an], ot jól lettem volna, de a' Sze-génség nagyon körül vet vala, Ugy hogy még tzipóm sem volt né-mellykor. Laktam ot 7-berig, Praetorom volt Parajdi, Simon, Simon, Sofalvi, En, enyin voltunk"...⁶⁾

2) Id.Inczédi Mihálynak, Lorántfi Zsuzsánna magyarországi jószá-gai igazgatójának, biharmegyei táblabírónak unokája, kinek fe-lelése az 1764-ben elhunyt Fogarasi Lészai Anna volt.

3) Egy vonás forint = 51 krajcár.

4) Enyedi László, aki az 1764. év legelején írhatta alá az isko-la törvényeit, bizonyosan közeli rokona volt Bod Péter első feleségének: Enyedi Sámuel fogarasi lakos Mária nevű leányá-nak.

5) Dombi István a legfelsőbb osztálynak: az Oratoriának volt a praeceptor, a más három pedig alsóbb osztályok tanítói, meg adssorok.

6) "Series Titulorum Ministrorum...Anno 1707 conscripta" címzés-sel kezdődő kéziratos könyv, amelybe Túri az üresen maradt lap-részeteket felhasználva, írta bele feljegyzéseit. 65/B. 66/A, 69/A. lev. (A kolozsvári ref.koll. lev.tárában használtam.)

Már e sorokból is kiviláglik, hogy kisebb-nagyobb kamarák alkották az internátus férőhelyiségeit. Valószínű, hogy a szobák eléggé zsúfoltak lehettek, hiszen a Geneva nevezetű kamra, amelyben Túri 1766-tól kezdve egy esztendeig lakott, tíz ifjú számára szolgált szállásul, s mivel itt egy Kacsó nevű részeges szobafőnök a hozzá beosztottakat is iváshoz szoktatta, ezért nagyon jól megérthető Apáczai elhatározása, hogy tanítványait a borivás veszedelmétől megóvandó, ezért is akart minden áron az iskola közelségében lakni.

Egy-egy tanulónak tehát sok nehézségen, sőt kísértésen kellett magát átküzdenie, amíg nem révbe jutott. A távoli Fogarásból felvergődött Fogarasi Mátyásnak is mindezekon át kellett esnie, de ennek ellenére mégsem lett méltatlan tanítványa Apáczai professzornak és Porcsalmi lektornak. Bizonyosság erre, hogy Apáczai 1658-ban vele mondatta el a nyomtatásban 8 levélnyi terjedelemben megjelent "Disputatio philosophica de mente humana" tárgykörből vett s Regius utrechti orvos-professzor tételét cáfoló iratát.⁷⁾

Fogarasi mint jeles diák 1658 december 31-én elnyerte a syntactica osztály praepceptorságát.⁸⁾ E tisztséget azonban mindössze csak közel félesztendeig viselte, ugyanis a dési iskola igazgatására vitetett, ahol 1659 május 22-én már beköszöntő beszédét is elmondotta. Ebben az iskoláról, a tanulók és tanítók kötelességéről értekezett.

A hat osztályra tagozódó iskola élén a rektor állott, melléje négy diák volt beosztva, akik az iskolába járó gyermekeket, míg nem az igazgató edeákokat tanította. A scholamester fizetése esztendőnként 500 darab kőso volt a désaknai bányából s emellett ingyen kosztja az elsőpap asztalánál.⁹⁾ Tehát eléggé tisztességesen javadalmazták.

A tudós Pápai Páriz Ferenc naplójában arról emlékezik meg, hogy ő, aki Pápai Páriz Imre dési elsőpapnak és esperesnek volt a fia,¹⁰⁾ mint 10-11 esztendőes gyermek Fogarasinak tanítványa lévén,

7) Bán Imre: Apáczai Csere János. 478-85.

8) Apáczai-album. 32. (A ref. egyházkerület őrizte meg.)

9) Kádár József: Szolnok-Doboka vármegye nevelés- és oktatásügyének története. Décs, 1896. 145-46.

10) Kádár József: Szolnok-Doboka vármegye monographiája. Décs, 1890. III. 129.

az első évben a latin nyelvtant tanította nagy hozzáértéssel s Cicero: Cato maior de senectute című munkáját fordította nagy alacssággal. A második esztendőben már a versírást is gyakoroltatta.¹¹⁾ Az 1661. esztendő tavaszán a betörő török-tatár sereg elől Pápaiék, valamint Fogarasi is Besztercére menekült, majd innen 1662-ben a marosvásárhelyi iskolához hivatott meg, ahol igazgatói hivatalát május 22-én ugyanazzal a beköszöntő beszéddel foglalta el, mint amelyet Désen is elmondott.¹²⁾ Bán Imre megállapítása szerint e beköszöntő tartalmából Apáczai beszédeinek kétségtelen hatása nyilvánul meg. Szavaiban enélkül is hivatkozik Apáczaira és Porcsalmira, mint szeretett mestereire.¹³⁾

A marosvásárhelyi iskolában három esztendeig tanított, kötelességét nagy lelkiismeretességgel teljesítvén. Tanításához használt kézikönyvei: az Etymologia osztályban Terentius Christianus, a Syntactica és Poetica osztályban Vergilius Evangelizans, Bucanán zsoltárok, a profán Vergiliusból pedig szemelvények,¹⁴⁾ miként ezek Kolozsvárt, sőt Fehérváron is használatosak lehettek.¹⁵⁾ Ezen kívül ismeretes, hogy a Rhetorica, Logica és Theologia évfolyamain héber nyelvet s Dávid zsoltárainak héberül való olvasását tanította, Cicero: De officiis, Vergilius Evangelizans s Terentius Christianusból szavaltatott.¹⁶⁾ Vásárhelyről 1665 április 23-án a makfalvi egyházközség papságára távozott. Itt azonban nem maradt sokáig, mivel 1670-től 1678-ig Koronkán találunk egy Fogarasi Mátyás nevezetű prédikátort.¹⁷⁾ Külsőországokbeli akadémiákon nem járván, városi, vagy mezővárosi ekkleziájában ezért nem nyerhetett lelkipásztori tisztséget.¹⁸⁾

11) ItK. 1892: 389.

12) Koncz József: A maros-vásárhelyi ev.ref. koll. története. M.-vásárhely, 1896. 46-48; 81-88.

13) Bán Imre. 542.

14) Koncz József: A marosvásárhelyi evang.ref. kollégium története. Marosvásárhely, 1896. 46.

15) Lásd előbb Bethlen Miklós tanulóveiről írott cikket!

16) Koncz. 569.

17) Névkönyv az erdélyi ev.ref. anyaszentegyház számára. 1903:XXV. 1.

18) Szerző: A dési ref. iskola XVII. és XVIII.szdbeli igazgatói és tanítói. Kolozsvár, 1941. 5-6.

Az erdélyi falusi papság értékelésére nagyon kevés emlék maradt reánk, éppen ezért örömmel kell fogadnunk a Fogarasiról fennmaradt néhány vonást, mert hiszen ebben is bizonyosságát látjuk annak a buzgó törekvésnek, amellyel Apáczai az eldugott helyekre kerülendő egyházi vezetők értelmi és lelki színvonalának emelésére is minden odaadással törekedett.

Fogarasi életének lefolyásáról semmi bővebb adattal nem rendelkezem, de nagyon valószínű, hogy alig volt más, mint a falusi papok legtöbbször már megszokott küzdelem a megélhetésért, kiváltképpen ha tekintetbe vesszük a hajdani bőséges gyermekáldást és emellett a pestis, a himlő, a vérhas és más szörnyűséges betegségek pusztításait. Jóllehet a koronkai egyház irataiból megállapíthatólag az ott birtokló Toldalagi-család majdnem mindig eléggé megértő patrónusként teljesítette erkölcsi kötelességét, miként Toldalagi Mihály portai főkövet és emlékiratíró klanódiumadómanózásaiból is látjuk. Az ő János nevű unokája volt Fogarasi idejében a falu ura, kinek felesége: váradi Stepán Erzsé¹⁹⁾ hasonlóképpen buzgó református családból származott.

19) Gen.Füz. 1904: 70. és 1905: 82-87.

Kézdi-Vásárhelyi István

A tanítványoknak kevésbé kiválóbbjai után is nyomozva, így találtam, hogy a kolozsvári kollégiumban a Classis Elementarianak, vagyis a kezdő osztálynak praeceptorául 1658 május 20-tól kezdődőleg Kézdi-Vásárhelyi István nevű diákot rendelte Apáczai professzor.¹⁾ E közülményből bizonyos, hogy jótanuló, de nem kiváló ifju, mert ellenkező esetben magasabb osztály köztanítóását nyerte volna el.

A XVII. század folyamán hasonló nevű férfiura nem egyre akadunk, mert hiszen a város-jellegű Kézdivásárhely sok értelmes embert termelt ki magából. Éppen ezért legelőször is a Sámbar Mátyással vitázó, nyughatatlan vérmérsékletű Kézdivásárhelyi Matkó Istvánra gondolhatnánk, akiről tudjuk, hogy valóban tanult a kolozsvári kollégiumban is, ámde Apáczaival pontosan egyazon évben jövéen a világra, mégsem tételezhető fel, hogy tanítványa lett volna. De nem vehető tekintetbe a széki egyházmegye XVII. század derekatáján élt Kézdivásárhelyi István nevű esperese sem, mint-hogy ez már 1649-ben Rettegen volt lelkipásztor.²⁾ Ha azonban azt a körülményt figyeljük meg, hogy a keresett ifju a kollégiumban osztálytanítóként mindössze csak egy félesztendeig tanított, vagyis 1658-december 31-től már Szentgyörgyi János az utóda,³⁾ feltétlen valóságképpen kell megállapítanunk, hogy ekkor vagy rektorságra, vagy még inkább falusi papságra vitetett.

Tekintettel arra a körülményre, hogy a kolozsvári schola ekkor már nem volt többé a fehérváriak partikulája, hanem maga is anyaiskola, honnan a tanulmányaikat végzett diákok egyenesen pap-

1) Apáczai-album.

2) Kádár József: Szolnok-Doboka vármegye monographiája. V., 525.

3) Apáczai-album.

ságra is mehettek, ennek következtében Észak-Erdély, meg a Mezőség, sőt a Székelyföld is innen hozhatott prédikátorokat. De ha arra is figyelemmel leszünk, hogy a tatár khán az 1658 nyarának végén Fehérvárt és környékét felégette s ezért a tanulócseregnek is menekülnie kellett onnan, azután meg ehhez számíthatjuk hozzá, hogy az Erdélybe rontó hadak a vidéken mindenfelé szerte is raboltak, gyilkoltak s a helyben talált lakosságot rabként hurcolták el, ezért nem csodálandó, ha a prédikátorok száma is erősen megfogyatkozott. Ennek következtében számtalan papi állás kínálkozván, a netalán szerényebb képességű, vagy szegényebb sorsu diákok kapva kaptak egy-egy élhetősebb állomás megszerzésén. A szorványos adatokból ezért mutathatjuk be, hogy Karácsonfalvi Zakariás a Poetica, Malaczkai Mátyás a syntactica, Nimethi Márton a Rudimentaria s Kézdi-Vásárhelyi István az Elementaria osztály préceptora egyszerre vált meg kollégiumi osztálytanítói tiszttől.⁴⁾

A Szereda-Szentanna (ma Nyárádszereda) egyházközség történetében arra bukkanunk rá, hogy a kollégiumból való kibúcsuzást követő esztendőben, vagyis 1659-től Kézdivásárhelyi Borbély István szegődött a prédikátorságra.⁵⁾ A fentebb elmondott közállapotok, valamint az évszám egyezése arra csábitnak, hogy e két adatot ugyanegy személyre összpontosítsuk.

Szereda-Szentanna a Nyárad folyó völgyének középső hajlásában terül el, szemközt a völgy tulsó oldalán fekvő Nyárádszeredával, a vidék központjával. Földesura a szárhegyi Lázár-család volt, amely - az ekklezsia története szerint - nem volt fukar egyháznak s így a papnak s a mesternek támogatásában sem. A földesurtól és más kisebb birtokostól adományozott buzán, zabon s ezenkívül az önként adott dézmákon és malomvámokon felül - az írásos bizonyíték szerint - az 1659-ben szegődtetett új pap járandóságául állapították meg: "fát egy-egy szekérrel, aki fát nem adhat d.12. Hat ekét az egész megyéből (egyházközségből) ugarlásra is, ősszel is aszerint. Minden házas embertől d.10. Hat kaszást az egész megyéből. Kereszteléstől egy tyuk, egy kenyér. Esketéstől, aki bért nem adott, kell adni fl. 1. Aki béradó ember volt, egy szekér fát, akár pénzt, d. 12, a praedicator válassza, melyiket akarja."⁶⁾

4) I.h.

5) Az erdélyi ev. ref. egyházkerület Névkönyve az 1902-ik évre. XVII. 1.

6) I.h.

A földesuraktól önként adott járandóságokkal együttesen tűrhetően jó javadalmazás ellenére sem tudtam megállapítani, hogy Kézdi-Vásárhelyi István itt miért maradt csupán egy esztendőig? Utána ugyanis az az Usoni Balázs következett prédikátorul, aki Kolozsvárott iskolatársa és Apáczai életének utolsó évében a kollégium szeniora volt.

Kézdi-Vásárhelyi vándorlásairól semmi adatom nincsen, annyi azonban bizonyos, hogy külső országokban nem járt. Így azt sem tudom, hogy az Apáczaitól tanúsított kötelességtudást és terjesztett szabadabb szellemet milyen mértékben vette át és miképpen gyümölcsoztette?

Csak még egyetlen adatot találtam, amelyet vele merek összefüggésbe hozni. Ugyanis Baróthi István vajdaszentiványi pap és esperes 1678 november 21-én a kolozsmegyei Oroszfáján kilenc papjával együtt megjelenván, egyezsége lépett oroszfáji Mikó Miklós földesurral, megállapodván, hogy azt a harangot haranglábastól együtt átadja az egyházközségnek, "mellyet eo Kegleme suis p[ro]l prijs sumptib[us] csinaltatot volt az el multt haboru üdökb[en]: es allitot volt fel" egyik jobbágya háza elé, "mellyet alithatnank parochiánk melle, az holott most az oroszfai Pap haza epitetett az Templo[m]hoz közel. Hogy ne kelletnék ilyen meszszére jarni harangozasi alkalmatossággall az p[rae]dicato[rn]ak az nagy saronkon." Az egyezséget aláírt papok között látjuk Kézdi Vásárhelyi István ujlaki prédikátort is.⁷⁾

Ez a falu, amely ma Mezőujlak nevet visel, Kolozsmegye alsó kerületében, a mezőürményesi járásban feküdt, a Mezőségnek északeleti részén terülván el. Valamikor tiszta magyar lakósságának száma a különböző bajok, csapások miatt mára már nagyon megfogyatkozott.⁸⁾

Valószínű, hogy Kézdi-Vásárhelyi István is ugyanazt a hányatt életet élte, amely különösen a XVII-XVIII. században a papmarasztás nem éppen áldásos rendszere miatt legtöbb falusi prédikátornak

7) Az okirat eredetije a SzNM levéltárában, a vegyes eredetűek között.

8) Névkönyv az erdélyi ev. ref. egyházkerület számára. 1894. 17.

kijutott. Így azután hacsak kiváló tehetsége és képzettsége révén nem vergődhetett volna fel valamelyik nagy ekkleziába, a papnak s a mesternek minden tavasszal készülnie kellett, hogy netalán új megállóhelyet keressen magának s családjának. Minthogy tehát a lelkipásztoroknak, különösen ha népes házatájuk volt, azon kellett igyekezniök, hogy hiveik kegyét keressék s ezért feladatukhoz hiába is kezdettek volna a legszabadabb szellemű elgondolással, a csökönyös maradiság mindent elgáncsolt volna.

Kézdi-Vásárhelyinek is ez volt-e a sorsa? Nem tudom, csak sajtem.

Köpeczi János

"Johannes Kopeczi Ungaro-Transylvan[us]" leydai egyetemi hallgató 1668 július 16-án tartott vitatkozását három professzorán kívül apjának: Ajtai János középajtai papnak s Miklósvár és Bardóc fíuszék esperesének ajánlotta.¹⁾ Ez az Ajtai János csak későbbben tért haza szülőfalujába, mert hiszen 1648-ban is még Köpecen volt egyházi szolgálatban.²⁾ János nevű fia is tehát itt jött a napvilágra. Születésének éve, mind a groningai, mind pedig a leydai egyetem anyakönyve szerint 1639. volt.

Köpeczi János hazai iskoláit bizonyosan Gyulafehérváron végezte, illetőleg Apáczaiknak 1656. esztendőben Kolozsvárra történt rendelkezésekkel vele együtt ő is ide jött át; tehát a klasszisokat elvégezve, ekkor már studiosus volt. Bethlen Miklós önéletírásában űróla is megemlékezik, mondván, hogy 1658-59-ben tanulótársa volt.³⁾ Kétségtelenül igyekvő, derék ifju lévén, Apáczaik ezért az 1658. év júliusától kezdődőleg "syntaxeos praeceptor"-nak rendelte.⁴⁾ Bizonyosnak mondható, hogy Apáczaik volt az út, amely őt Descarteshoz⁵⁾ is elvezette.

Apáczaik halála után egynehány évet még a kolozsvári kollégiumban töltött, s innen bujdosott ki azután külsőországokbeli egyetemekre. Előbb Franekerában, azután 1665 január 23-án 25 éves korában mint "Johannes Köpeczi Trans(ilvanus)" Kabai Gerhard és

1) RMK. III. 2433.

2) MKvSzle. 1930: 14.

3) Bethlen Miklós önéletleirása. Pest, 1858. I. 249.

4) Apáczaik Album. /Az egyházkerület őrizetében./ - Fekete Mihály: A kolozsvári ev. ref. főtanoda története. Kolozsvár, 1876. 31.

5) Turóczi-Trostler József: Magyar Irodalom. Világirodalom. I., Bp. 1961, 180, 186. - M. Zemplén Jolán: A magyarországi fizika története 1711-ig. Bp. 1961. 220.

Dadai János tanulótársaival együtt iratkozott be a groningai egyetem teológiai karára.⁶⁾ Itt azonban csupán egy félévig hallgatta az előadásokat, mert itteni diáktársai közül ugyanennek az esztendőnek augusztus 11. napján Leydában Szent-Györgyi Mihály a teológiai karra, továbbá Pataki István és Köpeczi János a filozófiai, meg a teológiai karra jelentkezett felvételre.⁷⁾

Leydai tanulmányainak eredményéről csak két ízben tartott beszámolójából van tudomásunk. Az egyik vitatkozását 1666 június 22. és 23-án De Raey János orvosdoktor és filozófiai-professzor irányítása mellett tartotta "De Cometis" tartalommal.⁸⁾ M. Zemplén Jolán ismertette e 18 levélnyi terjedelmű munkácskát, leginkább azt hangoztatja, hogy "lényegében (a) fizikai rész végén levont következtetések (a legdöntőbbek), amelyekben nemcsak azt szögezi le, hogy az üstökösök éppúgy nem csodák, mint a nap- vagy a holdfogyatkozások, hanem az egész fizika szempontjából fontos végkövetkeztetéshez is eljut: Anyag és mozgás teljesen elegendők minden természeti jelenség megmagyarázására, semmi szükség a különféle forma szubsztancialisokra. ...Köpeczi itt az egész kartéziánus fizika legpozitívabb, leginkább előremutató alapelvét ragadta meg és fogalmazta meg egészen világosan. Azt az elvet, amely nem avult el a kartéziánus törvényekkel, vagy fénytananak egyes tételeivel és ezért Köpeczi disszertációját a magyarországi fizikai-irodalom egyik jelentős alkotásának tekinthetjük."⁹⁾

Közel két esztendői leydai tanulás után Coccejus Jánosnak, az egyetem rektorának elnöklése alatt, 1668 július 16-án megtartotta orvosdoktori vizsgáját: "Disputatio Medica Inauguralis, Continens Positiones varias per universam Medicinam."¹⁰⁾

Köpeczi 1670-ben hazájába visszatérve, a sárospataki kollégium professzorává lett. Magyar-Kossá megállapítása szerint régi protestáns orvosaink igen gyakran vállaltak tanári állást s e mellett az orvosi gyakorlatot sem hanyagolták el. "Könnyű elkép-

6) Miklós Ödön: A groningeni egyetemen tanult magyarok névsora. /Dunántúli Protestáns Lap. 1917: 202./

7) Archiv N. F. XVI. 214.

8) RMK. III. 2342.

9) M. Zemplén. 229-230.

10) RMK. III. 2433.

zelni, hogy a protestáns iskolák neveltjeire minden tekintetben milyen előnyös lehetett az, hogy olyan emberek kezére voltak bízva, kiknek nemcsak filozófiai, nyelvészeti, hanem orvosi és általános természettudományi képzettségük is volt s hozzá még egytől egyig világot látott, német, angol, francia, holland egyetemeken, kiképzett emberek voltak."¹¹⁾

Köpeczinek azonban Báthori Zsófia, Sárospatak urnőjének türelmetlen vallási magatartása következtében tanártársaival és diákjaikkal együtt el kellett hagynia e jeles iskolát, sőt a tanári pályától is megvált. 1673 május 13-tól kezdődőleg Apafi fejedelem tisztességes járandósággal javadalmazott udvari orvosává tette meg s mint ilyennek nagy elfoglaltsága lehetett, mert a fejedelmi családban egyre-másra sok betegség jelentkezett.

Részletes jegyzék maradt fenn arról, hogy a fejedelemasszony "házipatikaszeréi"-t revideálva, jegyzékbe szedte.¹²⁾ További sorát nem ismerem, csak annyi bizonyos, amit Bethlen Miklós megőrizett róla, hogy "derék medicinae doctor, Apafi fejedelem udvari medicusa."¹³⁾

11) Magyary-Kossa Gyula: Magyar orvosi emlékek. III. Bp. 1931. 1449.sz.

12) I.h. III. 1511. sz.

13) Bethlen Miklós. I. 249.

Szentgyörgyi Beke György

Apáczai scholabeli tanítványai után nyomozva, most Szentgyörgyi György nevéénél álljunk meg, mint aki az Apáczai-alumba bevezetett praeceptorok névsora szerint 1659 júliusától kezdődőleg a Classis Poetica köztanítóságával bizatott meg.¹⁾ Az a körülmény, hogy Apáczai méltónak találta arra, hogy már a legelső adódó alkalommal is a legmagasabb osztály után, tehát a rangsorban mindjárt Csernátoni Pált követőleg őt jelölte ki, bizonyítja kiváló képességeit, tudását és szorgalmát. Valószínű, hogy továbbra is itt tanult és tanított Apáczaianak az 1659. év utolsó napján bekövetkezett halála után is.

Eredetét keresve, Háromszék levéltárában találtam egy 1770 július 21-én Sepsiszentgyörgyön kelt iratot, amelynek tartalma szerint árkosi ns. Benkő György és sepsizoltáni ns. Czerjék Ádám tanuvallatást tartattak ns. Kolosvári István kolozsvári orvosdoktor özvegye ns. Kozma Éva kolozsvári lakosnak Sepsiszentgyörgy városában az Eregely nevű határrészben levő Beke-féle jószágának eredetére vonatkozólag. Az első tanu "Reverendissimus D[omi]n[u]s Joannes Vásárhelyi de eadem Annor[um] 69, Parochus Oppidi S. Szt. György Helveticae confessionis". Vallomása szerint: "E declaralt Beke familia ide valo Sz: Györgyi és Gyökeres familia volt, melyet mind régi levelekből és denominatiojokból, mind pedig, hogy én is afféle Beke Just Jure perennali itten birok, tudom." A többi tanu is megerősítette Vásárhelyi vallomását.²⁾ Jóllehet a család unitárius és református ágra oszlott, mégis egy és azonos törzsből fakadt, igaz, hogy - tudtommal - Kolozsvárt csak az uni-

1) Apáczai-album. /A kolozsvári ref. egyház gyűjteményében használtam./

2) A SzNM-ban a háromszék-megyei levéltárban 243.-1770. szám alatt található.

tárus ág telepedett meg s ezért Szentgyörgyi Györgyöt aligha a rokonság, hanem a kiváló professzor tanítása vonzotta volt ide.

Itthoni tanulásának befejezése után külső országokba való indulása 1666 május 26-a utáni napokban történt. Ugyanis erről a napról keltezett nyugtatványa szerint Szentgyörgyi Beke György Apafi fejedelem és felesége alumnusaként akadémiákra való felmenetelére 300, lejövetelére pedig 200 tallérnyi ösztöndíjat kapott.³⁾

Ezután mintegy tizennégy hét múlva, vagyis 1666 augusztus 26-án a leydai egyetem anyakönyvében látjuk feljegyezve "Georgius Szentgyörgyi Transylvanus (Annorum) 26, T(theologiae studiosus)" nevét.⁴⁾

E bejegyzés alapján megállapítható, hogy 1639 végén, vagy 1640 legelején született. Hazája: Erdély, szülőföldje - amint már láttuk - Sepsiszentgyörgy városa.

Szentgyörgyi alig nézett körül Leyda (Lugdunum Batavorum) városában, beiratkozása után sürgős kötelességének tartotta, hogy levelet küldjön haza jóltevő pártfogójának: Bornemisza Anna fejedelemasszonynak. Írása 1666 szeptember 1-én kelt és azt Sepsiszentgyörgyi Beke György néven írta alá. Soraiban arról számolt be, hogy Magyarországról haton jöttek fel Hollandiába. Társai Debrecenből, Patakról, Berekszászról indultak utba, de - úgy látszik - Leydába csak Köpeczi Jánossal ketten jöttek át. Egy szálláson is vannak, de külön szobában. Utjuk szárazföldön és tengeren keresztül három hónapig tartott s az akkori kor közvetlenségével mesélte el, hogy a tengeren sem érzett semmiféle rosszullétet, miként a társai közül egynémelyek.⁵⁾

Ő azután a leydai egyetem mellett - bizonyosan kiváló tanárai miatt - állhatatosan kitartott. Ugyanis Coccejus professzor elnöklése alatt 1668 júliusában ugyanitt "De Necessitate Satisfactionis Christi" tárgykörből "Georgius B. Szentgeorgi Transylv." néven tartotta az általunk elsőként ismert vitatkozását.⁶⁾ De már egy esztendő múlva: 1669 június 18-án nemkülönben Leydában de le

3) SpFüz. 1865: 693.

4) Archiv N. F. XVI. 214.

5) Szabó Károly: Adalékok a magyar protestáns egyház és irodalomtörténetéhez. /PrK. 1889: 156./

6) RMK. III. 2435.

Boe Sylvius Ferenc orvosprofesszor és rector magnificus, valamint az egyetem tanácsa előtt elmondott teológiai doktori fokozatra felavató disputációját "De Thesibus ex universa pene Theologia depromptis" tárgykörből "Georgius Beke Szentgyörgyi Siculus" néven jelentette meg 4 sztl levelen.⁷⁾

Első vitatkozását egyedül Bornemisza Anna fejedelemasszony-nak, az utóbbit Coccejus professzornak ajánlotta. Ebből a körülményből következik, hogy a fejedelemasszony alumnusaként tanult az akadémián, a Coccejusnál megszerzett doktorátus pedig azt bizonyítja, hogy tanárának elveit valló, jeles tanítvány volt, mert máskülönben nem érdemesítette volna a legmagasabb egyetemi fokozatra. Természetes azonban, hogy az elindítást mégis csak Apáczainál kell keresnünk, aki nemcsak a tudományok iránt, hanem a scholasticus megkötöttségek alól való felszabadulás irányában is megnyitotta az eszes ifju gondolatvilágát.

Koncz József kutatásai alapján tudjuk, hogy 1670 március 13-án rendelték a marosvásárhelyi particula igazgatására. Hivatását itt 1670 április 1.-től 1671 december végéig teljesítette. Ekkor Káposztásszentmiklósrá vitték papnak.⁸⁾ Nevére azután 1673 december 20.-án találtam reája, mint a Nadányi János enyedi professzor ellen tartott vizsgálat ügyében kijelölt bizottság egyik tagjára.⁹⁾ Ez a rendelkezés tehát tekintélyes egyéniségét bizonyítja. Utolsó adatom róla, hogy Marosvásárhely 1678-ban lelkipásztorául választotta, ahol még 1689-ben is szolgálatot teljesített.¹⁰⁾ Róla különben Bethlen Miklós úgy emlékezik meg, mint theologiae doktorról és jó prédikátorról.¹¹⁾

Nem tudom megérteni, hogy ez a kitűnően képzett, jeles férfi harminc esztendőskorában miért is hallgatott el? Egyetlen más munkáját sem ismerjük, pedig mind itthoni, mind hollandiai jeles professzorának tanításai után elvárható lett volna a méltó folytatás.

7) RMK. III. 2492.

8) Koncz József: A marosvásárhelyi evang. reform. Kollégium története. M.-Vásárhely, 1896. 49.

9) Dézsi Lajos: Nadányi János történetíró életéhez. ItK.1900:67.

10) Koncz. 49, 102.

11) Bethlen Miklós önéletírása. Pest, 1858. I.249.(és BP.1955.163)

Az Uzonira vonatkozó felkutatható adatok nagy részét Koncz József¹⁾ és Zoványi Jenő²⁾ már összegyűjtötte, forrásait azonban most is megismételjük, hogy az ő alakja se hiányozzék az Apáczai-tanítványok sorából.

Hihetőleg a fehérvári kollégiumban végezte tanulmányait s innen vitték a küllösmegyei Bonyhára iskolamesterül. Itteni szolgálata közben 1656-ban fordította le latin nyelvből Diest Henrik "Ottsima kövekkel fel ékesített David paritjaja" című munkáját, amelyet 1658-ban a gyulafehérvári tipografiában ki is nyomtatott. E könyvnek ma csak egyetlen, címlap nélküli példánya ismeretes,³⁾ de megtalálható árva Bethlen Kata könyvtárának Bod Pétertől összeállított jegyzékében is.⁴⁾ Ajánlását Kemény Simonhoz, a majdani fejedelem fiához, Udvarhelyszék főkapitányához,⁵⁾ intézte; mondandóit azután így fejezte be: "Irtam Bonyhán, 1656 esztendőben Pünkösd havának 20-dik napján. Nagyságodnak méltatlan és alázatos, de hűséges Oskola Mestere Uzoni Sz. Balás." Ebből az gyanítható, hogy a nyomtatás költségeit patrónusa fizette.

Falusi tanítóskodása után 1658-ban visszatért a kollégiumba, de már nem a Basirius igazgatása alá került fehérvári scholába, hanem Kolozsvárra, ahol még az előbbi tanulása során megismert tu-

1) Koncz József: Egyháztörténeti adalékok. PrK. 1888: 337. és A maros-vásárhelyi evang. reform.coll. története. M.-Vásárhely, 1896. 45, 493.

2) Zoványi Jenő: Tanulmányok a magyar protestáns egyház és irodalom történetéből. Sárospatak, 1887: 63-70. és Nehány kiegészítő adat. PrK. 1888: 446.

3) RMK. I. 930.

4) EM. 1912: 168.

5) Lázár Miklós: Erdély főispánjai. Sz. 1887: 400.

dós Apáczai professzor irányítása mellett töltött néhány újabb esztendő.

A megjelent könyvével tekintélyt szerzett Uzonit a diákság bizalma - valószínűleg Apáczai buzdítására - még ugyanebben az esztendőben szeniorrá választotta meg. Önéletírásában Bethlen Miklós elmondván, hogy őt 1658-ban az apja Kolozsvárra vitte továbbtanulásra s "az új farkas-utczai collegiumban nappali tanulószállásul a kapu felett való házat rendelték, melyben a senior Uzoni Balázs lakott."⁶⁾ Bárha nem tartom valószínűnek, hogy az 1658-esztendő elején már mindjárt elnyerte volna e tisztséget, mert soha sem volt szokásban, hogy azt hosszabb időn keresztül ugyanegy személy töltse be, ugyanis Apáczai elhunytá után - Kolozsvár város törvénykezési jegyzőkönyve szerint - egy bizonyos peres ügyben 1660 február 23-án Uzoni még mindig mint senior a lektorokkal együtt képviselte a kollégiumot és a diákok társaságát, a cetust.⁷⁾ Ez pedig máris közel két esztendőnyi időt ölelne fel.

A kollégiumból történt kibucszása után azonban mégsem ment külsőországokbeli akadémiákra, mint ahogyan készülsége és eddigi pályafutása után várhattuk volna. Lehetséges, hogy az ország súlyos helyzete s netalán áldozni kész pártfogó hiánya miatt inkább a marosvásárhelyi partikula igazgatását vállalta el, amely állását 1660 november 15-től 1661 április végéig - az iskola előhaladásán hűségesen fáradozva - töltötte be. Innen azután a szeredaszentannai (mai nevén nyárádszentannai) egyházközség vitte ki prédikátorul. Itt most már patrónusa fiának: Lázár Imrének nevelésével is megbízott. Hihetőleg 1665-ben távozott el ebből az egyházközségből.⁸⁾ 1668-ig Gyalakuta-kelementelki lelkipásztor, mint ilyen az új püspök (Kovácsnai Péter) választása ügyében 1668 november 19-én Szászmedgyesről levelet intézett Teleki Mihály fejedelmi tanácsoshoz.⁹⁾ Majd a kelementelki egyházközség nevében bizonyosan ő folyamodott Apafi Mihályhoz; ugyanis szövérdi Gáspár János maroszéki főkapitány e gyülekezet tagjait a gyalakuti templom épi-

6) Bethlen Miklós Önéletírása. Pest, 1858. I. 244.

7) Városi tszéki jzkv. 1660, 221. (Klt.)

8) Az erdélyi ev. ref. egyházkerület névkönyve az 1902. évre. XVII. 1.

9) OLT. Teleki levelek.

tési munkáiban való részvételre akarta kényszeríteni. Ennek következtében azután 1666-ban tanuvallatás tartatott, amelynek eredményeképpen a fejedelem elismerte a kelementelkiek tiltakozásának jogosságát, minthogy a vallomások azt bizonyították, hogy az utóbbi soha sem volt Gyalakutának leányegyháza.¹⁰⁾ Időrendben ezután Bethlen Miklóstól arról értesülünk, hogy birtokán, Bethlenszentmiklóson meg akarván szervezni a református gyülekezetet, 1667-ben papilakot építtetett s abba a következő esztendőben egykori iskolai diákfőnökét: Uzoni Balázst hozta prédikátornak. Elmondja róla, hogy ő fundálá a szentmiklósi ekklézsiát s bár csak honn tanult emberben sok akadémiust tudományával, buzgóságával meghaladó, mérő apostol-ember lévén, naponként három helyen is összesen hat-szor könyörgött. Ezenkívül "scholát is csináltata vélem, és mind férfi, mind leány gyermekeket tanított."¹¹⁾ Tehát mind buzgóságban, mind céltudatosságban méltó tanítványa volt Apáczáinak.

Uzoni élete valóban rövidre szabott. Hivatásának odaadó szolgálata közben szerezhette gyógyíthatatlan asztmáját, amely végzett is vele. Zoványi szerint 1673-ban már néhaiként emlékeztek meg róla.

10) Névkönyv. 1904. XX. 1.

11) Bethlen im. I. 377.

V á r a d i M á t y á s

Bán Imre Apáczairól írott munkájában nagyszerűen észre vette, hogy a közvetlen tanítványok között, akiket Apáczai alig három esztendőig tartott fehérvári, valamint három és fél évi kolozsvári működése idejéből felfedezhetünk, nemcsak jeles államférfit és i-rót (Bethlen Miklóst), kiváló logikust és teológust (Mártonfalvi Györgyöt), derék nevelőt és szervező lelkipásztort (Uzoni Boldizsárt és Fogarasi Mátyást), hanem a természet- s orvosi tudományokban képzett férfiakat is találunk.¹⁾ Ez pedig nagy előrelépés volt a valószínű tudományok haladása irányában, hiszen iskoláink eleddig többé-kevésbé mindég csak a dogmák keretei között elmélkedő teológusokat nevelték. Igaz, hogy eredetileg a fehérvári enciklopedikus ismereteket hirdető tanárok rakták le az alapokat, akiknek tanítványaiként bölöni Sikó János, Apáczai külsőországokbeli tanuló társa és a kolozsvári kollégiumban tanított egyik előfutára már maga is orvostudományos érdeklődésű volt, de a kurta életű s azalatt is netalán betegeskedő Sikónál sokkal nagyobb hatással volt a nagy akaraterejű, széles látókörű és lelkesedéssel buzditó Apáczai.

Nadányi János, Bornemisza fejedelemasszony rokona, biharmegyei főember gyermekeképpen a külsőországokbeli akadémiákon főképpen jogot hallgatott, hazajöve pedig az enyedi kollégium egyik tanári állását nyerte el, de tanítási módszere s természete diákjai előtt egyáltalában nem volt kedvelt. Igazi érdeklődési köre talán nem is az elvont, mint inkább a természettudományokhoz vonzotta. Ezért fordithatta le s adta ki 1669-ben Kolozsvárott Mizáld Antal orvosnak "Kerti dolgoknak le-írása" című nagy munkáját.²⁾ Apáczai tanítványa volt a Bethlen Miklóstól is emlegetett Köpeczi János,

1) Bán Imre: Apáczai Csere János. 541-48.

2) RMK. I. 1087.

Ajtai János középjaitai pap, Miklósvár és Bardóczzsék esperesének a fia, aki 1668-ban július 16-án Leydában tartotta orvosdoktorrá avató vitatkozását,³⁾ majd hazajöve, itthon keresett orvosként működött. A nagytudományu, szorgalmas munkásságu, jeles orvosdoktor és enyedi kollégiumi professzor Pápai Páriz Ferenc,⁴⁾ Báthori Zsófia udvari papjának a fia, ha életkora miatt nem is lehetett, közvetlen tanítványa, ellenben ugyancsak Kolozsvárt, meg Désen is Apáczáinak részben felügyelete alatt, részben pedig saját neveltjeinek oktatása mellett indult neki a tudományos életnek.

Az alábbiakban még egy, eddig figyelemre nem méltatott tanítványt is be tudunk mutatni. Ez hasonlóképpen az orvostudományt választotta életpályájául. Neki is hihetőleg a "Magyar Encyclopaedia" adhatott komoly buzditást a valóságos (reális) tudományok iránt való érdeklődésre.

Ezek után tehát egy olyan diák nevét fogom felidézni, akinek életefolyásából bárha csak egy-két sarokpontot tudtam felkeresni, de ez is hirdeti Apáczáinak nemcsak tudós, hanem tudatosító nevelői hatását is, amely irányítást adott a tanítvány tehetségének.

Váradí neve legelőször 1658 december 27-én bukkan elénk. Ugyanis Apáczái ekkor régi barátjához, ifjabb Geleji Katona István székelvudvarhelyi pap és espereshez levélet intézett, amelyből megtudjuk, hogy barátja "szerelmes gyermeke halálából, sok kárvallásból és mostani szonyorúságából származott szomorú állapotja"⁵⁾ miatt - a megmaradt szorványos adatokból láthatólag - könyvtárát, vagy legalábbis annak egy részét Kolozsvárt áruba, talán árverésre bocsátotta. Egyik-másik könyv sorsáról Apáczái beszámolva, írja, hogy "az Althusius egy deáknál vagon". Ezt a kötetet most már harminc esztendővel ezelőtt megtaláltam a kolozsvári református kollégium nagykönyvtárában. A kötet bejegyzéséből meg lehet állapítani, hogy az eredetileg Geleji könyvtárának egyik darabja volt s 1658-ban Váradí Mátyás tulajdonába került. E kötetet azután 1659 május 1-én Apáczái három latin auctorral, ugymint Justinus Historicussal, Q. Curtius Rufussal és C. Sallustius Crispussal, bizo-

3) RMK. III. 2433.

4) (Dézsi Lajos: Magyar író és könyvnyomtató).

5) Szilágyi Sándor: Vértanuk a magyar történetből. Pest, 1867. 158.

nyosan, mint az iskolában való tanításnál nélkülözhetetlen tankönyvvel, elcserélte.⁶⁾ E tételünkénél nagyon lényeges arra is figyelemmel lennünk, hogy Althusius János (1557-1638) jog- és állambölcsész, herborni tanár, Alstedius idősebb kartársa, majd emdeni városi ügyész, műveiben a népfenség elvének szószólója.⁷⁾ E munkája is, amelynek "Politica" címet adott, hasonlóképpen ilyen értelemben iródván, a könyvet vásároló diák számára is a haladás szellemére mutatott rá s így nemcsak Gelejinék lehetett "Charissimus librorum", hanem magának Váradinak s nemkülönben a könyvet cserélő Apáczainak is.

A Várad utáni nyomkeresés közben ha az Apáczai-albumba magától az Apáczaitól feljegyzett praeceptorok névsorát végignézzük, abban "classis rudimentaria" collaboratoraként találjuk az 1659. esztendő októberétől kezdődőleg tanító Sóvárad Máttyást.⁸⁾ De hogy semmi kétségünk ne legyen nevének Sóvárad nevéből történt leegyszerűsödésére, bizonyosságul mutatom be "Martinus Varadi de So Varad nunc (sc. 1771) in Bos residens ejusd[em] que Eccl[esi]ae Reformatae fungens Ludi Magister"⁹⁾ nevét, mint aki ha netalán nem is volt Várad Máttyás leszármazottja, neve mégis mindenképpen megerősíti Apáczai e derék tanítványának személyazonosságát. Tehát a most kutatott Várad Máttyás eszerint a maroszeiki Sóváradról származott. Ez a falu a Csik-megyét elválasztó Csiki havasok délnyugati lábánál fekvő Szovátán alul 5 kilométernyi távolságra, a Kisküküllő jobb- és balpartján fekszik; az 1635. évi lustrában Sóváradgya néven fordul elő.¹⁰⁾ E község fekvéséből következtethetjük, hogy Várad a triviális iskola osztályait Marosvásárhelyen járhatta s csak a felső évfolyamokra jöhetett át Apáczai keze alá.

Bárna a borsodi kánonoknak Erdélyre nem terjedt ki az érvé-

6) Szerző: Apáczai Csere János könyvtárának töredéke. MKvSzle. 1959: 79-85. E kötetben:

7) Dézsi Lajos: Világirodalmi lexikon. Bp. 1930. I. 93.

8) Apáczai-album. (A kolozsvári ref. egyh. lev. tárában használtam.)

9) Referada B. V. Bánffy: Catalogus nobilium Transylvaniae. Anno 1771. 46/B. lev. (A kolozsvári ref. koll. levéltárában használtam.)

10) A marosi egyházmegye története. (Melléklet az 1905-ik évi Névtárhoz.) LIII. l.

nye, mégis azt hisszük, hogy általános szokást örökít meg annak XXX pontja, amely szerint miként a lelkipásztor, azonképpen az iskolai tanító is hivatalába nem léphet, míg a 20-ik életévét el nem érte, illetőleg be nem töltötte.¹¹⁾ Ez bizonyítja Váradi kitűnő tanuló-voltát, minthogy 20 esztendőskorában Apáczai már reá merete bizni a rudimenta osztály tanítását.

Apáczai nem egészen két hónap múlva: az év utolsó napján elhunyt, Váradi azonban továbbra is itt maradhatott Apáczai tanítási elveinek örökösei: Porcsalmi és Csernátoni oldalán. Az évek folyamán hihetőleg a magasabb osztályok oktatása bizatott reája. Ittmaradásának bizonyítékát látom abban a körülményben, hogy - amiként akadémiai vitatkozásainak ajánlásából megállapítható - Béli Pál belsőszolnok-megyei főispán, a mezei hadak generálisa s Háromszék főkirálybírája, támogatását nyerve el, mehetett idegen országokbeli egyetemekre.

Valószínű, hogy az 1665. esztendő nyarának végén indult bujdosásra, ugyanis a leydai akadémia anyakönyvében 1665 november 19-én iktatkozott be "Matthias Varadi Ung(arus, Annorum) 27. Theologiae studiosus)", egyszerre Dési Mártonnal, Coccejus jeles tanítványával és Sárpatoki Mihállyal, a későbbi kolozsvári lelkipásztorral.¹²⁾ Itt mindhárman a teológiai kar tantárgyait választották tanulmányaik tárgyául, hiszen akkoron minden tudomány alapját ezek képezték.

A külsőországokbeli emlékek között nevére gyakran reá találunk. Legelőször - természetesen - barátai vitatkozásait üdvözlő versei jelentkeznek. Így Kabai Gellért 1666 május 16-án Utrechtben, Teremi P. István 1667 március 2-án ugyancsak Utrechtben, nemkülönben Liszkai P. András 1667 május 5-én ugyanott tartott disputációját köszöntötte.¹³⁾ Majd 1666 december 22-én Essenius professzor elnöklése alatt Utrechtben őmaga tartott vitatkozást a "De Votis" teológiai tárgykörből.¹⁴⁾ Ezek után azonban 1667 december 7-én ugyancsak Utrechtben már orvosi tárgyú disputációra állott ki, mint "Matthias Váradi Transylvanus" "De variolis et morbilis"

11) SpFüz. 1865: 80-88.

12) Archiv N.F. XVI. 214.

13) RMK. III. 2366, 2400, 2402. - Segesváry Lajos: Magyar ref. ifjak az utrechti egyetemen. Debrecen, 1935. 20-21.

14) RMK. III. 2372.

cimen a himlőről és a kanyaróról adván feleletet.¹⁵⁾ A következő esztendőben egy 284 lapnyi terjedelmű 12° nagyságú magyar nyelven írt önálló munkája jelent meg, amelyet - mint Béli Fál alumnausa - 1668 február 14-én Franekerában fejezett be. Címe: "Egő Szövetnek Avagy Rogyogo Fáklya"; ezt "A' Magyar Nemzet között szedegettetett Jésus Christus Aklaban legeltetendő Gyengébb Juhoknak ártalmas m... telytől való megholtalmazásokra" a katolicizmus ellen szerezte.¹⁶⁾

A teológia légkörébe való visszatérése után megint csak az orvostudományokhoz fordult. Így találjuk az 1669. év júliusában Franekerában elmondott orvossá avató vitatkozását a "De Phthisi", vagyis az aszkorról, a tüdővészről: arról a szörnyűséges betegségről, amely szeretett mesterét, Apáczaít is olyan ^{korán} sirba vitte! E disputációja bárha mindössze csak hat le^{ányi} terjedelmű, azt sejtethetjük belőle, hogy valamennyire mégis csak önálló munkája lehetett, mert hiszen elnöklő professzor nélkül, a rektornak de Grau Ábrahámnak, a filozófia s a számtan tanárának jelenlétében tartott nyilvános gyűlésen adta elő.¹⁷⁾

Itten még csak egyszer akadtam reája; ugyanis Felvinczi Sándor leydai diák 1669 november 15 és 16-án mondott vitatkozását, a többek között Váradi Mátyás orvosnak is ajánlotta.¹⁸⁾

Alig tudom feltételezni, hogy ez a szorgalmas, jeles ifjú, aki - a jelekből ítélve - Apáczainak nem lehetett méltatlan tanítványa, az orvosi laurus megszerzése után végleg elhallgatott volna!

Bod Péter szerint Váradi idehaza a kézdivásárhelyi papságot nyerte el.¹⁹⁾ Lehetséges, hogy hívei azért kívánták papjokul, mert hivatali elődje: Tolnai István is ugyanilyen képzettségű volt, akiről Bethlen Miklós önéletírásában úgy emlékezik meg, hogy leánya gyógykezelésére 1673 júliusában "hozaték medicust Kolosvári Tolnai Jánost (helyesen: Istvánt!), másképen theológiæ doctort és professort, aki hires medicus is volt."²⁰⁾ A fejedelmi udvarba is nem egyszer hívták gyógykezelés végett.

15) RMK. III. 2403.

16) RMK. I. 1064.

17) RMK. III. 2473.

18) RMK. III. 2480.

19) EM. 1912: 188.

20) Bethlen Miklós önéletírása. Pest, 1858. 385.

Bizonyos, hogy a Székelyföldön is szükség volt egy jó orvosra s Váradit itt mindkét hivatását derekasan elláthatta. Ő maga 1677 február 4-én Fogarason kelt levelében tudatta a fogságban levő Béli Pál feleségét, hogy "az elmúlt hétfőn indulván meg Uzonból, az urfiakat szenvedhető állapotban hagytam. (Dávid, a kisebb fiu megbetegedvén), látván nyavalyáját, küldöttek utánam és felmenvén, ezeket találtam ő kemében. Melyekből, Istené a dicsőség, az orvos-ság által kimenekedett, naponként élvén annak szabott idejében." ²¹⁾

Idősebb Nemes János naplójában 1684-ben feljegyezte, hogy Váradit Mátyás kézdivásárhelyi orvosdoktort és papot felesége gyógyítására 1684-ben magával vitte Hidvégre s ott tartotta 16 napig. ²²⁾

Zoványi cikkei szerint Váradit egyházmegyeje 1672-ben esperesnek is megválasztotta, azonban chiliasta nézetei miatt később elvesztette állását, de még sokáig élt azután is, végigjárva egykori lelkipásztortársait.

Az elmondottakkal együtt meg kell még azt is említenem, hogy a szilágysági Bogdándon is ismeretes egy Sóváradi Mátyás nevezetű pap, akit a Krasznahorvátiban 1671. november 28-án tartott partialis synodus "több rendbeli tévtanok hirdetéséért" a legközelebbi generalis synodus határozatáig állásából elmozdította. ²³⁾

Nem volna semmi lehetetlenség abban, hogy a bogdándi s a kézdivásárhelyi papot egy személynek gondoljuk, minthogy az időpont is egyeztethető, ámde Zoványi forrást nem közöl s ezért nem tudhatunk meggyőződni arról, hogy vajjon nem vegyít-e össze két azonos, bár ritka nevű lelkipásztort, mert hiszen kételkedve kell fogadnunk azt a lehetőséget, hogy a tiszántúli egyházkerületben állásából éppen tévtanok hirdetése miatt elbocsátott lelkipásztort az erdélyi dioecesisben mindjárt egy nagyon tekintélyes gyűlekezet élére állíthatták, sőt néhány hónap múlva már esperessé is választhatták volna, hogy azután évtizedek eltelte után innen is elbocsássák, jóllehet a nagy tekintélyek közül mind Alstedius, mind Comenius is chiliasta nézetet vallott volt.

21) Deák Farkas: Uzoni Béli Pál. Bp. 1887. 74.

22) Magyar-Kossa Gyula: Magyar orvosi emlékek. III. 1931. 424.

23) Névkönyv az Erdélyi Ev. Ref. Anyaszentegyház számára. 1879. 6.

Hozzászólás

"Egy Apáczai-tanítvány tankönyvjegyzéke" című cikkhez

A Magyar Könyvszemle 1964. évfolyamában a fent idézett cím alatt Mészáros Istvánnak nagyon érdekes közleménye jelent meg.¹⁾ A nagy körültekintéssel és jeles könyvészeti jártassággal megírt cikkel kapcsolatosan azonban nagyon sajnálom, hogy az esztergomi Simor-Könyvtárban őrzött Vergilius-kötet mindenik tulajdonosának saját kezű szószerinti névjelöléséről nem győződhettem meg ezért meglátásaimat mégsem fejezhetem ki minden tekintetben megdönthetetlen formában. Hozzászólásom ugyanis a Mészáros Istvánénál talán még lényegesebb képet szeretne feltárni, azt ugyanis, hogy a XVII. században a szabadabb szellemi áramlatok szele már nemcsak a polgári, hanem a főrangú osztály egyes fiait is megérintette, bárha ismétlem: csak megérintette. Igaz, hogy a székelységnél, akikhez a vargyasi Daniel-család is tartozott, az osztályokra való tagoltság nem volt áthághatatlan akadály, sőt az ősi székely jog-egyenlőség²⁾ az utódok tudatában és érzésvilágában még mindég csaknem zavartalanul élt.³⁾

Ettől eltekintve, az idézett cikkben a Danielek személyét egy kevés homály veszi körül. E homály már János fejedelmi főudvarmesternél, Bethlen Péternek /a fejedelem unokaöccsének/ külső országokbeli tanuló társánál kezdődik, ugyanis a 17 esztendőös Bethlen Péterrel, a 26 éves Kornis Mihállyal, a 14 esztendőös Bethlen Jánossal, a 15 éves Abaffy Lászlóval, a 26 esztendőös Tölcségi Istvánval s a 23 éves Tornai Gáspárral együttesen a 17 esztendőös Daniel János /a Mihály és Mihály Borbála fia/ 1626 július 26-án i-

1) MKvSzle. 1964: 239-47.

2) Endes Miklós: Erdély három nemzete és négy vallása autonómiájának története. Bp. 1935. 42-78.

3) Apor Péter: Metamorphosis Transylvaniae. XII. cikkely és Cserei Mihály pótló megjegyzéseinek 13, 15, 19. pontja.

ratkozott be a leydai egyetemre.⁴⁾ Ebből az adatból következőleg tehát nem "az 1600-as évek táján", hanem 1609-ben született. S míg Bethlen Péter egy esztendei itteni tanulása után gondviselővel, u.m. Cseffei László főispánnal, Fálóczi Horváth János fejedelmi bejáróval s netalán Kornissal, meg Abaffyval Németországot, Angliát, Belgiumot, Franciaországot, Olaszországot beutazta,⁵⁾ addig a többi négy ifju még 1630-ban is Leydában gyarapította tudását. Így találjuk, hogy éppen "Joannes Daniel de Wargyas Nobilis Transylv. Vng." Leydában 1630 április 10-én "publicae disquisitioni subjecit"; filozófiai vitatkozását "De Fortitudine, qvem ..., svb praesidio ... Jani Bodecheri Benningii ... publici Philosophiae Moralis ... professoris" tartotta. A 8 levélnyi terjedelemben kinyomtatott disputációt tanulótársai közül Tölcséki M. István, azután Tornai Gáspár, a porosz Mylius Mihály, Bornemisza István, Laskai Matkó János és Bethlen János, mindannyiuk mint kiváló diákok, verssel üdvözölték.⁶⁾ Bárha az üdvözlők között nem találjuk, de a leydai egyetemen már egy év óta itt tanul a 25 esztendőös Medgyesi Pál is.⁷⁾ Az idegen országokba bujdosásra indult Haller Gábor naplójából tudjuk, hogy ugyanezzel a Daniel Jánossal 1630-ban Frankfurtban találkozott, aki ekkor Bethlen János és Tölcséki István társaival hatodfél esztendeig tartott külföldi tanulásából szeptember 23-án tartott hazafelé.⁸⁾

Ugyancsak Haller jegyezte fel, hogy ő maga hasonlóképpen 5 esztendőre terjedett akadémiai tanulása idején többször is küldött haza Daniel Jánosnak levelet s egy ízben éppen "sógor uram"-ként említi,⁹⁾ tehát bizonyos, hogy jóbarátságban voltak s minthogy Haller nem egyszer emlékezik meg arról, hogy a könyvkötőnek fizetett, ez tehát jó példaképpen áll előttünk, hogy barátja és sógora: a nála több anyagi javakkal rendelkező Daniel János is ugyanígy cselekedhetett. Ezért bizonyos, hogy nemcsak ez az egyetlen

4) Archiv N.F. XVI. 206.

5) Szalárdi. 63. - TT. 1881: 196. - Nagyenyei Album. 1926.79-100.

6) RMK. III. 1456.

7) I.h. III. 1458. - Archiv N.F. XVI. 207.

8) ETA. IV. 5.

9) I.h. IV. 10, 12, 14, 19.

Vergilius-kötet képezte könyvtárának állományát s minthogy az ő utódai mind iskolázott férfiak voltak, ezért azok sem hányták el apjuknak 1653-ban bekövetkezett halála után reájuk maradt könyveket, legfennebb a fiutestvérek egymás között megosztották. Éppen ezért jogosan feltételezhető, hogy a Vergilius-kötetbe akár jóval később is bejegyzett művek egy része már az ő könyvtárából eredett. Jóllehet Daniel János leydai tanulása idején a puritánizmus szelleme még nem nagyon érintette meg Hollandia e kiváló egyetemét, de hogy a Daniel-féle könyvsorozatban már Ramus, meg Amesius-művekkel is találkozunk, bizonyítja, hogy Daniel János előtt mégsem lehettek ismeretlenek e kiváló elmék törekvései, amelyekre történt reátalálását netalán más egyetemeket is megjárta tanulótársainak köszönheti, mint például a polgári származású Laskai Matkó Jánosnak, aki 1631-ben tartott akadémiai vitatkozásának ajánlásában Danielt barátjaként nevezi meg,¹⁰⁾ vagy Debreczeni Simonides Gáspárnak, vagy Kereszturi Biró Pálnak, az Amesius-tanítványok közül pedig Kapornai Tornatoris Péternek.

Daniel János tehát 1630 október végére érkezhetett haza s ezért csak ezután házasodott meg, ennél fogva Péter nevű fia nem születhetett 1624-ben, sőt ismerünk egy lakodalomra hívogató levelet, amellyel ugyane Daniel János özvegye: árva Gerendi Zsófia 1672 július 29-re közli Péter nevű fiának borsai Nagy Tamás Zsófia nevű leányával /Maros-/ Hévízen tartandó esküvőjét.¹¹⁾ Minthogy pedig a hívogatást maga az édesanya végezte, ezért nagyon valószínű, hogy ez a fia eleddig nőtelen, tehát csak husz és egynehány esztendősen lehetett s ennél fogva semmiképpen sem volt Apáczai-tanítvány, ellenben ez a Péter, aki 1632-ben került a fehérvári kollégiumba, a Daniel János testvéröccse lehetett. A Mészáros István által megnevezett Ferenc sem születhetett 1628 táján, éppen ezért vagy csak később látta meg a napvilágot, vagy pedig János másik öccsével volt azonos. Maradna még a harmadik fiu: Mihály!

Kétségtelen, hogy - amint már Bán Imre is észrevette - Apáczainak föltétlenül volt valamelyes köze Daniel Jánoshoz: "nem lehetetlen, hogy valamelyik fiát már a kollégiumban oktatta."¹²⁾

10) RMK. III. 1470.

11) GenFüz. 1910: 126-27.

12) Bán Imre: Apáczai Csere János. Bp. 1958. 58.

Mészáros István ehhez nagyon helyesen hozzáfűzi Apáczai fehérvári beköszöntőjének azokat a szavait, hogy hazájától való távollétében megvédelmezte őt a rosszakaróinak "rágalmazó nyelvétől" s hazaérkezése óta is éppen úgy pártfogolja, mint azelőtt.¹³⁾ E jelenléte valóban szükséges volt megismételni, minthogy ebből az valószínűvé, hogy - jóllehet a fehérvári iskola akkori akadémikus mesterei közül Keserői Dajka Pál, Szenczi Molnár János, Csaholczi Pap János, Gidófalvi Csulak János, Veresegyházi Szenteyel János, Árkosi Mihály Benedek csak a gimnázialis osztályokban oktattak, - azonban a nagydiák Apáczai velők való beszélgetés közben mégis megismerkedhetett a hollandiai és angliai puritánus eszmékkel s éppen ezért a netaláni magántanítványai apjának, vagy bátyjának személye, gondolkozása és könyvtára még jobban megerősítették kialakulni kezdő eszmevilágát. Ezzel szemben a kollégium öregdiákja - mint magántanító - mégis aligha ismertethette meg alsóosztályos tanítványaival mindazokat a műveket, amelyeknek tartalma, vagy iránya nem foglalt helyet az iskolai tanmenetben, viszonyt pártfogója a tudományra szomjas és a merev korlátok alóli felszabadulásra vágyó ifjút fogadta jóindulatába és vette védelmébe rosszakaróival szemben. Külsőországokból történt hazatérése után Apáczai Fehérvárott a gimnázialis osztályokban tanítva, nem lehetetlen tehát, hogy itteni tanítványai között megint találhatók valamelyik másik Daniel fiút, ámde ha ez így lett volna, a gyermeki tudományok elvégzése után a felső évfolyamokra Apáczai-val együtt átjött volna Kolozsvárra, ebben az esetben azonban Bethlen Miklós föltétlenül megemlékezett volna róla, mint tanuló-társáról.

Apáczai - sajnos - nagyon korán elhunyt. Halála után az ő szelleme és tanítási módszere Porcsalmai lektorban még élt és hatott, ámde nem szabad többet tulajdonítanunk e kiváló nevelőknek, mint ami a valóságban megtörtént. Hiszen Porcsalmai elfáradva a küzdelmes s több, mint negyedszázados tanítói pályán, ezt 1668-ban a lelkipásztori állással cserélte fel. Ezzel itt most meg is szakadt Apáczai szellemének ható ereje, mert utána 1665-ben Tolnai István orvos, Porcsalmai után pedig 1668-ban Pataki István rendeltetett a kolozsvári kollégium élére. Mintketten azonban ugyan-

13) RMK. II. 785.

csak haladó gondolkodásuak, átítatya Cartesius, illetőleg Coccejanus szellemével; ők most már kevesebb akadállyal küzdve vihették be nevelői működésükbe az Apáczai kora óta még jobban kibontakozott nyugateurópai haladottabb felfogást. Tehát Dániel Jánosnak Mihály fia révén való Lőriñc nevű unokája, aki apjától 1674-ben sorozta tankönyvei közé a Vergilius-kötetet, már nem az Apáczai, hanem a Tolnai és Pataki által megszervezett tanrendszer neveltje.

Mészáros Istvánnak nagy körültekintéssel és lelkiismeretes kutatás alapján összeállított dolgozatának még egy, különben csekélyebb jelentőségű pontját is szeretném kijavítani. Ugyanis a felsorolt könyvjegyzékben, amely különösen nagy jelentőségre emelkedett az egyes címszók azonosítása által, találtam egy helytelen megnevezést is. Bárha magam sem tudom senkivel sem azonosítani a "Johannes Curi a"-nak megjelölt szerző személyét, legyen - ám - ez a név a leírónak tollhibája, akár pedig alig kibetűzhető betűvetése, de semmiképpen sem rejtheti a "Cseri" családnévet. Jól tudom ugyanis, hogy az elmúlt századokban - a főembereket ide nem számítva - mihelyt bárki is elhagyta szülőföldjét, avagy állandó tartózkodási helyét, többé már nem nevezték őt az otthon ismert családi, hanem minden esetben csakis származási nevén. Ezért tehát Apáczait sem mondotta soha senki Cseri Jánosnak, sőt irni meg éppen nem irhatták így, hanem csak egyszerűen Apáczainak, vagy pedig a más, Apácáról származottaktól való megkülönböztetésül: Apáczai Cs.-nek, vagy Apáczai Cseré-nek, későbbben pedig filiációs megkülönböztetéssel: Apáczai Cseri-nek.¹⁴⁾ Ezen kívül - Mészáros István nagyon helyes feltételezése szerint is - bizonyos az is, hogy a Vergilius-kötetbe bejegyzett könyvjegyzék az 1670-80-as években keletkezett, ezért az akkori alsóosztályos tanuló, sőt még diák is már csak legfennebb ha hallomásból ismerte Apáczai nevét, ennél fogva még az Encyklopédia címlapjáról másolva sem írhatta a "Tsere"-t, "Czeri"-nek, nemhogy a származási nevet egyszerűen csak elhagyhatta volna. Ennek következtében megfordult az is a fejemben, hogy a közölt vezetéknev - a "de" előljáró szócska kifejejtése ellenére is - netalán a svájci Chur városka nevét rejti, amelynek latin alakja éppen Curia; személy szerinti viselőjére azonban semmi adatom sincsen.¹⁵⁾

14) Lásd: Adattár II. kötetébe sorozott "Miért Csere és miért nem Cseri?" c. cikkemet.

15) Szintén Curia a latin neve Hof és Königshofen német városoknak.

Az akadémia szükségességének gondolata Erdélyben

1672-ben

Erdély művelődéstörténetében nem egyszer találjuk az akadémia szükségességének hangoztatását, azonban a régebbi multból mind a köztudat, mind pedig a tudományos irodalom eleddig csak a XVI. századból Báthori István, a XVII.-ből pedig Bethlen Gábor elhatározását, illetőleg részbeni megvalósítását, valamint Apáczai Csere János kidolgozott tervezetét könyveli el. Ezzel szemben bizonyosan voltak mások is, akik a változott idők súlya alatt sem feledkeztek meg az előttük jártak törekvéseiről s hazai oktatás által kívánták a legfelsőbb tudományokhoz való hozzájutást megkönnyíteni, mert hiszen – Apáczai szerint – "a tudománynak gyarapodása (amely Academia nélkül soha meg nem lehet) ékesíti és világosítja meg az országokat",¹⁾ más szóval: mind az egyházi, mind pedig a világi vezetői állások betöltésénél a legképzettebb férfiakra van szükség. Van azonban még egy másik, eddigelé figyelemre nem méltatott adat is, amely ugyan éppen csak hogy felveti az akadémia szükségességének gondolatát, arra azonban, hogy ez a gondolat valamelyes tárgyalás tárgyát képezte volna, valóságos adatunk semmi sincsen, mégis ennyi is elég arra vonatkozólag, hogy észrevétesse: Erdély közállapotának eléggé nyomoruságos idejében is mindig élt a jobbak lelkében az Apáczaitól elvetett mag, hogy az ország "ékesítésé"-nek és "világosításá"-nak megvalósításához föltétlenül szükség van egy akadámiára!

Apafi fejedelem uralkodásának még aránylag legnyugodtabb idejében vagyunk. Az előzmények azonban tulságosan keservesek valának. Gyulafehérvárt a tatárok 1658-ban elpusztították s a Bethlen Gábortól alapított nagyszerű academicum collegium ifjusága

1) Szabó Károly: Apáczai Cséri János Barcsai Ákos fejedelemhez benyújtott terve. Pest, 1872. 8.

előbb Kolozsvárra, onnan pedig Enyedre menekülve, állandóan ott is telepedett le. Európai híré külföldi származású professzorai azonban részben már meghaltak, részben pedig hazájukba távoztak. A részekbeli (partiumi) Váradot a török 1660-ban elfoglalta s a jeles iskola ifjúsága a tanárokkal együtt Debrecenbe költözött át s így az intézet abba olvadt bele. A kolozsvári református kollégiumot az 1655. évi hatalmas tűzvész elhamvasztotta ugyan, de Apáczai buzgolkodása következtében valahogyan mégis csak kiépülte e roppant nagy károsodást s három derék professzorának sikerült kellőképpen megőriznie az Apáczaitól megteremtett színvonalat. A marosvásárhelyi iskola tulajdonképpen csak a közelmúltban vetkezte le particula-jellegét, ekkorra azután már jeles tanárral működött. A székelyudvarhelyi iskola - Bethlen János kancellár nagy anyagi és erkölcsi támogatása, valamint Kovásznai Péter püspök tevékenysége és bölcs előrelátása következtében - 1671-ben lett a triviális scholából gimnáziummá, 1672 februárjában pedig megérkezett II. Rákóczi György özvegyétől, a vakbuzgó Báthori Zsófiától kiűzött két sárospataki tanár és a főiskola diáksága, akiket Kovásznai Péter, továbbá Apafi fejedelem és mindenható tanácsosa Teleki Mihály kővári főkapitány, nemkülönben Bethlen János kancellár megegyezéséből a fehérvári kollégiumnak valamennyire helyrehozott épületében helyeztek el.

Tehát ha a váradi jeles iskola meg is szűnt és ifjúságát a tanulmányi lehetőség el is vonta az erdélyi tanintézetek körletéből, helyettük azonban megérkeztek a patakiak s illetéknéppen a meglevő iskolák elégséges számú tanulócsereget adhattak volna a létesítendő akadémiának. És ekkor egy kiváló férfit fejeében csakugyan fel is ötlött ez a gondolat, hogy az erdélyi ifjúságnak itthoni akadémiára van szüksége!

Kovácsnai Péter a szabadabb szellemű egyházi igazgatás nagy tudományu harcosa, aki - mint váradi lelkipásztor - a világiak, tehát a nép részvételének jogát hirdetve, Nagyari Benedek nevű paptársával együtt annak idejében még börtönbüntetést is szenvedett, Apáczainak ha nem is közvetlen fegyvertársa, de ugyanattól a szellemtől áthatott küzdelemnek kiváló részese volt. Váradnak a török ostrom idején egyik hős védője, ki a vár kényszerű feladása után Kolozsvárra jött, ahol azután papnak marasztották. Itt most

már érdemes egyházi munkálkodásáért és kiváló képzettségéért előbb kolozs-kalotai esperesi, majd 1668-ban az erdélyi püspöki tisztségre választotta meg az egyöntetű bizalom, világi téren pedig - Teleki Mihály titkos tanácsossal együtt - az otthontalanná lett váradiak gondviselő és összetartó feladatát önként vállalta magára.

Ez a Kovásznai Péter 1672 február 13-án Kolozsvárról keltezett levelében arról a helyzetről számol be Telekinek, hogy a menekült pataki iskolamesterek és 46 diákjuk a városba érkezett s egyuttal már utra készen is vannak Fehérvár felé, különben rajtuk kívül még feles számú tanuló van Erdélyben szerte eloszolva. Új állomáshelyükön azután szükséges az intézet újjászervezése, mert "mostan ha jól indittatik dolgok, azután is úgy folyhat jobban". Levelének utóirataképpen jelenti, hogy "igen szükségesnek látnám Uram, ha azon erővel, mellyel immár három Collegiumot tartunk, egy academiát erigalnánk."²⁾

Lehetetlennek tartom, hogy Kovásznai e kijelentésében ne Apáczainak Barcsai fejedelemhez benyújtott tervezetének megvalósítására gondolt volna! Bár megtörténhetik, hogy e két tudós férfinak a tervezet megszületésekor a viharos idők miatt nem volt lehetőségük egymással szót váltaniok, de alig hunyta le szemét Apáczai, már nagyon rövid időn belül mindkét váradi papot, mint menekültet, e város falai fogadták be s végleg is itt marasztották Magyarinak már 1661-ben, Kovásznainak pedig 1673-ban történt elhunytáig. Itteni lakozásuk idején azután tüzetesen megismerkedhettek Apáczai alkotásaival és tervezeteivel, hiszen élt még a püspökké választott Veresmarti Gáspár első pap, Apáczai elgondolásainak megértő támogatója, s élt még az egykori tanítványát, majd tanártársát nagyra értékelő, hűséges Porcsalmi András. Ugy lehet, hogy Kovásznai csak egy kis szélcsendet várt s egy kedvező alkalmat, hogy Apáczai elgondolását - halála után tizenkét év múlva - ő is az illetékesek elé vihesse. Éppen ezért nem hiszem, hogy ez a derék és tudós egyházi férfiú bölcs meglátására többé ne tért volna vissza s ne tárgyalt volna róla mind Telekivel, mind Apáczival, mind Bethlen János kancellárral, s netalán a fejedelem sógorával: Bánffi

2) Teleki levéltár, Missilis-osztály 872. sz. köteg. - Közölte: Koncz József is Egyháztörténeti adalékok címen a PrK.-ben. 1891: 52.

Dénes kolozsmegyei főispánnal és a kolozsvári vár főkapitányával. Igaz, hogy elgondolását ő sem válthatta valóra, lehetséges, hogy ez az ország nem könnyű pénzügyi helyzete miatt szenvedett halasztást, mert hiszen mind a fejedelem, mind tanácsosai részéről alig-ha volt hiány a jóakaratban, sőt annak az országnak a kormányzásában, amelynek uralkodója a menekült fehervári kollégiumnak Kolozsvárról Enyedre történt végleges letelepítése alkalmával azt vallotta, hogy "mivel Isten dicsőségének oltalmára és előmozdítására, nemcsak békességnek idején, hanem a háborús állapotokban is szorgalmasan gondot kell viselni, miolta Isten kegyelméből az fejedelmi állapotban vagyunk, mindenek felett arra vigyázni akarunk, hogy Istennek Ecclesiája és annak veteményes kertje, az tisztességes Schola gyámolítatnék. Tudván, hogy ennélkül semmi állapotban való boldogság nem lehet."³⁾ Ilyenképpen a közmívelődés fejlesztésének gondolata csak pártolásra találhatott! A megvalósulás végleges elmaradásának legbiztosabbra vehető oka azonban mégis inkább az lehetett, hogy e levél keltétől számítva nem is egészen másfél esztendő múlva már elhunyt az erős akaratu, bölcs tervező is, utódainak idejében pedig egyre jobban nehezült Erdély külső és belső helyzete.

Kétségtelen, hogy Erdély története a XVII. században érte el kulturális törekvéseinek legmagasabb fokát; éppen a fejedelmek: Bethlen, Rákóczi, Barcsai és Apafi körének lelkében élt legelevenebben a tudat az ország szellemi mívelődésének minél magasabb fokra való emelésének szükségességéről és ezért gyakran maguk az uralkodók sem riadtak vissza az áldozatoktól. Sajnálatos helyzet azonban, hogy a külpolitikai és a pénzügyi viszonyok is, amelyeknek romlását a szerencsétlen II. Rákóczi György zuditotta országára, sokszor a legszebb terv s a legjobb szándék elé is gátat vetettek. De megakadályozta a sors. forgataga is, amely Bethlen fehervári academicum collegiumát elsodorta, a Rákócziak váradi és pataki kísérleteinek megállandósulását meggátolta, Apáczai Kolozsvári tervezetének az ő idő előtti halála után Kovásznaitól megismételt javallatát a kezdeményező gondolaton túl nem engedte.

3) Jakab Elek: Kolozsvár története. Oklevéltár. II. 172. sz. - P. Szathmáry Károly után idézi Tavasz Sándor is. A két Apafi fejedelem. Kolozsvár, 1943, /Erd.Tud.Füz. 148./

E feltételezésem alapjából kiindulva, Keserü Bálint hívta fel a figyelmet, hogy Kovásznai javaslata bátran beilleszthető abba a sorozatba, amelyet elsőként a lehető legméltóbb alapossgal értékelő Apáczai-kutató Bán Imre gyűjtött össze Apáczai szellemének utóéletéről, vagyis eszméinek továbbéléséről.⁴⁾ Ennek következtében tehát megvizsgálandó, hogy már az Encyclopédiában, sőt a kolozsvári beköszöntőjében is hangoztatott, Barcsai elé terjesztett tervezetében pedig már a megvalósításra is kidolgozott akadémiai gondolatot megoldásra való törekvés mégis hogyan illeszthető bele e kétség nélküli sorozatba?

Ezért előrebocsátandó, hogy Bethlen Miklósnak az volt a meggyőződése, hogy "nem hiszem, Barcsai ha floreal, valahogy fel nem állítja vala" az akadémiát.⁵⁾

Már Szabó Károly megállapította, hogy az Apáczai-féle tervezetnek idejét "a Barcsaihoz intézett ajánlás ezen szavai után: 'most nagyságodnak országlásának kezdetiben', legbiztosabban tehetjük az 1658-dik év végére."⁶⁾ De még közelebbről meghatározható Szilágyi Sándor szavaival, amely szerint "a nagy vezér sept 14-én Barcsai Ákost fejedelemmé választá. Oct. 6-án az országgyűlés beiktatta őt a fejedelemségébe."⁷⁾ Ugyanerre az időre céloz Apáczainak az a kijelentése is, hogy "az minapi professornak fizetése volt 1800 forint."⁸⁾ Kimutattuk ugyanis, hogy Basirius 1658 augusztus 24. előtti napon elhagyta Fehérvárt s a fejedelem után ment, a diákok pedig a közelgő tatárok elől Kolozsvárra menekültek.⁹⁾ Így tehát ettől az időtől kezdve Basirius már többé nem professzor, viszont főiskola is Erdélyben, amint ezt Bán Imre is megállapította,¹⁰⁾ már csak a kolozsvári maradt. Ilyeténképpen ennek az Apáczai terve szerinti három karra tagozódó akadémiává való kifejlesztésére már csak a fehérvári kollégiumra

4) Bán Imre: Apáczai Csere János. Bp. 1958. 541-60.

5) Bethlen Miklós önéletírása. Pest, 1858, 230.

6) Szabó Károly idézett kiadványa. 7.

7) Szilágyi Sándor: Vértanuk a magyar történetből. Pest, 1867. 138.

8) Szabó Károly idézett közleménye. 10.

9) Lásd e kötetben a Basiriusról írott cikket. 558-564.

10) Bán Imre. 493.

eleddig évenként fordított 6.528.- forintnyi összeg is elégséges lenne, ha a tanerők javadalmazásában nem akarnának versenyezni különösen a hollandiai egyetemekkel. Lehetséges, hogy Apáczai ekkor még nem volt egészen tisztában azzal a mérhetetlen anyagi veszteséggel, amely a fehérvári kollégiumot, valamint magát az erdélyi református egyházak összességét is sújtotta. Azt azonban minden esetre tudnia kellett, hogy a fehérvári épületeket feldúlták a tatárok, azt is sejthette, hogy a birtokait képező falvakat mind jobbágyaiban, mind pedig terményeiben súlyos veszteség érte, arra azonban aligha gondolhatott, hogy Bethlen Gábor nagy alapítványának, a Geleji Katona Istvántól okos gazdálkodással 75.000.-forint-ra, valamint az arany- és ezürtnevelőknek nagy és súlyos ládányira gyarapított tömege milyen pótolhatatlan mértékben semmisült meg! Hihette, hogy az egyébképpen bekövetkezett hiányt a kolozsvári egyházközség vagyona, nemkülönben újabb fejedelmi adományok pótolni fogják.

Kétségtelen, hogy Barcsai és tanácsadója Bethlen János kan-cellár megértették Apáczai szándékát, ezt bizonyítja, hogy az országra reázdult mérhetetlen szükség és minden segélyforrást kimerítő hadi sarcok, adók és hadakozási költségek ellenére, a fejedelem, illetőleg Bethlen János mégis csak talált valamennyi cseké fedezetet. Ugyanis az 1659 január 27-én Désen kelt adománylevéllel a kolozsi, tordai, széki és désaknai sóbányák jövedelméből évenként egyenként 400.- forint, összesen tehát 1.600.- forintnyi járandóság a kolozsvári egyházközség, az iskola rektor primariususa és a diákok számára rendeltetett.¹¹⁾ Az sem lehetetlen, hogy Dadai János esperes, a fehérvári kollégium egyik perceptora társaival együtt éppen Barcsai kívánságára vizsgálta át 1659 július 20-án Csulai püspök számadásait.¹²⁾ A veszteség azonban - úgy látszik - nagyobb volt az elképzeltnél.

Az Apáczai akadémiai tervezetét követő közel másfél évtized múltával újra megpendített gondolat is azt javasolja, hogy "azon erővel, mellyel immár három Collegiumot tartunk, egy academiát e-

11) A kolozsvári ev.ref. főtanoda értesítője az 1874/5. tanodai évről. 98.

12) E számadásnak 1664. évi kivonata az EPrK.1886: 413.

rigalnank", vagyis ez azt jelenti, hogy a három kollégium felső tagozatát egyetlen akadémiává kellene egybe olvasztani s az így megtakarított kiadásokból kitelne az egész akadémiának költsége. Ezen kívül ugyancsak Kovásznai szándékának előkészítését látom Apafinak 1672 október 12-én, vagyis Kovásznainak Telekihez intézett levelének megírása után nyolc hónap múlva keltezett rendeletében, amely szerint az államkincstárra szálott váradi nyomdának átvételét akkolozsvári és az enyedi kollégium kurátorainak elrendeli, Majd a fiskus fehérvári nyomdáját 1673 április 16-án ugyanennek a két intézetnek adományozza, kijelentvén, hogy "keresztyéni vallásunknak kötelességéhez tartozó dolognak ismerjünk lenni, hogy amennyire módot ad Isten benne, a vallásunkon levő iskolákat építsük."¹³⁾ Ennek gyökerét hasonlóképpen megtaláljuk Apáczai tervezetének X, pontjában, amelynek kezdő mondata szerint: "Az ilyenképen felállított és rendelt Academia mellé pedig Typographia, Bibliotheca és Hortus Academicus szükséges."¹⁴⁾

Voltak hát jeles elmék a század utolsó harmadában is - s nem csak a legismertebbek: a Tótfalusik, Pápai Páriz Ferencek, Bethlen Miklósok! -, akiknek törekvései, elgondolásai, konkrét tervei szervesen kapcsolódtak a korábbi évtizedek legjobbjainak munkásságához.

Nem rajtuk mulott, hogy álmaikból nem lett valóság.

13) Jakab Elek i.m. Okl.tár. II. 184, 185. sz.

14) Szabó Károly id. közl. 17.

Pótlások és hibák jegyzéke

az Adattár I. kötetéhez

Rövidítések: l=lap, sz=szakasz, j=jegyzet, s=sor, h=helyett, u=után

- 33-36. 1. A közölt cikk részbeni módosítását lásd: ItK. 1966: 160-65. 1.
51. 1. A cikk utolsó sora alá: (1947).
52. 1. 4. j.: 984 h. 981.
53. 1. 2. sz. 4. s.: et h. etc.
71. 1. 5. sz. 1-2. s.: nem ismerjük. Legközelebb h.: később ismerjük meg; azután
93. 1. 2. sz. 3. s.: integra h. integrae
96. 1. 1. sz. 2. s.: Chro h. in Chro
99. 1. 3. sz. 2. s.: megkisértenünk h. megkisérelnünk
100. 1. 3. sz. u.: Coronaeus Vaska Lőrinc életefolyását rövid ideig még tudjuk követni. Ugyanis a kolozsvári számfár számadáskönyvében 1630. május 31-én azt jegyezte fel, hogy "Erkezek az Haromsagos Lőrinc Pap Fejeruarrol", majd 1634 május 2-án azt számolja el, hogy "Leőrincz Pap urunk predicatora erkezek fejeruarrol 5. magaua. B.V.H.ajandekot /vagyis ételt-italt/ kültem" neki. Az 1638. évben azonban már nincsen Fehérváron, ugyanis Geleji püspök a fejedelemhez intézett levelében azt írja, hogy ekkor ő, Csulai és /Szegedi/ Ferenc az ottani lelkipásztorok.
100. 1. 4. sz. 4. s.: Bethlen Gábor h. Rákóczi György.
118. 1. 2. sz. 3. s.: András h. János
119. 1. 3. sz. 3. s.: által u. 1634-ben
121. 1. 2. sz. 2. s.: ezért a fehérvári iskolamesterség után
125. 1. 2. sz. 7. s.: kere túl h. keresztül
136. 1. 11. s.: állapíthatjuk u.: meg
157. 1. 3. sz. u.: Zoványi cikkei szerint a beregi ref. egyház megyében Simándi Bodó Mihály talán mint beregszászi lelkipásztor 1638-tól 1645 tájáig esperes volt.
170. 1. 4. s.: keressük u. a.
175. 1. 3. sz. 2. s.: witt h. wittenbergi
188. 1. 2. sz. 5. s.: tizenegyed h. hihetőleg tizenegyed
200. 1. 4. sz. 11. s.: papjai után, majd pedig
201. 1. 3. sz. 2. s.: gondos h. gondot
207. 1. 1. s.: p con h. piacon
226. 1. 2. s.: 114 h. 117.
226. 1. 2. sz. 3. s.: tövid h. tövig

231. 1. 5. sz. 7. s.: Szilvási K. Márton új állomáshelye - Daró-
czi Bálint leydai teológus 1628 febr. 28.-
án tartott disputációjának ajánlása szerint
- a középszolnok-megyei Perecsen. /A debre-
ceni ref. nagykönyvtárban RMK. 1192. könyv-
tári jelzéssel./ Innen azután Szilágynagy-
faluba távozott.
232. 1. 11. s.: szilágysági u. Perecsen, azután pedig
238. 1. végére: E képhez még egy aligha jelentéktlenebb adatot
is csatolhatok. Ugyanis Tummes Lang kolozsvári sá-
fár 1716 január 8-án azt jegyezte fel, hogy "Jut-
tanak Tizen Harman Deakok Waradrol velek Wrunk
Szolgala Nagy Mattias, Urunk kuldý Feieruara Eo-
ket. Salus conductusok Leuen Wrunktol. B.W.h.Wi-
zik az Tizen Negy Embert Tordaigh kett Eökor Sze-
keren Partekaiokis leuen." Ismeretes, hogy a de-
áki fokozatot csakis az iskolai törvényeket kb.
16-18 éves korukban aláírt tanulók érhatték el, e-
zért tehát bizonyos, hogy a címőnkjüket is maguk-
kal hozó ifjakat Bethlen a kiváló váradi iskola
jeles diákjai közül azért jelöltette ki, hogy a
fejlesztési szándékolt fehérvári iskolához a kol-
laboratorokat s egyéb diáktisztségek viselőit a
püspök e jól képzett ifjak közül válogassa ki. I-
lyenképpen ez mondható az első olyan jelenségnek,
amellyel a fehérvári iskola fejlesztése megindult,
nehány hónappal megelőzve a külsőországokban ta-
nulni küldött ifjak hazatérését.
241. 1. 9. s.: bajt h. baját
241. 1. 24. s.: szemben elyezte h. szembe helyezte
242. 1. 21. s.: Jacobo h. Jacob[us]
248. 1. 8. s.: 1566 h. 1566
248. 1. 2. sz. 12. s.: alatináról h. Zalatnáról
266. 1. 3. s.: a magyar Bornemiszával h. az öt év óta Leydában
diákoskodó magyar Bornemisza Istvánval.
270. 1. 91. j. 3. s.: 1898 h. 1896
272. 1. végére: Ugy látszik, hogy Asconius Mihály jó öreg kort
ért. Keserű Bálint figyelmeztetett arra az adat-
ra, hogy "Michael Asconius doctor medicinae"
1665 február 1-én Trencsénben kelt levelében üd-
vözölte a fejedelemmé választott I. Apafi Mihályt.
/Communications 30. 181./
277. 1. 2. sz. 9. s.: febr 29. h. febr. 23.
291. 1. 3. sz. 1. s.: diákok h. diákok
302. 1. 4. j.: Okl. III. h. Okl. II.
303. 1. 5. j.: CVIII. h. CVIII.
304. 1. 2. sz. végéhez: a debreceni ref. nagykönyvtár példánya
szerint Dengelegi Péter munkáját még Kereszturi
Pál és Dengelegi Balázs is verssel köszöntötte.
304. 1. 11. jegyzet: TT. 1895, 416. /1251. sz./
312. 1. 3. sz. 8. s.: inittutuit h. instituit
330. 1. 10. s.: mint Bethlen h. mind Bethlen
334. 1. 1. j. 8. s.: Transilvanensium h. Transilvaniensium
348. 1. 3. sz. 5. s.: részére h. részének
386. 1. 3. sz. 3. s.: Medgyesivel h. Medgyesi

387. 1. 2. sz. 22. s.: amár h. már
 398. 1. 2. sz. 6. s.: város h. városnak
 414. 1. 4. sz. 6. s.: külső h. felső
 427. 1. 2. sz. 16. s.: másíku pedig Molnár János,¹⁰⁾ vagyis az a Molnár János¹⁰⁾, ugyanazzal a Molnár Jánossal együtt.
 427. 1. 10. j.-hez: RMK. III. 1611. /A debreceni ref. nagykönyvtári példány jelzése: RMK. 483./
 428. 1. 3. sz. 1. s.: Molnár János u. a fehérvári osztálytanító-ságból
 438. 1. 2. sz. 11. s.: ános h. János
 442. 1. 2. sz. 2. s.: egyió ben h. egyidőben
 443. 1. 2. sz. 8. s. u. Lehetséges, hogy az élesezű Geleji püspök már olyasféle képet látott meg, mint amilyent Harnack Adolf berlini egyetemi tanár 1889-ben megjelent munkájában így fejez ki, hogy "Kálvin az antitrinitarizmus ellen hozott drákói rendszabályaival nemcsak a maga egyházát oltalmazta meg, hanem a Luther hitét is." Ehhez a megá-lapításhoz Révész Imre hozzáfűzi: annak is, hogy a magyarországi reformatori ke-reszténység nem került /az ezeröttszáz-/hetvenes évek elejétől kezdve egy olyan végzetes és feltartóztathatatlan bomlási folyamatba, mint a lengyel, ...jórészt a Mészáros üdvösen engesztelhetetlenségének ...köszöni." /Révész I.: Mészáros és Kálvin. Kolozsvár, 1936. 33./ Gelejinél is tehát szinte
 446. 1. 3. sz. 6. s.: Mintkét h. Mindkét
 457. 1. 1.j.: Definitones h. Definitiones
 465. 1. 1.sz. 5. s.: tanulótársának h. tanulótársának
 465. 1. 1. sz. 7. s.: si h. is
 467. 1. 1. sz. 1. s.: ajánl ára h. ajánlatára
 470. 1. 7. j.: Mart 9 h. Mart[inus]
 472. 1. 1.sz. 15. s.: alicorum h. aliorum
 477. 1. 1. sz. 14. s.: dipsutációját h. disputációját
 477. 1. 2. sz. 6. s.: Qua-h. Quae-
 481. 1. 2. sz. 3. s.: testvéröccse h. testvérbátyja
 485. 1. 2. sz. 3. s.: Itt azután h. Az itteni magyar diákok
 486. 1. 2. sz. 3. s.: végén: Rövidesen ezután Kézdivásárhely papja lett.
 487. 1. 1. sz. 1. s.: nemzeti u. zsinatot megelőző enyedi
 487. 1. 3. sz. végére: Nagy a gyanum, hogy Rozgoni S. János esperességének határidejében a leírást készítő Basa Mihály tévedett, ugyanis semmi értelmét sem látom annak, hogy 1650-ben megvál-jék az esperességtől, hiszen maga Basa is Rozgoninak közvetlen esperesi utódául 1657-től kezdve Fogarasi K. Ferenc enyedi papot nevezi meg.
 487. 1. 4. sz. 14. s.: történelem h. feljegyzés
 488. 1. 3. sz. 2. s.: Zoványi cikkei szerint - forrás megnevezése nélkül - Rozgoni P. János 1648 január 29-én Kézdivásárhelyen született.

491. 1. 2. sz. 4. s.: Laydában h. Leydában
 492. 1. 5. sz. 2. s.: már előbb h. a II. kötetben
 495. 1. 2. sz. 4. s.: Compravi h. Comparavi
 497. 1. 1. sz. 3. s.: hóha h. nóha
 506. 1. 1. sz. 10.s.: "Fejedelmi órája" h. "Fejedelmeknec Ser-
 kentő Oraia"
 518. 1. 3. sz. 9. s.: ér h. és
 521. 1. 1. sz. 19. s.: ügyemenetére h. ügymenetére
 522. 1. 2. sz. 5. s.: Strumt h. Strumpt
 523. 1. 4. sz. 2. s.: folyamon h. folyamán
 523. 1. 4. sz. 3. s.: gondos h. gondot
 537. 1. 2. sz. 2. s.: Papapi h. Papai
 539. 1. 2. sz. 17. s.: tehát h. tehát
 554. 1. 2. sz. 8. s.: 1634 h. 1643
 554. 1. 4. j.: Csermák h. Csernák
 555. 1. 2. sz. 6. s.: nem is egy esztendő h. egészen rövid idő
 555. 1. 3. sz. 1. s.: utolsó h. első
 564. 1. 6. sz. 2. s.: eszünkre h. eszünkbe
 565. 1. 4. sz. 2. s.: mulkalkoduan h. munkalkoduan
 580. 1. 2. sz. 2. s.: Kouaszny h. kouasznej
 580. 1. 2. sz. 2. s.: feo h. Feo
 580. 1. 3. sz. 3. s.: egi h. es egi
 590. 1. Bunzlan h. Bunzlau
 595. 1. Feketearda h. Feketeardó
 Feketetót h. Feketető
 599. 1. (Apor Péter jobbágysai) törlendő
 Hunyad lásd még Bánffihunyad
 600-601. Jánosi C.(K.) Ld. Kántorjánosi
 603. 1. Brassai Majos h. Brassai Major
 609. 1. Nagylévárd 342
 Nagy Szabó Ferenc 462
 611. 1. Periscus 209.
 612. 1. Ratisbor h. Ratibor (Ratisbona)
 614. Soos alias Pellionis h. Soós alias Pellionis
 Strupt h. Strumpt
 615. 1. Sukra h. Suk (Zsuk)
 Szádeczky-Kardos-nál a? törlendő
 616. 1. Szeben ld. még Nagyszeben
 621. 1. Várad ld. még Nagyvárad
 Udvarhely ld. még Székelyudvarhely
 Ezekon kívül még néhány kisebb névmutatóhiba.

Rövidítésjegyzék

Archiv N. F.	Archiv des Vereines für siebenbürgische Landeskunde. Neue Folge.
Bán	Bán Imre: Apáczai Csere János. Bp. 1958.
B.V.H.	Biro Vram Hagyasából
Csernák	Csernák Béla: A református egyház Nagyváradon. Nagyvárad, 1934.
Debr Prot Lap	Debreceni Protestáns Lap
Debr Szle	Debreceni Szemle
Dica	Dica-könyvek a kolozsvári állami levéltárban
EM	Erdélyi Múzeum
ENM	Erdélyi Nemzeti Múzeum (Kolozsvár)
EOE	Erdélyi országgyűlési emlékek. Monumenta comitialia regni Transylvaniae. 1540-1699. 1-21. köt. Szerk.: Szilágyi Sándor. Bp. 1875-1898.
EPrK	Erdélyi Protestáns Közlöny
Et	Egyháztörténet
ETA	Erdélyi történelmi adatok. 1-4.köt. Szerk. és kiadja: Mikó Imre és Szabó Károly. Kolozsvár, 1855-1862.
Gál Kelemen	Gál Kelemen: A kolozsvári unitárius kollégium története. (1568-1900). 1-2. köt. Kolozsvár, 1935.
Gen Füz	Genealógiai Füzetek
It	Irodalomtörténet
ItK	Irodalomtörténeti Közlemények
Jakab: Kolozsvár	Jakab Elek: Kolozsvár története. 1-7. köt. Buda - Bp. 1870-1888.
jzkv.	jegyzőkönyv
Klt.	Kolozsvári Állami Levéltár
koll.	kollégium

Lampe[-Ember]	Lampe, A. Fr.: Historia ecclesiae reformatae in Hungaria et Transylvania. Utrecht, 1728.
lt.	levéltár
MKSzle	Magyar Könyvszemle
MOE	Magyar országgyűlési emlékek. Monumenta comitialia regni Hungariae. 1526-1606. 1-12. köt. Szerk. Fraknói Vilmos és Károlyi Árpád. Bp. 1874-1917.
PrK	Protestáns Közlöny
ProtSzle	Protestáns Szemle (Budapest)
Quártások	A kolozsvári ref. egyházközség quártásai
RefSzle	Református Szemle (Kolozsvár)
RMK	Szabó Károly: Régi Magyar Könyvtár. 1-3. köt. Bp. 1879-1898.
Sáfár	A kolozsvár-városi sáfárpolgár számadáskönyve. (A kolozsvári állami levéltárban.)
S.C.L.	Salus Conductus Levelére.
Segesváry	Segesváry Lajos: Magyar ref. ifjak az utrechti egyetemen. Debrecen, 1935.
SpFüz.	Sárospataki Füzetek
Sz	Századok
Szalárdi	Szalárdi János: Siralmas magyar krónika. Pest, 1853.
SzNM	Székely Nemzeti Múzeum (Sepsiszentgyörgy)
TT	Történelmi Tár
Zoványi cikkei	Zoványi Jenő cikkei a "Theologiai Lexikon" részére a magyarországi protestantizmus történetéből. Bp. 1940.

N é v m u t a t ó

- Abafái P. András 198, 577
 579, 580-582
Abafája (Abafája) 580
Abaffy László 628, 629
Abauj-megye 149, 154, 544
Abaujszántó 107, 544
Abrugyi György 32
 Ács Ld. Balogh Ács
 Agoston Margit (Csepregi
 T. Mihályné) 267, 270
 Ágoston Péter 379
 Ajtai János 340, 577, 613,
 623
Ajton (Aiton) 267, 269, 525
 Ajtoni Istvánné 269
 Akantisz Viktor 254, 476
 Albensis Ld. Fejérvári /Al-
 bensis/
 Alistali Farkas Ld. Far-
 kas Jakab, Alistali
 Ali főszerdár és vezér 116,
 128, 154, 159-160, 199,
 272, 354
Almás Ld. Fertőszalmás
 Almási Mihály 293
 Almási Porkoláb András 209,
 210, 216, 250, 293-296,
 325
 Almer Márton 460
Alsóboldogasszonyfalva (Bodo-
 gaia de Jos) 428
Alsócsernáton (Cernatu de Jos)
 576
 Alsted János Henrik 13, 49,
 182, 200, 250, 263, 298,
 301, 350, 393, 536, 562,
 627
 Althusius János 498, 499,
 505, 545, 623, 624
 Altling Henrik 40, 123, 251,
 325
Alvinc (Vințul de Jos) 81,
 99, 210, 248-249, 549
 Alvinczi József 587
 Alvinczi Péter, író, udvari
 pap 3
 Alvinczi Péter, ítélőmester
 577, 583-587
 Amesius Vilmos 38, 74, 84,
 85, 230, 630
Amsterdam (Amstelodamum) 122,
 265-266, 273-274,
 András-családok Csikszentki-
 rályon 425
 Andrásfalvi Balázs 423
 Andrásfalvi Ős 423
 Andrassy-család (csikszent-
 királyi és krasznahorkai
 ág) 425
 André-családok Csikszentki-
 rályon) 425
Anglia VIII, 41-42, 53-54, 65,
 67, 96, 101, 107-108, 115,
 122, 124, 138, 140, 150-151,
 179, 184-185, 216, 230-231,
 295, 323, 325-326, 334, 342,
 533, 550, 557, 562-563, 566,
 569, 629, 631
 Angyal Dávid 58
 Antal János 368
Apáca (Apața) 409-411, 412,
 414, 416, 421-423, 429
 Apáczai András, iskola mester
 417
 Apáczai András, lelkipásztor
 417
 Apáczai Bálint 397, 401, 416,
 418, 574-575
 Apáczai István 416, 417
 Apáczai János 417, 425, 508
 Apáczai Kelemen 416
 Apáczai Máté 423
 Apáczai Miklós 416
 Apáczai Péter 417, 581
 Apáczai Tamás 417, 588-589

Apáczai Csere János passim
 Apáczai Csere Jánosné Ld.
 Maet, van der Aletta
 Apáczai Csere Tamás 415-
 418, 425, 504, 510, 578,
 588-592, 598
 Apáczai P. Ananiás 416
 Apáczai P.(?) János 550
 Apáczai Gergely 416
 Apafi Anna (Ghilányi Ger-
 gelyné) 247, 311
 Apafi György 195, 242
 Apafi Mihály, I. 23, 52-53,
 57, 61, 75, 81, 114, 142,
 155, 162, 167, 170, 173,
 176, 185, 191, 194, 199,
 239, 240-242, 244-245, 248,
 252, 261, 263, 267-268,
 270, 271, 273, 281, 308,
 317, 357, 514, 525, 548,
 555, 578, 586, 615, 617,
 620, 633, 635-636, 641
 Apahida (Apahidă) 552
 Apor István altorjai gróf
 587
 Apor-levéltár 16, 92, 588-589
 Apor Péter 427, 537, 628
 Aracs István 247, 312
 Arad 137, 277
 Aranyosmedgyes (Mediaşul-
 Aurit) 91, 92, 205
 Aranyosszék (Ariesul)
 227
 Argenti, jezsuita atya 372
 Aristoteles 84, 509
 Arkos (Arcus) 320
 Arkosi (Gelei) Benedek 319
 Arkosi Mihály Benedek 317,
 318-323, 330, 340-341,
 454, 492, 493, 540-541,
 631
 Arkosi Mihály János 320
 Arnoldus, franekerai prof.
 543
 Ascanius (Hasconius) Mihály
 503, 641
 Asztalos Ld. Régeni Asz-
 talos
 Asztalos Miklós 102
 Asztalos Péter 447
 Auner Gábor 335, 380, 461
 Auner Gáborné 366
 Avenarius Ld. Haberman
 (Avenarius)

Bábony (Babiu) 430
 Bacon 124
 Bács (Kisbács) (Baciu) 379
 Băce (Bač) 249
 Bagos (Szilágybagos) (Boghiş,
 410
 Bajoni Vince 478
 Bakator János 119, 383
 Baksa (Baxa) István 142,
 144, 152
 Balás János 424
 Balás Margit 130, 266, 561
 Balásfalva (Blaj) 191
 Balás(i) Sámuel, csikva-
 csárosi 424
 Balázsi József 424
 Balázsi Zsigmond 424
 Baló József 425
 Balog Ld. Sellyei Balog
 Balogh János 336
 Balogh Jolán 11, 12, 278,
 380, 450
 Balogh Máté 58
 Balogh Ács István 364
 Bán Gergely 392, 401, 514,
 574
 Bán Imre
 XI, VIII, 7, 15, 82, 105,
 189, 254, 291, 313, 323,
 407-409, 410, 412, 418,
 431, 434, 439, 440, 461,
 476, 477, 486, 487, 493,
 495, 506, 508-510, 537-538,
 550, 560, 576, 578, 580-
 581, 588-590, 606-607,
 622, 630, 637
 Bancsy Márton 203
 Bánffi Dénes 308, 586, 635
 Bánffi Farkas 69, 192, 314,
 424
 Bánffi György 175, 345, 397,
 586
 Bánffi Sára (Kassai Ferenc-
 né) 281
 Bánffi Zsigmond 263, 281
 Bánffi Zsigmondné Ld. Fil-
 stich Anna
 Bánffihunyad (Huedin) 79,
 434, 452
 Bánffihunyadi János 294-
 296, 369
 Barabás Miklós 193
 Barabás Samu (b.s.) 121,
 159, 171

Baranya-megye 52, 78, 192,

223, 224, 565

Báránkyut (Bárcut) 605

Barát Miklós 66

Barberini Maffio Ld. Or-

bán; VIII. pápa

Barcaság (tára Bárcsei)

414, 416, 559

Barcsai Ákos 16, 59, 135,

145, 146, 191, 230, 232,

234, 235, 240, 263, 267,

273, 281, 308, 315, 354,

390, 398, 402-403, 435,

465, 472, 474, 475, 478,

506, 513-514, 526, 529,

531, 550-551, 559, 562,

563, 569-570, 585, 602,

633, 636, 637-638

Barcsai Gáspár 552

Barcsai Zsigmond 249

Bárdi Pál 372

Bardóc (Bardot) 613, 622

Barmos Miklós 160

Barót (Baraolt) 419, 426-
429

Baróthi István 611

Bartha János 8, 454, 493

Bártfa (Bardejov) 102-103,

510, 555

Bartók Gábor 129

Basa Mihály 642

Basa Tamás, zabolai 114

Basirius Izsák 18, 126, 151,

198, 221, 229, 236, 262,

285, 308, 558-564, 584,

619, 637

Basta György 426, 428

Báta 224

Bátai Erzsébet 572

Bátai György, ifj. 572, 573

Bátai György, legifj. 572

Bátai B. György 219, 226,

230, 233, 234, 255, 287,

300, 307, 331, 352, 400,

565-573, 601

Bátai B. Györgyné Ld. Mara
Erzsébet

Bátai P. Györgyné Ld. Zala-
nyi Mária

Báthori Boldizsár 245

Báthori Gábor 48, 281, 282,

359, 396, 445, 446, 447,

449, 482, 585

Báthori István 248, 633

Báthori Zsigmond 276, 277-
278, 282

Báthori Zsófia 198, 354,
380, 555, 557, 564, 615,
623, 634

Báthori G. Mihály 96

Batzó (István) 605

Baumgarthus (Bongardus) Já-
nos 460, 596

Bausner Bertalan 112

Bayreuth 179

Baxa Ld. Baksa

Bázel (Basel) 61, 211, 258,

279, 480, 503, 593

Bécs (Wien) 14, 280, 319,

586-587

Bécsujhely (Wiener-Neustadt)
280

Becskeházi V. István 81, 84

90, 127

Bedi András 147, 255, 267,

284, 348, 364-365, 382-383,

389, 395-398, 401, 450,

453, 534, 566, 577, 595-

596, 600

Beeren, Crestel (Kristóf)

596

Békás (szőlőskert Kolozsvárt)
315

Beke Antal 121

Beke Dániel 272

Béldi Dávid 627

Béldi Pál, uzoni 626, 627

Belényes (Beius) 38, 71,

116, 332, 353, 354

Belgium 94, 106, 629

Bellarminus, Róbert 122

Belső-Szolnok-megye 199,

239, 259

Benozédi Gergely 146, 156

Benczédý László VIII,

Benda Kálmán VIII,

Bendishe Tamás 58

Benedek deák Ld. Fejérvári
Benedek

Benedek Menyhért 553

Beneó (Bedő) János 416

Benjámín Ld. Szilágyi Ben-
jámín

Benkő György, árkosi 616

Benkő József 207, 217, 223,

225, 241, 250, 263, 349,

356, 539

Bénye Ld. Erdőbénye

Bényei Deák Ld. Erdőbényei
Deák

Bereg-megye 83, 640

Beregszász (Beregovo) 617,
640

Berekböszörmény 144
Berlin 56, 60-63, 642
Bern 62
 Beszermeni (Böszörményi ?)
 67
Beszterce (Bistrița) 196,
 199, 607
 Besztercebányai Mihály 578
 Besztercei János 559
 Bethlen Farkas 446
 Bethlen Ferenc 249
 Bethlen Gábor 5-6, 8-9, 11-
 17, 19, 22, 28-30, 32, 37,
 50, 60, 120-121, 126-127,
 142, 156, 189, 241, 243,
 263, 280, 283, 286, 350,
 393, 415, 439, 446, 447,
 454, 478, 531-532, 537-538,
 564, 584-585, 596, 633, 636,
 638, 641
 Bethlen István, id. 8, 9, 10,
 11, 44, 165, 187, 224, 316
 Bethlen István, ifj. 38, 243
 Bethlen János 13, 233, 262,
 263, 281, 351, 397, 548,
 559, 562, 586, 597, 600,
 601-602, 628, 634-635, 638
 Bethlen Jánosné Ld. Váradi
 Borbála
 Bethlen Kata (Teleki Józsefné)
 46, 178, 192, 266, 342, 549,
 619
 Bethlen Krisztina, iktári
 224
 Bethlen Miklós 53, 57, 60-61,
 189, 229, 233, 235, 276,
 278-281, 287-288, 301-302,
 307, 345, 358, 364-365, 374,
 375, 383-384, 388, 394, 397,
 437, 450, 460, 468, 470, 474,
 492, 497, 515, 530, 545, 561,
 563, 569, 575, 577, 578, 587,
 589, 593-603, 613, 615, 618,
 620, 622, 626, 631,
 Bethlen Pál 578, 597
 Bethlen Péter 32, 50, 187, 316,
 628, 629
 Bethlen Sámuel 602, 603
Bethlenszentmiklós (Sanmiclaus)
 598, 621
 Beza 258
 Bidellus János 95
Bihar (Biharia) 85
Bihar-megye 78, 88, 96, 215,
 253, 353, 560, 622

Bihardiószeg (Diosig) 34,
 81
 Bihari Ferenc 334, 335, 538,
 539
 Bihari György 66, 67
 Bihari János 25
 Bihari P. Benedek 296
Biharpüspöki (Episcopia Bi-
 horului) 111
 Biró Vencel 587
 Birtha József 80, 599
 Bisterfeld 7, 15, 125-126,
 200, 250, 281, 298, 299,
 304, 306, 316, 321-323,
 327-328, 330-331, 335,
 337-338, 341, 360, 531-
 537, 540, 563
 Bisterfeld János Henrikné
 Ld. Stenczel Anna
 Blaeu 545, 599
 Bocskai István 277, 312,
 446
 Bod Péter 14, 15-18, 46,
 51, 54-57, 62, 75-82, 93,
 106, 108, 110, 112, 114,
 178, 181, 192-194, 211,
 223-225, 236-240, 242, 250-
 251, 262-263, 266-267,
 274, 311, 342, 344, 356,
 358, 437, 535, 549, 562,
 565, 570, 571, 576, 605,
 619, 626
 Boda Gergely 506
 Bodleian-könyvtár 564
 Bodó Ld. Simándi Bodó
Bodrogkeresztúr 64, 81
Bodzaí-szoros 559
 Boe Sylvius F. 618
 Bogáts Dénes, csikmadarasi
 359, 432, 559
Bogdánd (Bogdand) 627
 Bogdányi Mihályné Ld. Bo-
 ros-Jenei Anna
 Boldis György 188, 467
Boncida (Bontida) 552
 Bónis György 281
Bonyha (Bachnea) 619
 Borbély Andor 386
 Borbély Ld. Kézdivásárhelyi
 Borbély
 Borbély Pálné 278
Borberek (Vurpăr) 583, 587
Bornemisza Anna 22, 91, 93,
 170, 171, 195, 264, 266,
 487, 561, 571, 617, 618,
 622
 Bornemisza István 629

Boros János 558
 Boros-Jenei Anna (Bogdányi Sajgó Mihályné) 573
 Boros-jenő (Ineu) 47, 68, 71, 116, 141, 145, 153, 155, 214, 353, 354
 Borovszky Samu 32, 38, 40, 84, 216, 353, 402, 416
 Borsai Ferenc, debreceni 27
 Borsai Sepsei János 56, 68
 Borsáti Ferenc, Pápai 25, 26-27, 85
 Borsod-megye 148
 Botrágyi Kászoni Anna (ifj. Dada Jánosné) 265
 Bölön (Belini) 411, 441
 Brandenburg 56
 Brandenburgi Katalin 30, 345
 Brandmyllerus Jakab 480, 483, 486, 510
 Brankovics György 244
 Brassai György 451
 Brassai Mátyás 460
 Brassai /Coroneus/ Mihály 39
 Brassai Major Márton 564
 Brassó (Braşov) 253, 314, 409, 411, 413-414, 418, 422, 445, 559
 Brescia 121
 Brétfü (kolozsvári szőlőhegy) 315
 Broser Péter 376, 461
 Buda 278
 Buda Péter 92
 Budai Mihály 212, 254, 451, 524
 Buday Bálint 125
 Buday Kálmán 384, 386
 Buni János 467
 Burmann Ferenc 342
 Bü (Bő, Vas-megyében) 48
 Bükkösi Köble István 111
 Calepinus 315, 477, 500
 Cambridge (Cantabrigia) 140, 326, 369
 Cartesius Ld. Descartes
 Cati István 256
 Cato 503
 Chere Lucas 430
 Chinán basa 10
 Chur 632
 Cicero 508, 509, 594, 607
 Cloppenburg János 95, 347, 360, 361, 543, 565

Coccejus 80-81, 106-107, 495, 614, 617-618, 625, 632
 Collens 369
 Comenius IX, 4, 49, 50, 125, 182, 202, 317, 335, 556-558
 Coroneus Ld. Brassai /Coroneus/
 Coroneus Vaska Lőrinc 640
 Crispinus János 206, 531-539
 Cromwell 58, 107-108, 112
 Csaholc 293, 334
 Csaholczi Ferenc 225
 Csaholczi Pap János 184, 209, 210, 216-217, 221, 229-230, 251, 255, 261, 283, 293, 295-296, 317, 326-331, 333-338, 341, 351, 360, 506, 539, 540-541, 566, 631
 Csáki István 278
 Csanád (Magyarcsanak) 277
 Csanádi István 217
 Csanádi Pál 98
 Csanaki Mant. Máté 98, 208, 296, 390, 391, 452
 Csánki Dezső 430
 Csatári András 47
 Csécsi János 75-76, Cseffei László 32, 629
 Csengeri Képiró István 59, 145, 154, 188, 263-264, 269, 274, 287, 297, 315, 506, 551, 569
 Csengeri Képiró Istvánné 191
 Csepregi Turkovics Ferenc 274
 Csepregi Turkovics Mihály, ifj. 273, 525
 Csepregi Turkovics Mihály, legid. 240, 266-275, 519, 523, 525
 Csepregi Turkovics Mihály-né, legid. Ld. Ágoston Margit
 Csepregi Turkovics Sámuel 271, 273, 525
 Csere Georg(ius) 418
 Csere Gergely 430
 Csere István 428
 Csere János 418
 Csere Mátyás 428

Cserefalva 420, 431
Cserei Antal 427
Cserei Antonius, de Apáczs
 421
Cserei Balázs, Baróti 426-
 427
Cserei Farkas, nagyajtai 429
Cserei Ferenc, apácai 421
Cserei János, szucsáki 422
Cserei Lajos, szucsáki 422
Cserei Lukács, baróti 426
Cserei Márton, szucsáki 422
Cserei Mihály, szucsáki 422
Cserei Mihály, nagyajtai 109,
 420, 429, 431
Cserei Pál 427, 428
Cserei Péter, tusházi 430
Cserei Sándor 422
Cserey Gergely 427
Csergez (Csegez) 464
Csernák Béla 19-22, 32, 53-
 54, 64, 68, 70-71, 73, 75,
 83-84, 86, 90, 99, 101,
 110, 115
Csernátfalva (Cernatu) 409
Csernátfalusi János 410
Csernátfalusi Lőrinc 410
Csernátfalusi Márton 409
Csernátfalusi Péter 410
Csernátfalusi Simeon 409
Csernátfalusi Kiss András
 410
Csernátfalusi M. János 409,
 411
Csernátfalvi P. Márton 410
Csernáttoni Mihály 449
Csernáttoni Pál 63, 126,
 305, 307, 470, 553, 575,
 576, 579, 598, 602, 616,
 625
Csiba Ld. Tejfalvi Csiba
Csik-megye 624
Csikrákos (Racul) 420
Csikszék (Ciucul) 420, 424
Csikszentkirály (Sîncrăieni)
 425
Csikvaosárcsi (Văcărești)
 424
Csipkay Sándor 50
Csipkés Ld. Komáromi Csipkés
Csiszér-család, gidófalvi 542
Csombor Ld. Szepsi Csombor
Csomós Mihály, albisi 604

Csulai György 7, 8, 13-18,
 188, 220, 229-230, 236-
 237, 243, 247-249, 261-
 262, 283-284, 300, 322,
 328, 331, 332, 348, 353,
 363, 456, 472, 508, 520,
 521, 532, 540, 544, 558,
 559-560, 562, 567, 568,
 570, 588, 638, 640
Csulai Györgyné Ld. Tisza
Erzsébet
Csulak Ld. Gidófalvi Csu-
lak
Csulyak Ld. Miskolczi Csu-
lyak
Curtius, Rufus, Quintus
 505, 594
Czajbert Illés 241
Czeglédi István 107-108
Czere Bálint 421
Czere Georgius 425
Czere Jánosné 421
Czere, Martinus 421
Czere Michael 430
Czerjék Ádám, sepsizoltáni
 616
Czerjék Judit 424
Czerre Dorothéa 421
Czimbolmos István 282
Czimbolmos Istvánné Ld.
Füzessi Erzsébet
Dadai-család, dési 200,
 258
Dadai János, id. 18, 200,
 236-237, 243, 258-265,
 285, 312, 562, 614
Dadai János, ifj. 264, 265
Dadai Jánosné, id. Ld.
Szilágyi Zsófia
Dadai Jánosné, ifj. Ld.
Uilenborg Kornélia, van
Dadai Jánosné, ifj. Ld.
Botrágyi Kászoni Anna
Dadai Magyar Péter 258-
 259
Daday István, id. 258
Daday István, ifj. 200,
 236, 258-259, 264
Dajka Ld. Keserői Dajka
Dálliai Ferenc 577
Dálliai Mihály 577
Dálnok (Dálnic) 424
Dálnoki Gotthárd Jakab
 409

Dálnoki Nagy Lőrinc 554
Dancka (Gdansk, Danzig) 174, 207
Dánia 32
 Daniel-család, vargyasi 628
 Daniel Ferenc 630
 Daniel János 628-630, 632
 Daniel Jánosné Ld. Gerendi Zsófia
 Daniel Lőrinc 632
 Daniel Mihály 628, 632
 Daniel Mihályné Ld. Mihálcz Borbála
 Dániel Péter 541, 630
Danzig Ld. Dancka
Daróczi Bálint 33, 641
 Dávid Ferenc 509
 Deák Farkas 418, 590, 627
 Deáki Filep János 312
Debrecen 5, 31, 34, 40, 42, 54, 70-73, 86, 94, 107, 108, 111, 112, 116-117, 127, 128, 140, 143, 149, 151, 160, 176, 183, 185, 202, 203, 224, 230, 258, 259, 333, 353, 355, 480, 487, 494, 617, 634
 Debreceni Mihály 515
 Debreceni Ember Pál Ld. Ember Pál
 Debreceni Gele János 145
 Debreceni Kováts István 210, 227
 Debreceni Szűcs (Pellionis) János 203-204,
 Debreczeni István 56
 Debreczeni János, váradi diák 85
 Debreczeni B. Gergely 258
 Debreczeni K(alocsa) János 96
 Debreczeni Simonides Gáspár 30-33, 35, 630
 Debreczeny János 462-464
 Debretei Márton 266
Dedradszéplak 421
 Dengelegi Balázs 641
 Dengelegi Péter 296, 641
 De Raey J. 614
Dés (Dej) 59, 114, 153, 196-199, 232-233, 259, 273, 409, 467, 471, 513, 563, 607, 623, 638
Désakna 638

Descartes (Cartesius) 4, 73, 81, 89, 613, 632
 Dési Márton 625
 Déva (Deva) 356, 539
Deventer 540, 565
 Dézsi Lajos 33, 87, 127, 207, 208, 311, 493, 498, 502, 505, 618, 623, 624
 Dézsi P. István 207, 259
 Diest Henrik 619
 Diószegi István 127
 Diószegi N. Márton 34
 Diószegi Pap Dávid 34-35
 Diószegi V. Mihály 34
 Diószeghi Kalmár Pál 96, 550
 Divinyi Pál 207, 592
Dobófalva (Székelydobó) 424
Doboka-megye 239
 Doboli (Dobolyi) András 574
 Dobos Ld. Tofaeus
 Dobrai G. Bálint 188
 Dolman Nekles (Miklós) 447
 Dombi István 605
 Domián Anna (id. Köleséri Sámuelné) 108
 Domokos Pál Péter 278
 Drabitus (Drabik Miklós) 558
Drág (Dragu) 503
 Drégely-Palánki János 86
 Duchon Flórián, mossóci 555
 Duconius 529, 554-557
 Duval János 494
Ecsed 91, 93-94, 103, 112, 151, 176, 178, 187, 224, 283, 331, 561, 566
 Edenburger Ádám 467
 Effermurt Ld. Lignicei Effermurt
Egeres (Aghiresu) 218
 Egeresi Mihály 275
Egrespataka 48
 Egrespataki András 106, 111
Egyházfalva 162
Ekel 171
Elbing 317
 Elzevirek 164, 166, 172, 541
 Ember Pál, Debreczeni 28, 39, 51, 53-54, 56, 71, 110, 112, 150, 260

Endes Miklós, csikszentsimoni 241, 414, 430, 586, 628
Enyed (Aiud) 14, 17, 41-42, 56, 94, 99, 106, 119, 167, 188, 190, 198, 210, 218, 220, 225, 227, 240, 256, 263-264, 273, 284, 308, 327, 335, 340, 343, 347, 380, 415, 423, 465, 470, 496, 506, 520, 534, 541, 553, 560, 634, 636
 Enyedi Gáspár 98
 Enyedi György 369
 Enyedi Imréné Ld. Szenczi Kertész Ábrahámné
 Enyedi István 253, 471, 472, 519, 560
 Enyedi János 195, 198, 471, 549
 Enyedi László 605
 Enyedi Mária (Bod Péterné) 605
 Enyedi Sámuel 26, 68, 85, 94-100, 102-103, 107, 112, 126, 605; ld. még Serédi Sámuel
 Enyedi Molnár János 420, 502, 547-549
 Enyedi P. Bálint 226, 253, 255-257, 261
 Eötvös Lajos 27
 Eperjes (Prešov) 104, 108, 201, 280
 Eperjesi Mihály 99, 515
 Erasmus 163, 211, 279, 593
 Erdélyi János 48
Erdőbénye 149
 Erdőbényei Deák János V, 64, 149-150, 184
 Erdődi Anna (Szász Istvánné) 273
 Erdődi V. István 509
Erdővidék 359
Eresztevény 237
 Erkedi Ld. Katona Erkedi
 Erpenius, Tamás 495
 Essenius András 625
 Esterházi Miklós 118
 Esze Tamás VIII, XI, 6
 Eszéki István, szatmári 191, 221
Esztergom 628
 Eutropius, Flavius 498, 505, 545

Fábián István 263
 Farkas Jakab, Alistali 501
 Farkas József 120
 Farlatus Dániel 122, 124
Fehérgyarmat 297
Fehérvár Ld. Gyulafehérvár
 Fejér Ignác 426
 Fejér Márton 210, 333
 Fejér Ld. még Fejérvári
 Fejérd (Feiurdeni) 16
 Fejérvári Benkő 271
 Fejérvári Istók 271
 Fejérvári /Albensis/ Mihály 39-40
 Fejérvári /Fejér/ Benedek, deák 92, 268, 269, 271, 275, 284, 382, 460
 Fekete István 198, 571
 Fekete Mihály 251, 297, 347, 349, 448, 506, 550, 575, 578, 580, 613
 Feketeúgy (Riu Negru) 559
 Felméri Lajos 388, 390, 392, 394, 399, 569
Felső-Bánya (Baia sprie) 579
Felsőcsernáton (Cernatu de sus) 576
Felsőrákos (Racosul de mîs-loc) 576
 Felvinczi Sándor 60, 112, 203, 626
 Fenes Ld. Szászfenes
 Ferenecz Mihály, kilyénfalvi 424
 Ferenczi Ferenc 424
 Ferenczi János 424
 Ferenczi Zoltán 171
Ferrara 120
Fertősalmás 293
 Filstich Anna (Bánffi Zsigmondné) 281
 Filstich Ferenc 147, 335, 472
 Filstich Lőrincné Ld. Zádori Erzsébet
 Filstich Péter 281, 450
 Filstichek 206
 Finkey Pál 48
Fintaháza 410
Fisement 280
 Fitz József 170
 Florus, Annius T. Ld. Flórus, Julius L.
 Florus Julius L. 176

Fodor István 496
Fogarás (Fágáras) 67, 86, 91,
 225, 244, 264, 269, 338,
 381, 519, 523, 549, 581,
 606, 622, 627
 Fogarasi Máttyás 485, 576,
 577, 595, 604-608
 Fogarasi K. Ferenc 201, 320,
 339-343, 360, 361, 368, 369,
 455, 642
 Fogarasi K. János 342
 Fogarasi K. József 343, 362
 Fogarasi Szabó Ld. Szabó Ist-
 ván, Fogarasi
 Fojt (Jakab) gyermekei 213
 Fóny 149, 151
 Forgách Ferenc 224
 Forgács Zsigmond 445, 446
 Fosztó Ld. Uzoni Fosztó
 Fövényesi P. István 150
Franciaország 89, 123, 172,
 173, 174, 629
Franeke (Franequera) 37-38,
 41, 45-46, 49, 64-65, 67,
 70, 73, 76, 80, 88, 89, 95,
 98, 112, 114-115, 141, 190,
 195, 201, 202, 215-216, 225,
 230, 250-252, 259, 264, 294-
 295, 319, 322, 324-325, 331, 3
 334, 339, 346-347, 358, 360-
 361, 368, 455, 495, 533, 538,
 540, 542-544, 546-547, 550,
 565, 613, 626
 Frank von Frankenstein, Valen-
 tin 407
Frankfurt/Main 629
Frankfurt/Oder 31, 49, 67, 207
 Friderik, Nagy 56
 Frigyes Vilmos 60
 Füzesi Erzsébet (Gzimbolmos
 Istvánné) 281
Füzesi János 281, 282
 Gál István 49
 Gál Kelemen 11, 146, 181, 182,
 319, 397, 444, 554
 Gál Margit (Gidófalvi Szabó Má-
 téné) 36, 37
 Galenus 501, 547
Gálfalva Ld. Vámosgálfalva
Galilei 123
Gálszécs 203
 Garázda Mihály 73
 Garázda Mihályné Ld. Pataki
 Judit

Gargóc Mihály 93, 353
 Gáspár János 620
Gdansk Ld. Danoka
 Géczi Kata (Seres Istvánné)
 270
 Gedő Ferenc 510
 Gele Ld. Debreceni Gele
 Geleji K(atona) Gáspár
 545
 Geleji Katona István, id.
 5, 7, 13, 14, 16, 18, 51,
 96, 175, 200, 216, 225,
 230, 233, 243, 251, 256,
 259, 260, 283, 287, 318,
 319, 321, 326, 328, 332,
 335, 337, 340, 341, 351,
 454, 492, 498, 499, 532,
 534, 536, 537, 540-542,
 545, 557, 562, 565, 566,
 599, 638, 642
 Geleji Katona István, ifj.
 15, 105, 498, 504-505,
 545-546, 564, 569, 623
 Geleji Katona Istvánné
 (Szegedi Bácsi Kata) 15
Genf (Geneva) 28, 46, 148
 Gerendi Zsófia (Daniel Já-
 nosné) 630
 Géresi András 39
 Géresi Mihály 39
 Gergely Sámuel 79, 156,
 160, 264, 473, 561
 Ghyra Mehmet 253, 549
Gice 130
Gidófalva (Ghidfalău) 36,
 37
 Gidófalvi Péter 578, 579
 Gidófalvi Csulak Gáspár
 37, 324
 Gidófalvi Csulak István
 542-544
 Gidófalvi Csulak János
 210, 214, 219-221, 225,
 229, 231, 251, 255, 261,
 276, 283, 285, 300, 321,
 324-332, 337, 341, 351,
 544, 565, 566, 631
 Gidófalvi Csulak László
 324
 Gidófalvi Szabó Balázs
 36-38
 Gidófalvi Szabó Balint 37
 Gidófalvi Szabó Jakab 37
 Gilányi Gergely, bernicházi
 78, 81, 247, 311

Gilányi Gergelyné Ld. Apafi Anna
 Girolt (Ghiroltu) 417
 Gitschner Ádám 206, 533
 Glandorpius 477
 Glisson Ferenc 97
 Gólius (Jakab) 495
 Gothárd Ld. Dálnoki Gothárd
 Gönc 417
 Göncruszka 29
 Gönczi András 129
 Gürgei P. Pál 107
 Gürgény (Giurghiu) 378
 Görög Katalin (Szathmári Baká Péterné) 92
 Graffius Dániel 212
 Graffius Gáspár, id. 206-213, 279, 294, 303, 331, 333, 532, 533, 593
 Graffius Gáspár, ifj. 211, 212 213
 Graffius Gáspárné, id. 212
 Graffius János 207
 Graffius Pál 207
 Graffius Sára (Hosz Pálné) 212
 Grau Ábrahám 626
 Gresham 294
 Greussen 179
 Groninga (Groningen) 40, 41, 65, 88, 89, 249, 251, 264, 265, 325, 346, 613, 614
 Gulyás József 24, 139, 299
 Gulyás Pál 177
 Günther Dávid 211
 Gyalakuta (Gialacuta) 620, 621
 Gyalu (Gilau) 7, 69, 109, 189, 198, 218, 220, 248, 252, 253, 284, 330, 378, 380, 381, 415, 421, 502, 535, 547, 548, 549, 555
 Gyalui Farkas 412, 413, 435, 437, 438, 442, 459, 461, 466, 470, 478, 501, 505-506, 513
 Gyárfás István, lécfalvi 585
 Gyárfás Pál 585
 Gyarmathi István 24
 Gyöngyösi János 265
 Gyöngyösi Kiséri András 79
 Győr-megye 59
 Györfi István 353
 Győri István 53
 Győri Jakab 44
 Gyulafehérvár (Alba Julia) - passim
 Gyulai Ferenc 559, 561
 Gyulai Pál, abafáji 266, 281

Haas J. Ignác 386
 Haberman (Avenarius) János 33
 Hága 179
 Hajdu György 234, 270, 523, 524-525, 554
 Hajdubösszörmény 152
 Halici, Mihail 407
 Haller Gábor 10, 38, 215, 629
 Halmy Gyula 48
 Hankiss Elemér VII
 Harderovicum 80, 88, 179
 Hargita (Harghitei) 559
 Harinaí Farkas Miklósné, Ld. Zádori Erzsébet
 Harnack Adolf 642
 Háromszék-megye 36, 198, 237, 319-320, 324, 542, 559, 616
 Harsányi-család, kisharsányi 52
 Harsányi István 50
 Harsányi Nagy Jakab 52-63, 68, 71
 Harvey 97
 Hátszeg (Hateg) 299
 Havadi András 578
 Héderfáji Barnabás 423
 Heerebord (Heerboord Adorján) 106
 Hegedüs István 388, 394, 399, 569
 Hegedüs László 90, 92, 203
 Hegedüs Ld. még Mikolai
 Hegedüs
 Hegyközségtár 27
 Heidelberg 28, 29, 34, 42, 67, 123, 230, 602
 Hellebrant Árpád 67, 80, 112, 141, 265, 455
 Heltai (Helti) Gáspár 440
 Hencius, Dániel 141
 Henricus Jónás, rózsahegy 211
 Henter-család 427
 Herborn 338, 498, 506
 Herozeg-Szöllősi István 68
 Herozeg-Szöllősi János (patakai diák) 50, 66-69
 Herozeg-Szöllősi János (váradi diák) 59, 66-69, 91, 94, 184
 Herozeg-Szöllősi Mihály 69
 Herozeg-Szöllősi Zsófia 69
 Herepei András 440, 441

Herepei Gergely 247, 252,
 390, 475, 513
Hétfalu 414
Heves-megye 148
Hidvég (Hághig) 627
 Hodászi Miklós 34
 Hoffmann János Izsák 62
 Holcz Ld. Hozs Pál
Hollandia 8, 31, 41, 46, 52,
 67, 73, 78, 80, 88, 90, 95,
 96, 101, 106, 111, 115, 138,
 145, 164, 172, 173, 201,
 225, 230, 231, 250, 274, 320,
 323, 325, 326, 339, 360, 454,
 455, 465, 477, 493, 532, 534,
 536, 540, 542, 565, 566, 576,
 617, 630, 631, 638
 Hoornbek 73, 361
 Hopp Lajos 407
 Horatius 508
 Horners 566
 Hornius György 88, 110, 111,
 178-182
 Horti István, id. 119, 218
 Horvát András 81
 Horváth Aranka (Todoroszku
 Gyuláné) 254, 476,
 Horváth János 61
 Hossmannus, J. 207
 Hozs Pál 147, 155, 212, 254,
 451, 581
 Hozs Pálné Ld. Graffius Sára
Hunyad-megye 16, 17, 92, 504,
 589, 590
 Hunyadi István 523
 Husz Ld. Petelei Husz
 Huszár Mátyás 249, 341, 558
 Huszár Péter 234
Huszt (Chuszt) 18, 98, 160,
 187, 193, 236, 262, 561,
 562, 570
 Huszti András 45, 349
 Huszti György 604
 Huszti István 487
 Ibrahim, Olaj bég 427
 Ibrányi Mihály 129, 130
Igal 258
 Igaz Ferenc 345, 346
 Igaz Gáspár, váradi 345-346,
 Igaz Gáspárné Ld. Szegedi Ka-
 ta
 Igaz Kálmán, kolozsvári 153,
 210, 229, 237, 256, 261,
 276, 283-284, 300-303, 307,

332, 344-357, 362-364,
 367, 376, 390, 393, 394,
 400, 452, 534, 568, 571,
 595, 596
 Igaz Kálmán, váradi 344
Illyefalva (Ilieni) 359,
 540
 Illyefalvi Szász Miklós
 317, 320, 336, 540-541
 Illyés Géza 260
 Illyésy János 165, 177
 Ince pápa, X. 123
 Ince Gábor 74, 109
 Inczédi József 584
 Inczédi Mihály, id. 605
 Inczédi Sámuel 604
Irmely 224
 Istvándi Bálint 147, 209,
 254, 389, 392, 398, 401,
 451, 462-463, 465-467,
 497, 498, 499, 566, 575
 Istvándi István 499
 Jacobinus János 281
 Jakab, I., angol király
 124
 Jakab Elek 233, 235, 248,
 253, 278, 371, 388, 417,
 441, 448, 450, 461, 464.
 516, 519, 549, 636, 639
 Jakó Zsigmond IX, 388, 421,
 437, 506, 509, 510
 Jancsó Elemér 193, 224
 Jankó Ld. Uzoni Jankó
 Jansenius 123
 Jármai (György) 605
 Jármí Ferenc 129, 130
 Jászberényi Pál 554, 557
 Jegenye (Leghia) 249
Jena 211
 Jenei István 222
 Jenei János 222
 Jenei Klára (Rosnyainé) 222
 Jenei Mihály 222
 Jenei (Borosjenei) Mihály
 546
 Jenei G. István 146, 154,
 209, 214-222, 225, 226,
 228, 231, 327, 328, 331,
 333, 334, 460, 567, 569
 Jónás András 234
 Jónás István 198
 Jónás Mihály 232, 379
 Joó Borbála 464
 Joó Ld. még Técsi Joó

Jote Gergely 45
 Jöcher, Christian Gottlieb 179
 Juhász István 156
 Junius Ferenc 148
 Junkh András 388, 447, 449, 463
 Justinus 506
 Justus Ld. Igaz

Kaba 40
Kabai Gellér (Gerhard) 613, 625
 Kacsó 606
 Kádár József 197, 233, 606, 609
 Kajantai János 336
 Kajántó (Chintău) 162, 372
 Kállai András 145, 153, 354, 355
 Kalmár Ld. Diószeghi Kalmár
 Kálnoki Sámuel 587
 Kalotaszeg (Calățele) 218, 228, 422, 560
 Kálvin 120, 206, 209, 642
Kálvínházatánya 258
Kamuthi Kata (Serédi Istvánné) 473
 Kamuti Balázs 280, 503
 Kamuti Balázsné Ld. Zeller Angaléta
 Kannengiesser, Luder 250
 Kanta Fazekas János 459, 460
Kápolna Ld. Tornakápolna
 Kapornai Tornatoris Péter 630
 Kaposi Sámuel 126
Káposztásszentmiklós (Sánmic-láusul) 618
 Kapronczai György, háportoni 250
 Karácsonyfalvi Zakariás 576, 610
Karán-Sebes (Caransebeș) 116, 145, 153
 Károly, I. angol király 563, 573
 Károlyi Gáspár 28, 482, 489
 Károlyi Zsuzsánna 31
Kassa (Košice) 86, 108, 113, 124, 153, 160, 280, 317, 583
 Kassai Ferenc 281
 Kassai Ferencné Ld. Bánffi Sára
 Kassai István 278, 281, 325
 Kászoni Anna Ld. Botrágyi
 Kászoni Anna

Kászoni Márton 241
 Katona Erkedí Márton 244
 Katona Mihály 277
 Kávási Borbála (Pápai Páriz Imréné) 197, 200
Kecskemét 41
Kecskeméti Miklós 39, 40-43, 127
 Kecskeméti N. István 31
 Kecskeméti P. Mihály 256
 Keczei Györgyné, farnasi Ld. Pápai Páriz Krisztina
 Keczely Gergely 147, 209, 389, 392, 398, 401, 451, 462, 463, 465-467, 497, 566, 575
 Kedob Gothofredus Palatinus 576
 Kelemen Lajos 279, 509, 572
 Kemezi Demeter 336
 Kemény János 8, 10, 15, 59, 91, 190, 191, 199, 211, 231, 235-237, 239, 240, 249, 261, 273, 321-322, 341, 356, 558
 Kemény Jánosné Ld. Lónyai Anna
 Kemény József 22, 42, 106, 110, 163, 164
 Kemény Simon 619
 Kempelen Béla 440
 Kenézi papné 272
 Kénosi Tózsér János 319
 Képiró Ld. Csengeri Képiró
 Kepler 315, 502, 503
Kercsed (Cărcedeia) 227
 Kerekes György 317, 463
 Keresszegi István, püspök 40, 42
 Keresszegi (Keresztzegi) Ld. még Körösszegi
 Keresztési Mihály 585
 Keresztési Sámuel 515
 Kereszturi Demeter 551
 Kereszturi István 53
 Kereszturi Biró Pál 64, 72, 188, 197, 200, 266, 332, 350, 364, 536-537, 540, 593, 594-595, 597, 630, 641
 Keserői Dajka János 283, 359, 537, 562
 Keserői Dajka Pál 256, 267, 268, 631
 Kézdi Kovács László 193

Kézdimártonfalva 114
Kézdizsék (Tara de Chizdi) 576
Kézdivásárhely (Târgu-Săcueso) 237, 308, 340, 424, 609, 627, 642
 Kézdivásárhelyi István 552, 609-612,
 Kézdivásárhelyi Péter 529, 550-553
 Kézdivásárhelyi Borbély István 610-611
 Kézdivásárhelyi Matkó István 609
 Király István 404
Királyhelme (Kral'ovský Chlmec) 91
 Kis Ferenc 391
 Kis István 332
 Kisbun (Boin) 281
 Kisfalvi Tamás 71, 353
 Kisharsány 52
Kisküküllő (Tirnavă mică) 624
Kismarja 74
 Kiss Kálmán 81, 137
Kisselyk (Seica mică) 239
 Klaniczay Tibor VIII, 8, 136, 454, 493
 Kobzos István 147, 255, 284, 312, 348, 352, 364, 365, 382, 383, 389, 395-398, 401, 450, 453, 459, 534, 566, 577, 595, 596, 600
 Kocsi Csergő István 63
 Kodori Márton 197
Kollégiumtanya 258
 Kolosi Dániel 184
 Kolo'svári K. Zsigmond 384
 Kolozs (Cojocna) 581, 638
Kolozs-megye 239, 308, 421, 422-424, 426
 Kolozs István (téves!) Ld.
 Kobzos István
Kolozsmonostor (Mănăstur Clujului) 190, 198, 218, 226, 248-249, 252-253, 303, 363, 379, 471, 518, 555
 Kolozsvár (Cluj) passim
 Kolozsvári István 616
 Kolozsvári Istvánné Ld. Kozma Éva
 Kolozsvári János 281
 Koltay-Kastner Jenő 136
 Kolumbán Ferenc 427

Komárom (Komárno) 49, 194
 Komáromi István 73, 74
 Komáromi Mihály 336
 Komáromi Csipkés György 50, 56, 95, 169-170, 185, 224, 245, 313, 532
 Komáromi Szvertán István 73-74
 Komjáthy Gábor 86
Komjátszeg (Comitâg) 424, 425
 Koncz József 19, 61, 71, 82, 99, 144, 152, 159, 163, 192, 193-195, 223, 225, 227, 244, 273, 312, 350, 356, 391, 393, 402, 485, 508-509, 536-537, 539, 551, 564, 579, 580, 582, 594, 607, 618, 619, 635
Konstantinápoly (Istanbul) 57, 62, 121, 473, 563
 Kopchán Mihály 49
Kopenhága (Hafnia) (København) 31
 Kornis Ferenc 380
 Kornis Mihály 628, 629
 Kornis Zsigmond 10
Kórod (Coroiu) 240
Koronka (Corunca) 607, 608
 Kovács Gáspár 118, 284
 Kovács István 218
 Kovács Máté 147, 161, 199, 211, 285, 345, 468, 479, 524, 573, 593, 597, 601
 Kovács Sándor Iván 124
 Kovács Ld. még Kézdi Kovács
Kovászna (Covasna) 150
 Kovásznai Péter 53, 55, 84, 90, 100, 103, 143, 145, 149-159, 160, 163, 166, 184, 186, 221, 232, 240, 254, 310, 312, 332, 355, 356, 501, 537, 568, 571, 620, 634-637, 639
 Kovásznai Zsigmond 170, 171
 Kováts Ld. Debreczeni Kováts
 Kozma Éva (Kolozsvári Istvánné) 616
 Köble Ld. Bükkösi Köble
 Köblös Zoltán 95, 411, 543, 583, 584-585, 587

- Kőfaragó Györgyné 372
 Kóhalmi Mihály 212
 Kőleséri Mihály 53, 107
 Kőleséri Sámuel, id. váradi
 VIII, 4, 74, 106-109, 111,
 112
 Kőleséri Sámuel, ifj. 109,
 185
 Kőleséri Sámuelné, id. Ld.
 Domián Anna
 Kőpcsény (Kittsee) 280
 Kőpecz (Căpet) 613
 Kőpeczi János 577, 598, 599,
 613-615, 617, 622
 Kőrösi István 83
 Kőrösnagyharsány 53, 63
 Kőrösszegi (Keresztszegi ?)
 István 107, 203, 205
 Kőthen 251
 Kővár (Chuvár) 199, 560
 Kővári László 358, 359, 380
 Kővendi Bálint 383
 Kővendi György 360, 455
 Kővendi Weress Ld. Weress Sán-
 dor, Kővendi
 Kővér Gábor 473, 560
 Krasznahorváti (Horoat) 627
 Kresz Mária 433
 Kristóf, havasalföldi páter
 272
 Krizba (Grizbau) 411, 414
 Kucsuk basa 548
 Kulcsár Péter 124
 Kun László, rozsályi 293
 Kuküllő (Tirnavă) 260
 Kuküllővár (Cetatea de Baltă)
 261
 Lampe, Frigyes Adolf 35, 38-
 39, 42, 51, 53, 56, 71, 110,
 112, 150, 209, 218, 225,
 260
 Laskai Matkó János 34, 46, 49,
 629, 630
 László János 244
 Lázár Imre 620
 Lázár Miklós 619
 Leeowardia 265
 Leida (Leiden) 30-31, 33-35,
 38-41, 44-45, 52, 64, 67,
 70, 74, 76, 78, 80, 83-84,
 89, 95-96, 106, 110-112, 114-
 115, 127, 137, 140, 150, 158,
 178-179, 181, 183-184, 194-195,
 202, 214-215, 259, 265, 274,
 280, 294, 299, 313, 320, 322,
 325-326, 334, 339, 340,
 342, 359, 361, 368, 456,
 491, 495, 500, 538, 540,
 542-543, 550, 565, 576,
 577-578, 613-614, 617,
 623, 629
 Lengyel Dánielné, özv. (té-
 vesen Lengyel Istvánné)
 356
 Lengyelország 14, 16, 59,
 145, 174, 228, 253, 262,
 467, 471, 473, 514, 518,
 559, 569
 Lészai Anna, fogarasi (id.
 Inczédi Mihályné) 605
 Léva (Levice) 183
 Libancs-mező 199
 Lignicei Effimurdt Jakab
 173
 Linczezh János 253
 Lindanus, Johannes 577
 Linz 319
 Lipcsei György 263
 Lipcsei István 188
 Lipót császár 586
 Lippa (Lipova) 116, 153,
 559
 Lippai Márton (téves) Ld.
 Lippai Sámuel
 Lippai Sámuel 107, 201-205
 Liszka Ld. Olaszliszka
 Liszkafalva 50
 Liszka P. András 625
 Lisznai Ferenc, K. 201,
 202
 Liznai Mihály (téves) Ld.
 Lisznai Ferenc
 Lombárd Ld. Szent-Ábrahá-
 mi Lombárd
 London 108, 112, 124, 140,
 184
 Lónyai Anna (Kemeny Jánosné)
 91, 93
 Lorántfi Zsuzsánna 5-7,
 14, 20, 22, 26, 50, 93,
 103, 118, 126, 142, 143,
 144, 151, 164, 189, 203,
 205, 238, 269, 276, 287,
 328, 331, 338, 415, 478,
 496, 514, 518-525, 537,
 544, 556-557, 568, 605
 Lőcse (Levoča) 195, 317
 Lugos (Lugoj) 116, 153
 Lugosi István 180
 Lugosy József 480, 483,
 486

Lukinich Imre 32, 281, 602,
 603
Lüneburgum (Lüneburg) 165,
 172
 Luther 120, 642
 Lutsch István 386
 Maccovius János 259
 Macskási Boldizsár 515, 578
 Mád 150
Madéfalva (Siculeni) 420
Magyarfenes (Vlaha) 354
 Magyar Máttyás 336
Magyarlóna (Lona de Sus)
 235, 548
 Magyarósi István 216
 Magyarósi Gáspár 251
 Magyarósi Jakab 251
 Magyarósi János 251
 Magyarósi Péter, nagyborosnyai
 251
 Magyarósi Tamás 251
 Magyarosi Ld. még Mogyorósi
 Magyar-Kossa Gyula 614, 627
 Major Ld. Brassai Major
 Majtényi András 57, 59, 240,
 270
 Majtényi Andrásné 240, 523
Makfalva (Ghindari) 607
Makfalvi Péter 441
 Makkai László VII, VIII, 3,
 139, 149, 317
 Makkai Sándor 6, 213
 Maklári Pap Lajos 330
Makovica 103
Malaczkai Máttyás 577, 610
 Mátyóki István 71
 Mara Erzsébet (Bátai B. György-
 né) 572
Marburg 61, 67, 208, 591
 Marc Antonio Padavin 121
 Marc Antonio Velutello 120
 Marci Mihály 212
 Marcus Antonius de Dominis
 121-124,
 Marcus Antonius Venetus 4,
 12, 118-128
 Marczali Henrik 20
 Maresius Sámuel 90, 347
 Mark Miklós 446
 Márki Sándor 137, 142
 Márkusfalvi Márton 9
Mármaros-megye 190, 191, 198,
 471

Mármarossziget (Sighet) 71
Maros (Mureş) 560
Maros-Hévíz (Toplița) 630
Marosillye (Ilija) 92
Marosszék (Țara Muresului)
 192, 314, 420, 432, 624
Marosvásárhely (Tirgu Mureş)
 85, 191, 199, 211, 224-
 226, 228, 234-236, 238-
 239, 272, 391, 417, 454,
 504, 505, 509, 551, 560,
 566, 581, 582, 607, 618,
 620, 624
 Maros-Wásárhelyi Szóócs Já-
 nos 41
Marosvécs (Ieciu) 15
 Maróthi Mihály 515
 Marton János 387
 Mártonfalvi Tóth György
 112, 114, 117, 126, 128,
 145, 185, 203, 487, 510,
 530, 622
 Máté vajda 10, 121
 Matkó Ld. Kézdivásárhelyi
 Matkó és Laskai Matkó
 Mátrai László VII, 487
 Mátsinai 605
 Máttyás-király 52, 372
 Maxai (Maksai) Ádám 604
 Maxai (Maksai) Mihály 340
 Medgyes (Medias) 620
 Medgyesi Pál VIII, 5, 12,
 22, 102, 107, 131, 183,
 184, 187, 202-203, 205,
 210, 214, 219, 225, 230,
 276, 283, 294, 295, 304,
 321, 322, 325, 326-328,
 330-332, 337-338, 340-
 341, 351, 369, 534, 544,
 566, 568, 629
 Medgyesi I. Máttyás 313
 Méhes Sámuel 349, 370,
 374
 Melas Simon 212
 Melich János 477
 Méliusz 642
 Merkelius Jakab 284, 534
 Mészáros István 628, 630,
 631, 632
Meszes (Muntii Mesesului)
 560
 Mezei János 268
Mezőfele 410

- Mezőlaki P. János 191, 544
 Mezőmadaras 314
 Mezőség (Câmpia) 610
 Mezőtelegd Ld. Telegd
 Mezőujlak 611
 Mihálcz Borbála (Daniel Mihály-
 né) 628
 Mike Sándor 251
 Mikes Kelemen 281
 Miklós Ödön 39, 40, 265, 614
 Miklósvár (Micloșoara) 613,
 623
 Mikó Lázár 188
 Mikó Miklós, oroszféji 611
 Mikolai Hegedűs János 73
 Minnye vajda 59
 Mirose J. 121
 Miskolc 70
 Miskolczi Mártonné 314
 Miskolczi Csulyak István 40,
 50, 139
 Miskolczi Puah Pál 31
 Mizáld Antal 622
 Modena 120
 Módis László XI, 180, 440,
 491, 492-495, 511
 Mogyorósi Elek 247-254, 310,
 325, 331
 Mohamed, IV. 116
 Mocosini Lénárt, Liptói 555
 Moldva 559
 Molnár János 409
 Molnár Ld. még Szenczi Molnár
 Mondrai 605
 Montecuccoli 239
 Moricz István 366
 Munkács (Mukacsevo) 223
 Mühlbacher Frigyes 319
 Mylius Mihály 629
 Nadányi János 86-87, 115,
 311, 618, 622
 Nadányi Mihály VIII, 100-102,
 135
 Nádudvari András 40
 Nádudvari Péter 40
 Nagy András 446
 Nagy Géza 157
 Nagy István, M. 108
 Nagy Iván 52, 358, 422
 Nagy János 201
 Nagy Ld. még Sárdi Nagy
 Nagy Lajos 433
 Nagy Mátyás 641
 Nagy Tamás 630
 Nagy Zsófia, borsai (Dániel
 Péterné) 630
 Nagy Szabó Ferenc, marosvá-
 sárhelyi 16, 462, 471
 Nagyvág folyó 187
 Nagyajta (Aitamare) 419,
 428
 Nagyalmás (Almașu) 572
 Nagyar 137
 Nagyari Benedek VIII, 65,
 68, 83, 84, 90, 98, 100,
 103, 137-148, 150, 151,
 153, 154, 222, 232, 240,
 332, 354, 355, 537, 568,
 571, 634, 635
 Nagyari József 142
 Nagyari Sámuel 142
 Nagybacon (Bățanii-mare)
 427
 Nagybajom Ld. Biharnagyba-
 jom
 Nagybánya (Baia Mare) 38,
 83, 85, 113, 144, 153,
 154, 160-162, 176, 183,
 199, 273, 391
 Nagyecsed Ld. Ecsed
 Nagykároly (Carei) 205
 Nagyenyed Ld. Enyed
 Nagyszalonta Ld. Szalonta
 Nagyszeben (Sibiu) 99, 156,
 162, 164, 169, 171, 185,
 246, 266, 359, 396, 445,
 446, 549, 552, 560, 567,
 571
 Nagyszombat (Trnava) 166,
 184
 Nagyszőlő (Selenșul) 199,
 239
 Nagyvárád (Oradea) VII, 5-
 131-ig passim; 138, 142-
 143, 145, 151, 153, 159,
 162, 163, 166, 168, 171,
 175, 178, 189, 201, 203,
 204, 215, 237, 266, 273,
 276, 277, 278, 327, 333,
 344, 353, 354, 355, 454,
 546, 548, 552, 561, 563,
 568, 571, 572, 634
 Naményi Lajos 159, 164,
 165, 166, 172
 Nánási N. István 99
 Nápoly 120
 Nekkel György 226
 Nekkel Imre 472
 Nemes János 559, 627

Némethi Márton 577
 Nemetország 32, 66, 172, 173
 Nemezzgyártó Mihály 448
 Nikápoly (Edirne) 426, 427
 Nimethi István 347
 Nimethi Márton 610
 Nógrád 183
 Nógrádi Benedek 186
 Nógrádi K. Mátyás 183-186
 Novák István 138, 227, 340, 555, 568
 Nürnberg (Norinberga) 179, 382
 Nyárádmente (Imprejurime de Niraj) 421
 Nyárádszereda (Mercurea-Niraj) 610
 Nyárádszentanna (Sft. Ana de Niraj) 509, 620
 Nyírbátor 203, 224, 316, 554, 561
 Nyitra (Nitra) 192
 Oberschall Magda, Bárányné 172, 174
 Olaszliszka 184, 203, 590
 Olaszország 119, 120, 172, 173, 319, 629
 Olasztelek (Olestelec) 410, 411
 Ollajos Péter 372
 Olmüt (Ostrava) 535
 Olt (Aluta) 419-421, 424-429
 Omár basa 277, 344
 Orbán, VIII, pápa 123
 Orbán Balázs 380, 410, 414, 418, 421, 423, 425
 Orlai Miklós 343
 Oroszfája (Orosfaia) 611
 Ōthusius, Johannes 184
 Oxford (Oxonia) 140, 564
 Óvári 88
 Óvári Anna (Veresmarti Gáspár-né) 244
 Óváry Lipót 121
 Ovidius 508
 Örmény György 380
 Ötvös Ágoston 476
 Pádua (Padova) 121, 319
 Pákel Lajos 450
 Pál pápa, IV. 120
 Páldi Székely István 384, 469

Pálfi István 352
 Pálmay József 358
 Pálóczi Horváth János 32, 629
 Pankota (Pancotá) 44
 Pankotai Ferenc 44-47,
 Pápa 49, 194
 Pápai József 227, 228
 Pápai Páriz Ferenc 61, 82, 99, 194, 197, 198, 200, 263, 273, 312, 343, 362, 530, 536, 539, 579, 580, 606, 607, 623
 Pápai Páriz Imre 194-200, 473, 536, 549, 606, 607
 Pápai Páriz Imréné Ld. Kávási Borbála
 Pápai Páriz Krisztina (Keczei Györgyné) 200
 Pareus Dávid 28, 123
 Paris 494
 Páriz Ld. Pápai Páriz Patak Ld. Sárospatak
 Patakfalvi Ferenc 423
 Pataki István 156, 157, 308, 309, 312, 614, 631, 632
 Pataki Judit (Garázda Mihályné) 73
 Pataki Szabó István 366
 Pathai István 409
 Pathai Máté 342
 Pávai János 400, 401, 515, 574, 576
 Pelsőc (Plešivec) 130
 Pelsőczi L. Antal 129, 130
 Perecs (Közép Szolnok) 641
 Perkins 266, 271, 273, 274
 Petelei Husz István 206, 208, 211
 Pethő Gergely 436
 Petkó Ld. Somosi Petkó Photinus 294
 Pintér Jenő 413, 506
 Piscator Lajos 195, 250, 338, 360, 506
 Podhraczký József 116
 Pokoly József 11, 223, 236, 237, 239, 242, 338, 351
 Poldner alias Szabó András (Endres) 448, 596
 Polyander János 31-32, 140, 184, 215

- Polyik János 312, 572
 Pompeius Trogus 506
 Pongrácz József 53
 Poóts Ld. Szántai Poóts
 Poponác Gergely 524
 Porcsalmi P. András 156, 221,
 247-248, 254, 256, 297-315,
 327, 348-351, 364-365, 389,
 391-393, 400, 408, 441, 452,
 455, 470, 472, 500, 501, 503,
 509, 579, 595, 598, 606, 607,
 625, 631, 635
 Porcsalmi P. Andrásné 314
 Porcsalmi György 299, 314
 Porcsalmi István 299, 314
 Porcsalmi János 53, 184, 235,
 299
 Porcsalmi Sebestyén 297
 Porcsalmi P. István 314
 Porcs(h)alma 297
 Porkoláb János 293
 Porkoláb Ld. még Almási Por-
 koláb
 Porthalmi Ld. Porcsalmi
 Pósházi János VI, 505
 Posgai Gáspár 539
 Posoni István 312
 Pozsony (Bratislava) 49, 184,
 224
 Pöldner András 388, 447, 449
 Pöstyén (Piešťany) 280
 Prépostvári Zsigmond 22
 Prodan Dávid 284
 Putnoki János 110, 178
 Putnoki Judit 158
 Püspöki Balog L. (N.) Péter
 111
 Püspöki (Szilágyi) János
 106-108, 110-113, 136, 176,
 178, 181
 Rác Károly 3, 42, 44-45, 47
 Rác János 383
 Rác Lajos 126, 317
 Radisics Elemér 174
 Radnót (Iermut) 79, 266, 272,
 377, 380, 381, 552, 571
 Radnóti István 372
 Radvánszky Béla 280, 350, 532
 Rakamaz 116
 Rákóczi Ferenc, I. 554, 556-557
 Rákóczi Ferenc, II. 6, 564
 Rákóczi György, I. 5-138-ig pas-
 sim; 138, 149, 152, 156, 165,
 173, 177, 188-189, 194, 204,
 210, 217, 223, 227, 230,
 243, 247, 251, 283, 300,
 309, 317, 324, 325-326,
 328, 336, 363, 368, 375,
 376, 388, 437, 454, 467,
 468, 474, 496, 526, 531,
 535, 536-537, 556, 558-563,
 584, 636
 Rákóczi György, II. passim
 Rákóczi Lajos 446
 Rákóczi Zsigmond 26, 66,
 81, 85, 148, 230, 283,
 321, 322, 328, 330, 331,
 340, 341, 351, 380, 566
 Rákosi Boldizsár 98
 Rákosi Demeter 576
 Rákosi György 576
 Rákosi Lőrinc 576
 Rákosi Miklós 576
 Ramus 84-85, 307, 508-509,
 630
 Rápóti Papp Mihály 70, 71,
 80, 83, 141
 Ráth György 168, 170
 Ráth Károly 59
 Régeni Asztalos János 285,
 366, 377, 381, 382-383,
 387, 398, 401, 574, 575
 Regius 4, 95, 361, 362
 Rembrandt 136, 265
 Répce 48
 Réthy István 121
 Réty 237
 Reteag (Reteag) 609
 Révai Lajos 416
 Révész Imre VII, 4, 54,
 114, 329, 530, 641
 Rhédei Ferenc 98, 187-188,
 249, 472, 478, 559, 561
 Rhetia (Raetia) 122
 Ribiczei János 92
 Riga 375
 Rimai János 340
 Rimay János 136
 Rimaszombat (Rimavska Sobota)
 107, 130, 280
 Rivetus András 32, 140
 Róma 123, 124, 272, 478
 Rosaeus Sándor 97
 Rosás István 174
 Rosnyai Dávid 222, 244, 245
 Rosnyai N. (Veresmarti Gás-
 párné) 244
 Rozgóni P. János 45, 221,
 340, 581, 642

Rozgoni Varga (Sutoris) János
 41, 642
Rózsahegy (Rožumberok) 280
Róthi Orbán 281
 Róthi Orbánné Ld. Stenczel
 Anna
 Rudolf császár 20, 276, 277

 Sallustius Crispus 506
 Sámbar Mátyás 204, 609
 Samosatenus 294
 Sámsondi József 345
 Sámsondi Somodi Márton 79
 Sándor pápa, VII. 123
 Sándor Imre, csikszentmihályi
 165, 251, 425, 432, 572, 585
Sándorhomok 141
Sárd (Šard) 17
 Sárdi Nagy János 159, 162,
 164, 172
Sarkad 47
 Sárkány Lajos 44
Sáros-megye 102-103
Sárospatak 5-6, 12, 22, 25,
 45, 52, 63-64, 66, 68, 70,
 75-76, 86, 91, 99, 107,
 121, 125, 129, 131, 138-140,
 142, 144, 146, 149, 184,
 189, 195, 202-203, 205, 279,
 299, 321, 330, 332, 416, 556,
 561, 590, 614-615
 Sárpataki Márton 310, 441
 Sárpataki N. Mihály 156, 254
 310, 312, 313, 625
 Sárvári Tamás deák 269
 Sasvári Gergely 20
Sátoraljaújhely 50, 107, 144,
 184
 Schaser György János 206, 212,
 532, 533, 535
 Scheiber Sándor 494
 Scherr János 176
 Schmidt, Friedheim, Lomhoffer
 Donat, 477
 Schotanus Keresztély 89
 Schwartz Jakab 213
 Sebestyén József, keőpeci 590
 Sebestyén Miklós 558
Segesvár (Sighisoara) 199,
 240, 600, 602
 Segesvári Bálint 208
 Segesvári Lajos 27, 62, 73,
 83, 88, 95, 107, 112, 114,
 195, 202, 265, 334, 339,
 342, 346, 361, 541, 547,
 625

Seivert János 486
 Sejdi Achmet pasa 240, 416
 474, 514, 548, 602
Sellenberg 59, 268
 Sellyei István 192, 197
 Sellyei Balog Gergely 192
 Sellyei Balog István 136,
 187-194, 506
 Selmeczi János 467
 Selyei Balog Mihály 192
 Sennert, Dániel 591
 Sennyei György 446
 Sepsei Ld. Borsai Sepsei
Sepsimagyaros 249, 251
Sepsiszek 585
Sepsiszentgyörgy (sft-Gheor-
 ghe) 323, 359, 559, 616-
 617
 Serban Radul 445
 Serédi István, göröcsöni 102,
 152, 249, 472-474,
 Serédi Istvánné Ld. Kamuthi
 Kata
 Serédi János 102
 Serédi Sámuel (=Enyedi Sámuel
 ?) 84, 90, 100-104
 Serena Ágoston, velencei 285,
 376-381, 383, 597
 Seres Ld. Széchi Seres
 Seres Istvánné Ld. Géczi Ka-
 ta
 Siebmacher 142, 381
 Sikó István, bölöni 340, 359,
 541
 Sikó János, bölöni 80, 201,
 218, 300-301, 303, 307,
 336, 339-341, 343, 347-348,
 350, 358-367, 368-369, 376,
 390, 393, 400, 452, 455,
 499, 595-596, 622
 Sikó Mihály 364, 595
 Sikó Mihály (téves) Ld. Si-
 kó János, bölöni
 Sikó Péter, bölöni 340, 359
 Simándi János 316
 Simándi Bodó Mihály 640
 Simon (Sámuel ?) 605
 Simonfi János 222
 Simor-könyvtár 628
 Sinkó (téves) Ld. Sikó Já-
 nos, bölöni
 Sipos Ld. Vállaji Sipos
 Schnitzler József 163-164,
 Smáltzius 565
 Socinus 294
 Sokrates 498, 545

Solymosi Péter 67, 84, 90,
 93, 100-104, 353
 Somodi Ld. Sámsondi Somodi
 Somogy-megye 258
 Somogyi Péter 218
 Somosi Petkó János 96
 Soós Szabó Márton, nagyszom-
 bati nemes 311
 Sopron-megye 48
 Sorbán István 248
 Souchez, Rattuit Lajos 116
 Sóvárád (Șovarad) 410, 623,
 624
 Sóváradya Ld. Sóvárád
 Sóváradi Mátyás Ld. Várad
 Mátyás
 Sörös Pongrácz 224
 Spalato (Split) 121, 122, 124
 Spangár András 436, 477
 Spanhemius 184, 186, 340
 Steinfurt 123
 Stenczel Anna (Róti Orbánné)
 281
 Stenczel Ferenc 281
 Stenczelek 206
 Stepán Erzse, várad (Toldala-
 gi Mihályné) 608
 Sulyok Imre 501
 Svájc 89
 Szabó Gáspár 272
 Szabó Gáspárné 372
 Szabó Géza 141
 Szabó György 281
 Szabó István 293, 434
 Szabó István, Fogarasi 232,
 398
 Szabó Károly 22, 44, 110,
 142, 178, 265, 349-350,
 393, 395, 403, 435, 480,
 482-483, 531, 617, 633,
 637, 639
 Szabó Máté 36-37
 Szabó Máténé Ld. Gál Margit
 Szabó Sámuel, F. 504
 Szabó Ld. még Gidófalvi Szabó,
 Pataki Szabó
 Szabó T. Attila 397, 432,
 434, 441
 Szabolai Ld. Zabolai
 Szabolcs-megye 258
 Szádeczky-Kardoss Lajos
 259, 426, 429, 431-432
 Szakállosi Jánosné 567
 Szakáts István 374, 468
 Száki Ld. Szenczi Száki
 Szakmár Ld. Szatmár

Szakolczi István 71
 Szalárd (Sălard) 352
 Szalárdi János 5-6, 10-11,
 19-21, 24, 26, 45, 47, 59,
 60, 94, 97-98, 101, 104,
 125, 126, 135, 137, 144-
 145, 152-153, 156, 160,
 162-167, 172, 190, 191,
 199, 232, 235, 239, 249-
 250, 253-254, 353, 375,
 451, 462, 464, 468, 471-473,
 519, 523-524, 558, 563-
 564, 629
 Szalay László 59, 61-62, 593
 Szalonta (Salonta) 10, 44,
 45, 46, 47
 Szamosköz (Țara Someșului ?)
 199
 Szamosközi István 278
 Szamoslippó (Lipova Someșu-
 lui) 205
 Szamosujvár (Gherla) 21, 59,
 199, 314, 381, 472, 563
 Szamota István 397
 Szánki András 577
 Szántai Poóts István 112,
 114, 190
 Szánthai Mihály 224
 Szárászi András 17
 Szárászi Andrásné 17
 Szász Istvánné Ld. Erdődi
 Anna
 Szász Károly, legid. 587
 Szász Ld. még Illyefalvi
 Szász
 Szászfenes (Feneșul săsec)
 109, 249, 379, 548, 563,
 602
 Szászfenesi Mihály 248
 Szászkéz (Saschiz) 92
 Szászlóna (Lona sâsească) 86
 Szászsebes (Sebeș) 601
 Szászváros (Orăștie) 40, 207
 Szathmár-Némethi Mihály 156,
 311, 313
 Szathmári István 95
 Szathmári János 147, 155,
 254, 581
 Szathmári Baka Péter, id. 24,
 88
 Szathmári Baka Péter, ifj.
 24, 71, 88-93, 101, 105,
 107, 553
 Szathmári Baka Péterné, id.
 Ld. Zólyomi Anna

Szathmári Baka Péterné, ifj.
 Ld. Görög Katalin
 Szathmári Balla István 90
 Szathmári Pap Zsigmond 41,
 274
 Szathmáry Károly 636
 Szatmár 64, 81, 88, 129, 138,
 144, 151, 162, 225, 259,
 278, 297, 327, 568
 Szatmár-megye 88, 113, 137,
 141, 205, 334
 Szatmárnémeti (Satu Mare) 38,
 47, 53, 107, 150, 209, 210,
 218, 260, 329, 330
 Szattmári János 577, 580
 Szaturdzsi Mohamed 277
 Széchi Seres István 465, 496
 Szegedi Bácsi Kata Ld. Geleji
 K. Istvánné
 Szegedi Ferenc 640
 Szegedi Kata (Igaz Gáspárné)
 345
 Szegedi Kis István 332
 Szejdi Achmet basa 354
 Székely András 226, 572
 Székely Mózes 12, 278
 Székely Sándor, aranyosrákosi
 359
 Székely Ld. még Páldi Székely
 Székelyhid (Săcueni) 75-76,
 78-79, 184, 560-561
 Székelyhid-Ujváros 24, 88
 Székelyhidi István 81, 82,
 111
 Székelyhidi Ld. Tofaeus Mi-
 hály
 Székelymoson 417
 Székelyudvarhely (Odorhei)
 225, 237, 240, 241, 309,
 356, 391, 423-424, 539,
 545-546, 569, 571, 581
 Szemerja (Simeria) 559
 Szenczi Kertész Ábrahám 113,
 136, 147, 153, 154, 159-167,
 168, 170-172, 174, 176-177,
 190, 483, 524, 549, 571
 Szenczi Kertész Ábrahámné 171
 Szenczi Kertész Ábrahámné Ld.
 előbb Enyedi Imréné 171
 Szenczi Molnár Albert 41, 91,
 208, 274, 280, 332, 382,
 390, 452
 Szenczi Molnár János 45, 106,
 206, 256, 533, 534, 631
 Szenczi Száki István 171

Szendrő 108
 Szent-Ábrahám Lombárd Mi-
 hály 182
 Szentersébet (Sânterjebet)
 428
 Szentersébeti György 578
 Szentgyörgyi Dávid 356, 539
 Szentgyörgyi János 577,
 609
 Szentgyörgyi Mihály 614
 Szentgyörgyi Beke György
 577, 598, 599, 616-618
 Szentiványi Róbert 102
 Szentjóbi János 515
 Szentkirályi Tamás 423
 Szentmártoni Zsigmond 509
 Szentyel Ld. Veresegyházi
 Szentyel
 Szeőrös András 460
 Szepsi András 91
 Szepsi István 45
 Szepsi János 53
 Szepsi Csombor Márton 124
 Szered 280
 Szeredaszentanna Ld. Nyá-
 rádszentanna
 Szigeti József 407
 Szigetvár 426
 Szikra Ld. Váradi Szikra
 Szikszai Benedek 45
 Szilády Áron 159, 273
 Szilágy-megye 48, 253, 314,
 410, 560, 570
 Szilágyi István 326
 Szilágyi János 552
 Szilágyi Sándor passim
 Szilágyi Zsófia (id. Dadai
 Jánosné) 264
 Szilágyi Ld. még Püspöki
 (Szilágyi), Tarpai Szilá-
 gyi
 Szilágyi Benjámin István, id.
 48
 Szilágyi Benjámin István,
 ifj. 28, 39, 41-42, 48-51,
 53-54, 150, 260
 Szilágynagyfalu (Nusfălău)
 186, 641
 Szilágysomlyó (Simleu Silva-
 niei) 186
 Szilvási K. Márton 641
 Szilvásujfalvi Imre 3
 Szinnyi József 60, 65, 83,
 137, 146, 266, 506
 Szinyérváralja (Seini) 184

Szoboszlai Miklós 334, 533
 Szokoli Bálint 138, 140
 Szombati János 48, 50-51
 Szováta (Sovata) 624
 Szócs Pál 364
 Szócs Ld. még Váradi Szócs és
 Vásárhelyi Szócs
 Szögédi Gergely 220, 226, 283,
 326, 328, 329, 351, 352, 377,
 382
 Szöllősy Gábor 376, 379
 Szöllősi Ld. Hercezeg-Szöllősi
 Szóvérdi Jóna 552
 Sztripszky Híador 417
 Szucsák (Suceag) 422, 423
 Szűcs János 354
 Szűcs Ld. még Debreceni Szűcs
 Szvertán Ld. Komáromi Szvertán

 Tagányi Károly 381
 Takács Béla 202
 Tállya 142, 184
 Tállyai István 303
 Tályai Z. Márton 225, 280
 Tarczali Pál 53
 Tarpa 83, 107
 Tarpai Szilágyi András 26, 65,
 83-87, 90-91, 96, 100-103,
 107, 112, 126, 550
 Tasnád (Tásnad) 559, 560
 Tasnádi István 215
 Tasnádi Miklós 209, 215, 294
 Tasnádi Ruber (Veres) Mihály
 256, 537
 Tatrosy György 278, 416
 Tavaszy Sándor 636
 Técsi József István 56, 64-65,
 101
 Técsi József Miklós 65
 Técső (Tyacsev) 64
 Tegző-család, árkosi 319
 Teios Kata (Egeresi Mihály
 deákne) 275
 Tejfalvi Csiba Pál 188
 Telegd (Tileagd) 73-75, 215
 Telegdibacon Ld. Nagybacon
 Teleki János 561
 Teleki László 604
 Teleki Mihály 71, 79, 92, 141,
 153-156, 158, 160, 163, 166,
 191, 193, 264, 309, 473, 555,
 561, 620, 635, 639
 Teremi P. István 86, 91, 625
 Teutsch Frigyes 137
 Thályai István 209
 Thysius Antal, 33, 140

 Thordai Ferenc 57, 59
 Thordai István 272
 Thorday Máté 446
 Thury Etele 13, 15, 17, 34,
 70-71, 83, 84, 112, 141,
 149, 186, 200, 203, 204,
 224, 259, 333, 342, 344,
 417, 562
 Thurzó Ferenc 112, 391,
 402
 Tiberis 123
 Timár Bálint 460
 Tisza Erzsébet (Csulai
 Györgyné) 589
 Tisza (Tisa, Hunyad-megye)
 187
 Tisza István, borosjenei
 58-59
 Tiszabecsi Gáspár 87
 Tiszabecsi P. Tamás 197,
 208-209, 217, 259, 294-295,
 333
 Tiszadada 258
 Todoroszku Gyula 254, 476
 Tofaeus Mihály, székelyhídi
 56, 75-82, 111, 127, 202,
 311, 532
 Tófej 78
 Tófi 78
 Tófi 78
 Tokaj 91, 107, 316
 Tolcsva 50
 Tolcsvai Márton 53
 Toldalagi-család, nagyercsei
 608
 Toldalagi János 608
 Toldalagi Jánosné Ld. Stepan
 Erzse, váradi
 Toldalagi Mihály 608
 Toldy Ferenc 118
 Tolna-megye 224, 565
 Tolnai Gábor 168, 172
 Tolnai F. István, orvos 98,
 139, 240, 308-309, 313,
 470, 626, 631-632
 Tolnai Mihály 156
 Tolnai Dali János VII, 39,
 40-41, 45-46, 50, 53, 55,
 107, 131, 138-140, 142,
 150, 184, 203, 205, 304,
 309, 316, 328-329, 332,
 337, 534, 544-545, 575
 Torda (Turda) 153, 162-164,
 189, 253, 265, 560, 568,
 638, 641

Torda-megye 424
Tordai Anna (Filstich Péterné) 281
Tordai Zádor VII, 4
Tornai P. Gáspár 209, 217, 628, 629
Tornakápolna 29
Tornatoris Ld. Kapornai Torna-
 toris
Tótfalusi István 225, 229, 255, 261, 283, 331, 351, 566
Tótfalusi Kis Miklós, misztót-
 falusi 165, 221, 273, 274, 530, 572
Tótfalusi P. István 570
Tóth Béla 587
Tóth Ferenc 152
Tóth Sámuel 203
Tótt János 218, 339, 455
Tököli István, késmárki 317
Tölcséki István 628-629
Tölcséki P. Mihály 28, 56
Tölcséki S. János 70-72
Török István 237, 271, 274, 347, 349, 356, 358, 371, 387, 392, 512, 516, 525, 575
Török Pál, kadicfalvi 420, 423
Traszki Maróti Lukács 278-279, 396, 447
Trencsén (Trenčín) 81, 641
Triglandius 140, 184, 340
Trócsányi Berta 53, 184, 551
Tummes Lang 641
Turi Borbála (Gyulai Pálné) 281
Turkovics Ld. Csepregi Turko-
 vics
Turóczi-Trostler József 81, 89, 117, 613
Tustya (Tuştea) 17
Türe (Turea) 421
Turi Jób 604, 606
Udvarhely Ld. Székelyudvar-
 hely
Udvarhelyi Mihály 176
Udvarhelyszék (Tara Odorheiu-
 lui) 427, 619
Ugocsa-megye 293
Uilenborg Kornélia (ifj. Dadai
 Jánosné) 265
Uilenborg Saskia 265

Uilenborg Ulrik 265
Ujszászy Kálmán XI
Ujtorda Ld. Torda
Ujvár Ld. Szamosujvár
Ungvár (Uzsgorod) 86
Utrecht 24, 27, 49-50, 61, 65, 67-68, 73, 80, 82-83, 85, 88, 91, 94-96, 107-108, 112, 114-115, 187, 191, 195, 202, 209, 217, 251, 264, 320, 333, 334, 339, 340-342, 346-347, 350, 358, 359-362, 435, 454-456, 489, 495, 499, 500-501, 532, 540-541, 547, 550, 553, 625
Uzon (Ozun) 627
Uzoni Sz. Balázs 288, 374, 578, 597, 598, 611, 619-621
Uzoni Fosztó István 359
Uzoni Jankó Boldizsár 215, 307, 622
Ürményi Mátyás 144
Váczai András 73
Vadas Gábor 578
Vajdahunyad (Hunedoara) 549
Vajdaszentivány 611
Vajdaszentiványi János 264
Valentiny (Antal) 281
Valerius Dávid 12, 125, 150, 184
Vállaji Sipos Imre 71, 353
Vámosgálfalva (Găneşti) 264, 583
Várad Ld. Nagyvárad
Várad Borbála (Bethlen Jánosné) 281
Várad Ferenc 539
Várad György 577
Várad István 312
Várad János 147, 254
Várad Márton, sóvárad 624
Várad Mátyás, sóvárad 578, 498, 499, 505, 578, 622-627
Várad Miklós VIII, 210-211, 216, 219-220, 229, 231, 237, 238, 256, 276-288, 326, 328-331, 337, 345, 349, 351, 352, 382, 397, 414, 460-461, 467, 474, 499, 512, 520, 521, 534, 545, 566, 569, 570, 593, 594-597, 599-600

- Váradi Miklósné Ld. Turi Borbála
 Váradi K. Mihály 127, 208
 Váradi Szikra István 56
 Váradi Szócs István 567
 Varga Lajos 71, 80, 83, 141
 Varga Tamás 227, 336
 Varga Zsigmond 31, 33, 65
 Varga Ld. még Rozgoni Sutoris
 Vargyas (Virghis) 628
 Váro Ferenc 8-10, 13-14, 241, 263, 393, 564
 Varro, M. Terentius 503
 Varsóczy Istvánné 228
 Vas-megye 48, 78
 Vásárhelyi János 38, 616
 Vásárhelyi Péter 91, 263, 308, 470
 Vásárhelyi K. István 577
 Vásárhelyi K. Pál 579
 Vásárhelyi Szócs János 280
 Vásárhelyi Szócs Mihály 279, 280
 Vaska Ld. Coroneus Vaska
 Vedelius Miklós 45, 46, 250, 294, 325
 Veér György 163
 Velence (Venezia) 14, 120, 121-122, 319, 379
 Velencei Marcus Antonius Ld. Marcus Antonius Venetus
 Veréci Ferenc 150, 205
 Veres Ferenc 477
 Veresegyházi Szentyel János 316-317, 540-541, 631
 Veresegyházi Szentyel Mihály 168, 176
 Veresmart (Vörösmart) 223-224
 Veresmarti Gáspár 23, 155, 211, 223-246, 255, 263, 264, 270, 285, 308, 309, 310, 336, 337, 356, 357, 401, 474, 512, 513, 515, 526, 552, 566, 569
 Veresmarti Gáspárné Ld. Óvári Anna
 Veresmarti Gáspárné Ld. Rosnyai N.
 Veresmarti Illyés 224
 Veresmarti István 224
 Veresmarti Mihály 224
 Veresmarti Sárika 244-245
 Veresmarti Zsófia 244
 Veress Endre 153-154, 161, 164, 372
 Verestói Cséri György 79
 Vergilius 503, 508, 509, 628, 630, 632
 Vetés 24, 88
 Victor József 207
 Viced Gáspár 382
 Viczey György 279
 Viczey Máté 282
 Viczey Péter 336, 460
 Vincz Ld. Alvincz
 Vinczi Ld. Alvinczi
 Vinnius Arnold 80
 Virágosberki János 432
 Visconti 385, 387
 Visk (Viscul) 198, 471-472, 549
 Vita Zsigmond 4
 Vizakna (Ocna Sibiului) 342
 Vizaknai Mihály 603
 Vizkeleti P. Dániel 251, 322, 331, 336
 Verona 121
 Voetius, Ghisbertus 49, 80, 88, 95, 115, 140, 274, 334, 361, 489, 541
 Vorstius Conrad 123
 Walaus Antal 140, 215
 Wenetus Ld. Marcus Antonius Wenetus
 Werbőczy István 510
 Weress Sándor, kövendí 162, 201
 Wesselényi Ferenc 116
 Wicza (hibásan) Ld. Wiczei
 Wissenbach János Jakab 112
 Wittenberg 66, 102-103, 201, 555
 Wittman Tibor VII
 Zabler Jakab, bártfai 211
 Zabó Ld. Gidófalvi Szabó
 Zabolá (Zábala) 114, 368
 Zabolai Mihály 339, 368, 455
 Zabolai Miklós Antal 201, 360, 368-369
 Zádori Erzsébet (Filstich Lőrincné) 281

Zákány Andrásné 521
 Zakreska Anna (Báthori András-
 né) 556
 Zala-megye 78
 Zalányi Mária (Bátai P. György-
 né) 572
 Zaránd (Zarand) 16, 44, 71,
 141
 Zathmári János 223
 Zeller Angaléta (Kamuti Ba-
 lázsne) 281, 503
 Zeller Ferenc 503
 Zemplén-megye 40, 50-52,
 58, 142, 149, 589, 590
 Zemplén Jolán, M. 109, 487,
 613, 614
 Zentelke (Zam) 434
 Zilah (Zalau) 38, 216, 234,
 570-572, 601
 Zilahi Sebes András 126
 Zilahi János, id. 313
 Zimmermann Ferenc 535

Zohon Péter 293
 Zoldfikár (Zulfikár) aga
 59
 Zolnai Gyula 397
 Zólyomi Anna (id. Szathmári
 Baka Péterné) 88
 Zólyomi Dávid 22
 Zoványi Jenő passim
 Zrinyi Miklós, a költő
 427
 Zrinyi Miklós, a szigetvá-
 ri hős 426-428
 Zsibó (Jibou) 188, 191
 Zsindely István 62
 Zsuk (Juc) 273
 Zutschius (Szűcs) András
 207
 Zwinger, Theodor 503,
 598

T a r t a l o m j e g y z é k

BEVEZETÉS	V
I. A VÁRADI KOLLÉGIUM ÉS A RÁKÓCZIAK	
I. Rákóczi György és Lorántffy Zsuzsánna gondoskodása az iskolákról	5
A fehérvári kollégiumi alapítvány sorsa Bethlen halála után	7
Adatok a Rákócziak váradi kollégiumának történetéhez. .	19
a) Kollaborátorok	24
b) Rektorok, mesterek	28
Debreceni Simonides Gáspár (1631-33)	30
Diószegi Pap Dávid (1633 táján)	34
Gidófalvi Szabó Balázs (1636-37)	36
Fejérvári /Albensis/ Mihály (1636 táján)	39
Kecskeméti Miklós (1638-39)	41
Pankotai Ferenc (1640-41)	44
Szilágyi Benjámin István (1643-45)	48
Harsányi Nagy Jakab (1646-48)	52
Técsi József István (1646-49)	64
Herczeg-Szőllősi János (1646-1650)	66
Tölceki S. János (1647-1649)	70
Komáromi Szvertán István (1648-51)	73
Tofaeus Mihály (1650-51)	75
Tarpai Sz. András (1652-57)	83
Szathmári Baka Péter (1653-54)	88
Enyedi Sámuel (1653-59)	94
Serédi Sámuel (1655 előtt)	100
ifj. Geleji Katona István (1653-55 ?)	105
id. Köleséri Sámuel (1657-59)	106
Püspöki /Szilágyi/ János (1659-60 ?)	110
Mártonfalvi Tóth György (1660)	114
c) Professzor	118
d) A várbeli schola	129

II. A PURITÁNUS KÜZDELMEK MÁSODIK HULLÁMÁNAK RÉSZTVEVŐI

Nagyari Benedek	137
Kovácsnai Cs. Péter	149
Szenczi Kertész Ábrahám	159
Az erdélyi legyeződiszes könyvkötés korának és eredeté- nek nyomozása	168
Hornius György Szent genealogiájának magyar kiadása . .	178
Néhány adat Nógrádi K. Mátyás életéhez	183
Sellyei Balog István	187
Pápai Páriz Imre	194
Az 1647. évi akadémiai alumnusok. Lippai Sámuel	201
Idősebb Graffius Gáspár	206
Jenei G. István	214
Veresmarti Gáspár	223
Mogyorósi Elek	247
Enyedi P. Bálint	255
Idősebb Dadai János	258
Legidősebb Csepregi Turkovics Mihály	266
Váradi Miklós	276

III. APÁCZAI ISKOLÁI, TANÁRAI, ELŐDEI

Almási Porkoláb András	293
Porcsalmi P. András	297
Adat Veresegyházi Szentyei János életéből	316
Árkosi Mihály Benedek	318
Gidófalvi Csulak János	324
Néhány adat Csaholczi Pap János életéhez	333
Fogarasi K. Ferenc	339
Kolozsvári Igaz Kálmán	344
B. Sikó János	358
Ki volt Sikó János és Fogarasi K. Ferenc külsőországok- beli utitársa	368
Scholabeli állapotok Apáczai Csere János Kolozsvárra jövetele előtt	370

IV. ADATOK APÁCZAI ÉLETÉHEZ ÉS MŰKÖDÉSÉHEZ

Apáca vallásváltoztatásának időtája	409
Hozzászólás Apáczaai származásának kérdéséhez	412
Apáczaai Csere, nagyajtai Cserei	419
A Csere családnév eredete	431
Miért Csere és miért nem Cseri?	435
A kolozsvári "kis iskola", ahol Apáczaai tanult	444
Apáczaai akadémiákra való indulásának időpontja	454
Apáczaai Kolozsvárra jövetele	459
A scholamesterház. Apáczaai kolozsvári szállásai	462
Apáczaai szamosujvári utja	471
Apáczaai betegsége és halála	476
Apáczaai Csere János kézírása és ismeretlen munkája	480
Apáczaai Csere János nyelvtanulásának nyomai	489
Apáczaai Csere János könyvtárának töredéke	496
Apáczaai Csere János könyvtárának további nyomai	508
A praeceptorok fizetése	512
Lorántffy Zsuzsánna alapítványának sorsa	518

V. ESZMETÁRSÁK - ELLENFELEK - TANITVÁNYOK

Crispinus János és Apáczaai fehérvári mestertársai	531
Illyefalvi Szász Miklós	540
Gidófalvi Cs. István	542
Ifjabb Geleji Katona István könyvtárának néhány kötete	545
Ki volt Apáczaainak könyvet ajándékozó Enyedi M. János	547
Kézdivásárhelyi Péternek tanárként való kirendelése	550
I.Rákóczi Ferenc Duconius nevű preceptora	554
Részlet az 1658. évi tatár betöréskori helyzetképből. Basirius Izsák	558
Bátai B. György	565
Apáczaai közvetlen tanítványai Kolozsvárt	574
Abafái P. András	580
Alvinczi Péter ítélőmester	583
Hány Apáczaai Tamást ismerünk?	588

Néhány adat Bethlen Miklós tanulóveiből	593
Fogarasi Mátyás	604
Kézdi Vásárhelyi István	609
Köpeczi János	613
Szentgyörgyi Beke György	616
Uzoni. Sz. Balázs	619
Váradi Mátyás	622
Hozzászólás egy Apáczai-tanítvány tankönyvjegyzéke c. cikkhez	628
Az akadémia szükségességének gondolata Erdélyben 1672- ben	633
PÓTLÁSOK ÉS HIBÁK JEGYZÉKE AZ I. KÖTETHEZ	641
RÖVIDÍTÉS JEGYZÉK	645
NÉVMUTATÓ	647